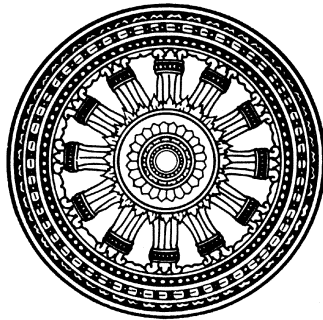

พจนานุกรมพุทธศาสตร์
ฉบับประมวลธรรม

Dictionary of Buddhism

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

Phra Brahmagunabhorn (P. A. Payutto)

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม

© พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

Dictionary of Buddhism

Phra Brahmamagunabhorn (P. A. Payutto)

ISBN 974-8357-89-9

พิมพ์รวมเล่ม ๓ ภาค

ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๑๕ - ๒๕๑๘

ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๕๒๖ - ๒๕๒๘ (เรียงพิมพ์ใหม่ด้วยระบบคอมพิวเตอร์)

ครั้งที่ ๑๐ พ.ศ. ๒๕๔๕ (เรียงพิมพ์ใหม่ด้วยระบบคอมพิวเตอร์; พิมพ์ขนาดอักษรธรรมดา และอักษรใหญ่)

ครั้งที่ ๑๓ พ.ศ. ๒๕๔๘ (เปลี่ยนมาใช้ฟอนต์ คือแบบตัวอักษร ที่ดัดแปลงขึ้นใหม่)

ครั้งที่ ๓๔ เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๕๙

มูลนิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพ พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

๕,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ที่

อนุโมทนา

มูลนิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพ พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต) ในฐานะ
องค์กรการกุศลบนฐานแห่งพระพุทธศาสนา ซึ่งดำเนินงานเพื่อการศึกษา
โดยมีสันติภาพเป็นจุดหมาย ได้มีกัลยาณฉันทะในการแผ่ขยายประโยชน์
ทางธรรมทางปัญญาให้งอกงามไพศาล จึงดำเนินโครงการจัดพิมพ์หนังสือ
ธรรมเผยแผร์ เป็นประจำตลอดมา

บัดนี้ ท่านประธานมูลนิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพฯ คือ ดร. นิเชต
สุนทรพิทักษ์ ได้แจ้งบุญเจตนาว่าจะจัดพิมพ์หนังสือธรรมเผยแผร์อีกเป็น
ครั้งใหม่ โดยในวาระนี้ ทางมูลนิธิฯ จะจัดพิมพ์หนังสือธรรมเล่มหลัก ๓ ชื่อ
เรื่อง เรื่องละ ๕,๐๐๐ เล่ม คือ

๑. พุทธธรรม (ฉบับเดิม)

๒. พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์

๓. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม

ขออนุโมทนามูลนิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพฯ ที่ดำเนินการเผยแผร์
ธรรมเพื่อความเจริญธรรมเจริญปัญญา อันจะนำมาซึ่งประโยชน์สุขที่แท้
จริงและยั่งยืนแก่ประชาชน ขอกุศลจริยาเพื่อประโยชน์ทางการศึกษาครั้งนี้
จงเป็นปัจจัยแห่งความแผไพศาลของพระสัทธรรม เพื่อความเกษมศานต์
แห่งมหาชน ตลอดกาลยาวนานสืบไป

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๑๙ มกราคม ๒๕๕๙

คำนำ

(ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐)

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม มีความเป็นมาที่ยาวนาน ผ่านการจัดปรับหลายขั้นตอน จนลงตัวมีรูปเล่มและชื่อปัจจุบัน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ (พิมพ์เสร็จครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๑๘) โดยมีเนื้อหาแยกเป็น ๓ ภาค คือ

- ภาค ๑ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ หมวดธรรม
- ภาค ๒ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ไทย-อังกฤษ
- ภาค ๓ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ อังกฤษ-ไทย

ก. ความเป็นมาเดิม — ช่วงที่ ๑

- การพิมพ์ระบบโมโนไทย

ทั้ง ๓ ภาคของหนังสือนี้ เป็นงาน ๓ ชิ้น ซึ่งมีความเป็นมาต่างหากจากกัน ดังที่ได้เล่าไว้ในคำนำของการพิมพ์ครั้งที่ ๑

โดยเฉพาะภาค ๒ “พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ไทย-อังกฤษ” เป็นงานเก่าสุด เดิมชื่อ พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา ไทย-บาลี-อังกฤษ ได้จัดทำขึ้นเมื่อผู้รวบรวมและเรียบเรียงสอนวิชา ธรรมภาคภาษาอังกฤษ ในแผนกบาลีเตรียมอุดมศึกษา มหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย จัดทำเสร็จใน พ.ศ. ๒๕๐๖ และได้แก้ไขเพิ่มเติมเป็นครั้งคราว จนได้มาจัดรวมเข้าเป็นภาค ๒ ของหนังสือนี้ใน พ.ศ. ๒๕๑๕

อนึ่ง “พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ไทย-อังกฤษ” นี้ ได้มีประวัติแยกต่างหากออกไปอีกส่วนหนึ่ง คือ ได้ขยายเพิ่มเติมเป็นฉบับพิสดาร ซึ่งพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๓ แต่จบเพียงอักษร ฐ แล้วค้างอยู่แค่นั้นจนบัดนี้

ภาค ๑ คือ “พจนานุกรมพุทธศาสตร์ หมวดธรรม” เป็นงานใหม่ที่ทำขึ้นใน พ.ศ. ๒๕๑๕ โดยตั้งใจให้เป็นเพียงคู่มือศึกษาธรรมขั้นต้น แต่กลายเป็นส่วนที่มีเนื้อหามาก เมื่อเทียบกับภาค ๒ แล้ว ภาค ๑ นี้ได้กลายเป็นส่วนหลักของหนังสือไป

ส่วนภาค ๓ คือ “พจนานุกรมพุทธศาสตร์ อังกฤษ-ไทย” เป็นงานแถมและเสริมเท่านั้น กล่าวคือ เมื่อตกลงว่าจะพิมพ์ภาค ๑ และภาค ๒ รวมเป็นเล่มเดียวกันแล้ว ก็เห็นว่าควรมีพจนานุกรมพากย์อังกฤษ-ไทย ไว้คู่กับพากย์ไทย-อังกฤษด้วย แม้ว่าจะเป็นเพียงส่วนประกอบ ซึ่งตามปกติรู้กันว่าใช้น้อย

การพิมพ์หนังสือนี้เป็นงานที่นับว่าละเอียดและซับซ้อน อีกทั้งผู้รวบรวม-เรียบเรียงยังได้เพิ่มเติมแทรกเสริมระหว่างดำเนินการพิมพ์ค่อนข้างมาก จึงใช้เวลายาวนาน เข้าโรงพิมพ์ปลาย พ.ศ. ๒๕๑๕ กว่าที่จะเสร็จออกมาเป็นเล่มหนังสือก็ถึงกลางปี ๒๕๑๘ รวมเวลาพิมพ์ ประมาณ ๒ ปี ๖ เดือน

การพิมพ์รวมเล่มครั้งแรกนี้ ถือว่าได้รับการสนับสนุนจากคำอาราธนาของพระมหาสมบุญ

สมบุญโณ (ปัจจุบัน พ.ศ. ๒๕๔๕ คือ พระราชกิตติเวที เจ้าอาวาสวัดชิรธรรมปทีป นครนิวยอร์ก) ผู้ช่วยเลขาธิการมหาวิทยาลัยฯ พาลงกรณราชวิทยาลัย และเผยแพร่โดยมหาวิทยาลัยฯ ส่วนกระบวนการพิมพ์ ดำเนินการโดยโรงพิมพ์คุรุสภา ซึ่งใช้ระบบเรียงพิมพ์อักษรแบบ Monotype

ต่อจากนั้น ใน พ.ศ. ๒๕๒๑ กรมการศาสนาได้ขออนุญาตพิมพ์ครั้งที่ ๒ และครั้งที่ ๓ ซึ่งเป็นการพิมพ์ซ้ำตามเดิม

ข. ความเป็นมาช่วงที่ ๒

- การพิมพ์ครั้งที่ ๔ — ระบบคอมพิวเตอร์

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม มีการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ ในการพิมพ์ครั้งที่ ๔ ที่พิมพ์เสร็จใน พ.ศ. ๒๕๒๘ (หลังพิมพ์ครั้งแรก ๑๐ ปี)

การพิมพ์ครั้งที่ ๔ นี้ มีจุดเริ่มในปลายปี ๒๕๒๔ เมื่อคุณสาทร และคุณพิสมร ศรศรีวิชัย ได้ซื้อพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม นั้นแจกเป็นธรรมทาน จนหนังสือแทบจะไม่มีเหลือ แต่ยังคงประสงค์จะแจกต่อไปอีก จึงปรารถนาที่จะพิมพ์เพิ่มเป็นธรรมทาน เวลานั้นมหาวิทยาลัยฯ ประสงค์จะพิมพ์อยู่แล้ว แต่ไม่มีทุนทรัพย์เพียงพอ จึงขอร่วมพิมพ์ด้วย แต่เกิดเหตุขัดข้องเนื่องจากต้นแบบหนังสือ (อาร์ตเวิร์ค) และฟิล์มที่โรงพิมพ์เก่าสูญหายหมดแล้ว ต้องจัดเตรียมต้นแบบที่จะพิมพ์ขึ้นใหม่

ระหว่างนั้นมหาวิทยาลัยฯ ได้ขยายความคิดในการพิมพ์โดยประสงค์จะเพิ่มจำนวนให้มากถึง ๑๐,๐๐๐ เล่ม แต่ยังไม่มีความพร้อมที่จะจ่ายค่าพิมพ์

ณ จุดนี้ก็ได้มี “ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์” เกิดขึ้น เนื่องจากคุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ทราบปัญหาแล้ว ได้เชิญชวนญาติมิตรร่วมกันตั้งถวายเป็นทุนพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม และ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ มาจนบัดนี้

ในการพิมพ์ครั้งที่ ๔ นี้ ต้องจัดทำต้นแบบใหม่ จึงถือโอกาสปรับปรุงเพิ่มเติมต้นฉบับ เช่น ภาค ๑ เพิ่มหมวดธรรมอีกกว่า ๓๐ หมวด ส่วนกระบวนการตีพิมพ์ใช้ระบบคอมพิวเตอร์ ซึ่งผู้เรียงอักษรต้องเพียรพยายามในการยกเยื้องพลิกเพลงและต้องตัดแต่งตัวอักษรบาลีโรมันด้วยมือเปล่ามากมาย เป็นเหตุให้การพิมพ์ใช้เวลายาวนานถึงปีครึ่งเศษ จึงพิมพ์เสร็จในครึ่งหลังของ พ.ศ. ๒๕๒๘

การพิมพ์ต้นฉบับทั้งหมดของหนังสือสำเร็จด้วยศรัทธาของคุณชลธีร์ ธรรมวรานุรักษ์ ส่วนการพิมพ์ต้นแบบด้วยระบบคอมพิวเตอร์ คุณบุญเลิศ วุฒิศรณรักษ์ เป็นผู้จัดทำด้วยความเพียรเป็นอันมาก

ค. ช่วงต่อสู่การพิมพ์ครั้งที่ ๑๐

หลังจากการพิมพ์ครั้งที่ ๔ ที่เสร็จในปี ๒๕๒๘ แล้ว มหาวิทยาลัยฯ ได้พิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม นี้ใหม่เรื่อยมา จนถึงครั้งล่าสุด ในปี ๒๕๔๓ เป็นการ

พิมพ์ครั้งที่ ๔

ในการพิมพ์ตั้งแต่ครั้งที่ ๔ เป็นต้นมา ซึ่งมีผู้รู้จักพจนานุกรมฯ นี้กว้างออกไปแล้ว ได้มีท่านที่ศรัทธาร่วมพิมพ์แจกเป็นธรรมทานจำนวนมาก แต่ในด้านเนื้อหาของหนังสือแทบไม่มีการเปลี่ยนแปลง เรียกได้ว่าเป็นการพิมพ์ซ้ำไปตามเดิม คือคงอยู่เท่ากับการพิมพ์ครั้งที่ ๔

แท้จริงนั้น ระหว่างเวลาที่ผ่านมา ผู้รวบรวมและเรียบเรียงปรารภจะปรับปรุงเพิ่มเติมเนื้อหาของหนังสือ เช่น เพิ่มหมวดธรรมบางเรื่อง แต่ติดขัด เพราะการพิมพ์ระบบเก่า แม้แต่ระบบคอมพิวเตอร์ก็ต้องอาศัยต้นแบบที่จัดลงตัว เมื่อยุติอย่างไรแล้ว ก็ต้องพิมพ์ตามเดิมอย่างนั้นเรื่อยไปแก้ไขเปลี่ยนแปลงได้ยาก และเมื่อกาลเวลาล่วงไปนาน ต้นแบบนั้นก็เปื่อยผุสลายเสียไป พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม นี้ จึงต้องพิมพ์ซ้ำอย่างเดิมเรื่อยมาตั้งแต่ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๕๒๘ นั้น

ยิ่งครั้งหลังๆ เมื่อต้นแบบเปื่อยผุสลายไปแล้ว ก็ต้องนำเอาเล่มหนังสือฉบับที่พิมพ์ครั้งก่อนๆ มาถ่ายแบบ ทำให้คุณภาพการพิมพ์ลดลง เช่น ตัวอักษรเลื่อนลงลงไป

การปรับปรุงเพิ่มเติมเนื้อหาที่ดี การแก้ไขปัญหาการพิมพ์ที่จะให้กลับเรียบร้อยชัดเจนขึ้นใหม่ ก็ดี หมายถึงการที่จะต้องเรียงพิมพ์ข้อมูล และจัดทำต้นแบบขึ้นใหม่ ซึ่งเป็นงานที่ยาก ซับซ้อน ด้วยมีตัวอักษรหลายแบบ หลายขนาด โดยเฉพาะตัวบาลี ทั้งอักษรไทย และอักษรโรมัน จะต้องใช้ความละเอียด แม่นยำ รวมทั้งเวลามากในการตั้งใจทำอย่างจริงจัง

ระหว่างนี้ มีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีที่เกือหนุน คือในด้านอุตสาหกรรมการพิมพ์หนังสือ เมื่อเข้าสู่ยุคคอมพิวเตอร์แล้ว ได้เริ่มมีการใช้คอมพิวเตอร์ในงานพิมพ์หนังสือ ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. ๒๕๓๐ เป็นต้นมา ทำให้การพิมพ์ข้อมูลสะดวกขึ้น แก้ไขปรับปรุงเปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมข้อมูลได้ง่าย และเก็บข้อมูลไว้ใช้ได้ในระยะยาว แต่สำหรับงานพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม การพิมพ์ก็ยังคงอาศัยความชำนาญ ความละเอียดลออและวิริยะอุตสาหะมากทีเดียว

ง. ความเป็นมาช่วงที่ ๓

- การพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ คือ ปัจจุบัน — ระบบโปรแกรมคอมพิวเตอร์

ความก้าวหน้าช่วงที่ ๓ เกิดขึ้น เมื่อ ดร.สมศีล ฌานวงศ์ รองศาสตราจารย์ประจำสถาบันภาษาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และราชบัณฑิตสำนักศิลปกรรม ประเภทวรรณศิลป์ สาขาวิชาภาษาศาสตร์ ได้ปลีกเวลาบางส่วนจากงานประจำมาจ้างงานนี้ด้วยศรัทธาและฉันทะ ที่ผูกพันกับหนังสือนี้มายาวนาน

ย้อนหลังไป เมื่อ ๓๐ กว่าปีล่วงแล้ว คือ พ.ศ. ๒๕๑๑ ดร.สมศีล ฌานวงศ์ สมัยที่ยังเป็นนักเรียนมัธยมในโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ซึ่งต่อมาเป็นผู้ชนะเลิศพิมพ์ดีดแห่งประเทศไทยทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ของสมาคมชวเลขและพิมพ์ดีดแห่งประเทศไทย ได้มีศรัทธาและฉันทะช่วยพิมพ์ดีดต้นฉบับ ฉบับขยายความแห่งภาค ๒ ของพจนานุกรมฯ ฉบับนี้ ซึ่งได้พิมพ์แยกต่างหากอักษร ก-ฐ และต่อมาใน พ.ศ. ๒๕๒๘ ระหว่างที่ศึกษาอยู่ในสหรัฐอเมริกา และมาเยี่ยมบ้านชั่วคราวเพื่อร่วมงานบรรจุพิมพ์มารดา ก็มารับรู้ฟ่ส่วนหนึ่งของหนังสือพจนานุกรมฯ นี้ ที่อยู่ในระหว่างจัด

พิมพ์ครั้งที่ ๔ ไปช่วยตรวจ ครั้นกลับจากอเมริกามาทำงานในเมืองไทยแล้ว ในคราวจัดงานฌาปนกิจศพ นางกุง แซ่ฉั่ว (ฉานวงศ์) ผู้เป็นมารดา ณ ฌาปนสถาน วัดเทพศิรินทราวาส ในวันที่ ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๓๐ ก็ได้พิมพ์หนังสือ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* นี้เป็นอนุสรณ์ และเป็นธรรมทาน

ดร.สมศีล ฉานวงศ์ มีศรัทธาและฉันทะที่จะช่วยงานพิมพ์พจนานุกรมฯ นี้ อยู่ตลอดมา แต่ในระยะแรกมีการระบอบด้าน ต้องระดมแรงทั้งในและนอกเวลาราชการให้แก่งานประจำ จนกระทั่งปี พ.ศ.๒๕๔๑ จึงได้พยายามปลีกเวลาออกราชการมาเริ่มดำเนินงานพิมพ์ข้อมูล *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* ลงในคอมพิวเตอร์ และได้ตั้งใจว่าจะจัดพิมพ์ครั้งใหม่ให้ทันโอกาสที่ผู้รวบรวม-เรียบเรียงมีอายุครบ ๖๐ ปี ในเดือนมกราคม ๒๕๔๒

การเรียงพิมพ์ด้วยระบบคอมพิวเตอร์นี้ แม้จะก้าวหน้ามาก มีประสิทธิภาพสูง และมีข้อดีพิเศษอื่นอีกหลายอย่าง แต่เมื่อมาเรียงพิมพ์ภาษาบาลีอักษรโรมัน (Romanized Pali) ก็ประสบปัญหาคล้ายกันกับการพิมพ์ด้วยระบบคอมพิวเตอร์กราฟิกในครั้งก่อน เป็นเหตุให้ ดร.สมศีล ต้องใช้เวลาและความเพียรพยายามอีกส่วนหนึ่ง ในการพัฒนาแบบตัวอักษร (fonts) พิเศษต่างๆ ขึ้นมา เพื่อใช้พิมพ์ภาษาบาลีทั้งอักษรโรมันและอักษรไทยในแบบตัวอักษรชุดเดียวกัน ซึ่งก็ประสบความสำเร็จด้วยดี

ในการทำงานด้วยศรัทธาและฉันทะนี้ ด.ญ.ภาวนา ฉานวงศ์ และ ด.ช.ปัญญา ฉานวงศ์ ซึ่งเป็นผู้มีความใฝ่รู้ใฝ่ศึกษา ได้ช่วยแบ่งเบาภาระของคุณพ่อ โดยช่วยกันพิมพ์ข้อมูลทั้งหมดตามต้นฉบับเดิมลงในคอมพิวเตอร์เสร็จสิ้นตั้งแต่กลางปี พ.ศ. ๒๕๔๒

อย่างไรก็ตาม งานนี้มีใช้หนักแรงและต้องใช้เวลามากเฉพาะในการพิมพ์ข้อมูลและพิสูจน์อักษรเท่านั้น แต่มีการตรวจสอบและทวนทานที่ต้องการความละเอียดแม่นยำอีกหลายขั้นตอน ยกตัวอย่างง่ายๆ เพียงตรวจสอบตัวเลขหมวดธรรมหมวดหนึ่งๆ ก็ต้องตรวจสอบทั้งลำดับของหมวดธรรมนั้นเอง และการอ้างอิงถึงหมวดธรรมนั้น ณ ที่อื่นๆ ในเล่มหนังสือ กับทั้งตัวเลขหมวดธรรมนั้น และชื่อธรรมย่อยของหมวด ในสารบัญหมวดธรรม สารบัญประเภทธรรม และดัชนีค้นคำทั้งหมด นอกจากนั้น เมื่อมีการเปลี่ยนแปลง เช่น สลับลำดับหมวดธรรม หรือเพิ่มหมวดธรรมใหม่ ก็ต้องตามเลื่อนหรือเติมเลขตลอดทุกแห่ง (โดยเฉพาะในระยะหลังนี้ผู้เรียบเรียงได้เพิ่มหมวดธรรมหลายครั้ง) จึงเป็นธรรมดาว่างานจัดทำหนังสือจะต้องยืดเยื้อยาวนาน

แม้ว่าการพิมพ์จะไม่ทันเดือนมกราคม ๒๕๔๒ ตามที่ได้ตั้งใจไว้เดิม เพราะเป็นงานที่มีข้อมูลมาก และละเอียดซับซ้อนอย่างที่กล่าวแล้ว อีกทั้งผู้ทำงานก็ปลีกตัวจากงานประจำไม่ได้มากเท่าที่หวังไว้ แต่การที่เวลาเนิ่นนานมา ก็ทำให้มีโอกาสมองเห็นข้อควรแก้ไขปรับปรุงและวิธีการใหม่ๆ ในการทำงานให้ได้ผลดียิ่งขึ้น พร้อมทั้งเปิดโอกาสให้ผู้รวบรวม-เรียบเรียงเอง มีเวลาที่จะหันมาปรับปรุงเพิ่มเติมเนื้อหาของหนังสือตามที่เคยคิดไว้ได้บางส่วน

ในการทำงานที่ต้องอยู่กับข้อมูลของหนังสือต่อเนื่องยาวนาน และได้อ่านทวนตลอด ประกอบกับความละเอียดลออ และความแม่นยำทางวิชาการ ดร.สมศีล ฉานวงศ์ ได้พบข้อบกพร่องผิดพลาดตกหล่น รวมทั้งปัญหาเกี่ยวกับความสอดคล้องกลมกลืนกันของข้อมูลหลายแห่งในต้นฉบับ

เดิม และบอกแจ้ง-เสนอแนะ ทำให้ผู้รวบรวม-เรียบเรียง แก้ไขปรับปรุงให้เรียบร้อยสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

นอกจากการแก้ไขปรับปรุง และการจัดปรับให้สอดคล้องกลมกลืนกันแล้ว ในการพิมพ์คราวนี้ ได้เพิ่มเติมหมวดธรรมที่ควรรู้อีกหลายเรื่อง คือ *อรรถ ๒; ธรรม ๔; วิถีปฏิบัติต่อทุกข์-สุข ๔; วิปัสสนา, วิปัสสนา ๔; โสตาปัตติสังคยา ๔* สามหมวด; *ธรรมสมาธิ ๕; ภัทพพาธธรรม ๖; วัฒนมุข ๖; เวทีละธรรม ๖; บุญนิมิตแห่งมรรค ๗; อานาปานสติ ๑๖; และ ปัจจัย ๒๔* ส่วนหมวดธรรมที่จัดปรับคำอธิบายได้แก่ *ไตรลักษณ์; ธรรมนิยาม ๓; ปริญา ๓; อรรถ ๓* ทั้ง ๒ หมวด; *พรหมวิหาร ๔; พละ ๕; อินทรีย์ ๕; โพธิปักขิยธรรม ๓๗* และ *กิลีส ๑๕๐๐* ซึ่งหวังว่าจะอำนวยความสะดวกในการศึกษาธรรมเพิ่มขึ้น

แม้ว่าในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ นี้ หนังสือจะมีเนื้อความเพิ่มขึ้นเป็นอันมาก ถ้าเทียบตามอัตราส่วนของฉบับพิมพ์ครั้งก่อนที่มี ๔๗๕ หน้า พจนานุกรมฯ ที่พิมพ์ครั้งนี้ คงจะหนาขึ้นอีกประมาณ ๒๐ หน้า แต่อาศัยระบบการพิมพ์แบบคอมพิวเตอร์ ที่ช่วยให้มีความยืดหยุ่นในการจัดปรับต้นฉบับได้สะดวก จึงพิมพ์ได้สูงขึ้น ทำให้จำนวนหน้าหนังสือกลับลดลงมากมาย เหลือเพียง ๔๐๘ หน้า

ข้อสำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ การพิมพ์ครั้งนี้ช่วยให้มีฐานข้อมูลที่จัดปรับเรียบร้อยแล้ว ซึ่งสามารถเก็บรักษาไว้ได้โดยสะดวกและครบถ้วน เกื้อกูลอย่างยิ่งต่องานปรับแก้และเพิ่มเติม *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* นี้ในกาลข้างหน้าสืบไป

เนื่องจาก ดร.สมศีล ฌานวงศ์ มีความตั้งใจสอดคล้องกับญาติโยมผู้ศรัทธา ว่าจะพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* ให้ทันปีใหม่ ๒๕๔๕ แต่ผู้รวบรวม-เรียบเรียงเขียนส่วนเพิ่มเติมนี้ในเวลาที่งานเจียนจะถึงปีใหม่ ดังนั้น เมื่อเขียนเสร็จจึงต้องเร่งขอให้พระครูปลัดปิฎกวัฒน์ (อินศร จินฺตาทนฺโต) ช่วยพิมพ์ต้นฉบับส่วนเพิ่มเติมนี้ เป็นข้อมูลดิบ เพื่อส่งให้แก่ ดร.สมศีล ฌานวงศ์ อีกชั้นหนึ่ง ขออนุโมทนาผู้ช่วยงานในยามกระชั้นไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ในการพิมพ์เผยแพร่ นอกจาก ดร.สมศีล ฌานวงศ์ เองจะบำเพ็ญกรรมทาน โดยชวนญาติมิตรร่วมด้วยแล้ว ก็มีญาติโยมผู้ศรัทธาหลายท่านตั้งใจบำเพ็ญกรรมทานสำหรับหนังสือนี้มานานแล้ว ซึ่งได้แจ้งบุญเจตนาไว้ตั้งแต่กลางปีนี้ว่าจะพิมพ์ขนาดขยายใหญ่ เพื่อแจกให้เป็นประโยชน์กว้างออกไป

ขออนุโมทนา รศ.ดร.สมศีล ฌานวงศ์ ราชบัณฑิต พร้อมทั้ง น.ส.ภาวณา ฌานวงศ์ และ ด.ช.ปัญญา ฌานวงศ์ ที่ได้บำเพ็ญกุศลกิจสำคัญครั้งนี้ ด้วยศรัทธาและอิทธิบาทธรรมอย่างสูง และขออนุโมทนาท่านที่ศรัทธา ผู้ร่วมบำเพ็ญกรรมทานเพื่อประโยชน์ทางธรรมทางปัญญาแก่ประชาชน และเพื่อความเจริญแพร่หลายแห่งพระพุทธธรรม ที่จะทำให้พระพุทธศาสนาสถิตมั่นคง เพื่อประโยชน์สุขแก่มหาชน ตลอดกาลนาน

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๕ เมษายน ๒๕๔๕

บันทึกในการพิมพ์ครั้งที่ ๔

ความเป็นมา – เบ็ดเตล็ด – อนุโมทนา

วันหนึ่ง เมื่อต้นเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๔ คุณสาทร และคุณพิสมร ศรศรีวิชัย ได้ซื้อ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* นี้ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓ จากร้านจำหน่ายหนังสือของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จำนวน ๑๐๐ เล่ม นำไปแจกเป็นธรรมทานเอง ๒๐ เล่ม และนำมาถวายให้ผู้เรียบเรียงแจก ๘๐ เล่ม เพราะหนังสือที่ผู้เรียบเรียงจัดเตรียมไว้เป็นธรรมทาน ได้แจกไปหมดสิ้นแล้ว ต่อมาถึงต้นเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๕ คุณสาทร และคุณพิสมร ได้ไปที่ร้านจำหน่ายหนังสือของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อซื้อ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* มาถวายให้ผู้เรียบเรียงแจกอีก และได้ทราบว่ามีหนังสือจวนจะหมด จึงปรึกษากันและได้แจ้งแก่ผู้เรียบเรียงว่าจะขอพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* แจกเป็นธรรมทาน ทางฝ่ายมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งขาดแคลนในด้านทุนทรัพย์ เมื่อได้ทราบว่ามีโยมศรัทธาจะพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* แจก เห็นเป็นโอกาสว่าถ้าสมทบพิมพ์ด้วย จะได้หนังสือราคาถูกลงพอสู้ราคาได้ จึงขอพิมพ์ร่วมด้วย เพื่อจำหน่ายหาทุนบำรุงการศึกษาของพระภิกษุสามเณรจำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม การพิมพ์ครั้งที่ ๔ ของ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* นับว่าได้เริ่มต้นแต่นั้นมา

เมื่อตกลงว่าจะพิมพ์ใหม่แล้ว ผู้เรียบเรียงก็ได้เตรียมการเบื้องต้น เริ่มด้วยการติดต่อกับโรงพิมพ์เดิมเพื่อสืบหาอาร์ตเวิร์คและฟิล์มเก่า แต่ปรากฏว่าสูญหายหมดแล้ว ต่อแต่นั้นจึงเสาะหาโรงพิมพ์ที่เหมาะสม และตรวจชำระเพิ่มเติมต้นฉบับ แทรกข้อขึ้นไปถึงงานอื่น เช่นการพิมพ์ *พุทธธรรม* เป็นต้น เวลาว่างไปช้านาน จนถึงเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๒๗ ต้นฉบับจึงนับว่าพร้อม และได้โรงพิมพ์เป็นยุติ ถึงตอนนั้นมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเห็นว่า การพิมพ์ครั้งละจำนวนน้อยเป็นเหตุให้เกิดความยากลำบากบ่อยๆ จึงขอเพิ่มจำนวนพิมพ์เป็น ๑๐,๐๐๐ เล่ม ทั้งที่ยังไม่มีทุนทรัพย์สำหรับจ่ายค่าพิมพ์ ครั้งนั้น คุณหญิงกระจางศรี รักตะกนิษฐ ได้มาอุปถัมภ์ผู้เรียบเรียงในด้านพาหนะที่จะติดต่อโรงพิมพ์ต่างๆ เป็นต้น ครั้นได้ทราบปัญหาการเงินของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จึงได้เชิญชวนญาติมิตรร่วมกันตั้ง “ทุนพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์*” ขึ้น ช่วยให้มีมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ฉบับนี้ได้สำเร็จตามวัตถุประสงค์ และยังมีทุนเหลือพอสำหรับพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* อีกเล่มหนึ่ง ดังที่ได้พิมพ์เผยแพร่เสร็จออกไปก่อนแล้วด้วย

คุณหญิงยุทธิ และคุณชุตินา ธนะปุระ มีศรัทธาแรงกล้าที่จะส่งเสริมการเผยแพร่ธรรม ได้ขอพิมพ์หนังสือนี้แจกเป็นธรรมทาน ๓,๐๐๐ เล่ม และต่อมาได้มีเพื่อนขอร่วมพิมพ์แจกด้วยอีก ๑,๐๐๐ เล่ม รวมเป็น ๔,๐๐๐ เล่ม ผู้เรียบเรียงยังไม่เห็นด้วยที่จะพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* นี้ให้มีจำนวนมากนัก จึงได้พูดชักชวนให้ลดจำนวนลงให้เหลือน้อยที่สุด คุณหญิงยุทธิ และคุณชุตินา รับไปพิจารณาระยะเวลาหนึ่ง ในที่สุดจึงตกลงยอมลดลงโดยขอพิมพ์แจก ๒,๕๐๐ เล่ม ซึ่งก็ยังเป็นจำนวนมากอยู่

ทางด้านคุณสาทร และคุณพิสมร ศรศรีวิชัย เมื่อได้ทราบว่ามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเพิ่มจำนวนพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ขึ้นจาก ๑,๐๐๐ เล่ม เป็น ๑๐,๐๐๐ เล่ม ก็เห็นว่าหนังสือจะแพร่หลายเพียงพอแล้ว ไม่จำเป็นต้องช่วยสนับสนุนมากนัก ควรเปลี่ยนไปช่วยเผยแพร่หนังสือ *พุทธธรรม* ที่คุณสาทร และคุณพิสมร เห็นว่าสำคัญกว่า จึงขอลดจำนวน *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ที่ตนจะ

พิมพ์แจกเหลือเพียง ๔๐๐ เล่ม แล้วนำเงินไปใช้สนับสนุน *พุทธธรรม* แทน ดังได้ไปร่วมพิมพ์ *พุทธธรรม* มาถวายให้ผู้เรียบเรียงแจกไปรุ่นหนึ่งแล้วจำนวน ๒๐๐ เล่ม อย่างไรก็ตาม งานพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ยืดเยื้อเรื้อรังมาก เวลาผ่านไปช้านาน นับแต่คุณสาทร และคุณพิสมร แจ้งขอพิมพ์ผ่านไป ๓ ปีเศษแล้ว การพิมพ์ก็ยังไม่เสร็จ คุณสาทรและคุณพิสมรนั้นมีศรัทธาในการเผยแพร่ธรรมมาก เมื่อพอรวบรวมทุนทรัพย์ได้ ก็จะใช้สนับสนุนการพิมพ์ด้วยความเสียสละ ประจวบกับระยะหลังนี้ คุณพิสมรป่วยด้วยโรคร้าย ถึงขั้นไม่อาจไว้วางใจในชีวิต ประสงค์จะเสียสละเพื่อส่งเสริมธรรมให้เต็มความตั้งใจ จึงมาสอบถามเกี่ยวกับการพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* และ *พุทธธรรม* เห็นคำว่าการพิมพ์หนังสือสองเล่มนี้จะเสร็จทันเวลาทันพอควร คำนวณค่าใช้จ่ายกับกำลังทรัพย์พอจะรับกันได้ จึงตกลงกันว่าพิมพ์แจกทั้งสองเล่มตามลำดับ เริ่มด้วยยกจำนวนพิมพ์ธรรมทาน *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* กลับขึ้นจาก ๔๐๐ เล่ม เป็น ๔,๐๐๐ เล่ม ผู้เรียบเรียงจึงแย้งและชักจูงให้พิมพ์เพียง ๔๐๐ เล่ม เท่าที่เคยลดลงไว้คราวก่อน แต่ทั้งสองท่านยืนยันจะพิมพ์แจก ๔,๐๐๐ เล่ม ผู้เรียบเรียงจำยอม แต่ได้ขออนุญาตพิเศษไว้อย่างหนึ่ง กล่าวคือ ปกติดุคสาทร และคุณพิสมร พิมพ์หนังสือธรรมแจกโดยไม่ยอมให้มีชื่อตนปรากฏ คราวนี้ผู้เรียบเรียงขอร้องให้ยอมแก่ผู้เรียบเรียงในอันที่จะต้องเอ่ยชื่อเมื่อเล่าถึงความเปี่ยมมาของการจัดพิมพ์ เพื่อประโยชน์ในด้านข้อมูลประวัติ ตัวเลขสถิติ และความรู้เกี่ยวกับข้อเท็จจริงที่เป็นกลางๆ นอกจากนั้น การทำสิ่งที่ดีงามของบุคคลหนึ่ง เมื่อผู้อื่นมีโอกาสรู้ ก็อาจเป็นแรงกระตุ้นให้เกิดการกระทำที่ดีงามเพิ่มขึ้นใหม่ กว้างขวางออกไปในสังคม

ทางด้านมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เมื่อหนังสือใกล้จะขึ้นแทนพิมพ์ ได้บอกกล่าวขอเพิ่มจำนวนพิมพ์จาก ๑๐,๐๐๐ เล่ม ขึ้นเป็น ๑๕,๐๐๐ เล่ม ผู้เรียบเรียงก็ได้ขัดไว้ โดยชักจูงให้ระงับการเพิ่มจำนวนเสีย คงพิมพ์เพียง ๑๐,๐๐๐ เล่ม ตามจำนวนเดิม การที่ผู้เรียบเรียงคอยยังไม่ให้พิมพ์มากนั้น ก็ด้วยเห็นว่า หนังสือเพียงเท่าที่พิมพ์นี้กว่ามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจะระบายออกไปหมดก็ต้องใช้เวลานานแสนนาน อีกประการหนึ่ง ก็น่าจะให้มีโอกาสตรวจสอบว่าผลงานพิมพ์สมบูรณ์แค่ไหนเพียงไร นอกจากนั้น ผู้เรียบเรียงยังมองไม่เห็นชัดว่าความต้องการในวงการศึกษารวมจะมีมากมายนัก หากมีผู้ต้องการจำนวนมากจริง ก็อาจพิมพ์เพิ่มใหม่ได้ไม่เหลือกำลังในเรื่องนี้ผู้เรียบเรียงยังระลึกได้อีกว่า เคยมีท่านผู้แสดงความจำนงพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* นี้รายอื่นอีก เท่าที่นึกออกเฉพาะหน้า ๒ ราย แต่ขณะนี้ เวลากระชั้นเกินไปเสียแล้ว และจำนวนพิมพ์ก็มากอยู่แล้ว จึงจำปล่อยเลยตามเลยไปก่อน หากท่านที่ประสงค์จะพิมพ์นั้นยังผูกใจอยู่ ก็อาจยกไปร่วมในการพิมพ์เพิ่มใหม่นั้น โดยยอมรับคำขอภัยไว้ก่อน ณ ที่นี้

การพิมพ์ครั้งนี้ แม้ว่าจะโดยลำดับ จะเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๔ แต่ว่าโดยงาน ควรจัดเป็นครั้งที่ ๒ เพราะในการพิมพ์ครั้งใหม่นี้ท่านนั้นได้มีการทำงานใหม่อย่างแท้จริง กล่าวคือ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นสถาบันที่จัดพิมพ์หนังสือครั้งแรก ระหว่างพ.ศ. ๒๕๑๕ ถึง ๒๕๑๘ โดยจัดจำหน่ายเก็บผลประโยชน์บำรุงการศึกษาของพระภิกษุสามเณร ในมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ต่อมา พ.ศ. ๒๕๒๑ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ ได้ขอพิมพ์ซ้ำเพื่อแจกเป็นธรรมทาน โดยใช้วิธีถ่ายแบบจากฉบับพิมพ์ครั้งแรกของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย นับเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๒ ส่วนฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓ ก็คือฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ นั้นเอง แต่เป็นส่วนที่โรงพิมพ์การศาสนาสงวนไว้เตรียมจะจัดจำหน่าย ๑,๐๐๐ เล่ม มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้ขอซื้อไป ๕๐๐ เล่ม และนำไปจัดจำหน่ายหาทุนบำรุงการศึกษาในสถาบัน ส่วนอีก ๑๐๐ เล่ม ผู้เรียบเรียงได้มาด้วยอาศัยปัจจัยที่มีผู้ทำบุญ

เก่าๆ ในพิธีต่างๆ เมื่อครั้งปฏิบัติศาสนกิจในสหรัฐอเมริกา ซึ่งตั้งไว้เป็นทุนชื่อ “ทุนพิมพ์พุทธศาสน-
ปกรณ์” และได้แจกจ่ายเป็นธรรมทานไปจนหมด ส่วนในการพิมพ์ครั้งใหม่ก็นับเป็นครั้งที่ ๔ นี้
นอกจากดำเนินการใหม่ตลอดกระบวนการพิมพ์ เริ่มแต่เรียงตัวอักษรใหม่ทั้งหมดแล้ว ยังได้แก้ไข
ปรับปรุงและเพิ่มเติมเนื้อหาอีกเป็นอันมาก เช่น ภาค ๑ เพิ่มหมวดธรรมอีกเกินกว่า ๓๐ หมวด
เขียนคำบาลีอักษรโรมันของข้อธรรมทั้งหมดทั้งหัวข้อใหญ่และข้อย่อยแทรกเข้าทุกแห่ง พร้อมทั้ง
ทำ Index of Pāli Terms เพิ่มเข้าอีก ภาค ๒ เพิ่มศัพท์ใหม่อีกมากกว่า ๕๐ ศัพท์ ดังนี้ เป็นต้น

การพิมพ์ครั้งนี้ เดิมคาดว่าจะเสร็จสิ้นในเวลาอันรวดเร็ว แต่ครั้นทำเข้าจริง กลับกิน
เวลานานถึงปีครึ่งเศษ เท่ากับประมาณครึ่งหนึ่งของเวลาที่ใช้ในการพิมพ์ครั้งแรก สาเหตุสำคัญของ
ความล่าช้านอกจากลักษณะของงานที่ต้องการความละเอียดประณีตแม่นยำอย่างพิเศษ ก็คือระบบ
การเรียงพิมพ์ที่ไม่สมบูรณ์ ใช้งานได้ไม่พอกับประเภทของงาน การพิมพ์ครั้งก่อนใช้ระบบโมโนไทป์
ซึ่งมีระบบตัวอักษรและเครื่องหมายค่อนข้างครบถ้วน ความล่าช้าเกิดจากการต้องแต่งเสริมให้เรียบ
ร้อยประณีตงดงาม การแก้ไขแทรกเพิ่มระหว่างเรียงพิมพ์ และความไม่คล่องตัวในการดำเนินงาน
ส่วนในการพิมพ์ครั้งนี้ใช้ระบบคอมพิวเตอร์ ซึ่งแม้จะมีตัวอักษรทั้งดงามชัดเจน แต่มีอักษรและ
เครื่องหมายไม่ครบถ้วน เฉพาะอย่างยิ่งสำหรับการพิมพ์คำบาลีด้วยอักษรโรมัน แม้จะได้สั่งซื้อ
อุปกรณ์คือจานบันทึกและแถบฟิล์มต้นแบบมาใหม่เป็นการเฉพาะ สิ้นเปลืองทั้งเงินและเวลาที่รอ
คอย แต่ก็ใช้งานได้ไม่สมบูรณ์ ทั้งนี้เพราะบริษัทตัวแทนจำหน่ายที่สั่งซื้ออุปกรณ์ให้ นั้นยังไม่มี
ประสบการณ์เกี่ยวกับการพิมพ์อักษรสำหรับพจนานุกรมนี้ จึงไม่สามารถกำหนดเลือกและจัดหา
อุปกรณ์ที่ตรงกับงานแท้จริงให้ได้ การเรียงพิมพ์จึงต้องอาศัยความสามารถและความอดทนของนัก
เรียงพิมพ์ผู้ฉลาดหาวิธียกเยื้องพลิกเพลงให้ใช้ได้สำเร็จผลส่วนหนึ่ง ประกอบกับการใช้ฝีมือตัด
ต่อติดเติมแต่งในอาร์ตเวิร์คอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งอย่างหลังนี้ได้ทำให้ผู้เรียบเรียงสิ้นเปลืองเวลา และแรง
งาน ตลอดจนสุขภาพไปกับหนังสือเล่มนี้มาก ตัวอย่างเช่นเครื่องหมาย tilde (~) อย่างเดียว ก็
ต้องนำจากที่อื่นมาติดแทรกลงในที่ต่างๆ เกินกว่า ๑๐๐ แห่ง ไม่ต้องพูดถึงการติด การเปลี่ยน การ
เลื่อนจุดใต้/เหนือพยัญชนะและขีดเหนือสระของอักษรโรมัน ตลอดจนเรื่องปลีกย่อยอื่นๆ อีกเป็น
อันมาก ซึ่งประมวลเข้าแล้วก็ยังเป็นเครื่องชี้แจงให้เข้าใจว่า เหตุใดงานนี้จึงใช้เวลาพิมพ์นานกว่า
หนังสืออื่นส่วนมากอย่างมากมายหลายเท่าตัว ดังมีตัวอย่างหนังสือบางเล่มที่ผู้เรียบเรียงได้ช่วยจัด
ทำในระหว่างช่วงเวลาของการพิมพ์พจนานุกรมนี้ มีความหนาประมาณกึ่งหนึ่งของ *พจนานุกรมพุทธ-
ศาสตร์* ใช้เวลาเรียงพิมพ์และจัดทำอาร์ตเวิร์คประมาณ ๑ เดือนก็เสร็จเรียบร้อย ผลเสียที่สำคัญ
อย่างหนึ่งของความยากลำบากช้านานนี้ก็คือ งานเขียนและงานพิมพ์หนังสืออื่นๆ โดยเฉพาะการ
พิมพ์ *พุทธธรรม* ครั้งใหม่ ต้องพลอยถูกผัดผ่อนเนิ่นนานต่อๆ กันออกไป

แม้ว่าการจัดพิมพ์จะยากลำบากมาก จนทำให้เวลาเกือบ ๒ ปีที่ทำงานนี้ กลายเป็นช่วงกาล
แห่งความกร่อนโทรมของชีวิตในอัตราเร่งสูงอีกตอนหนึ่ง แต่เวลา ๒ ปีเดียวกันนั้นเอง ก็เป็นระยะ
ที่ได้มีแรงสนับสนุนคำจูนเกิดขึ้นมาก ด้วยได้มีท่านผู้ศรัทธาที่จะส่งเสริมงานพระศาสนาเข้ามา
อุปถัมภ์ในด้านต่างๆ โดยการเสริมกำลังใจ บัณฑิตแรงบ้าง อำนาจความสะดวกบ้าง เป็นส่วนร่วม
แรงร่วมใจและเป็นกำลังใจหนุนอยู่ข้างหลังให้งานบรรลุความสำเร็จ ท่านผู้อุปถัมภ์เหล่านี้ บางท่านก็
เป็นเช่นเดียวกับคุณสาทร และคุณพิสมร ศรศรีวิชัย คือ ตามปกติ จะไม่เปิดเผยชื่อของตนในการ
ช่วยงานบุญ แม้จะพิมพ์หนังสือเล่มใหญ่ๆ แจกเป็นธรรมทาน ก็ไม่ยอมให้มีชื่อของตนปรากฏใน

หนังสือนั้น แต่คราวนี้ผู้เรียบเรียงขอภัยที่จะเอ่ยอ้างชื่อของท่านเหล่านั้นไว้ ไม่ว่าจะได้ออกขออนุญาตไว้ก่อนแล้วหรือไม่ก็ตาม โดยขอให้เห็นประโยชน์ว่า ผู้ใช้หนังสือนี้รุ่นหลังๆ ต่อไปจะได้รู้จัก *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* อย่างรอบด้าน อย่างน้อยก็เป็นข้อมูลเชิงประวัติ และเป็นการบันทึกเหตุการณ์อย่างหนึ่ง ตามข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นแล้ว อันจะก่อประโยชน์ทางวิชาการไม่มากนักน้อยทั้งนี้ ขออนุโมทนาความอดทนส่งเสริมของท่านที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้

ผู้ศรัทธาเสียสละช่วยพิมพ์ติดต้นฉบับส่วนที่เพิ่มเติมในการพิมพ์ครั้งนี้ ก็คือ คุณชลธีร์ ธรรมวรานุการ บุคคลเดียวกันกับที่ได้พิมพ์ติดต้นฉบับภาค ๑ ทั้งหมดของพจนานุกรมนี้เมื่อพิมพ์ครั้งแรก ส่วนในชั้นเรียงพิมพ์ คุณบุญเลิศ แซ่ตั้ง แห่งบริษัทยูนิटीโพรเกรส ได้ร่วมมือด้วยความมีน้ำใจและด้วยความใฝ่เรียนรู้ พยายามเรียงพิมพ์งานที่ยากมากนี้ให้ออกมาเป็นผลงานที่ดี

ในการพิสูจน์อักษร ท่านผู้ศรัทธามีน้ำใจเกื้อกูลหลายท่านได้สละเวลาช่วยเหลือ สายหนึ่งคือ คุณอัมพร สุขนินทร์ ซึ่งเมื่อรับไปตรวจ ก็ได้รับความอนุเคราะห์จากโยม “มิลโจ” (คุณเจือ จันทน์ อัครพรณ) ช่วยอ่านซ้ำให้ด้วย อีกสายหนึ่ง คุณชุตินา ณะปุระ รับไป แต่เมื่อคุณเจือดนตรี โฉม บริพันธ์พจนพิสุทธิ์ ผู้เป็นเพื่อนได้ทราบ ก็ร่วมศรัทธาช่วยตรวจ นอกจากนั้น คุณสมศีล ฌานวงศ์ ผู้เคยพิมพ์ต้นฉบับขยายความแห่งภาคที่ ๒ ของพจนานุกรมนี้ ได้เดินทางจากสหรัฐอเมริกามาเยี่ยมบ้านชั่วคราว พอได้ทราบก็มารับเอาปฏิรูปส่วนหนึ่งเท่าที่มีในระยะเวลาสั้นๆ นั้นไปช่วยตรวจ และบอกแจ้งข้อเสนอแนะบางอย่างที่มีประโยชน์

คุณวรเดช อมรรพพิพัฒน์ และคุณพนิตา อังจันทร์เพ็ญ อาสาเก็บศัพท์สำหรับ Index of Pāli Terms โดยมีคุณอังคาร ดวงตาเวียง เป็นผู้ช่วย และได้ตรวจสอบความสมบูรณ์ของสารบัญคั่นคำให้ด้วย โดยเฉพาะคุณพนิตา อังจันทร์เพ็ญ ได้สละเวลาเป็นอันมาก พยายามติดต่อและติดตามทางโรงพิมพ์เป็นต้น เพื่อให้หนังสือนี้ได้รับการตีพิมพ์อย่างดีที่สุด และได้รับความร่วมมือด้วยดีจากคุณปฐม สุทธาภิบาลชัย กรรมการผู้จัดการด้านสุทธาการพิมพ์ พร้อมทั้งคุณสุพจน์ มิตรสมหวัง ซึ่งเป็นผู้ช่วยเอาใจใส่ตั้งใจที่จะพิมพ์ให้ประณีตงดงาม

ในด้านอุปสรรคต่องาน และการค้าจุนชีวิต ที่เป็นพื้นฐานของงาน ผู้เรียบเรียงถูกรับเข้าพักรักษาตัวในโรงพยาบาลพลโยธิน นับแต่ พ.ศ. ๒๕๒๖ รวม ๓ คราว โดยมีนายแพทย์เกษม อารยางกูร พี่ชายของตนเอง เป็นผู้อำนวยการดูแลรักษา พร้อมทั้งได้รับความเอื้อเฟื้อเอาใจใส่จากพยาบาลและพนักงานเจ้าหน้าที่ด้วยดี คุณประพัฒน์ และคุณหมอกาญจนา เกษสอาด และคุณหมอสุมลิต์ ตันติวีรสุต พร้อมด้วยเพื่อนและผู้ใกล้ชิด นอกจากอุปถัมภ์ด้วยนิยัตแล้ว ก็ได้ชวนช่วยติดตามช่วยแก้ปัญหาสุขภาพ พร้อมทั้งสนับสนุนให้มีอุปกรณ์และสถานที่อาศัยที่เอื้อต่อสุขภาพและการทำงาน คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ร่วมด้วยคุณหมอมจรรณ ผลนิवास กับทั้งศิษย์และญาติมิตรได้บำเพ็ญความอุปถัมภ์ขยายออกไปรอบด้าน ทั้งในทางสนับสนุนผลงาน ด้วยการจัดตั้ง “ทุนพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์*” เป็นต้น และในด้านค้าจุนชีวิตของทีมงาน ด้วยการอุปถัมภ์ความเป็นอยู่ประจำวัน ชวนช่วยให้ได้ฟื้นฟูสุขภาพ และเสริมสร้างสัปปายะต่างๆ ตลอดจนจัดหาอุปกรณ์ที่สำคัญมาไว้เพื่อให้ทำงานได้สะดวกรวดเร็วทวีปริมาณ

นอกจากตั้งทุนพิมพ์ให้แล้ว เมื่อหนังสือเสร็จออกมา โยมผู้ศรัทธายังบำเพ็ญกิจอาสาสมัครช่วยจำหน่ายหนังสือนั้นอีก เพื่อให้มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้ผลประโยชน์โดยเร็วและเต็มจำนวนไม่ต้องหักค่าคณกลาง บรรดาผู้ศรัทธาที่ช่วยสนับสนุนมหาวิทยาลัยสงฆ์ด้วยวิธีเป็นสื่อ นำ

ผลประโยชน์มาให้และเผยแพร่ผลงานอยู่เรื่อยๆ เช่นนี้ นอกจากโยมผู้ริเริ่มตั้งทุนแล้ว ควรจะเอ่ยนาม ดร.ทวีรสมิ ธนาคม เป็นตัวอย่างอีกท่านหนึ่ง

ยังมีท่านผู้ศรัทธาหรือมีจิตเกื้อกูลอีกหลายท่าน ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ได้ปวารณาที่จะช่วยเหลือกิจการต่างๆ เกี่ยวกับหนังสือนี้ แม้จะยังไม่ได้ขอความร่วมมือในคราวนี้ ก็ขออนุโมทนาความมีน้ำใจดีนั้นไว้ และหวังว่าคงจะได้ขอความอนุเคราะห์ในงานสำคัญๆ ลำดับต่อไป

ทางด้านมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เมื่อได้แจ้งขอพิมพ์หนังสือแล้ว ถึงคราวมีเรื่องเกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ เจมจาโร รองเลขาธิการฝ่ายธุรการ ก็แสดงความพร้อมอยู่เสมอที่จะร่วมมือดำเนินกิจการนั้นให้ลุล่วงไป ไกลเข้ามาอีก ภายในวัดพระพิเรนทร์ พระถวัลย์ สมจิตโต และพระฉาย ญาณาทิโป ยังคงเป็นองค์ยืนหลักที่ช่วยให้ความเป็นอยู่ของผู้เรียบเรียงภายในวัดคล่องเบา พอวางภาระกับสภาพแวดล้อมรอบตัวได้ สามารถทำงานหนังสือมุ่งไปแต่ด้านเดียว

ผู้เรียบเรียงถือว่า การที่ท่านผู้ศรัทธาและมีน้ำใจ มาให้ความอุปถัมภ์ต่างๆ ด้วยกุศลเจตนาเริ่มการเอง อันล้วนเป็นอสังขาริกกุศลทั้งสิ้นนั้น ก็ด้วยเห็นแก่พระธรรม หวังจะสนับสนุนงานพระศาสนาให้เจริญแพร่หลายยิ่งขึ้น โดยมองเห็นว่าผู้เรียบเรียงนี้จะเป็นกำลังหรือองค์ประกอบส่วนหนึ่งของงานนั้นได้ ในทำนองเดียวกัน ก็ขอได้รับความมั่นใจที่สอดคล้องต่อไปอีกด้วยว่า การตอบสนองต่อความอุปถัมภ์เกื้อกูล ในลักษณะที่เป็นการปฏิเสธหรือหลีกเลี่ยง ซึ่งมีขึ้นเป็นครั้งคราวตามโอกาส หรือแม้ในกรณีสำคัญนั้น ผู้เรียบเรียงได้กระทำไปโดยบริสุทธิ์ใจ ด้วยเห็นแก่กิจการพระศาสนาหรือประโยชน์ของส่วนรวมตามเหตุผลอย่างใดอย่างหนึ่งอย่างแน่นอน โดยที่ในใจจริงก็อนุโมทนาเป็นอย่างยิ่งต่อกุศลเจตนาที่หวังจะอนุเคราะห์เกื้อกูลนั้น แต่ยังไม่เหมาะที่จะอธิบายเหตุผลให้ทราบ

ในเมื่องานนี้ก็กำลังจะเสร็จลงอยู่ต่อหน้าแล้ว และทั้งผู้เรียบเรียงทั้งผู้ร่วมแรงร่วมศรัทธาต่างก็มีความปรารถนาตรงเป็นอันเดียวกัน ที่จะประกาศพุทธวจนะเผยแพร่พระสัทธรรม จึงขออ้างอิงพลังแห่งบุญกุศล มีศรัทธา จันทะ และวิริยะ เป็นต้น จงเป็นปัจจัยอำนวยให้ผลงานอันอุทิศต่อพระศาสนาบูชาธรรมนี้ เป็นเครื่องเผยแผ่ความรู้ในพระพุทธศาสนา ส่งเสริมความเข้าใจถูกต้องในหลักคำสอน คำพุทธธรรมให้เจริญอภิลักขิตแพร่หลาย เพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลกอย่างกว้างขวางตลอดกาลนาน

อนึ่ง ผู้ใช้หนังสือนี้พึงตระหนักว่า หลักธรรมต่างๆ ที่ประมวลไว้ในพจนานุกรมนี้ เป็นเพียงส่วนหนึ่งที่ได้คัดเลือกมา มิใช่ทั้งหมดในพระไตรปิฎก พึงถือพจนานุกรมนี้เป็นเพียงฐานสำคัญในการศึกษาค้นคว้าธรรมให้ละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป อีกประการหนึ่ง คำอธิบายข้อธรรมต่างๆ ในพจนานุกรมนี้ จัดทำในลักษณะเป็นตำราหรือเป็นแบบแผน จึงยึดเอาหลักฐานในคัมภีร์เป็นบรรทัดฐานก่อน และให้ความสำคัญแก่คัมภีร์ทั้งหลายตามลำดับชั้น เช่น พระไตรปิฎกเหนืออรรถกถา อรรถกถาเหนือมติอาจารย์รุ่นหลัง และเหนืออัตโนมติ เป็นต้น พึงใช้พจนานุกรมนี้เป็นที่ปรึกษาโดยมีความเข้าใจดังกล่าวนั้นเป็นพื้นอยู่ในใจ จะได้คิดขยายความต่อออกไปอีกได้อย่างมีหลักและมีขั้นมีตอน ตลอดจนวิจารณ์ได้อย่างมีหลักเกณฑ์

พระราชวรมณี (ประยุทธ์ ปยุตโต)

๑๒ สิงหาคม ๒๕๒๘

คำนำ

(ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑)

พจนานุกรมพุทธศาสตร์เล่มนี้ เป็นที่รวมของงาน ๓ ชิ้น คือ พจนานุกรมหมวดธรรม พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ไทย-อังกฤษ และ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ อังกฤษ-ไทย งาน ๓ ชิ้นนี้เดิมเป็นงานต่างหากกัน และเกิดขึ้นต่างคราวกัน กล่าวคือ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ไทย-อังกฤษ เดิมชื่อ พจนานุกรมศัพท์พระพุทธานุสา ไทย-บาลี-อังกฤษ ได้จัดทำเผยแพร่ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๖ และได้แก้ไขเพิ่มเติมเป็นครั้งคราว ครั้งสุดท้ายก่อนหน้านี้ได้ขยายเพิ่มเติมเป็นฉบับพิสดาร เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๓ แต่จัดทำเช่นนั้นได้เพียงจบอักษร ฐ ก็ชะงัก ไม่มีเวลาทำต่อมาอีกเลย ในระหว่างนั้น เจ้าหน้าที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้ขอให้ให้นำเอาฉบับเล็กเดิมมาพิมพ์ไปพลางก่อน ใน พ.ศ. ๒๕๑๕ ได้ตกลงจะตีพิมพ์ โดยขอแก้ไขเพิ่มเติมเล็กน้อย แต่ไม่มีเวลา จึงชักช้าอยู่

ในระยะเวลาเดียวกันนั้น ผู้รวบรวมกำลังจัดทำหนังสือประเภทอ้างอิงทางพระพุทธานุสาค้างอยู่หลายเล่ม จึงคิดว่าควรรวบรวมหลักธรรมเป็นหมวดๆ ที่ใช้เล่าเรียน ใช้อ้างอิง และที่น่าสนใจสำหรับคนทั่วไป จำนวนไม่มากนัก มาพิมพ์ประมวลไว้เพื่อเป็นคู่มือใช้ประกอบการศึกษาเบื้องต้นเพียงให้พอเหมาะสำหรับนักเรียนนักศึกษาและผู้สนใจทั่วไป ซึ่งไม่ต้องการรายละเอียดพิสดารอย่างนักคณคณว ในขณะเดียวกันก็จะให้ความหมายภาคภาษาอังกฤษที่นิยมใช้ทั่วๆ ไป กำกับไว้กับข้อธรรมต่างๆ ด้วย พอเป็นประโยชน์ในขั้นต้นๆ เมื่อนำงานชิ้นนี้มารวมเข้าด้วยกันกับ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ไทย-อังกฤษ ก็จะเป็นเครื่องเสริมกันและกัน ช่วยให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ใช้มากยิ่งขึ้น งานชิ้นที่เพิ่มนี้ได้ตั้งชื่อว่า พจนานุกรมหมวดธรรม ด้วยเหตุผล ๒ ประการคือ ประการแรก แม้หนังสือนี้จะถือจำนวนหัวข้อธรรมเป็นเกณฑ์และจัดลำดับตามจำนวนเลขก็ตาม แต่ในจำนวนที่เท่ากัน ได้จัดเรียงหมวดธรรมตามลำดับอักษร นอกจากนั้นยังได้จัดองค์ประกอบอย่างอื่นในระบบการค้นตามลำดับอักษร เช่น สารบัญค้นคำ เป็นต้น เข้าเสริมอีกด้วย ช่วยให้สำเร็จกิจของพจนานุกรมโดยสมบูรณ์ ประการที่สอง เพื่อให้เป็นงานที่เข้าชุดกันได้เหมาะสมใช้ประโยชน์ในประเภทเดียวกันกับ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ไทย-อังกฤษ ที่ทำไว้แล้ว

ระหว่างที่ทำ พจนานุกรมหมวดธรรม อยู่ นั้น ได้ตั้งใจว่า เมื่อมีโอกาสข้างหน้าจะได้จัดทำพจนานุกรมหมวดธรรม ฉบับพิสดารใหม่อีก เพื่อให้เป็นไปตามโครงการที่วางไว้เดิม ซึ่งได้รวบรวมข้อมูลเตรียมไว้ก่อนแล้วเป็นอันมาก อย่างไรก็ตาม ว่าจะจัดทำ พจนานุกรมหมวดธรรม ฉบับปัจจุบันอยู่นี้ พิจารณาเห็นว่าหมวดธรรมหลายหมวดแม้ยังไม่จำเป็นสำหรับคนทั่วไปที่จะต้องรู้ก็จริง แต่มีความสำคัญเกี่ยวเนื่องแก่การศึกษาธรรมวินัยมาก ไม่อาจตัดหมวดธรรมเหล่านั้นทิ้งไปได้ อีกอย่างหนึ่ง ที่คิดว่าเดิมว่าจะแสดงความหมายของหัวข้อธรรมแต่เพียงสั้นๆ พออ้างอิงได้เท่านั้น ครั้นลงมือทำก็เห็นไปว่าไหนๆ มีหนังสือนี้แล้วก็ควรให้สำเร็จประโยชน์พอแก่จะใช้การทีเดียว ข้อธรรมใดให้เพียงความหมาย ยังไม่อาจเข้าใจชัดได้ ก็ได้ทำไขความโดยสรุปสาระที่ควรรู้เกี่ยวกับข้อธรรมนั้นไว้จนคลุมความ การที่เป็นเช่นนี้ ได้ทำให้พจนานุกรมหมวดธรรม มีขนาดหนาหนัก เมื่อรวมเข้ากับพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ไทย-อังกฤษ เดิม แทนที่จะเป็นส่วนประกอบช่วยเสริมหรือเป็นส่วนร่วม กลับกลายเป็นส่วนหลักไป แม้ถึง พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ไทย-อังกฤษ นั้นเอง ก็ได้ขยายตัวออกไปมากอยู่แล้ว เมื่อทั้งสองส่วนที่ขยายตัวมารวมกันเข้า จึงทำให้หนังสือมีขนาดใหญ่เกินความตั้งใจเดิม

ภาคที่ ๓ ของหนังสือนี้ คือ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ อังกฤษ-ไทย เป็นส่วนที่จัดทำขึ้นใหม่ในการพิมพ์ครั้งนี้ โดยพิจารณาเห็นว่า เมื่อมีภาคไทย-อังกฤษแล้ว ก็ควรมีภาคอังกฤษ-ไทยขึ้นด้วยเป็นคู่กัน เพื่อให้ใช้ประโยชน์ได้ครบถ้วน แต่ภาคอังกฤษ-ไทยที่ทำนี้ ถือเป็นเพียงส่วนประกอบเท่านั้น เพราะปัญหาสำคัญของนักศึกษาและนักเผยแผ่พระพุทธานุสา อยู่ที่ต้องการทราบวาทะธรรมหรือศัพท์พระพุทธานุสาคำนี้ๆ จะใช้

ภาษาอังกฤษว่าอย่างไร ซึ่งพจนานุกรมภาคที่ ๒ จะเป็นที่ปรึกษาช่วยบอกหรือหาคำใช้ที่เหมาะสมเสนอให้ ส่วนพจนานุกรมภาคที่ ๓ ทำหน้าที่เพียงรวบรวมศัพท์ภาษาอังกฤษ ที่ใช้กับศัพท์ธรรมลงตัวอยู่แล้วบ้าง ที่มีผู้คิดขึ้นลองใช้แล้วและดูเหมาะสมดีบ้าง นำมาแสดงให้ทราบ ว่า ผู้ที่ใช้คำภาษาอังกฤษคำนั้นมุ่งหมายถึงข้อธรรมอะไร ส่วนมากจึงเป็นคำต่อคำ ไม่เกินเนื้อที่มาก พจนานุกรมภาคที่ ๓ นี้ สามารถจำกัดขนาดให้อยู่ในกำหนดที่ตั้งใจไว้เดิมได้ ไม่ขยายตัวเกินไป

เพราะเหตุที่มีความเป็นมาต่างหากกันเช่นนี้ ส่วนทั้ง ๓ ของพจนานุกรมจึงมีลักษณะเป็นอิสระจากกัน ไม่จำกัดอยู่ในขอบเขตเดียวกัน หรือในขอบเขตของกันและกัน เช่น ความหมายภาษาอังกฤษของข้อธรรมเดียวกัน ที่แสดงใน *พจนานุกรมหมวดธรรม* กับใน *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ไทย-อังกฤษ* อาจตรงกันเฉพาะหน้าที่นิยมใช้ยุติแล้ว แต่นัยอื่นๆ ที่เสนอแนะไว้อาจมีแปลกจากกันได้ ข้อธรรมบางอย่างไม่ได้เก็บไว้ใน *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ไทย-อังกฤษ* ไม่เป็นข้อธรรมที่อยู่ในระดับอันควรทราบ แต่ปรากฏใน *พจนานุกรมหมวดธรรม* เพราะเป็นข้อย่อยของหมวดธรรมบางหมวด จำเป็นต้องติดเข้าไปอยู่เอง ดังนั้นเป็นต้น ลักษณะที่เป็นอิสระจากกันเช่นนี้ นับได้ว่ามีผลดีมากกว่าผลเสีย เพราะกลับเป็นส่วนที่เสริมกัน ช่วยให้สมบูรณ์และอำนวยความสะดวกมากยิ่งขึ้น เช่น เมื่อค้นหาความหมายของข้อธรรมข้อใดข้อหนึ่ง ในพจนานุกรมภาคที่ ๒ (ไทย-อังกฤษ) ได้แล้ว อาจเปิดดูข้อธรรมนั้นในสารบัญคั่นคำของพจนานุกรมภาคที่ ๑ (หมวดธรรม) แล้วหาความหมายได้เพิ่มขึ้นอีก ข้อธรรมใดไม่มีในพจนานุกรมภาคที่ ๒ เมื่อเปิดดูสารบัญคั่นคำในภาคที่ ๑ อาจหาพบก็ได้ นอกจากนั้นยังช่วยให้ไม่ต้องลงพิมพ์ความหมายซ้ำกันทั้งหมด ซึ่งทำให้เปลืองเนื้อที่มากขึ้นอีกด้วย อย่างไรก็ดี ความเป็นอิสระจากกันเช่นนี้ แม้จะมีผลดีบางประการ แต่ก็ยังถือว่าเป็นข้อบกพร่องอย่างหนึ่ง ซึ่งในการพิมพ์คราวต่อไป ถ้ามีเวลา จะได้ใช้ระบบอ้างอิงภายในเข้าช่วยเพิ่มขึ้นอีก เพื่อให้งานทั้งสามภาคประสานเป็นชุดเดียวกันโดยสมบูรณ์ และสามารถรักษาลักษณะที่ให้ผลดีไว้ได้ พร้อมทั้งแก้ไขมิให้มีข้อบกพร่องที่เกิดจากความซ้ำซาก เป็นต้น

ดังได้กล่าวแล้ว หนังสือนี้เดิมตั้งใจทำเป็นฉบับเล็ก เพราะหากมีเวลาเพียงพอ จะได้จัดทำฉบับพิสดารที่ค้างอยู่ให้เสร็จสิ้นต่อไป แต่บัดนี้หนังสือฉบับเล็กนี้ได้ขยายตัวออกมากจนมีขนาดใหญ่ยากที่จะนำติดตัวไปใช้เป็นประจำตามความตั้งใจเดิม ในการแก้ปัญหานี้ได้ใช้ระบบการพิมพ์เข้าช่วย โดยถ่ายย่อลงจากต้นฉบับเรียงพิมพ์ที่เหลือเพียง ๒ ใน ๓ ส่วน จะย่อเล็กกว่านี้ตัวอักษรก็จะเล็กเกินไป จนทำให้เกิดความยากลำบากแก่ผู้ใช้จำนวนมาก ทำอย่างนี้ถึงแม้จะไม่ได้หนังสือขนาดเล็กเท่าที่ตั้งใจเดิม ก็พอช่วยให้ใช้ได้สะดวกขึ้นมาก และในเวลาเดียวกันก็ทำให้ได้หนังสือขนาดกะทัดรัดที่จุเนื้อความยิ่งกว่าปกติเป็นอันมาก

การจัดพิมพ์หนังสือนี้ นับแต่จัดเตรียมต้นฉบับเพื่อส่งโรงพิมพ์ในปลายปี พ.ศ. ๒๕๑๕ จนถึงตีพิมพ์เสร็จในบัดนี้ สิ้นเวลาประมาณ ๒ ปี ๖ เดือน ในการจัดพิมพ์ได้รับความร่วมมือร่วมใจอย่างดีจากหลายท่าน เจ้าหน้าที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยเฉพาะท่านพระมหาสมบุญ สมบุญโณ* ผู้ช่วยเลขธิการ ได้ช่วยคอยเร่งเร้าเท่ากับเป็นแรงสนับสนุนให้การจัดทำหนังสือนี้คืบหน้ามาสู่ความสำเร็จ คุณชลธี ธรรมวรางกูร ได้ช่วยพิมพ์ติดต้นฉบับให้โดยตลอดด้วยความเอื้อเฟื้อ และทางโรงพิมพ์คุรุสภาได้ช่วยอำนวยความสะดวกในการตีพิมพ์ นับว่าทุกท่านได้มีส่วนบำเพ็ญกุศลร่วมกันในการทำวิทยานานี้ให้สำเร็จ จึงขออนุโมทนาในความร่วมแรงร่วมใจและความสนับสนุนของทุกท่านไว้ ณ โอกาสนี้เป็นอย่างยิ่ง

พระราชวรมนี

๒๔ เมษายน ๒๕๑๘

*ปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๔๕) เป็นที่ พระราชกิตติเวที

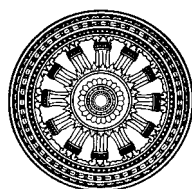
สารบัญทั่วไป

คำปรารภ	๓
คำนำ (ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐)	๔
บันทึกในการพิมพ์ครั้งที่ ๔	๕
คำนำ (ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑)	๑๔
ภาค 1 พจนานุกรมพุทธศาสตร์ หมวดธรรม	1
คำชี้แจงการใช้พจนานุกรมหมวดธรรม	3
อักษรย่อชื่อคัมภีร์	8
Abbreviations of Scriptures	9
สารบัญหมวดธรรม	10
สารบัญประเภทธรรม	17
ดัชนีค้นคำ	22
เอกกะ หมวด 1	57
ทุกะ หมวด 2	60
ติกะ หมวด 3	84
จตุกกะ หมวด 4	113
ปัญจกะ หมวด 5	162
ฉักกะ หมวด 6	189
สัตตกะ หมวด 7	204
อัฐกะ หมวด 8	215
นวกะ หมวด 9	221
ทสกะ หมวด 10	229
อติเรกทสกะ หมวดเกิน 10	249
Index of Pāli Terms	292
ภาค 2 พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ไทย-อังกฤษ	311
คำนำ (ในการพิมพ์ครั้งที่ 1)	313
คำชี้แจง	314
อักษรย่อและเครื่องหมาย	316
เทียบอักษรโรมันที่ใช้เขียนบาลี	316
พจนานุกรม ก-โอ	317
ภาค 3 พจนานุกรมพุทธศาสตร์ อังกฤษ-ไทย	363
พจนานุกรม A-Z	365
Appendix	382

ภาค 1

พจนานุกรมพุทธศาสตร์

หมวดธรรม

Part I

Dictionary of Numerical Dhammas

คำชี้แจงการใช้พจนานุกรมหมวดธรรม

ก. หลักการในการรวบรวมธรรม

1. หมวดธรรม คือ หลักธรรมที่แสดงไว้โดยมีจำนวนหัวข้อเป็นชุดๆ ชุดหนึ่งๆ เรียกว่าหมวดธรรมหนึ่งๆ หมวดธรรมเหล่านี้เป็นคำสอนในพระพุทธศาสนาเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น นอกจากคำสอนประเภทหมวดธรรมแล้ว ยังมีคำสอนประเภทคาถาภาษิต ธรรมกถา และโอวาทานุศาสนีต่างๆ อีกเป็นอันมาก ผู้ที่ต้องการรู้จักพระพุทธศาสนาอย่างกว้างขวางทั่วถึง จึงควรศึกษาคำสอนประเภทอื่นๆ นอกจากหมวดธรรมด้วย อย่างไรก็ตาม การศึกษาหมวดธรรมเหล่านี้ถือว่าสำคัญและมีประโยชน์อย่างมาก เพราะเป็นคำสอนประเภทประมวลข้อสรุป มีอรรถกว้างขวาง และถูกยกขึ้นอ้าง หรือเป็นข้อปรารภในการแสดงคำสอนประเภทอื่นๆ อยู่เนืองๆ
2. หมวดธรรมมีอยู่มากมาย แต่เฉพาะที่แสดงในหนังสือนี้ ได้คัดเลือกและรวบรวมไว้เพียงส่วนหนึ่ง โดยถือหลักเกณฑ์ที่สำคัญคือ
 - 1) มุ่งเอาหมวดธรรมที่มาจากพระไตรปิฎกโดยตรงเป็นพื้น ส่วนที่มาในคัมภีร์อื่นพยายามจำกัดเฉพาะคัมภีร์สำคัญในระดับรองลงมา ที่นิยมนับถือ ใช้ศึกษาและอ้างอิงกันอยู่ทั่วไปในวงการศึกษาพระพุทธศาสนา
 - 2) มุ่งเอาหมวดที่แสดงหลักธรรมโดยตรง ให้สัมพันธ์ชื่อที่เรียกว่า “หมวดธรรม” หลีกเลียงหมวดที่เป็นเพียงเกร็ดความรู้ หรือคำแถลงเรื่องราวอื่นๆ เว้นแต่จะเป็นเรื่องที่สัมพันธ์กับหลักธรรมอย่างใกล้ชิด
 - 3) คัดเอาเฉพาะหมวดธรรมที่ควรรู้หรือที่ต้องรู้ โดยฐานเป็นหลักสำคัญของพระพุทธศาสนาบ้าง เป็นหลักที่เห็นว่ามีประโยชน์มากบ้าง เป็นหลักที่ใช้หรืออ้างอิงอยู่เสมอ หรือรู้จักกันอยู่ทั่วไปบ้าง เป็นหลักที่ท่านกำหนดให้เรียนในหลักสูตรการศึกษาพระพุทธศาสนาแบบต่างๆ ในประเทศไทยบ้าง

ข. การจัดลำดับ

3. การจัดลำดับหมวดธรรม
 - จัดตามลำดับเลขจำนวนก่อน รวมหมวดธรรมที่มีจำนวนหัวข้อเท่ากันเข้าไว้เป็นกลุ่มเดียวกันเรียงจากกลุ่มที่มีจำนวนน้อยไปหากลุ่มที่มีจำนวนมากตามลำดับ เป็นหมวด 1 หมวด 2 หมวด 3 ฯลฯ จนถึงหมวดเกินสิบ
 - ในหมวดเลขเดียวกัน เรียงตามลำดับอักษร ตามอักขรวิธีในภาษาไทย
 - 1) หมวดธรรมที่มีลำดับอักษรต่างกัน แต่เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องหรือควบคู่กัน เมื่อถึงลำดับอักษรของหมวดหนึ่งแล้ว นำอีกหมวดหนึ่งมาต่อในลำดับถัดไปทันทีโดยไม่คำนึงถึงลำดับอักษร เช่น [67] กุศลมูล 3, [68] อกุศลมูล 3; [80] ทุจรีต 3, [81] สุจรีต 3 เป็นต้น
 - 2) หมวดธรรมที่มีเลขจำนวนต่างกัน แต่เป็นเรื่องอย่างเดียวกัน อาจจัดเรียงรวมไว้ในหมวดเลขเดียวกัน ต่อกันไป โดยไม่คำนึงถึงลำดับเลขหมวด ในกรณีเช่นนี้ จะถือหมวดธรรมที่สำคัญหรือรู้จักกันมากเป็นหลัก เช่น [303] พุทธคุณ 9, [304] พุทธคุณ 2, [305] พุทธคุณ 3, [306] ธรรมคุณ 6, [307] สังฆคุณ 9 เป็นต้น
- ในกรณีของข้อยกเว้น 2 ข้อนี้ หมวดธรรมที่ผิดลำดับ ให้ถือเป็นหมวดธรรมพ่วง ไม่กระทบกระเทือนต่อ

ลำดับอักษรตามปกติ ซึ่งจะจัดต่อไปจากหมวดธรรมที่อยู่ข้างหน้า นอกจากนั้น หมวดธรรมที่ผิดลำดับเหล่านี้ จะมีชื่อเรียงอยู่ในตำแหน่งที่เป็นลำดับตามปกติของมันเองอีกส่วนหนึ่งด้วย แต่ในตำแหน่งปกตินั้นจะไม่นับเลขลำดับ (ในวงเล็บสำหรับใส่เลขลำดับ จะใส่รูป ☆ ไว้แทนช่องว่าง) และไม่มีรายละเอียด มีเพียงคำอ้างบอกตำแหน่งที่จะพินิจต่อไป ซึ่งช่วยโยงถึงกันให้ผู้ใช้นั่งสวดค้นหาได้โดยสะดวกจากทุกด้าน

ตัวอย่าง: [☆☆] สุจิต 3 ๑ [81] สุจิต 3

[☆☆] พุทธคุณ 2 ๑ [304] พุทธคุณ 2

สุจิต 3 เป็นชื่อของหมวดธรรมที่เป็นคู่ปฏิบัติกับ พุจิต 3 จึงนำไปเรียงไว้ต่อจากหมวด พุจิต 3 เนื่องจากอักษร พ อยู่ก่อนอักษร ส

ส่วน พุทธคุณ 2 อยู่ในกลุ่มเดียวกับ พุทธคุณ 9 แต่มีจำนวนต่างกัน จึงนำไปเรียงไว้ต่อจากหมวด พุทธคุณ 9 อันเป็นหมวดธรรมที่ถือเป็นหลัก

4. หมวดธรรมที่มีหลายชื่อ ถือเอาชื่อที่มากในบาลีเป็นหลัก ให้รายละเอียดไว้ทีเดียว แต่ชื่ออื่นๆ ก็เรียงไว้ในตำแหน่งที่ถูกต้องตามลำดับอักษรและลำดับเลขหมวดด้วย โดยไม่นับเลขลำดับ และไม่มีรายละเอียดเพียงใส่เครื่องหมาย ☆ ไว้ในวงเล็บข้างหน้า และมีคำอ้างบอกตำแหน่งชื่อที่มีรายละเอียดอันพึงจะค้นต่อไป เป็นการเชื่อมโยงถึงกันให้ค้นได้จากทุกด้าน

ตัวอย่าง: [☆☆☆] สมบัติของอุบาสก 7 ๑ [260] อุบาสกธรรม 7

สมบัติของอุบาสก 7 กับ อุบาสกธรรม 7 เป็นชื่อของหมวดธรรมเดียวกัน แสดงรายละเอียดเฉพาะที่ อุบาสกธรรม 7 แห่งเดียว ส่วนชื่อ สมบัติของอุบาสก 7 ได้เรียงไว้ด้วย แต่ให้ดูรายละเอียดที่ อุบาสกธรรม 7

5. ตัวเลขที่อ้างอิงในหนังสือนี้ทั้งหมด หมายถึงเลขลำดับ (คือเลขข้อ) ของหมวดธรรม ไม่ใช่เลขหน้า เว้นแต่จะมีคำบอกกำกับไว้เป็นอย่างอื่น

อนึ่ง ในเนื้อหนังสือ ใช้ตัวเลขอารบิกทั้งหมด เพื่อให้ผู้ใช้ภาคภาษาอังกฤษสามารถใช้ประโยชน์ร่วมด้วยโดยสะดวก

ค. ความหมายและคำอธิบาย

6. หนังสือนี้ไม่ใช่หนังสืออธิบายธรรมจำเพาะอย่าง แต่เป็นหนังสืออ้างอิงว่าด้วยหลักธรรมทั่วไป จำต้องสงวนเนื้อที่ และแสดงอรรถาธิบายที่กระชับรัดกุม จึงพยายามหลีกเลี่ยงการอธิบาย แสดงไว้แต่เพียงคำจำกัดความและความหมายเป็นสำคัญ

1) ภาคภาษาไทย: ความหมายมักแสดงไว้หลายๆ นัย เพื่อเสริมความเข้าใจให้ชัดเจน และเพื่อเลือกใช้ได้อย่างเหมาะสมแก่กรณี

ข้อธรรมบางข้อมีคำแปลโดยพยัญชนะ ในกรณีเช่นนี้ ความหมายที่เป็นคำแปลโดยพยัญชนะนั้นจะถูกเรียงไว้ก่อนความหมายอื่น

ความหมายที่แสดงไว้หลายนัย มักมีทั้งความหมายอย่างสั้น และความหมายอย่างยาว ทั้งนี้มุ่งเพื่อประโยชน์ทั้งในทางความเข้าใจและในการใช้งาน

ข้อธรรมบางอย่างจำเป็นต้องอธิบาย เพื่อให้เข้าใจชัดเจน ในกรณีเช่นนี้ได้พยายามอธิบายให้สั้น

ที่สุด โดยทำเป็นไขความออกจากความหมายของข้อธรรมนั้นๆ และให้ครอบคลุมเนื้อหาสมบูรณ์ในตัวเสร็จสิ้นไปในแต่ละข้อ ไม่ใช้วิธีอธิบายรวมทั้งหมด แต่ถ้ามีข้อสังเกตหรือคำชี้แจงกว้างๆ สำหรับทั้งหมดก็ได้นำไปเขียนไว้ในตอนท้ายของหมวดธรรมนั้น หมวดธรรมที่ต้องอธิบายให้เห็นตัวอย่างเช่น [85] ธรรม 3, [107] วิโมกข์ 3, [285] วิสุทธิ 7, [311] วิปัสสนาญาณ 9 เป็นต้น

2) ภาคภาษาอังกฤษ: ความหมายในภาษาอังกฤษมุ่งเพียงให้เป็นส่วนประกอบสำหรับช่วยเหลือนักศึกษาในการศึกษาค้นคว้าให้กว้างขวางออกไป หรือเป็นสื่อถ่ายทอดความรู้เท่านั้น ไม่ได้มุ่งให้เป็นหลักของหนังสือนี้ โดยปกติในภาคภาษาอังกฤษจะไม่มีคำอธิบายเลย มีเพียงความหมายสั้นๆ ซึ่งโดยมากเป็นความหมายในรูปคำแปล

ข้อธรรมใดมีคำแปลหรือความหมายในภาษาอังกฤษที่ใช้กันลงยุดีแล้วหรือนิยมใช้กันแพร่หลายในหมู่นักศึกษาพระพุทธศาสนาแล้ว ก็ได้นำเอาคำแปลหรือความหมายนั้นมาลงไว้ โดยถือเป็นอิสระจากความหมายในภาคภาษาไทย ส่วนข้อธรรมใดความหมายในภาษาอังกฤษยังมีปัญหา ไม่ได้เป็นที่ยุติหรือยังไม่รู้เป็นที่รู้จักทั่วไป ก็ได้พยายามตรวจสอบ เลือกรสร หรือค้นหาคำมาใช้ให้ตรงกับความเข้าใจในภาคภาษาไทยให้มากที่สุด

คำแปลและความหมายข้อธรรมต่างๆ ในภาคภาษาอังกฤษส่วนมาก ไม่ตรงกับคำแปลหรือความหมายที่ใช้ในพระไตรปิฎกแปลฉบับภาษาอังกฤษของสมาคมบาลีปกรณ์ (The Pali Text Society) ทั้งนี้เพราะได้มีการคิดค้นสรรหาคำแปลศัพท์ธรรมต่างๆ ในหมู่นักปราชญ์นักศึกษพระพุทธศาสนามาก่อนหน้าต่อมากอีกมากภายหลังเวลาที่พิมพ์พระไตรปิฎกแปลฉบับภาษาอังกฤษนั้นแล้ว

อนึ่ง คำบาลีอักษรโรมันในวงเล็บต่อท้ายชื่อหมวดธรรม หรือข้อธรรมนั้นๆ ได้แสดงไว้ โดยมุ่งให้ผู้รู้จักรูปเดิมของศัพท์นั้นๆ ในภาษาบาลี ถ้าเป็นคำสมาสคือมีหลายคำประกอบกัน ก็มุ่งให้กำหนดแยกได้ง่ายว่ามีคำอะไรประกอบอยู่บ้างเท่านั้น มิได้มุ่งแสดงรูปที่ใช้จริงในประโยคภาษาบาลี ดังนั้น

ก) ที่ใดต้องการให้เห็นรูปศัพท์ของคำที่มาประกอบกัน ก็จะใส่ยัติภังค์ หรือ hyphen (-) แทรกไว้ให้ดูง่าย ที่ใดเห็นว่าเป็นคำที่ใช้รวมกันเป็นปกติ ก็ไม่แยก

ข) เมื่อแยกคำโดยใช้ยัติภังค์แล้ว ก็ไม่เติมพยัญชนะซ้อน (สังโยค) ตามหลักสนธิ

ตัวอย่าง: *ขันธ 5* หรือ *เบญจขันธ* บาลีเป็น *ปญจกขนฺธ* ประกอบด้วย *ปญจ* + *ขนฺธ* ถ้าเขียนเป็นคำบาลีอักษรโรมัน ตามที่ใช้จริงในประโยค ก็เป็น *Pañcakkhandha* คือเขียนติดต่อกันและมีพยัญชนะซ้อน ได้แก่ *k* แทรกเข้ามา แต่ในพจนานุกรมฯ นี้เขียนให้ผู้ศึกษากำหนดแยกได้ง่าย เป็น *Pañca-khandha*

สังวรปธาน บาลีนิยมเขียนเป็น *สังวรปธาน* ประกอบด้วย *สังวร* + *ปธาน* ถ้าเขียนเป็นคำบาลีอักษรโรมัน ตามที่ใช้ในประโยค ก็เป็น *Samvarappadhāna* แต่ในพจนานุกรมฯ นี้เขียนเป็น *Samvara-padhāna*

นอกจากนี้ ข้อความหรือถ้อยคำ ที่อยู่ใกล้ๆ กัน หรือเป็นเรื่องทำนองเดียวกัน และเรียงอยู่ต่อเนื่องกัน ถ้ามีส่วนที่ซ้ำตรงกัน อาจใช้เครื่องหมาย tilde (~) แทนความหรือคำส่วนหรือท่อนที่ซ้ำตรงกันนั้น เพื่อประหยัดเนื้อที่ และช่วยไม่ให้ดูลานตา เช่น *Aññasamāna-cetasika; Pakiṇṇaka~; Akusala~* ฟังทราบและนำไปใช้ในรูปแบบที่เป็นคำเต็มว่า *Aññasamāna-cetasika; Pakiṇṇaka-cetasika; Akusala-cetasika* ดังนี้ เป็นต้น (หลักข้อนี้นำมาใช้กับพจนานุกรมภาษาไทยด้วยบ้าง เช่น ความหวัง, ~ไม่หา หมายถึงคำเต็มว่า ความหวัง, ความไม่เฝ้าหา)

ง. ที่มาของหมวดธรรม

7. หมวดธรรมส่วนมากมีที่มาหลายแห่ง ถ้าเป็นหมวดธรรมสั้นๆ ไม่จำเป็นต้องค้นหาคำอธิบายแปลกๆ ออกไป ได้แสดงที่มาไว้แต่พอเป็นตัวอย่าง ถ้าเป็นหมวดธรรมที่ชวนให้ค้นหาคำอธิบายเทียบเคียงอย่างกว้างขวาง ได้แสดงที่มาไว้หลายแห่ง หมวดธรรมบางหมวดหาที่มายาก ได้พยายามนำมาแสดงไว้เท่าที่จะหาได้ อย่างไรก็ตาม ในการพิมพ์ครั้งแรก คงจะบกพร่องในเรื่องนี้บ้าง เพราะบางหมวดที่ทำในระยะแรก ยังไม่ได้คำนึงถึงความมุ่งหมายข้อนี้ คิดแต่เพียงจะแสดงที่มาพอเป็นตัวอย่างเท่านั้น

ในกรณีมีที่มามากมายหลายแห่ง ทั้งในพระไตรปิฎกและคัมภีร์รุ่นหลัง ถือเอาพระไตรปิฎกเป็นหลัก ส่วนที่มาในคัมภีร์รุ่นหลังมีอรรถกถาเป็นต้น ถ้าไม่มีเหตุผลสมควร อาจไม่แสดงไว้เลย เพราะถือเป็นการเกินจำเป็น

8. ที่มาทั้งหลายได้แสดงไว้ทั้งฝ่ายภาษาไทยและภาษาอังกฤษ เพื่อสะดวกแก่นักศึกษาและนักค้นคว้าโดยทั่วไป ผู้ใช้ควรสังเกตด้วยว่า ที่มาใดเป็นคัมภีร์ในพระไตรปิฎกหรือคัมภีร์สมัยหลัง เพื่อจะได้รู้จักหัวข้อธรรมต่างๆ อย่างถูกต้องชัดเจนยิ่งขึ้น เฉพาะที่มาในพระไตรปิฎก ฝ่ายภาษาไทยหมายถึงเอาพระไตรปิฎกบาลีอักษรไทย ฉบับสยามรัฐ ชุด 45 เล่มจบ การอ้างใช้ระบบ *เล่ม/ข้อ/หน้า*

ตัวอย่าง: ขุ.ธ. 25/195/237 = ขุททกนิกาย อิติวุตตก พระไตรปิฎกเล่ม 25 ข้อ 195 หน้า 237

การอ้างที่มาโดยระบบนี้ช่วยอำนวยความสะดวกแก่ผู้มีพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทย 25 พุทธศตวรรษ สามารถใช้ร่วมได้ด้วย โดยเฉพาะฉบับที่กรมการศาสนาจัดพิมพ์ใหม่ มี 45 เล่มจบ เลขเล่มและเลขข้อตรงกันใช้ร่วมกันได้ แปลกเฉพาะเลขหน้าซึ่งใช้กันไม่ได้ (ความจริง การอ้างแต่เล่มกับข้อเท่านั้นก็เพียงพออยู่แล้ว)

พระไตรปิฎกฝ่ายภาษาอังกฤษ หมายถึงเอาฉบับบาลีอักษรโรมันของสมาคมบาลีปกรณ์ (The Pali Text Society) ในประเทศอังกฤษ ระบบการอ้างใช้อย่างที่ยกมาทั้งหมด

อักษรย่อบอกชื่อคัมภีร์ที่มาต่างๆ และคัมภีร์โดยอยู่ในพระไตรปิฎกหรือเป็นคัมภีร์สมัยหลัง ได้ทำบัญชีไว้เป็นส่วนหนึ่งต่างหากแล้ว ทั้งฝ่ายภาษาไทยและภาษาอังกฤษ [ดูหน้า 7-10]

จ. สารบัญและดัชนี

9. นอกจาก*สารบัญทั่วไป* แล้ว ในหนังสือนี้ยังมีสารบัญละเอียดและดัชนีต่างๆ อีก เพื่อช่วยให้การศึกษาค้นคว้าหลักธรรมสะดวกและได้ผลดียิ่งขึ้น สารบัญและดัชนีทั้งหลายจัดทำไว้เพื่อสนองความมุ่งหมายต่างๆ ดังนี้

- 1) **สารบัญหมวดธรรม** แสดงหมวดธรรมทั้งหมดครบจำนวนและตรงตามลำดับในหนังสือ สารบัญนี้จะช่วยให้ค้นหาหมวดธรรมที่ประสงค์ได้สะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้น และทำให้สามารถสำรวจเทียบเคียงและเชื่อมโยงหมวดธรรมต่างๆ ได้ง่ายขึ้น
- 2) **สารบัญประเภทธรรม** นำเอาหมวดธรรมทั้งหมดมาจัดรวมพวกใหม่ แยกเป็นประเภทๆ ตามเนื้อหาและคุณค่าในการปฏิบัติ สารบัญนี้จัดทำไว้อย่างเสนอแนะพอเป็นแนว แต่มั่นใจว่าจะเป็นเครื่องช่วยในการศึกษาค้นคว้าและเลือกสรรหลักธรรมไปใช้ประโยชน์ได้เป็นอย่างมาก
- 3) **ดัชนีค้นคว้า** คือดัชนีที่จัดทำไว้ท้ายพจนานุกรมภาคที่ 1 ทั้งหมด นำเอาชื่อธรรมทั้งหมด ทั้งที่เป็นหมวดธรรมซึ่งมีเลขจำนวนต่างๆ กันก็ดี หัวข้อย่อยทั้งหลายที่เป็นส่วนประกอบของหมวดธรรม

ต่างๆ กิตติ นำมาจัดเรียงใหม่ตามลำดับอักษรเป็นชุดเดียวกันทั้งหมด พร้อมด้วยลำดับเลขหมวดทั้งปวงที่จะพึงค้นหาข้อธรรมนั้นๆ ได้ ผู้ที่ทราบเพียงชื่อหมวดธรรมแต่ไม่ทราบจำนวนหัวข้อกิตติ ผู้ที่ทราบแต่เพียงชื่อย่อยข้อใดข้อหนึ่งแต่จำชื่อหมวดธรรมไม่ได้กิตติ ผู้ที่ต้องการศึกษาข้อธรรมข้อใดข้อหนึ่งให้กว้างขวางออกไปกิตติ ผู้ที่ต้องการทราบความหมายของศัพท์ธรรมคำใดคำหนึ่งโดยเฉพาะ หรือต้องการใช้หนังสือนี้อย่างพจนานุกรมสามัญกิตติ ย่อมใช้ดัชนีค้นคำนี้สนองความต้องการได้สำเร็จความประสงค์อย่างรวดเร็ว

อนึ่ง คำบางคำเขียนได้หลายอย่าง แต่ในดัชนีค้นคำ เรียงไว้อย่างเดียว เช่น จาตุมหาราชิกา (เขียน จาตุมหาราชิกา ก็ได้) บุพเพนิวาสานุสสติญาณ (เขียน บุพเพนิวาสานุสสติญาณ หรือ บุพเพนิวาสานุสติญาณ ก็ได้) พึงถือว่าเป็นรูปที่ถูกต้องด้วยกัน ตามหลักการเขียนคำที่เป็นธรรมเนียมปฏิบัติในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2493 และ พ.ศ. 2525 เมื่อพบคำที่เขียนในรูปอื่น ซึ่งหาไม่พบในดัชนีค้นคำ พึงเทียบเคียงตามหลักภาษา ให้ได้รูปที่ค้นได้ในดัชนีค้นคำนี้

ในการพิมพ์ครั้งที่ 4 (พ.ศ. 2527-2528) ได้ย้ายดัชนีค้นคำมาไว้ต้นเล่ม เพื่อให้ใช้อย่างยิ่งขึ้น และได้เพิ่มดัชนีคำบาลีอักษรโรมัน (Index of Pāli Terms) เข้ามา เพื่อประโยชน์แก่ผู้ใช้ภาคภาษาอังกฤษ

เมื่อใช้หนังสือนี้ พึงใช้สารบัญและดัชนีต่างๆ ให้เป็นประโยชน์เสมอ โดยเฉพาะควรใช้เป็นทีปรีक्षाอันดับแรกก่อนสิ่งอื่น

เรียงตามอักขรวิธีแห่งมคธภาษา
(ที่พิมพ์ตัวเอน คือ คัมภีร์ในพระไตรปิฎก)

* คัมภีร์ชั้นฎีกาแสดงไว้ข้างต้นเฉพาะที่ใช้กันอยู่ในวงการศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทย ส่วนที่นอกจากนี้ไม่แสดงไว้ พึงเข้าใจ
เอง ตามแนววิธีในการใช้อักษรย่อสำหรับบรรณกถา ที่หน้า อ. ไปต่อท้ายอักษรย่อของคัมภีร์ในพระไตรปิฎก เช่น ที.อ., ม.อ., ส.อ.
เป็นต้น (ในกรณีของฎีกา ก็นำ ฎ. หรือ ฎีกา ไปต่อ เป็น ที.ฎ. หรือ ที.ฎีกา เป็นต้น)

Abbreviations of Scriptures

(in *italics* are canonical works)

<i>A.</i>	<i>Aṅguttaranikāya (5 vols.)</i>	<i>Paṭ.</i>	<i>Paṭṭhāna (Abhidhamma)</i>
AA.	Aṅguttaranikāya Aṭṭhakathā (Manorathapūraṇī)	PaṭA.	Paṭṭhāna Aṭṭhakathā (Paramatthadīpanī)
<i>Ap.</i>	<i>Apadāna (Khuddakanikāya)</i>	<i>Ps.</i>	<i>Paṭisambhidāmagga</i>
ApA.	Apadāna Aṭṭhakathā (Visuddhajanavilāsini)		<i>(Khuddakanikāya)</i>
<i>Bv.</i>	<i>Buddhavaṃsa (Khuddakanikāya)</i>	PsA.	Paṭisambhidāmagga Aṭṭhakathā (Saddhammapakāsini)
BvA.	Buddhavaṃsa Aṭṭhakathā (Madhurattthavilāsini)	Ptk.	Peṭakopadesa
Comp.	Compendium of Philosophy (Abhidhammatthasaṅgaha)	<i>Pug.</i>	<i>Puggalapaññatti (Abhidhamma)</i>
<i>Cp.</i>	<i>Cariyāpiṭaka (Khuddakanikāya)</i>	PugA.	Puggalapaññatti Aṭṭhakathā (Paramatthadīpanī)
CpA.	Cariyāpiṭaka Aṭṭhakathā (Paramatthadīpanī)	<i>Pv.</i>	<i>Petavatthu (Khuddakanikāya)</i>
<i>D.</i>	<i>Dīghanikāya (3 vols.)</i>	PvA.	Petavatthu Aṭṭhakathā (Paramatthadīpanī)
DA.	Dīghanikāya Aṭṭhakathā (Sumaṅgalavilāsini)	<i>S.</i>	<i>Saṃyuttanikāya (5 vols.)</i>
DAṬ.	Dīghanikāya Aṭṭhakathā Ṭikā (Līnatthapakāsini)	SA.	Saṃyuttanikāya Aṭṭhakathā (Sāratthapakāsini)
<i>Dh.</i>	<i>Dhammapada (Khuddakanikāya)</i>	<i>Sn.</i>	<i>Suttanipāta (Khuddakanikāya)</i>
DhA.	Dhammapada Aṭṭhakathā	SnA.	Suttanipāta Aṭṭhakathā (Paramatthajotikā)
<i>Dhtk.</i>	<i>Dhātukathā (Abhidhamma)</i>	<i>Thag.</i>	<i>Theragāthā (Khuddakanikāya)</i>
DhtkA.	Dhātukathā Aṭṭhakathā (Paramatthadīpanī)	ThagA.	Theragāthā Aṭṭhakathā (Paramatthadīpanī)
<i>Dhs.</i>	<i>Dhammasaṅgaṇī (Abhidhamma)</i>	<i>Thīg.</i>	<i>Therīgāthā (Khuddakanikāya)</i>
DhsA.	Dhammasaṅgaṇī Aṭṭhakathā (Aṭṭhasālinī)	ThīgA.	Therīgāthā Aṭṭhakathā (Paramatthadīpanī)
<i>It.</i>	<i>Itivuttaka (Khuddakanikāya)</i>	<i>Ud.</i>	<i>Udāna (Khuddakanikāya)</i>
ItA.	Itivuttaka Aṭṭhakathā (Paramatthadīpanī)	UdA.	Udāna Aṭṭhakathā (Paramatthadīpanī)
J.	Jātaka (including its Aṭṭhakathā)	<i>Vbh.</i>	<i>Vibhaṅga (Abhidhamma)</i>
<i>Kh.</i>	<i>Khuddakapāṭha (Khuddakanikāya)</i>	VbhA.	Vibhaṅga Aṭṭhakathā (Sammohavinodanī)
KhA.	Khuddakapāṭha Aṭṭhakathā (Paramatthajotikā)	<i>Vin.</i>	<i>Vinaya Piṭaka (5 vols.)</i>
<i>Kvu.</i>	<i>Kathāvatthu (Abhidhamma)</i>	VinA.	Vinaya Aṭṭhakathā (Samantapāsādikā)
KvA.	Kathāvatthu Aṭṭhakathā (Paramatthadīpanī)	VinṬ.	Vinaya Aṭṭhakathā Ṭikā (Sāratthadīpanī)
<i>M.</i>	<i>Majjhimanikāya (3 vols.)</i>	Vism.	Visuddhimagga
MA.	Majjhimanikāya Aṭṭhakathā (Papañcasūdanī)	VismṬ.	Visuddhimagga Mahāṭikā (Paramatthamañjusa)
Miln.	Milindapañhā	<i>Vv.</i>	<i>Vimānavatthu (Khuddakanikāya)</i>
<i>Nd</i> ¹	<i>Mahāniddesa (Khuddakanikāya)</i>	VvA.	Vimānavatthu Aṭṭhakathā (Paramatthadīpanī)
<i>Nd</i> ²	<i>Cūḷaniddesa (Khuddakanikāya)</i>	<i>Yam.</i>	<i>Yamaka (Abhidhamma)</i>
NdA.	Niddesa Aṭṭhakathā (Saddhammapajjotikā)	YamA.	Yamaka Aṭṭhakathā (Paramatthadīpanī)
Nett.	Nettipakaraṇa		

สารบัญหมวดธรรม

เอกกะ – หมวด 1

- [1] กัลยาณมิตตตา
- [2] โยนิโสมนสิการ
- [3] อัปปมาทะ

ทุกะ – หมวด 2

- [4] กรรม 2
- [☆] กรรมฐาน 2 [36]
- [5] กาม 2
- [6] กามคุณ 5
- [7] ฌาน 2
- [8] ฌาน 2 ประเภท
- [9] ฌาน 4, 5
- [10] ฌาน 8
- [11] ทาน 2^1
- [12] ทาน 2^2
- [13] ทิฎฐิ 2
- [14] ทิฎฐิ 3
- [15] ที่สุด (อันตา) 2
- [16] ทุกข์ 2
- [17] เทศนา 2^1
- [18] เทศนา 2^2
- [19] ธรรม 2^1
- [20] ธรรม 2^2
- [21] ธรรม 2^3
- [22] ธรรม 2^4
- [23] ธรรมคัมภีร์โลก 2
- [24] ธรรมทำให้งาม 2
- [☆☆] ธรรมที่ทรงเห็นคุณประจักษ์ 2 [65]
- [☆☆] ธรรมเป็นโลกบาล 2 [23]
- [25] ธรรมมีอุปการะมาก 2
- [26] ธุระ 2
- [27] นิพพาน 2
- [28] บัญญัติ 2, 6
- [29] บุคคลหาได้ยาก 2

- [30] บุษบา 2
- [31] ปฏิสันถาร 2
- [32] ปธาน 2
- [33] ปรีเยสนา 2
- [34] ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฎฐิ 2
- [35] ปาพจน์ 2
- [☆☆] พุทธคุณ 2 [304]
- [☆☆] พุทธคุณ 3 [305]
- [☆☆] ไพบุลย์ 2 [44]
- [36] ภาวนา 2
- [37] ภาวนา 4
- [38] รูป 2^1 , 28
- [39] มหาภูต หรือ ภูตรูป 4
- [40] อุปาทารูป หรือ อุปาทายรูป 24
- [41] รูป 2^2
- [42] ฤทธิ์ 2
- [☆☆] โลกบาลธรรม 2 [23]
- [43] วิมุตติ 2
- [☆☆] เวทนา 2 [110]
- [44] เวปุลละ 2
- [45] สมภาติ 2
- [46] สมภาติ 3^1
- [47] สมภาติ 3^2
- [48] สังขาร 2
- [49] สังคหะ 2
- [50] สัจจะ 2
- [51] สาสน์ หรือ ศาสนา 2
- [52] สุข 2^1
- [53] สุข 2^2
- [54] สุทธิ 2
- [☆☆] อรหันต์ 2 [61]
- [55] อริยบุคคล 2
- [56] อริยบุคคล 4
- [57] อริยบุคคล 8
- [58] โสดาบัน 3

- [59] สกทาคามี 3, 5
- [60] อนาคามี 5
- [61] อรหันต์ 2
- [62] อรหันต์ 4, 5, 60
- [63] อริยบุคคล 7
- [64] อัตตะ 2
- [65] อุปัฏฐาตธรรม 2

ติกะ – หมวด 3

- [66] กรรม 3
- [67] กุศลมูล 3
- [68] อกุศลมูล 3
- [69] กุศลวิตก 3
- [70] อกุศลวิตก 3
- [71] โภส 3
- [72] ญาณ 3¹
- [73] ญาณ 3²
- [74] ตัณหา 3
- [75] ไตรปิฎก
- [☆☆] ไตรรัตน์ [100]
- [76] ไตรลักษณ์
- [☆☆] ไตรสิกขา [124]
- [77] ทวาร 3
- [78] ทวาร 6
- [☆☆] ทิฏฐิ 3 [14]
- [79] ทุขตา 3
- [80] ทุจจิต 3
- [81] สัจจิต 3
- [82] เทพ 3
- [83] เทวทูต 3
- [☆☆] เทวทูต 4 [150]
- [84] เทวทูต 5
- [85] ธรรม 3
- [86] ธรรมนิยาม 3
- [87] นิमित หรือ นิमितต์ 3
- [88] บุญกิริยาวัตถุ 3
- [89] บุญกิริยาวัตถุ 10
- [90] บุตร 3

- [91] ปปัญจะ 3
- [92] ปรีญญา 3
- [☆☆] ปหาน 3 [224]
- [93] ปัญญา 3
- [94] ปาฏิหาริย์ 3
- [95] ปาปณิกธรรม 3
- [☆☆] ปิฎก 3 [75]
- [☆☆] พุทธคุณ 3 [305]
- [96] พุทธจริยา 3
- [97] พุทธโอวาท 3
- [98] ภพ 3
- [99] ภาวนา 3
- [100] รัตนตรัย
- [101] ลัทธินอกพระพุทธศาสนา 3
- [102] โลก 3¹
- [103] โลก 3²
- [104] โลก 3³
- [105] วัฏฏะ 3 หรือ ไตรวัฏฏ์
- [106] วิชา 3
- [☆☆☆] วิปัสสา 3 ระดับ [178]
- [107] วิโมกข์ 3
- [108] วิรติ 3
- [109] วิเวก 3
- [110] เวทนา 2
- [111] เวทนา 3
- [112] เวทนา 5
- [113] เวทนา 6
- [114] สมบัติ 3¹
- [115] สมบัติ 3² หรือ ทานสมบัติ 3
- [☆☆☆] สมาธิ 3 [46], [47]
- [116] สรณะ 3 หรือ ไตรสรณะ
- [117] สังขตลักษณะ 3
- [118] อสังขตลักษณะ 3
- [119] สังขาร 3¹
- [120] สังขาร 3²
- [121] สัทธรรม 3
- [122] สันโดษ 3, 12
- [123] สัมปยุตบัญญัติ 3

[☆☆] สามัญลักษณะ 3 [76]

[124] ลีक्षा 3 *หรือ* ไตรลีक्षा

[☆☆] สุจริต 3 [81]

[☆☆] โสตาบัน 3 [58]

[☆☆] อกุศลมูล 3 [68]

[☆☆] อกุศลวิตก 3 [70]

[125] อธิปไตย 3

[126] อนุตตริยะ 3

[127] อนุตตริยะ 6

[128] อปัณณกปฏิบัติ 3

[129] อภิสังขาร 3

[130] อัคคิ 3¹

[131] อัคคิ 3² *หรือ* อัคคิปาริจรียา

[132] อัตตะ *หรือ* อรรธ 3¹

[133] อัตตะ *หรือ* อรรธ 3²

[134] อาการที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน 3

[135] อาสวะ 3

[136] อาสวะ 4

[☆☆] โอวาทของพระพุทธเจ้า 3 [97]

จตุกกะ – หมวด 4

[137] กรรมกิเลส 4

[☆☆] กัลยาณมิตร 4 [169]

[☆☆] กิจในอริยสัจ 4 [205]

[138] กุลจิรัฏฐิติธรรม 4

[139] ฆราวาสธรรม 4

[140] จักร 4

[141] เจตีย์ 4

[☆☆] ฌาน 4 [9]

[142] ญูปารหบุคคล 4

[143] ทักขิณวิสุทธิ 4

[☆☆] ทรพย์จัดสรรเป็น 4 ส่วน [163]

[144] ญาณธรรมมีกัตถสังวัตตนิกรรม 4

[☆☆] เทวทูต 4 [150]

[☆☆] ธรรมมีอุปการะมาก 4 [140]

[☆☆] ธรรมเป็นเหตุให้สมหมาย 4 [191]

[145] ธรรมสมาทาน 4

[146] ธาตุ 4

[147] ธาตุกัมมัญฐาน 4

[148] ธาตุ 6

[149] ธาตุกัมมัญฐาน 6

[150] นิमित 4

[151] บริษัท 4¹

[152] บริษัท 4²

[153] บุคคล 4

[154] ปฏิปทา 4

[155] ปฏิสัมภิทา 4

[156] ปธาน 4

[157] ปรมัตถธรรม 4

[158] ประมาณ *หรือ* ปมาณิก 4

[159] ปัจจัย 4

[☆☆] ปัญญาวิมุตติธรรม 4 [179]

[160] ปาริสุทธิศีล 4

[☆☆] ผล 4 [165]

[☆☆] พร 4 [227]

[161] พรหมวิหาร 4

[☆☆] พละ 4 [229]

[☆☆] พุทธลีลาในการสอน 4 [172]

[☆☆] ภาวนา 4 [37]

[☆☆] ภาวิต 4 [37]

[162] ภูมิ 4

[163] โภควิภาค 4

[164] มรรค 4

[165] ผล 4

[166] มหาปเทศ 4¹

[167] มหาปเทศ 4²

[168] มิตรปฏิรูปก *หรือ* มิตรเทียม 4

[169] สุหตมิตร *หรือ* มิตรแท้ 4

[170] โยคะ 4

[171] โยนิ 4

[☆☆] ราชสังคหวัตถุ 4 [187]

[172] ลีลาการสอน 4

[173] วรณะ 4

[174] วิธีปฏิบัติต่อทุกข์-สุข 4

[175] วิบัติ 4¹

[176] วิบัติ 4²

- [177] สมบัติ 4
- [178] วิปัสสนา หรือ วิปัสสนา 4
- [179] วุฒิ หรือ วุฒิชัย 4
- [180] เวสัชชะ หรือ เวสัชชญาณ 4
- [181] ครัทธา 4
- [182] สติปัฏฐาน 4
- [183] สมชีวิตรม 4
- [184] สมาธิภาวนา 4
- [185] สังฆาร 4
- [186] สังคหัตถ์ 4
- [187] สังคหัตถ์ของผู้ครองแผ่นดิน 4 หรือ ราช-
สังคหัตถ์ 4
- [188] สังเวชนียสถาน 4
- [189] สัมปชัญญะ 4
- [190] สัมปทา หรือ สัมปทาคุณ 4
- [191] สัมปรายิกัตถสังวัตตนิกรรม 4
- [☆☆] สัมมปปธาน 4 [156]
- [192] สุขของคฤหัสถ์ 4
- [☆☆] สุขุมมิตร 4 [169]
- [193] โสดาปัตตียังคะ 4¹
- [194] โสดาปัตตียังคะ 4²
- [195] โสดาปัตตียังคะ 4³
- [☆☆] หลักการแบ่งทรัพย์ 4 ส่วน [163]
- [196] อคติ 4
- [197] อธิษฐาน หรือ อธิษฐานธรรม 4
- [198] อบาย 4, อบายภูมิ 4; และ [351]
- [199] อบายมุข 4
- [200] อบายมุข 6
- [201] วัฒนมุข 6
- [202] อปัสเสนะ หรือ อปัสเสนธรรม 4
- [☆☆] อรหันต์ 4 [62]
- [☆☆] อริยบุคคล 4 [56]
- [203] อริยวงศ์ 4
- [204] อริยสังข์ 4
- [205] กิจในอริยสังข์ 4
- [206] ธรรม 4
- [207] อรูป หรือ อารูป 4
- [208] อวิชา 4

- [209] อวิชา 8
- [210] อันตรายของภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่ 4
- [☆☆] อัปปมัญญา 4 [161]
- [211] อาจารย์ 4
- [☆☆] อาสวะ 4 [136]
- [212] อาหาร 4
- [213] อิทธิบาท 4
- [214] อุปาทาน 4
- [215] โอมะ 4

ปัญจกะ – หมวด 5

- [☆☆] กัลยาณธรรม 5 [239]
- [☆☆] กามคุณ 5 [6]
- [☆☆] กำลัง 5 ของพระมหากษัตริย์ [230]
- [216] ชัน 5 หรือ เบญจชัน
- [☆☆] คติ 5 [351]
- [217] จักขุ 5
- [☆☆] ฌาน 5 [9]
- [218] ธรรมชัน 5
- [219] ธรรมเทศกธรรม 5
- [220] ธรรมสมาธิ 5
- [221] ธรรมสวนานิสงส์ 5
- [222] นวกภิกขุธรรม 5
- [223] นิยาม 5
- [224] นิโรธ 5
- [225] นิเวศน์ 5
- [☆☆] เบญจธรรม [239]
- [☆☆] เบญจศีล [238]
- [☆☆] ประโยชน์ที่ควรถือเอาจากโภคาทรัพย์ 5 [232]
- [☆☆] ปทาน 5 [224]
- [☆☆] ปัญจกัณณ [9]
- [226] ปิตี 5
- [227] พร 5
- [228] พละ 5
- [229] พละ 4
- [230] พละ 5 ของพระมหากษัตริย์
- [231] พหุสตมืองค์ 5
- [232] โภคาทิยะ หรือ โภคาทิยะ 5

[233] มัจฉริยะ 5
 [234] มาร 5
 [☆☆] มิจฉาวณิชา 5 [235]
 [235] วณิชา 5
 [☆☆] วัชฌิ หรือ วัณณิ หรือ วุณณิ 5 [249]
 [236] วิมุตติ 5
 [☆☆] วิราคะ 5 [224]
 [☆☆] วิเวก 5 [224]
 [☆☆] เวทนา 5 [112]
 [237] เวสัชชกรณธรรม 5
 [☆☆] ไวลลัคคะ 5 [224]
 [238] คีล 5 หรือ เบญจคีล
 [239] เบญจธรรม หรือ เบญจกัลยาณธรรม
 [240] คีล 8 หรือ อัญญคีล
 [241] คีล 8 ทั้งอาชีวะ หรือ อาชีวะอัญญมคคีล
 [242] คีล 10 หรือ ทศคีล
 [☆☆] สกทาคามี 5 [59]
 [☆☆] สมบัติของอุบาสก 5 [259]
 [243] สังวร 5
 [244] สุททาวาส 5
 [☆☆] องค์แห่งธรรมกถึก 5 [219]
 [☆☆] องค์แห่งภิกษุใหม่ 5 [222]
 [245] อนันตริยกรรม 5
 [☆☆] อนาคามี 5 [60]
 [246] อนุปปฟกถา 5
 [247] อภินทปัจจเวกขณะ 5
 [248] ปัพพชิตอภินทปัจจเวกขณะ 10
 [☆☆] อรหันต์ 5 [62]
 [249] อริยวัชฌิ หรือ อารยวัณณิ 5
 [250] อายุสสธรรม หรือ อายุวัฒนธรรม 5
 [☆☆] อารยวัณณิ 5 [249]
 [251] อวาลิการธรรม 5¹
 [252] อวาลิการธรรม 5²
 [253] อวาลิการธรรม 5³
 [254] อวาลิการธรรม 5⁴
 [255] อวาลิการธรรม 5⁵
 [256] อวาลิการธรรม 5⁶
 [257] อวาลิการธรรม 5⁷

[258] อินทรีย์ 5
 [259] อุบาสกธรรม 5
 [260] อุบาสกธรรม 7

ฉกกะ – หมวด 6
 [261] คารวะ หรือ คารวตา 6
 [262] จริต หรือ จริยา 6
 [263] เจตนา หรือ สัญเจตนา 6
 [264] ตัณหา 6
 [☆☆] ทวาร 6 [78]
 [265] ทิศ 6
 [☆☆] ธรรมคุณ 6 [306]
 [☆☆] ธาตุ 6 [148]
 [☆☆] บัญญัติ 2, 6 [28]
 [266] ปิยรูป สัตรูป 6 × 10
 [267] ภัพพตาธรรม 6
 [☆☆] วัฒนमुख 6 [201]
 [268] วิญญาณ 6
 [☆☆] เวทนา 6 [113]
 [269] เวปุลลธรรม 6
 [270] สวรรค์ 6
 [☆☆] สัญเจตนา 6 [263]
 [271] สัญญา 6
 [272] สัมผัส หรือ ผัสสะ 6
 [273] สารณียธรรม 6
 [☆☆] อนุตตริยะ 6 [127]
 [☆☆] อบายमुख 6 [200]
 [274] อภิญญา 6
 [275] อภิญ्ञาน 6
 [276] อายตนะภายใน 6
 [277] อายตนะภายนอก 6

สัตตกะ – หมวด 7

[278] กัลยาณมิตรธรรม 7
 [279] ธรรมมีอุปการะมาก 7 [292]
 [280] บุพนิมิตแห่งมรรค 7
 [281] โพชนงค์ 7
 [282] ภรรยา 7

- [283] เมณฺเณสังโยค 7
 [284] วิญญานฉลิตี 7
 [285] วิสฺสุทฺธิ 7
 [286] สัปปายะ 7
 [287] สัปปริสธรรม 7¹
 [☆☆] สัปปริสธรรม 7² [301]
 [☆☆] สมบัติของอุบาสก 7 [260]
 [☆☆] องค์คุณของกัลยาณมิตร 7 [278]
 [288] อนุสัย 7
 [289] อปริหานิยธรรม 7¹
 [290] อปริหานิยธรรม 7²
 [291] อปริหานิยธรรม 7³
 [292] อริยทรัพย์ 7
 [☆☆] อริยบุคคล 7 [63]
 [☆☆] อุบาสกธรรม 7 [260]

อัฐกัณฐะ – หมวด 8

- [☆☆] ฌาน 8 [10]
 [293] มรรคมี่องค์ 8 หรือ อัฐจกัณฐิกมรรค
 [294] ลักษณะตัดสินธรรมวินัย 8
 [295] ลักษณะตัดสินธรรมวินัย 7
 [296] โลกธรรม 8
 [297] วิชชา 8
 [298] วิโมกข์ 8
 [☆☆] คีล 8 [240]
 [☆☆] คีล 8 ทั้งอาชีวะะ [241]
 [299] สมาบัติ 8
 [300] สัปปริสทาน 8
 [301] สัปปริสธรรม 8
 [☆☆] หลักตัดสินธรรมวินัย 8 [294]
 [☆☆] อริยบุคคล 8 [57]
 [☆☆] อริยอัฐจกัณฐิกมรรค [293]
 [☆☆] อวิชา 8 [209]
 [☆☆] อาชีวะอัฐมกคิล [241]
 [☆☆] อุโบสถคิล [240]

นวกะ – หมวด 9

- [302] นวังกัลตฤคาสน์

- [303] พุทธคุณ 9
 [304] พุทธคุณ 2
 [305] พุทธคุณ 3
 [306] ธรรมคุณ 6
 [307] สังฆคุณ 9
 [308] มละ 9
 [309] มานะ 9
 [310] โลกุตตรธรรม 9
 [311] วิปัสสนาญาณ 9
 [312] สัตตาวาส 9
 [313] อนุปปพวิหาร 9

ทศกะ – หมวด 10

- [314] กถาวัตถุ 10
 [315] กสิณ 10
 [316] กามโกคิ 10
 [317] กาลามสูตรกังขานิยฐาน 10
 [318] กิเลส 10
 [319] กุศลกรรมบถ 10¹
 [320] กุศลกรรมบถ 10²
 [321] อกุศลกรรมบถ 10
 [322] เถรธรรม 10
 [323] ทศพลญาณ
 [☆☆] ทศพิชราชธรรม [326]
 [☆☆] ธรรมจริยา 10 [320]
 [☆☆] ธรรมมีอุปการะมาก 10 [324]
 [324] นาถกรรมธรรม 10
 [325] บารมี 10 หรือ ทศบารมี
 [☆☆] บุญกิริยาวัตถุ 10 [89]
 [☆☆] ปัพพชิตอภินหัจจเวกชน 10 [248]
 [☆☆] มิจฉัตตะ 10 [334]
 [☆☆] มูลเหตุการบัญญัติพระวินัย 10 [327]
 [326] ราชธรรม 10 หรือ ทศพิชราชธรรม
 [327] วัตถุประสงค์ในการบัญญัติพระวินัย 10
 [☆☆] วิปัสสนาญาณ 10 [311]
 [328] วิปัสสนูปกิเลส 10
 [☆☆] คีล 10 [242]
 [329] สังโยชน 10¹

- [330] ลังโยชน์ 10^2
 [331] ลัญญา 10
 [332] ลัทธธรรม 10
 [333] ลัมมัตตะ 10
 [334] มัจฉัตตะ 10
 [☆☆] อกุลลกรรมบถ 10 [321]
 [335] อนุสติ 10
 [☆☆] อภินิหังจเวกขณ 10 [248]
 [☆☆] อเสขธรรม 10 [333]
 [336] อสุภะ 10
 [337] อันตคาทิกทิกขุ 10

อติเรกทสกะ – หมวดเกิน 10

- [338] กรรม 12
 [339] จักรวรรดิวัตร 5, 12
 [340] ปฏิจจสมุปบาท 12
 [☆☆] ปัจจยาการ 12 [340]
 [☆☆] ลันโตะ 12 [122]
 [341] อายตนะ 12
 [342] ฐงค์ 13
 [343] กิจ หรือ วิญญาณกิจ 14

- [344] จรณะ 15
 [345] ญาณ 16 หรือ โสฬสญาณ
 [☆☆] รูปพรหม หรือ พรหมโลก 16 [351]
 [☆☆] โสฬสวัตถุกอานาปานสติ [346]
 [☆☆] อานาปานสติ 16 ชั้น [346]
 [346] อานาปานสติ 16 ฐาน
 [347] อุปกิเลส หรือ จิตตอุปกิเลส 16
 [348] ธาตุ 18
 [349] อินทรีย์ 22
 [350] ปัจจัย 24
 [☆☆] รูป 28 [38]
 [351] ภูมิ 4 หรือ 31
 [352] โพธิปักขิยธรรม 37
 [353] มงคล 38
 [354] กรรมฐาน 40
 [355] เจตสิก 52
 [356] จิต 89 หรือ 121
 [357] ตัณหา 108
 [358] เวทนา 108
 [359] กิเลส 1500

สารบัญประเภทธรรม

I. ธรรมที่เป็นหลักใหญ่ใจความ

1. ธรรมที่เป็นหลักทั่วไป (หรือมีขอบเขตครอบคลุม)

- [19] ธรรม 2¹
- [20] ธรรม 2²
- [21] ธรรม 2³
- [22] ธรรม 2⁴
- [35] ปาฬจน์ 2
- [50] สัจจะ 2
- [51] ศาสนา 2
- [☆☆☆] ไตรรัตน์ [100]
- [85] ธรรม 3
- [100] รัตนตรัย
- [116] ไตรสรณะ
- [121] สัทธรรม 3
- [157] ปรมัตถธรรม 4
- [204] อริยสัจ 4
- [206] ธรรม 4

2. ธรรมที่เป็นหลักการสำคัญ*

(จัดโดยสังเคราะห์ในอริยสัจ 4)

ก. ปริญญาธรรม และธรรมที่เกี่ยวข้อง

- [76] ไตรลักษณ์
- [79] ทุกขตา 3
- [86] ธรรมนิยาม 3
- [148] ธาตุ 6
- [216] ชันธ์ 5
- [223] นิยาม 5
- [341] आयตนะ 12

ข. ปาฐัพพธรรม และธรรมที่เกี่ยวข้อง

- [66] กรรม 3
- [74] ตัณหา 3
- [91] ปปัญจธรรม 3

*การจัดหมวดหมู่ในที่นี้มิใช่เป็นการจัดอย่างละเอียด และไม่เคร่งครัด แต่มุ่งเพื่อประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าเป็นสำคัญ (ธรรมใน I.1 นำมาจัดเข้าเป็นหมวดต่างๆ ของ I.2 ได้ด้วย แต่ไม่ต้องการให้ซ้ำ จึงจัดไว้ที่เดียว)

- [68] อกุศลมูล 3
- [135] อาสวะ 3
- [136] อาสวะ 4
- [340] ปฏิจจสมุปบาท 12
- [350] ปัจจัย 24
- ค. สังฆิกัตถัพพธรรม และธรรมที่เกี่ยวข้อง**
- [27] นิพพาน 2
- [43] วิมุตติ 2
- [52] สุข 2¹
- [53] สุข 2²
- [132] อตถะ 3¹
- [133] อตถะ 3²
- [164] มรรค 4
- [165] ผล 4
- [310] โลกุตตรธรรม 9

ง. ภาเวตัพพธรรม ธรรมที่พึงปฏิบัติ (ไม่จัดตามลำดับจำนวน)

- [34] ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ 2
- [280] บุญนิมิตแห่งมรรค 7
- [97] พุทธโอวาท 3
- [124] ไตรสิกขา, สิกขา 3
- [88] บุญกิริยาวัตถุ 3
- [89] บุญกิริยาวัตถุ 10
- [36] ภาวนา 2
- [37] ภาวนา 4
- [293] มรรคมงคล 8
- [319, 320] กุศลกรรมบถ 10
- [352] โพธิปักขิยธรรม 37
- [182] สติปัฏฐาน 4
- [156] ปธาน 4
- [213] อิทธิบาท 4
- [258] อินทรีย์ 5
- [228] พละ 5
- [281] โพชฌงค์ 7
- [293] มรรคมงคล 8

II. ธรรมสำหรับทุกคน

1. ธรรมเพื่อเป็นคุณสมบัติของสัปปริสชน (หรือธรรมเพื่อ

เสริมความเป็นมนุษย์)

- [81] สุจริต 3
- [125] อธิปไตย 3
- [132] อตถะ หรือ อรรถ 3¹
- [133] อตถะ หรือ อรรถ 3²
- [161] พรหมวิหาร 4
- [197] อธิษฐานธรรม 4
- [239] เบญจธรรม
- [229] พละ 4
- [237] เวสัชชกรณธรรม 5
- [238] คีล 5 หรือ เบญจคีล
- [241] อาชีวะจตุกกีล
- [287] สัปปริสธรรม 7¹
- [301] สัปปริสธรรม 8
- [319, 320] กุศลกรรมบถ 10
- [324] นาถกรณธรรม 10

2. ธรรมเพื่อดำเนินชีวิตให้ outgoing บรรลุประโยชน์สุข

- [1] กัลยาณเมตตตา
- [2] โยนิโสมนสิการ
- [3] อัปมาทะ
- [24] ธรรมทำให้งาม 2
- [25] ธรรมมีอุปการะมาก 2
- [33] ปริเยสนา 2
- [34] ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิ 2
- [37] ภาวนา 4
- [65] อุပ္ปัญญาตธรรม 2
- [71] โกศล 3
- [93] ปัญญา 3
- [128] อปัณณกปฏิบัติ 3
- [140] จักร 4
- [179] วุฒิ หรือ วุฒิธรรม 4
- [191] สัมปรายิกัตถะ 4
- [201] วัฒนมุข 6
- [213] อิทธิบาท 4
- [229] พละ 4
- [231] พหุสุตมงคล 5
- [237] เวสัชชกรณธรรม 5
- [249] อริยวัฑฒิ 5
- [267] ภัพพตาธรรม 6

- [269] เวปุลลธรรม 6
 [280] บุญนิมิตแห่งมรรค 7
 [292] อริยทรัพย์ 7
 [325] บารมี 10
 [353] มงคล 38

3. ธรรมเพื่อพิจารณาเตือนสติ ให้ประมาท

- [83] เทวทูต 3
 [☆☆] เทวทูต 4 [150]
 [84] เทวทูต 5
 [150] นิमित 4
 [234] มาร 5
 [247] อภินิหารปัจเจกชน 5
 [250] आयुวัฒนธรรม 5
 [296] โลกธรรม 8

III. ธรรมเพื่อความดีงามแห่ง สังคม

1. ธรรมเพื่อส่งเสริมชีวิตที่ดีร่วมกัน

- [11] ทาน 2¹
 [12] ทาน 2²
 [23] ธรรมคัมภีร์ครองโลก 2
 [29] บุคคลหาได้ยาก 2
 [30] บุญ 2
 [31] ปฏิสันถาร 2
 [42] ฤทธิ์ 2
 [44] เวปุลล 2
 [49] สังคหะ 2
 [123] สัมปยุตตปาฐะ 3
 [139] ขวาธรรม 4
 [186] สังคหวัตถุ 4
 [261] คารวะ 6
 [273] สารณียธรรม 6
 [300] สัมปยุตต 8

2. ธรรมเพื่อปกครอง คือจัดและ คุ้มครองชีวิตที่ดีร่วมกัน

- [125] อธิปไตย 3
 [161] พรหมวิหาร 4
 [186] สังคหวัตถุ 4
 [187] ราชนิกวัตถุ 4
 [196] อคติ 4
 [230] พล 5 ของพระมหากษัตริย์

- [289] อปริหานิยธรรม 7¹
 [326] ราชธรรม 10
 [327] วัตถุประสงค์ในการบัญญัติ
พระวินัย 10
 [339] จักรวรรดิวัตร 12

IV. ธรรมสำหรับคฤหัสถ์หรือผู้ ครองเรือน

1. ธรรมเพื่อชีวิตครอบครัว

- [90] บุตร 3
 [131] อัคคิ 3²
 [138] กุลจักริยธรรม 4
 [139] ขวาธรรม 4
 [183] สมชีวิตร 4
 [282] ภรรยา 7

2. ธรรมเพื่อความสัมพันธ์ใน สังคม

- [131] อัคคิ 3²
 [139] ขวาธรรม 4
 [158] ประมาณ 4
 [168] มิตรเทียมน 4
 [169] มิตรแท้ 4
 [265] ทิศ 6
 [278] กัลยาณมิตรธรรม 7

3. ธรรมเพื่อความอยู่ดีทาง เศรษฐกิจ

- [95] ปาปณิกธรรม 3
 [☆☆] การจัดสรรทรัพย์ใช้ 4 [163]
 [144] ทรัพยธรรมิกัตถ 4
 [159] ปัจจัย 4
 [163] โภควิภาค 4
 [192] สุขของคฤหัสถ์ 4
 [☆☆] ประโยชน์จากทรัพย์ 5 [232]
 [232] โภคอาทิยะ 5
 [316] กามโภคี 10

4. ธรรมที่คฤหัสถ์พึงหลีกเลี่ยง

- [137] กรรมกิเลส 4
 [168] มิตรเทียมน 4
 [196] อคติ 4
 [199] อบายมุข 4
 [200] อบายมุข 6
 [245] อนันตริยกรรม 5

V. ธรรมสำหรับอุบาสก คือ ผู้ ใกล้ศาสนา

1. ธรรมที่พึงมี พึงปฏิบัติ

- [88] บุญกิริยาวัตถุ 3
 [89] บุญกิริยาวัตถุ 10
 [123] สัมปยุตตปาฐะ 3
 [181] ศรัทธา 4
 [☆☆] สมบัติของอุบาสก 5 [259]

- [240] ศีล 8
 [241] อาชีวะจุมภค 5
 [242] ศีล 10

- [249] อริยวัฑฒ 5
 [259] อุบาสกธรรม 5
 [260] อุบาสกธรรม 7

- [301] สัมปยุตตธรรม 8

- [☆☆] อุโบสถศีล [240]

2. ธรรมที่พึงหลีกเลี่ยง

- [235] วณิชชา 5
 [275] อภิฐาน 6

3. ธรรมที่พึงทราบเพื่อเสริมการ ปฏิบัติ

- [32] ปธาน 2
 [33] ปริเยสนา 2
 [114] สมบัติ 3¹
 [115] ทานสมบัติ 3
 [126] อนุตตริยะ 3
 [127] อนุตตริยะ 6
 [143] ทักขินาวิสุทธิ 4
 [190] สัมปทาคุณ 4
 [221] ธรรมสวนานิสงส์ 5
 [300] สัมปยุตต 8
 [☆☆] อุโบสถศีล [240]

VI. ธรรมสำหรับภิกษุสงฆ์

1. ธรรมเพื่อความดีงามในฐานะ เป็นภิกษุ

- [26] ฐะ 2
 [159] ปัจจัย 4
 [160] ปาริสุทธิศีล 4
 [175] วิบัติ 4¹
 [202] อปัสเสนธรรม 4
 [203] อริยวงศ์ 4
 [210] อันตรายของภิกษุใหม่ 4

[222] นวภิกขุธรรม 5

[227] พร 5

[242] คีล 10

[243] สังวร 5

[☆☆] องค์แห่งภิกษุใหม่ 5 [222]

[247] อภินิหารปัจเจกชน 5

[248] ปัพพตอภินิหารปัจเจกชน 10

[283] เมถุนสังโยค 7

[291] อปริหานิยธรรม 7³

[342] ชุตงค์ 13

2. ธรรมเพื่อความตั้งงามในฐานะ เป็นสมาชิกแห่งสงฆ์

[211] อาจารย์ 4

[251] อาวาสิกธรรม 5¹[252] อาวาสิกธรรม 5²[253] อาวาสิกธรรม 5³[254] อาวาสิกธรรม 5⁴[255] อาวาสิกธรรม 5⁵[256] อาวาสิกธรรม 5⁶[257] อาวาสิกธรรม 5⁷

[261] คารวะ หรือ คารวตา 6

[273] สารณียธรรม 6

[290] อปริหานิยธรรม 7²

[314] กถาวัตถุ 10

[322] เถรธรรม 10

[324] นาถกรณธรรม 10

[327] วัตถุประสงค์ในการบัญญัติ
พระวินัย 10

3. ธรรมเพื่อความตั้งงาม ความ สำเร็จในฐานะเป็นผู้สั่งสอน

[17] เทศนา 2¹[18] เทศนา 2²

[155] ปฏิสัมภิกา 4

[158] ประมาณ 4

[172] ลีลาการสอน 4

[219] ธรรมเทศกธรรม 5

[231] พหุสตมมืองค์ 5

[☆☆] องค์แห่งธรรมกถึก 5 [219]

[246] อนุปุพพิกา 5

[278] กัลยาณมิตรธรรม 7

VII. สภาธรรม: ธรรมดาและ ธรรมชาติ

1. ธรรมดา หรือ กฎธรรมชาติ

[4] กรรม 2

[66] กรรม 3

[76] ไตรลักษณ์

[86] ธรรมเนียม 3

[105] วัฏฏะ 3

[117] สังขตลักษณะ 3

[118] อสังขตลักษณะ 3

[145] ธรรมสมาทาน 4

[176] วิบัติ 4²

[177] สมบัติ 4

[223] นิยาม 5

[338] กรรม 12

[340] ปฏิจสุมุปาท 12

[343] กิจ หรือ วิญญานกิจ 14

[350] ปัจจัย 24

2. สภาวะอันพึงรู้ตามที่เป็น

[6] กามคุณ 5

[16] ทุกข์ 2

[19] ธรรม 2¹[20] ธรรม 2²[21] ธรรม 2³[22] ธรรม 2⁴

[28] บัญญัติ 2

[38] รูป 2¹, 28

[39] มหาภูต 4

[40] อุปาทารูป 24

[41] รูป 2²

[48] สังขาร 2

[50] สังขะ 2

[52] สุข 2¹[53] สุข 2²

[77] ทวาร 3

[78] ทวาร 6

[79] ทุกขตา 3

[85] ธรรม 3

[102] โลก 3¹

[110] เวทนา 2

[111] เวทนา 3

[112] เวทนา 5

[113] เวทนา 6

[119] สังขาร 3¹[120] สังขาร 3²

[129] อภิสังขาร 3

[146] ธาตุ 4

[148] ธาตุ 6

[157] ปรมัตถธรรม 4

[185] สังขาร 4

[204] อริยสัจ 4 (ข้อที่ 1)

[206] ธรรม 4 (ข้อที่ 1)

[212] อาหาร 4

[216] ชันธ 5

[263] เจตนา 6

[266] ปิยรูป สาดรูป 6 × 10

[268] วิญญาน 6

[271] สัญญา 6

[272] สัมผัส 6

[276] อายุตนะภายใน 6

[277] อายุตนะภายนอก 6

[341] อายุตนะ 12

[348] ธาตุ 18

[349] อินทรีย์ 22

[355] เจตสิก 52

[356] จิต 89 หรือ 121

[358] เวทนา 108

3. สภาวะเนื่องด้วยระดับชีวิตจิตใจของสัตว์

[82] เทพ 3

[98] ภพ 3

[103] โลก 3²[104] โลก 3³

[162] ภูมิ 4

[171] โยนิ 4

[198] อบาย 4

[207] อรูป 4

[244] สุทธาวาส 5

[270] สวรรค์ 6

[284] วิญญานลลิตี 7

[312] สัตตาวาส 9

[☆☆] พรหมโลก 16 [351]

[☆☆] รูปพรหม 16 [351]

[351] ภูมิ 4 หรือ 31

4. สภาวะอันเป็นโทษ อกุศล- ธรรมอันพึงละ

[5] กาม 2 (ข้อที่ 1)

[13] ทิฏฐิ 2

- [14] ทิฎฐิ 3
[68] อุกุศลมูล 3
[70] อุกุศลวิตก 3
[74] ตัณหา 3
[80] พุจริต 3
[91] ปปัญจจะ 3
[130] อัคคิ 3¹
[135] อาสวะ 3
[136] อาสวะ 4
[137] กรรมกิเลส 4
[170] โยคะ 4
[178] วิปัสสาส 4
[196] อคติ 4
[204] อริยสังข์ 4 (ข้อที่ 2)
[206] ธรรม 4 (ข้อที่ 2)
[208] อวิชา 4
[209] อวิชา 8
[214] อุปาทาน 4
[215] โสมะ 4
[225] นิรวรณ 5
[233] มัจฉริยะ 5
[264] ตัณหา 6
[288] อนุสัย 7
[308] มละ 9
[309] มานะ 9
[318] กิเลส 10
[321] อุกุศลกรรมบถ 10
[329] สังโยชน์ 10¹
[330] สังโยชน์ 10²
[334] มิจฉัตตะ 10
[337] อันตคาทิกทิฎฐิ 10
[347] อุปกิเลส 16
[357] ตัณหา 108
[359] กิเลส 1500
- VIII. ปฏิบัติธรรม**
- 1. หลัก วิธีการ ข้อปฏิบัติ อุปกรณ์ และคุณสมบัติ ที่เกื้อหนุนการปฏิบัติ**
- [1] กัลยาณเมตตตทา
[2] โยนิโสมนสิการ
[3] อัปมาหะ
[๙] กรรมฐาน 2 [36]
- [7] ฌาน 2
[34] ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฎฐิ 2
[36] ภาวนา 2
[37] ภาวนา 4
[45] สมาธิ 2
[46] สมาธิ 3¹
[65] อุปัฏฐาตธรรม 2
[67] กุศลมูล 3
[69] กุศลวิตก 3
[71] โกศล 3
[73] ญาณ 3²
[81] สุจริต 3
[87] นิमित 3
[88] บุญกิริยาวัตถุ 3
[89] บุญกิริยาวัตถุ 10
[92] ปริญา 3
[93] ปัญญา 3
[99] ภาวนา 3
[108] วิรติ 3
[122] สันโดษ 3
[124] ลีลา 3
[125] อธิปไตย 3
[128] อปัลลภปฏิบัติปา 3
[๙๙] ไตรสิกขา [124]
[147] ธาตุกัมมัฏฐาน 4
[149] ธาตุกัมมัฏฐาน 6
[154] ปฏิปา 4
[156] ปธาน 4
[160] ปาริสุทธิศีล 4
[161] พรหมวิหาร 4
[174] วิถีปฏิบัติต่อทุกข์-สุข 4
[182] สติปัฏฐาน 4
[184] สมาธิภาวนา 4
[189] สัมปชัญญะ 4
[193] โสตาปัตตียังคะ 4¹
[194] โสตาปัตตียังคะ 4²
[195] โสตาปัตตียังคะ 4³
[197] อธิษฐานธรรม 4
[202] อปัสเสนธรรม 4
[204] อริยสังข์ 4 (โดยเฉพาะข้อที่ 4)
[205] กิจในอริยสังข์ 4
[206] ธรรม 4 (ข้อที่ 4)
[207] อรูป 4
- [๙๙๙] อัปมัณญา 4 [161]
[213] อิทธิบาท 4
[220] ธรรมสมาธิ 5
[226] ปีติ 5
[228] พละ 5
[243] สังวร 5
[249] อริยวัฑฒิ 5
[258] อินทรีย์ 5
[262] จริต หรือ จริยา 6
[267] ภัพพตาธรรม 6
[269] เวปุลลธรรม 6
[280] บุญนิมิตแห่งมรรค 7
[281] โพชฌงค์ 7
[285] วิสุทธิ 7
[286] สัมปายะ 7
[291] อปริหานิยธรรม 7³
[293] มรรคมรรค 8
[303] พุทธคุณ 9
[304] พุทธคุณ 2
[305] พุทธคุณ 3
[306] ธรรมคุณ 6
[307] สังฆคุณ 9
[311] วิปัสสนาญาณ 9
[315] กลิน 10
[325] บารมี 10
[331] สัญญา 10
[333] สัมมัตตะ 10
[335] อนุสติ 10
[336] อสุภะ 10
[342] ชุติ 13
[344] จระณะ 15
[345] ญาณ 16
[346] อานาปานสติ 16 ฐาน
[352] โพธิปักขิยธรรม 37
[353] มงคล 38
[354] กรรมฐาน 40
- 2. ผลสำเร็จของการปฏิบัติธรรม และเครื่องกำหนดผลในการปฏิบัติ**
- [8] ฌาน 2 ประเภท
[9] ฌาน 4, 5
[10] ฌาน 8
[27] นิพพาน 2

- [43] วิมุตติ 2
 [54] สุทธิ 2
 [72] ญาณ 3¹
 [☆☆] ปทาน 3 [224]
 [94] ปาฏิหาริย์ 3
 [106] วิชชา 3
 [107] วิโมกข์ 3
 [109] วิเวก 3
 [155] ปฏิสัมภีทา 4
 [164] มรรค 4
 [165] ผล 4
 [204] อริยสัจ 4 (ข้อที่ 3)
 [206] ธรรม 4 (ข้อที่ 3)
 [224] นิโรธ 5
 [☆☆☆] ปทาน 5 [224]
 [236] วิมุตติ 5
 [274] อภิญา 6
 [297] วิชชา 8
 [298] วิโมกข์ 8
 [299] สมาบัติ 8
 [310] โลกุตตรธรรม 9
 [313] อนุปปพวิหาร 9
 [328] วิปัสสนูปกิเลส 10

3. บุคคลผู้บรรลุผลแห่งการปฏิบัติ

- [55] อริยบุคคล 2
 [56] อริยบุคคล 4
 [57] อริยบุคคล 8
 [58] โสดาบัน 3
 [59] สกาทาคามี 3, 5
 [60] อนาคามี 5
 [61] อรหันต์ 2
 [62] อรหันต์ 4, 5, 60
 [63] อริยบุคคล 7

IX. พระพุทธศาสนา

1. หลักศาสนา

- [17] เทศนา 2¹
 [18] เทศนา 2²
 [26] ชุระ 2
 [35] ปาพจน์ 2
 [50] สัจจะ 2
 [51] สาสน์ หรือ ศาสนา 2

- [64] อัถะ 2
 [75] ไตรปิฎก
 [97] พุทธโอวาท 3
 [100] รัตนตรัย
 [116] สรณะ 3 หรือ ไตรสรณะ
 [121] สัทธรรม 3
 [134] อากาที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน 3
 [☆☆] โอวาทของพระพุทธเจ้า 3 [97]
 [151] บริษัท 4¹
 [152] บริษัท 4²
 [166] มหาปเทศ 4¹ (พระสูตร)
 [167] มหาปเทศ 4² (พระวินัย)
 [218] ธรรมชั้น 5
 [246] อนุปปพิกถา 5
 [294] หลักกำหนดธรรมวินัย 8
 [295] หลักกำหนดธรรมวินัย 7
 [302] นวักสัตตฤคาสน์
 [317] กาลามสูตรกังขานียฐาน 10
 [332] สัทธรรม 10

2. ศาสนคุณ

- [94] ปาฏิหาริย์ 3
 [96] พุทธจริยา 3
 [126] อนุตตริยะ 3
 [127] อนุตตริยะ 6
 [134] อากาที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน 3
 [141] เจตีย์ 4
 [142] ฎปารหบุคคล 4
 [180] เวสัชชญาณ 4
 [188] สังเขนียสถาน 4
 [217] จักขุ 5
 [303] พุทธคุณ 9
 [304] พุทธคุณ 2
 [305] พุทธคุณ 3
 [306] ธรรมคุณ 6
 [307] สังฆคุณ 9
 [323] ทศพลญาณ

3. ความเชื่อและการปฏิบัตินอกหลักพุทธศาสนา

- [13] ทิฎฐิ 2
 [14] ทิฎฐิ 3
 [15] ที่สุด (อันตา) 2
 [101] ลัทธินอกพระพุทธศาสนา 3
 [173] วรณะ 4

X. พิเศษ: ธรรมเกี่ยวกับการศึกษา*

- [26] ชุระ 2
 [34] ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฎฐิ 2
 [37] ภาวนา 4
 [43] วิมุตติ 2
 [50] สัจจะ 2
 [51] สาสน์ หรือ ศาสนา 2
 [71] โกศล 3
 [73] ญาณ 3²
 [74] ตัณหา 3
 [76] ไตรลักษณ์
 [93] ปัญญา 3
 [121] สัทธรรม 3
 [124] ลึกษา 3
 [132] อัถะ 3¹
 [133] อัถะ 3²
 [134] อากาที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน 3
 [140] จักร 4
 [155] ปฏิสัมภีทา 4
 [172] ลีลาการสอน 4
 [179] วุฒิธรรม 4
 [189] สัมปชัญญะ 4
 [204] อริยสัจ 4
 [213] อิทธิบาท 4
 [216] ชัน 5
 [228] พละ 5
 [231] พหุสุตม็องค์ 5
 [278] กัลยาณมิตรธรรม 7
 [280] บุพนิมิตแห่งมรรค 7
 [281] โพชฌงค์ 7
 [293] มรรคมีองค์ 8
 [304] พุทธคุณ 2
 [317] กาลามสูตรกังขานียฐาน 10
 [324] นาถกรณธรรม 10
 [340] ปฏิจจสุมุปาบท 12
 [341] อายตนะ 12
 [352] โพธิปักขิยธรรม 37

 *นอกจากนี้ พึงดู [1], [2], [17], [18], [35], [36], [45], [46], [55], [91], [125], [156], [184], [205], [208], [218], [236], [287], [323]

ดัชนีค้นคำ

ตัวเลขที่อ้างหมายถึงเลขลำดับข้อหมวดธรรมใน []

กตญาณ	73	กัมมัสสกตาญาณ, กัมมัสสกตาสัทธา	181
กตัญญูตา	353	กมฺมานิ, อนนฺทชาณี	250
กัตถัญญกตเวที	29	กัลยาณธรรม 5	239
กัตตตทากรรม, ~วาปนกรรม	338	กัลยาณพจน์	251, 252, 253
กถาวัตถุ	75	กัลยาณมิตร	3, 250
กถาวัตถุ 10	314	กัลยาณมิตตะ	250
กรรม	181, 212, 259	กัลยาณมิตตตทา	324
กรรม 2	4	กัลยาณมิตตตทา	1, 34, 144
กรรม 3	66	กัลยาณมิตร 4	169
กรรม 12	338	กัลยาณมิตรธรรม 7	278
กรรมการณปตตะ	84	กัลยาณวาจา	251, 252, 253
กรรมกิเลส 4	137	กาม 2	5
กรรมฐาน 2	36	กามคุณ 5	6
กรรมฐาน 40	354	กามฉันทะ	225, 329
กรรมฐานกับจิต	262	กามตัณหา	74, 204, 357
กรรมนิยาม (ดู สมบัติ 4 ด้วย)	176, 223	กามภพ	98
กรรมปัจจัย	340	กามโกติ 10	316
กรรมภาพ	340	กามโกติสุข 4	192
กรรมวิภังค์	105, 340	กามโยคะ	170
กรรมวิปากญาณ	323	กามราคะ	288, 329, 330
กรุณา	161, 355	กามโลก	104
กรุณาคุณ	304, 305	กามวิตก	70
กลิน ๑ คันธะ		กามสังวร	239
กาวีการอาหาร	40, 212	กามสุขัลลิกานุโยค	15, 293
กษัตริย์	173	กามสุคติภูมิ 7	351
กลิน 10	315, 354	กามาทีนวกถา	246
กงฺขํ วิหนฺติ	221	กามาวจรจิต 54	356
กัณฺหาวิตรณวิสุทฺธิ	285	กามาวจรภูมิ 11	162, 351
กัตตํกมฺยตาฉันทะ	161	กามาวจรสวรรค์ 6	270, 351
กัปปิยะ	167	กามาวจรโสภณจิต 24	356
กปฺปิยํ เทติ	300	กามาสวะ	135, 136
กัมมสัทธา	181	กามุปาทาน	214
กัมมัญญาตา	40	กามสุมิฉฉาจาร	137, 321
กมฺมมนฺตา, อนนฺทลฺลา จ	353	กามสุมิฉฉาจารํ ปหาย ฯเปฯ	320
กัมมัสสกตา	247	กามสุมิฉฉาจารา เวรมณี	238, 319

กาโมฆะ	215	กัลัญญตา	287
กาย	37, 40, 276	กาลามสูตรกังขานิยฐาน 10	317
กายกรรม	66	กาเลน เทติ	300
กายกรรม 3	66, 241, 319, 320, 321	กาเลน ธรรมสากัจฉา	353
กายกัมมัฏญตา	355	กาเลน ธรรมสุสวน	353
กายคตาสติ	335	กำลัง 5 ของพระมหากษัตริย์	230
กายทวาร	77, 78	กิงกรณียะสุ ทกขตา	324
กายทุจริต	80	กิจ 14 (ของวิญญาน)	343
กายธาตุ	348	กิจ (ของกรรม)	338
กายปัสสัทธิ	355	กิจของสงฆ์	290
กายปาคุญญตา	355	กิจจญาณ	73
กายพะละ	230	กิจในอริยสัจจ 4	205
กายภาวนา	37	กิริยาจิต 20	356
กายมุตตา	355	กิริยาจิตต์	356
กายลหุตตา	355	กิเลส 10	318
กายวิญญูติ	40	กิเลส 1500	359
กายวิญญาน	266, 268, 356	กิเลสคาม	5
กายวิญญานธาตุ	348	กิเลสปรินิพพาน	27
กายวิเวก	109	กิเลสमार	234
กายวูปกาสะ	222	กิเลสวัณท์	105, 340
กายลักขี	63	กิเลสวัตถุ 10	318
กายสังขาร	119, 120	กุกกุจจะ	225, 355
กายสัมผัส	266, 272	กุมภันท์	270
กายสัมผัสสชาเวทนา	113, 266	กุมภีลภัย	210
กายสุจริต	81	กุลจิรัฎฐิติธรรม 4	138
กายานุปัสสนา, กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน	147, 182, 346	กุลมัจฉริยะ	233, 257
กายานุปัสสนาจตุกกะ	346	กุลสตรี	289
กายิกทุกซ์	16	กุลเวร	270
กายิกเวทนา	110	กุลล	1, 2, 65, 317
กายิกสุข	52	กุลลกรรม	4
กายินทรีย์	349	กุลลกรรมบถ 10 (ย่อ)	319
กายุชุกตา	355	กุลลกรรมบถ 10 (สมบูรณ์)	320
กาล 3	340, 356, 357	กุลลจิต 21 (37)	356
กาลกตะ	150	กุลลธรรม	85
กาลจารี	250	กุลลมูล 3	4, 67
กาลวิบัติ	176	กุลลวิตก 3	69
กาลสมบัติ	177	กุลลวิปากอเหตุกจิต 8	356
		กุลลธัมมานุโยค	2

กุศลสุรูปสมปทา	97	คนปอกลอก	168
เกสบุตรตียสูตร	317	คนรับใช้	265
เกียจคร้านการงาน	200	คนหัวประจบ	168
โกธะ	308, 347	คบคนชั่ว	200
โกลังโกละ	58	ครุ	278
โกศล 3	71	ครุกรรม	338
		ครุกรรม	273
ขณิกสมาธิ	46	ครูอาจารย์	265
ขณิกปฏิบัติ	226	คฤหัสถ์	265
ขลุปัจจัยฆาฏติกังคะ	342	คหบดีบริษัท	152
ขัดเกลา	251	คหบดีคฤ	131
ขัดตียะ	173, 339	คันถธุระ	26
ขัดตียบริษัท	152	คันธะ	6, 40, 266, 277
ขันติ	24, 139, 325, 326, 353	คันธัตถา	264, 266
ขันติสังวร	243	คันธธาตุ	348
ขันตี จ	353	คันธวิจารณ์	266
ขันธ 5	216	คันธวิตก	266
ขันธกะ	75	คันธสัญญาเจตนา	263, 266
ขันธปรินิพพาน	27	คันธสัญญา	266, 271
ขันธमार	234	คมภีรณจ กถ กตตะ	278
ขันธวินิมุต	216	คาถา	302
ชิปปาภิญญา	154	การวะ หรือ การวตา 6	261
ชีนาสวปฏิญญา	180	การโว จ	353
ชุกทกนิกาย	75	คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร	159, 203
ชุกทกปาฐะ	75	คิลานสตูปปาทกะ	255
ชุกทกปฏิบัติ	226	คิทธิปธาน	32
เขตสมบัติ	115	คิหิสุข 4	192
เขม	353	คุณบทของนิพพาน	306
		คุณาติเรกสัมปทา	190
คณาปเทศ	166	เคยย	302
คติ 5	351	เคหสิต	358
คติวิบัติ	176	โคจรรูป 5	40
คติสมบัติ	177	โคจรสปปายะ	286
คนเจ็บไข้	255	โคจรสัมปชัญญะ	189
คนชวนฉิบหาย	168	โคตรภูฏาณ	345
คนดีแต่พูด	168		
คนธรรพ์	270	ฆราวาสธรรม 4	139
คนงาน	265	ฆานะ	40, 266, 276

ฆานทวาร	78	จาคานุสติ	335
ฆานธาตุ	348	จาคุมหาราชิกา	270, 351
ฆานวิญญาน	266, 268, 356	จิต	37, 124, 157, 216
ฆานวิญญานธาตุ	348	จิต 89, 121	356
ฆานลัมผัส	266, 272	จิตตะ	213
ฆานลัมผัสสชาเวทนา	113, 266	จิตตกัมมัฏญตา	355
ฆานินทรีย์	349	จิตตนิยาม	223
ฆายนะ	343	จิตตปัสสัทธิ	355
โฆษประมาณ	158	จิตตปาคุญญตา	355
โฆสัปปมาณิกา	158	จิตตภาวนา	37
		จิตตมสฺส ปัสสัทธิ	221
จตุตถฌาน	9	จิตตมูหุตา	355
จตุตถฌานภูมิ 3, 7	351	จิตตลหุตา	355
จตุตถฌานกุสลจิตฺตํ	356	จิตตวิเวก	109
จตุตถญจ นิธายะ	163	จิตตวิปลาส	178
จตุธาตวัญฐาน	147, 354	จิตตวิสุทฺธิ	285
จตุรพิธพร	227	จิตตสมปัติ	115
จตุโลกบาล	270	จิตตสังขาร	119, 120
จระณะ 15	344	จิตตอุปกิเลส 16	347
จริต หรือ จริยา 6	262	จิตตํ น กมฺปติ	353
จริยา 3 ดู พุทธจริยา 3		จิตตานุปัสสนา, จิตตานุปัสสาตติปฏฺฐาน	182, 346
จริยาปิฎก	75	จิตตานุปัสสนาจตุกกะ	346
จักกวัตตติสูตร	339	จิตตชุกตา	355
จักขุ	40, 266, 276	จินตามยปัญญา	93
จักขุ 5	217	จีวร	159
จักขุทวาร	78	จีวรปฏิสังยุตต์	342
จักขุธาตุ	348	จีวรสันโดษ	203
จักขุนทรีย์	349	จุติ	343
จักขุมา	95	จุตูปปาตญาณ	106, 323
จักขุวิญญาน	267, 268, 356	จุลลวรรค	75
จักขุวิญญานธาตุ	348	จุฬินิเทศ	75
จักขุสัมผัส	266, 272	เจตีย์	289
จักขุสัมผัสสชาเวทนา	113, 266	เจตีย์ 4	141
จักร 4	140	เจตนา	355
จักรพรรดิ	142, 287, 339	เจตนา 6	263
จักรวรรดิวัตร 5, 12	339	เจตนาภาย	263
จาคะ	67, 139, 183, 197, 249, 292	เจตนาสัมปทา	190
จาคลัมปทา	191, 229	เจตสิก	157, 216

เจตสิก 52	355	ชีพ, ชีวะ	337
เจตสิกทุกข์	16	ชีวิตรูป 1	40, 359
เจตสิกเวทนา	110	ชีวิตินทรีย์	40, 349, 355
เจตสิกสุข	52		
เจโตปริยญาณ	274, 297	ฌาน	8
เจโตวิมุตติ	43, 252	ฌาน 2	7
โจริกริยา	282	ฌาน 2 ประเภท	8
		ฌาน 4	9, 227, 344
ฉกามาพจรสวรรค์	270	ฌาน 5 (ปัญจกนัย)	9, 356
ฉฬภิญโญ	62	ฌาน 8	10, 299
ฉันทะ	37, 213, 355	ฌานจิต 67	356
ฉันทสัมปทา	2, 280	ฌานปัจจัย	350
ฉันทาคติ	196	ฌานปัญจกนัย	9
ชนกกรรม	338	ฌานลามิ	252, 253, 254, 322
ชรตา	40	ฌานาทีสังกิเลสาธิญาณ	323
ชราธัมมตา	247		
ชราภรณ์	340	ญาณ	328
ชลาพุชะ	171	ญาณ 3¹	72
ชวณะ	343	ญาณ 3²	73
ชาคริยานุโยค	128	ญาณ 3³	106
ชาดก	75, 302	ญาณ 16	345
ชาตกัม	302	ญาณจริต	262
ชาตรูป	359	ญาณทัสสนะ	73, 184
ชาตรูปราชตปฏิกุคคณา เวรมณี	242	ญาณทัสสนะมีปริวัฏฐี 3	73
ชาตสถาน	188	ญาณทัสสนวิสุทธิ	285
ชาติ	340	ญาณวิปยุตต์	356
ชาติประเภท (จิต)	356	ญาณสังวร	243
ชินณะ	83, 84, 150	ญาณสมปยุตต์	356
ชินณปฏิสังขรณา	138	ฌาตกาณณจ สงคโห	353
ชินสาสน์	302	ญาณตปริญญา	92
ชีวหา	40, 266, 276	ญาณัตตถจริยา	96
ชีวหาทวาร	78	ญาณิพลี	232
ชีวหาธาตุ	348	ฌายปฏิปนโน	307
ชีวหาวิญญาน	266, 268, 356		
ชีวหาวิญญานธาตุ	348	ฐานาฐานญาณ	323
ชีวหาสัมผัส	266, 272	ฐานะ	227
ชีวหาสัมผัสสชาเวทนา	113, 266	จิตตัสส อภยตตตํ ปณณายติ	117
ชีวหินทรีย์	349		

ดาวดึงส์	270, 351	เดวิซชะ	62
ดุสิต	270, 351	ไตรตรึงส์	270
ดูการละเล่น	200	ไตรปิฎก	75
		ไตรลักษณ์	47, 76, 86, 107, 311
ตติยฌาน	9	ไตรวิมุตติ	105
ตติยฌานภูมิ 3	351	ไตรสรณะ	116
ตติยขุฌานกุศลจิตต์	356	ไตรสรณคณณ์, ไตรสรณาคณณ์	116
ตถาคต	143, 337	ไตรสิกขา	124, 204, 293
ตถาคตพล 10	180		
ตถาคตพลญาณ 10	323	ถัมภะ	347
ตถาคตโพธิสัตถา	181	ถีนะ	318, 355
ตถาคตสาวก	142	ถีนมิทระ	225
ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า	142	อุปารหุบุคคล 4	142
ตัทธกนิโรธ	224	เถรคาถา	75/2.5
ตัทธกปทาน	224	เถรธรรม 10	322
ตทาลัมพะ	343	เถรีคาถา	75/2.5
ตปะ	326	เถโร รตตถณฺญ	322
ตโป จ	353		
ตรัสรู้	188	ทตฺวา อตฺตมโน โหติ	300
ตรุณวิปัสสนา	285, 328	ทท จิตฺตํ ปสาเทติ	300
ตฤกเหตุ	317	ทมะ	123, 139
ตัณหา	91, 340	ทรัพย์จัดสรรเป็น 4 ส่วน	163
ตัณหา 3	74, 204, 357	ทวตฺติงสาการ	147
ตัณหา 6	264, 266, 357	ทวาร 3	77
ตัณหา 108	357, 359	ทวาร 6	78
ตัณหากาย	264	ทวิปญฺจวิญญานจิต	348
ตัณหาปณิธิ	107	ทวิหิ กมฺมํ ปโยชเย	163
ตัณหาวิจริต	357	ทศชาติ	325
ตัตรมฺชฌตตตา	355	ทศบารมี	325
ตำหนิ	252	ทศพล	180
ติดการพนัน	200	ทศพลญาณ	323
ติดสุราและของมีนเมา	200	ทศพิธราชธรรม	326
ติดถายตนะ	101	ทศศีล	242
ติรัจฉานโยนิ	198, 351	ทหระ	84
ติรณปริญญา	92	ทักษิณาวิสูทธิ 4	143
เตจีวริกังคะ	342	ทกฺขิณเณยฺโย	307
เตโชกลิน	315	ทกฺขิโณย	259
เตโชธาตุ	39, 146, 147, 148	ทักษิณียบุคคล 2	55

ทักษิณบุคคล 7	63	ทิวาสัมมัญญา	273
ทักษิณบุคคล 8	57	ทิวาส อุกุ กโรติ	221
ทักษิณยัคคิ	131	ทิวาสุทกัมม	89
ทักษิณทิส	265	ทิวาสุปาทาน	214
ทณฐาภิญา	154	ทิวาสุมะ	215
ทตฺวา อุตตมโน โหติ	300	ทิวาสักขุ	217, 274, 297
ทัสสนะ	343	ทิวาสักขุญาณ	106
ทัสสนานุตตริยะ	126, 127	ทิวาสัมปัตติ	114
ทาน	123, 186, 229, 239, 325, 326	ทิวาสโต	274, 297
ทาน 2¹	11	ทิส 6	200, 265
ทาน 2²	12	ทิมณิกาย	75
ทานกถา	246	ที่สุด 2	15
ทานมัย	88, 89	ทุกข์	1, 174, 204, 205, 296, 340
ทานสมบัติ 3	115	ทุกข์ 2	16
ทานญจ	353	ทุกข์ อริยสัจจ ปริณญะ	205
ทายก	143	ทุกขตา	76, 107
ทารสุงคห	353	ทุกขตา 3	79
ทาสีภริยา	282	ทุกขทุกขตา	79
ทิวาสธรรมเวทนียกรรม	338	ทุกขนิโรธ	204
ทิวาสธรรมสุขวิหาร	184	ทุกขนิโรธ อณฺดาณ	208, 209
ทิวาสัมมิกัตถะ	3, 132, 144	ทุกขนิโรธ อริยสัจจ สัจฉิกาดัพพ	205
ทิวาสัมมิกัตถประโยชน์	144	ทุกขนิโรธคามินิยา ปฏิปทา อณฺดาณ	208, 209
ทิวาสัมมิกัตถสังวัตตนิกรรม 4	144	ทุกขนิโรธคามินิปฏิบัติ	204
ทิวาสัมมิกาน อาสวาน สํวราย	327	ทุกขนิโรธคามินิ ปฏิปทา อริยสัจจ ภาเวตพพ	205
ทิวาสาวะ	136	ทุกขลักษณะ	47
ทิวาสี	91, 288, 318, 329, 355	ทุกขเวทนา (ดู เวทนา 5 ด้วย)	111
ทิวาสี 2	13	ทุกขสมุทัย	204
ทิวาสี 3	14	ทุกขสมุทเย อณฺดาณ	208, 209
ทิวาสิตตวิปปยุตต์	356	ทุกขสมุทโย อริยสัจจ ปาตพพ	205
ทิวาสิตตสมปยุตต์	356	ทุกขสหคต	356
ทิวาสินธุฆานกษนฺติยา	317	ทุกขา	86
ทิวาสิปัตตะ	63	ทุกขานุปัสสนา	107
ทิวาสียา สุปภวิทฺธา	231	ทุกขินทริย	349
ทิวาสีโยคะ	170	ทุกเข อณฺดาณ	208, 209
ทิวาสีวิบัติ	175	ทุกขา ปฏิปทา ชิปปาภิญา	154
ทิวาสีวิปาส	178	ทุกขา ปฏิปทา ทณฐาภิญา	154
ทิวาสีวิสุทธิ	285	ทุคคตัมภ	229
ทิวาสีสัมปทา	2, 280	ทุคคิต	351

ทุจจิต 3	80	ธรรม 2²	20
ทุดิยฉาน	9	ธรรม 2³	21
ทุดิยฉานภูมิ 3	351	ธรรม 2⁴	22
ทุดิยฉานกุสลจิตต์	356	ธรรม 3	85
ทุมมกฺกนํ ปุคฺคถานํ นิคฺคทาย	327	ธรรม 4	206
เทพ	284, 312	ธรรม 5	238, 239
เทพ 3	82	ธรรมของอุบาสกปทุม	259
เทวดา (ความหมาย)	232	ธรรมของอุบาสกรัตน์	259
เทวตานุสติ	335	ธรรมชั้น 5	218
เทวตาพลี	232	ธรรมคุณ 6	306
เทวทูต 3	83	ธรรมคัมภีร์ครองโลก 2	23
เทวทูต 3, 4	150	ธรรมจริยา 10	320
เทวทูต 5	84	ธรรมจักร	188, 287
เทวปุตตมาร	234	ธรรมเจดีย์	141
เทวโลก	103	ธรรมจิตติญาณ	285
เทวสมบัติ	114	ธรรมทัศนะ	255
เทศนา 2¹	17	ธรรมทาน	11, 229
เทศนา 2²	18	ธรรมทำให้งาม 2	24
เทศนา 4	17	ธรรมที่พระพุทธเจ้าเห็นคุณประจักษ์ 2	65
เทศนาวิธี 4	172	ธรรมเทศกธรรม 5	219
เทียวกกลางคิน	200	ธรรมธาตุ	348
โหมนัส	1, 112, 340, 358	ธรรมนิยาม	76, 223, 340
โหมนัสสสทนต์	356	ธรรมนิยาม 3	86
โหมนัสสินทรีย์	349	ธรรมบท	75
โหสะ	4, 68, 318, 347, 355	ธรรมบูชา	30
โหสจริต	262	ธรรมปฏิสันถาร	31
โหสมูลจิต 2	356	ธรรมประมาณ	158
โหสัคคิ	130	ธรรมปริเยสนา	33
โหสาคติ	196	ธรรมเป็นโลกบาล 2	23
ไทยธรรมสมบัติ	115	ธรรมเป็นเหตุให้สมหมาย 4	192
		ธรรมไพบูลย์	44
ชตรฐ	270	ธรรมมีอุปการะมาก 2	25
ชตา	231	ธรรมมีอุปการะมาก 4	140
ชนานุประทาน	339	ธรรมมีอุปการะมาก 7	279
ธรรม*	35, 75, 166, 277, 294, 295, 302	ธรรมมีอุปการะมาก 10	324
ธรรม 2¹	19	ธรรมกถุณี	42
		ธรรมสงเคราะห์	49
		ธรรมสมาทาน 4	145

* คำนำหน้าด้วย ธรรม- ถ้าไม่มี ให้ดูที่ ธรรม-

ธรรมสมาธิ 5	220	ธัมมานุปัสสนาจตุกกะ	346
ธรรมสวนานิสงส์ 5	221	ธัมมานุสติ	335
ธรรมเสรี	352	ธัมมานุสारी	63
ธรรมอาจารย์	211	ธาตุ 4	39, 146
ธรรมาธิปไตย	125, 339	ธาตุ 6	148
ธรรมาธิฐาน	17	ธาตุ 18	348
ธรรมานุวัติ	201	ธาตุกถา	75
ธรรมารมณ	266, 277	ธาตุกัมมัญฐาน 4	147
ธรรมิกพลี	289	ธาตุกัมมัญฐาน 6	149
ธรรมิการักษา	339	ธาตุเจดีย์	141
ธมฺมกามตา	324	ธาตุมนสิการ 4	147, 354
ธมฺมกาโม	322	ธุดงค์ 13	342
ธัมมการวตา	261	ธูระ 2	26
ธมฺมจริยา จ	353		
ธัมมจักกัปปวัตตนสถาน	188	น กมฺมารามตา	291
ธัมมัตถนา	264, 266	น จิตฺตส อญฺญตตฺ ปญฺญาติ	118
ธัมมเทศนามัย	89	น นิทฺทารามตา	291
ธัมมปฏิสัมพันธ์	155	น ปาปมิตฺตตา	291
ธัมมมัจฉริยะ	233	น ปาปิจฺจตา	291
ธัมมวิจยะ	281	น ภสฺสารามตา	291
ธัมมวิจารณ์	266	นยเหตุ	317
ธัมมวิตก	266	นรก	198, 351
ธัมมเวปุลละ	44	นวกภิกขุธรรม 5	222
ธัมมสังคณี	75/3	น วโย ปญฺญาติ	118
ธัมมสังคหะ	49	นวรหคฺฉ	303
ธัมมสังญะเจตนา	263, 266	นวลีลิกา	182
ธัมมสังญะ	266, 271	นวกคตฺตฤคฺคาน	51, 302
ธมฺมสากจฺจา, กาเลน	353	นวรหคฺฉ, นวรหาคิคฺฉ	303
ธัมมัญญตา	287	น สงฺคณิการามตา	291
ธัมมปมาณิกา	158	น อนฺตราวโธ	291
ธมฺมสุสวณ, กาเลน	353	น อามิสฺนฺตโร	219
ธัมมัสสวนมัย	89	น อุปปาโท ปญฺญาติ	118
ธัมมัสสวนสปปายะ	286	นจกคิตฺวาทิตฺตวิสุทฺทสฺสนา เวมณี	242
ธมฺมา	86	นจกคิตฺ ๒๒๒ วิกฺขณฺณจฺจนา เวมณี	240
ธัมมาธิปไตย	125, 339	นฏฺฐคเวสนา	138
ธัมมานุธัมมปฏิบัติ	51	นตฺถิกทิกฺขุ	14
ธัมมานุธัมมปฏิบัติ	179, 193	นตฺถิปจฺจ	350
ธัมมานุปัสสนา, ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน	182, 346	นาค	270

นาถกรณธรรม 10	324	นิวรรณ์ 5	225
นาคัตตสัญญา	298	นิวาโต จ	353
นาคาธาตุญญาน	323	นิสสยปัจจาย	350
นาคาธิมุตติกญาน	323	นิสสยสัมปันโน	95
นาม	216	นิสสยาจารย์	211
นามธรรม	345	นิสสรณนิโรธ	224
นามบัญญัติ	28	นิสสัย 4	159
นามรูป	340	นิสสัยสัมบัน	202
นามรูปปริจเฉทญาน	92, 345	นีตตะ	64
นาย	265	นีกลิณ	315
นิกันติ	328	เนกขัมมะ	325
นิจศีล	238	เนกขัมมวิตก	69
นิทเทส	75/2	เนกขัมมสังกัปปี	293
นินทา	296	เนกขัมมลิต	358
นิปปริยายสุทธิ	54	เนกขัมมานิสังสกถา	246
นิพพาน	109, 157, 204, 216, 295, 306, 310, 311, 332	เนคมชานบท	339
นิพพาน 2	27	เนยยะ	153
นิพพานบท	352	เนยยัตตะ	64
นิพพานสมบัติ	114	เนวสัญญานาสัญญายตนะ	207, 284, 298, 312
นิพพานสงฺกิริยา	353	เนวสญญานาสญญายตนะกุสลจิตฺตํ	356
นิพพิทาญาน, นิพพิทานุปัสสนาญาน, นิพพิทานุปัสสนาญาน	311	เนวสัญญานาสัญญายตนะภูมि	351
นิมมานรดี	270, 351	เนลลชชิกังคะ	342
นิमित, นิมิตต์ 3	87	โน จฏฺฐาเน นีโยชเย	278
นิमित 4	150	บัณฺฑร	356
นียยานิกรรรมเทศนา	180	บรรพชา ๑ บรรพชา	
นียาม 5	223	บรรพชาจารย์	211
นिरยะ	198, 351	บรรพชิต	289
นิรคคพะ	187	บริกรรมนิमित	87
นिरามิสสุข	53	บริกรรมภาวนา	99
นirutติปฏิสัมภทา	155	บริโณคเจตีย	141
นิโรธ	204, 205, 295	บริษัท 4¹	151
นิโรธ 5	224	บริษัท 4²	152
นิโรธสมาบัติ	119, 313	บังสุกุลจีวร	159
นิโรธวาร	340	บัญญัติ 2, 6	28
นิโรธัจจ	204, 340	บารมี 10	325
นิโรธสญญา	331	บ่าว	265
		บิณฑบาต	159

บุคคล 4	153	ปฏิโลมปฏิจสมุปปาท	340
บุคคลหาได้ยาก 2	29	ปฏิเวธสังฆกรรม	121
บุคคลาธิษฐาน	17	ปฏิสนธิ	343
บุญกิริยาวัตถุ 3	88	ปฏิสังขรณ์	254
บุญกิริยาวัตถุ 10	89	ปฏิสังขารญาณ = ปฏิสังขารุปัสสนาญาณ	
บุตร 3	90	ปฏิสังขารุปัสสนาญาณ	311
บุตรธิดา	265	ปฏิสันถาร 2	31
บุตรภรรยา	265	ปฏิสันถารการวตา	261
บุพการี	29	ปฏิสัมภีทปัตตะ	62
บุพนิมิตแห่งมรรค 7	280	ปฏิสัมภีทา 4	155
บุพภาคของการศึกษา	34	ปฏิสัมภีทามัคค์	75
บุชา 2	30	ปฐมฌาน	9, 284, 298
เบญจกัลยาณธรรม	239	ปฐมฌานภูมิ 3	351
เบญจขันธ	216, 357	ปฐมฌานกุสลจิตต์	356
เบญจธรรม	239	ปฐมเทศนา	188
เบญจศีล	238	ปฐมวิกสิณ	315
		ปฐมวิชาตุ	39, 146, 147, 148
ปกิณณกเจตสิก 6	355	ปณีตํ เทติ	300
ปกิณณกอกุศลเจตสิก 10	355	ปทปรมะ	153
ปฏิภูมมนสิการ	182	ปธาน 2	32
ปฏิคาหก	143	ปธาน 4	156
ปฏิขะ	288, 329, 330	ปธานสุมี	355
ปฏิขัลลัญญา	298	ปปัญจะ, ปปัญจธรรม 3	91
ปฏิขัลลัมปยุตตจิต 2	356	ปมาณิก 4	158
ปฏิขัลลัมปยุตต์	356	ปมาทะ	347
ปฏิจจสมุปปาท	105, 120, 129, 185, 340	ปโยควิบัติ	176
ปฏิบัติบูชา	30	ปโยคสมบัติ	177
ปฏิบัติศาสนา	51	ปโยคาวิสังขาร	185
ปฏิปทา 4	154	ปรโตโมสะ	34
ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ	285	ปรนนิมิตวสวัตดี	270, 351
ปฏิปทานุตตรียะ	126	ปรมัตถะ	132
ปฏิปัตติสังฆกรรม	121	ปรมัตถกถา	18
ปฏิปัสสัทธินิโรธ	224	ปรมัตถเทศนา	18
ปฏิภาคนิมิต	87	ปรมัตถธรรม 4	157, 216, 356
ปฏิภาณปฏิสัมภีทา	155	ปรมัตถবারมี	325
ปฏิรูปเทสวาสะ	140	ปรมัตถสัจจะ	50
ปฏิรูปเทสวาโส จ	353	ปรหิตปฏิบัติ	304
ปฏิโลมเทศนา	340	ประชุมเนื่องนิตย	289, 290

ประมาณ 4	158	พหาน 5	224
ประโยชน์จากโภคทรัพย์ 5	232	พหานปะธาน	156
ประสูติ	188	พหานปริญญา	92
ปรัตตะ	133	พหานภาวนารามตา	203
ปรุมปราย	317	พหานวินัย	243
ปราโมทย์	220	พหานสญญา	331
ปริจจาคะ	326	ปัจคาคะ	328
ปริจเฉทรูป 1	40, 359	ปัจจุณลิกังคะ	342
ปริญญา	205, 206	ปัจจยปริคคหญาณ	92, 345
ปริญญา 3	92	ปัจจยการ 12	105, 340
ปริญญอยธรรม	206	ปัจจเวกชนญาณ	345
ปริณตโมชี	250	ปัจจตตํ เวทิตัพโพ วิญญูติ	306
ปริตตสุภา	351	ปัจจย 4	159, 202, 203
ปริตตภา	351	ปัจจย 24	350
ปริเทวะ	340	ปัจจยนิลิต	342
ปรินิพพาน	188	ปัจจยปัจจเวกชนํ	243
ปรินิพพุตสถาน	188	ปัจจยสันนิลิตศีล	160
ปริปัจฉา	339	ปัจจยลัมปทา	190
ปริमितปานโกชนา	138	ปัจจยให้เกิดสัมมาทิฏฐิ 2	34
ปริยัติธรรม	306, 332	ปัจจุบัน	340
ปริยัติศาสนา	51	ปัจจุบันเหตุ	340
ปริยัติสัทธรรม	121	ปัจจุบันนั่งสญญาณ	72
ปริยายทสสวรี	219	ปัจเจกพุทเจ้า	142
ปริยายสุทธิ	54	ปัจฉาชาตปัจจย	350
ปริเยสนา 2	33	ปัจฉิมทิศ	265
ปริวัฏฐิ 3	73	ปัญจกัชฌาน	9, 356
ปริวาร	75	ปัญจนัย	9
ปริสสารัชชภัย	229	ปัญจทวาราวัชชนะ	343, 348, 356
ปริสัณญตา	287	ปัญจมฌาน	9
ปลาสะ	347	ปัญจมชฌานกุสลจิตตํ	356
ปวิเวก	294	ปัญจวิญญาณฐาน	343
ปวิเวกกถา	314	ปญญา	324
ปลังสา	296	ปัญญา 37, 67, 124, 183, 197, 204, 228,	
ปลนุณนํ ภัยโยภาวาย	327	237, 249, 251, 292, 301, 325, 346	
ปลาทรูป 5	40, 359	ปัญญา 3	93
ปหาตัพพธรรม	206	ปัญญาภถา	314
พหานะ	205, 206	ปัญญาชนํ	218
พหาน 3	224	ปัญญาคุณ	217, 305

ปัญญาจักขุ	217	ปาณาติปาตา เวรมณี	238, 240, 319
ปัญญาปนบัญญัติ	28	ปาปณิกธรรม 3	95
ปัญญาปนโต ปณตติ	28	ปาปณิกังคะ	95
ปัญญาปิยบัญญัติ	28	ปาปมิตตะ	199
ปัญญาปิยตตะ ปณตติ	28	ปาปา, อารตี วิรตี	353
ปัญญาพละ	229, 230	ปาปิฉา	308
ปัญญาภวานา	37	ปาพจน์ 2	35, 75
ปัญญาวิมุต	62, 63	ปารชิก	75
ปัญญาวิมุตติ	43, 252	ปาริจริยานุตตรियะ	127
ปัญญาวุฒิ	179	ปาริสุทธิศีล 4	160, 285
ปัญญาวุฒิธรรม 4	179, 193	ปาสาทีโก	322
ปัญญาลัมปทา	191, 229	ปาหุเนยโย	307
ปัญญินทรีย์	63, 349, 355	ปิฎก 3	75
ปัญญินทรีย์เจตสิก	355	ปิฎกสมุปทานเน	317
ปัญฐาน	75	ปิณฑปาตปฏิลังยุตต์	342
ปณฺหิตานญจ เสวนา	353	ปิณฑปาตสันโดษ	203
ปัตตปิณฑิกังคะ	342	ปิณฑปาตีกังคะ	342
ปัตตานุโมทนาหมย	89	ปิณฑิยาโลปโกชนะ	159
ปัตติทานหมย	89	ปิตติวิสัย	198, 351
ปัพพชิตะ	150	ปิตุฆาต	245, 275
ปัพพชิตปธาน	32	ปิยกรรม	273
ปัพพชิตอภิณหปัจจเวกชน 10	248	ปิยวินาภาวตา	247
ปัพพชชา	123	ปิยรูป สัตรูป 6 × 10	266
ปัพพชชาจารย์	211	ปิยวาจา	186, 229
ปัสสัทธิ	220, 281, 328	ปิโย	278
ปัสสาส	346	ปิสุณ วาจ ปหาย ฯเปฯ	320
ปากกาล	338	ปิสุณาวาจา	321
ปากทานปริยาย	338	ปิสุณาย วาจา เวรมณี	319
ปาจิตติยะ	75	ปีตกลิน	315
ปาฏิบุคลิกทาน	12	ปีติ	9, 220, 281, 328, 355
ปาฏิบุคลิกาทกขิณา	12	ปีติ 5	226
ปาฏิโมกข์ (ปาติโมกข์)	75, 160, 222, 243, 252, 254, 322, 344	ปีติสุขเขกคตาสหิต	356
ปาฏิโมกข์สังวร (ปาติโมกข์สังวร)	222, 243	บุคคลปโรปรัญญต	287
ปาฏิโมกข์สังวรศีล (ปาติโมกข์สังวรศีล)	160	บุคคลบัญญัติ	75
ปาฏิหาริย์ 3	94	บุคคลสปปายะ	286
ปาณาติบาต	137, 321	บุคคลัญญต	287
ปาณาติปาต ปหาย ฯเปฯ	320	บุคคลาปเทศ	166
		บุญญาภิสังขาร	129

ปุตตทวารุส สงคโ	353	ผัสสะ 6	272
ปุตตสงคห	353	ผัสสาหาร	212
ปุณฺ	345, 351	มุฏฐสส โลกธมเมหิ จิตฺตํ น กมฺปติ	353
ปุณฺกับโลกธรรม	296	มุสนะ	343
ปุพฺเพตพลี	232	โณฏฐัพพะ	6, 40, 266, 277
ปุพฺพนตาปรนเต อณฺณานิ	209	โณฏฐัพพตฺถนา	264, 266
ปุพฺพนเต อณฺณานิ	209	โณฏฐัพพธาตุ	348
ปุพฺเพกตปุณฺญตา	140	โณฏฐัพพวิจาร	266
ปุพฺเพกตวาท	101	โณฏฐัพพวิตก	266
ปุพฺเพกตเหตุวาท	101	โณฏฐัพพสัณฺเจตนา	263, 266
ปุพฺเพ จ กตปุณฺญตา	353	โณฏฐัพพสัณฺญา	266, 271
ปุพฺเพนิวาสาณฺสสตี	274, 297		
ปุพฺเพนิวาสาณฺสสตีญาณ	106, 323	พณฺ	200
ปุริตถิมทิต	265	พยาธิตะ	83, 84, 150
ปุริสเมธ	187	พยาธิธมฺมตา	247
ปุริสสตะ	40	พยาบาท	225, 321, 329, 347
ปุริสินทรี	40, 349	พยาบาทวิทก	70
ปุเรชาตปจจย	350	พร 4, 5	227
ปุพฺวเก	336	พรหม, พรหมโลก 16	284, 298, 351
ปุชนียสถาน, ปุชนียวัตถุ	289	พรหมจรรย	241
ปุชา จ ปุชนียาน	353	พรหมจักร	180
ปุติมุตตนาถ	159	พรหมจารี	250, 290
เปตติวิสัย	351	พรหมปาริสังขา	351
เปตวัตถุ	75	พรหมบุโรหิตา	351
เปยยวชชะ	186, 229	พรหมโลก	103
เปรต (ดู ลิตตาวาส 7 ด้วย)	198, 284, 351	พรหมวิหาร 4	161, 227
เปสลาณ ภิภุชฺณ ภาลฺลิวาหาราย	327	พระเจ้าจักรพรรดิ	142, 287, 339
		พระธรรม*	100, 116
พณฺปิตี	226	พระพุทธเจ้า	100, 116, 142, 287, 290, 337
พฺรสาจา	321	พระพุทธรูป	141
พฺรลํ วาจํ ปหาเยฯ	320	พระสงฆ์	100, 116, 265
พฺรสาเย วาจาเย เวรมณี	319	พฺรหมจริยญจ	353
พล	7	พฺรหมณ	173
ผล 4	165, 310, 332	พฺรหมณคฤหบดี	339
ผลจิต	356	พฺรหมณบริษัท	152
ผลญาณ	345		
ผลสมังคี	57		
ผัสสะ	340, 355		

* คำนำหน้าด้วย พระ ถ้าไม่มีในที่นี้ ให้ตัดคำว่า พระ ออก แล้วดูในตำแหน่งของคำนั้นๆ

พละ	227	พุทธโอวาท 3	97
พละ 4	229	พุทธัตถจริยา	96
พละ 5	228, 352	พุทธธานุมัต	201
พละ 5 ของพระมหากษัตริย์	230	พุทธธานุสติ	335
พลกาย	339	พุทธาปเทศ	166
พลี	289	พุทธจริต	262
พลี 5	232	พุทฺโธ	303
พหูการธรรม 4	140	เพียรของคฤหัสถ์, ความ	32
พหูการธรรม 7	292	เพียรของบรรพชิต, ความ	32
พหูการธรรม 10	324	แพทย์	173
พหุลกรรม	338	โพชฌงค์ 7	281, 352
พหุสสุตา	231	โพธิปักขิยธรรม 37	51, 352
พหุสสุโต	322	ไพบูลย์ 2	44
พหุสูต	231, 251, 252, 253, 254	ภควา	303
พหุสูตมีองค์ 5	231	ภคินีภริยา	282
พัฒนา	37	ภพ (ดู วิโมกข์ ด้วย)	340
พาลาน, อเสวนา จ	353	ภพ 3	98
พาหาพละ	230	ภยญาณ, ภยตูปัฏฐานญาณ	311
พาหิรายตนะ 6	277	ภยาคติ	196
พาหุสัจ	324	ภรรยา	265
พาหุสัจจะ	237, 292	ภรรยา 7	282
พาหุสัจจัญจ	353	ภวจักร	105, 340
พีชนิยาม	223	ภวตัณหา	74, 204, 206, 357
พุทธ ดู พระพุทธเจ้า		ภวโยคะ	170
พุทธกิจ	304	ภวาคะ	288, 330
พุทธคารวตา	261	ภวักะ	343
พุทธคุณ 2	304	ภวาสวะ	135, 136
พุทธคุณ 3	305	ภโวชะ	215
พุทธคุณ 9	303	ภังคญาณ, ภังคานุปัสสนาญาณ	311
พุทธจริยา 3	96	ภัพพตาธรรม 6	267
พุทธจักขุ	217	ภพพฐูปตาย	317
พุทธเจตีย์ 4	141	ภย 5	229
พุทธบัญญัติ	290	ภัสสปรียันตะ	222
พุทธภาวะ	304	ภัสสสัปปายะ	286
พุทธรูป	141	ภาวนา	205, 206
พุทธลีลาในการสอน 4	172	ภาวนา 2	36
พุทธวงส์	75	ภาวนา 3	99
พุทธวงนะ	302		

ภาวนา 4	37	มนฐานเปกชิตา	231
ภาวนาปธาน	156	มนสิการ	355
ภาวนามยปัญญา	93	มนายตนะ	356
ภาวนามัย	88, 89	มนินทรีย์	349, 356
ภาวนีโย	278	มนุश्य	161, 181, 235, 238, 248, 284, 351
ภาวรูป 2	40, 359	มนุश्यธรรม	238
ภาวิต 4	37	มนุश्यโลก	103
ภาวิตกาย	37	มนุश्यสมบัติ	114
ภาวิตจิต	37	มโน (ดู ปิยรูป สัตรูป ด้วย)	276, 356
ภาวิตปัญญา	37	มโนกรรม	66
ภาวิตศีล	37	มโนกรรม 3	319, 320, 321
ภาวิตัตต	280	มโนทวาร	77, 78
ภาวัตัพพธรรม	36, 206	มโนทวาราวชชนะ	343
ภิกขุณีวัมภ์	75/1ก	มโนทวาราวชชนะ	356
ภิกขุวัมภ์	75/1ก	มโนทวาริต	80
ภิกขุอุปหานิยธรรม 7¹	290	มโนธาตุ	348
ภิกขุอุปหานิยธรรม 7²	291	มโนมยิทธิ	297
ภิกษุณีบริษัท	151	มโนวิญญาน	266, 268
ภิกษุบริษัท	151	มโนวิญญานธาตุ	348
ภูตกลิน 4	315	มโนสังขาร	120
ภูตรูป	38, 39, 146	มโนสัญญาเจตนาหาร	212
ภูมิต	284	มโนสัมผัส	266, 272
ภูมิต 4	162	มโนสัมผัสสชาเวทนา	113, 266
ภูมิต 4, 31	351	มโนสุจริต	81
ภูมิตประเภท (จิต)	356	มรณะ	340
ภัสส	159, 203	มรณัมมตา	247
ภอคะ	227	มรณภัย	229
ภอคพละ	230	มรณสติ	335
ภอควิภาค 4	163	มรรค	7, 204, 205, 241
ภอคสุข	192	มรรค 4	164, 310, 332
ภอคอาทียะ, ภอคาทียะ 5	232	มรรคปัจจุย	350
ภอชนลัปปายะ	286	มรรคภาวนา	352
ภอชนมัตตัญญุตตา	128	มรรคมื้องค์ 8	293, 352
		มรรคสมังค	57
มณฑล	259	มละ 9	308
มณฑล 38	353	มหากิริยาจิต 8	356
มตะ	83, 84, 150	มหากุศลจิต 8	356
มทะ	347	มหานินทาส	75

มหาปกรณ	75	มานะ 9	309
มหาปเทศ 4¹	166	มานัส	356
มหาปเทศ 4²	167	มายา	308, 347
มหาพรหมา	351	मार 5	234
มหาภูต 4	38, 39 , 146	มารดาบิดา	265
มหาภูตรูป 4	39, 359	มาลาคนธ ฯเปฯ วิภูสณฺหฺจํหา เวรมณี	242
มหายัญญ 5	187	มา อนุสฺสเวน ฯเปฯ	317
มหาราช 4	270	มิคปักษี	339
มหาวรรค	75	มิจฉัตตะ 10	334
มหาวิปาก 8	356	มิจนากัมมันตะ	334
มหาวิปากจิต 8	356	มิจญาณ	334
มหาวิมังค์	75/1ก	มิจนาทิกฺขุ	34, 308, 321, 334
มหาสงฆ์	254, 255	มิจนาวณิชา 5	235
มักขะ	308, 347	มิจนาวาจา	334
มักน้อย	294	มิจนาวายามะ	334
มัตถจิต 4	356	มิจนาวิมุตติ	334
มัตถญาณ	345	มิจนาสติ	334
มัตถสมังคี (ดู มรรคสมังคี)		มิจนาสมาธิ	334
มัตถังคะ	293	มิจนาลังกับปะ	334
มัตถคามมัตถญาณทสฺสนวิสุทฺธิ	285, 328	มิจนาอาชีวะ	334
มังสจักขุ	217	มิตรเทียม 4	168
มังสวณิชา	235	มิตรแท้ 4	169
มัจจุมาร	234	มิตรแนะประโยชน์	169
มัจฉริยะ	308, 330, 347, 355	มิตรปฏิรูป 4	168
มัจฉริยะ 5	233 , 257	มิตรมีน้ำใจ	169
มชฺชปาณา จ สญฺญโม	353	มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์	169
มชฺชวณิชา	235	มิตรสหาย	265
มชฺชฌมิกาย	75	มิตรอุปการะ	169
มชฺชฌมาปฏิปทา	15, 204, 293	มิทระ	355
มัตตัญญูตา	287	มุญฺจิจิตฺกัมยตาญาณ	311
มัททวะ	326	มุทิตา	161, 355
มันทกุมาร	84	มุทุตา	40
มาฆบูชา	97	มุสํวาท	137, 308, 321
มาตาปิตุอุปัฏฺฐาน	123	มุสํวาทํ ปหาย ฯเปฯ	320
มาตาปิตุอุปฏฺฐาน	353	มุสํวาทา เวรมณี	238, 240, 319
มาตาภริยา	282	มูล 2	340
มาตุฆาต	245, 275	มูลเหตุแห่งการบัญญัติพระวินัย 10	327
มานะ	91, 288, 318, 329, 330, 347, 355	เมตตา	67, 161, 325

เมตตากายกรรม	273	ราศัคคิ	130
เมตตามโนกรรม	273	ราชธรรม 10	326
เมตตาและกรุณา	239	ราชพลี	232
เมตตาวจีกรรม	273	ราชสังคหวัตถุ 4	187
เมณฺฐสังโยค 7	283	รูกขมูลเสนาสนะ	159
โมหุจิต 2	356	รูกขมูลิกังคะ	342
โมหะ	4, 68, 318, 355	รูป, รูปะ	6, 40, 157, 216, 266, 277, 298
โมหจริต	262	รูป 2¹, 28	38
โมหมูลจิต 2	356	รูป 2²	41
โมหัคคิ	130	รูป 28	38
โมหาคติ	196	รูปชั้นร์	216
		รูปฌาน 4	7, 8, 9 , 10, 299, 313
ยกย่อง	256, 257	รูปตัณหา	264, 266
ยถาภูตญาณ	285	รูปธรรม	19, 345
ยถาพลสันโดษ	122	รูปธาตุ	348
ยถาลาภสันโดษ	122	รูปประมาณ	158
ยถาสันถติกังคะ	342	รูปพรหม 16	351
ยถาสารูปสันโดษ	122	รูปภาพ	98
ยมก	75	รูปราคาะ	329
ยส	296	รูปรูป 18	359
ยักษ์	270	รูปโลก	104
ยามา	270, 351	รูปวิจารณ์	266
โยคะ 4	170	รูปวิตก	266
โยคพหุโล	269	รูปวิบาก 5	343
โยนิ 4	171	รูปสัญญาเจตนา	263, 266
โยนิโสมนสิการ	2, 34, 179, 193	รูปสัญญา	266, 271
โยนิโสมนสิการสัมปทา	280	รูปปรมานิกา	158
		รูปสุส กมมณฺณตา	40
รส, รสะ	6, 40, 266, 277	รูปสุส ชรตา	40
รสตัณหา	264, 266	รูปสุส มุทุตา	40
รสธาตุ	348	รูปสุส ลหุตา	40
รสวิจารณ์	266	รูปสุส สนฺตติ	40
รสวิตก	266	รูปสุส อนิจฺจตา	40
รสสัญญาเจตนา	263, 266	รูปสุส อุปจย	40
รสสัญญา	266, 271	รูปาวจร	8
รตตณฺณ	322	รูปาวจรกิริยาจิต 5	356
รัตนตรัย	100, 116	รูปาวจรกุสลจิต 5	356
ราคจริต	262	รูปาวจรจิต 15	356

รูปาวจรภูมิ 16	162, 351	โลกุตตรธรรม	20, 306
รูปาวจรวิปากจิต 5	356	โลกุตตรธรรม 9, 46	310, 332
รูปาวจรสมาธิ	99	โลกุตตรภูมิ	162, 351
รูปิโน ธรรมา	19	โลกุตตรวิปากจิต 4 (20)	356
ฤทธิ์ 2	42	โลหะ	4, 68, 318, 355, 359
		โลกมูลจิต 8	356
ลหุตา	40	โลหิตกะ	336
ลักษณะรูป 4	40, 359	โลหิตกสิณ	315
ลักษณะอุปนิชฌาน	7	โลหิตุปบาท	245, 275
ลักษณะตัดสินธรรมวินัย 7	295		
ลักษณะตัดสินธรรมวินัย 8	294	วจนกขโม	278
ลัทธินอกพุทธศาสนา 3	101	วจสา ปริจิตา	231
ลาม	296	วจีกรรม	66
ลามัจฉริยะ	233, 257	วจีกรรม 4	241, 319, 320, 321
ลามานุตตริยะ	127	วจีทวาร	77
ลีลาการสอน 4	172	วจีทุจริต	80
ลูขประมาณ	158	วจีบรม	168
ลูขัปปมาณิกา	158	วจีวิญญูติ	40
เลื่อมใส	256	วจีสังขาร	119, 120
โลก (เที่ยง ไม่เที่ยง ฯลฯ)	337	วจีสุจริต	81
โลก 3¹	102	วณิชา 5	235
โลก 3²	103	วธกาวริยา	282
โลก 3³	104	วรณะ	227, 248
โลกธรรม 8	296	วรณะ 4	173
โลกธมเมติ	353	วรณกลิน 4	315
โลกนาถ	304	วโย ปญญาติ	117
โลกบาล 4	270	วสวัตดี	270
โลกบาลธรรม 2	23	วัชชือปหานิยธรรม 7	289
โลกวิทู	303	วัฏฏะ 3	105, 340
โลกัตถจริยา	96	วัชฌิ หรือ วัณิ หรือ วุณิ 5	249
โลกาธิปไตย	125	วัฒนमुख 6	201
โลกียญาณ	345	วณณะ	227, 277
โลกียธรรม	20	วณณมัจริยะ	233, 257
โลกียภูมิ	162, 351	วตตะ จ	278
โลกียอภิญญา	63, 274	วตถุกาม	5
โลกุตตรกุศลจิต 4 (20)	356	วตถุประสงค์การบัญญัติวินัย 10	327
โลกุตตรจิต 8 (40)	356	วตถุสัมปทา	190
โลกุตตรญาณ	345	วตรปฏิบัติ	251

วาจา, สุภาสิตา จ ยา	353	วิญญานาหาร	212
วาจาเปยยะ	187	วิตก	9, 355
วาชเปยยะ	187	วิตก 6	266
วโยกลิน	315	วิตกจริต	262
วโยธาตุ	39, 146, 147, 148	วิตกวิจาร์ปิติสุเขกคตาสหิต	356
วิกขัมภนนิโรธ	224	วิธีปฏิบัติต่อทุกข์-สุข 4	174
วิกขัมภนปหาน	224	วิฐโ	95
วิกขยิตกะ	336	วินัย	35, 75, 166, 167, 243, 294, 295
วิกขิตตกะ	336	วินัย 2	243
vikarup 3, 5	40, 359	วินัยปิฎก	75
วิกัลโภชนา เวมณี	240	วินยานุคตหาย	327
วิคตปัจจย	350	วินโย จ สุลิกขิต	353
วิจฉิททกะ	336	วินิปาติกะ	284, 312
วิจาร์	9, 355	วินีลกะ	336
วิจาร์ 6	266	วิบัติ 4¹	175
วิจาร์ปิติสุเขกคตาสหิต	356	วิบัติ 4²	176
วิกิกิจจา	225, 288, 318, 329, 330, 355	วิปจิตัญญ	153
วิกิกิจจาสมปยุตต์	356	วิปยุตตปัจจย	350
วิเจยยะ เทติ	300	วิปริณามทุกขตา	79
วิขมานบัญญัติ	28	วิปริตมนสิการ	359
วิชา 3	106	วิปัสสาส, วิปาส 4	178
วิชา 8	297	วิปัสสาสนิมิต	107
วิชาจรรณสมปนโน	303	วิปัสสนา	7, 47, 346
วิชาภาคิยธรรม	36	วิปัสสนาญาณ 9	285, 297, 311 , 345
วิชามาเนนวิขมานบัญญัติ	28	วิปัสสนาญาณ 10	311
วิชามาเนนอวิขมานบัญญัติ	28	วิปัสสนาฐานะ	26
วิญญูติรูป 2	40, 359	วิปัสสนาภาวนา	36
วิญญาณ	340, 356	วิปัสสนายานิก	61
วิญญาณ 6	266, 268	วิปัสสนูปกิเลส 10	285, 328
วิญญาณกลิน	315	วิปากจิต 36 (52)	356
วิญญาณกิจ 14	343	วิปากจิตต์	356
วิญญาณขันธ	216, 356	วิปากปัจจย	350
วิญญาณฐิติ 7	284	วิปากวัฏฏ	105
วิญญาณธาตุ	148, 149	วิปากสัทธา	181
วิญญาณปวัตติ, วิญญาณปวัตติอาการ	343	วิบุพพะกะ	336
วิญญาณัญจายตนะ	207, 284, 298, 312	วิภาตถนหา	74, 204, 357
วิญญาณญายตนาทุสสลจิตต์	356	วิภังค์ (วินัย)	75
วิญญาณญายตนาภูมิ	351	วิภังค์ (อภิธรรม)	75

วิม้งสา	213	วิสุทธิคุณ	305
วิมานวัตถุ	75/2	วิสุทธิเทพ	82
วิมุตตานุตตริยะ	126	วิหิงสาวิตก	70
วิมุตติ	227, 252	วุฑฒิธรรม 4	179, 193
วิมุตติ 2	43	วุฑฒิธรรม, วุฑฒิธรรม 5	249
วิมุตติ 5	224, 236	วุฒิมุข	201
วิมุตติกถา	314	วุฒติ์ เหตุ ภาควาตา	302
วิมุตติขั้น	218	เวทนา	340, 355
วิมุตติญาณทัสสนกถา	314	เวทนา 2	110
วิมุตติญาณทัสสนขั้น	218	เวทนา 3	111
วิมุตโต	322	เวทนา 5	112
วิโมกข์ 3	107	เวทนา 6	113, 266, 358
วิโมกข์ 8	298	เวทนา 108	358
วิรัช	353	เวทนาขั้น	216
วิรตีเจตสิก 3	355	เวทนาเจตสิก 5	359
วิรติ 3	108	เวทนานุปัสสนา, เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน 182, 346	
วิราคะ	294, 295	เวทนานุปัสสนาจตุกกะ	346
วิราคะ 5	224	เวทลล	302
วิราคสญญา	331	เวทพหุโล	269
วิริยะ	213, 228, 281, 325, 355	เวปุลละ 2	44
วิริยนิสิต	342	เวปุลลธรรม 6	269
วิริยปฏิสังยุตต์	342	เวຍယากรณ	302
วิริยพละ	229	เวຍยวัจจมัย	89
วิริยสังวร	243	เวณณีย	248
วิริยารมภ	324	เวสสวัณ	270
วิริยารัมภะ	2, 237, 294, 301	เวสารัชชะ 4	180
วิริยารัมภกถา	314	เวสารัชชกรรมธรรม 5	237
วิริยินทรีย์	349	เวสารัชชญาณ 4	180
วิรูปักษ์	270	เวหัพผลา	351
วิรูปหก	270	โวฏฐัพพะ, โวฏฐูปพะ	343, 356
วิเวก 3	109	โวสสัคคะ 5	224
วิเวก 5	224		
วิสมโลภสุส ปหาน	339	ศรัทธา	183, 237, 249, 259, 292, 301
วิสวณิชา	235	ศรัทธา 4	181
วิสังโยค	294	ศรัทธาไทย	255, 256, 257
วิสัยรูป 4, 5	40, 359	ศาสนา 2	51
วิสุทธิ	92	ศิษย์	265
วิสุทธิ 7	285	ศีล (ดู สีสลา ด้วย)	37, 124, 183, 194, 201, 204,

227, 237, 249, 252, 253, 254, 259, 292, 324,	325, 326, 346	สมด็จสภารมี	325
ศีล 5	238	สมณะ	346
ศีล 8	240	สมณภวนา	36
ศีล 8 ทั้งอาชีวะ	241	สมณยานิก	61, 63
ศีล 10	242	สมณันตรปัจจัย	350
ศีลวิบัติ	175	สมบัติ 3¹	114
ศูทร	173	สมบัติ 3²	115
		สมบัติ 4	177
		สมบัติของอุบาสก 5	259
สภาคามีผล	165	สมบัติของอุบาสก 7	260
สภาคามีผลจิตต์	356	สมปัญญา	183
สภาคามีมรรค	164	สมมติกถา	18
สภาคามีมคฺคจิตต์	356	สมมติเทพ	82
สภาคามี	56, 57, 351	สมมติเทสนา	18
สภาคามี 3, 5	59	สมมติสังฆะ	50
สขีภริยา	282	สมลัทธิ	183
สงเคราะห์	273	สมลิลลา	183
สจิตตปริโยทปน	97	สมันตจักขุ	217
สติ	3, 25, 228, 281, 301, 324, 355	สมาทปนา	172
สตินทรีย์	349	สมาทานวิริติ	108
สติปัญญา	346	สมาธิ (ดู พละ 5 ด้วย)	37, 124, 204, 220,
สติปัญญา 4	182, 352		258, 281, 346
สติสังวร	243	สมาธิ 2	45
สติสัมปชัญญะ	184, 239	สมาธิ 3¹	46
สทรรสันโดษ	239	สมาธิ 3²	47
สนธิ 3	340	สมาธิกถา	314
สนิทานธัมมเทสนา	134	สมาธิขันธ์	218
สพทานจาริกังคะ	342	สมาธิทรี	63, 349
สพรหมจารี	290	สมาธิภวนา 4	184
สมจาคา	183	สมานสุขทุกข์	169
สมชีวิตา	144	สมานัตตตา	186, 229
สมชีวิธรรม 4	183	สมบัติ 8	299
สมณบริษัท	152	สมุจเจตนิโรธ	224
สมณพราหมณ์	265, 339	สมุจเจตปทาน	224
สมณพราหมณ์ปรัจฉา	339	สมุจเจตวิริติ	108
สมณานนฺจ ทสฺสน	353	สมุตเตชนา	172
สมโณ โน ครุติ	317	สมุทยวาร	340
สมด็จสภารมี	325	สมุทัย	204, 205

สัณนิษฐาน	204	สังคหผละ	229
สภาวะ 3	100, 116	สังคหัตถุ 4	186
สรวรพเมระ	187	สังคหัตถุของผู้ครองแผ่นดิน 4	187
สวณะ	343	สังคโห, ฌาตกานญจ	353
สวัระ	337	สังคโห, ปุตุตทการุส	353
สวณนุตตริยะ	127	สังฆคตา ทกขิณา	12
สววรรค์ 6	270	สังฆการวตา	261
สววรรคสมบัติ	114	สังฆคณ 9	307
สวากุขาโต ภควตา ธมโม	306	สังฆทาน	12
สวาคตปาฏิโมกข์	322	สังฆบิตร	290
สสังขารปรินิพพายี	60	สังฆปริณายก	290
สหชาตปัจจัย	350	สังฆผาสุตาย	327
สเหตุกกามาวจรกิริยาจิต 8	356	สังฆภท	245, 275
สเหตุกกามาวจรกุศลจิต 8	356	สังฆสสุจตุต	327
สเหตุกกามาวจรวิปากจิต 8	356	สังฆานุสติ	335
สพ่ายตนะ	276, 340	สังฆาปเทศ	166
สอุปาทิสสนิพพาน	27	สังยุตตนิกาย	75
สอุปาทิสสนุคค	27	สังโยชน 7	288
ลักกะ	270	สังโยชน 10¹	164, 329
ลักกายทิมูลิ	329	สังโยชน 10²	330
ลักคกถา	246	สังวร 5	243
ลักกิลส	33	สังวรปธาน	156
ลักขตธรรม	21	สังวรวินัย 5	243
ลักขตลักษณะ 3	117	สังวรศีล	243
ลักขตลักขาร	185	ลักเวชนียสถาน 4	188
ลักขาเยกั ๗เป๗	202	ลักสารจักร	105
ลักขาร 2	48	ลักเสทชะ	171
ลักขาร 3¹	119	ลักจจะ	139, 197, 239, 325
ลักขาร 3²	120	ลักจจะ 2	50
ลักขาร 4	185	ลักจญาณ	73
ลักขารลักษณ์	216	ลักจานุโลมิกญาณ	311
ลักขารลักขตา	79	ลักฉิกดัพพธรรม	206
ลักขารโลก	102	ลักฉิกิริยา	205, 206
ลักขารุเปกขาญาณ	311	ลักญเจตนา 6	263, 266
ลักเชป 4	340	ลักญเจตนากาย	263
ลักคณิ	75/3	ลักญญมะ	123
ลักคหะ 2	49	ลักญญา	284, 312, 355
ลักคหะ 4	340	ลักญญา 6	266, 271

สัญญา 10	331	สันติ	197
สัญญาชั้น	216	สันติบาท	352
สัญญาวิปลาส	178	สันติระณะ, สันติระณจิต	343, 356
สัญญาเวทยิตนิโรธ	119, 298, 313	สันตมูลิกถา	314
สัตตวณิชชา	235	สนตมูลี	324
สัตตักขัตตุงปรมะ	58	สนตมูลี จ	353
สัตตาวาส 9	312	สนตมูลี	2, 294, 353
สัตตวณิชชา	235	สนตมูลี	322
สตถา เทวมนุสสุสาน	303	สันทสสนา	172
สัตตถุการวตา	261	สนทมูลีโก	306
สัตตถุสาสน	166, 294, 295	สปปาฏิหาริยธัมมเทศนา	134
สัตถ์	337	สปปายะ 7	286
สัตถ์โลก	102	สปปายการี	250
สัททะ	6, 40, 266, 277	สปปายลัมปัทญะ	189
สัทธัตถินหา	264, 266	สปปายมัตตัญญ	250
สัทธธาตุ	348	สปปริสภมมนโต	301
สัทธบัญญัติ	28	สปปริสภินดี	301
สัทธวิจาร	266	สปปริสทาน 8	300
สัทธวิตก	266	สปปริสทาน เทติ	301
สัทธลัญเจตนา	263, 266	สปปริสทมูลี	301
สัทธลัญญา	266, 271	สปปริสธรรม 7¹	287
สัทธธรรม	1, 2, 34, 352	สปปริสธรรม 7²	301
สัทธธรรม 3	121	สปปริสธรรม 8	301
สัทธธรรม 7	301, 344	สปปริสธรรม 10	320
สัทธธรรม 10	332	สปปริสธมสมนาคโต	301
สัทธมสมนาคโต	301	สปปริสบัญญัติ 3	123
สัทธมมสวณะ	179, 193	สปปริสภตติ	301
สัทธมมฏฐิตยา	327	สปปริสภนตี	301
สัทธา (ดูครัทธา ด้วย)	228, 355	สปปริสวาโจ	301
สัทธาจริต	262	สปปริสสังเสวะ	179, 193
สัทธานุสारी	63	สปปริสสุปัสสยะ	140
สัทธาวิมุต	63	สัพพจิตตสาธารณเจตสิก 7	355
สัทธาลัมปทา	191, 229	สัพพปาปสุส อกรรม	97
สัทธินทรี	63, 349	สัพพโลเก อนนิตตสญญา	331
สันตลิต	270	สัพพสงฆาเรสุ อนิน္จสญญา	331
สันโดษ (ดูสันตมูลี ด้วย)	65, 294	สัพพัญญตาญาณ	217
สันโดษ 3, 12	122	สัพพัตถคามินีปฎิทาญาณ	323
สันตติ	40	สัพพากุศลสาธารณเจตสิก 4	355

สัพเพ สงฺขารา ๆเปฯ	86	สัมมาสัมพุทธปฏิญญา	180
สัมปชัญญะ	2, 25, 182	สมมามสมพุทฺโธ	303
สัมปชัญญะ 4	189	สัมมาอาชีวะ	239, 293, 241, 333, 355
สัมปจฺจนะ, สัมปจฺจนะ, สัมปจฺจนนจิต	343,	สัสสตทิวฺฐิ	13
	348, 356	สัสสมะ	187
สัมปทา 4	190	สาตถกสัมปชัญญะ	189
สัมปทาของอุบาสก	260	สาเถยยะ	308, 347
สัมปทาคุณ 4	190	สาธารณโมคฺคิ	273
สัมปยุตตปัจจย	350	สามเณร, สามเณรี	242
สัมปรายิกัตถะ	3, 132	สามัคคีธรรม	289
สัมปรายิกัตถสังวัตตินิกัณฺณ 4	191	สามัญญผล 4	165
สัมปรายิกานํ อาสวานํ ปฏฺิมาตาย	327	สามัญญลักษณะ, สามัญญลักษณะ 3	76, 86
สัมปหังสนา	172	สามิสสุข	53
สัมปัตตวิริติ	108	สามี	265
สัมผัปปลาปะ	321	สามีจิปฏิปนฺโน	307
สมฺผปฺปลาปํ ปหาย ๆเปฯ	320	สามุกังสิการธรรมเทศนา	204
สมฺผปฺปลาปา เวรมณี	319	สายณะ	343
สัมผัส 6	268, 272	สาระ 4	218
สัมพหุลเถราปเทส, สัมพหุลัตเถราปเทส	166	สารณียธรรม 6	273
สัมโพทะ	295	สารัมภะ	347
สัมมสนญาณ	311, 345	สารณียธรรม 6	273
สัมมัตตะ 10	333	สาวก	142
สัมมปปธาน 4	156, 352	สาสน์ 2	51
สัมมากัมมันตะ	241, 293, 333, 355	สิกฺขติ	346
สัมมาญาณ	333	สิกขา 3	124
สัมมาทสฺสนะ	222, 285	สิกขาการวตา	261
สัมมาทิวฺฐิ	2, 34, 293, 319, 333	สิกขานุตตริยะ	127
สมฺมาทิวฺฐิ	319	สิกขาบท	290
สมฺมาทิวฺฐิโก	320	สิกขาบท 5	238
สัมมาปฏิปทา	51	สิกขาปทํ สมาธิยามิ	240
สัมมาปาสะ	187	สิงคาลกมาณพ	200
สัมมาวาจา	293, 241, 333, 355	สิปปญจ	353
สัมมาวายามะ	293, 333	สีล (ดู สีล ด้วย)	324
สัมมาวิมุติ	333	สีลกถา	246, 314
สัมมาสติ	293, 333	สีลขันธ	218
สัมมาสมาธิ	293, 333	สีลภาวนา	37
สัมมาสังกัปปะ	293, 333	สีลมัย	88, 89
สัมมาสัมพุทธเจติย 4	141	สีลวา (ดู สีล ด้วย)	250, 322

ลีลวิสุทธิ	285	สุทธาวาส 5	244, 351
ลีลสังวร	243	สุทธิ 2	54
ลีลสัมปทา	2, 191, 229, 280, 344	สุปฏิปันโน	307
ลีลสามัญญตา	273	สุภิกขินา	284, 312, 351
ลีลัพพตปราคาส	329, 330	สุภรตา	294
ลีลัพพตูปาทาน	214	สุภาสิตา จ ยา วาจา	353
ลีลานุสติ	335	สุรา	200
ลีลสังคะ	342	สุราหุตตะ	199
ลีหนาท	180	สุราเมรยมชฺชปมาทญฺจานา เวรมณี	238, 240
สุกขวิปัสสก	61, 62	สุสุกาภัย	210
สุข, สุขะ	9, 174, 220, 227, 296, 328	สุหมิตร 4	169
สุข 2¹	52	สูตร	166
สุข 2²	53	เสขะ	1, 2, 55
สุขของคฤหัสถ์ 4	192	เสขปฏิบัติ	344
สุขเวทนา (ดู เวทนา ด้วย)	111	เสตุสมาตวิวัติ	108
สุขสหคต	356	เสนาสนะ	159
สุขา ปฏิปทา ขิปฺปาภิญญา	154	เสนาสนปฏิสังยุตต์	342
สุขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญญา	154	เสนาสนสัปปายะ	286
สุขินทรีย์	112, 349	เสนาสนสันโดษ	203
สุขเขกคฺคตาสหิต	356	เสนาสนะปา	290
สุคติ	351	เสรีธรรม	352
สุคโต	303	เสวนา, ปณฺหิตานญจ	353
สุจริต	81	เสียง (ดู ลัทฺทะ)	
สุจี เทติ	300	โสภ	1, 340
สุญฺญตะ	7	โสไฉย 10	320
สุญฺญตวิโมกข์	107	โสตาบัน	56, 57, 275, 351
สุญฺญตสมาธิ	47	โสตาบัน 3	58
สุตะ	201, 249, 302	โสตาปัตติผล	165
สุตํ ปรีโยทเปติ	221	โสตาปัตติมรรค	164
สุตฺตํ	302	โสตะ	40, 266, 276
สุตตนิบาต	75	โสตทวาร	78
สุตตวิมังก์	75	โสตธาตุ	348
สุตตันตนัย	329	โสตวิญฺญาณ	266, 268, 356
สุตตันตปิฎก	75	โสตวิญฺญาณธาตุ	348
สุตมยปญฺญา	93	โสตสัมผัส	266, 272
สุทฺธส	351	โสตสัมผัสสชาเวทนา	113, 266
สุทฺธสี	351	โสตาปัตติผลจิตต์	356
สุทฺธวิปัสสนายานิก	61	โสตาปัตติมคฺคจิตต์	356

โสดาปัตติลังคะ 4 ¹	193	อกุศลจิตตูปบาท 12	85
โสดาปัตติลังคะ 4 ²	194	อกุศลเจตสิก 14	355
โสดาปัตติลังคะ 4 ³	195	อกุศลธรรม	85
โสดินทรี	349	อกุศลมูล 3	4, 68
โสภณจิต 59 (92)	356	อกุศลวิตก 3	70
โสภณเจตสิก 25	355	อกุศลวิบากจิต 7	356
โสภณสาธารณเจตสิก 19	355	อคติ 4	196
โสมนัส	112, 358	องค์ 12 (ปัจจุสมุปบาท)	340
โสมนัสสสทนต์	356	องค์คุณของกัลยาณมิตร 7	278
โสมนัสสินทรี	349	องค์ประกอบของการศึกษา	34
โสรัจจะ	24	องค์ประกอบภายนอก	1
โสวสุตตะ	324, 353	องค์ประกอบภายใน	2
โสสานิกังคะ	342	องค์มรรค	293
โสฬสญาณ	345	องค์แห่งธรรมกถึก 5	219
โสฬสวัตถุทานาปานสติ	346	องค์แห่งภิกษุใหม่ 5	222
		อติเรกลาม	159
หตวิกขิตตะกะ	336	อดีต	340
หทัย	356	อดีตเหตุ	340
หทัยรูป 1	40, 359	อัตปปา	351
หทัยวัตถุ	40	อติชาตบุตร	90
หลักการแบ่งทรัพย์ 4 ส่วน	163	อติพิฬี	232
หลักกำหนดธรรมวินัย 7	295	อติมานะ	347
หลักกำหนดธรรมวินัย 8	294	อติตั้งสัญญา	72
หสิตุปปาตจิตตัม	356	อทินนาทาน	137, 321
หิริ	23, 292, 301, 355	อทินนาทาน ปหาย ๆ เปฯ	320
เหตุจุมทิต	265	อทินนาทานา เวรมณี	238, 240, 319
เหตุปัจจัย	350	อทุกข์สุขเวทนา (ดู เวทนา ด้วย)	111
		อโหสะ	4, 67, 355
อกนิฏฐา	351	อธนานัน ธานูปาทาน	339
อภินิยวณิชา 5	235	อธมการปฏิทศเป	339
อภิปิยะ	167	อธมราคสุส ปทาน	339
อกาลโก	306	อธมการนิเสธนา	339
อภิริยทิมุฏฐิ	14	อธิกรณสมุปปาตูปสมกุสโล	322
อภิริยา	101	อธิคมสัทธิธรรม	121
อกุศล	1, 2, 317	อธิจิตตลิกขา	124
อกุศลกรรม	4	อธิปติปัจจัย	350
อกุศลกรรมบถ 10	321	อธิปโตย 3	125
อกุศลจิต 12	356	อธิปัจจลีสวันตสถาปนา (ดู อธิปัจจลีสวันตสถาปนา)	

อธิปไตยญาณศึกษา	124	อนิภูตรมณ	296
อธิโมกษ์	328, 355	อนิมิตตะ	7
อธิศีล	124, 255, 260	อนิมิตตวิโมกษ์	107
อธิฐาน	325	อนิมิตตสมาธิ	47
อธิฐาน 4	197	อนุกัมปะกะ	169
อธิฐานธรรม 4	197	อนุชาตบุตร	90
อธิศีลศึกษา	124	อนุตตร ปุณณกเขตต์ โลกสุต	307
อนณสุข	192	อนุตตริยะ 3	126
อนนิกขมา	319	อนุตตริยะ 6	127
อนนิกขมาล	320	อนุตตรโร ปุริสทมมสารถิ	303
อนริยปริเยสนา	33	อนุทยตัม ปฏิจจ	219
อนวัชชพละ	229	อนุบุพพนิโรธ	313
อนวัชชสุข	192	อนุบุพพวิหาร 9	313
อนวชชานิ กมฺมานิ	353	อนุปิยภาณี	168
อนัญญัตถัญญสสามิตินทรีย	349	อนุปาทินนกรูป	41
อนัตตตา	76, 107	อนุปาทินนกลังขาร	48
อนัตตลักษณะ	47	อนุปาทินนธรรม	22
อนตตสญญา	331	อนุปาทิเสสนิพพาน	27
อนตฺตา	86	อนุปาทิเสสบุคคล	27
อนัตตานุปัสสนา	107	อนุพุพพิกถ	219
อนันตรัจจาย	350	อนุพุพพิกถา 5	246
อนันตริกกรรม, อนันตริยกรรม 5	245, 275	อนุยนต	339
อนากุลา จ กมฺมนฺตา	353	อนุรักษนาปธาน	156
อนาคต	340	อนุโลมญาณ	311, 345
อนาคตผล	340	อนุโลมเทศนา	340
อนาคตังสญาณ	72	อนุโลมปฏิจจสมุปบาท	340
อนาคามีผล	165	อนุโลมปฏิบัติ	51
อนาคามีผลจิตต	356	อนุสติ 10	335, 354
อนาคามีมคฺคจิตต	356	อนุสสตานุตตริยะ	127
อนาคามีมรรค	164	อนุสสเวน	317
อนาคามี	56, 57	อนุสย 7	288
อนาคามี 5	60	อนุสวารี	289
อนิกฺขิตตฺตฺโร	269	อนุสาสนปภาหิหารี	94
อนิจจตา	40, 76, 107	อนเสนา	203
อนิจจลักษณะ	47	อนัตตตัปปะ	318, 355
อนิจจสญญา	331	อบาย 4	198, 351
อนิจจา	86	อบายภูมि 4	198, 351
อนิจจานุปัสสนา	107	อบายมุข 4	199

อบายมุข 6	200, 201	อภิสังขรณกสังขาร	185
อปลายะ	294	อภิสังขาร 3	129
อปลายนัมมัย	89	อภิสังขารमार	234
อปาน	75	อภิสังขารพุทธสถาน	188
อปรนุเต อนุภาณ	209	อมตบพ	352
อปรปริยเวทนียกรรม	338	อัมมัจจพละ	230
อปริยาบันนภูมิ	162	อโมหะ	4, 67, 355
อปริหานิยธรรม 7¹	289	อยส	296
อปริหานิยธรรม 7²	290	อโยนิโสมนสิการ	34
อปริหานิยธรรม 7³	291	อรรถ 3¹	132
อปัณณกปฏิบัติ 3	128, 344	อรรถ 3²	133
อปัสเสนะ, อปัสเสนธรรม 4	202	อรรถบัญญัติ	28
อปาโยโกศล	71	อรรถ	303
อปายสหาย	168	อรรถัตตผล	63, 165, 227
อปฺปญฺญาภิสังขาร	129	อรรถัตตผลจิตฺต	356
อปฺปปฏิวาณิตา ปธานสมิ	65	อรรถัตตผลวิมุตติ	333
อพยายามาหิตก	69	อรรถัตตมรรค	164
อพยายามาสังกัปปี	293	อรรถัตตมคฺคจิตฺต	356
อพยายามุนจิตฺโต	320	อรรถันต์	37, 56, 57, 289
อพยายามา	319	อรรถันต์ 2	61
อพฺรหฺมจริยา เวรมณี	240	อรรถันต์ 4, 5, 60	62
อภัพพฐาน	275	อรรถันตมาต	245, 275
อภิชาติบุตร	90	อรรถันตสัมมาสัมพุทธเจ้า	287
อภิชฌา	321	อริยะ	351
อภิชฌาวิสมโลกะ	347	อริยกันตคีล	194
อภิชัจจพลัง	230	อริยทรัพย์ 7	292
อภิญญา	295	อริยธรรม 10	320
อภิญญา 6	274	อริยบุคคล 2	55
อภิญญาเทสิตธรรม 37	352	อริยบุคคล 4	56
อภิญญาธรรมเทศนา	134	อริยบุคคล 7	63
อภิญญา 6	275	อริยบุคคล 8	57, 345
อภินหปัจจเวกขณ	247	อริยปริเยสนา	33
อภินหปัจจเวกขณ 10	248	อริยมรรค 10	320
อภินุหํ เทติ	300	อริยวงศ์ 4	203
อภิธรรม	75	อริยวัฑฒิ 5	249
อภิธรรมนัย	330	อริยสังัจ	205
อภิธรรมปิฎก	75	อริยสังัจ 4	204, 208, 209, 246
อภิสังขตสังขาร	185	อริยสัจจาน ทสฺสน	353

อริยสาวกกับโลกธรรม	296	อสังขารปรีณิพพายี	60
อริยอัฏฐังคิกมรรค	1, 2, 204, 241, 293	อสงฺขาริกั	356
อรุป 4	207, 354	อสังลักคกถา	314
อรุปฌาน 4	7, 10, 63, 207, 299, 313	อัสัญญิภพ, อัสัญญิสัตว์	312, 351
อรุปรกรรม	19	อสนตฺตวจิตตา กุสเลสุ ธมฺเมสุ	65
อรุปปภ	98	อสนตฺตวจิตฺตพฺโหล	269
อรุปราคะ	329	อสมฺภินนํกะ	342
อรุปลอก	104	อสมฺไมหสฺสปชฺฌณฺะ	189
อรุปวิบาก 4	343	อลิลอกภัย	229
อรุปาจร	8	อสุภะ 10	336, 354
อรุปาจกรกิจฺยาจิต 4	356	อสุภสณฺญา	331
อรุปาจกรกุศลจิต 4	356	อสุรกาย	198, 351
อรุปาจกรจิต 12	356	อเสชะ	55
อรุปาจกรภูมิ 4	162, 351	อเสชธรรม 10	333
อรุปาจกรวิปากจิต 4	356	อเสวนา จ พาลานํ	353
อรุปีโน ธมฺมา	19	อโสภัก	353
อลาภ	296	อหิงสา	123
อลินตา	201	อหิริกะ	318, 355
อัลโภกะ	4, 67, 355	อเหตุกกิริยาจิต 3	356
อวชาตบุตร	90	อเหตุกจิต 18	356
อวิคตปัจจัย	350	อเหตุกทิมฺมุติ	14
อวิชฆมานบัญญัติ	28	อเหตุควาท	101
อวิชา	206, 288, 329, 330, 340	อเหตุอุปปัจจัยวาท	101
อวิชา 4	208	อโฬสิกรรม	338
อวิชา 8	209	อักโกระ	326
อวิชฆมานเนวิชฆมานบัญญัติ	28	อักขรุตตะ	199
อวิชฆามาเนเนวิชฆมานบัญญัติ	28	อัคคิ 3¹	130
อวิชาโยคะ	170	อัคคิ 3²	131
อวิชาสวะ	135, 136	อัคคิปาริจรียา 3	131
อวิชาโฆมะ	215	อังคุตตรนิกาย	75
อวิโรธนะ	326	อัชฌัตติกายตนะ 6	266, 276
อวิหา	351	อณฺชลิกรณีโย	307
อวิหิงสา	326	อัณฺณญัตตะ	117, 118
อวิหิงสาวิตก	69	อัณฺณญทัตตฺตุหร	168
อวิหิงาสังกัปป์	293	อัณฺณญมฺมัณฺณญปัจจัย	350
อสังฆตกรรม	21	อัณฺณญสมานาเจตสิก 13	355
อสังฆตธาตุ 1	310	อัณฺณญสตัตถารุทเทส, อัณฺณญสตัตถุทเทส	275
อสังฆตลักษณะ 3	118	อัณฺณญาตาวินทริย์	349

อัญญนทรี	349	อปปวิภาณิตา ปธานสุมี	65
อัญฐีล	240	อปปวิภัตตโกคิ	273
อัญฐังคิกมรรค	293	อปปณิหิตะ	7
อัญฐิกะ	336	อปปณิหิตวิโมกข์	107
อณทชะ	171	อปปณิหิตสมาธิ	47
อตตกิลมถานุโยค	15, 293	อปปนาภาวนา	99
อตตนาถะ	304	อปปนาสมาธิ	45, 46
อตตวาทุปาทาน	214	อปปมัญญา 4	161, 227, 354
อตตลัมปทา	2, 280	อปปมัญญาเจตสิก 2	355
อตตลัมมาปณิธิ	140	อปปมาณสุภา	351
อตตลัมมาปณิธิ	353	อปปาณภา	351
อตตทิตสมบัตติ	304	อปปมาทะ	2, 3, 239
อตตัญญูตา	287	อปปมาทการวตา	261
อตตัตถะ	133	อปปมาทลัมปทา	2, 280
อตตา	337	อปปมาโท จ ฐมเมสุ	353
อตตาทิปปไตย	125	อปปสนุนานํ ปสาทาย	327
อตตทานญจ ปรณญจ อนุปหจจ	219	อปปิจจกถา	314
อตตาทินิเวส	107	อปปิจจตา	2, 294
อตถะ	144, 191	อพภูตธมมํ	302
อตถะ 2	64	อพโภกาสิกังคะ	342
อตถะ 3¹	132	อพยากตธรรม	85
อตถะ 3²	133	อัยยการิยา	282
อตถจริยา	186, 229	อัสสเมระ	187
อตถทวาร	201	อสุสาส	346
อตถปฏิลัมภิยา	155	อสุสุตํ สุธนาติ	221
อตถประมุข	201	อาภักปการิยา	251
อตถักขาเย	169	อาการ 12	73
อตถัญญูตา	287	อาการ 20	340
อตถิปัจจัย	350	อาการ 32	147
อตถิสุข	192	อาการที่พระพุทธรเจ้าทรงสั่งสอน 3	134
อัทธา 3	340	อาการปริวิตกเกณ	317
อันทคาหิกทฎฐิ 10	337	อาภาสกลิน	315
อันทราปรินิพพายี	60	อาภาสธาตุ	40, 148, 149
อันทรายของภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่ 4	210	อาภาสอันญายตนะ	207, 284, 298, 312
อันทรายิกธรรมวาทะ	180	อาภาสอันญายตนะกุสลจิตตํ	356
อันทา 2	15	อาภาสอันญายตนะภูมิ	351
อันทะชน	339	อาภิญญัญญายตนะ	207, 284, 298, 312
อันทัตถปฏิปทา	51	อาภิญญัญญายตนะกุสลจิตตํ	356

อาภิเษก	351	อายตนะ 12	341
อาจารย์	265	อายตนะภายนอก 6	266, 277, 341
อาจารย์ 4, 5	211	อายตนะภายใน 6	266, 276, 341
อาจารย์วัด	175	อายมุข	201
อาจิณณกรรม	338	อายุ	227
อาชชะ	326	อายุวัฒนธรรม 5	250
อาชีวะ	241	อายุสธรรม 5	250
อาชีวนิวิธาน	243	อารตี วิรตี ปาปา	353
อาชีวนิวิธานศีล	160	อารมณ 6	277
อาชีวนิวิธาน	175	อารมณ 150	359
อาชีวะภูมิ	241	อารยธรรม 10	320
อาชีวะวิสัย	229	อารยวิถี 5	249
อาณัติ	287	อารยอัษฎางคิกมรรค (ดู อริยอัษฎังคิกมรรค	
อาตมณ	337	ด้วย)	1, 2
อาทิกัมมิกะ	75/1ก	อารักขสัมปทา	144
อาทิกัมมจรรย์	241	อารักขา	289
อาทินวณณ, อาทินวณณีสถาณ	311	อารัญญิกังคะ	342
อาทินวณณ	331	อารัมมณปัจจัย	350
อาเทศนาปาฏิหาริย์	94	อารัมมณุปนิชฌาน	7
อาธิปัจจะ	227	อารูป 4	8, 207
อาธิปัจจะลีวันตสถาปนา	138	อาโรคยะ	201
อานาปานสติ	182, 331, 335	อาโลกกสิณ	315
อานาปานสติ 16 ฐาน	346	อาโลกพหุโล	269
อาเนญชาภิสังขาร	129	อาวัญญ	210
อาโปกสิณ	315	อาวัชชนะ	343
อาโปธาตุ	39, 146, 147, 148	อาวาสมัจฉริยะ	233, 257
อาพาธิกะ	83, 84, 150	อาวาสลัปปายะ	286
อาภัสสรา (ดู ลัตตาวาส 9 ด้วย)	284, 351	อาวาสโสภณ	253
อามิสทาน	11	อาวาสสิกธรรม 5¹	251
อามิสบูชา	30	อาวาสสิกธรรม 5²	252
อามิสปฏิสันถาร	31	อาวาสสิกธรรม 5³	253
อามิสปริเยสนา	33	อาวาสสิกธรรม 5⁴	254
อามิสไพฑูลย์	44	อาวาสสิกธรรม 5⁵	255
อามิสฤทธิ์	42	อาวาสสิกธรรม 5⁶	256
อามิสเวฬุละ	44	อาวาสสิกธรรม 5⁷	257
อามิสสงเคราะห์	49	อาสยานุสยญาณ	217
อามิสสังคหะ	49	อาสวะ 3	135
อายโกศล	71	อาสวะ 4	136, 170, 215

อาสวัชชยะ	184	อุจจากุลินตา	227
อาสวัชชยญาณ	106, 274, 297, 323	อุจจาสนนมหาสนา เวมณี	240
อาสันนกรรม	338	อุจเฉทิกุลี	13
อาเสวนปัจจย	350	อุชุปฏินโน	307
อาหาร 4	212	อุฐฐานสัมปทา	144
อาหารปัจจย	350	อุตมมงคล	353
อาหารรูป 1	40, 359	อุตตรทิศ	265
อาหารเปฏฐลัญญา	354	อุตตริณจ ปตาเรติ	269
อาหุเนนโย	307	อุตุนิยาม	223
อาหุไนยัคคิ	131	อุตุลัปปายะ	286
อิฏฐารมณ	296	อุทเทสิกเจตีย์	141
อิถัตตะ	40	อุทธังโสโตอกนิฐคามิ	60
อิถินทริย	40, 349	อุทัจจะ	318, 329, 355
อิถิฏตตะ	199	อุทัจจกุกุจจะ	225
อิติกราย	317	อุทจจสมปยุตต์	356
อิติปิ โส ภควา	303	อุทธัมภาคิยสังโยชน 5	329
อิติวุตตะกะ	75, 302	อุทฐมาตกะ	336
อิทธิบาท 4	213, 227, 352	อุทยัพพญาณ = อุทยัพพยานุสัสนาญาณ	
อิทธิปาฏิหาริย์	94	อุทยัพพยานุสัสนาญาณ	92, 311
อิทธิวิธา, อิทธิวิธี	274, 297	อุทาน	75
อิทัปปัจจยตา	340	อุทาน	302
อิทัปปัจจยตาปฏิจสุมุปปนเนสุ ฐมเมสุ		อุเทศจารย์	211
อญญาณ	209	อุบาสกธรรม 5	259
อินทร์	270	อุบาสกธรรม 7	260
อินทรีย์ 5	228, 258, 352	อุบาสกบริษัท	151
อินทรีย์ 6	276	อุบาสกปทุม	259
อินทรีย์ 22	349	อุบาสกรัตน	259
อินทริยปโรปริยัตตญาณ	217, 323	อุบาสิกบริษัท	151
อินทริยปัจจย	350	อุเบกขา	9, 161, 281, 325, 328, 358
อินทริยสังวร	128, 222, 243	อุเบกขาเวทนา	111, 112
อินทริยสังวรศีล	160	อุเบกขาสันตึรณะ 2	343
อิริยาบถ	182	อุโบสถ, อุโบสถศีล	240
อิริยาปถลัปปายะ	286	อุปกการกะ	169
อิศวรกรณวาท	101	อุปกิเลส 16	347
อิสสรนิมมานเหตุวาท	101	อุปฆาตกรรม	338
อิสสา	308, 330, 347, 355	อุปจยะ	40, 359
อุคคหนิมิต	87	อุปจารภาวนา	99
อุคฆมิตัญญ	153	อุปจารสมาธิ	45, 46

อุปธิวิบัติ	176	อุบายาส	1, 340
อุปธิวิเวก	109	อุเปกขาสหคตัม	356
อุปธิสมบัติ	177	อุเปกชินทริยัม	349
อุปนาคะ	347, 359	อุเปกเขกคุดตาสหิตัม	356
อุปนิสสัย 4	202	อุพเพคาปีติ, อุพเพงคาปีติ	226
อุปนิสสยปัจจยัม	350	อุภโตภาควิมุต	61, 62, 63
อุปนารมี	325	อุภยัตตะ	133
อุปัสซเวทนียกรรม	338	อุมิภยัม	210
อุปัตติเทพ	82	เอกเถราปเทส, เอกัตเถราปเทส	166
อุปัตติภพ	340	เอกพีซี	58
อุปาโท ปณณายติ	117	เอกัคคตา	9, 355
อุปปิพการกรรม	338	เอกันตนิพพิทา	295
อุปริมทิส	265	เอกาสนิกังคะ	342
อุปสมะ	197, 295	เอกัภาพ	273
อุปสมานุสติ	335	เอเคน โภาเค ภูมเชยฺย	163
อุปสัมปทาจารย์	211	เอหิปสุลโก	306
อุปหัจจปรินิพพายี	60	โอกันติกาปีติ	226
อุปัฏฐาตธรรม 2	65	โอกาสโลก	102
อุปัฏฐาน	328	โอฆะ 4	215
อุปัตถัมภกกรรม	338	โอตตัมปะ	23, 292, 301, 355
อุปาทาน	340	โอทาตกลิน	315
อุปาทาน 4	214	โอปนยโก	306
อุปาทานชั้น 5	206	โอปปาติกะ	171
อุปาหารูป, อุปาหารูป 24	38, 40	โอภาส	328
อุปาทินนกรูป	41	โอรัมภาคียสังโยชน 5	329
อุปาทินนกลังขาร	48	โอวาทของพระพุทธเจ้า 3	97
อุปาทินนธรรม	22	โอวาทปาฏิโมกข์ (โอวาทปาติโมกข์)	97
อุบายโกศล	71	โอวาทาจารย์	211

เอกกะ — หมวด 1

Groups of One

(including related groups)

[1] กัลยาณมิตตตา (ความมีกัลยาณมิตร คือ มีผู้แนะนำ สั่งสอน ที่ปรึกษา เพื่อนที่คบหา และบุคคลผู้แวดล้อมที่ดี, ความรู้จักเลือกเสวนาบุคคล หรือเข้าร่วมหมู่กับท่านผู้ทรงคุณทรงปัญญา มีความสามารถ ซึ่งจะช่วยเหลือ สันับสนุน ชักจูง ชี้ช่องทาง เป็นแบบอย่าง ตลอดจนเป็นเครื่องอุดหนุนเกื้อกูลแก่กัน ให้ดำเนินก้าวหน้าไปด้วยดี ในการศึกษาอบรม การครองชีวิต การประกอบกิจการ และธรรมปฏิบัติ, สิ่งแวดล้อมทางสังคมที่ดี — *Kalyāṇamittatā*: having good friends; good company; friendship with the lovely; favourable social environment) ข้อนี้เป็น องค์ประกอบภายนอก (external factor; environmental factor)

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉันทิ ความมีกัลยาณมิตรก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของอารยธรรมาภิบาล แก่ภิกษุ ฉันทิ”

“ความมีกัลยาณมิตร เท่ากับเป็นพรหมจรรย์ (การครองชีวิตประเสริฐ) ทั้งหมดทีเดียว เพราะว่า ผู้มีกัลยาณมิตรพึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มากซึ่งอารยธรรมาภิบาล”

“อาศัยเราผู้เป็นกัลยาณมิตร เหล่าสัตว์ผู้มีชาติเป็นธรรมดา ก็พ้นจากชาติ ผู้มีชราเป็นธรรมดา ก็พ้นจากชรา ผู้มีมรณะเป็นธรรมดา ก็พ้นจากมรณะ ผู้มีโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสเป็นธรรมดา ก็พ้นจากโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส”

“เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายนอกอื่นแม้สักอย่างเดียว ที่มีประโยชน์มากสำหรับภิกษุผู้เป็นเสขะ เหมือนความมีกัลยาณมิตร, ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร ย่อมกำจัดอกุศลได้ และย่อมยังกุศลให้เกิดขึ้น”

“ความมีกัลยาณมิตร ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่, เพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสลาย ไม่อันตรธาน แห่งศีลธรรม” ฯลฯ

S.V.2-30; A.I.14-18; It.10.

ส.ม. 19/5-129/2-36; อ.ก. 20/72-128/16-25; ข.อ. 25/195/237.

[2] โยนิโสมนสิการ (การใช้ความคิดถูกวิธี คือ การทำในใจโดยแยบคาย มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณาสืบค้นถึงต้นเค้า สืบหาเหตุผลจนตลอดสาย แยกแยะออกพิเคราะห์ ดูด้วยปัญญาที่คิดเป็นระเบียบและโดยอุบายวิธี ให้เห็นสิ่งนั้นๆ หรือปัญหานั้นๆ ตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย — *Yonisomanasikāra*: reasoned attention; systematic attention; analytical thinking; critical reflection; thinking in terms of specific conditionality; thinking by way of causal relations or by way of problem-solving) ข้อนี้เป็น องค์ประกอบภายใน (internal factor; personal factor) และเป็น ฝ่ายปัญญา (a factor belonging to the category of insight or wisdom)

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉันทิ ความถึงพร้อม

ด้วยโยนิโสมนสิการ ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของอารยอัษฎางคิกมรรค แก่ภิกษุ ฉะนั้น”

“เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายในอื่นแม้สักอย่างเดียว ที่มีประโยชน์มาก สำหรับภิกษุผู้เป็นสละ เหมือน โยนิโสมนสิการ ภิกษุผู้มีโยนิโสมนสิการ ย่อมกำจัดอกุศลได้ และย่อมยังกุศลให้เกิดขึ้น”

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เจริญยิ่งขึ้น เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งจะเป็นเหตุให้ความสงสัยที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกขจัดเสียได้ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”

“โยนิโสมนสิการ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่, เพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรายแห่ง สัทธรรม” ฯลฯ

ธรรมข้ออื่น ที่ได้รับยกย่องคล้ายกับโยนิโสมนสิการนี้ ในบางแง่ ได้แก่ *อัปปมาทะ* (ความไม่ประมาท — earnestness; diligence), *วิริยารัมภะ* (การปลารวความเพียร, ทำความเพียรมุ่งมั่น — instigation of energy; energetic effort), *อัปปิจจตา* (ความมักน้อย, ไม่เห็นแก่ได้ — fewness of wishes; paucity of selfish desire), *สันตมูลชี* (ความสันโดษ — contentment), *สัมปชัญญะ* (ความรู้ตัว, สำนึกตระหนักชัดด้วยปัญญา — awareness; full comprehension); *กุสธัมมานุโยค* (การหมั่นประกอบกุศลธรรม — pursuit of wholesome states; devotion to good things); *ศีลสัมปทา* (ความถึงพร้อมแห่งศีล — possession of virtue); *ฉันทสัมปทา* (ความถึงพร้อมแห่งฉันทะ — possession of will), *อัตตสัมปทา* (ความถึงพร้อมแห่งตนคือมีจิตใจซึ่งพัฒนาเต็มที่แล้ว — self-realization, self-actualization), *ทิฐุสัมปทา* (ความถึงพร้อมแห่งทิฐิ — possession of right view), และ *อัปปมาทสัมปทา* (ความถึงพร้อมแห่งอัปปมาทะ — possession of earnestness)

S.V.2-30; A.I.11-31; It.9.

ส.ม. 19/5-129/2-36; อ.ก. 20/60-186/13-41; พ.อ. 25/194/236.

[3] อัปปมาทะ (*ความไม่ประมาท*) คือ ความเป็นอยู่อย่างไม่ขาดสติ หรือความเพียรที่มีสติ เป็นเครื่องเร่งเร้าและควบคุม ได้แก่ การดำเนินชีวิตโดยมีสติเป็นเครื่องกำกับความประพฤติปฏิบัติและการกระทำทุกอย่าง ระมัดระวังตัว ไม่ยอมถลาลงไปในทางเลื่อม แต่ไม่ยอมพลาดโอกาสสำหรับความดีงามและความเจริญก้าวหน้า ตระหนักในสิ่งที่พึงทำและพึงละเว้น ใส่ใจสำนึกอยู่เสมอในหน้าที่อันจะต้องรับผิดชอบ ไม่ยอมปล่อยปละละเลย กระทำการด้วยความจริงจัง รอบคอบ และรวดเร็วเรียบร้อย — *Appamāda*: earnestness; diligence; heedfulness) ข้อนี้เป็น *องค์ประกอบภายใน* (internal factor; personal factor) และเป็น *ฝ่ายสมาธิ* (a factor belonging to the category of concentration)

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉันทะ ความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของอารยอัษฎางคิกมรรค แก่ภิกษุ ฉะนั้น”

“ธรรมเอก ที่มีอุปการะมาก เพื่อการเกิดขึ้นแห่งอารยอัษฎางคิกมรรค ก็คือ ความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท”

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้อารยธัญญาดิग्ฆมรรคที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้น แล้ว ก็เจริญบริบูรณ์ เหมือนอย่างความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทนี้เลย”

“รอยเท้าของสัตว์บกทั้งหลาย ชนิดใดๆ ก็ตาม ย่อมลงในรอยเท้าข้างได้ทั้งหมด, รอยเท้าข้าง เรียกว่า เป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น โดยความใหญ่ ฉะนั้นใด กุศลธรรมทั้งหลาย อย่างใดๆ ก็ตาม ย่อมมีความไม่ประมาทเป็นมูล ประชุมลงในความไม่ประมาทได้ทั้งหมด ความไม่ประมาท เรียกได้ว่าเป็นยอดของธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น”

“ผู้มีกัลยาณมิตร พึงเป็นอยู่โดยอาศัยธรรมเอกข้อนี้ คือ ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย”

“ธรรมเอกอันจะทำให้ยึดเอาประโยชน์ไว้ได้ทั้ง 2 อย่าง คือ ทั้งทิวฐัมมิกัตถะ (ประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์เฉพาะหน้า หรือประโยชน์สามัญของชีวิต เช่น ทรัพย์ ยศ กามสุข เป็นต้น) และสัมปรายิกัตถะ (ประโยชน์เบื้องหน้าหรือประโยชน์ชั้นสูงขึ้นไปทางจิตใจหรือคุณธรรม) ก็คือความไม่ประมาท”

“สังขาร (สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น) ทั้งหมด มีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงยังประโยชน์ที่มุ่งหมายให้สำเร็จ ด้วยความไม่ประมาทเถิด”

“ความไม่ประมาท ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่, เพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรายแห่งสังขาร” ฯลฯ

D.II.156; S.I.86-89; S.V.30-45;

ที.ม. 10/143/180; ส.ส. 15/378-384/125-129;

A.I.11-17; A.III.365; A.V.21.

ส.ม. 19/135-262/37-66; อญ.เอก. 20/60-116/13-23;

อญ.ฉก. 22/324/407; อญ.ทสก. 24/15/23.

ทุกะ — หมวด 2

Groups of Two

(including related groups)

[4] **กรรม 2** (การกระทำ, การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา ทางกายก็ตาม ทางวาจาก็ตาม ทางใจก็ตาม — *Kamma*: action; deed)

1. **อกุศลกรรม** (กรรมที่เป็นอกุศล, กรรมชั่ว, การกระทำที่ไม่ดี ไม่ฉลาด ไม่เกิดจากปัญญา ทำให้เสื่อมเสียคุณภาพชีวิต หมายถึง การกระทำที่เกิดจากอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ หรือโมหะ — *Akusala-kamma*: unwholesome action; evil deed; bad deed)

2. **กุศลกรรม** (กรรมที่เป็นกุศล, กรรมดี, การกระทำที่ดี ฉลาด เกิดจากปัญญา ส่งเสริมคุณภาพของชีวิตจิตใจ หมายถึง การกระทำที่เกิดจากกุศลมูล คืออโลภะ อโทสะ หรืออโมหะ — *Kusala-kamma*: wholesome action; good deed)

A.I.104, 263; It.25,55.

อง.ตัก.20/445/131,551/338; พ.อิต.25/208/248,242/272.

[☆] **กรรมฐาน 2** ดู [36] ภาวนา 2.

[5] **กาม 2** (ความใคร่, ความอยาก, ความปรารถนา, สิ่งที่น่าใคร่ที่น่าปรารถนา — *Kāma*: sensuality)

1. **กิเลสกาม** (กิเลสที่ทำให้ใคร่, ความอยากที่เป็นตัวกิเลส — *Kilesa-kāma*: subjective sensuality)

2. **วัตถุกาม** (วัตถุอันน่าใคร่, สิ่งที่น่าปรารถนา, สิ่งที่ยากได้, กามคุณ — *Vatthu-kāma*: objective sensuality)

Nd¹2.

พ.มท.29/2/1

[6] **กามคุณ 5** (ส่วนที่น่าใคร่ที่น่าปรารถนา, ส่วนที่ดีหรือส่วนอร่อยของกาม — *Kāmaguṇa*: sensual pleasures; sensual objects)

1. **รูปะ** (รูป — *Rūpa*: form; visible object)

2. **สัททะ** (เสียง — *Sadda*: sound)

3. **คันธะ** (กลิ่น — *Gandha*: smell; odour)

4. **รสะ** (รส — *Rasa*: taste)

5. **โผฏฐัพพะ** (สัมผัสทางกาย — *Phoṭṭhabba*: touch; tangible object)

ตัวอย่างนี้ เฉพาะส่วนที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ (agreeable, delightful, pleasurable) เรียกว่า *กามคุณ*

M.I.85,173.

ม.ม.12/197/168; 327/333.

[7] **ฌาน 2** (การเพ่ง, การเพ่งพินิจด้วยจิตที่เป็นสมาธิแน่วแน่ — *Jhāna*: meditation; scrutiny; examination)

1. **อรัสมณูปนิชฌาน** (การเพ่งอารมณ์ ได้แก่สมาบัติ 8 คือ รูปฌาน 4 และอรูปฌาน 4 — *Ārammaṇūpanijjhāna*: object-scrutinizing Jhāna)

2. **ลักขณูปนิชฌาน** (การเพ่งลักษณะ ได้แก่ วิปัสสนา มรรค และ ผล — *Lakkhaṇūpanijjhāna*: characteristic-examining Jhāna)

วิปัสสนา ชื่อว่าลักขณูปนิชฌาน เพราะพินิจสังหารโดยไตรลักษณ์

มรรค ชื่อว่าลักขณูปนิชฌาน เพราะยังกิจแห่งวิปัสสนานั้นให้สำเร็จ

ผล ชื่อว่าลักขณูปนิชฌาน เพราะเพ่งนิพพานอันมีลักษณะเป็นสุญญตะ อนิมิตตะ และ อัปปณิหิตะ อย่างหนึ่ง และเพราะเห็นลักษณะอันเป็นสัจภาวะของนิพพาน อย่างหนึ่ง

ฌานที่แบ่งเป็น 2 อย่างนี้ มีมาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา.

ดู [8], [9], [10] ฌาน ต่างๆ และ [47] สมาธิ 3.

AA.II.41; PsA.281; DhsA.167.

อง.อ.1/536; ปฎิ.อ.221; สงคณ.อ.73.

[8] **ฌาน 2 ประเภท** (ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์จนแน่วแน่ — *Jhāna*: absorption)

1. **รูปฌาน 4** (ฌานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์, ฌานที่เป็นรูปาวจร — *Rūpa-jhāna*: Jhānas of the Fine-Material Sphere)

2. **อรูปฌาน 4** (ฌานมีอรูปธรรมเป็นอารมณ์, ฌานที่เป็นอรูปาวจร — *Arūpa-jhāna*: Jhānas of the Immaterial Sphere)

คำว่า *รูป/ฌาน* ก็ดี *อรูป/ฌาน* ก็ดี เริ่มใช้คราวจัดรวมพุทธพจน์ เดิมเรียกเพียงว่า *ฌาน* และ *อารูป*.

D.III.222; Dhs.56.

ที่.ป.11/232/233; อภิ.ส.34/192/78.

[9] **ฌาน 4 = รูปฌาน 4** (the Four Jhānas)

1. **ปฐมฌาน** (ฌานที่ 1 — *Paṭhama-jhāna*: the First Absorption) มีองค์ 5 คือ วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา

2. **ทุติยฌาน** (ฌานที่ 2 — *Dutiya-jhāna*: the Second Absorption) มีองค์ 3 คือ ปิติ สุข เอกัคคตา

3. **ตติยฌาน** (ฌานที่ 3 — *Tatiya-jhāna*: the Third Absorption) มีองค์ 2 คือ สุข เอกัคคตา

4. **จตุตถฌาน** (ฌานที่ 4 — *Catuttha-jhāna*: the Fourth Absorption) มีองค์ 2 คือ อุเบกขา เอกัคคตา

คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม นิยมแบ่งรูปฌานนี้เป็น 5 ชั้น เรียกว่า *ฌานปัญจกนัย* หรือ *ปัญจกัษฌาน* โดยแทรก *ทุติยฌาน* (ฌานที่ 2) ที่มีองค์ 4 คือ วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา เพิ่มเข้ามา

แล้วเลื่อนหุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ในฌาน 4 ข้างต้นนี้ออกไปเป็น ตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจฌาน ตามลำดับ (โดยสาระก็คือ การจำแนกชั้นตอนให้ละเอียดมากขึ้นนั่นเอง)

M.I.40.

ม.ม.12/102/72.

[10] ฌาน 8 = รูปฌาน 4 + อรูปฌาน 4 (อรูปฌาน 4 ดู [207] อรูป/ 4)

[11] ทาน 2¹ (การให้, การเสียสละ, การบริจาค — *Dāna*: gift; giving; charity; liberality)

1. อามิสทาน (การให้สิ่งของ — *Āmisadāna*: material gift)

2. ธรรมทาน (การให้ธรรม, การให้ความรู้และแนะนำสั่งสอน — *Dhammadāna*: gift of Truth; spiritual gift)

ใน 2 อย่างนี้ ธรรมทานเป็นเลิศ อามิสทานช่วยค้ำจุนชีวิต ทำให้เขามีที่พึ่งอาศัย แต่ ธรรมทานช่วยให้เขารู้จักพึ่งตนเองได้ต่อไป เมื่อให้อามิสทาน พึงให้ธรรมทานด้วย.

A.I.90.

อง.ทุก.20/386/114.

[12] ทาน 2² (การให้ — *Dāna*: gift; giving; almsgiving; offering; charity; liberality; generosity; benevolence; donation; benefaction)

1. ปาฏิบุคลิกทาน (การให้จำเพาะบุคคล, ทานที่ให้เจาะจงตัวบุคคลหรือให้เฉพาะแก่บุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง — *Pāṭipuggalika-dāna*: offering to a particular person; a gift designated to a particular person)

2. สังฆทาน (การให้แก่สงฆ์, ทานที่ถวายแก่สงฆ์เป็นส่วนรวม หรือให้แก่บุคคล เช่นพระภิกษุหรือภิกษุณีอย่างเป็นทางการในในฐานะเป็นตัวแทนของสงฆ์ โดยอุทิศต่อสงฆ์ ไม่เจาะจงรูปใดรูปหนึ่ง — *Saṅghadāna*: offering to the Sangha; a gift dedicated to the Order or to the community of monks as a whole)

ในบาลีเดิมเรียกปาฏิบุคลิกทานว่า *ปาฏิบุคฺคฺลิกา ทกฺขิณา* (ของถวายหรือของให้ที่จำเพาะบุคคล) และเรียกสังฆทานว่า *สงฺฆคฺคตา ทกฺขิณา* (ของถวายหรือของให้ที่ถึงในสงฆ์)

ในทาน 2 อย่างนี้ พระพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญสังฆทานว่าเป็นเลิศ มีผลมากที่สุด ดังพุทธพจน์ว่า “เราไม่กล่าวว่า ปาฏิบุคลิกทานมีผลมากกว่าของที่ให้แก่สงฆ์ ไม่ว่าโดยปริยายใดๆ” และได้ตรัสชักชวนให้ให้สังฆทาน

M.III.254-6; A.III.392.

ม.อ.14/710-3/459-461; อ้างใน มงฺคล.2/16; อง.ฉก.ก.22/330/439

[13] ทิฏฐิ 2 (ความเห็น, ความเห็นผิด — *Diṭṭhi*: view; false view)

1. สัสสตทิฏฐิ (ความเห็นว่ายั่งยืน, ความเห็นว่ามีอัตตาและโลกซึ่งเที่ยงแท้ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป — *Sassata-diṭṭhi*: eternalism)

2. อุจฺเจททิฏฐิ (ความเห็นว่ายากดสูญ, ความเห็นว่ามีอัตตาและโลกซึ่งจักพินาศขาดสูญหมดสิ้นไป — *Uccheda-diṭṭhi*: annihilationism)

S.III.97.

ส.พ.17/179-180/120.

[14] ทิฏฐิ 3 (ความเห็น, ความเห็นผิด — *Diṭṭhi*: view; false view)

1. อภิริยทิฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นอันทำ, เห็นว่าการกระทำไม่มีผล — *Akiriya-diṭṭhi*: view of the inefficacy of action)
2. อเหตุกทิฏฐิ (ความเห็นที่ไม่มีเหตุ, เห็นว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีเหตุปัจจัย — *Ahetuka-diṭṭhi*: view of non-causality)
3. นัตถิกทิฏฐิ (ความเห็นที่ไม่มี, เห็นว่าไม่มีการกระทำหรือสภาวะที่จะกำหนดเอาเป็นหลักได้ — *Natthika-diṭṭhi*: nihilistic view; nihilism)

M.I.404.

ม.ม.13/105/111.

[15] ที่สุด หรือ อันตา 2 (ข้อปฏิบัติหรือการดำเนินชีวิตที่เอียงสุด ผิดพลาดไปจากทางอันถูกต้อง คือมัชฌิมาปฏิปทา — *Antā*: the two extremes)

1. กามสุขัลลิกานุโยค (การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุข — *Kāmasukhallikānuyoga*: the extreme of sensual indulgence; extreme hedonism)
2. อัตตกิลมณานุโยค (การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง, การบีบคั้นทรมานตนให้เดือดร้อน — *Attakilamathānuyoga*: the extreme of self-mortification; extreme asceticism)

Vin.I.10; S.V.420.

วินย.4/13/18; ส.ม.19/1664/528.

[16] ทุกข์ 2 (สภาพที่ทนได้ยาก, ความทุกข์, ความไม่สบาย — *Dukkha*: pain; suffering; discomfort)

1. กายิกทุกข์ (ทุกข์ทางกาย — *Kāyika-dukkha*: bodily pain; physical suffering)
 2. เจตสิกทุกข์ (ทุกข์ทางใจ, โทมนัส — *Cetasika-dukkha*: mental pain; mental suffering)
- ดู [79] ทุกขตา 3 ด้วย.

D.II.306; S.V.209.

ที.ม.10/295/342; ส.ม.19/942,944/280.

[17] เทศนา 2¹ (การแสดงธรรม, การชี้แจงแสดงธรรม — *Desanā*: preaching; exposition)

1. บุคคลาธิษฐานเทศนา (เทศนามีบุคคลเป็นที่ตั้ง, เทศนาอ้างคน, แสดงโดยยกคนขึ้นอ้าง, ยกคนเป็นหลักฐานในการอธิบาย — *Puggalādhīṭṭhāna-desanā*: exposition in terms of persons)
2. ธรรมาธิษฐานเทศนา (เทศนามีธรรมเป็นที่ตั้ง, เทศนาอ้างธรรม, แสดงโดยยกหลักหรือตัวสภาวะขึ้นอ้าง — *Dhammādhīṭṭhāna-desanā*: exposition in terms of ideas)

เทศนา 2 นี้ ท่านสรุปมาจากเทศนา 4 ในคัมภีร์ที่อ้างไว้

PsA.449.

ปฎิ.อ.77.

[18] **เทศนา 2²** (การแสดงธรรม ของพระพุทเจ้า, การชี้แจงแสดงความ — *Desanā*: preaching; exposition; teaching)

1. **สมมติเทศนา** (เทศนาโดยสมมติ, แสดงตามความหมายที่รู้ร่วมกัน หรือตกลงยอมรับกัน ของชาวโลก เช่นว่า บุคคล สัตว์ หญิง ชาย กษัตริย์ เทวดา เป็นต้น — *Sammatti-desanā*: conventional teaching)

2. **ปรมาตตเทศนา** (เทศนาโดยปรมาตต, แสดงตามความหมายของสภาวะธรรมแท้ๆ เช่นว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ชันธ ชาติ อายตนะ เป็นต้น — *Paramattha-desanā*: absolute teaching)

ผู้ฟังจะเข้าใจความ สำเร็จประโยชน์ด้วยเทศนาอย่างไร ก็ทรงแสดงอย่างนั้น

ใน ที.อ. 1/436; ส.อ. 2/98 และ ปญจ.อ. 182 เป็นต้น กล่าวถึง *กถา 2* คือ *สมมติกถา* และ *ปรมาตตกถา* ฟังทราบความหมายตามแนวความอย่างเดียวกันนี้

ดู [50] สัจจะ 2.

AA.I.94; etc.

อง.อ.1/99, ฯลฯ.

[19] **ธรรม 2¹** (สภาวะ, สิ่ง, ปรากฎการณ์ — *Dhamma*: things; states; phenomena)

1. **รูปธรรม** (สภาวะอันเป็นรูป, สิ่งที่มีรูป, ได้แก่รูปขันธ์ทั้งหมด — *Rūpadhamma*: materiality; corporeality)

2. **อรุปรธรรม** (สภาวะมิใช่รูป, สิ่งที่ไม่มียรูป, ได้แก่นามขันธ์ 4 และนิพพาน — *Arūpadhamma*: immateriality; incorporeality)

ในบาลีที่มา ท่านเรียก *รูปิโน ธรรมา* และ *อรุปิโน ธรรมา*

Dhs.193,245.

อภิ.ส.34/705/279; 910/355.

[20] **ธรรม 2²** (สภาวะ, สิ่ง, ปรากฎการณ์ — *Dhamma*: things; states; phenomena)

1. **โลกียธรรม** (ธรรมอันเป็นวิสัยของโลก, สภาวะเนื่องในโลก ได้แก่ขันธ์ 5 ที่เป็นสภาวะทั้งหมด — *Lokiya-dhamma*: mundane states)

2. **โลกุตตรธรรม** (ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก, สภาวะพ้นโลก ได้แก่มรรค 4 ผล 4 นิพพาน 1 — *Lokuttara-dhamma*: supermundane states) (+ โพธิปักขิยธรรม 37: ชุ.ปฎิ.620; Ps.II.166)

ดู [310] *โลกุตตรธรรม 9*.

Dhs.193,245.

อภิ.ส.34/706/279; 911/355.

[21] **ธรรม 2³** (สภาวะ, สิ่ง, ปรากฎการณ์ — *Dhamma*: things; states; phenomena)

1. **สังขตธรรม** (สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง คือ ขันธ์ 5 ทั้งหมด — *Saṅkhata-dhamma*: conditioned things; compounded things)

2. **อสังขตธรรม** (สิ่งที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง คือ นิพพาน — *Asaṅkhata-dhamma*: the

Unconditioned, i.e. Nibbāna)

Dhs.193,244.

อภิ.ส.34/702/278; 907/354.

[22] **ธรรม 2⁴** (สภาวะ, สิ่ง, ปราภฏการณ — *Dhamma*: things; states; phenomena)

1. **อุปาทินนธรรม** (ธรรมที่ถูกยึด, ธรรมที่กรรมอันสัมปยุตด้วยตัณหาและทิฏฐิเข้ายึดครอง ได้แก่ นามขันธ์ 4 ที่เป็นวิบาก และรูปที่เกิดแต่กรรมทั้งหมด — *Upādinna-dhamma*: states grasped by craving and false view; grasped states)

2. **อนุปาทินนธรรม** (ธรรมที่ไม่ถูกยึด, ธรรมที่กรรมอันสัมปยุตด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่เข้ายึดครอง ได้แก่ นามขันธ์ 4 ส่วนนอกนี้ รูปที่มีไฉ่เกิดแต่กรรม และโลกุตตรธรรมทั้งหมด — *Anupādinna-dhamma*: states not grasped by craving and false view; ungrasped states)

Dhs.211,255.

อภิ.ส.34/779/305; 955/369.

[23] **ธรรมคุ้มครองโลก 2** (ธรรมที่ช่วยให้โลกมีความเป็นระเบียบเรียบร้อย ไม่เดือดร้อนและสับสนวุ่นวาย — *Lokapāla-dhamma*: virtues that protect the world)

1. **หิริ** (ความละอายบาป, ละอายใจต่อการทำความชั่ว — *Hiri*: moral shame; conscience)

2. **โอตตปปะ** (ความกลัวบาป, เกรงกลัวต่อความชั่ว — *Ottappa*: moral dread)

A.I.51; It.36.

อง.ทุก.20/255/65; ชุ.อิติ. 25/220/257.

[24] **ธรรมทำให้งาม 2** (*Sobhaṇakaraṇa-dhamma*: gracing virtues)

1. **ขันติ** (ความอดทน, อดได้ทนได้เพื่อบรรลุลูกความดีงามและความมุ่งหมายอันชอบ — *Khanti*: patience; forbearance; tolerance)

2. **โสรัจจะ** (ความเลียม, อหิยาตัณงาม รักความประณีตหมดจดเรียบร้อยงดงาม — *Soracca*: modesty; meekness)

Vin.I.349; A.I.94.

วินย.5/244/335; อง.ทุก. 20/410/118.

[☆☆] **ธรรมที่พระพุทธเจ้าเห็นคุณประจักษ์ 2** ดู [65] *อุปัฏฐาตธรรม 2*.

[☆☆] **ธรรมเป็นโลกบาล 2** ดู [23] *ธรรมคุ้มครองโลก 2*.

[25] **ธรรมมีอุปการะมาก 2** (ธรรมที่เกื้อกูลในกิจหรือในการทำความดีทุกอย่าง — *Bahukāra-dhamma*: virtues of great assistance)

1. **สติ** (ความระลึกได้, นึกได้, สำนึกอยู่ไม่เผลอ — *Sati*: mindfulness)

2. **สัมปชัญญะ** (ความรู้ชัด, รู้ชัดสิ่งที่นึกได้, ตระหนัก, เข้าใจชัดตามความเป็นจริง — *Sampajañña*: clear comprehension)

D.III.273; A.I.95.

ที.ป.11/378/290; อง.ทุก.20/424/119.

[26] **ธุระ 2** (หน้าที่การงานที่พึงกระทำ, กิจในพระศาสนา — *Dhura*: burden; task; busi-

ness; responsibility in the Dispensation)

1. คันทธุระ (ธุระฝ่ายคัมภีร์, กิจด้านการเล่าเรียน — *Gantha-dhura*: burden of study; task of learning)

2. วิปัสสนาธุระ (ธุระฝ่ายเจริญวิปัสสนา, กิจด้านการบำเพ็ญภาวนา หรือเจริญกรรมฐาน อันรวมทั้งสมถะที่เป็นเบื้องต้น ซึ่งเรียกรวมเข้าไว้ด้วยโดยฐานมีวิปัสสนาเป็นส่วนสำคัญและคลุมนิยต — *Vipassanā-dhura*: burden of insight development; task of meditation practice)

ธุระ 2 นี้ มาในอรรถกถา

DhA.I.7.

ข.อ.1/7.

[27] นิพพาน 2 (สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้ว, ภาวะที่เป็นสุขสูงสุด เพราะไร้กิเลสไร้ทุกข์ เป็นนิสสรภาพสมบูรณ์ — *Nibbāna*: Nirvāṇa; Nibbāna)

1. สอุปาทิเสสนิพพาน (นิพพานยังมีอุปาทิเหลือ — *Saupādisesa-nibbāna*: Nibbāna with the substratum of life remaining)

2. อนุปาทิเสสนิพพาน (นิพพานไม่มีอุปาทิเหลือ — *Anupādisesa-nibbāna*: Nibbāna without any substratum of life remaining)

หมายเหตุ: ตามคำอธิบายนัยหนึ่งว่า

1. = ดับกิเลส ยังมีเบญจขันธ์เหลือ (= *กิเลสปรินิพพาน* — *Kilesa-parinibbāna*: extinction of the defilements)

2. = ดับกิเลส ไม่มีเบญจขันธ์เหลือ (= *ขันธ์ปรินิพพาน* — *Khandha-parinibbāna*: extinction of the Aggregates) หรือ

1. = นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังเสวยอารมณ์ที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจทางอินทรีย์ 5 รับรู้สุขทุกข์อยู่

2. = นิพพานของพระอรหันต์ผู้ระงับการเสวยอารมณ์ทั้งปวงแล้ว

It.38.

ช.อิตติ.25/222/258.

อีกนัยหนึ่งกล่าวถึงบุคคลว่า

1. สอุปาทิเสสบุคคล = พระเสขะ

2. อนุปาทิเสสบุคคล = พระอเสขะ

A.IV.379.

อง.นวก.23/216/394.

[28] บัญญัติ 2 และ 6 (การกำหนดเรียก หรือ สิ่งที่ถูกกำหนดเรียก, การกำหนดตั้งหรือตราไว้ให้เป็นที่รู้จัก — *Paññatti*: designation; term; concept)

1. ปัญญาปิยบัญญัติ หรือ อรรถบัญญัติ (บัญญัติในแง่เป็นสิ่งที่อ้างให้รู้กัน, บัญญัติที่เป็น

ความหมาย, บัญญัติคือความหมายอันพึงกำหนดเรียก, ตัวความหมายที่จะพึงถูกตั้งชื่อเรียก — *Paññāpiya~*, *Attha~*: the Paññatti to be made known or conveyed; concept)

2. ปัญญาปนบัญญัติ หรือ นามบัญญัติ หรือ สัททบัญญัติ (บัญญัติในแง่เป็นเครื่องให้รู้กัน, บัญญัติที่เป็นชื่อ, บัญญัติที่เป็นศัพท์, ชื่อที่ตั้งขึ้นใช้เรียก — *Paññāpana~*, *Nāma~*, *Sadda~*: the Paññatti that makes known or conveys; term; designation)

ปัญญาปนบัญญัติ เรียกเต็มว่า *ปญญาปิยตตา ปญญตติ*, ปัญญาปนบัญญัติ เรียกเต็มว่า *ปญญาปนโต ปญญตติ*

ปัญญาปนบัญญัติ หรือ *นามบัญญัติ* แยกย่อยออกเป็น 6 อย่าง คือ

1. วิชขมานบัญญัติ (บัญญัติสิ่งที่มีอยู่ เช่น รูป เวทนา สมาธิ เป็นต้น — *Vijjamāna~*: designation of a reality; real concept)

2. อวิชขมานบัญญัติ (บัญญัติสิ่งที่ไม่ได้อยู่ เช่น ม้า แมว รถ นายแดง เป็นต้น — *Avijjamāna~*: designation of an unreality; unreal concept)

3. วิชขมานะอวิชขมานบัญญัติ (บัญญัติสิ่งที่ไม่มี ด้วยสิ่งที่มี เช่น คนดี นักฆาน ซึ่งความจริงมีแต่ดี คือภาวะที่เป็นกุศล และฆาน แต่คนไม่มี เป็นต้น — *Vijjamānena-avijjamāna~*: designation of an unreality by means of a reality; unreal concept by means of real concept)

4. อวิชขมานะวิชขมานบัญญัติ (บัญญัติสิ่งที่มี ด้วยสิ่งที่ไม่มี เช่น เสียงหญิง ซึ่งความจริงหญิงไม่มี มีแต่เสียง เป็นต้น — *Avijjamānena-vijjamāna~*: designation of a reality by means of an unreality; real concept by means of an unreal concept)

5. วิชขมานะวิชขมานบัญญัติ (บัญญัติสิ่งที่มี ด้วยสิ่งที่มี เช่น จักขุสัมผัส สัตตวิญญาน เป็นต้น — *Vijjamānena-vijjamāna~*: designation of a reality by means of a reality; real concept by means of a real concept)

6. อวิชขมานะอวิชขมานบัญญัติ (บัญญัติสิ่งที่ไม่มี ด้วยสิ่งที่ไม่มี เช่น ราชโอรส ลูกเศรษฐี เป็นต้น — *Avijjamānena-avijjamāna~*: designation of an unreality by means of an unreality; unreal concept by means of an unreal concept)

Pug.A.171; Comp.198.

ปญจ.อ.32; สงคท.49; สงคท.ฎีกา253.

[29] บุคคลหาได้ยาก 2 (*Dullabha-puggala*: rare persons)

1. บุพการี (ผู้ทำอุปการะก่อน, ผู้ทำความดีหรือทำประโยชน์ให้แต่ต้นโดยไม่ต้องคอยคิดถึงผลตอบแทน — *Pubbakārī*: one who is first to do a favour; previous benefactor; ready benefactor)

2. กตัญญูกตเวที (ผู้รู้อุปการะที่เขาทำแล้วและตอบแทน, ผู้รู้จักคุณค่าแห่งการกระทำดีของผู้อื่น และแสดงออกเพื่อบูชาความดีนั้น — *Kataññūkatavedī*: one who is grateful and

repays the done favour; grateful person)

A.I.87.

อง.ทุก.20/364/108.

[30] บูชา 2 (*Pūjā*: worship; acts of worship; honouring)

1. **อามิสบูชา** (บูชาด้วยสิ่งของ — *Āmisa-pūjā*: worship or honouring with material things; material worship)

2. **ปฏิบัติบูชา** (บูชาด้วยการปฏิบัติ — *Paṭipatti-pūjā*: worship or honouring with practice; practical worship)

ในบาลีที่มา *ปฏิบัติบูชา* เป็น *ธรรมบูชา*

A.I.93; D.II.138.

อง.ทุก.20/401/117; นัย ที่.ม.10/129/160.

[31] ปฏิสันถาร 2 (การต้อนรับ, การรับรอง, การทักทายปราศรัย — *Paṭisanthāra*: hospitality; welcome; greeting)

1. **อามิสปฏิสันถาร** (ปฏิสันถารด้วยสิ่งของ — *Āmisa-paṭisanthāra*: worldly hospitality; material or carnal greeting)

2. **ธรรมปฏิสันถาร** (ปฏิสันถารด้วยธรรมหรือโดยธรรม — *Dhamma-paṭisanthāra*: doctrinal hospitality; spiritual greeting)

A.I.93; Vbh.360.

อง.ทุก.20/397/116; อภ.วิ.35/921/487.

[32] ปธาน 2 (ความเพียร หมายถึงความเพียรที่ทำได้ยาก — *Padhāna*: hard struggles; painstaking endeavours)

1. **คิหิปธาน** (ความเพียรของคฤหัสถ์ ที่จะอำนวยความสะดวกแก่บรรพชิต เป็นต้น) — *Gihi-padhāna*: struggle of householders to provide the four requisites.

2. **ปัพพชิตปธาน** (ความเพียรของบรรพชิต ที่จะไถ่ถอนกองกิเลส — *Pabbajita-padhāna*: struggle of the homeless to renounce all substrates of rebirth.)

A.I.49; Netti 159.

อง.ทุก.20/248/63.

[33] ปริเยสนา 2 (การแสวงหา — *Pariyesanā*: search; quest)

1. **อนริยปริเยสนา** (แสวงหาอย่างไม่ประเสริฐ, แสวงหาอย่างอนารยะ คือ ตนเองเป็นผู้มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ และสังกิเลสเป็นธรรมดา ก็ยังไปแสวงหาแต่สิ่งอันมีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ และสังกิเลสเป็นธรรมดา — *Anariya-pariyesanā*: unariyan or ignoble search)

2. **อริยปริเยสนา** (แสวงหาอย่างประเสริฐ, แสวงหาอย่างอารยะ คือ ตนเป็นผู้มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ และสังกิเลสเป็นธรรมดา แต่รู้จักโทษข้อบกพร่องของสิ่งที่มีสภาพเช่นนั้นแล้ว ไปแสวงหาธรรมอันเกษม คือ นิพพาน อันไม่มีสภาพเช่นนั้น — *Ariya-pariyesanā*: ariyan or

noble search)

สองอย่างนี้ เทียบได้กับ *อามิสปริเยสนา* และ *ธรรมปริเยสนา* ที่ตรัสไว้ในอังคุตตรนิกาย; แต่สำหรับคนสามัญ อาจารย์ภายหลังอธิบายว่า ข้อแรกหมายถึงมิจฉาอาชีวะ ข้อหลังหมายถึง สัมมาอาชีวะ ดังนี้ก็มี.

M.I.161; A.I.93.

ม.ม.12/313/314; อ.จ.ทุก.20/399/116.

[34] ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิ 2 (ทางเกิดแห่งแนวความคิดที่ถูกต้อง, ต้นทางของ ปัญญาและความตั้งงามทั้งปวง — *Sammādiṭṭhi-paccaya*: sources or conditions for the arising of right view)

1. ปรโตโฆสะ (เสียงจากผู้อื่น การกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก คือ การรับฟังคำแนะนำสั่งสอน เล่าเรียน หาความรู้ สนทนาซักถาม ฟังคำบอกเล่าชักจูงของผู้อื่น โดยเฉพาะการสดับ สัทธรรมจากท่านผู้เป็นกัลยาณมิตร — *Paratoghosa*: another's utterance; inducement by others; hearing or learning from others)

2. โยนิโสมนสิการ (การใช้ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็น คือ ทำในใจโดยแยบคาย มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณา รู้จักสืบสาวหาเหตุผล แยกแยะสิ่งนั้นๆ หรือปัญหานั้นๆ ออก ให้เห็นตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย — *Yonisomanasikāra*: reasoned attention; systematic attention; genetical reflection; analytical reflection)

ข้อธรรม 2 อย่างนี้ ได้แก่ ธรรมหมวดที่ [1] และ [2] นั้นเอง แปลอย่างปัจจุบันว่า “องค์ประกอบของการศึกษา” หรือ “บุพภาคของการศึกษา” โดยเฉพาะข้อที่ 1 ในที่นี้ใช้คำกว้างๆ แต่ธรรมที่ต้องการเน้น ก็คือ *กัลยาณมิตตตา*

ปัจจัยให้เกิดมิจฉาทิฐิ ก็มี 2 อย่าง คือ *ปรโตโฆสะ* และ *โยนิโสมนสิการ* ซึ่งตรงข้ามกับที่กล่าวมานี้.

ดู [280] บุพนิมิตแห่งมรรค 7, [293] มรรคมรรค 8

M.I.294; A.I.87.

ม.ม.12/497/539; อ.จ.ทุก. 20/371/110.

[35] ปาพจน์ 2 (วณะอันเป็นประธาน, พุทธพจน์หลัก, คำสอนหลักใหญ่ — *Pāvacana*: fundamental text; fundamental teaching)

1. ธรรม (คำสอนแสดงหลักความจริงที่ควรรู้ และแนะนำหลักความดีที่ควรประพฤติ — *Dhamma*: the Doctrine)

2. วินัย (ข้อบัญญัติที่วางไว้เป็นหลักกำกับความประพฤติให้เป็นระเบียบเรียบร้อยเสมอกัน — *Vinaya*: the Discipline)

ดู [75] ไตรปิฎก ด้วย.

D.II.154.

ที.ม. 10/141/178.

[☆☆] พุทธคุณ 2 ดู [304] พุทธคุณ 2.

[☆☆] พุทธคุณ 3 ดู [305] พุทธคุณ 3.

[☆☆] ไพบูลย์ 2 ดู [44] เวปุลละ 2.

[36] ภาวนา 2 (การเจริญ, การทำให้เกิดให้มีขึ้น, การฝึกอบรมจิตใจ — *Bhāvanā*: mental development)

1. สมถภาวนา (การฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ, การฝึกสมาธิ — *Samatha-bhāvanā*: tranquillity development)

2. วิปัสสนาภาวนา (การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง, การเจริญปัญญา — *Vipassanā-bhāvanā*: insight development)

สองอย่างนี้ ในบาลีที่มาท่านเรียกว่า *ภาเวตัพพรหม* และ *วิชาภาคิยธรรม*. ในคัมภีร์สมัยหลัง บางทีเรียกว่า *กรรมฐาน* (อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งงานเจริญภาวนา, ที่ตั้งแห่งงานทำความเพียรฝึกอบรมจิต, วิถีฝึกอบรมจิต — *Kammatthāna*: stations of mental exercises; mental exercise; สกคท. 51; Comp. 202)

D.III.273; A.I.60.

ที่.ป.11/379/290; อง.ทุก.20/275/77.

[37] ภาวนา 4 (การเจริญ, การทำให้เป็นให้มีขึ้น, การฝึกอบรม, การพัฒนา — *Bhāvanā*: growth; cultivation; training; development)

1. กายภาวนา (การเจริญกาย, พัฒนากาย, การฝึกอบรมกาย ให้รู้จักติดต่อกเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้งห้าด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษให้กุศลธรรมงอกงาม ให้อกุศลธรรมเสื่อมสูญ, การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ — *Kāya-bhāvanā*: physical development)

2. สิลภาวนา (การเจริญศีล, พัฒนาศีล, การฝึกอบรมศีล ให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี เกื้อกูลแก่กัน — *Sīla-bhāvanā*: moral development)

3. จิตตภาวนา (การเจริญจิต, พัฒนาจิต, การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคง เจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตากรุณา มีฉันทะ ขยันหมั่นเพียร อดทน มีสมาธิ และสดชื่นเบิกบาน เป็นสุขผ่องใส เป็นต้น — *Citta-bhāvanā*: cultivation of the heart; emotional development)

4. ปัญญาภาวนา (การเจริญปัญญา, พัฒนาปัญญา, การฝึกอบรมปัญญา ให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลดปล่อยพ้นจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา — *Paññā-bhāvanā*: cultivation of wisdom; intellectual development; wisdom development)

ในบาลีที่มา ท่านแสดงภาวนา 4 นี้ ในรูปที่เป็นคุณบทของบุคคล จึงเป็น *ภาวิต 4* คือ *ภาวิตกาย*

ภาวิตศีล ภาวิตจิต ภาวิตปัญญา (ผู้ได้เจริญกาย คีล จิต และปัญญาแล้ว) บุคคลที่มีคุณสมบัติชุดนี้ครบถ้วนย่อมเป็นพระอรหันต์

A.III.106.

อง.ปญจก. 22/79/121.

[38] รูป 2¹, 28 (สภาวะที่แปรปรวนแตกสลายเพราะปัจจัยต่างๆ อันขัดแย้ง, ร่างกายและส่วนประกอบฝ่ายวัตถุพร้อมทั้งพฤติกรรมและคุณสมบัติของมัน, ส่วนที่เป็นร่างกับทั้งคุณและอาการ — *Rūpa*: corporeality; materiality; matter)

1. มหาภูต หรือ ภูตรูป 4 (สภาวะอันปรากฏได้เป็นใหญ่ๆ โตๆ หรือเป็นต่างๆ ได้มากมาย, รูปที่มีอยู่โดยสภาวะ, รูปต้นเดิม ได้แก่ธาตุ 4 — *Mahābhūta*: primary elements)

2. อุปาทารูป หรือ อุปาทายรูป 24 (รูปอาศัย, รูปที่เป็นไปโดยอาศัยมหาภูต, คุณและอาการแห่งมหาภูต — *Upādā-rūpa*: derivative materiality)

M.II.262; Ps.I.183.

ม.อ.14/83/75; ชุ.ปฏ.31/403/275.

รูป 28 ก็คือรูป 2 หมวดข้างต้นนี้เอง แต่นับข้อย่อย กล่าวคือ

1. มหาภูต หรือ ภูตรูป 4 (รูปใหญ่, รูปเดิม — *Mahābhūta*: primary elements; great essentials) ดู [39]

2. อุปาทายรูป 24 (รูปอาศัย, รูปสืบเนื่อง — *Upādā-rūpa*: derived material qualities) ดู [40]

Comp.157.

สงคท.33.

[39] มหาภูต หรือ ภูตรูป 4 (*Mahābhūta*: the Four Primary Elements; primary matter)

1. ปฐวีธาตุ (สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่, สภาวะอันเป็นหลักที่ตั้งที่อาศัยแห่งสหัสชาตรูป เรียกสามัญว่า ธาตุแข็งแข็ง หรือ ธาตุดิน — *Paṭhavī-dhātu*: element of extension; solid element; earth)

2. อาโปธาตุ (สภาวะที่เอิบอาบหรือดูดซึม หรือซ่านไป ขยายขนาด ผืนึก พูนเข้าด้วยกัน เรียกสามัญว่า ธาตุเหลว หรือ ธาตุน้ำ — *Āpo-dhātu*: element of cohesion; liquid element; water)

3. เตโชธาตุ (สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญว่า ธาตุไฟ — *Tejo-dhātu*: element of heat or radiation; heating element; fire)

4. วาโยธาตุ (สภาวะที่ทำให้สั่นไหว เคลื่อนที่ และค้ำจุน เรียกสามัญว่า ธาตุลม — *Vāyo-dhātu*: element of vibration or motion; air element; wind)

สื่ออย่างนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ธาตุ 4 (ในคัมภีร์ชั้นหลัง มี 2-3 แห่ง เรียกว่า มหาภูตรูป 4)

D.I.214; Vism.443; Comp.154.

ที.ส.9/343/277; วิสุทธิ.3/11; สงคท.33.

[40] อุปาทารูป หรือ อุปาทายรูป 24 (*Upādā-rūpa*: derivative materiality)

ก. ปสาทรูป 5 (รูปที่เป็นประสาทสำหรับรับอารมณ์ — *Pasāda-rūpa*: sensitive material qualities)

1. จักขุ (ตา — *Cakkhu*: the eye)

2. โสตะ (หู — *Sota*: the ear)

3. ฆานะ (จมูก — *Ghāna*: the nose)

4. ชิวหา (ลิ้น — *Jivhā*: the tongue)

5. กาย (กาย — *Kāya*: the body)

ข. โคจรรูป หรือ วิสัยรูป 5 (รูปที่เป็นอารมณ์หรือแดนรับรู้ของอินทรีย์ — *Gocara-rūpa* or *Visaya-rūpa*: material qualities of sense-fields)

6. รูปะ (รูป — *Rūpa*: form)

7. สัทตะ (เสียง — *Sadda*: sound)

8. คันธะ (กลิ่น — *Gandha*: smell)

9. รส (รส — *Rasa*: taste)

0. โผฏฐัพพะ (สัมผัสทางกาย — *Phoṭṭhabba*: tangible objects) ข้อนี้ไม่นับเพราะเป็นอันเดียวกับมหาภูต 3 คือ ปรฐวี เตโช และ วาโย ที่กล่าวแล้วในมหาภูต

ค. ภาวรูป 2 (รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ — *Bhāva-rūpa*: material qualities of sex)

10. อิตถัตตะ, อิตถินทรีย (ความเป็นหญิง — *Itthatta*: femininity)

11. ปุริสัตตะ, ปุริสินทรีย (ความเป็นชาย — *Purisatta*: masculinity)

ง. หทัยรูป 1 (รูป คือ หทัย — *Hadaya-rūpa*: physical basis of mind)

12. หทัยวัตถุ* (ที่ตั้งแห่งใจ, หัวใจ — *Hadaya-vatthu*: heart-base)

จ. ชีวิตรูป 1 (รูปที่เป็นชีวิต — *Jīvita-rūpa*: material quality of life)

13. ชีวิตินทรีย (อินทรีย์คือชีวิต — *Jīvitindriya*: life-faculty; vitality; vital force)

ฉ. อาหารรูป 1 (รูปคืออาหาร — *Āhāra-rūpa*: material quality of nutrition)

14. กวฬิงการาหาร (อาหารคือคำข้าว, อาหารที่กิน — *Kavaḷiṅkārahāra*: edible food; nutriment)

ช. ปริจเฉทรูป 1 (รูปที่กำหนดเขต — *Pariccheda-rūpa*: material quality of delimitation)

15. อากาสธาตุ (สภาวะคือช่องว่าง — *Ākāsa-dhātu*: space-element)

ญ. วิญญัตติรูป 2 (รูปคือการเคลื่อนไหวให้รู้ความหมาย — *Viññatti-rūpa*: material quality

* ข้อนี้ ในพระไตรปิฎก รวมทั้งอภิธรรมปิฎก ไม่มี เว้นแต่ปัญฐานใช้คำว่า วัตถุ ไม่มี หทัย

of communication)

16. กายวิญญูติ (การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยกาย — *Kāya-viññatti*: bodily intimation; gesture)

17. วจีวิญญูติ (การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยวาจา — *Vacī-viññatti*: verbal intimation; speech)

ญ. วิการรูป 5 (รูปคืออาการที่ดัดแปลงทำให้แปลกให้พิเศษได้ — *Vikāra-rūpa*: material quality of plasticity or alterability)

18. [รูปัสสะ] ลหุตา (ความเบา — *Lahutā*: lightness; agility)

19. [รูปัสสะ] มุทุตา (ความอ่อนสลาย — *Mudutā*: pliancy; elasticity; malleability)

20. [รูปัสสะ] กัมมัญญตา (ความควรแก่การงาน, ใช้การได้ — *Kammaññatā*: adaptability; wieldiness)

0. วิญญูติรูป 2 ไม่นับเพราะซ้ำในข้อ ญ.

ญ. ลักษณะรูป 4 (รูปคือลักษณะหรืออาการเป็นเครื่องกำหนด — *Lakkhaṇa-rūpa*: material quality of salient features)

21. [รูปัสสะ] อุปจยะ (ความก่อตัวหรือเติบโตขึ้น — *Upacaya*: growth; integration)

22. [รูปัสสะ] สันตติ (ความสืบต่อ — *Santati*: continuity)

23. [รูปัสสะ] ชรตา (ความทรุดโทรม — *Jaratā*: decay)

24. [รูปัสสะ] อนิจจตา (ความปรวนแปรแตกสลาย — *Aniccatā*: impermanence)

Dhs.127; Vism.443; Comp.155.

อภิ.ส.34/504/185; วิสุทธิ.3/11; สงคท.34.

[41] รูป 2² (สิ่งที่เป็นร่างพร้อมทั้งคุณและอาการ — *Rūpa*: matter; materiality)

1. อุปาทินนกรูป (รูปที่กรรมยึดครองหรือเกาะกุม ได้แก่วัตถุที่เกิดจากกรรม — *Upādinnaka-rūpa*: kammically grasped materiality; clung-to materiality; organic matter)

2. อนุปาทินนกรูป (รูปที่กรรมไม่ยึดครองหรือเกาะกุม ได้แก่วัตถุที่ไม่ใช่เกิดจากกรรม — *Anupādinnaka-rūpa*: kammically ungrasped materiality; not-clung-to materiality; inorganic matter)

Vbh.14; Vism.450; Comp.159.

อภิ.วิ.35/36/19; วิสุทธิ.3/20; สงคท.35.

[42] ฤทธิ์ 2 (ฤทธิ์ คือความสำเร็จ ความรุ่งเรือง — *Iddhi*: achievement; success; prosperity)

1. อามิสฤทธิ์ (อามิสเป็นฤทธิ์, ความสำเร็จหรือความรุ่งเรืองทางวัตถุ — *Āmisa-iddhi*: achievement of carnality; material or carnal prosperity)

2. ธรรมฤทธิ์ (ธรรมเป็นฤทธิ์, ความสำเร็จหรือความรุ่งเรืองทางธรรม — *Dhamma-iddhi*:

achievement of righteousness; doctrinal or spiritual prosperity)

A.I.93.

อง.พุทธ.20/403/117.

[☆☆] **โลกบาลธรรม 2** ดู [23] *ธรรมคัมภีร์ครองโลก 2.*

[43] **วิมุตติ 2** (ความหลุดพ้น — *Vimutti*: deliverance; liberation; freedom)

1. **เจโตวิมุตติ** (ความหลุดพ้นแห่งจิต, ความหลุดพ้นด้วยอำนาจการฝึกจิต, ความหลุดพ้นแห่งจิตจากราคะ ด้วยกำลังแห่งสมาธิ — *Cetovimutti*: deliverance of mind; liberation by concentration)

2. **ปัญญาวิมุตติ** (ความหลุดพ้นด้วยปัญญา, ความหลุดพ้นด้วยอำนาจการเจริญปัญญา, ความหลุดพ้นแห่งจิตจากอวิชชา ด้วยปัญญาที่รู้เห็นตามเป็นจริง — *Paññāvimutti*: deliverance through insight; liberation through wisdom)

A.I.60.

อง.พุทธ.20/276/78.

[☆☆] **เวทนา 2** ดู [110] *เวทนา 2.*

[44] **เวปุลละ 2** (ความไพบูลย์ — *Vepulla*: abundance)

1. **อามิสเวปุลละ** (อามิสไพบูลย์, ความไพบูลย์แห่งอามิส — *Āmisa-vepulla*: abundance of material things; material abundance)

2. **ธัมมเวปุลละ** (ธรรมไพบูลย์, ความไพบูลย์แห่งธรรม — *Dhamma-vepulla*: abundance of virtues; doctrinal or spiritual abundance)

A.I.93.

อง.พุทธ.20/407/117.

[45] **สมาธิ 2** (ความตั้งมั่นแห่งจิต, ภาวะที่จิตสงบนิ่งจับอยู่ที่อารมณ์อันเดียว — *Samādhi*: concentration)

1. **อุปจารสมาธิ** (สมาธิเฉียดๆ, สมาธิจวนจะแน่วแน่ — *Upacāra-samādhi*: access concentration)

2. **อัปปนาสมาธิ** (สมาธิแน่วแน่, สมาธิแนบสนิท, สมาธิในฌาน — *Appanā-samādhi*: attainment concentration)

Vism.85, 371.

วิสุทธิ.1/105; 2/194.

[46] **สมาธิ 3¹** (ความตั้งมั่นแห่งจิต, ภาวะที่จิตสงบนิ่งจับอยู่ที่อารมณ์อันเดียว — *Samādhi*: concentration)

1. **ขณิกสมาธิ** (สมาธิชั่วขณะ — *Khaṇika-samādhi*: momentary concentration)

2. **อุปจารสมาธิ** (สมาธิจวนจะแน่วแน่ — *Upacāra-samādhi*: access concentration)

3. **อัปปนาสมาธิ** (สมาธิแน่วแน่ — *Appanā-samādhi*: attainment concentration)

DhsA.117; Vism.144.

สงคณ.อ.207; วิสุทธิ.1/184.

[47] **สมาธิ 3²** (ความตั้งมั่นแห่งจิต หมายถึงสมาธิในวิปัสสนา หรือตัววิปัสสนานั้นเอง แยกประเภทตามลักษณะการกำหนดพิจารณาไตรลักษณ์ ข้อที่ให้ถึงความหลุดพ้น — *Samādhī: concentration*)

1. **สุญญตสมาธิ** (สมาธิอันพิจารณาเห็นความว่าง ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนดอนัตตลักษณะ — *Suññata-samādhī: concentration on the void*)

2. **อนิมิตตสมาธิ** (สมาธิอันพิจารณาธรรมไม่มีนิมิต ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนดอนิจจลักษณะ — *Animitta-samādhī: concentration on the signless*)

3. **อัปปณิหิตสมาธิ** (สมาธิอันพิจารณาธรรมไม่มีความตั้งปรารถนา ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนดทุกขลักษณะ — *Appaṇihita-samādhī: concentration on the desireless or non-hankering*)

ดู [107] วิโมกข์ 3.

D.III.219; A.I.299; Ps.I.49.

ที่.ป.11/228/231; อ.จ.ต.ก.20/599/385; พ.ป.ฎ.31/92/70.

[48] **สังขาร 2** (สภาพที่ปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่งขึ้น, สิ่งที่เกิดจากเหตุปัจจัย — *Saṅkhāra: conditioned things; compounded things*)

1. **อุปาทินนสังขาร** (สังขารที่กรรมยึดครองหรือเกาะกุม ได้แก่อุปาทินนธรรม — *Upādinna-saṅkhāra: kammically grasped phenomena*)

2. **อนุปาทินนสังขาร** (สังขารที่กรรมไม่ยึดครองหรือเกาะกุม ได้แก่อนุปาทินนธรรมทั้งหมด เว้นแต่อสังขตธาตุ คือนิพพาน — *Anupādinna-saṅkhāra: kammically ungrasped phenomena*)

ดู [22] ธรรม 2⁴; [41] รูป 2²; [119] สังขาร 3¹; [185] สังขาร 4 ด้วย.

AA.IV.50.

อ.จ.อ.3/223; วิมจ.ค.อ.596.

[49] **สังคหะ 2** (การสงเคราะห์ — *Saṅgha: aid; giving of help or favours; act of aiding or supporting*)

1. **อำมิสสังคหะ** (อำมิสสงเคราะห์, สงเคราะห์ด้วยอำมิส — *Āmisa-saṅgha: supporting with requisites; material aid*)

2. **ธัมมสังคหะ** (ธรรมสงเคราะห์, สงเคราะห์ด้วยธรรม — *Dhamma-saṅgha: aiding by teaching or showing truth; spiritual aid*)

A.I.91.

อ.จ.ทุก.20/393/115.

[50] **สัจจะ 2** (ความจริง — *Sacca: truth*)

1. **สมมติสัจจะ** (ความจริงโดยสมมุติ, ความจริงที่ขึ้นต่อการยอมรับของคน, ความจริงที่ถือตามความกำหนดหมายตกลงกันไว้ของชาวโลก เช่นว่า คน สัตว์ ไต๋ะ หนังสือ เป็นต้น —

Sammata-sacca: conventional truth)

2. ปรมัตถสัจจะ (ความจริงโดยปรมัตถ์, ความจริงที่มีอยู่ในธรรมชาติ โดยไม่ขึ้นต่อการยอมรับของคน, ความจริงตามความหมายขั้นสุดท้ายที่ตรงตามสภาวะและเท่าที่จะกล่าวถึงได้ เช่นว่า รูป นาม เวทนา จิต เจตสิก เป็นต้น — *Paramattha-sacca*: ultimate truth, absolute truth)

AA.I.95; KvuA.34.

อญ.อ.1/100; ปญจ.อ.153,182,241; ฯลฯ.

[51] **สาสน์** หรือ **ศาสนา 2** (คำสอน — *Sāsana*: teaching; dispensation)

1. ปริยัติศาสนา (คำสอนฝ่ายปริยัติ, คำสอนอันจะต้องเล่าเรียนหรือจะต้องซ้ำของ ได้แก่ สุตตะ เคยยะ ฯลฯ เวทลละ — *Pariyatti-sāsana*: teaching to be studied or mastered; textual or scriptural teaching; dispensation as text) = [302] *นวัคคัตถุศาสน์*

2. ปฏิบัติศาสนา (คำสอนฝ่ายปฏิบัติ, คำสอนที่จะต้องปฏิบัติ ได้แก่ สัมมาปฏิบัติ อนุลม-ปฏิบัติ อปัจจนิกปฏิบัติ (ปฏิบัติที่ไม่ขัดขวาง) อันัตถปฏิบัติ (ปฏิบัติที่เป็นไปตามความมุ่งหมาย) ธัมมานุธัมมปฏิบัติ (ปฏิบัติธรรมถูกหลัก) กล่าวคือ การบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์, [128] ความคุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย โฆชนมัตตัตถุญตา ชาคริยานุโยค สติสัมปชัญญะ, [182] สติปัฏฐาน 4, [156] สัมมปปธาน 4, [213] อิทธิบาท 4, [258] อินทรีย์ 5, [228] พละ 5, [281] โพชฌงค์ 7, [293] มรรคมรรค 8 — *Paṭipatti-sāsana*: teaching to be practised; practical teaching; dispensation as practice) ที่เป็นสำคัญในหมวดนี้ ก็คือ [352] *โพธิ-ปฏิบัติธรรม 37*.

Nd¹143.

ช.ม.29/232/175.

[52] **สุข 2¹** (ความสุข — *Sukha*: pleasure; happiness)

1. กายิกสุข (สุขทางกาย — *Kāyika-sukha*: bodily happiness)

2. เจตสิกสุข (สุขทางใจ — *Cetasika-sukha*: mental happiness)

A.I.80.

อญ.ทุก.20/315/101.

[53] **สุข 2²** (ความสุข — *Sukha*: pleasure; happiness)

1. สามิสสุข (สุขอิงามิส, สุขอาศัยเหยื่อล่อ, สุขจากวัตถุคือกามคุณ — *Sāmisā-sukha*: carnal or sensual happiness)

2. นiramisสุข (สุขไม่อิงามิส, สุขไม่ต้องอาศัยเหยื่อล่อ, สุขปลอดโปร่งเพราะใจสงบหรือได้รู้แจ้งตามเป็นจริง — *Nirāmisā-sukha*: happiness independent of material things or sensual desires; spiritual happiness)

A.I.80.

อญ.ทุก.20/313/101.

[54] **สุทธิ 2** (ความบริสุทธิ์, ความสะอาดหมดจด — *Suddhi*: purity)

1. ปริยายสุทธิ (ความบริสุทธิ์บางส่วน, หมดจดในบางแง่บางด้าน ได้แก่ ความบริสุทธิ์ของ

บุญจนจนถึงพระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค ที่ครองตนบริสุทธิ์ด้วยข้อปฏิบัติหรือธรรมที่ตนเข้าถึงบางอย่าง แต่ยังมีกิจในการละและเจริญซึ่งจะต้องทำต่อไปอีก — *Pariyāya-suddhi*: partial purity)

2. นิปปริยายสุทธิ (ความบริสุทธิ์สิ้นเชิง, หมดจดแท้จริงเต็มความหมาย ได้แก่ ความบริสุทธิ์ของพระอรหันต์ผู้เสร็จกิจในการละและการเจริญธรรม ครองตนไร้มลทินทุกประการ — *Nippariyāya-suddhi*: absolute purity)

AA.I.293-4.

อง.อ.2/4.

[☆☆] **อรหันต์ 2** ดู [61] อรหันต์ 2.

[55] อริยบุคคล 2 (บุคคลผู้ประเสริฐ, ผู้บรรลुธรรมพิเศษตั้งแต่โสดาปัตติมรรคขึ้นไป, ผู้เป็นอารยะในความหมายของพระพุทธศาสนา — *Ariya-puggala*: noble individuals; holy persons)

1. เสขะ (พระเสขะ, พระผู้ยังต้องศึกษา ได้แก่พระอริยบุคคล 7 เบื้องต้นในจำนวน 8 — *Sekha*: the learner)

2. อเสขะ (พระอเสขะ, พระผู้ไม่ต้องศึกษา ได้แก่ผู้บรรลุอรหัตตผลแล้ว — *Asekha*: the adept)

ทั้ง 2 ประเภทนี้ ในบาลีที่มาเรียกว่า *ทักขิไณยบุคคล 2*.

A.I.62.

อง.ทุก.20/280/80.

[56] อริยบุคคล 4

1. โสดาบัน (“ผู้ถึงกระแส”, ท่านผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้ว — *Sotāpanna*: Stream-Enterer)

2. สกทาคามี (“ผู้กลับมาอีกครั้งเดียว”, ท่านผู้บรรลุสกทาคามีผลแล้ว — *Sakadāgāmi*: Once-Returner)

3. อนาคามี (“ผู้ไม่เวียนกลับมาอีก”, ท่านผู้บรรลุอนาคามีผลแล้ว — *Anāgāmi*: Non-Returner)

4. อรหันต์ (“ผู้ควร”, “ผู้หักงำแห่งสงสารแล้ว”, ท่านผู้บรรลุอรหัตตผลแล้ว — *Arahanta*: the Worthy One)

ดู [164] มรรค 4; [329] สังโยชน์ 10¹.

D.I.156.

นัย ที.สี.9/250-253/199-200.

[57] อริยบุคคล 8 แยกเป็น *มรรคสมังคี* (ผู้พร้อมด้วยมรรค) 4, *ผลสมังคี* (ผู้พร้อมด้วยผล) 4

1. โสดาบัน (ท่านผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้ว, พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล — one who has entered the Stream; one established in the Fruition of Stream-Entry; Stream-Enterer)

2. ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งโสดาปัตติผล (พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค — one who has worked for the realization of the Fruition of Stream-Entry; one established in the Path of Stream-Entry)

3. สกทาคามี (ท่านผู้บรรลุสกทาคามีผลแล้ว, พระผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีผล — one who is a Once-Returner; one established in the Fruition of Once-Returning)

4. ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งสกทาคามีผล (พระผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีมรรค — one who has worked for the realization of the Fruition of Once-Returning; one established in the Path of Once-Returning)

5. อนาคามี (ท่านผู้บรรลุอนาคามีผลแล้ว, พระผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีผล — one who is a Non-Returner; one established in the Fruition of Non-Returning)

6. ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งอนาคามีผล (พระผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีมรรค — one who has worked for the realization of the Fruition of Non-Returning; one established in the Path of Non-Returning)

7. อรหันต์ (ท่านผู้บรรลุอรหัตตผลแล้ว, พระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล — one who is an Arahant; one established in the Fruition of Arahantship)

8. ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งอรหัตตผล (พระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค — one who has worked for the realization of the Fruition of Arahantship; one established in the Path of Arahantship)

ทั้ง 8 ประเภทนี้ ในบาลีที่มาทั้งหลายเรียกว่า *ทักษิณีนบุคคล 8*

ดู [164-5] มรรค 4 ผล 4 ด้วย.

D.III.255; A.IV.291; Pug 73.

ที.ป.11/342/267; อ.อ.อ.23/149/301; อ.ก.ป.36/150/233.

[58] โสดาบัน 3 (ท่านผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้ว, ผู้แรกถึงกระแสอันนำไปสู่พระนิพพาน
เน่นต่อการตรัสรู้ข้างหน้า — *Sotāpanna*: Stream-Enterer)

1. เอกพีชี (ผู้มีพีชคืออัฐมาพอันเดียว คือ เกิดอีกครั้งเดียว ก็จักบรรลุอรหัต — *Ekabījī*: the Single-Seed)

2. โกลังโกละ (ผู้ไปจากสกุลสู่สกุล คือ เกิดในตระกูลสูงอีก 2-3 ครั้ง หรือเกิดในสกุลต่ำอีก 2-3
ภพ ก็จักบรรลุอรหัต — *Kolaṅkola*: the Clan-to-Clan)

3. สัตตักขัตตุงปรมะ (ผู้มีเจ็ดครั้งเป็นอย่างยิ่ง คือ เวียนเกิดในสกุลตมพวีกอย่างมากรวม 7
ครั้ง ก็จักบรรลุอรหัต — *Sattakkhattumparama*: the Seven-Times-at-Most)

เกณฑ์แบ่งหรือเหตุให้เป็นเช่นนั้น กำหนดด้วยวิปัสสนาและความมีอินทรีย์อันแก่กล้า ปาน
กลาง และอ่อนกว่ากัน ตามลำดับ

A.I.233; IV.380; V.120; Pug.3,16,74.

อ.ก.ต.20/528/302; อ.ก.น.23/216/394; อ.ก.พ.24/64/129; อ.ก.ป.36/47-9/147.

[59] สกทาคามี 3, 5 (ท่านผู้บรรลุสกทาคามีผลแล้ว, ผู้กลับมาอีกครั้งเดียว — *Sakadā-gāmi*: Once-Returner)

พระสกทาคามีนี้ ในบาลีมิได้แยกประเภทไว้ แต่ในคัมภีร์รุ่นหลังแยกประเภทไว้หลายอย่าง เช่น ในคัมภีร์ปรมัตถโชติกา แยกไว้เป็น 3 ประเภท คือ ผู้ได้บรรลุผลนั้น ในกามภพ 1 ในรูปภพ 1 ในอรุภพ 1

ในคัมภีร์ปรมัตถมัชฌิมา จำแนกไว้ 5 ประเภท คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว ปรีนิพพานในโลกนี้เอง 1 ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว ปรีนิพพานในเทวโลก 1 ผู้บรรลุในเทวโลกแล้ว ปรีนิพพานในเทวโลกนั้นเอง 1 ผู้บรรลุในเทวโลกแล้ว เกิดในโลกนี้จึงปรีนิพพาน 1 ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว ไปเกิดในเทวโลกหมดอายุแล้ว กลับมาเกิดในโลกนี้จึงปรีนิพพาน 1 และอธิบายต่อท้ายว่า พระสกทาคามีที่กล่าวถึงในบาลีหมายเอาประเภทที่ 5 อย่างเดียว

นอกจากนี้ ที่ท่านแบ่งออกเป็น 4 บ้าง 12 บ้าง ก็มี แต่จะไม่กล่าวไว้ในที่นี้

KhA.182.

ชุตฺต.อ.199; วิสฺสุตฺติ.ฎีกา3/655.

[60] อนาคามี 5 (ท่านผู้บรรลุอนาคามีผลแล้ว, ผู้ไม่เวียนกลับมาอีก — *Anāgāmi*: Non-Returner)

1. อันตรাপรีนิพพายี (ผู้ปรีนิพพานในระหว่าง คือ เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้ว อายุยังไม่ถึงกึ่ง ก็ปรีนิพพานโดยกิเลสปรีนิพพาน — *Antarā-parinibbāyī*: one who attains Parinibbāna within the first half life-span)

2. อุปหัจจปรีนิพพายี (ผู้จวนจะถึงจึงปรีนิพพาน คือ อายุพ้นกึ่งแล้ว จวนจะถึงสิ้นอายุจึงปรีนิพพาน — *Upahacca-parinibbāyī*: one who attains Parinibbāna after the first half life-span)

3. อสังขารปรีนิพพายี (ผู้ปรีนิพพานโดยไม่ต้องใช้แรงชักจูง คือ ปรีนิพพานโดยง่าย ไม่ต้องใช้ความเพียรนัก — *Asaṅkhāra-parinibbāyī*: one who attains Parinibbāna without exertion)

4. สสังขารปรีนิพพายี (ผู้ปรีนิพพานโดยใช้แรงชักจูง คือ ปรีนิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก — *Sasaṅkhāra-parinibbāyī*: one who attains Parinibbāna with exertion)

5. อุทธังโสโตกนิฏฐคามิ (ผู้มีกระแสน้ำเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภพ คือ เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งก็ตาม จะเกิดเลื่อนต่อนั้นไปจนถึงอกนิฏฐภพแล้วจึงปรีนิพพาน — *Uddhamṣoto-akaniṭṭhagāmi*: one who goes upstream bound for the highest realm; up-streamer bound for the Not-Junior Gods)

เกณฑ์แบ่ง ได้แก่ความต่างแห่งอินทริย์ มีศรัทธาเป็นต้น ที่ยิ่งหย่อนกว่ากัน

A.I.233; IV.14,70,380; V.120; Pug.16.

อง.ตัก.20/528/302; อง.นวก.23/216/394; อง.ทสก.24/64/129; อภ.ป.36/52-6/148.

[61] อรหันต์ 2 (ผู้บรรลุอรหัตตผลแล้ว, ท่านผู้สมควรรับทักษิณาและการเคารพบูชาอย่าง

แท้จริง — *Arahanta*: an Arahant; arahant; Worthy One)

1. **สุขขวิปัสสโก** (ผู้เห็นแจ้งอย่างแห้งแล้ง คือ ท่านผู้มีได้ฌาน สำเร็จอรหัตตด้วยเจริญแต่วิปัสสนาล้วนๆ — *Sukkhavipassaka*: the dry-visioned; bare-insight worker)

2. **สมถยานิก** (ผู้มีสมถะเป็นยาน คือ ท่านผู้เจริญสมถะจนได้ฌานสมาบัติแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาต่อจนได้สำเร็จอรหัตต — *Samathayānika*: one whose vehicle is tranquillity; the quiet-vehicled)

การจำแนกพระอรหันต์เป็นสองประเภทอย่างนี้ มาในคัมภีร์ชั้นหลังเช่น ปรมัตถโชติกา เป็นต้น ไม่ปรากฏในบาลีแห่งใด สรุปคำอธิบายเพื่อเข้าใจเพิ่มเติมดังนี้

ประเภทที่ 1 คือท่านที่อาศัยเพียงอุปจารสมาธิ เจริญวิปัสสนาไปจนถึงที่สุด แต่เมื่อจะสำเร็จอรหัตตนั้น ก็เป็นผู้ได้ปฐมฌาน ประเภทนี้ เรียกอีกอย่างว่า *วิปัสสนายานิก* หรือ *สุทธวิปัสสนายานิก* (ผู้มีวิปัสสนาล้วนๆ เป็นยาน — *Suddhavipassanāyānika*: one whose vehicle is pure insight; the insight-vehicled)

ประเภทที่ 2 คือ ที่บาลีเรียกว่า *อุภโตภาควิมุต*

KhA.178,183; Vism.587,666.

ชุตทก.อ.200; วิสุทธิ.3/206,312; วิสุทธิ.ฎีกา3/398;576.

[62] อรหันต์ 4, 5, 60 (*Arahanta*: an Arahant; arahant; Worthy One)

1. **สุขขวิปัสสโก** (ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน — *Sukkhavipassaka*: bare-insight worker)

2. **เทววิช** (ผู้ได้วิชาสาม — *Tevijja*: one with the Threefold Knowledge)

3. **ฉฬภิญโญ** (ผู้ได้อภิญญาหก — *Chalābhiñña*: one with the Sixfold Super-knowledge)

4. **ปฏิสัมภทปโปโต** (ผู้บรรลุปฏิสัมภท — *Paṭisambhidappatta*: one having attained the Analytic Insights)

พระอรหันต์ทั้งสี่ในหมวดนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงประมวลแสดงไว้ในหนังสือ *ธรรมวิภาค* ประเด็นที่ 2 หน้า 41 พึงทราบคำอธิบายตามที่มาเฉพาะของคำนั้นๆ

แต่ในคัมภีร์ทั้งหลายนิยมจำแนกเป็น 2 อย่าง เหมือนในหมวดก่อนบ้าง เป็น 5 อย่างบ้าง ที่เป็น 5 คือ

1. **ปัญญาวิมุต** (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา — *Paññāvimutta*: one liberated by wisdom)

2. **อุภโตภาควิมุต** (ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน คือ ได้ทั้งเจโตวิมุตติ ขึ้นอรุณสมาบัติก่อน แล้วได้ปัญญาวิมุตติ — *Ubbhatobhāgavimutta*: one liberated in both ways)

3. **เทววิช** (ผู้ได้วิชาสาม — *Tevijja*: one possessing the Threefold Knowledge)

4. **ฉฬภิญโญ** (ผู้ได้อภิญญาหก — *Chalābhiñña*: one possessing the Sixfold Super-knowledge)

5. ปฏิสัมภิทัปปัตตะ (ผู้บรรลุปฏิสัมภิทัส — *Paṭisambhidappatta*: one having gained the Four Analytic Insights)

ทั้งหมดนี้ ย่อลงแล้วเป็น 2 คือ พระปัญญาวิมุต กับพระอุกโตภาควิมุต เท่านั้น พระสุกขวิปัสสก์ที่กล่าวถึงข้างต้น เป็น *พระปัญญาวิมุต* ประเภทหนึ่ง (ในจำนวนพระปัญญาวิมุต 5 ประเภท คือ พระสุกขวิปัสสก์ และท่านผู้ได้ฌาน 4 ชั้นใดชั้นหนึ่งมาก่อนได้บรรลุอรหัตตผล) พระเทวิชชะ กับพระฉฬภิญโญ เป็น *อุกโตภาควิมุต* ทั้งหมด แต่ท่านแยกพระอุกโตภาควิมุตไว้เป็นข้อหนึ่งต่างหาก เพราะพระอุกโตภาควิมุตที่ไม่ได้โลกียวิชาและโลกียอภิญญา ก็มี ส่วนพระปฏิสัมภิทัปปัตตะ ได้รับความแตกฉานทั้งสี่ด้วยปัจจัยทั้งหลาย คือ การเล่าเรียน สดับ สอบค้น ประกอบความเพียรไว้มาก และการบรรลุอรหัตต.

พระอรหันต์ 5 นั้น แต่ละประเภท จำแนกโดยวิโมกข์ 3 รวมเป็น 15 จำแนกออกไปอีกโดยปฏิบัติ 4 จึงรวมเป็น 60 ความละเอียดในข้อนี้ จะไม่แสดงไว้ เพราะจะทำให้พื้นเพ ผู้ต้องการทราบยิ่งขึ้นไป พึงนำหลักที่กล่าวมาตั้งเป็นเกณฑ์จำแนกได้เอง

ดู [61] อรหันต์ 2; [106] วิชา 3; [155] ปฏิสัมภิทัส 4; [274] อภิญญา 6.

Vism.710.

วิสุตฺติ.3/373; วิสุตฺติ.ฎีกา3/657.

[63] อริยบุคคล 7 (บุคคลผู้ประเสริฐ — *Ariyapuggala*: noble individuals) เรียงจากสูงลงมา

1. อุกโตภาควิมุต (ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน คือ ท่านที่ได้สัมผัสวิโมกข์ 8 ด้วยกาย และสิ้นอาสวะแล้วเพราะเห็นด้วยปัญญา หมายถึงพระอรหันต์ผู้ได้เจโตวิมุตติขึ้นอรุณสมบัติมาก่อนที่จะได้ปัญญาวิมุตติ — *Ubbatobhāgavimutta*: one liberated in both ways)

2. ปัญญาวิมุต (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา คือ ท่านที่ได้สัมผัสวิโมกข์ 8 ด้วยกาย แต่สิ้นอาสวะแล้วเพราะเห็นด้วยปัญญา หมายถึงพระอรหันต์ผู้ได้ปัญญาวิมุตติก็สำเร็จเลยทีเดียว — *Pañña-vimutta*: one liberated by understanding)

3. กายสักขี (ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย หรือ ผู้ประจักษ์กับตัว คือ ท่านที่ได้สัมผัสวิโมกข์ 8 ด้วยกาย และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา หมายถึงพระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้วขึ้นไป จนถึงเป็นผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัต ที่มีสมาธิทริย์แก่กล้าในการปฏิบัติ — *Kāya-sakkhī*: the body-witness)

4. ทิฏฐุปัตตะ (ผู้บรรลุสัมมาทิฏฐิ คือ ท่านที่เข้าใจอริยสัจจธรรมถูกต้องแล้ว และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา หมายถึงพระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้วขึ้นไป จนถึงเป็นผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัต ที่มีปัญญาทริย์แก่กล้าในการปฏิบัติ — *Diṭṭhippatta*: one attained to right view)

5. สัทธาวิมุต (ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา คือ ท่านที่เข้าใจอริยสัจจธรรมถูกต้องแล้ว และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา แต่มีศรัทธาเป็นตัวนำ หมายถึงพระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้วขึ้นไป จนถึงเป็นผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัต ที่มีสัทธาทริย์แก่กล้าในการปฏิบัติ —

Saddhāvimutta: one liberated by faith)

6. ัมมานุสारी (ผู้เล่นไปตามธรรม หรือผู้เล่นตามไปด้วยธรรม คือ ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลที่มีปัญฺณิหรีย์แก่กล้า อบรมอริยมรรคโดยมีปัญฺญาเป็นตัวนำ ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุผลแล้วกลายเป็นทิกฺขุปิตตะ — *Dhammānusārī*: the truth-devotee)

7. สัทธานุสारी (ผู้เล่นไปตามศรัทธา หรือผู้เล่นตามไปด้วยศรัทธา คือ ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลที่มีสัทฺธิหรีย์แก่กล้า อบรมอริยมรรคโดยมีศรัทธาเป็นตัวนำ ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุผลแล้วกลายเป็นสัทธาวิมุต — *Saddhānusārī*: the faith-devotee)

กล่าวโดยสรุป

บุคคลประเภทที่ 1 และ 2 (อุภโตภาควิมุต และปัญฺญาวิมุต) ได้แก่พระอรหันต์ 2 ประเภท

บุคคลประเภทที่ 3, 4 และ 5 (กายลักขี ทิกฺขุปิตตะ และสัทธาวิมุต) ได้แก่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และท่านผู้ตั้งอยู่ในอหัตตมรรค จำแนกเป็น 3 พวกตามอินทรีย์ที่แก่กล้า เป็นตัวนำในการปฏิบัติ คือ สมาธิหรีย์ หรือปัญฺณิหรีย์ หรือสัทฺธิหรีย์

บุคคลประเภทที่ 6 และ 7 (ัมมานุสारी และสัทธานุสारी) ได้แก่ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค จำแนกตามอินทรีย์ที่เป็นตัวนำในการปฏิบัติ คือ ปัญฺณิหรีย์ หรือสัทฺธิหรีย์

อย่างไรก็ตาม ข้อความที่อธิบายมาเกี่ยวกับบุคคลประเภทที่ 3, 4, 5 บางคัมภีร์กล่าวว่าเป็นการแสดงโดยนิปปริยาย คือแสดงความหมายโดยตรงจำเพาะลงไป แต่ในคัมภีร์ปฏิลัมภิทามัคค์ ท่านแสดงความหมายโดยปริยาย เรียกผู้ที่ปฏิบัติโดยมีสัทฺธิหรีย์เป็นตัวนำ ว่าเป็น *สัทธาวิมุต* ตั้งแต่บรรลุโสดาปัตติผล ไปจนบรรลุอรหัตตผล; เรียกผู้ปฏิบัติโดยมีสมาธิหรีย์เป็นตัวนำ ว่าเป็น *กายลักขี* ตั้งแต่บรรลุโสดาปัตติมรรค ไปจนบรรลุอรหัตตผล; เรียกผู้ที่ปฏิบัติโดยมีปัญฺณิหรีย์เป็นตัวนำ ว่าเป็น *ทิกฺขุปิตตะ* ตั้งแต่บรรลุโสดาปัตติผลไปจนบรรลุอรหัตตผล; โดยนัยนี้จึงมีคำเรียกพระอรหันต์ว่า *สัทธาวิมุต* หรือ *กายลักขี* หรือ *ทิกฺขุปิตตะ* ได้ด้วย แต่ถ้าถือศัพท์เคร่งครัด ก็มีแต่ *อุภโตภาควิมุต* กับ *ปัญฺญาวิมุต* เท่านั้น

ในฎีกาแห่งวิสุทธิมัคค์คือปรมัตถมัญจุสา มีคำอธิบายว่า ผู้ไม่ได้วิโมกข์ 8 เมื่อตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคเป็น *สัทธานุสारी* หรือ *ัมมานุสारी* อย่างใดอย่างหนึ่ง ต่อจากนั้นเป็น *สัทธาวิมุต* หรือ *ทิกฺขุปิตตะ* จนได้สำเร็จอรหัตตผล จึงเป็น *ปัญฺญาวิมุต*; ผู้ได้วิโมกข์ 8 เมื่อตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคเป็น *สัทธานุสारी* หรือ *ัมมานุสारी* อย่างใดอย่างหนึ่ง ต่อจากนั้นเป็น *กายลักขี* เมื่อสำเร็จอรหัตตผล เป็น *อุภโตภาควิมุต*

นอกจากนี้ มีข้อสังเกตว่า บุคคลประเภทกายลักขีนี้เองที่ได้ชื่อว่า *สมถยานิก*; ส่วนคำว่า *ปัญฺญาวิมุต* บางแห่งมีคำจำกัดความแปลกออกไปจากนี้ว่า ได้แก่ผู้ที่บรรลุอรหัต โดยไม่ได้โลกียอภิญญา 5 และอรุพฌาน 4 (ส.น.16/283-9/147-150; S.II.121.)

อริยบุคคล 7 นี้ ในพระสูตรตันตปิฎก นิยมเรียกว่า *ทักขิไณยบุคคล 7*.

[64] อัตถะ 2 (อรรถ, ความหมาย — *Attha*: meaning)

พระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัส ว่าโดยการแปลความหมาย มี 2 ประเภท คือ

1. เนยยัตถะ ([พระสูตร]ซึ่งมีความหมายที่จะต้องไขความ, พุทธพจน์ที่ตรัสตามสมมติ อันจะต้องเข้าใจความจริงแท้ที่ซ่อนอยู่อีกชั้นหนึ่ง เช่นที่ตรัสเรื่องบุคคล ตัวตน เรา-เขา ว่า บุคคล 4 ประเภท, ตนเป็นที่พึ่งของตน เป็นต้น — *Neyyattha*: with indirect meaning; with meaning to be defined, elucidated or interpreted)

2. นิตัตถะ ([พระสูตร]ซึ่งมีความหมายที่แสดงชัดโดยตรงแล้ว, พุทธพจน์ที่ตรัสโดยปรมาัตถ์ ซึ่งมีความหมายตรงไปตรงมาตามสภาวะ เช่นที่ตรัสว่า รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น — *Nītattha*: with direct or manifest meaning; with defined or elucidated meaning)

ผู้ใดแสดงพระสูตรที่เป็นเนยยัตถะ ว่าเป็นนิตัตถะ หรือแสดงพระสูตรที่เป็นนิตัตถะ ว่าเป็นเนยยัตถะ ผู้นั้นชื่อว่ากล่าวตู่พระตถาคต.

A.I. 60

อ.ท.ท.20/270/76

[65] อุปัญญาตธรรม 2 (ธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติเห็นคุณประจักษ์กับพระองค์เอง คือ พระองค์ได้ทรงอาศัยธรรม 2 อย่างนี้ดำเนินอริยมรรคจนบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ สัมมาสัมโพธิญาณ — *Upaṇṇāta-dhamma*: two virtues realized or ascertained by the Buddha himself)

1. อสนตฺตจิตตา กุสเลสุ ธมฺเมสุ (ความไม่สันโดษในกุศลธรรม, ความไม่รู้จักไม่รู้จักพอในการสร้างคุณและสิ่งที่ดี — *Asantutthitā kusalessu dhammesu*: discontent in moral states; discontent with good achievements)

2. อปฺปฏิวาณิตา ปธานสมิ (ความไม่ระย่อในการพากเพียร, การเพียรพยายามก้าวหน้าเรื่อยไปไม่ยอมถอยหลัง — *Appaṭivāṇitā padhānasmim*: perseverance in exertion; unfaltering effort)

D.III.214; A.I.50,95; Dhs.8,234.

ที.ป.11/227/227; อ.ท.ท.20/251/64; 422/119; อ.ก.ส.34/15/8; 875/339.

ติกะ — หมวด 3

Groups of Three

(including related groups)

[66] **กรรม 3** (การกระทำ, การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม — *Kamma*: action; deed)

1. **กายกรรม** (กรรมทำด้วยกาย, การกระทำทางกาย — *Kāya-kamma*: bodily action)

2. **วจีกรรม** (กรรมทำด้วยวาจา, การกระทำทางวาจา — *Vacī-kamma*: verbal action)

3. **มโนกรรม** (กรรมทำด้วยใจ, การกระทำทางใจ — *Mano-kamma*: mental action)

M.I.373.

ม.ม.13/64/56.

[67] **กุศลมูล 3** (รากเหง้าของกุศล, ต้นตอของความดี — *Kusala-mūla*: wholesome roots; roots of good actions)

1. **อโลภะ** (ความไม่โลภ, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับโลภะ, ความคิดเผื่อแผ่, จาคะ — *Alobha*: non-greed; generosity)

2. **อโทสะ** (ความไม่คิดประทุษร้าย, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับโทสะ, เมตตา — *Adosa*: non-hatred; love)

3. **อโมหะ** (ความไม่หลง, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับความหลง, ปัญญา — *Amoha*: non-delusion; wisdom)

D.III.275.

ที.ป.11/394/292.

[68] **อกุศลมูล 3** (รากเหง้าของอกุศล, ต้นตอของความชั่ว — *Akusala-mūla*: unwholesome roots; roots of bad actions)

1. **โลภะ** (ความอยากได้ — *Lobha*: greed)

2. **โทสะ** (ความคิดประทุษร้าย — *Dosa*: hatred)

3. **โมหะ** (ความหลง — *Moha*: delusion)

D.III.275; It. 45.

ที.ป.11/393/291; พุ.อิติ.25/228/264.

[69] **กุศลวิตก 3** (ความตรึกที่เป็นกุศล, ความนึกคิดที่ดีงาม — *Kusala-vitakka*: wholesome thoughts)

1. **เนกขัมมวิตก** (ความตรึกปลอดจากกาม, ความนึกคิดในทางเสียสละ ไม่ติดในการปรนเปรอสนองความอยากของตน — *Nekkhamma-vitakka*: thought of renunciation; thought free from selfish desire)

2. อพยาบาทวิตก (ความตรึกปลอดจากพยาบาท, ความนึกคิดที่ประกอบด้วยเมตตา ไม่ขัดเคืองหรือเฟื่องมองในแง่ร้าย — *Abyāpāda-vitakka*: thought free from hatred)

3. อวิหิงสาวิตก (ความตรึกปลอดจากการเบียดเบียน, ความนึกคิดที่ประกอบด้วยกรุณาไม่คิดร้ายหรือมุ่งทำลาย — *Avihimsā-vitakka*: thought of non-violence; thought free from cruelty)

A.III.446.

อง.ฉก. 22/380/496.

[70] อกุศลวิตก 3 (ความตรึกที่เป็นอกุศล, ความนึกคิดที่ไม่ดี — *Akusala-vitakka*: unwholesome thoughts)

1. กามวิตก (ความตรึกในทางกาม, ความนึกคิดในทางแสหาหรือพัวพันติดข้องในสิ่งสนองความอยาก — *Kāma-vitakka*: thought of sensual pleasures)

2. พยาบาทวิตก (ความตรึกในทางพยาบาท, ความนึกคิดที่ประกอบด้วยความขัดเคืองเฟื่องมองในแง่ร้าย — *Byāpāda-vitakka*: thought full of hatred or ill-will; malevolent thought)

3. วิหิงสาวิตก (ความตรึกในทางเบียดเบียน, ความนึกคิดในทางทำลาย ทำร้ายหรือก่อความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น — *Vihimsā-vitakka*: thought of violence or cruelty; cruel thought)

A.III.446.

อง.ฉก. 22/380/496.

[71] โกศล 3 (ความฉลาด, ความเชี่ยวชาญ — *Kosalla*: skill; proficiency)

1. อายโกศล (ความฉลาดในความเจริญ, รอบรู้ทางเจริญ และเหตุของความเจริญ — *Āya-kosalla*: proficiency as to gain or progress)

2. อปายโกศล (ความฉลาดในความเสื่อม, รอบรู้ทางเสื่อมและเหตุของความเสื่อม — *Apāya-kosalla*: proficiency as to loss or regress)

3. อุปายโกศล (ความฉลาดในอุบาย, รอบรู้วิธีแก้ไขเหตุการณ์และวิธีที่จะทำให้สำเร็จ — *Upāya-kosalla*: proficiency as to means and methods)

D.III.220; Vbh.325.

ที.ป. 11/228/231; อภิ.วิ. 35/807/439.

[72] ญาณ 3¹ (ความหยั่งรู้, ปรึกษาหยั่งรู้ — *Ñāṇa*: insight; knowledge)

1. อดีตังสญาณ (ญาณหยั่งรู้ส่วนอดีต, รู้อดีตและสาวหาเหตุปัจจัยอันต่อเนื่องมาได้ — *Atītaṃsa-ñāṇa*: insight into the past; knowledge of the past)

2. อนาคตังสญาณ (ญาณหยั่งรู้ส่วนอนาคต, รู้อนาคต หยั่งผลที่จะเกิดสืบต่อไปได้ — *Anāgataṃsa-ñāṇa*: insight into the future; knowledge of the future)

3. ปัจจุบันนังสญาณ (ญาณหยั่งรู้ส่วนปัจจุบัน, รู้ปัจจุบัน กำหนดได้ถึงองค์ประกอบและเหตุปัจจัยของเรื่องที่เป็นไปอยู่ — *Paccuppannaṃsa-ñāṇa*: insight into the present; knowledge of the present)

D.III.275.

ที.ป. 11/396/292.

[73] ญาณ 3² (ความหยั่งรู้, ปริชาหยั่งรู้ — *Nāṇa*: insight; knowledge)

1. **สัจญาณ** (หยั่งรู้สัจจะ คือ ความหยั่งรู้หรือยัสัจ 4 แต่ละอย่างตามที่เป็นๆ ว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา — *Sacca-nāṇa*: knowledge of the Truths as they are)

2. **กิจญาณ** (หยั่งรู้กิจ คือ ความหยั่งรู้กิจอันจะต้องทำในอริยสัจ 4 แต่ละอย่างว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ ทุกขสมุทัยควรละเสีย เป็นต้น — *Kicca-nāṇa*: knowledge of the functions with regard to the respective Four Noble Truths)

3. **กตญาณ** (หยั่งรู้การอันทำแล้ว คือ ความหยั่งรู้ว่ากิจอันจะต้องทำในอริยสัจ 4 แต่ละอย่างนั้นได้ทำเสร็จแล้ว — *Kata-nāṇa*: knowledge of what has been done with regard to the respective Four Noble Truths)

ญาณ 3 ในหมวดนี้ เนื่องด้วยอริยสัจ 4 โดยเฉพาะ เรียกชื่อเต็มตามที่มาว่า *ญาณ-ทัสสนะ อันมีปริวัฏฏ์ 3* (ญาณทัสสนะมีรอบ 3 หรือ ความหยั่งรู้ยังเห็นครบ 3 รอบ — thrice-revolved knowledge and insight) หรือ *ปริวัฏฏ์ 3* แห่งญาณทัสสนะ (the three aspects of intuitive knowledge regarding the Four Noble Truths)

ปริวัฏฏ์ หรือวนรอบ 3 นี้ เป็นไปในอริยสัจทั้ง 4 รวมเป็น 12 ญาณทัสสนะนั้น จึงได้ชื่อว่า *มีอาการ 12* (twelfold intuitive insight หรือ knowing and seeing under twelve modes)

พระผู้มีพระภาคทรงมีญาณทัสสนะตามเป็นจริงในอริยสัจ 4 ครบวนรอบ 3 มีอาการ 12 (*ติปริวัฏฏ์ ทวารทสการํ ยถาภูตํ ญาณทสสนํ*) อย่างนี้แล้ว จึงปฏิญาณพระองค์ได้ว่าทรงบรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว.

ดู [205] กิจในอริยสัจ 4.

Vin.I.11; S.V.422.

วินย.4/16/21; ส.ม.19/1670/530; ส.อ.3/409.

[74] ตัณหา 3 (ความทะยานอยาก — *Taṇhā*: craving)

1. **กามตัณหา** (ความทะยานอยากในกาม, ความอยากได้กามคุณ คือสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้งห้า — *Kāma-taṇhā*: craving for sensual pleasures; sensual craving)

2. **ภวตัณหา** (ความทะยานอยากในภพ, ความอยากในภาวะของตัวตนที่จะได้ จะเป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง อยากเป็น อยากคงอยู่ตลอดไป, ความใคร่อยากที่ประกอบด้วยภวทิจหรือสัสสตทิจ — *Bhava-taṇhā*: craving for existence)

3. **วิภวตัณหา** (ความทะยานอยากในวิภพ, ความอยากในความพรากพ้นไปแห่งตัวตนจากความเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งอันไม่ปรารถนา อยากทำลาย อยากให้ดับสูญ, ความใคร่อยากที่ประกอบด้วยวิภวทิจหรืออุจเฉททิจ — *Vibhava-taṇhā*: craving for non-existence; craving for self-annihilation)

A.III.445; Vbh.365.

อง.จก.22/377/494; อภ.วิ.35/933/494.

[75] ไตรปิฎก (ปิฎก 3, กระจาด ตะกร้า กระบุง หรือ ตำรา 3, ประมวลแห่งคัมภีร์ที่รวบรวมพระธรรมวินัย 3 หมวด หรือ 3 ชุด — *Tipiṭaka: the Three Baskets; the Pali Canon*) จัดพิมพ์ด้วยอักษรไทย มี 45 เล่ม

1. วินัยปิฎก (หมวดพระวินัย, ประมวลสิกขาบท สำหรับภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ — *Vinaya-piṭaka: the Basket of Discipline*) แบ่งเป็น 3 หมวด หรือ 5 คัมภีร์ จัดพิมพ์อักษรไทยเป็น 8 เล่ม คือ

ก. **วิภังค์** หรือ **สุตตวิภังค์** (*Vibhaṅga*) ว่าด้วยสิกขาบทในปาฏิโมกข์ (*ปาติโมกข์* ก็ใช้) แบ่งเป็น 2 คัมภีร์ คือ

1. **อาทิกัมมิกะ** หรือ **ปาราชิก** (*อา*) ว่าด้วยสิกขาบทที่เกี่ยวกับอาบัติหนัก ตั้งแต่ปาราชิกถึงอนิยต (Major Offences) จัดพิมพ์เป็น 1 เล่ม

2. **ปาจิตติยะ** (*ปา*) ว่าด้วยสิกขาบทที่เกี่ยวกับอาบัติเบา ตั้งแต่สนัลลคคียปาจิตติย ถึงเสขิยะ และรวมเอาภิกษุณีวิภังค์เข้าไว้ด้วย (Minor Offences) จัดเป็น 2 เล่ม

วิภังค์ นี้ แบ่งอีกอย่างหนึ่งเป็น 2 เหมือนกัน คือ

1. **มหาวิภังค์** หรือ **ภิกขุวิภังค์** ว่าด้วยสิกขาบทในปาฏิโมกข์ฝ่ายภิกษุสงฆ์ (Rules for Monks) จัดเป็น 2 เล่ม

2. **ภิกขุณีวิภังค์** ว่าด้วยสิกขาบทในปาฏิโมกข์ฝ่ายภิกษุณีสงฆ์ (Rules for Nuns) จัดเป็น 1 เล่ม

ข. **ชั้นธกะ** (*Khandhaka*) ว่าด้วยสิกขาบทนอกปาฏิโมกข์ รวมเป็นบทๆ เรียกว่า **ชั้นธกะ** หนึ่งๆ ทั้งหมดมี 22 ชั้นธกะ ปันเป็น 2 วรรค คือ

3. **มหาวรรค** (*ม*; วรรคใหญ่ — Greater Section) ว่าด้วยสิกขาบทนอกปาฏิโมกข์ตอนต้น มี 10 ชั้นธกะ จัดเป็น 2 เล่ม

4. **จุลวรรค** (*จุ*; วรรคเล็ก — Smaller Section) ว่าด้วยสิกขาบทนอกปาฏิโมกข์ตอนปลาย มี 12 ชั้นธกะ จัดเป็น 2 เล่ม

ค. 5. **ปริวาร** (*ป*; หนังสือประกอบ; คู่มือ — *Parivāra: Epitome of the Vinaya*) คัมภีร์บรรจุคำถามคำตอบ ชုံความรู้พระวินัย จัดเป็น 1 เล่ม

2. สุตตันตปิฎก (หมวดพระสูตร, ประมวลพระธรรมเทศนา คำบรรยายธรรม และเรื่องเล่าต่างๆ อันยกย่องตามบุคคลและโอกาส — *Sutta-piṭaka: the Basket of Discourses*) แบ่งเป็น 5 นิกาย (แปลว่าประมวลหรือชุมนุม) จัดพิมพ์เป็น 25 เล่ม คือ

1. **ทีฆนิกาย** (*ที*) ชุมนุมพระสูตรที่มีขนาดยาว — *Dīgha-nikāya: Collection of Long Discourses* จัดเป็น 3 วรรค 3 เล่ม มี 34 สูตร

2. **มัชฌิมนิกาย** (*ม*) ชุมนุมพระสูตรที่มีความยาวปานกลาง — *Majjhima-nikāya: Collection of Middle-length Discourses* จัดเป็น 3 *ปัลลมาสก์* 3 เล่ม มี 152 สูตร

3. **สังยุตตนิกาย** (*ส*) ชุมนุมพระสูตรที่รวมเข้าไว้เป็นหมวดๆ เรียกว่า *สังยุตต์* หนึ่งๆ ตาม

เรื่องที่เนื่องกัน — *Samyutta-nikāya*: Collection of Connected Discourses จัดเป็น 56 สังยุตต์ แล้วประมวลเข้าอีกเป็น 5 วรรค 5 เล่ม มี 7,762 สูตร

4. **อังคุตตรนิกาย (อ)** ชุมนุมพระสูตรที่รวมเข้าไว้เป็นหมวดๆ เรียกว่า *นิบาต* หนึ่งๆ ตามลำดับจำนวนหัวข้อธรรม — *Anguttara-nikāya*: Adding-One Collection; Collection of Numerical Sayings จัดเป็น 11 นิบาต (หมวด 1 ถึง หมวด 11) รวมเข้าเป็นคัมภีร์ 5 เล่ม มี 9,557 สูตร

5. **ขุททกนิกาย (ข)** ชุมนุมพระสูตร ข้อธรรม คำอธิบายและเรื่องราวเบ็ดเตล็ด — *Khuddaka-nikāya*: Smaller Collection; Collection of Minor Works รวมคัมภีร์ที่จัดเข้าไม่ได้ในนิกายสี่ข้างต้น มีทั้งหมด 15 คัมภีร์ จัดเป็น 9 เล่ม คือ *ขุททกปาฐะ ธรรมบท อุทาน อิติวุตตกะ สุตตนิบาต* (1 เล่ม) *วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เภรคาถา เถรีคาถา* (1 เล่ม) *ชาดก* (2 เล่ม) *นิทเทส (มหานิทเทส 1 เล่ม, จูฬนิทเทส 1 เล่ม)* *ปฏิลัมภิทามัคค์* (1 เล่ม) *อบทาน* (1 2/3 เล่ม) *พุทธวงศ์ จริยาปิฎก* (1/3 เล่ม)

3. **อภิธรรมปิฎก** (หมวดอภิธรรม, ประมวลหลักธรรมและคำอธิบายในรูปหลักวิชาล้วนๆ ไม่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์และบุคคล — *Abhidhamma-piṭaka*: the Basket of Sublime, Higher or Extra Doctrine) แบ่งเป็น 7 คัมภีร์ จัดพิมพ์เป็น 12 เล่ม คือ

1. **ธัมมสังคณี หรือ สังคณี (ส)** รวมข้อธรรมเข้าไว้เป็นหมวดหมู่แล้วอธิบายเป็นประเภทๆ — *Saṅgaṇī*: Enumeration of the Dhammas (1 เล่ม)

2. **วิภังค์ (วิ)** อธิบายข้อธรรมที่รวมเป็นหมวดหมู่ (เรียก *วิภังค์* หนึ่งๆ) แยกแยะออกชี้แจงวินิจฉัยโดยละเอียด — *Vibhaṅga*: Analysis of the Dhammas (1 เล่ม)

3. **ธาตุกถา (ธา)** สงเคราะห์ข้อธรรมต่างๆ เข้าในชั้นธาตุอายตนะธาตุ — *Dhātukathā*: Discussion of Elements (ครึ่งเล่ม)

4. **บุคคลบัญญัติ (บุ)** บัญญัติความหมายบุคคลประเภทต่างๆ ตามคุณธรรมที่มีอยู่ในบุคคลนั้นๆ — *Puggalapaññatti*: Description of Individuals (ครึ่งเล่ม)

5. **กถาวัตถุ (ก)** แกลงวินิจฉัยทัศนะต่างๆ ที่ขัดแย้งกันระหว่างนิกายทั้งหลายสมัยตติย-สังคายนา — *Kathāvatthu*: Subjects of Discussion (1 เล่ม)

6. **ยมก (ย)** ยกหัวข้อธรรมขึ้นวินิจฉัยด้วยวิธีถามตอบโดยตั้งคำถามย้อนกันเป็นคู่ๆ — *Yamaka*: Book of Pairs (2 เล่ม)

7. **ปฏฐาน (ป)** หรือ **มหาปกรณ** อธิบายปัจจัย 24 โดยพิสดาร — *Paṭṭhāna*: Book of Relations (6 เล่ม)

อนึ่ง 3 ปิฎกนี้ สงเคราะห์เข้าใน [35] *ปาพจน์ 2* คือ พระสูตรตันตปิฎกและพระอภิธรรม-ปิฎก จัดเป็น ธรรม พระวินัยปิฎกจัดเป็น วินัย

[☆☆] ไตรรัตน์ ดู [100] รัตนตรัย.

[76] ไตรลักษณ์ (ลักษณะ 3, อาการที่เป็นเครื่องกำหนดหมาย 3 อย่าง อันให้รู้ถึงความจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอย่างนั้นๆ ตามธรรมชาติของมัน — *Tilakkhaṇa: the Three Characteristics*)

1. อนิจจตา (ความเป็นของไม่เที่ยง — *Aniccatā: impermanence; transiency*)
2. ทุกขตา (ความเป็นทุกข์ — *Dukkhatā: state of suffering or being oppressed*)
3. อนัตตตา (ความเป็นของไม่ใช่ตน — *Anattatā: soullessness; state of being not self*)

• ลักษณะเหล่านี้ มี 3 อย่าง จึงเรียกว่า *ไตรลักษณ์*

• ลักษณะทั้ง ๓ นี้ มีแกสิ่งทั้งหลายเป็นสามัญเสมอเหมือนกัน คือ ทุกอย่างที่เป็นสังขตะ เป็นสังขาร ล้วนไม่เที่ยง (*อนิจจา*) คงทนอยู่ไม่ได้ (*ทุกขา*) เสมอเหมือนกันทั้งหมด ทุกอย่างที่เป็นธรรม ทั้งสังขตะคือสังขาร และอสังขตะคือวิสังขาร ล้วนมีใช่ตน ไม่เป็นอัตตา (*อนัตตา*) เสมอกันทั้งสิ้น จึงเรียกว่า *สามัญลักษณะ* หรือ *สามัญลักษณ์* (*Sāmañña-lakkhaṇa: the Common Characteristics*)

• ลักษณะทั้ง 3 เหล่านี้ ปรากฏอยู่ตามธรรมดาที่แน่นอน เป็นไปตามกฎธรรมชาติ คือ *ธรรมนิยาม*

• *ไตรลักษณ์* ก็ดี *สามัญลักษณ์* ก็ดี เป็นคำในชั้นอรรถกถา ส่วนในพระไตรปิฎก ลักษณะ 3 อย่างนี้ อยู่ในหลัก *ธรรมนิยาม*

ดู [86] *ธรรมนิยาม 3.*

S.IV.1; Dh.277-9.

ส.สพ.18/1/1; ชุ.ธ.25/30/51.

[☆☆] ไตรสิกขา ดู [124] สิกขา 3.

[77] ทวาร 3 (ทางทำกรรม — *Dvāra: door; channel of action*)

1. กายทวาร (ทวารคือกาย — *Kāya-dvāra: the body-door; channel of bodily action*)
2. วจิตวาร (ทวารคือวาจา — *Vacī-dvāra: the speech-door; speech as a door of action*)
3. มโนทวาร (ทวารคือใจ — *Mano-dvāra: the mind-door; mind as a door of action*)

Dh.234.

นัย ชุ.ธ.25/27/46; มงคล.1/252/243.

[78] ทวาร 6 (ทางรับรู้อารมณ์ ได้แก่อายตนะภายใน 6 — *Dvāra: sense-doors*)

1. จักขุทวาร (ทวารคือตา — *Cakkhu-dvāra: eye-door*)
2. โสตทวาร (ทวารคือหู — *Sota-dvāra: ear-door*)
3. ฆานทวาร (ทวารคือจมูก — *Ghāna-dvāra: nose-door*)
4. ชิวหาทวาร (ทวารคือลิ้น — *Jivhā-dvāra: tongue-door*)

5. กายทวาร (ทวารคือกาย — *Kāya-dvāra*: body-door)

6. มโนทวาร (ทวารคือใจ — *Mano-dvāra*: mind-door)

ดู [276] आयตนะภายใน 6.

S.IV.194.

ส.สพ.18/342/242.

[☆☆] ทิฏฐิ 3 ดู [14] ทิฏฐิ 3.

[79] ทุกขตา 3 (ความเป็นทุกข์, ภาวะแห่งทุกข์, สภาพทุกข์, ความเป็นสภาพที่ทนได้ยาก หรือคงอยู่ในภาวะเดิมไม่ได้ — *Dukkhatā*: state of suffering or being subject to suffering; conflict; unsatisfactoriness)

1. ทุกขทุกขตา (สภาพทุกข์คือทุกข์ หรือความเป็นทุกข์เพราะทุกข์ ได้แก่ ทุกขเวทนาทางกายก็ ตาม ใจก็ตาม ซึ่งเป็นทุกข์อย่างที่เราใส่ใจสามัญ ตรงตามชื่อ ตามสภาพ — *Dukkha-dukkhatā*: painfulness as suffering)

2. วิปริณามทุกขตา (ความเป็นทุกข์เพราะความแปรปรวน ได้แก่ความสุข ซึ่งเป็นเหตุให้เกิด ความทุกข์เมื่อต้องเปลี่ยนแปลงแปรไปเป็นอย่างอื่น — *Vipariṇāma-dukkhatā*: suffering in change)

3. สังขารทุกขตา (ความเป็นทุกข์เพราะเป็นสังขาร ได้แก่ตัวสภาวะของสังขาร คือสิ่งทั้งปวงซึ่ง เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง ที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายไป ทำให้คงสภาพอยู่ไม่ได้ พร่องอยู่ เสมอ และให้เกิดทุกข์แก่ผู้ยึดถือด้วยอุปาทาน — *Saṅkhāra-dukkhatā*: suffering due to formations; inherent liability to suffering)

D.III.216; S.IV.259; V.56.

ที่.ป.11/228/229; ส.สพ.18/510/318; ส.ม.19/319/85.

[80] ทุจริต 3 (ความประพฤติชั่ว, ประพฤติไม่ดี — *Duccarita*: evil conduct; misconduct)

1. กายทุจริต (ความประพฤติชั่วด้วยกาย — *Kāya-duccarita*: evil conduct in act; misconduct by body) มี 3 คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน และกาเมสุมิฉฉาจาร

2. วจีทุจริต (ความประพฤติชั่วด้วยวาจา — *Vacī-duccarita*: evil conduct in word; misconduct by speech) มี 4 คือ มุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา และสัมผัปปลาปะ

3. มโนทุจริต (ความประพฤติชั่วด้วยใจ — *Mano-duccarita*: evil conduct in thought; misconduct by mind) มี 3 คือ อภิชฌา พยาบาท และมิจฉาทิฏฐิ

ดู รายละเอียดที่ [321] อภิสกกรรมบท 10.

D.III.214; Dhs.1305.

ที่.ป.11/228/227; อภ.ส.34/840/327.

[81] สุจริต 3 (ความประพฤติดี, ประพฤติชอบ — *Sucarita*: good conduct)

1. กายสุจริต (ความประพฤติชอบด้วยกาย — *Kāya-sucarita*: good conduct in act) มี 3

คือ งดเว้นและประพฤติตรงข้ามกับ ปาณาติบาต อทินนาทาน และกาเมสุมิจฉาจาร

2. วจีสุจริต (ความประพฤติชอบด้วยวาจา — *Vacī-sucarita*: good conduct in word) มี 4 คือ งดเว้นและประพฤติตรงข้ามกับ มุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา และสัมผัปปลาปะ

3. มโนสุจริต (ความประพฤติชอบด้วยใจ — *Mano-sucarita*: good conduct in thought) มี 3 คือ อนภิชฌา อพยาบาท และสัมมาทิฏฐิ.

ดูรายละเอียดที่ [320] ฤคสภกรรมบท 10².

D.III.215; Dhs.1306.

ที่.ป.11/228/227; อภ.ส.34/840/327.

[82] เทพ 3 (เทพเจ้า, เทวดา — *Deva*: gods; divine beings)

1. สมมติเทพ (เทวดาโดยสมมติ ได้แก่ พระราชา พระเทวี และพระราชกุมาร — *Sammati-deva*: gods by convention)

2. อุปัตติเทพ (เทวดาโดยกำเนิด ได้แก่ เทวดาในกามาวจรสวรรค์ และพรหมทั้งหลาย เป็นต้น — *Upapatti-deva*: gods by rebirth)

3. วิสุทธิเทพ (เทวดาโดยความบริสุทธิ์ ได้แก่ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ทั้งหลาย — *Visuddhi-deva*: gods by purification)

Nd²173; KhA.123.

ช.จุ.30/214/112; ชุททก.อ.135.

[83] เทวทูต 3 (ทูตของยมเทพ, สื่อแจ้งข่าวของมฤตยู, สิ่งที่เป็นสัญญาณเตือนใจให้ระลึกถึงคติธรรมดาของชีวิตอันมีความตายเป็นที่สุด เพื่อจะได้เกิดความสังเวชและเร่งชวนชวาททำ ความดี ด้วยความไม่ประมาท — *Devadūta*: divine messengers; messengers of death)

1. ชินณะ (คนแก่ — *Jiṇṇa*: old men)

2. พยาธิตะ หรือ อาพาธิกะ (คนเจ็บ, ผู้ป่วย — *Byādhita, Ābādhika*: sick men)

3. มตะ (คนตาย — *Mata*: dead men)

A.I.138.

อภ.ติก.20/475/175.

[☆☆] เทวทูต 4 ดู [150] นิमित 4.

[84] เทวทูต 5 (ทูตของยมเทพ — *Devadūta*: divine messengers)

1. ทหระ หรือ มันทกุมาร (เด็กอ่อน — *Dahara*: a young baby)

2. ชินณะ (คนแก่ — *Jiṇṇa*: an old man)

3. พยาธิตะ หรือ อาพาธิกะ (คนเจ็บ — *Byādhita, Ābādhika*: a sick man)

4. กรรมการณ์ปัตตะ (คนถูกลงโทษ, คนถูกจองจำลงอาญา — *Kammakāraṇappatta*: a criminal subjected to punishment)

5. มตะ (คนตาย — *Mata*: a dead man)

M.III.179.

ม.อุ.14/507/335.

[85] **ธรรม 3** (สภาวะ, สิ่ง, ปรากฏการณ์ — *Dhamma*: states; things; phenomena; ideas)

1. **กุศลธรรม** (ธรรมที่เป็นกุศล, สภาวะที่ฉลาด ดีงาม เอื้อแก่สุขภาพจิต เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ ได้แก่กุศลมูล 3 กิเลส นามขันธ์ 4 ที่สัมปยุตด้วยกุศลมูลนั้นก็ดี กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่มีกุศลมูลเป็นสมุฏฐาน กิเลส กล่าวสั้นว่า กุศลในภูมิ 4 — *Kusala-dhamma*: skilful, wholesome, or profitable states; good things)

2. **อกุศลธรรม** (ธรรมที่เป็นอกุศล, สภาวะที่ตรงข้ามกับกุศล ได้แก่ อกุศลมูล 3 และกิเลสอันมีฐานเดียวกับอกุศลมูลนั้น กิเลส นามขันธ์ 4 ที่สัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น กิเลส กายกรรม วจีกรรม มโนกรรมที่มีอกุศลมูลเป็นสมุฏฐาน กิเลส กล่าวสั้นว่า *อกุศลจิตตูปบาท 12* — *Akusala-dhamma*: unskilful, unwholesome or unprofitable states; bad things)

3. **อัปยาคตธรรม** (ธรรมที่เป็นอัปยาคต, สภาวะที่เป็นกลางๆ ซึ่งขาดลงมิได้ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล ได้แก่ นามขันธ์ 4 ที่เป็นวิบากแห่งกุศลและอกุศล เป็นกามาวจรก็ตาม รูปาวจรก็ตาม อรูปาวจรก็ตาม โลกุตตระก็ตาม อย่างหนึ่ง ธรรมทั้งหลายที่เป็นกิริยา มิใช่กุศล มิใช่อกุศล มิใช่วิบากแห่งกรรม อย่างหนึ่ง รูปทั้งปวง อย่างหนึ่ง อสังขตธาตุ คือ นิพพาน อย่างหนึ่ง กล่าวสั้นคือ วิบากในภูมิ 4, กิริยาอัปยาคตในภูมิ 3, รูป และนิพพาน — *Abyākata-dhamma*: the indeterminate; neither-good-nor-bad thing)

Dhs.91,180,234.

อภิ.ส.34/1/1; 663/259; 878/340.

[86] **ธรรมนิยาม 3** (กำหนดแห่งธรรมดา, ความเป็นไปอันแน่นอนโดยธรรมดา, กฎธรรมชาติ — *Dhamma-niyāma*: orderliness of nature; natural law)

1. **สพฺเพ สงฺขารા อนิจฺจา** (สังขารคือสังขตธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง — *Sabbe saṅkhārā aniccā*: all conditioned states are impermanent)

2. **สพฺเพ สงฺขารા ทุกฺขา** (สังขารคือสังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์ — *Sabbe saṅkhārā dukkhā*: all conditioned states are subject to oppression, conflict or suffering)

3. **สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา** (ธรรมคือสังขตธรรมและอสังขตธรรม หรือสังขารและวิสังขารทั้งปวงไม่ใช่ตน — *Sabbe dhammā anattā*: all states are not-self or soulless)

หลักความจริงนี้ แสดงให้เห็นลักษณะ 3 อย่าง ที่เรียกว่า *ไตรลักษณ์* ของสภาวธรรมทั้งหลาย (ดู [76] *ไตรลักษณ์*) พระพุทธเจ้าจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม หลักทั้งสามนี้ ก็คงมีอยู่เป็นธรรมดา พระพุทธเจ้าเป็นแต่ทรงค้นพบ และนำมาเปิดเผยแสดงแก่เวไนย.

ดู [223] *นิยาม 5*.

A.I.285.

อง.ดิก.20/576/368.

[87] **นิมิต หรือ นิมิตต์ 3** (เครื่องหมายสำหรับให้จิตกำหนดในการเจริญกรรมฐาน, ภาพที่เห็นในใจอันเป็นตัวแทนของสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน — *Nimitta*: sign; mental image)

1. บริกรรมนิมิต (นิมิตแห่งบริกรรม, นิมิตตระเตรียมหรือนิมิตแรกเริ่ม ได้แก่ สิ่งใดก็ตามที่กำหนดเป็นอารมณ์ในการเจริญกรรมฐาน เช่น ดวงกลืนที่เพ่งดู หรือ พุทธคุณที่นึกเป็นอารมณ์ว่าอยู่ในใจเป็นต้น — *Parikamma-nimitta*: preliminary sign) ได้ในกรรมฐานทั้ง 40

2. อุดคคนิมิต (นิมิตที่ใจเรียน, นิมิตติดตา ได้แก่ บริกรรมนิมิตนั้นที่เพ่งหรือนึกกำหนดจนเห็นแม่นยำในใจ เช่น ดวงกลืนที่เพ่งจนติดตา หลับตามองเห็น เป็นต้น — *Uggaha-nimitta*: learning sign; abstract sign; visualized image) ได้ในกรรมฐานทั้ง 40

3. ปฏิภาคนิมิต (นิมิตเสมือน, นิมิตเทียบเคียง ได้แก่ นิมิตที่เป็นภาพเหมือนของอุดคคนิมิตนั้น แต่เป็นสิ่งที่เกิดจากสัญญา เป็นเพียงอาการปรากฏแก่ผู้ได้สมาธิ จึงบริสุทธิ์จนปราศจากสิ่งเป็นต้น และไม่มีมลทินใดๆ ทั้งสามารถนึกขยายหรือย่อส่วนได้ตามปรารถนา — *Paṭibhāga-nimitta*: counterpart sign; conceptualized image) นิมิตนี้ได้เฉพาะในกรรมฐาน 22 คือ กลืน 10 อสุภะ 10 กายคตาสติ 1 และอานาปานสติ 1

เมื่อเกิดปฏิภาคนิมิตขึ้น จิตย่อมตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิ จึงชื่อว่าปฏิภาคนิมิตเกิดพร้อมกับอุปจารสมาธิ เมื่อเสพปฏิภาคนิมิตนั้นสม่ำเสมอด้วยอุปจารสมาธิก็จะสำเร็จเป็นอัปปนาสมาธิต่อไป ปฏิภาคนิมิตจึงถือว่าเป็นอารมณ์แก่อุปจารภาวนา และอัปปนาภาวนา.

ดู [99] ภาวนา 3.

Comp.203; Vism.125.

สงคท.51; วิสุทธิ.1/159.

[88] บุญกิริยาวัตร 3 (ที่ตั้งแห่งการทำบุญ, เรื่องที่จัดเป็นการทำความดี, หลักการทำความดี, ทางทำความดี — *Puññakiriyā-vatthu*: bases of meritorious action; grounds for accomplishing merit)

1. ทานมัย บุญกิริยาวัตร (ทำบุญด้วยการให้ปันสิ่งของ — *Dānamaya puññakiriyā-vatthu*: meritorious action consisting in giving or generosity)

2. สีลมัย บุญกิริยาวัตร (ทำบุญด้วยการรักษาศีล หรือประพฤติดีมีระเบียบวินัย — *Sīlamaya* ~: meritorious action consisting in observing the precepts or moral behaviour)

3. ภาวนามัย บุญกิริยาวัตร (ทำบุญด้วยการเจริญภาวนา คือฝึกอบรมจิตใจเจริญปัญญา — *Bhāvanāmaya* ~: meritorious action consisting in mental development)

D.III.218; A.IV.239; It.51.

ที.ป.11/228/230; อญ.อภุจก.23/126/245; ชุ.อิติ.25/238/270.

[89] บุญกิริยาวัตร 10 (ที่ตั้งแห่งการทำบุญ, ทางทำความดี — *Puññakiriyā-vatthu*: bases of meritorious action)

1. ทานมัย (ทำบุญด้วยการให้ปันสิ่งของ — *Dānamaya*: meritorious action consisting in generosity; merit acquired by giving)

2. สีลมัย (ทำบุญด้วยการรักษาศีลหรือประพฤติดี — *Sīlamaya*: by observing the precepts or moral behaviour)

3. **ภาวนามัย** (ทำบุญด้วยการเจริญภาวนา คือฝึกอบรมจิตใจเจริญปัญญา — *Bhāvanā-maya* ~: by mental development)
4. **อปายนมัย** (ทำบุญด้วยการประพุดิอ่อนน้อม — *Apacāyanamaya*: by humility or reverence)
5. **เวยยาวัจจมัย** (ทำบุญด้วยการช่วยขวนขวายรับใช้ — *Veyyāvaccamaya*: by rendering services)
6. **ปัตติทานมัย** (ทำบุญด้วยการเฉลี่ยส่วนแห่งความดีให้แก่ผู้อื่น — *Pattidānamaya*: by sharing or giving out merit)
7. **ปัตตานุโมทนามัย** (ทำบุญด้วยการยินดีในความดีของผู้อื่น — *Pattānumodanāmaya*: by rejoicing in others' merit)
8. **ธัมมัสสวนมัย** (ทำบุญด้วยการฟังธรรมศึกษาหาความรู้ — *Dhammassavanamaya*: by listening to the Doctrine or right teaching)
9. **ธัมมเทศนามัย** (ทำบุญด้วยการสั่งสอนธรรมให้ความรู้ — *Dhammadesanāmaya*: by teaching the Doctrine or showing truth)
10. **ทิฏฐุจกัมม** (ทำบุญด้วยการทำความเห็นให้ตรง — *Diṭṭhujukamma*: by straightening one's views or forming correct views)

ข้อ 4 และข้อ 5 จัดเข้าในสීමัย; 6 และ 7 ในทานมัย; 8 และ 9 ในภาวนามัย; ข้อ 10 ได้ทั้งทาน ศีล และภาวนา

D.A.III.999; Comp.146.

ที่.อ.3/246; สังคหะ 29.

[90] บุตร 3 (*Putta*: son; child; descendant)

1. **อติชาตบุตร** (บุตรที่ยิ่งกว่าบิดามารดา, ลูกที่ดีกว่าเลิศกว่าพ่อแม่ — *Atijāta-putta*: superior-born son)
 2. **อนุชาตบุตร** (บุตรที่ตามเยี่ยงบิดามารดา, ลูกที่เสมอด้วยพ่อแม่ — *Anujāta-putta*: like-born son)
 3. **อวชาตบุตร** (บุตรที่ต่ำลงกว่าบิดามารดา, ลูกที่ทราม — *Avajāta-putta*: inferior-born son)
- บุตรประเภทที่ 1 นั้น เรียกอีกอย่างว่า **อภิชาตบุตร**

It.62.

พ.อ.ติ.25/252/278.

[91] **ปปัญจะ** หรือ **ปปัญจธรรม 3** (กิเลสเครื่องเนิ่นช้า, กิเลสที่เป็นตัวการทำให้เกิดปรุงแต่งยึดเยื้อพิสดาร ทำให้เชวห่างออกไปจากความเป็นจริงที่ง่าย ๆ เปิดเผย ก่อให้เกิดปัญหาต่างๆ และขัดขวางไม่ให้เข้าถึงความจริงหรือทำให้ไม่อาจแก้ปัญหาอย่างถูกต้องตรงไปตรงมา — *Papañca*: proliferation; diversification; diffuseness; mental diffusion)

1. **ตัณหา** (ความทะยานอยาก, ความปรารถนาที่จะบำรุงบำเรอปรนเปรอตน, ความอยากได้

อยากเอา — *Taṇhā*: craving; selfish desire)

2. ทิฏฐิ (ความคิดเห็น ความเชื่อถือ ลัทธิ ทฤษฎี อุดมการณ์ต่างๆ ที่ยึดถือไว้โดยมงายหรือโดยอาการเชิดชูอย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเท็จทั้งนั้น เป็นต้น ทำให้ปิดตัวแคบ ไม่ยอมรับฟังใคร ตัดโอกาสที่จะเจริญปัญญา หรือคิดเตลิดไปข้างเดียว ตลอดจนเป็นเหตุแห่งการเบียดเบียนบีบคั้นผู้อื่นที่ไม่ถืออย่างตน, ความยึดติดในทฤษฎี ฯลฯ ถือความคิดเห็นเป็นความจริง — *Diṭṭhi*: view; dogma; speculation)

3. มานะ (ความถือตัว, ความสำคัญตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่ ถือสูงถือต่ำ ยิ่งใหญ่เท่าเทียม หรือด้อยกว่าผู้อื่น, ความอยากเด่นอยากยกชูตนให้ยิ่งใหญ่ — *Māna*: conceit)

ในคัมภีร์วิภังค์ เรียกปัญจะ 3 นี้เป็น **ฉันทะ** (คือตัณหา) *มานะ ทิฏฐิ*

Nd¹ 280; Vbh.393; Nett. 37–38.

พ.ม.29/505/337; อภ.วิ.35/1034/530; เนตติ. 56–57.

[92] ปริยญา 3 (การกำหนดรู้, การทำความรู้จัก, การทำความเข้าใจโดยครบถ้วน — *Pariññā*: full understanding; diagnosis)

1. ญาตปริยญา (กำหนดรู้ด้วยให้เป็นสิ่งอันรู้แล้ว, กำหนดรู้ขั้นรู้จัก, กำหนดรู้ตามสภาวลักษณะ คือ ทำความรู้จักจำเพาะตัวของสิ่งนั้นโดยตรง พอให้ชื่อว่าได้เป็นอันรู้จักสิ่งนั้นแล้ว เช่นรู้ว่า นี่คือ เวทนา เวทนาคือสิ่งที่มีลักษณะสเวยอารมณ์ ดังนี้ เป็นต้น — *Ñāta-pariññā*: full knowledge as the known; diagnosis as knowledge)

2. ตีรณปริยญา (กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา, กำหนดรู้ขั้นพิจารณา, กำหนดรู้โดยสามัญลักษณะ คือ ทำความรู้จักสิ่งนั้นพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เช่นว่า เวทนาไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน ดังนี้ เป็นต้น — *Tīraṇa-pariññā*: full knowledge as investigating; diagnosis as judgment)

3. ปหานปริยญา (กำหนดรู้ด้วยการละ, กำหนดรู้ถึงขั้นละได้, กำหนดรู้โดยตัดทางมิให้ฉันทาคะ เกิดมีในสิ่งนั้น คือรู้ว่าสิ่งนั้นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาแล้ว ละนิจจสัญญา เป็นต้น ในสิ่งนั้นเสียได้ — *Pahāna-pariññā*: full knowledge as abandoning; diagnosis as abandoning)

ปริยญา 3 นี้ เป็นโลกียะ มีขั้น 5 เป็นอารมณ์ เป็นกิจในอริยสัจจข้อที่ 1 คือทุกข์ ในทางปฏิบัติ จัดเข้าใน *วิสุทธิ* ข้อ 3 ถึง 6 คือ

ก. ตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ ถึง ปัจจยปริคคหญาณ เป็นภูมิแห่งญาตปริยญา (= 3. ทิฏฐิ-วิสุทธิ และ 4. กังขาวิตรณวิสุทธิ)

ข. ตั้งแต่กาลปัลลิมสนญาณ ถึง อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ เป็นภูมิแห่งตีรณปริยญา (= 5. มัคคา-มคคญาณทัสสนวิสุทธิ)

ค. ตั้งแต่กังขานุปัสสนาญาณ ขึ้นไป เป็นภูมิแห่งปหานปริยญา (= 6. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ)

ดู [205] กิจในอริยสัจ 4; [285] วิสุทธิ 7; [311] วิปัสสนาญาณ 9.

[☆☆] **ปหาน 3** (การละกิเลส — *Pahāna*: abandonment) คือ วิกขัมภนปหาน ตหังคปหาน และสมุจเฉทปหาน มีรวมอยู่ใน ปหาน 5.

ดู [224] นิโธ 5.

Vism.693.

วิสุทธิ.3/349.

[93] **ปัญญา 3** (ความรอบรู้, รู้ทั่ว, เข้าใจ, รู้ซึ่ง — *Paññā*: wisdom; knowledge; understanding)

1. **จินตามยปัญญา** (ปัญญาเกิดจากการคิดพิจารณา, ปัญญาสืบแต่โยนิโสมนสิการที่ตั้งขึ้นในตนเอง — *Cintāmayapaññā*: wisdom resulting from reflection; knowledge that is thought out)

2. **สุตมยปัญญา** (ปัญญาเกิดจากการสดับเล่าเรียน, ปัญญาสืบแต่ปรโตโมสะ — *Sutamaya-paññā*: wisdom resulting from study; knowledge that is learned from others)

3. **ภาวนามยปัญญา** (ปัญญาเกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญ, ปัญญาสืบแต่ปัญญาสองอย่างแรกนั้น แล้วหมั่นมนสิการในประดาสภาวธรรม — *Bhāvanāmayapaññā*: wisdom resulting from mental development; knowledge that is gained by development or practice)

D.III.219; Vbh.324.

ที.ปา.11/228/231; อภ.วิ.35/804/438.

[94] **ปาฏิหาริย์ 3** (การกระทำที่กำจัดหรือทำให้ปฏิบัติยากยอมได้, การกระทำที่ให้เห็นเป็นอัศจรรย์, การกระทำที่ให้เกิดผลเป็นอัศจรรย์ — *Pāṭihāriya*: marvel; wonder; miracle)

1. **อิทธิปาฏิหาริย์** (ปาฏิหาริย์คือฤทธิ์, แสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์ — *Iddhi-pāṭihāriya*: marvel of psychic power)

2. **อาเทศนาปาฏิหาริย์** (ปาฏิหาริย์คือการทายใจ, รอบรู้กระบวนของจิตจนสามารถกำหนดอาการที่หมายเล็กน้อยแล้วบอกสภาพจิต ความคิด อุปนิสัยได้ถูกต้องเป็นอัศจรรย์ — *Ādesanā-pāṭihāriya*: marvel of mind-reading)

3. **อนุสาสนีปาฏิหาริย์** (ปาฏิหาริย์คืออนุศาสน์, คำสอนเป็นจริง สอนให้เห็นจริง นำไปปฏิบัติได้ผลสมจริง เป็นอัศจรรย์ — *Anusāsani-pāṭihāriya*: marvel of teaching)

ใน 3 อย่างนี้ พระพุทธเจ้าทรงรังเกียจอิทธิปาฏิหาริย์และอาเทศนาปาฏิหาริย์ แต่ทรงสรรเสริญอนุสาสนีปาฏิหาริย์ว่าเป็นเยี่ยม

D.I.211; A.I.170; Ps.II.227.

ที.สี.9/339/273; อญ.ติก.20/500/217; พุ.ปฎิ.31/718/616.

[95] **ปาปณิกธรรม 3** (ปาปณิกังคะ: หลักพ่อค้า, องค์คุณของพ่อค้า — *Pāpaṇika-dhamma*: qualities of a successful shopkeeper or businessman)

1. **จักขุมา** ตาดี (รู้จักสินค้า ดูของเป็น สามารถคำนวณราคา กะตุนเก็งกำไรแม่นยำ — *Cakkhumā*: shrewd)

2. **วิฐโ** จัดเจนธุรกิจ (รู้แหล่งซื้อแหล่งขาย รู้ความเคลื่อนไหวความต้องการของตลาด สามารถ

ในการจัดซื้อจัดจำหน่าย รู้ใจและรู้จักเอาใจลูกค้า — *Vidhūro*: capable of administering business)

3. นิสสยสัมปันโน พร้อมด้วยแหล่งทุนเป็นที่อาศัย (เป็นที่เชื่อถือไว้วางใจในหมู่แหล่งทุนใหญ่ๆ ทางการเงินลงทุนหรือดำเนินกิจการโดยง่าย — *Nissayasampanno*: having a good credit rating)

A.I.116.

อ.ต.ก.20/459/146.

[☆☆] **ปิฎก 3** ดู [75] ไตรปิฎก.

[☆☆] **พุทธคุณ 3** ดู [305] พุทธคุณ 3.

[96] พุทธจริยา 3 (พระจริยา หรือการทรงบำเพ็ญประโยชน์ ของพระพุทธเจ้า — *Buddha-cariyā*: the Buddha's conduct, functions or services)

1. โลกัตถจริยา (พระพุทธรจริยาเพื่อประโยชน์แก่โลก — *Lokattha-cariyā*: conduct for the well-being of the world)

2. ญาติัตถจริยา (พระพุทธรจริยาเพื่อประโยชน์แก่พระญาติตามฐานะ — *Nātattha-cariyā*: conduct for the benefit of his relatives)

3. พุทธัตถจริยา (พระพุทธรจริยาที่ทรงบำเพ็ญประโยชน์ตามหน้าที่ของพระพุทธเจ้า — *Buddhattha-cariyā*: beneficial conduct as functions of the Buddha)

ใน 3 อย่างนี้ โลกัตถจริยามาในพระไตรปิฎก (ช.จุ.30/667/322; ช.ปฎ.31/449/329; 715/615) สองอย่างหลังมาในอรรถกถา.

AA.I.98; DhA.III.441.

อ.จ.อ.1/104; ข.อ.7/93.

[97] พุทธโอวาท 3 (ประมวลคำสอนของพระพุทธเจ้าที่เป็นหลักใหญ่ 3 ข้อ — *Buddha-ovāda*: the Three Admonitions or Exhortations of the Buddha)

1. สัพพปาปสฺส อกรณํ (ไม่ทำความชั่วทั้งปวง — *Sabbapāpassa akaraṇaṃ*: not to do any evil)

2. กุสลสฺสุปสมฺปทา (ทำแต่ความดี — *Kusalassūpasampadā*: to do good; to cultivate good)

3. สจิตฺตปริโยทปนํ (ทำใจของตนให้สะอาดบริสุทธิ์ — *Sacittapariyodapanam*: to purify the mind)

หลัก 3 ข้อนี้ รวมอยู่ใน **โอวาทปาฏิโมกข์** ที่ทรงแสดงในวันเพ็ญ เดือน 3 ที่บัดนี้เรียกว่า **วันมาฆบูชา**

D.II.49; Dh.183.

ที่.ม.10/54/57; ช.ธ.25/24/39.

[98] ภพ 3 (ภาวะชีวิตของสัตว์, โลกเป็นที่อยู่ของสัตว์ — *Bhava*: existence; sphere)

1. กามภพ (ภพที่เป็นกามาวจร, ภพของสัตว์ผู้ยังแสวงกามคุณคืออารมณ์ทางอินทรีย์ทั้ง 5 ได้แก่ แก้ว 4 มนุษย์โลก และกามาวจรสวรรค์ทั้ง 6 — *Kāma-bhava*: the Sense-Sphere)

2. รูปภพ (ภพที่เป็นรูปาวจร, ภพของสัตว์ผู้เข้าถึงรูปฌาน ได้แก่รูปพรหมทั้ง 16 — *Rūpa-bhava*: the Form-Sphere; Fine-Material Sphere)

3. อรูปภพ (ภพที่เป็นอรูปาวจร, ภพของสัตว์ผู้เข้าถึงอรูปฌาน ได้แก่อรูปพรหม 4 — *Arūpa-bhava*: the Formless Sphere; Immaterial Sphere)

D.III.215; M.I.294.

ที.ป.11/228/228; ม.ม.12/498/539.

[99] ภavana 3 (การเจริญ หมายถึงการเจริญกรรมฐานหรือฝึกสมาธิขั้นต่างๆ — *Bhāvanā*: stages of meditation)

1. บริกรรมภาวนา (ภาวนาขั้นบริกรรม, ฝึกสมาธิขั้นเตรียม ได้แก่การถือเอานิมิตในสิ่งที่กำหนดเป็นอารมณ์กรรมฐาน เช่น เฟ่งดวงกลีณ หรือนึกถึงพุทธคุณเป็นอารมณ์ว่าอยู่ในใจ เป็นต้น กล่าวสั้นๆ คือ การกำหนดบริกรรมนิมิตนั่นเอง — *Parikamma-bhāvanā*: preliminary stage of meditation) ได้ในกรรมฐานทั้ง 40

2. อุปจารภาวนา (ภาวนาขั้นจวนเจียน, ฝึกสมาธิขั้นเป็นอุปจาร ได้แก่ เจริญกรรมฐานต่อไป ถึงขั้นที่ปฏิกาณิสมิตเกิดขึ้นในกรรมฐานที่เฟ่งวัตถุที่ดี นิ वर्ณส่งไป ในกรรมฐานประเภทนี้ เป็นอารมณ์ที่ดี นับแต่ขณะนั้นไปจัดเป็นอุปจารภาวนา — *Upacāra-bhāvanā*: proximate stage of meditation) ขั้นนี้เป็น *กามาวจรสมาธิ* ได้ในกรรมฐานทั้ง 40; อุปจารภาวนา สิ้นสุดแค่โคตรภูษณะ ในฌานชวณะ

3. อัปปนาภาวนา (ภาวนาขั้นแน่วแน่, ฝึกสมาธิขั้นเป็นอัปปนา ได้แก่ เสพปฏิกาณิสมิตที่เกิดขึ้นแล้วนั้นสมาธิด้วยอุปจารสมาธิ จนบรรลุปฐมฌาน คือ ถัดจากโคตรภูษณะในฌานชวณะ เป็นต้นไป ต่อแต่นั้นเป็นอัปปนาภาวนา — *Appanā-bhāvanā*: concentrative or attainment stage of meditation) ขั้นนี้เป็น *รูปาวจรสมาธิ* ได้เฉพาะในกรรมฐาน 30 คือ หักอนุสสติ 8 ข้างต้น ปฏิกุศลสัญญา 1 และ จตุธาตววัตถาน 1 ออกเสีย คงเหลือ อสุภะ 10 และ กายคตาสติ 1 (*ได้ถึงปฐมฌาน*) อัปปมัญญา 3 ข้อต้น (*ได้ถึงจตุตถฌาน*) อัปปมัญญาข้อท้ายคือ อุเบกขา 1 กลีณ 10 และอานาปานสติ 1 (*ได้ถึงปัญจฌาน*) อรูป 4 (*ได้อรูปฌาน*)

ดู [87] นิमित 3.

Comp.203.

สงคท.51.

[100] รัตนตรัย (รัตนะ 3, แก้วอันประเสริฐ หรือสิ่งล้ำค่า 3 ประการ, หลักที่เคารพบูชาสูงสุดของพุทธศาสนิกชน 3 อย่าง — *Ratanattaya*: the Triple Gem; Three Jewels)

1. พระพุทธเจ้า (พระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้และสอนผู้อื่นให้รู้ตาม — *Buddha*: the Buddha; the Enlightened One)

2. พระธรรม (คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ทั้งหลักความจริงและหลักความประพฤติ — *Dhamma*: the Dhamma; Dharma; the Doctrine)

3. พระสงฆ์ (หมู่สาวกผู้ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า — *Saṅgha*: the Sangha; the

Order)

ในบาลีที่มา เรียกว่า *สรวณะ 3*

Kh.1.

พ.พ. 25/1/1.

[101] ลัทธินอกพระพุทธศาสนา 3 (บาลีเรียกว่า *ติตถายตนะ* แปลว่า แดนเกิด ลัทธิ, ชุมนุชหรือประมวลแห่งลัทธิ — *Titthāyatana*: beliefs of other sects; grounds of sectarian tenets; spheres of wrong views; non-Buddhist beliefs)

1. ปุพเพกตเหตุวาท (ลัทธิกรรมเก่า คือ พวกที่ถือว่า สิ่งใดก็ตามที่ได้ประสบ จะเป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ตาม ล้วนเป็นเพราะกรรมที่ได้ทำไว้ในปางก่อน — *Pubbekata-vāda*: a determinist theory that whatever is experienced is due to past actions; past-action determinism) เรียกสั้นๆ ว่า *ปุพเพกตวาท*

2. อิสสรนิมมานเหตุวาท (ลัทธิพระเป็นเจ้า คือ พวกที่ถือว่า สิ่งใดก็ตามที่ได้ประสบ จะเป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ตาม ล้วนเป็นเพราะการบังนดาลของเทพผู้ยิ่งใหญ่ — *Issarakaraṇavāda*: a determinist theory that whatever is experienced is due to the creation of a Supreme Being; theistic determinism) เรียกสั้นๆ ว่า *อิศวรกรรมวาท* หรือ *อิศวรนิรมิตวาท*

3. อเหตุปัจจัยวาท (ลัทธิเลียงโซค คือ พวกที่ถือว่า สิ่งใดก็ตามที่ได้ประสบ จะเป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ตาม ล้วนหาเหตุหาปัจจัยมิได้ คือ ถึงคราวก็เป็นไปเอง — *Ahetuvāda*: an indeterminist theory that whatever is experienced is uncaused and unconditioned; accidentalism) เรียกสั้นๆ ว่า *อเหตุวาท*

ทั้งสามลัทธินี้ ไม่ชอบด้วยเหตุผล ถูกล้นเข้า ย่อมอ้างการถือสืบๆ กันมา เป็นลัทธิประเภท *อภิกิริยา* (traditional doctrines of inaction) หากยึดมั่นถือตามเข้าแล้วย่อมให้เกิดโทษ คือ ไม่เกิดฉันทะ และความพยายาม ที่จะทำการที่ควรทำและเว้นการที่ไม่ควรทำ

A.I.173; Vbh.367.

อ.จ.ต.ก. 20/501/222; อภ.วิ. 35/940/496.

[102] โลก 3¹ (ประดาสภาวธรรมหรือหมู่สัตว์ กำหนดโดยขอบเขตบ้าง ไม่กำหนดบ้าง — *Loka*: the world; the earth; sphere; universe)

1. สังขารโลก (โลกคือสังขาร ได้แก่สภาวธรรมทั้งปวงที่มีการปรุงแต่งตามเหตุปัจจัย — *Sanikhāra-loka*: the world of formations)

2. สัตวโลก (โลกคือหมู่สัตว์ — *Satta-loka*: the world of beings)

3. โอกาสโลก (โลกอันกำหนดด้วยโอกาส, โลกอันมีในอวกาศ, จักรวาล — *Okāsa-loka*: the world of location; the world in space; the universe)

Vism.204; DA.I.173; MA.I.397.

วิสุทธิ.1/262; ที.อ.1/215; ม.อ.2/269.

[103] โลก 3² (โลกคือหมู่สัตว์, สัตวโลก — *Loka*: the world of beings)

1. มนุษยโลก (โลกคือหมู่มนุษย์ — *Manussa-loka*: the world of man)
 2. เทวโลก (โลกคือหมู่เทพ, สวรรค์ชั้นกามาจรทั้ง 6 — *Deva-loka*: the heavenly world)
 3. พรหมโลก (โลกคือหมู่พรหม, สวรรค์ชั้นพรหม — *Brahma-loka*: the Brahma world)
- โลก 3 ในหมวดนี้ ท่านจำแนกออกมาจาก ข้อ 2 คือสัตวโลก ในหมวดก่อน [102]

DA.I.173; MA.I.397.

ที.อ.1/215; ม.อ.2/269.

[104] **โลก 3³** (โลกอันเป็นที่อยู่ของสัตว์ — *Loka*: the world; sphere) คือ **กามโลก** — *Kāmaloka*: the world of sense-desire; **รูปโลก** — *Rūpaloka*: the world of form; **อรุณโลก** — *Arūpaloka*: the formless world; เป็นชื่อที่บางแห่งใช้เรียก ภพ 3 แต่ไม่นิยม
ดู [98] ภพ 3.

สงคท.ฎีกา18.

[105] **วัฏฏะ 3 หรือ ไตรวัฏฏ์** (วน, วงเวียน, องค์ประกอบที่หมุนเวียนต่อเนื่องกันของ ภวัจักร หรือสังสารจักร — *Vaṭṭa*: the triple round; cycle)

1. กิเลสวัฏฏ์ (วงจรกิจเลส ประกอบด้วยยถาวิชา ตัณหา และอุปาทาน — *Kilesa-vaṭṭa*: round of defilements)
2. กรรมวัฏฏ์ (วงจรรกรรม ประกอบด้วยสังขารและกรรมภพ — *Kamma-vaṭṭa*: round of kamma)
3. วิปากวัฏฏ์ (วงจรวิปาก ประกอบด้วย วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ซึ่งแสดงออกในรูปปรากฏที่เรียกว่า อุปปัตติภพ ชาติ ชรา มรณะ เป็นต้น — *Vipāka-vaṭṭa*: round of results)

สามอย่างนี้ ประกอบเข้าเป็นวงจรใหญ่แห่งปัจจัยการ เรียกว่า *ภวัจักร* หรือ *สังสารจักร* ตามหลักปฏิจลสมุปบาท

Vism.581.

วิสุทธิ.3/198.

[106] **วิชา 3** (ความรู้แจ้ง, ความรู้วิเศษ — *Vijjā*: the Threefold Knowledge)

1. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ญาณเป็นเหตุระลึกขึ้นหวนที่อาศัยอยู่ในก่อนได้, ระลึกชาติได้ — *Pubbenivāsānussati-ñāṇa*: reminiscence of past lives)
2. จุตูปปาตญาณ (ญาณกำหนดรู้จุดเกิดและอุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลาย อันเป็นไปตามกรรม, เห็นการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย เรียกอีกอย่างว่า **ทิพพจักขุญาณ** — *Cutūpapāta-ñāṇa*: knowledge of the decease and rebirth of beings; clairvoyance)
3. อาสวักขยญาณ (ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย, ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ, ความตรัสรู้ — *Āsavakkhaya-ñāṇa*: knowledge of the destruction of mental intoxication)

วิชา 3 นี้ เรียกสั้นๆ ว่า *ญาณ 3, ๑ [297] วิชา 8* ด้วย.

D.III.220, 275; A.V.211.

ที.ป.11/228/232; 398/292; อ.พ.สก.24/102/225.

[☆☆☆] วิปัสสนา 3 ระดับ ๑ [178] วิปัสสนา 4.

[107] วิโมกข์ 3 (ความหลุดพ้น, ประเภทของความหลุดพ้น จัดตามลักษณะการเห็นไตรลักษณ์
ข้อที่ให้ถึงความหลุดพ้น — *Vimokkha*: liberation; aspects of liberation)

1. **สุญญตวิโมกข์** (หลุดพ้นด้วยเห็นความว่างหมดความยึดมั่น ได้แก่ ความหลุดพ้นที่เกิดจาก
ปัญญาพิจารณาเห็นนามรูป โดยความเป็นอนัตตา คือ หลุดพ้นด้วยเห็นอนัตตตา แล้วถอนความ
ยึดมั่นเสียได้ — *Suññata-vimokkha*: liberation through voidness; void liberation) = อาศัยอนัตตานุปัสสนา ถอนอัสสวาทินิเวส.

2. **อนิมิตตวิโมกข์** (หลุดพ้นด้วยไม่ถืออนิมิต ได้แก่ ความหลุดพ้นที่เกิดจากปัญญาพิจารณา
เห็นนามรูป โดยความเป็นอนิจจัง คือ หลุดพ้นด้วยเห็นอนิจจตา แล้วถอนนิमितเสียได้ —
Animitta-vimokkha: liberation through signlessness; signless liberation) = อาศัยอนิจจานุปัสสนา ถอนวิปัสสนานิเวส.

3. **อัปปณิหิตวิโมกข์** (หลุดพ้นด้วยไม่ทำความปรารถนา ได้แก่ ความหลุดพ้นที่เกิดจาก
ปัญญาพิจารณาเห็นนามรูป โดยความเป็นทุกข คือ หลุดพ้นด้วยเห็นทุกขตา แล้วถอนความ
ปรารถนาเสียได้ — *Appanīhita-vimokkha*: liberation through dispositionlessness;
desireless liberation) = อาศัยทุกขานุปัสสนา ถอนตัณหาปณิธิ.

๑ [47] *สมาธิ ๕*.

Ps.II.35; Vism.657; Comp.211.

ช.ป.ฎ.31/469/353; วิสุทธ.3/299; สังคห.55.

[108] วิริติ 3 (การเว้นจากทุจริต, การเว้นจากกรรมชั่ว — *Virati*: abstinence)

1. **สัมปัตตวิริติ** (เว้นสิ่งประจวบเฉพาะหน้า, เว้นเมื่อประสบซึ่งหน้า หรือเว้นได้ทั้งที่ประจวบ
โอกาส คือ ไม่ได้ตั้งใจจะเว้นไว้ก่อน ไม่ได้สมาทานสิกขาบทไว้เลย แต่เมื่อประสบเหตุที่จะทำชั่ว
นึกคิดพิจารณาขึ้นได้ในขณะนั้นว่า ตนมีชาติตระกูล วัย หรือคุณวุฒಿಯ่างนี้ ไม่สมควรกระทำการ
กรรมเช่นนั้น แล้วงดเว้นเสียได้ไม่ทำผิดศีล — *Sampatta-virati*: abstinence as occasion
arises; abstinence in spite of opportunity)

2. **สมาทานวิริติ** (เว้นด้วยการสมาทาน คือ ตนได้ตั้งใจจะเว้นไว้ก่อน โดยได้รับศีล คือ สมาทาน
สิกขาบทไว้แล้ว ก็งดเว้นตามที่ได้สมาทานนั้น — *Samādāna-virati*: abstinence by
undertaking; abstinence in accordance with one's observances)

3. **สมุจเฉทวิริติ** หรือ **เสตุฆาตวิริติ** (เว้นด้วยตัดขาด หรือด้วยชักสะพานตัดตอนเสียทีเดียว,
เว้นได้เด็ดขาด คือ การงดเว้นความชั่ว ของพระอริยะทั้งหลาย อันประกอบด้วยอริยมรรคซึ่งจัด
กิเลสที่เป็นเหตุแห่งความชั่วนั้นๆ เสร็จสิ้นแล้ว ไม่เกิดมีแม้แต่ความคิดที่จะประกอบกรรมชั่วนั้น
เลย — *Samuccheda-virati*, *Setughāta*~: abstinence by rooting out)

วิรติ 2 อย่างแรก ยังไม่อาจวางใจได้แน่นอน วิรติข้อที่ 3 จึงจะแน่นอนสิ้นเชิง

DA.I.305; KhA.142; DhsA.103.

ที.อ.1/377; ชุพทก.อ.156; สงคณ.อ.188.

[109] วิเวก 3 (ความสัจ, ความปลีกออก — *Viveka*: seclusion)

1. กายวิเวก (ความสัจกาย ได้แก่อยู่ในที่สงัดก็ดี ดำรงอิริยาบถและเที่ยวไปผู้เดียวก็ดี — *Kāya-viveka*: bodily seclusion i.e. solitude)
2. จิตตวิเวก (ความสัจใจ ได้แก่ทำจิตให้สงบผ่องใส สงัดจากนิวรณ์ สังโยชน์ และอนุสัย เป็นต้น หมายถึงจิตแห่งท่านผู้บรรลุลุณาม และอริยมรรค อริยผล — *Citta-viveka*: mental seclusion, i.e. the state of Jhāna and the Noble Paths and Fruitions)
3. อุปธิวิเวก (ความสัจอุปธิ ได้แก่ธรรมเป็นที่สงบระงับสังขารทั้งปวง ปราศจากกิเลสก็ดี ชั้นก็ดี อภิสังขารก็ดี ที่เรียกว่าอุปธิ หมายถึงเอาพระนิพพาน — *Upadhi-viveka*: seclusion from the essentials of existence, i.e. Nibbāna)

Nd¹ 26,140,157,341.

ช.ม.29/33/29; 229/170.

[110] เวทนา 2 (การเสวยอารมณ์ — *Vedanā*: feeling; sensation)

1. กายิกเวทนา (เวทนาทางกาย — *Kāyika-vedanā*: physical feeling)
2. เจตสิกเวทนา (เวทนาทางใจ — *Cetasika-vedanā*: mental feeling)

S.IV.231.

ส.สพ.18/431/287.

[111] เวทนา 3 (การเสวยอารมณ์, ความรู้สึกของอารมณ์ — *Vedanā*: feeling; sensation)

1. สุขเวทนา (ความรู้สึกสุข สบาย ทางกายก็ตาม ทางใจก็ตาม — *Sukha-vedanā*: pleasant feeling; pleasure)
2. ทุกขเวทนา (ความรู้สึกทุกข์ ไม่สบาย ทางกายก็ตาม ทางใจก็ตาม — *Dukkha-vedanā*: painful feeling; pain)
3. อทุกขมสุขเวทนา (ความรู้สึกเฉยๆ จะสุขก็ไม่ใช่ ทุกข์ก็ไม่ใช่ เรียกอีกอย่างว่า *อุเบกขา-เวทนา* — *Adukkhamasukha-vedanā*, *Upekkhā-vedanā*: neither-pleasant-nor-painful feeling; indifferent feeling)

D.III.216; 275; S.IV.331.

ที.ป.11/228/229; 391/291; ส.สพ.18/432/287.

[112] เวทนา 5 (การเสวยอารมณ์ — *Vedanā*: feeling)

1. สุข (ความสุข ความสบายทางกาย — *Sukha*: bodily pleasure or happiness)
2. ทุกข์ (ความทุกข์ ความไม่สบาย เจ็บปวดทางกาย — *Dukkha*: bodily pain; discomfort)
3. โสมนัส (ความชุ่มชื่นสบายใจ, สุขใจ — *Somanassa*: mental happiness; joy)
4. โทมนัส (ความเสียใจ, ทุกข์ใจ — *Domanassa*: mental pain; displeasure; grief)

5. อุเบกขา (ความรู้สึกเฉยๆ — *Upekkhā*: indifference) เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อทุกขมสุข-
เวทนา

เวทนา 5 นี้ เรียกเต็มมี *อินทริย* ต่อท้ายทุกคำ เป็น *สุขินทริย* เป็นต้น.

ดู [349] *อินทริย* 22.

S.IV.232.

ส.สป.18/433/287.

[113] เวทนา 6 (การเสวยอารมณ์ — *Vedanā*: feeling)

1. จักขุสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา — *Cakkhusamphassajā-vedanā*: feeling arisen from visual contact)

2. โสต~เวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู — *Sotā~*: from auditory contact)

3. ฆาน~เวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก — *Ghānā~*: from olfactory contact)

4. ชิวหา~เวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น — *Jivhā~*: from gustatory contact)

5. กาย~เวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย — *Kāyā~*: from bodily contact)

6. มโน~เวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ — *Mano~*: from mental contact)

S.IV.232.

ส.สป.18/434/287.

[114] สมบัติ 3¹ (ความพรั่งพร้อมสมบูรณ์แห่งสิ่งอันให้สำเร็จความปรารถนา, ผลสำเร็จที่ ให้สมความปรารถนา — *Sampatti*: prosperity; success; excellence)

1. มนุษยสมบัติ (สมบัติในมนุษย์, สมบัติชั้นมนุษย์ — *Manussa-sampatti*: human prosperity)

2. เทวสมบัติ (สมบัติในสวรรค์, สวรรคสมบัติ, ทิพยสมบัติ — *Deva-sampatti*: heavenly prosperity)

3. นิพพานสมบัติ (สมบัติคือพระนิพพาน — *Nibbāna-sampatti*: successful attainment of Nibbāna)

Kh.7; DhA.III.183.

พ.พ.25/9/12; ข.อ.6/48.

[115] สมบัติ 3² หรือ ทานสมบัติ 3 (ความถึงพร้อม, ความพรั่งพร้อมสมบูรณ์ ซึ่ง ทำให้ทานที่ได้บริจาคแล้วเป็นทานอันยอดเยี่ยม มีผลมาก — *Sampatti*: successful attainment; accomplishment; excellence)

1. เขตตสมบัติ (บุญเขตถึงพร้อม คือ ปฏิภาณ หรือผู้รับทาน เป็นผู้ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ ประกอบด้วยคุณธรรม — *Khetta-sampatti*: excellence of the field of merit)

2. ไทยธรรมสมบัติ (ไยธรรมถึงพร้อม คือ สิ่งที่ทำให้เป็นของบริสุทธิ ได้มาโดยชอบธรรม และเหมาะสมเป็นประโยชน์แก่ผู้รับ — *Deyyadhamma-sampatti*: excellence of the gift)

3. จิตตสมบัติ (เจตนาถึงพร้อม คือ ให้อย่างตั้งใจ คิดจะให้เป็นประโยชน์แก่ผู้รับแท้จริง)

มีเจตนาบริสุทธิ์ทั้ง 3 กาล คือ ก่อนให้ใจยินดี ขณะให้จิตปล่อยใส ให้แล้วเบิกบานใจ — *Citta-sampatti*: excellence of motive or intention)

UdA.199.

อุ.อ.251.

[☆☆☆] **สมาธิ 3** ดู [46] *สมาธิ 3'*, [47] *สมาธิ 3'*.

[116] **สรณะ 3** หรือ **ไตรสรณะ** (ที่พึ่ง, ที่ระลึก — *Saraṇa*; *Tisaraṇa*: the Threefold Refuge; Three Refuges; Threefold Guide) หมายถึงพระรัตนตรัย คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ดู [100] *รัตนตรัย*

การน้อมใจระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัยนั้น เข้าใจความหมายอย่างถูกต้อง และยึดถือเป็นหลักแห่งความประพฤติปฏิบัติหรือเป็นเครื่องนำทางในการดำเนินชีวิต โดยยังใจจากอกุศลและนำจิตเข้าสู่กุศล เรียกว่า *สรณคมน์*, *ไตรสรณคมน์* หรือ *ไตรสรณาคมน์*.

Kh.1.

ขุ.ขุ.25/1/1.

[117] **สังขตลักษณะ 3** (ลักษณะแห่งสังขตธรรม คือสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น — *Sanikhata-lakkhaṇa*: characteristics of the conditioned; condition-marks of the conditioned)

1. **อุปปาโท ปญฺญายติ** (ความเกิดขึ้น ปรากฏ — *Uppāda*: Its arising appears.)
2. **วโย ปญฺญายติ** (ความดับสลาย ปรากฏ — *Vaya*: Its passing away or subsidence appears.)
3. **จิตฺตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ** (เมื่อตั้งอยู่ ความแปรปรวน ปรากฏ — *Aññathatta*: It persisting, alteration or changeability appears.)

A.I.152.

อง.ติก.20/486/192.

[118] **อสังขตลักษณะ 3** (ลักษณะแห่งอสังขตธรรม — *Asanikhata-lakkhaṇa*: characteristics of the Unconditioned)

1. **น อุปปาโท ปญฺญายติ** (ไม่ปรากฏความเกิด — No arising appears.)
2. **น วโย ปญฺญายติ** (ไม่ปรากฏความสลาย — No passing away appears.)
3. **น จิตฺตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ** (เมื่อตั้งอยู่ ไม่ปรากฏความแปร — It persisting, no alteration appears.)

A.I.152.

อง.ติก.20/487/192.

[119] **สังขาร 3¹** (สภาพที่ปรุงแต่ง — *Sanikhāra*: formation; determination; function)

1. **กายสังขาร** (สภาพที่ปรุงแต่งกาย ได้แก่ อัสสาสะ ปัสสาสะ คือ ลมหายใจเข้าออก — *Kāya-sanikhāra*: bodily formation; bodily function)
2. **วจีสังขาร** (สภาพที่ปรุงแต่งวาจา ได้แก่ วิตกและวิจารณ์ — *Vacī-sanikhāra*: verbal formation; verbal function)

3. จิตตสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งใจ ได้แก่ สัญญาและเวทนา — *Citta-saṅkhāra*: mental formation; mental function)

สังขาร 3 ในหมวดนี้ มักมาในเรื่องที่เกี่ยวกับสัญญาเวทิตนโรธ ว่าผู้เข้านิโรธสมาบัตินี้ วีสังขาร กายสังขาร และจิตตสังขาร ดับไปตามลำดับ.

M.I.301; S.IV.293.

ม.ม.12/509/550; ส.สพ.18/561/361.

[120] สังขาร 3² (สภาพที่ปรุงแต่ง, ธรรมมีเจตนาเป็นประธานอันปรุงแต่งการกระทำ, สัญเจตนา หรือเจตนาที่แต่งกรรม — *Saṅkhāra*: formation; determination; volition)

1. กายสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางกาย ได้แก่ กายสัญญาเจตนา คือ ความจงใจทางกาย — *Kāya-saṅkhāra*: bodily formation; bodily volition)

2. วีสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางวาจา ได้แก่ วีสัญญาเจตนา คือ ความจงใจทางวาจา — *Vaci-saṅkhāra*: verbal formation; verbal volition)

3. จิตตสังขาร หรือ มโนสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจ ได้แก่ มโนสัญญาเจตนา คือ ความจงใจทางใจ — *Citta-saṅkhāra*: mental formation; mental volition)

สังขาร 3 ในหมวดนี้ ได้ในความหมายของคำว่า *สังขาร* ในปัจจุสมุปบาท.

ดู [129] อภิสังขาร 3; ดู [185] สังขาร 4 ด้วย.

M.I.54; 390; S.II.4; Vbh.135.

ม.ม.12/127/99; ม.ม.13/88/83; ส.น.16/16/4; อภ.วิ.35/257/181.

[121] สัทธรรม 3 (ธรรมอันดี, ธรรมที่แท้, ธรรมของสัตบุรุษ, หลักหรือแก่นศาสนา — *Saddhamma*: good law; true doctrine; doctrine of the good; essential doctrine)

1. ปริยัตติสัทธรรม (สัทธรรมคือคำสั่งสอนอันจะต้องเล่าเรียน ได้แก่ พุทธพจน์ — *Pariyatti-saddhamma*: the true doctrine of study; textual aspect of the true doctrine; study of the Text or Scriptures)

2. ปฏิปัตติสัทธรรม (สัทธรรมคือปฏิบัติอันจะต้องปฏิบัติ ได้แก่ *อวัจจิกมรรค* หรือ *ไตรสิกขา* คือ ศีล สมาธิ ปัญญา — *Paṭipatti-saddhamma*: the true doctrine of practice; practical aspect of the true doctrine)

3. ปฏิเวธสัทธรรม (สัทธรรมคือผลอันจะพึงเข้าถึงหรือบรรลุด้วยการปฏิบัติ ได้แก่ *มรรค ผล และนิพพาน* — *Paṭivedha-saddhamma*: the true doctrine of penetration; realizable or attainable aspect of the true doctrine)

ข้อ 3 คือ ปฏิเวธสัทธรรม บางแห่งเรียก *อริยมสัทธรรม* มีความหมายอย่างเดียวกัน.

VinA.225; AA.V.33.

วินย.อ.1/264; ม.อ.3/147,523; อ.อ.3/391.

[122] สันโดษ 3 และ 12 (ความยินดี, ความพอใจ, ความยินดีด้วยของของตนซึ่งได้มา ด้วยเรี่ยวแรงความเพียรโดยชอบธรรม, ความยินดีด้วยปัจจัยสี่ตามมีตามได้, ความรู้จักอ้อมรู้จัก

พอ — *Santosa, Santuṭṭhi*: contentment; satisfaction with whatever is one's own)

1. ยถาลาภสันโดษ (ยินดีตามที่ได้, ยินดีตามที่พึงได้ คือ ตนได้สิ่งใดมา หรือเพียรหาสิ่งใดมา ได้ เมื่อเป็นสิ่งที่ตนพึงได้ ไม่ว่าจะหยาบหรือประณีตแค่ไหน ก็ยินดีพอใจด้วยสิ่งนั้น ไม่ติดใจอยากได้สิ่งอื่น ไม่เดือดร้อนกระวนกระวายเพราะสิ่งที่ตนไม่ได้ ไม่ปรารถนาสิ่งที่ตนไม่พึงได้หรือเกินไปกว่าที่ตนพึงได้โดยถูกต้องชอบธรรม ไม่เพ่งเล็งปรารถนาของของคนอื่นได้ ไม่ริษยาเขา — *Yathālābha-santosa*: contentment with what one gets and deserves to get)

2. ยถาพลสันโดษ (ยินดีตามกำลัง คือ ยินดีแต่พอแก่กำลังร่างกายสุขภาพและวิสัยแห่งการใช้สอยของตน ไม่ยินดีอยากได้เกินกำลัง ตนมีหรือได้สิ่งใดมาอันไม่ถูกกับกำลังร่างกายหรือสุขภาพ เช่น ภิกษุได้อาหารบิณฑบาตที่แสดงต่อโรคของตน หรือเกินกำลังการบริโภคใช้สอย ก็ไม่หวงแหนเสียดายเก็บไว้ให้เสียเปล่า หรือฝืนใช้ให้เป็นโทษแก่ตน ยอมสละให้แก่ผู้อื่นที่จะใช้ได้ และรับหรือแลกเอาสิ่งที่ถูกโรคกับตนแต่เพียงที่พอแก่กำลังการบริโภคใช้สอยของตน — *Yathābala-santosa*: contentment with what is within one's strength or capacity)

3. ยถาสารูปสันโดษ (ยินดีตามสมควร คือ ยินดีตามที่เหมาะสมกับตน อันสมควรแก่ฐานะ ฐานะ แนวทางชีวิต และจุดหมายแห่งการบำเพ็ญกิจของตน เช่น ภิกษุไม่ปรารถนาสิ่งของอันไม่สมควรแก่สมณภาวะ หรือภิกษุบางรูปได้ปัจจัยสี่ที่มีค่ามาก เห็นว่าเป็นสิ่งสมควรแก่ท่านผู้ทรงคุณสมบัติที่น่านับถือ ก็นำไปมอบให้แก่ท่านผู้นั้น ตนเองใช้แต่สิ่งอันพอประมาณ หรือภิกษุบางรูปกำลังประพฤติวัตรขัดเกลาก่อน ได้ของประณีตมา ก็สละให้แก่เพื่อนภิกษุรูปอื่นๆ ตนเองเลือกหาของปอนๆ มาใช้ หรือตนเองมีโอกาสนจะได้ลาภอย่างหนึ่ง แต่รู้ว่าสิ่งนั้นเหมาะสมหรือเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อื่นที่เชี่ยวชาญถนัดสามารถด้านนั้น ก็สละให้ลาภถึงแก่ท่านผู้นั้น ตนรับเอาแต่สิ่งที่เหมาะสมกับตน — *Yathāsārappa-santosa*: contentment with what is befitting)

สันโดษ 3 นี้ เป็นไปในปัจจัย 4 แต่ละอย่าง จึงรวมเรียกว่า *สันโดษ 12*

อนึ่ง สันโดษ 3 นี้ เป็นคำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์ ซึ่งมุ่งแสดงข้อปฏิบัติของพระภิกษุโดยเฉพาะ ปรากฏในอรรถกถาและฎีกามากมายไม่น้อยกว่า 10 แห่ง คฤหัสถ์พึงพิจารณาประพฤติปฏิบัติตามสมควร.

AA.I.45; KhA.145; UdA.229; etc.

ที.อ.1/253; ม.อ.2/188; อ.อ.1/81; ชุพทก.อ.159; อุ.อ.288; ฯลฯ

[123] สัปปริสบัญญัติ 3 (บัญญัติของสัตบุรุษ, ข้อปฏิบัติที่สัตบุรุษวางเป็นแบบไว้ หรือกล่าวสรรเสริญไว้, ความดีที่คนดีถือลงกัน — *Sappurisa-paññatti*: things established by righteous people; recommendation of the good)

1. ทาน (การให้ปัน, สละของตนเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น — *Dāna*: giving; generosity; charity; benefaction)

2. ปัพพัชชา (การถือบวช, เว้นการเบียดเบียน ดำรงในธรรม คือ อหิงสา สัจญมมะ และทมะ อันเป็นอุบายให้ไม่เบียดเบียนกัน และอยู่ร่วมกันด้วยความสุข — *Pabbajjā*: renunciation consisting in non-violence, restraint and self-control)

3. มาตาศัพตูปัฏฐาน (การบำรุงมารดาบิดา, ปฏิบัติมารดาบิดาของตนให้เป็นสุข — *Mātā-pitu-upaṭṭhāna*: support of mother and father)

A.I.151.

อง.ติก.20/484/191.

[☆☆☆] สามัญลักษณะ 3 ดู [76] ไตรลักษณ์.

[124] สิกขา 3 หรือ ไตรสิกขา (ข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับศึกษา คือ ฝึกหัดอบรม กาย วาจา จิตใจ และปัญญา ให้ยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือพระนิพพาน — *Sikkhā*: the Threefold Learning; the Threefold Training)

1. อริสีลสิกขา (สิกขา คือศีลอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทางความประพฤติอย่างสูง — *Adhisīla-sikkhā*: training in higher morality)

2. อริจิตตสิกขา (สิกขา คือจิตอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมจิตเพื่อให้เกิดคุณธรรมเช่นสมาธิอย่างสูง — *Adhicitta-sikkhā*: training in higher mentality)

3. อริปัญญาสิกขา (สิกขา คือปัญญาอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูง — *Adhipaññā-sikkhā*: training in higher wisdom)

เรียกง่าย ๆ ว่า **ศีล สมาธิ ปัญญา** (morality, concentration and wisdom)

D.III.220; A.I.229.

ที.ปา.11/228/231; อง.ติก.20/521/294.

[☆☆☆] สุจริต 3 ดู [81] สุจริต 3.

[☆☆☆] โสดาบัน 3 ดู [58] โสดาบัน 3.

[☆☆☆] อกุศลมูล 3 ดู [68] อกุศลมูล 3.

[☆☆☆] อกุศลวิตก 3 ดู [70] อกุศลวิตก 3.

[125] อธิปไตย 3 (ความเป็นใหญ่, ภาวะที่ถือเอาเป็นใหญ่ — *Adhipateyya*: dominant influence; supremacy)

1. อัตตาทิปไตย (ความมีตนเป็นใหญ่, ถือตนเป็นใหญ่, กระทำการด้วยปารมัตตตนเป็นประมาณ — *Attādhīpateyya*: supremacy of self; self-dependence)

2. โลกาธิปไตย (ความมีโลกเป็นใหญ่, ถือโลกเป็นใหญ่, กระทำการด้วยปารมัตตนิยมของโลกเป็นประมาณ — *Lokādhīpateyya*: supremacy of the world or public opinion)

3. ธัมมาธิปไตย (ความมีธรรมเป็นใหญ่, ถือธรรมเป็นใหญ่, กระทำการด้วยปารมัตตความถูกต้อง เป็นจริง สมควรตามธรรม เป็นประมาณ — *Dhammādhīpateyya*: supremacy of the Dhamma or righteousness; rule of the Dhamma; rule of the true law)

ผู้เป็นอัตตาทิปก พึ่งใช้สติให้มาก; ผู้เป็นโลกาธิปก พึ่งมีปัญญาครองตน และรู้พินิจ; ผู้เป็นธัมมาธิปก พึ่งประพฤติให้ถูกหลักธรรม; ผู้เป็นหัวหน้าหมู่เป็นนักปกครอง พึ่งถือธัมมาธิปไตย.

D.III.220; A.I.147.

ที.ปา.11/228/231; อง.ติก.20/479/186.

[126] **อนุตตริยะะ 3** (ภาวะอันยอดเยี่ยม, สิ่งที่ยอดเยี่ยม — *Anuttariya*: excellent states; highest ideal; greatest good; unsurpassable experiences)

1. **ทัสสนานุตตริยะะ** (การเห็นอันเยี่ยม ได้แก่ ปัญญาอันเห็นธรรม หรืออย่างสูงสุดคือเห็นนิพพาน — *Dassanānuttariya*: ideal sight, supreme or unsurpassable vision)

2. **ปฏิบัติทานุตตริยะะ** (การปฏิบัติอันเยี่ยม ได้แก่ การปฏิบัติธรรมที่เห็นแล้ว กล่าวให้ง่ายหมายเอามรรคมงคล 8 — *Paṭipadānuttariya*: ideal course; supreme way)

3. **วิมุตตานุตตริยะะ** (การพ้นอันเยี่ยม ได้แก่ ความหลุดพ้นอันเป็นผลแห่งการปฏิบัตินั้น คือความหลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ทั้งปวง หรือนิพพาน — *Vimuttānuttariya*: ideal freedom; supreme deliverance)

D.III.219; M.I.235.

ที่.ป.11/228/231; ม.ม.12/402/435.

[127] **อนุตตริยะะ 6** (ภาวะอันยอดเยี่ยม, สิ่งที่ยอดเยี่ยม — *Anuttariya*: excellent, supreme or unsurpassable experiences)

1. **ทัสสนานุตตริยะะ** (การเห็นอันเยี่ยม ได้แก่ การเห็นพระตถาคต และตถาคตสาวก รวมถึงสิ่งทั้งหลายที่จะให้เกิดความเจริญอกงามแห่งจิตใจ — *Dassanānuttariya*: supreme sight)

2. **สวานุตตริยะะ** (การฟังอันเยี่ยม ได้แก่ การสดับธรรมของพระตถาคต และตถาคตสาวก — *Savanānuttariya*: supreme hearing)

3. **ลาภานุตตริยะะ** (การได้อันเยี่ยม ได้แก่ การได้ศรัทธาในพระตถาคตและตถาคตสาวก หรือการได้อริยทรัพย์ — *Lābhānuttariya*: supreme gain)

4. **สิกขานุตตริยะะ** (การศึกษานันเยี่ยม ได้แก่ การฝึกอบรมในอิทธิศีล อธิจิตต์ และอธิปัญญา — *Sikkhānuttariya*: supreme training)

5. **ปาริจริยานุตตริยะะ** (การบำเรออันเยี่ยม ได้แก่ การบำรุงรับใช้พระตถาคต และตถาคตสาวก — *Pāricariyānuttariya*: supreme service or ministry)

6. **อนุสสทานุตตริยะะ** (การระลึกอันเยี่ยม ได้แก่ การระลึกถึงพระตถาคต และตถาคตสาวก — *Anussatānuttariya*: supreme memory)

โดยสรุปคือ การเห็น การฟัง การได้ การศึกษา การช่วยรับใช้ และการรำลึก ที่จะนำไปเพื่อความบริสุทธิ์ ล่วงพ้นโสกะปริเทวะ ดับสูญทุกข์โศกมนัส เพื่อการบรรลุญาณธรรม ทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน

D.III.250,281; A.III.284,325,452.

ที่.ป.11/321/262; 430/307; อ.จ.ภ.ก.22/279/316; 301/363.

[128] **อปัณณกปฏิบัติปา 3** (ข้อปฏิบัติที่ไม่ผิด, ปฏิบัติที่เป็นส่วนแก่นสารเนื้อแท้ ซึ่งจะนำผู้ปฏิบัติให้ถึงความเจริญอกงามในธรรม เป็นผู้ดำเนินอยู่ในแนวทางแห่งความปลอดพ้นจากทุกข์อย่างแน่นอนไม่ผิดพลาด — *Apaṇṇaka-paṭipadā*: sure course; sure practice; unimpeachable path)

1. อินทริยสังวร (การสำรวมอินทริย คือระวังไม่ให้บาปอกุศลธรรมครอบงำใจ เมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทริยทั้ง 6 — *Indriya-saṁvara*: control of the senses)
2. โภชเนมัตตัญญูตา (ความรู้จักประมาณในการบริโภค คือรู้จักพิจารณารับประทานอาหารเพื่อหล่อเลี้ยงร่างกายให้ทำกิจให้ชีวิตผาสุก มีใช้เพื่อสกุสนนมนัมา — *Bhojane-mattaññūtā*: moderation in eating)
3. ชาคริยานุโยค (การหมั่นประกอบความตื่น ไม่เห็นแก่นอน คือขยันหมั่นเพียร ตื่นตัวอยู่เป็นนิตย์ ชำระจิตมิให้มีนิวรณ์ พร้อมเสมอทุกเวลาที่จะปฏิบัติกิจให้ก้าวหน้าต่อไป — *Jāgariyānuyoga*: practice of wakefulness)

A.I.113.

อง.ติก.20/455/142.

[129] อภิสังขาร 3 (สภาพที่ปรุงแต่ง, ธรรมมีเจตนาเป็นประธานอันปรุงแต่งผลแห่งการกระทำ, เจตนาที่เป็นตัวการในการทำการ — *Abhisankhāra*: volitional formation; formation; activity)

1. ปุญญาภิสังขาร (อภิสังขารที่เป็นบุญ, สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี ได้แก่กุศลเจตนาที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร — *Puññābhisankhāra*: formation of merit; meritorious formation)
2. อปุญญาภิสังขาร (อภิสังขารที่เป็นปฏิปักษ์ต่อบุญคือเป็นบาป, สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่วได้แก่อกุศลเจตนาทั้งหลาย — *Apuññābhisankhāra*: formation of demerit; demeritorious formation)
3. อาเนญยาภิสังขาร (อภิสังขารที่เป็นอาเนญยา, สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว ได้แก่อกุศลเจตนาที่เป็นอรุพาจร 4 หมายถึงภาวะจิตที่มั่นคงแน่วแน่วด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน — *Āneñjābhisankhāra*: formation of the imperturbable; imperturbability-producing volition)

อภิสังขาร 3 นี้ เป็นความหมายของสังขารในหลักปฏิจจสมุปบาท ท่านแสดงไว้อีกนัยหนึ่งเพิ่มจากนัยว่าสังขาร 3 ดู [120] สังขาร 3²

Ps.II.206; Vbh.135.

ช.ปฎิ.31/280/181; อภ.วิ.35/257/181.

[130] อัคคิ 3¹ (ไฟ, กิเลสที่เปรียบเหมือนไฟ เพราะเผาผลาญจิตใจให้เราร้อนและส่ำพรา่นไป — *Aggi*: fires to be avoided or abandoned)

1. ราคะอัคคิ (ไฟคือราคะ ได้แก่ความติดใจ กระสัน อยากได้ — *Rāgaggi*: fire of lust)
2. โทสะอัคคิ (ไฟคือโทสะ ได้แก่ความขัดเคือง ไม่พอใจ คิดประทุษร้าย — *Dosaggi*: fire of hatred)
3. โมหะอัคคิ (ไฟคือโมหะ ได้แก่ความหลง ไม่รู้ไม่เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง — *Mohaggi*: fire of delusion)

ไฟ 3 อย่างนี้ ท่านสอนให้ละเสีย

D.III.217; It.92.

ที.ป.11/228/229; ช.อติ.25/273/301.

[131] **อัคคิ 3² หรือ อัคคิปาริจริยา** (ไฟที่ควรบำรุง, บุคคลที่ควรบูชาด้วยสไมใจ บำรุงเลี้ยงและให้ความเคารพนับถือตามควรแก่ฐานะ ดุจไฟบูชาของผู้บูชาไฟ — *Aggi*: fires to be revered or worshipped)

1. **อาहुไนยัคคิ** (ไฟอันควรแก่ของค่านับบูชา ได้แก่บิดามารดา — *Āhuneyyaggi*: fire worthy of reverential gifts, i.e. mother and father)

2. **คหปตัคคิ** (ไฟของเจ้าบ้าน ได้แก่ บุตรภรรยา และคนในปกครอง — *Gahapataggi*: fire of the householder, i.e. children, wife and dependents)

3. **ทักขิไณยัคคิ** (ไฟอันควรแก่ทักษิณา ได้แก่สมณพราหมณ์ ท่านผู้ทำหน้าที่สั่งสอนผดุงธรรม ผู้ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ — *Dakkhiṇeyyaggi*: fire worthy of offerings, i.e. monks and other religious men)

ไฟ 3 อย่างนี้ เลียนศัพท์มาจากไฟบูชาในศาสนาพราหมณ์ แต่ใช้ในความหมายใหม่ เพื่อให้เป็นประโยชน์แกชีวิตและสังคมอย่างแท้จริง.

D.III.217; A.IV.44.

ที่.ปจ.11/228/229; อง.สตตจ.23/44/46.

[132] **อัตถะ หรือ อรรถ 3¹** (ประโยชน์, ผลที่มุ่งหมาย, จุดหมาย, ความหมาย — *Attha*: benefit; advantage; welfare; aim; goal; meaning)

1. **ทิฏฐธัมมิกัตถะ** (ประโยชน์ปัจจุบัน, ประโยชน์ในโลกนี้, ประโยชน์ขั้นต้น — *Diṭṭha-dhammikattha*: benefits obtainable here and now; the good to be won in this life; temporal welfare)

2. **สัมปรายิกัตถะ** (ประโยชน์เบื้องหน้า, ประโยชน์ในภพหน้า, ประโยชน์ขั้นสูงขึ้นไป — *Samparāyikattha*: the good to be won in the life to come; spiritual welfare)

3. **ปรมัตถะ** (ประโยชน์สูงสุด, จุดหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน — *Paramattha*: the highest good; final goal, i.e. Nibbāna)

อัตถะ 3 หมวดนี้ ในพระสูตรทั่วไปมักแสดงเฉพาะข้อ 1 และข้อ 2 โดยให้ข้อ 2 มีความหมายครอบคลุมถึงข้อ 3 ด้วย (เช่น ชุ.อติ.25/201/242; อธิบายใน อติ.อ.92) บางแห่งก็กล่าวถึงปรมัตถะไว้ต่างหากโดยเฉพาะ (เช่น ชุ.สุ.25/296/338; 313/366; ชุ.อป.33/165/343)

ดู [144] ทิฏฐธัมมิกัตถสังวัตตินิกัทธิธรรม 4, [191] สัมปรายิกัตถสังวัตตินิกัทธิธรรม 4 ด้วย.

Nd¹169, 178, 357; Nd²26.

ช.ม.29/292/205; 320/217; 727/432; ชุ.จุ.30/673/333.

[133] **อัตถะ หรือ อรรถ 3²** (ประโยชน์, ผลที่มุ่งหมาย — *Attha*: benefit; advantage; gain; welfare)

1. **อัตตัตถะ** (ประโยชน์ตน — *Attattha*: gain for oneself; one's own welfare)

2. **ปรัตถะ** (ประโยชน์ผู้อื่น — *Parattha*: gain for others; others' welfare)

3. **อุภยัตถะ** (ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย — *Ubhayattha*: gain both for oneself and for others;

welfare both of oneself and of all others)

S.II.29; S.V.121-5; A.I.9; A.III.64; Nd¹168; Nd²26. ส.น.16/67/35; ส.ม.19/603/167; อ.ท.ท.20/46/10; อ.ป.ญจ.22/51/72

[134] อากาโรที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน 3 (ลักษณะการสอนของพระพุทธเจ้าที่ทำให้คำสอนของพระองค์ควรแก่การประพฤติปฏิบัติตาม และทำให้เหล่าสาวกเกิดความมั่นใจเคารพเลื่อมใสในพระองค์อย่างแท้จริง — *Buddha-dhammadesanā*: the three aspects of the Buddha's teaching; the Buddha's manners of teaching)

1. อภิญญายธัมมเทศนา (ทรงแสดงธรรมด้วยความรู้ยิ่ง, ทรงรู้ยิ่งเห็นจริงเองแล้วจึงทรงสอนผู้อื่น เพื่อให้รู้ยิ่งเห็นจริงตาม ในธรรมที่ควรรู้ยิ่งเห็นจริง — *Abhiññāya-dhammadesanā*: Having himself fully comprehended, he teaches others for the full comprehending of what should be fully comprehended; teaching with full comprehension)

2. สนิทานธัมมเทศนา (ทรงแสดงธรรมมีเหตุผล, ทรงสั่งสอนชี้แจงให้เห็นเหตุผลไม่เลื่อนลอย — *Sanidāna-dhammadesanā*: He teaches the doctrine that has a causal basis; teaching in terms of or with reference to causality)

3. สปปาฏิหาริยธัมมเทศนา (ทรงแสดงธรรมให้เห็นจริงได้ผลเป็นอัศจรรย์, ทรงสั่งสอนให้มองเห็นชัดเจนสมจริงจนต้องยอมรับ และนำไปปฏิบัติได้ผลจริงเป็นอัศจรรย์ — *Sappāṭihāriya-dhammadesanā*: He teaches the doctrine that is wondrous as to its convincing power and practicality; teaching in such a way as to be convincing and practical)

ข้อ 1 บางท่านแปลว่า “ทรงแสดงธรรมเพื่อความรู้อย่างยิ่ง”

M.II.9; A.I.276.

ม.ม.13/330/322; อ.จ.ต.ก.20/565/356.

[135] อาสวะ 3 (สภาวะอันหมักดองสันดาน, สิ่งที่มีอมพินิจ, กิเลสที่ไหลซึมชานไปย้อมใจเมื่อประสบอารมณ์ต่างๆ — *Āsava*: mental intoxication; canker; bias; influx; taint)

1. กามาสวะ (อาสวะคือกาม — *Kāmāsava*: canker of sense-desire)

2. ภวาสวะ (อาสวะคือภพ — *Bhavāsava*: canker of becoming)

3. อวิชชาสวะ (อาสวะคืออวิชชา — *Avijjāsava*: canker of ignorance)

ดู [136] อาสวะ 4 ด้วย.

D.II.81; S.IV.256.

ที.ม.10/76/96; ส.สพ.18/504/315.

[136] อาสวะ 4 (*Āsava*: mental intoxication; canker)

1. กามาสวะ (อาสวะคือกาม — *Kāmāsava*: canker of sense-desire)

2. ภวาสวะ (อาสวะคือภพ — *Bhavāsava*: canker of becoming)

3. ทิฏฐาสวะ (อาสวะคือทิฏฐิ — *Diṭṭhāsava*: canker of views or speculation)

4. อวิชชาสวะ (อาสวะคืออวิชชา — *Avijjāsava*: canker of ignorance)

ในที่ส่วนมาก โดยเฉพาะในพระสูตร แสดงอาสวะไว้ 3 อย่าง โดยสังเคราะห์กิเลสเข้า
ในภวาสวะ (ม.อ.1/93)

Vbh.373.

อภิ.วิ.35/961/504.

[☆☆☆] โอวาทของพระพุทธเจ้า 3 ดู [97] พุทธโอวาท 3.

จตุกกะ — หมวด 4

Groups of Four

(including related groups)

[137] **กรรมกิเลส 4** (กรรมเครื่องเศร้าหมอง, ข้อเสื่อมเสียของความประพฤติ — *Kamma-kilesa*: defiling actions; contaminating acts; vices of conduct)

1. ปาณาติบาต (การตัดรอนชีวิต — *Pāṇātipāta*: destruction of life)
2. อทินนาทาน (ถือเอาของที่ไม่ได้ให้, ลักขโมย — *Adinnādāna*: taking what is not given)
3. กาเมสุมิชฌาจาร (ประพฤติดีในกาม — *Kāmesumicchācāra*: sexual misconduct)
4. มุสาวาท (พูดเท็จ — *Musāvāda*: false speech)

D.III.181.

ที่.ป.11/174/195.

[☆☆☆] **กัลยาณมิตร 4** ในที่นี้ใช้เป็นคำเรียกมิตรแท้ ตามบาลีเรียกว่า *สุทฺถมิตฺร* ๔ [169] *สุทฺถมิตฺร 4*.

[☆☆☆] **กิจในอริยสัจ 4** ๔ [205] *กิจในอริยสัจ 4*.

[138] **กุลจิรัฏฐิติธรรม 4** (ธรรมสำหรับดำรงความมั่งคั่งของตระกูลให้ยั่งยืน, เหตุที่ทำให้ตระกูลมั่งคั่งคงอยู่ได้นาน — *Kula-ciraṭṭhiti-dhamma*: reasons for lastingness of a wealthy family)

1. หนักฐคเวสนา (ของหายของหมด รู้จักหาไว้ — *Naṭṭhagavesanā*: seeking for what is lost)
2. ชินณปฏิสังขรณา (ของเก่าของชำรุด รู้จักบูรณะซ่อมแซม — *Jiṇṇapaṭisaṅkharanā*: repairing what is worn out)
3. ปริमितปานโภชนา (รู้จักประมาณในการกินการใช้ — *Parimitapānabhojanā*: moderation in spending)
4. อธิปัจจสีลวันตสถาปนา (ตั้งผู้มีศีลธรรมเป็นพ่อบ้านแม่เรือน — *Adhipaccasīlavanta-thāpanā*: putting in authority a virtuous woman or man)

เหตุที่ตระกูลมั่งคั่งจะตั้งอยู่นานไม่ได้ พึงทราบโดยนัยตรงข้ามจากนี้.

A.II.249.

อจ.จตุกก.21/258/333.

[139] **ฆราวาสธรรม 4** (ธรรมสำหรับฆราวาส, ธรรมสำหรับการครองเรือน, หลักการครองชีวิตของคฤหัสถ์ — *Gharāvāsa-dhamma*: virtues for a good household life;

virtues for lay people)

1. **สัจจะ** (ความจริง, ซื่อตรง ซื่อสัตย์ จริงใจ พุดจริง ทำจริง — *Sacca*: truth and honesty)
 2. **ทมะ** (การฝึกฝน, การข่มใจ ฝึกนิสัย ปรับตัว, รู้จักควบคุมจิตใจ ฝึกหัดตัดนิสัย แก้ไขข้อบกพร่อง ปรับปรุงตนให้เจริญก้าวหน้าด้วยสติปัญญา — *Dama*: taming and training oneself; adjustment; self-development)
 3. **ขันติ** (ความอดทน, ตั้งหน้าทำหน้าทำงานด้วยความขยันหมั่นเพียร เข้มแข็ง ทนทาน ไม่หวั่นไหว มั่นในจุดหมาย ไม่ท้อถอย — *Khanti*: tolerance; forbearance; perseverance)
 4. **จาคะ** (ความเสียสละ, สละกิเลส สละความสุขสบายและผลประโยชน์ส่วนตนได้ ใจกว้าง พร้อมที่จะรับฟังความทุกข์ ความคิดเห็น และความต้องการของผู้อื่น พร้อมที่จะร่วมมือ ช่วยเหลือ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่คับแคบเห็นแก่ตนหรือเอาแต่ใจตัว — *Cāga*: liberality; generosity)
- ในธรรมหมวดนี้ **ทมะ** ท่านมุ่งเอาด้านปัญญา **ขันติ** ท่านเน้นแงวิริยะ.

S.I.215; Sn.189.

ส.ส.15/845/316; พ.ส.25/311/361.

[140] จักร 4 (ธรรมนำชีวิตไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง ดุลล้อนำรถไปสู่ที่หมาย — *Cakka*: virtues wheeling one to prosperity)

1. **ปฏิรูปเทศवासะ** (อยู่ในถิ่นที่ดี มีสิ่งแวดล้อมเหมาะสม — *Paṭirūpadesavāsa*: living in a suitable region; good or favourable environment)
2. **สัปปริสุပ္ปัสสยะ** (สมาคมกับสัตบุรุษ — *Sappurisūpassaya*: association with good people)
3. **อัตตสัมมาปณิธิ** (ตั้งตนไว้ชอบ, ตั้งจิตคิดมุ่งหมายนำตนไปถูกทาง — *Attasammāpanidhi*: setting oneself in the right course; aspiring and directing oneself in the right way)
4. **ปุกุเพกตปุญญตา** (ความเป็นผู้ได้ทำความดีไว้ก่อนแล้ว, มีพื้นเดิมดี, ได้สร้างสมคุณความดีเตรียมพร้อมไว้แต่ต้น — *Pubbekatapuggāṭā*: having formerly done meritorious deeds; to have prepared oneself with good background)

ธรรม 4 ข้อนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **พหุการธรรม** คือธรรมมีอุปการะมาก (virtues of great assistance) เป็นเครื่องช่วยให้สามารถสร้างสมความดีอื่นๆ ทุกอย่าง และช่วยให้ประสบความสำเร็จก้าวหน้าในชีวิต บรรลุความงอกงามไพบูลย์.

A.II.32; D.III.276.

อง.จตุกก.21/31/41; ที.ป.11/400/293.

[141] เจดีย์ 4 (สิ่งที่ก่อกำขึ้น, ที่เคารพบูชา, สิ่งที่เตือนใจให้ระลึกถึง, ในที่นี้หมายถึง สถานที่หรือสิ่งที่เคารพบูชาเนื่องด้วยพระพุทธเจ้าหรือพระพุทธศาสนา เรียกเต็มว่า **สัมมาสัมพุทธเจดีย์** หรือ **พุทธเจดีย์** — *Cetiya*: shrine; Buddhist monument; objects of homage)

1. **ธาตุเจดีย์** (เจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ — *Dhātu-cetiya*: a relic shrine; sepulchral

or reliquary monument; stupa enshrining the Buddha's relics)

2. บริโภคเจดีย์ (เจดีย์คือสิ่งหรือสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเคยทรงใช้สอย อย่างแคบหมายถึงต้นโพธิ์ อย่างกว้างหมายถึงสังเวชนียสถาน 4 ตลอดจนถึงสิ่งทั้งปวงที่พระพุทธเจ้าเคยทรงบริโภค เช่น บาตร จีวร และบริวารอื่นๆ เป็นต้น — *Paribhoga-cetiya*: a shrine by use or by association; things and places used by the Buddha, esp. the Bodhi tree)

3. ธรรมเจดีย์ (เจดีย์บรรจุพระธรรม เช่น บรรจุใบลานจารึกพุทธพจน์แสดงหลักปฏิจจนมูปาบท เป็นต้น — *Dhamma-cetiya*: a doctrinal shrine; monument of the Teaching where inscribed palm-leaves or tablets or scriptures are housed)

4. อุทเทสิกเจดีย์ (เจดีย์สร้างอุทิศพระพุทธเจ้า ได้แก่ พระพุทธรูป — *Uddesika-cetiya*: a shrine by dedication, i.e. a Buddha-image)

เจดีย์เหล่านี้ ในที่มาแต่ละแห่ง ท่านแสดงไว้ 3 ประเภท นับรวมที่ไม่ซ้ำเข้าด้วยกัน จึงเป็น 4.

KhA.222; J.IV.228.

ขุททก.อ.247; ขา.อ.6/185; วินย.ฎีกา1/263.

[☆☆☆] ฌาน 4 ดู [9] ฌาน 4.

[142] ฐปารหุบุคคล 4 (บุคคลผู้ควรแก่สถูป, ผู้มีคุณความดีพิเศษควรสร้างสถูปไว้เคารพบูชา — *Thūpāraha-puggala*: persons worthy of a stupa or monument)

1. พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (พระพุทธเจ้า — *Buddha*: the Buddha; Fully Enlightened One)

2. พระปัจเจกพุทธเจ้า (*Pacceka-buddha*: Individually Enlightened One; private Buddha)

3. พระตถาคตสาวก (สาวกของพระพุทธเจ้า ปกติหมายถึงเออาพระอรหันต์ — *Tathāgata-sāvaka*: a disciple of the Buddha; an Arahant)

4. พระเจ้าจักรพรรดิ (จอมราชผู้ทรงธรรม, พระเจ้าธรรมิกราช — *Cakkavatti*: a righteous universal monarch; great righteous king or ruler)

D.II.142.

ที.ม.10/134/165.

[143] ทักขิณวิสุทฺธิ 4 (ความบริสุทธิ์แห่งทักษิณา คือของทำบุญ — *Dakkhiṇā-visuddhi*: purifications of offerings; purities in gifts)

1. ทักขิณาที่บริสุทธิ์ฝ่ายทายก ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายปฏิบัติ (คือ ทายกมีศีลมีกัลยาณธรรม แต่ปฏิบัติทุกศีล มีบาปกรรม — the offering purified on the part of the giver, not of the recipient)

2. ทักขิณาที่บริสุทธิ์ฝ่ายปฏิบัติ ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายทายก (คือ ทายกทุกศีล มีบาปกรรม แต่ปฏิบัติทุกศีล มีกัลยาณธรรม — the offering purified on the part of the recipient, not of the giver)

3. ทักขิณาที่ไม่บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายทายก ทั้งฝ่ายปฎิคาหก (คือ ทั้งสองฝ่ายทุศีล มีบาปกรรม — the offering purified on neither side)

4. ทักขิณาที่บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายทายก ทั้งฝ่ายปฎิคาหก (คือ ทั้งสองฝ่ายมีศีล มีกัลยาณธรรม — the offering purified on both sides)

D.III.231; M.III.256; A.II.80; Kv.557.

ที.ปา.11/266/243; ม.อุ.14/714/461; อญ.จตุกก.21/78/104; อภิ.ก.37/1732/590.

[☆☆☆] ทรัพย์จัดสรรเป็น 4 ส่วน ดู [163] โภควิภาค 4.

[144] ทิฏฐธัมมิกัตถสังวัตตนิกธรรม 4 (ธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ในปัจจุบัน, หลักธรรมอันอำนวยประโยชน์สู่ขั้นต้น — *Diṭṭhadhammikattha-samvattanika-dhamma*: virtues conducive to benefits in the present; virtues leading to temporal welfare)

1. อุฏฐานสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยความหมั่น คือ ขยันหมั่นเพียรในการปฏิบัติหน้าที่การงาน ประกอบอาชีพอันสุจริต มีความชำนาญ รู้จักใช้ปัญญาสอดส่อง ตรวจสอบหาอุบายวิธี สามารถจัดดำเนินการให้ได้ผลดี — *Uṭṭhānasampadā*: to be endowed with energy and industry; achievement of diligence)

2. อารักขสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยการรักษา คือ รู้จักคุ้มครองเก็บรักษาโภคทรัพย์ และผลงานอันตนได้ทำไว้ด้วยความขยันหมั่นเพียร โดยชอบธรรม ด้วยกำลังงานของตน ไม่ให้เป็นอันตรายหรือเสื่อมเสีย — *Ārakkhasampadā*: to be endowed with watchfulness; achievement of protection)

3. กัลยาณมิตตตา (คบคนดีเป็นมิตร คือ รู้จักกำหนดบุคคลในถิ่นที่อาศัย เลือกเสวนาสำเหนียกศึกษาเยี่ยงอย่างท่านผู้ทรงคุณมีศรัทธา ศีล จาคะ ปัญญา — *Kalyāṇamittatā*: good company; association with good people)

4. สมชีวิตา (มีความเป็นอยู่เหมาะสม คือ รู้จักกำหนดรายได้และรายจ่ายเลี้ยงชีวิตแต่พอดี มิให้ฝืดเคืองหรือฟุ่มเฟือย หารายได้เหนือรายจ่าย มีประหยัดเก็บไว้ — *Samajivitā*: balanced livelihood; living economically)

ธรรมหมวดนี้เรียกกันสั้นๆ ว่า *ทิฏฐธัมมิกัตถะ* หรือเรียกติดปากอย่างไทยๆ ว่า *ทิฏฐธัมมิกัตถะ-ประโยชน์* (อัตถะ แปลว่า ประโยชน์ จึงมีประโยชน์ซ้ำซ้อนกันสองคำ)

A.IV.281.

อญ.อุฏจก.23/144/289.

[☆☆☆] เทวทูต 4 ดู [150] นิमित 4.

[☆☆☆] ธรรมมีอุปการะมาก 4 ดู [140] จักร 4.

[☆☆☆] ธรรมเป็นเหตุให้สมหมาย 4 ดู [191] สัมปรายิกัตถสังวัตตนิกธรรม 4.

[145] ธรรมสมาทาน 4 (ข้อที่ยึดถือเอาเป็นหลักความประพฤติปฏิบัติ, หลักการที่ประพฤติ, การที่กระทำ, การประกอบกรรม — *Dhamma-samādāna*: religious undertakings;

undertaken courses of practices)

1. ธรรมสมาทานที่ให้ทุกข์ในปัจจุบัน และมีทุกข์เป็นวิบากต่อไป (เช่น การประพฤติวัตร ทรมาณตนของพวกอเจลก หรือการประพฤติกุศลกรรมบถด้วยความยากลำบาก ทั้งมีความ เดือดร้อนใจ เป็นต้น — the undertaking that gives suffering in the present and results in suffering in the future)

2. ธรรมสมาทานที่ให้ทุกข์ในปัจจุบัน แต่มีสุขเป็นวิบากต่อไป (เช่น ผู้ที่กิเลสมีกำลังแรงกล้า ฝืนใจพยายามประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ หรือผู้ที่ประพฤติกุศลกรรมบถด้วยความ ยากลำบาก เป็นต้น — the undertaking that gives suffering in the present but results in happiness in the future)

3. ธรรมสมาทานที่ให้สุขในปัจจุบัน แต่มีทุกข์เป็นวิบากต่อไป (เช่น การหลงมัวเมาหมกมุ่นอยู่ใน กาม หรือการประพฤติกุศลกรรมบถด้วยความสนุกสนานพอใจ เป็นต้น — the undertaking that gives happiness in the present but results in suffering in the future)

4. ธรรมสมาทานที่ให้สุขในปัจจุบัน และมีสุขเป็นวิบากต่อไป (เช่น ผู้ที่กิเลสมีกำลังน้อย ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยความพอใจ ได้สละยณกัมมสุข หรือผู้ที่ประพฤติกุศลกรรมบถด้วยความ พื่อใจ ได้สละสุขโสมนัส เป็นต้น — the undertaking that gives happiness in the present and results in happiness in the future)

D.III.229; M.I.305-316.

ที่.ปา.11/251/241; ม.ม.12/515-534/556-575.

[146] ธาตุ 4 (สิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เอง คือมีอยู่โดยธรรมดา เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มี ผู้สร้าง ไม่มีอัตรา มีใช้สัตรี มีใช้ชีวะ — *Dhātu: elements*) ได้แก่ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และ วาโยธาตุ คือ มหาภูต หรือ ภูตรูป 4 นั้นเอง. ดู [39] มหาภูต 4 และ [147] ธาตุ-กัมมัฏฐาน 4

[147] ธาตุกัมมัฏฐาน 4 (กรรมฐานคือธาตุ, กรรมฐานที่พิจารณาธาตุเป็นอารมณ์ คือ กำหนดพิจารณากายนี้แยกเป็นส่วนๆ ให้เห็นว่าเป็นเพียงธาตุสี่แต่ละอย่าง ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา — *Dhātu-kammatthāna: meditation on the elements; meditation subject consisting of elements*)

1. ปฐวีธาตุ (*Paṭhavī-dhātu: the earth-element*) คือ ธาตุที่มีลักษณะแข็งแข็ง ภายในตัวก็มี ภายนอกตัวก็มี กล่าวเฉพาะที่เป็นภายใน สำหรับกำหนด พอให้สำเร็จประโยชน์เป็นอารมณ์ ของกรรมฐาน ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า หรือสิ่งอื่นใดก็ตามในตัว ที่มีลักษณะ แข็งแข็งเป็นต้น อย่างเดียวกันนี้

2. อาโปธาตุ (*Āpo-dhātu: the water-element*) คือ ธาตุที่มีลักษณะเปียกภายในตัวก็มี ภายนอกตัวก็มี กล่าวเฉพาะที่เป็นภายใน สำหรับกำหนด พอให้สำเร็จประโยชน์เป็นอารมณ์ของ

กรรมฐาน ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร หรือสิ่งอื่นใดก็ตามในตัวของสัตว์ที่มีลักษณะเิบอาบเป็นต้น อย่างเดียวกันนี้

3. เตโชธาตุ (*Tejo-dhātu*: the fire-element) คือ ธาตุที่มีลักษณะร้อน ภายในตัวก็มี ภายนอกตัวก็มี กล่าวเฉพาะที่เป็นภายใน สำหรับกำหนด พอให้สำเร็จประโยชน์เป็นอารมณ์ของกรรมฐาน ได้แก่ ไฟที่ยังกายให้อบอุ่น ไฟที่ยังกายให้ทรุดโทรม ไฟที่ยังกายให้กระวนกระวาย ไฟที่ยังอาหารให้ย่อย หรือสิ่งอื่นใดก็ตามในตัวของสัตว์ที่มีลักษณะร้อนเป็นต้น อย่างเดียวกันนี้

4. วาโยธาตุ (*Vāyo-dhātu*: the air-element) คือ ธาตุที่มีลักษณะพัดผันเคลื่อนไหว ภายในตัวก็มี ภายนอกตัวก็มี กล่าวเฉพาะที่เป็นภายใน สำหรับกำหนด พอให้สำเร็จประโยชน์เป็นอารมณ์ของกรรมฐาน ได้แก่ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมชานไปตามตัว ลมหายใจ หรือสิ่งอื่นใดก็ตามในตัวของสัตว์ที่มีลักษณะพัดผันไปเป็นต้น อย่างเดียวกันนี้

ตัวอย่างธาตุที่แสดงข้างต้นนี้ ในปฐวีธาตุมี 19 อย่าง ในอาโปธาตุมี 12 อย่าง เต็มมัตถลุงค์ คือมันสมอง เข้าเป็นข้อสุดท้ายในปฐวีธาตุ รวมเป็น 32 เรียกว่า *อาการ 32* หรือ *ทวัตติงสาการ* (มัตถลุงค์ไม่มีในปฐวีธาตุ 19 อย่าง เพราะรวมเข้าในอัญญมัญญะ คือเยื่อในกระดูก)

ธาตุกัมมัญฐานนี้ เรียกอย่างอื่นว่า **ธาตุมนสิการ** (การพิจารณาธาตุ — *Dhātu-manasikāra*: contemplation on the elements) บ้าง **จตุธาตวัญฐาน** (การกำหนดธาตุสี่ — *Catudhātu-vavaṭṭhāna*: determining of the four elements) บ้าง เมื่อพิจารณากำหนดธาตุ 4 ด้วยสติสัมปชัญญะ มองเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลายไปในกาย ตระหนักว่ากายนี้ก็สักว่ากาย มิใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา ดังนี้ จัดเป็นกายนุปัสสนาสติปัฏฐานส่วนหนึ่ง (หมวดที่ 5 คือ *ธาตุมนสิการบรรพ*).

D.II.294; M.I.185; M.III.240; Vism.347.

ที่.ม.10/278/329; ม.ม.12/342/350; ม.อ.14/684-7/437; วิสุทฺธิ.2/161.

[148] ธาตุ 6 (*Dhātu*: the six elements) ได้แก่ธาตุ 4 หรือมหาภูต 4 คือ *ปฐวีธาตุ* *อาโปธาตุ* *เตโชธาตุ* และ *วาโยธาตุ* นั้น กับเพิ่มอีก 2 อย่าง คือ

5. อากาสธาตุ (สภาวะที่ว่าง โปร่งไป เป็นช่อง — *Ākāsa-dhātu*: the space-element)

6. วิญญานธาตุ (สภาวะที่รู้แจ้งอารมณ์ ธาตุรู้ ได้แก่วิญญานธาตุ 6 คือ *จักขุวิญญานธาตุ* *โสต*~ *ฆาน*~ *ชีวน*~ *กาย*~ *มโนวิญญานธาตุ* — *Viññāṇa-dhātu*: element of consciousness; consciousness-element)

ดู [39] มหาภูต 4 และ [146] ธาตุ 4.

M.III.31; Vbh.82.

ม.อ.14/169/125; อภิ.วิ.35/114/101.

[149] ธาตุกัมมัญฐาน 6 ได้แก่ *ธาตุกัมมัญฐาน 4* นั้น และเพิ่มอีก 2 อย่าง คือ

5. อากาสธาตุ (the space-element) คือ ธาตุที่มีลักษณะเป็นช่องว่าง ภายในตัวก็มี ภายนอกตัวก็มี กล่าวเฉพาะภายใน สำหรับกำหนด พอให้สำเร็จประโยชน์ เป็นอารมณ์ของกรรมฐาน ได้แก่ ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก ช่องทวารหนัก ทวารเบา ช่องแห่งอวัยวะทั้งหลาย หรือที่อื่นใดที่

มีลักษณะเป็นช่องว่างอย่างเดียวกันนี้

6. วิญญาณธาตุ (the consciousness-element) คือ ธาตุที่มีลักษณะเป็นเครื่องรู้แจ้งอารมณ์ กล่าวคือ *วิญญาณธาตุ 6*.

ดู [147] ธาตุกัมมัญฐาน 4; [148] ธาตุ 6.

M.III.240.

ม.อ.14/684-9/437-440.

[150] นิमित 4 (เครื่องหมาย, เครื่องกำหนด, สิ่งที่พระโพธิสัตว์ทอดพระเนตรเห็น อันเป็นเหตุปรารถนาที่จะเสด็จออกบรรพชา — *Nimitta: the Four Signs; the Four Sights on seeing which the Bodhisatta went forth in the Great Renunciation*)

1. ชินณะ (คนแก่ — *Jiṇṇa: an old man*)
2. พยาธิตะ หรือ อาพาธิกะ (คนเจ็บ — *Byādhita, Ābādhika: a sick man*)
3. กาลกตะ (= มตะ, คนตาย — *Mata: a dead man*)
4. ปัพพชิตะ (บรรพชิต, นักบวช — *Pabbajita: a religious; holy man; monk*)

สามอย่างแรกมีชื่อเรียกรวมว่า *เทวทูต 3* เป็นเครื่องหมายหรือสัญญาณเตือนให้ระลึกถึงความทุกข์ตามคติธรรมดาของชีวิตและบังเกิดความสังเวช อย่างที่สี่คือบรรพชิต เป็นเครื่องหมายให้มองเห็นทางออกที่จะพ้นไปจากทุกข์ บางแห่งท่านเรียกรวมๆ ไปว่า *เทวทูต 4* โดยอธิบายชั้นหลังว่า เป็นทูตของวิสุทธิเทพ แต่ตามบาลีเรียกว่า *นิमित 4*.

D.II.22; Bv.XVII.14.

ที่.ม.10/32-38/24-35; พุ.พุทธ.33/26/544.

[151] บริษัท 4¹ (ชุมนุม, ที่ประชุม, หมู่แห่งพุทธศาสนิก, ชุมชนชาวพุทธ — *Parisā: the Four Assemblies; companies*)

1. ภิกษุบริษัท (*Bhikkhu-parisā: assembly of monks; Bhikkhus*)
2. ภิกษุณีบริษัท (*Bhikkhunī-parisā: assembly of nuns; Bhikkhunis*)
3. อุบาสกบริษัท (*Upāsaka-parisā: assembly of lay-followers*)
4. อุบาสิกาบริษัท (*Upāsikā-parisā: assembly of female lay-followers*)

A.II.132.

อ.จตุกก.21/129/178.

[152] บริษัท 4² (ชุมนุม, ที่ประชุม, ชุมชนตามระบบสังคม — *Parisā: assembly; company*)

1. ชัตติยบริษัท (ชุมนุมเจ้านาย — *Khattiya-parisā: company of noblemen*)
2. พราหมณบริษัท (ชุมนุมพราหมณ์ — *Brāhmaṇa-parisā: company of brahmins*)
3. คหบดีบริษัท (ชุมนุมคฤหบดี — *Gahapati-parisā: company of householders*)
4. สมณบริษัท (ชุมนุมสมณะ — *Samaṇa-parisā: company of recluses*)

A.II.132.

อ.จตุกก.21/130/179.

[153] บุคคล 4 (ประเภทของบุคคล — *Puggala: four kinds of persons*)

1. **อุคฆฏัตถัญญ** (ผู้ที่พอยกหัวข้อก็รู้, ผู้รู้เข้าใจได้ฉับพลัน แต่พอทำนยกหัวข้อขึ้นแสดง — *Ugghaṭṭitaññū: a person of quick intuition; the genius; the intuitive*)
2. **วิปจิตถัญญ** (ผู้รู้ต่อเมื่อขยายความ, ผู้รู้เข้าใจได้ ต่อเมื่อทำนอธิบายความพิสดารออกไป — *Vipacitaññū: a person who understands after a detailed treatment; the intellectual*)
3. **เนยยะ** (ผู้ที่พอจะแนะนำได้, ผู้ที่พอจะค่อยชี้แจงแนะนำให้เข้าใจได้ ด้วยวิธีการฝึกสอนอบรมต่อไป — *Neyya: a person who is guidable; the trainable*)
4. **ปทปรมะ** (ผู้มีบทเป็นอย่งยิ่ง, ผู้อับปัญญา สอนให้รู้ได้แต่เพียงตัวบทคือพยัญชนะ หรือ ถ้อยคำ ไม่อาจเข้าใจอรรถคือความหมาย — *Padaparama: a person who has just word of the text at most; an idiot*)

A.II.135; Pug 41; Nett.7,125.

อง.จตุกก.21/133/183; อภิ.ป.36/108/185.

[154] ปฏิปทา 4 (แนวปฏิบัติ, ทางดำเนิน, การปฏิบัติแบบที่เป็นทางดำเนินให้ถึงจุดหมาย คือความหลุดพ้นหรือความสิ้นอาสวะ — *Paṭipadā: modes of practice; modes of progress to deliverance*)

1. **ทุกข์ขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา** (ปฏิบัติลำบาก ทั้งรู้ได้ช้า เช่น ผู้ปฏิบัติที่มีราคะ โทสะ โมหะ แรงกล้า ต้องเสวยทุกข์โทมนัสเนื่องจากราคะ โทสะ โมหะนั้นอยู่เรื่อยๆ หรือเจริญกรรมฐานที่มีอารมณ์ไม่น่าชื่นใจ เช่น อสุภะ เป็นต้น อีกทั้งอินทรีย์ก็อ่อน จึงบรรลุลोकุตตรมรรคล่าช้า พระ จักขุบาลอาจเป็นตัวอย่างในข้อนี้ได้ — *Dukkḥā paṭipadā dandhābhiññā: painful progress with slow insight*)
2. **ทุกข์ขา ปฏิปทา ขิปปาภิญฺญา** (ปฏิบัติลำบาก แต่รู้ได้เร็ว เช่น ผู้ปฏิบัติที่มีราคะ โทสะ โมหะแรง กล้า ต้องเสวยทุกข์โทมนัสเนื่องจากราคะ โทสะ โมหะนั้นอยู่เรื่อยๆ หรือเจริญกรรมฐานที่มีอารมณ์ไม่น่าชื่นใจ เช่น อสุภะ เป็นต้น แต่มีอินทรีย์แก่กล้า จึงบรรลุลोकุตตรมรรคเร็วไว บาลียกพระมหา โมคคัลลานะเป็นตัวอย่าง — *Dukkḥā paṭipadā khippābhiññā: painful progress with quick insight*)
3. **สุขขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา** (ปฏิบัติสบาย แต่รู้ได้ช้า เช่น ผู้ปฏิบัติที่มีราคะ โทสะ โมหะไม่ แรงกล้า ไม่ต้องเสวยทุกข์โทมนัสเนื่องจากราคะ โทสะ โมหะนั้นเนื่องนิตย หรือเจริญสมาธิได้ ฌาน 4 อันเป็นสุขประณีต แต่มีอินทรีย์อ่อน จึงบรรลุลोकุตตรมรรคล่าช้า — *Sukhā paṭipadā dandhābhiññā: pleasant progress with slow insight*)
4. **สุขขา ปฏิปทา ขิปปาภิญฺญา** (ปฏิบัติสบาย ทั้งรู้ได้ไว เช่น ผู้ปฏิบัติที่มีราคะ โทสะ โมหะไม่แรง กล้า ไม่ต้องเสวยทุกข์โทมนัสเนื่องจากราคะ โทสะ โมหะนั้นเนื่องนิตย หรือเจริญสมาธิได้ ฌาน 4 อัน เป็นสุขประณีต อีกทั้งมีอินทรีย์แก่กล้า จึงบรรลุลोकุตตรมรรคเร็วไว บาลียกพระสารีบุตรเป็นตัวอย่าง — *Sukhā paṭipadā khippābhiññā: pleasant progress with quick insight*)

A.II.149-152,154-5.

อง.จตุกก.21/161-3/200-4; 167-8/207-9.

[155] ปฏิสัมภิตา 4 (ปัญญาแตกฉาน — *Paṭisambhidā*: analytic insight; penetrating insight; discrimination)

1. อตถปฏิสัมภิตา (ปัญญาแตกฉานในอรรถ, ปรีชาแจ้งในความหมาย, เห็นข้อธรรมหรือความย่อ ก็สามารถแยกแยะอธิบายขยายออกไปได้โดยพิสดาร เห็นเหตุอย่างหนึ่ง ก็สามารถคิดแยกแยะกระจายเชื่อมโยงต่อกันออกไปได้จนล่วงรู้ถึงผล — *Attha-paṭisambhidā*: discrimination of meanings; analytic insight of consequence)

2. ธัมมปฏิสัมภิตา (ปัญญาแตกฉานในธรรม, ปรีชาแจ้งในหลัก, เห็นอรรถาธิบายพิสดาร ก็สามารถจับใจความมาตั้งเป็นกระทู้หรือหัวข้อได้ เห็นผลอย่างหนึ่ง ก็สามารถสืบสาวกลับไปหาเหตุได้ — *Dhamma-paṭisambhidā*: discrimination of ideas; analytic insight of origin)

3. นิรุตติปฏิสัมภิตา (ปัญญาแตกฉานในนิรุกติ, ปรีชาแจ้งในภาษา, รู้ศัพท์ ถ้อยคำบัญญัติ และภาษาต่างๆ เข้าใจใช้คำพูดชี้แจงให้ผู้อื่นเข้าใจและเห็นตามได้ — *Nirutti-paṭisambhidā*: discrimination of language; analytic insight of philology)

4. ปฏิภาณปฏิสัมภิตา (ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ, ปรีชาแจ้งในความคิดทันการ, มีไหวพริบ ชี้มخابในความรู้อะไรที่มีอยู่ เอามาเชื่อมโยงเข้าสร้างความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ ใช้ประโยชน์ได้สบบ เหมาะ เข้ากับกรณีเข้ากับเหตุการณ์ — *Paṭibhāṇa-paṭisambhidā*: discrimination of sagacity; analytic insight of ready wit; initiative, creative and applicative insight)

A.II.160; Ps.I.119; Vbh.294.

อจ.จตุกก.21/172/216; ชุ.ปฎิ.31/268/175; อภ.วิ.35/784/400.

[156] ปธาน 4 (ความเพียร — *Padhāna*: effort; exertion)

1. สังวรปธาน (เพียรระวังหรือเพียรปิดกั้น คือ เพียรระวังยับยั้งบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น — *Samvara-padhāna*: the effort to prevent; effort to avoid)

2. ปหานปธาน (เพียรละหรือเพียรกำจัด คือ เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว — *Pahāna-padhāna*: the effort to abandon; effort to overcome)

3. ภาวนापธาน (เพียรเจริญ หรือเพียรก่อให้เกิด คือ เพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดมีขึ้น — *Bhāvanā-padhāna*: the effort to develop)

4. อนุรักษापธาน (เพียรรักษา คือ เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่น และให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนไพบูลย์ — *Anurakkhanā-padhāna*: the effort to maintain)

ปธาน 4 นี้ เรียกอีกอย่างว่า สัมมปปธาน 4 (ความเพียรชอบ, ความเพียรใหญ่ — *Sammappadhāna*: right exertions; great or perfect efforts)

A.II.74,16,15.

อจ.จตุกก.21/69/96; 14/20; 13/19.

[157] ปรมัตถธรรม 4 (สภาวะที่มีอยู่โดยปรมาตถ, สิ่งที่เป็นจริงโดยความหมายสูง สุด — *Paramattha-dhamma*: ultimate realities; abstract realities; realities in the

ultimate sense)

1. จิต (สภาวะที่คิด, ภาวะที่รู้แจ้งอารมณ์ — *Citta*: consciousness; state of consciousness)

2. เจตสิก (สภาวะที่ประกอบกับจิต, คุณสมบัติและอาการของจิต — *Cetasika*: mental factors)

3. รูป (สภาวะที่เป็นร่าง พร้อมทั้งคุณสมบัติและอาการ — *Rūpa*: matter; corporeality)

4. นิพพาน (สภาวะที่สิ้นกิเลสและทุกข์ทั้งปวง, สภาวะที่ปราศจากตัณหา — *Nibbāna*)

ดูรายละเอียดแต่ละอย่างใน [356] จิต 89; [355] เจตสิก 52; [38] รูป 28; [27] นิพพาน 2.

Comp.81.

สงคท.1.

[158] ประมาณ หรือ ปมาณิก 4 (บุคคลที่ถือประมาณต่างๆ กัน, คนในโลกผู้ถือเอาคุณสมบัติต่างๆ กัน เป็นเครื่องวัดในการที่จะเกิดความเชื่อความเลื่อมใส — *Pamāṇa*, *Pamāṇika*: those who measure, judge or take standard)

1. รูปประมาณ (ผู้ถือประมาณในรูป, บุคคลที่มองเห็นรูปร่างสวยงาม ทรวดทรงดี อวัยวะสมส่วน ท่าทางสง่า สมบูรณ์พร้อม จึงชอบใจเลื่อมใสเชื่อมั่นใจที่จะเชื่อถือ — *Rūpa-pamāṇa*: one who measures by form or outward appearance; one whose faith depends on good appearance)

2. โฆษประมาณ (ผู้ถือประมาณในเสียง, บุคคลที่ได้ยินได้ฟังเสียงสรรเสริญเกียรติคุณหรือเสียงพูดจาที่ไพเราะ จึงชอบใจเลื่อมใสเชื่อมั่นใจที่จะเชื่อถือ — *Ghosa-pamāṇa*: one who measures by voice or reputation; one whose faith depends on sweet voice or good reputation)

3. ลูขประมาณ (ผู้ถือประมาณในความคร่ำหรือเศร้าหมอง, บุคคลที่มองเห็นสิ่งของเครื่องใช้ความเป็นอยู่ที่เศร้าหมอง เช่น จีวรคร่ำๆ เป็นต้น หรือมองเห็นการกระทำคร่ำครึยดเป็นทุกกริยา ประพฤติเคร่งครัดเข้มงวดขุดเกลาตน จึงชอบใจเลื่อมใสเชื่อมั่นใจที่จะเชื่อถือ — *Lūkha-pamāṇa*: one who measures or judges by shabbiness, mediocrity or hard life; one whose faith depends on shabbiness or ascetic or self-denying practices)

4. ธรรมประมาณ (ผู้ถือประมาณในธรรม, บุคคลที่พิจารณาด้วยปัญญาเห็นสัจธรรมหรือการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ คือ คีล สมานิ ปัญญา จึงชอบใจเลื่อมใสเชื่อมั่นใจที่จะเชื่อถือ — *Dhamma-pamāṇa*: one who measures or judges by the teaching or righteous behaviour; one whose faith depends on right teachings and practices)

บุคคล 3 จำพวกต้น ยังมีทางพลาดได้มาก โดยอาจเกิดความติดใจใคร่ ถูกครอบงำชักพาไปด้วยความหลง ถูกพัตวนเวียนหรือติดอยู่แค่ภายนอก ไม่รู้จักคนที่ตนมองได้อย่างแท้จริงและไม่เข้าถึงสาระ ส่วนผู้ถือธรรมเป็นประมาณ จึงจะรู้จักคนที่ตนมองอย่างแท้จริง ไม่ถูกพัตพาไป

เข้าถึงธรรมที่ปราศจากสิ่งครอบคลุมน

พระพุทธเจ้าทรงมีพระคุณสมบัติสมกับทั้งสี่ข้อ (เฉพาะข้อ 3 ทรงถือแต่พอดี) จึงทรงครองใจคนทุกจำพวกได้ทั้งหมด คนที่เห็นพระพุทธเจ้าแล้ว ที่จะไม่เลื่อมใสนั้น หาได้ยากยิ่งนัก

ในชั้นอรรธกถา นิยมเรียกบุคคล 4 ประเภทนี้ว่า **รูปปปมาณา โสปปมาณา ลูปปมาณา และ ัมมปปมาณา** ตามลำดับ

A.II.71; Pug.7,53; DhA.114; SnA.242.

อง.จตุกก.21/65/93; อภิ.ป.36/10/135; 133/204; ธ.อ.5/100; สุตต.อ.1/329.

[159] ปัจจัย 4 (สิ่งจำเป็นชีวิต, สิ่งจำเป็นเบื้องต้นของชีวิต, สิ่งที่ต้องอาศัยเลี้ยงอัตภาพ — *Paccaya*: the four necessities of life; requisites)

1. **จีวร** (ผ้าห่ม — *Cīvara*: robes; clothing)
2. **บิณฑบาต** (อาหาร — *Piṇḍapāta*: almsfood; food)
3. **เสนาสนะ** (ที่อยู่อาศัย, ที่นั่งที่นอน — *Senāsana*: lodging)
4. **คิลานปัจจัยเภสัชบริวาร หรือ เภสัช** (ยาและอุปกรณ์รักษาโรค — *Bhesajja*: medicine; medical equipment)

สื่ออย่างนี้ สำหรับภิกษุ จำกัดเข้าอีกเรียกว่า **นิสสัย 4** แปลว่า เครื่องอาศัยของบรรพชิต (*Nissaya*: resources; means of support on which the monastic life depends)

1. **ปิณฑิยาโลปโภชนะ** (โภชนะคือคำข้าวที่ได้มาด้วยกำลังปลีแข้ง — *Piṇḍiyālopa-bhojana*: almsfood of scraps; food obtained by going on the alms-gathering)
2. **บังสุกุลจีวร** (ผ้าที่เขาทิ้งตามกองขยะหรือตามป่าช้า — *Paṃsukūlacīvara*: discarded cloth taken from the rubbish heap or the charnel ground; rag-robes)
3. **รุกขมูลเสนาสนะ** (อยู่อาศัยโคนไม้ — *Rukkhamūlasenāsana*: dwelling at the foot of a tree)
4. **ปุตติมุตตเภสัช** (ยาน้ำมูลรด — *Pūtimuttabheshajja*: medicines pickled in stale urine: ammonia as a medicine)

ส่วนที่อนุญาตนอกเหนือจากนี้เป็น **อติเรกลาภ** (extra acquisitions; extra allowance)

Vin.I.58.

วินย.4/87/106.

[☆☆☆] ปัญญาวัตรธรรม 4 ดู [179] วัตรธรรม 4

[160] ปาริสุทธิศีล 4 (ศีลคือความบริสุทธิ์, ศีลเครื่องให้บริสุทธิ์, ความประพฤติบริสุทธิ์ที่จัดเป็นศีล — *Pārisuddhi-sīla*: morality consisting in purity; morality for purification; morality of pure conduct)

1. **ปาฏิโมกขสังวรศีล** (ศีลคือความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นจากข้อห้าม ทำตามข้ออนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย — *Pāṭimokkhasaṃvara-sīla*: restraint in

accordance with the monastic disciplinary code)

2. อินทริยสังวรศีล (ศีลคือความสำรวมอินทริย ระวังไม่ให้บาปอกุศลธรรมครอบงำเมื่อรับรู้ อารมณ์ด้วยอินทริยทั้ง 6 — *Indriyasamvara-sīla*: restraint of the senses; sense-control)

3. อาชีวนาฬิสิกขาศีล (ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ เลี้ยงชีวิตโดยทางที่ชอบ ไม่ประกอบ อเนสนา มีหลอกลงเขาเลี้ยงชีพเป็นต้น — *Ājīvapārisuddhi-sīla*: purity of conduct as regards livelihood)

4. ปัจจัยสันนิสิตศีล (ศีลที่เกี่ยวกับปัจจัย 4 ได้แก่ปัจจัยปัจจุเวกชน คือพิจารณาใช้สอย ปัจจัยสี่ ให้เป็นไปตามความหมายและประโยชน์ของสิ่งนั้น ไม่บริโภครด้วยตัณหา — *Paccayasannissita-sīla*: pure conduct as regards the necessities of life)

Vism.16; Comp.212.

วิสุทธิ.1/19; สงคท.55.

[☆☆☆] ผล 4 ดู [165] ผล 4.

[☆☆☆] พร 4 ดู [227] พร 5.

[161] พรหมวิหาร 4 (ธรรมเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ, ธรรมประจำใจอันประเสริฐ, หลัก ความประพฤติที่ประเสริฐบริสุทธิ์, ธรรมที่ต้องมีไว้เป็นหลักใจและกำกับความประพฤติ จึงจะชื่อว่าดำเนินชีวิตหมดจด และปฏิบัติตนต่อมนุษย์สัตว์ทั้งหลายโดยชอบ — *Brahmavihāra*: holy abidings; sublime states of mind)

1. เมตตา (ความรัก ปราบปรามคืออยากให้เขามีความสุข มีจิตอันแผ่ไมตรีและคิดทำประโยชน์แก่ มนุษย์สัตว์ทั่วหน้า — *Mettā*: loving-kindness; friendliness; goodwill)

2. กรุณา (ความสงสาร คิดช่วยให้พ้นทุกข์ ไฟใจในอันจะปลดเปลื้องบำบัดความทุกข์ยากเดือด ร้อนของปวงสัตว์ — *Karūṇā*: compassion)

3. มุทิตา (ความยินดี ในเมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุข มีจิตพ่องใสบันเทิง กอปรด้วยอาการแช่มชื่นเบิก บานอยู่เสมอ ต่อสัตว์ทั้งหลายผู้ดำรงในปกติสุข พลอยยินดีด้วยเมื่อเขาได้ดีมีสุข เจริญอกงาม ยิ่งขึ้นไป — *Muditā*: sympathetic joy; altruistic joy)

4. อุเบกขา (ความวางใจเป็นกลาง อันจะให้ดำรงอยู่ในธรรมตามที่พิจารณาเห็นด้วยปัญญา คือ มีจิตเรียบตรงเที่ยงธรรมดุจตราฐ ไม่เอนเอียงด้วยรักและชัง พิจารณาเห็นกรรมที่สัตว์ทั้งหลาย กระทำแล้ว อันควรได้รับผลดีหรือชั่ว สมควรแก่เหตุอันตนประกอบ พร้อมทั้งจะวินิจฉัยและ ปฏิบัติไปตามธรรม รวมทั้งรู้จักวางเฉยสงบใจมองดู ในเมื่อไม่มีกิจที่ควรทำ เพราะเขารับผิดชอบ ตนได้ดีแล้ว เขาสมควรรับผิดชอบตนเอง หรือเขาควรได้รับผลอันสมกับมารับผิดชอบของตน — *Upekkhā*: equanimity; neutrality; poise)

ผู้ดำรงในพรหมวิหาร ย่อมช่วยเหลือมนุษย์สัตว์ทั้งหลายด้วยเมตตากุณ และย่อมรักษา ธรรมไว้ได้ด้วยอุเบกขา ดังนั้น แม้จะมีกรุณาที่จะช่วยเหลือปวงสัตว์แต่ก็ต้องมีอุเบกขาด้วยที่จะมิ ให้เสียธรรม

พรหมวิหารนี้ บางทีแปลว่า ธรรมเครื่องอยู่ของพรหม, ธรรมเครื่องอยู่อย่างพรหม, ธรรมประจำใจที่ทำให้เป็นพรหมหรือให้เสมอด้วยพรหม, หรือธรรมเครื่องอยู่ของท่านผู้มีคุณยิ่งใหญ่ — (abidings of the Great Ones)

พรหมวิหาร 4 เรียกอีกอย่างว่า **อัปมัณญา 4** (*Appamaññā*: unbounded states of mind; illimitables) เพราะแผ่สม่ำเสมอโดยทั่วไปในมนุษย์สัตว์ทั้งหลาย ไม่มีประมาณ ไม่จำกัดขอบเขต

พรหมวิหารมีในผู้ใด ย่อมทำให้ผู้นั้นประพฤติปฏิบัติเกื้อกูลแก่ผู้อื่น ด้วยสังคหัตถุเป็นต้น.

อนึ่ง ในการที่จะเข้าใจและปฏิบัติพรหมวิหาร 4 ให้ถูกต้อง พึงทราบรายละเอียดบางอย่าง โดยเฉพาะสมบัติ และวิบัติ ของธรรม 4 ประการนั้น ดังนี้

ก. ความหมายโดยวิเคราะห์ศัพท์

1. **เมตตา** = (มีน้ำใจ)เยื่อใยใฝ่ประโยชน์สุขแก่คนสัตว์ทั้งหลาย หรือน้ำใจปรารถนาประโยชน์สุขที่เป็นไปต่อมิตร
2. **กรุณา** = ทำความสะเทือนใจแก่สาธุชน เมื่อคนอื่นประสบทุกข์ หรือถ่วงทนทุกข์ของผู้อื่นให้หมดไป หรือแผ่ใจไปรับรู้ต่อคนสัตว์ทั้งหลายที่ประสบทุกข์
3. **มุทิตา** = โมทนายินดีต่อผู้ประกอบด้วยสมบัติหรือผลดีนั้นๆ
4. **อุเบกขา** = คอยมองดูอยู่ โดยละความขวนขวายว่าสัตว์ทั้งหลายจงอย่าผูกเวรกัน เป็นต้น และโดยเข้าถึงความเป็นกลาง

ข. ลักษณะ หน้าที่หรือกิจ (รส) ผลปรากฏ (ปัจจุบัญญัติ) และปทัสสถาน (เหตุใกล้)

1. **เมตตา** = (ในสถานการณ์ที่คนอื่นอยู่เป็นปกติ)
 - ลักษณะ = เป็นไปโดยอาการเกื้อกูลแก่คนสัตว์ทั้งหลาย
 - หน้าที่ = น้อมนำประโยชน์เข้าไปให้แก่เขา
 - ผลปรากฏ = กำจัดความอาฆาตแค้นเคืองให้ปราศไป
 - ปทัสสถาน = เห็นภาวะที่น่าเจริญใจของคนสัตว์ทั้งหลาย
2. **กรุณา** = (ในสถานการณ์ที่คนอื่นตกทุกข์ได้เดือดร้อน)
 - ลักษณะ = เป็นไปโดยอาการปลดเปลื้องทุกข์แก่คนสัตว์ทั้งหลาย
 - หน้าที่ = ไม่นิ่งดูตาย/ทนนิ่งอยู่ไม่ได้ต่อทุกข์ของคนสัตว์ทั้งหลาย
 - ผลปรากฏ = ไม่เบียดเบียน/อวิหิงสา
 - ปทัสสถาน = เห็นภาวะไร้ที่พึ่ง/สภาพน่าอนาถของคนสัตว์ทั้งหลายที่ถูกทุกข์ครอบงำ
3. **มุทิตา** = (ในสถานการณ์ที่คนอื่นมีสุขสำเร็จหรือทำอะไรก้าวไปด้วยดี)
 - ลักษณะ = พลอยยินดี/ยินดีด้วย
 - หน้าที่ = ไม่ริษยา/เป็นปฏิปักษ์ต่อความริษยา
 - ผลปรากฏ = ขจัดความริษยา ความไม่ยินดีหรือความทนไม่ได้ต่อความสำเร็จของผู้อื่น

ปทัสสถาน = เห็นสมบัติ/ความสำเร็จของคนสัตว์ทั้งหลาย

4. อุเบกขา = (ในสถานการณ์รักษารวมตามความรับผิดชอบต่อกรรมที่เขาทำ)

ลักษณะ = เป็นไปโดยอาการเป็นกลางต่อคนสัตว์ทั้งหลาย

หน้าที่ = มองเห็นความเสมอภาคกันในสัตว์ทั้งหลาย

ผลปรากฏ = ระวังความขัดเคืองเสียใจและความคล้อยตามดีใจ

ปทัสสถาน = มองเห็นภาวะที่ทุกคนเป็นเจ้าของกรรมของตน ว่าสัตว์ทั้งหลายจักได้สุข พ้นทุกข์ ไม่เลื่อมจากสมบัติที่ได้ที่ถึง ตามใจชอบได้อย่างไร

ค. สมบัติ (ความสมบูรณ์หรือความสัมฤทธิ์ผล) และวิบัติ (ความล้มเหลว หรือการปฏิบัติผิดพลาด ไม่สำเร็จผล)

1. เมตตา: สมบัติ = สงบหายไร้ความแค้นเคืองไม่พอใจ

วิบัติ = เกิดเสนาหา

2. กรุณา: สมบัติ = สงบหายไร้วิหิงสา

วิบัติ = เกิดความโศกเศร้า

3. มุทิตา: สมบัติ = สงบหายไร้ความริษยา

วิบัติ = เกิดความสนุกสนาน

4. อุเบกขา: สมบัติ = สงบหายไม่มีความยินดียินร้าย

วิบัติ = เกิดความเฉยด้วยไม่รู้ (เฉยโง่ เฉยเมย เฉยเมิน)

ง. ข้ำศึก คือ อกุศลซึ่งเป็นศัตรูคู่ปรับที่จะทำลายหรือทำกรรมนั้นๆ ให้เสียไป

1. เมตตา: ข้ำศึกไกล = ราคะ

ข้ำศึกไกล = พยาบาท คือความขัดเคืองไม่พอใจ

2. กรุณา: ข้ำศึกไกล = โทมนัส คือความโศกเศร้าเสียใจ

ข้ำศึกไกล = วิหิงสา

3. มุทิตา: ข้ำศึกไกล = โสมนัส (เช่นดีใจว่าตนจะพลอยได้รับผลประโยชน์)

ข้ำศึกไกล = อรติ คือความไม่ยินดี ไม่ไยดี ริษยา

4. อุเบกขา: ข้ำศึกไกล = อัญญาณูเบกขา (เฉยไม่รู้เรื่อง เฉยโง่ เฉยเมย)

ข้ำศึกไกล = ราคะ (ความใคร่) และปฏิฆะ (ความเคือง) หรือชอบใจและขัดใจ

จ. ตัวอย่างมาตรฐาน ที่แสดงความหมายของพรหมวิหารได้ชัด ซึ่งคัมภีร์ทั้งหลายมักยกขึ้นอ้าง

1. เมื่อลูกยังเล็กเป็นเด็กเยาว์วัย

แม่ - เมตตา รักใคร่เอาใจใส่ ถนอมเลี้ยงให้เจริญเติบโต

2. เมื่อลูกเจ็บไข้เกิดมีทุกข์ภัย

แม่ - กรุณา ห่วงใยปกป้องรักษา หาทางบำบัดแก้ไข

3. เมื่อลูกเจริญวัยเป็นหนุ่มสาวสวยสง่า

แม่ – มุกิตา พลอยปลาบปลื้มใจ หวังให้ลูกงามสดใสอยู่นานเท่านั้น

4. เมื่อลูกรับผิดชอบกิจการหน้าที่ของตนจนชววยอยู่ด้วยดี

แม่ – อุเบกขา มีใจนิ่งสงบเป็นกลาง วางเฉยคอยดู

พึงทราบด้วยว่า ฉันทะ คือ กัตตุกัมมัตถฉันทะ (ความอยากจะทำให้ดี หรือความต้องการที่จะทำให้คนสัตว์ทั้งหลายดีงามสมบูรณ์ปราศจากโทษข้อบกพร่อง เช่น อยากให้เขาประสบประโยชน์สุข พ้นจากทุกข์เป็นต้น) เป็นจุดตั้งต้น (อาทิ) ของพรหมวิหารทั้ง 4 นี้ การข่มระงับกิเลส (เช่นนิวรณ์) ได้ เป็นท่ามกลาง สามารถขึ้นอุปนา (คือ ภาวะจิตที่มั่นคงเรียบเรียงสงบสนิทที่ที่สุด) เป็นที่จบ ของพรหมวิหารทั้ง 4 นั้น

AIII.226; Dhs.262; Vism.320.

อง.ปญจก 22/192/252; อภ.ส.34/190/75; วิสุทธิ.2/124.

[☆☆☆] พละ ๑ [229] พละ 4.

[☆☆☆] พุทธลีลาในการสอน 4 ๑ [172] ลีลาการสอน 4.

[☆☆☆] ภาวนา 4 ๑ [37] ภาวนา 4.

[☆☆☆] ภาวิต 4 ๑ [37] ภาวนา 4.

[162] ภูมิ 4 (ชั้นแห่งจิต, ระดับจิตใจ, ระดับชีวิต — *Bhūmi*: planes of consciousness; planes of existence; degrees of spiritual development)

1. กามาวจรภูมิ (ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในกาม, ระดับจิตใจที่ยังปรารถนากามเป็นอารมณ์ คือยังเกี่ยวข้องกับกามคุณ, ระดับจิตใจของสัตว์ในกามภพทั้ง 11 ชั้น — *Kāmāvacara-bhūmi*: Sensuous Plane)

2. รูปาวจรภูมิ (ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป, ระดับจิตใจที่ปรารถนารูปธรรมเป็นอารมณ์, ระดับจิตใจของท่านผู้ได้ฌานหรือผู้อยู่ในรูปภพทั้ง 16 ชั้น — *Rūpāvacara-bhūmi*: form-plane)

3. อรูปาวจรภูมิ (ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูป, ระดับจิตใจที่ปรารถนาอรูปธรรมเป็นอารมณ์, ระดับจิตใจของท่านผู้ได้อรูปฌาน หรือผู้อยู่ในอรูปภพทั้ง 4 ชั้น — *Arūpāvacara-bhūmi*: Formless Plane)

4. โลกุตตรภูมิ (ชั้นที่พ้นจากโลก, ระดับแห่งโลกุตตรธรรม, ระดับจิตใจของพระอริยเจ้าอันพ้นแล้วจากโลกียภูมิ 3 ข้างต้น — *Lokuttara-bhūmi*: supramundane plane) ข้อนี้ในบาลีที่มาเรียกว่า *อปริยาปนภูมิ* (ชั้นที่ไม่นับเนื่องในวัฏฏะ, ระดับที่ไม่ถูกจำกัด — *unbelonging or unlimited plane*).

๑ [98] ภพ 3 และ [351] ภูมิ 4, 31 ด้วย.

Ps.I.83.

ช.ปฐ.31/171/122.

[163] โภควิภาค 4 (การแบ่งโภคะเป็น 4 ส่วน, หลักการแบ่งทรัพย์โดยจัดสรรเป็น 4

ส่วน — *Bhogavibhāga*: fourfold division of money)

1. **เอเกน โภเค ญะเชยฺย** (1 ส่วน ใช้จ่ายเลี้ยงตน เลี้ยงคนที่ควรบำรุง และทำประโยชน์ — On one part he should live and do his duties towards others.)

2.-3. **ทวิติ กมฺมํ ปโยชเย** (2 ส่วน ใช้จ่ายลงทุนประกอบการงาน — With two parts he should expand his business)

4. **จตุตถญจ นิธายเย** (อีก 1 ส่วน เก็บไว้ใช้ในคราวจำเป็น — And he should save the fourth for a rainy day.)

D.III.188.

ที่.ป.11/197/202.

[164] **มรรค 4** (ทางเข้าถึงความเป็นอริยบุคคล, ญาณที่ทำให้ละสังโยชน์ได้ขาด — *Magga*: the path)

1. **โสดาปัตติมรรค** (มรรคอันให้ถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพานที่แรก, มรรคอันให้ถึงความเป็นพระโสดาบัน เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ 3 คือ ลักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัมพัตปราคาส — *Sotāpattimagga*: the Path of Stream-Entry)

2. **สกทาคามิมรรค** (มรรคอันให้ถึงความเป็นพระสกทาคามี เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ 3 ข้อต้น กับทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง — *Sakadāgāmi-magga*: the Path of Once-Returning)

3. **อนาคามิมรรค** (มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอนาคามี เป็นเหตุละสังโยชน์เบื้องต้นได้ทั้ง 5 — *Anāgāmi-magga*: the Path of Non-Returning)

4. **อรหัตตมรรค** (มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอรหันต์ เป็นเหตุละสังโยชน์ได้หมดทั้ง 10 — *Arahatta-magga*: the Path of Arahantship)

ดู [329] สังโยชน์ 10.

Vbh.335.

อภิ.วิ.35/837/453.

[165] **ผล 4** (ผลที่เกิดสืบเนื่องจากการละกิเลสได้ด้วยมรรค, ธรรมารมณอันพระอริยะพึงเสวย ที่เป็นผลเกิดเองในเมื่อกิเลสสิ้นไปด้วยอำนาจมรรคนั้นๆ — *Phala*: fruition)

1. **โสดาปัตติผล** (ผลแห่งการเข้าถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพาน, ผลอันพระโสดาบันพึงเสวย — *Sotāpatti-phala*: the Fruition of Stream-Entry)

2. **สกทาคามิผล** (ผลอันพระสกทาคามีพึงเสวย — *Sakadāgāmi-phala*: the Fruition of Once-Returning)

3. **อนาคามิผล** (ผลอันพระอนาคามีพึงเสวย — *Anāgāmi-phala*: the Fruition of Non-Returning)

4. **อรหัตตผล** (ผลคือความเป็นพระอรหันต์, ผลอันพระอรหันต์พึงเสวย — *Arahatta-phala*: the Fruition of Arahantship)

ผล 4 นี้ บางทีเรียกว่า **สามัญญผล** (ผลของความเป็นสมณะ, ผลแห่งการบำเพ็ญสมณ-

ธรรม — *Sāmañña-phala*: fruits of a monk's life; fruits of the monkhood)

D.III.227; Vbh.335.

ที่.ป.11/242/240; อภ.วิ.35/837/453.

[166] มหาปเทศ 4¹ (ที่อ้างอิงข้อใหญ่, หลักใหญ่สำหรับอ้างอิงเพื่อสอบสวนเทียบเคียง
หมวดที่ 1 ว่าด้วยหลักทั่วไป — *Mahāpadesa*: great authorities; principal references
or citations)

1. หากมีภิกษุกล่าวว่า ข้าพเจ้าได้สดับรับมาเฉพาะพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคว่า นี่เป็นธรรม
นี่เป็นวินัย นี่เป็นลัทธิศาสน์ (A monk might say: "Face to face with the Blessed One
did I hear this; face to face with him did I receive this. This is the Doctrine, this
is the Discipline, this is the Master's teaching.")

2. หากมีภิกษุกล่าวว่า ในอาวาสชื่อโน้น มีสงฆ์อยู่ พร้อมด้วยพระเถระ พร้อมด้วยปาโมกข์
ข้าพเจ้าได้สดับรับมาเฉพาะหน้าสงฆ์นั้นว่า นี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัย นี่เป็นลัทธิศาสน์ (A monk
might say: "In such and such a monastery resides an Order together with an elder
monk, together with a leader. Face to face with that Order did I hear this; ...)

3. หากมีภิกษุกล่าวว่า ในอาวาสชื่อโน้น มีภิกษุผู้เป็นพระเถระอยู่จำนวนมาก เป็นพหูสูต ถึงอาคม
(คือชำนาญในพุทธพจน์ทั้ง 5 นิกาย) ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมัตติกา ข้าพเจ้าได้สดับรับมาเฉพาะ
หน้าพระเถระเหล่านั้นว่า นี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัย นี่เป็นลัทธิศาสน์ (A monk might say: "In
such and such a monastery reside a great number of elder monks, widely learned,
versed in the Collections, expert on the Doctrine, expert on the Discipline, expert
on the Summaries. In the presence of those monks did I hear this; ...)

4. หากมีภิกษุกล่าวว่า ในอาวาสชื่อโน้น มีภิกษุผู้เป็นพระเถระอยู่รูปหนึ่ง เป็นพหูสูต ถึงอาคม
ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมัตติกา ข้าพเจ้าได้สดับรับมาเฉพาะหน้าพระเถระรูปนั้นว่า นี่เป็นธรรม นี่
เป็นวินัย นี่เป็นลัทธิศาสน์ (A monk might say: "In such and such a monastery
resides an elder monk of wide learning ...)

เธอทั้งหลาย ยังไม่ฟังขึ้นชม ยังไม่ฟังคัดค้านคำกล่าวของผู้นั้น ฟังเรียนบทและพยัญชนะ
(ทั้งข้อความและถ้อยคำ) เหล่านั้นให้ดีแล้ว ฟังสอบดูในสูตรเทียบดูในวินัย (The words of
that monk are neither to be welcomed nor scorned, the words and syllables
thereof are to be studied thoroughly, laid beside the Discourses and compared
with the Discipline.)

ก. ถ่าบทและพยัญชนะเหล่านั้น สอบลงในสูตรก็ไม่ได้ เทียบเข้าในวินัยก็ไม่ได้ ฟังลงสันนิษฐาน
ว่า นี่มิใช่คำรัสของพระผู้มีพระภาคแน่นอน ภิกษุนี้ (สงฆ์นั้น พระเถระเหล่านั้น พระเถระรูปนั้น)
ถือไว้ผิด ฟังทิ้งเสีย (If, when laid beside the Discourses and compared with the
Discipline, these words and syllables lie not along with the Discourses and
agree not with the Discipline then you may come to the conclusion: Surely this

is not the word of the Blessed One, and it has been wrongly grasped by that monk. Then reject it.

ข. ถ้าบทและพยัญชนะเหล่านั้น สอดลงในสูตรก็ได้ เทียบเข้าในวินัยก็ได้ ฟังลงสันนิษฐานว่า นี่เป็นคำรัสของพระผู้มีพระภาคแน่แท้ ภิกษุนี้ (สงฆ์นั้น พระเถระเหล่านั้น พระเถระรูปนั้น) รับมาด้วยดี (If, ... they lie along with the Discourses and agree with the Discipline... Surely this is the word of the Blessed One ...)

โดยสรุป คือ การยกข้ออ้างหรือหลักฐาน 4 (the four principal appeals to authority) คือ

1. พุทธาปเทศ (ยกเอาพระพุทเจ้าขึ้นอ้าง — *Buddhāpadesa*: the appeal to the Enlightened One as authority)

2. สังฆาปเทศ (ยกเอาคณะสงฆ์ขึ้นอ้าง — *Saṅghāpadesa*: the appeal to a community of monks or an Order as authority)

3. สัมพหุลัตถเถราปเทศ (ยกเอาพระเถระจำนวนมากขึ้นอ้าง — *Sambahulattatherāpadesa*: the appeal to a number of elders as authority) เรียกว่าง่าย ๆ ว่า *สัมพหุลเถราปเทศ*

4. เอกัตถเถราปเทศ (ยกเอาพระเถระรูปหนึ่งขึ้นอ้าง — *Ekattherāpadesa*: the appeal to a single elder as authority) เรียกว่าง่าย ๆ ว่า *เอกเถราปเทศ*

ในคัมภีร์รุ่นฎีกา (เช่น อง.ฎ. 2/443) เรียกข้อที่ 3 ว่า **คณาปเทศ** (*Gaṇāpadesa*) และข้อที่ 4 ว่า **ปคคลาปเทศ** (*Puggalāpadesa*)

D.II.123; A.II.167.

ที่.ม.10/113/144; อง.จตุกก.21/180/227.

[167] มหาปเทศ 4² หมวดที่ 2 เฉพาะในทางพระวินัย — *Mahāpadesa*: great authorities; principal references)

1. สิ่งใดไม่ได้ทรงห้ามไว้ว่าไม่ควร แต่เข้ากันกับสิ่งที่ไม่ควร (อกัปปิยะ) ขัดกับสิ่งที่ควร (กัปปิยะ) สิ่งนั้นไม่ควร

(Whatever has not been objected to as not allowable, if it fits in with what is not allowable and goes against what is allowable, is not allowable.)

2. สิ่งใดไม่ได้ทรงห้ามไว้ว่าไม่ควร แต่เข้ากันกับสิ่งที่ควร (กัปปิยะ) ขัดกับสิ่งที่ไม่ควร (อกัปปิยะ) สิ่งนั้นควร

(Whatever has not been objected to as not allowable, if it fits in with what is allowable and goes against what is not allowable, is allowable.)

3. สิ่งใดไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ว่าควร แต่เข้ากันกับสิ่งที่ไม่ควร (อกัปปิยะ) ขัดกับสิ่งที่ควร (กัปปิยะ) สิ่งนั้นไม่ควร

(Whatever has not been permitted as allowable, if it fits in with what is not allowable and goes against what is allowable, is not allowable.)

4. สิ่งใดไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ว่าควร แต่เข้ากันกับสิ่งที่ควร (กับปิยะ) ขัดกับสิ่งที่ไม่ควร (อกับปิยะ) สิ่งนั้นควร

(Whatever has not been permitted as allowable, if it fits in with what is allowable and goes against what is not allowable, is allowable.)

Vin.I.250.

วินย.5/92/131.

[168] มิตรปฏิรูปกั หรือ มิตรเทียม 4 (คนเทียมมิตร, คนที่พึงทราบว่าเป็นศัตรู ผู้มาในร่างของมิตร — *Mittapaṭirūpaka*: false friends; foes in the guise of friends)

1. คนปกอลอก คนขนเอาของเพื่อนไปถ่ายเดียว (อัญญทัตตุหฺร — *Aññadatthuhara*: the out-and-out robber) มีลักษณะ 4 คือ

- 1) คิดเอาแต่ได้ฝ่ายเดียว
- 2) ยอมเสียน้อย โดยหวังจะเอาให้มาก
- 3) ตัวมีภัย จึงมาช่วยทำกิจของเพื่อน
- 4) คบเพื่อน เพราะเห็นแก่ผลประโยชน์
- a) He appropriates his friend's possessions.
- b) Giving little, he expects a lot in return.
- c) He gives a helping hand only when he himself is in danger.
- d) He makes friends with others only for his own interests.

2. คนดีแต่พูด (วจีปรม — *Vacīparama*: the man who pays lip-service) มีลักษณะ 4 คือ

- 1) ดีแต่ยกของหมดแล้วมาปราศรัย
- 2) ดีแต่อ้างของยังไม่มีมาปราศรัย
- 3) สงเคราะห์ด้วยสิ่งหาประโยชน์มิได้
- 4) เมื่อเพื่อนมีกิจ อ้างแต่เหตุขัดข้อง
- a) He speaks you fair about the past.
- b) He speaks you fair about the future.
- c) He tries to gain your favour by empty sayings.
- d) When help is needed he points to his own ill luck.

3. คนหัวประจบ (อนุปิยภาณี — *Anuppiyabhāṇī*: the flatterer) มีลักษณะ 4 คือ

- 1) จะทำชั่วก็เออออ
- 2) จะทำดีก็เออออ
- 3) ต่อหน้าสรรเสริญ
- 4) ลับหลังนินทา

- a) He consents to your doing wrong.
- b) He consents to your doing right.
- c) He sings your praises to your face.
- d) He runs you down behind your back.

4. คนชวนฉิบหาย (*อปายสหาย — Apāyasahāya*: the leader to destruction) มีลักษณะ 4 คือ

- 1) คอยเป็นเพื่อนดื่มน้ำเมา
- 2) คอยเป็นเพื่อนเที่ยวกลางคืน
- 3) คอยเป็นเพื่อนเที่ยวดูการเล่น
- 4) คอยเป็นเพื่อนไปเล่นการพนัน
- a) He is your companion when you indulge in drinking.
- b) He is your companion when you roam the streets at unseemly hours.
- c) He is your companion when you frequent shows and fairs.
- d) He is your companion when you indulge in gambling.

D.III.185.

ที่.ป.11/186/199.

[169] สุหตมิตร หรือ มิตรแท้ 4 (มิตรมีใจดี, มิตรที่จริงใจ — *Suhadamitta*: true friends; true-hearted friends)

1. มิตรอุปการะ (*อุปการกะ — Upakāraka*: the helper) มีลักษณะ 4 คือ

- 1) เพื่อนประมาท ช่วยรักษาเพื่อน
- 2) เพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สินของเพื่อน
- 3) เมื่อมีภัย เป็นที่พึ่งพำนักได้
- 4) มีกิจจำเป็น ช่วยออกทรัพย์ให้เกินกว่าที่ออกปาก
- a) He guards you when you are off your guard.
- b) He guards your property when you are off your guard.
- c) He is a refuge to you when you are in danger.
- d) He provides a double supply of what you may ask in time of need.

2. มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ (*สมานสุขทุกข์ — Samānasukhadukkha*: the man who is the same in weal and woe) มีลักษณะ 4 คือ

- 1) บอกความลับแก่เพื่อน
- 2) ปิดความลับของเพื่อน
- 3) มีภัยอันตราย ไม่ละทิ้ง

4) แม่ชีวิตก็สละให้ได้

- a) He tells you his secrets.
- b) He keeps secret your secrets.
- c) He does not forsake you in your troubles.
- d) He can even die for your sake.

3. มิตรแนะประโยชน์ (อัทธักขายี — *Atthakkhāyī*: the man who gives good counsel) มีลักษณะ 4 คือ

- 1) จะทำชั่วเสียหาย คอยห้ามปรามไว้
- 2) คอยแนะนำให้ตั้งอยู่ในความดี
- 3) ให้ได้ฟังได้รู้สิ่งที่ไม่เคยได้รู้ได้ฟัง
- 4) บอกทางสุขทางสวรรค์ให้
- a) He keeps you back from evil.
- b) He encourages you to do good.
- c) He informs you of what you have not heard.
- d) He shows you the way to heaven.

4. มิตรมีน้ำใจ (อนุกัมปกะ มิตรมีความรักใคร่ หรือมิตรผู้รักใคร่เอ็นดู — *Anukampaka*: the man who sympathizes) มีลักษณะ 4 คือ

- 1) เพื่อนมีทุกข์ พลอยไม่สบายใจ (ทุกข์ ทุกข์ด้วย)
- 2) เพื่อนมีสุข พลอยแช่มชื่นยินดี (สุข สุขด้วย)
- 3) เขาติเตียนเพื่อน ช่วยยับยั้งแก้ไข
- 4) เขาสรรเสริญเพื่อน ช่วยพูดเสริมสนับสนุน
- a) He does not rejoice over your misfortunes.
- b) He rejoices in your good fortune.
- c) He protests against anyone who speaks ill of you.
- d) He admires those who speak well of you.

D.III.187.

ที.ป.11/192/201.

[170] โยคะ 4 (สภาวะอันประกอบสัตว์ไว้ในภพ หรือผูกกรรมไว้กับวิบาก — *Yoga*: the Four Bonds) ได้แก่ กามโยคะ ภวโยคะ ทิณฺณโยคะ อวิชาโยคะ เหมือนในอาสวะ 4.

ดู [136] อาสวะ 4.

D.III.230; A.II.10; Vbh.374.

ที.ป.11/259/242; อญ.จตุกก.21/10/13; อภิ.วิ.35/963/506.

[171] โยนิ 4 (กำเนิด, แบบหรือชนิดของการเกิด — *Yoni*: ways or kinds of birth;

modes of generation)

1. **ชลัพพะ** (สัตว์เกิดในครรภ์ คือ คลอดออกมาเป็นตัว เช่น คน โค สุนัข แมว เป็นต้น — *Jalābujā*: the viviparous; womb-born creatures)

2. **อณทชะ** (สัตว์เกิดในไข่ คือ ออกไข่เป็นฟองก่อนแล้วจึงฟักเป็นตัว เช่น นก เป็ด ไก่ เป็นต้น — *Aṇḍaja*: the oviparous; egg-born creatures)

3. **สังเสทชะ** (สัตว์เกิดในโคล คือ เกิดในของชื้นแฉะหมักหมมเน่าเปื่อย ขยายแพร่ออกไปเอง เช่น กิมีชาติบางชนิด — *Samśedaja*: putrescence-born creatures; moisture-born creatures)

4. **โอปปาติกะ** (สัตว์เกิดผุดขึ้น คือ เกิดผุดเต็มตัวในทันใด ได้แก่ เทวดา สัตว์นรก มนุษย์บางพวก และเปรตบางพวก ท่านว่า เกิดและตาย ไม่ต้องมีเชื้อหรือซากปรากฏ — *Opapātika*: spontaneously born creatures; the apparitional)

D.III.230; M.I.73.

ที่.ป.11/263/242; ม.ม.12/169/147.

[☆☆☆] **ราชสังคหวัตถุ 4** ๑ [187] *สังคหวัตถุของผู้ครองแผ่นดิน 4.*

[172] **ลีลาการสอน หรือ พุทธลีลาในการสอน หรือ เทศนาวิธี 4**

(การสอนของพระพุทธเจ้าแต่ละครั้ง แม้ที่เป็นเพียงธรรมีกถา หรือการสนทนาทั่วไป ซึ่งมีใช้คราวที่มีความมุ่งหมายเฉพาะพิเศษ ก็จะดำเนินไปอย่างสำเร็จผลดีโดยมีองค์ประกอบที่เป็นคุณลักษณะ 4 ประการ — *Desanāvidhi*: the Buddha's style or manner of teaching)

1. **สันทัสสนา** (ชี้แจงให้เห็นชัด คือ จะสอนอะไร ก็ชี้แจงจำแนกแยกแยะอธิบายและแสดงเหตุผลให้ชัดเจน จนผู้ฟังเข้าใจแจ่มแจ้ง เห็นจริงเห็นจัง ดังจูงมือไปดูเห็นกับตา — *Sandassanā*: elucidation and verification)

2. **สมาทปนา** (ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ คือ สิ่งใดควรปฏิบัติหรือหัดทำ ก็แนะนำหรือบรรยายให้ซาบซึ้งในคุณค่า มองเห็นความสำคัญที่จะต้องฝึกฝนบำเพ็ญจนใจยอมรับ อยากลงมือทำ หรือนำไปปฏิบัติ — *Samādapanā*: incitement to take upon oneself; inspiration towards the goal)

3. **สมุตเตจนา** (เร้าใจให้อาจหาญแก่งกล้า คือ ปลุกเร้าใจให้กระตือรือร้นเกิดความอุตสาหะ มีกำลังใจแข็งขัน มั่นใจที่จะทำให้อำนาจสำเร็จได้ ลู่งาน ไม่ท้อไม่ย่อ ไม่กลัวเหนื่อย ไม่กลัวยาก — *Samuttejanā*: urging; encouragement; animation; filling with enthusiasm)

4. **สัมปหังสนา** (ปลอบชโลมใจให้สดชื่นร่าเริง คือ บำรุงจิตให้ชุ่มชื่นเบิกบาน โดยชี้ให้เห็นผลดีหรือคุณประโยชน์ที่จะได้รับและทางที่จะก้าวหน้าบรรลุผลสำเร็จยิ่งขึ้นไป ทำให้ผู้ฟังมีความหวังและร่าเริงเบิกบานใจ — *Sampahamsanā*: gladdening; exhilaration; filling with delight and joy)

อรรถกถาชี้แจงเพิ่มเติมว่า ข้อ 1 ปลดเปลื้องความเขลาหรือความมืดมัว ข้อ 2 ปลดเปลื้อง

ความประมาท ข้อ 3 ปลดเปลื้องความอึดคร้าน ข้อ 4 สัมฤทธิ์การปฏิบัติ จำ 4 ข้อนี้สั้นๆ ว่า
ชี้ให้ชัด ชวนให้ปฏิบัติ เร้าให้กล้า ปลุกให้ร่าเริง หรือ แจ่มแจ้ง จูงใจ แก่ล้ากล้า ร่าเริง

D.I.126; etc.; DA.II.473; UdA.242,361,384.

ที.สี.9/198/161; ฯลฯ, ที.อ.2/89; อ.อ.304,457,490.

[173] วรรณะ 4 (ชนชั้นในสังคมอินเดีย ที่กำหนดด้วยชาติกำเนิด ตามหลักศาสนา
 พราหมณ์ — *Vaṇṇa: castes*)

1. กษัตริย์ (ชนชั้นเจ้า, ชนชั้นปกครองหรือนักรบ — *Khattiya: the warrior-caste; warrior-rulers; noblemen*)

2. พราหมณ์ (ชนชั้นเจ้าตำราเจ้าพิธี, พวกพราหมณ์ — *Brāhmaṇa: the priestly caste; brahmins*)

3. แพศย์ (ชนชั้นพ่อค้าและกสิกร — *Vessa: the trading and agricultural caste; merchants and farmers*)

4. ศูทร (ชนชั้นต่ำ, พวกทาสกรรมกร — *Sudda: the low caste; labourers and servants*)

M.II.128.

ม.ม.13/576/520.

[174] วิธีปฏิบัติต่อทุกข์—สุข 4 (หลักการเพียรพยายามให้ได้ผลในการละทุกข์
 ลุสุข, การปฏิบัติที่ถูกต้องต่อความทุกข์และความสุข ซึ่งเป็นไปตามหลักพระพุทธศาสนา ที่แสดง
 ว่า ความเพียรพยายามที่ถูกต้อง จะมีผลจนสามารถเสวยสุขที่ไร้ทุกข์ได้ — *Sukhapatisam-
 vedanāya saphalappadhāna: fruitful exertion to enjoy happiness*)

1. ไม่เอาทุกข์ทับถมตนที่มีได้ถูกทุกข์ท่วมทับ (Being not overwhelmed by suffering, one does not overwhelm oneself with suffering.)

2. ไม่สละความสุขที่ชอบธรรม (One does not give up righteous happiness.)

3. ไม่สยบหมกมุ่น (แม้)ในสุขที่ชอบธรรมนั้น (One is not infatuated even with that righteous happiness.)

4. เพียรพยายามทำเหตุแห่งทุกข์ให้หมดสิ้นไป (One strives in the right way to eradicate the cause of suffering.)

ข้อที่ 4 อาจพูดอีกสำนวนหนึ่งว่า “เพียรปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขที่ประณีตสูงขึ้นไป”

M.II.223

ม.อ.14/12/13

[175] วิบัติ 4¹ (ความผิดพลาด, ความเคลื่อนคลาด, ความเสียหาย, ความบกพร่อง, ความ
 ใช้งานไม่ได้ — *Vipatti: failure; falling away*)

1. ศีลวิบัติ (วิบัติแห่งศีล, เสียศีล, สำหรับพระภิกษุ คือ ต้องอาบัติปาราชิก หรือ สังฆาติเสส — *Sīla-vipatti: falling away from moral habit; failure in morality*)

2. อาจารย์วิบัติ (วิบัติแห่งอาจารย์, เสียความประพฤติ จรรยาบรรยาไม่ดี, สำหรับพระภิกษุ คือ ต้องลุดทุกาบัติ แต่ถูกล้างจ้าย ถึง พุพภาสิต — *Ācāra-vipatti*: falling away from good behaviour; failure in conduct)

3. ทิฏฐิวิบัติ (วิบัติแห่งทิฏฐิ, ความเห็นคลาดเคลื่อน ผิดธรรมผิดวินัย — *Diṭṭhi-vipatti*: falling away from right view; failure in views)

4. อาชีวิวิบัติ (วิบัติแห่งอาชีพ, ประกอบมิจจาชีพ หาเลี้ยงชีพในทางที่ผิด — *Ājīva-vipatti*: falling away from right mode of livelihood; failure in livelihood)

Vin.II.87.

วินย.6/634/336.

[176] วิบัติ 4² (ข้อเสีย, จุดอ่อน, ความบกพร่องแห่งองค์ประกอบต่างๆ ซึ่งไม่อำนวยความสะดวกให้ผลของกรรมดี แต่เปิดช่องให้กรรมชั่วแสดงผล, ส่วนประกอบบกพร่อง เปิดช่องให้กรรมชั่ว — *Vipatti*: failure; defect; unfavourable factors affecting the ripening of Karma.)

1. คติวิบัติ (วิบัติแห่งคติ, คติเสีย; ในช่วงยาวหมายถึง เกิดในกำเนิดต่ำทราม หรือที่เกิดอันไร้ความเจริญ ในช่วงสั้นหมายถึง ที่อยู่ ที่ไป ทางดำเนินไม่ดี หรือ ทำไม่ถูกเรื่องไม่ถูกที่ คือ กรณีนั้น สภาพแวดล้อมนั้น สถานการณ์นั้น ถิ่นนั้น ตลอดถึงแนวทางดำเนินชีวิตขณะนั้น ไม่เอื้ออำนวยความสะดวกการทำความดีหรือการเจริญงอกงามของความดีและการที่ผลดีจะปรากฏ แต่กลับเปิดทางให้แก่ความชั่วและผลร้าย — *Gati-vipatti*: failure as regards place of birth; unfavourable environment, circumstances or career)

2. อุปธิวิบัติ (วิบัติแห่งร่างกาย, รูปร่างเสีย; ในช่วงยาวหมายถึง ร่างกายวิกลพิการ ไม่งดงาม บุคลิกภาพไม่ดี ในช่วงสั้นหมายถึง สุขภาพไม่ดี เจ็บป่วย มีโรคมาก — *Upadhi-vipatti*: failure as regards the body; deformed or unfortunate body; unfavourable personality, health or physical conditions.)

3. กาลวิบัติ (วิบัติแห่งกาล, กาลเสีย; ในช่วงยาวหมายถึง เกิดอยู่ในสมัยที่โลกไม่มีความเจริญ หรือบ้านเมืองมีแต่ภัยพิบัติ ผู้ปกครองไม่ดี สังคมเสื่อมจากศีลธรรม มีการกดขี่เบียดเบียนกันมาก ยกย่องคนชั่ว บีบบั่นคนดี ในช่วงสั้นหมายถึง ทำผิดกาลผิดเวลา — *Kāla-vipatti*: failure as regards time; unfavourable or unfortunate time)

4. ปโยควิบัติ (วิบัติแห่งการประกอบ, กิจการเสีย; ในช่วงยาวหมายถึง ผักไฟในทางที่ผิด ประกอบกิจการงานที่ผิด หรือมีปกติชอบกระทำแต่ความชั่ว ในช่วงสั้นหมายถึง เมื่อกระทำความดี ก็ไม่ทำให้ถึงขนาด ไม่ครบถ้วนตามหลักเกณฑ์ ทำจบบด ใช้วิธีการไม่เหมาะสมกับเรื่อง หรือเมื่อประกอบความดีต่อเนื่องมา แต่กลับทำความชั่วหักล้างเสียในระหว่าง — *Payoga-vipatti*: failure as regards undertaking; unfavourable, unfortunate or inadequate undertaking)

วิบัติ 4 นี้ เป็นสิ่งที่จะต้องนำมาประกอบการพิจารณาในเรื่องการให้ผลของกรรม เพราะการ

ปรากฏของวิบาก นอกจากอาศัยเหตุคือกรรมแล้ว ยังต้องอาศัยฐานคือ คติ อุปธิ กาละ และ ปโยคะ เป็นปัจจัยประกอบด้วย กล่าวคือ จะต้องพิจารณา *กรรมนิยาม* โดยสัมพันธ์กับปัจจัยทั้งหลายที่เป็นไปตามนิยามอื่นๆ ด้วย เพราะนิยามหรือกฎธรรมชาตินั้นมีหลายอย่าง มิใช่มีแต่กรรมนิยามอย่างเดียว

ดู [177] สมบัติ 4; [223] นิยาม 5.

Vbh.338.

อภิ.วิ.35/840/458.

[177] สมบัติ 4 (ข้อดี, ความเพียบพร้อม, ความสมบูรณ์แห่งองค์ประกอบต่างๆ ซึ่งอำนวยแก่การให้ผลของกรรมดี และไม่เปิดช่องให้กรรมชั่วแสดงผล, ส่วนประกอบอำนวย ช่วยเสริมกรรมดี — *Sampatti*: accomplishment; factors favourable to the ripening of good Karma)

1. คติสมบัติ (สมบัติแห่งคติ, ถึงพร้อมด้วยคติ, คติให้; ในช่วงยาวหมายถึง เกิดในกำเนิดอันอำนวย หรือที่เกิดอันเจริญ ในช่วงสั้นหมายถึง ที่อยู่ ที่ไป ทางดำเนินดี หรือทำถูกเรื่อง ถูกที่ คือ กรณีนั้น สภาพแวดล้อมนั้น สถานการณ์นั้น ถิ่นที่นั้น ตลอดถึงแนวทางดำเนินชีวิตขณะนั้น เอื้ออำนวยแก่การกระทำความดี หรือการเจริญของงามของความดี ทำให้ความดีปรากฏผลโดยง่าย — *Gati-sampatti*: accomplishment of birth; fortunate birthplace; favourable environment, circumstances or career)

2. อุปธิสมบัติ (สมบัติแห่งร่างกาย, ถึงพร้อมด้วยรูปรกาย, รูปรกายให้; ในช่วงยาวหมายถึง มีกายสง่า สวยงาม บุคลิกภาพดี ในช่วงสั้นหมายถึง ร่างกายแข็งแรง มีสุขภาพดี — *Upadhi-sampatti*: accomplishment of the body; favourable or fortunate body; favourable personality, health or physical conditions)

3. กาลสมบัติ (สมบัติแห่งกาล, ถึงพร้อมด้วยกาล, กาลให้; ในช่วงยาว หมายถึง เกิดอยู่ในสมัยที่โลกมีความเจริญ หรือบ้านเมืองสงบสุข มีการปกครองที่ดี คนในสังคมอยู่ในศีลธรรม สามัคคีกัน ยกย่องคนดี ไม่ส่งเสริมคนชั่ว ในช่วงสั้นหมายถึง ทำถูกกาลถูกเวลา — *Kāla-sampatti*: accomplishment of time; favourable or fortunate time)

4. ปโยคสมบัติ (สมบัติแห่งการประกอบ, ถึงพร้อมด้วยการประกอบความเพียร, กิจการให้; ในช่วงยาว หมายถึง ฝ่าฝืนในทางที่ถูก นำความเพียรไปใช้ชวนชวยประกอบการที่ถูกต้องดีงาม มีปกติประกอบกิจการงานที่ถูกต้อง ทำแต่ความดีงามอยู่แล้ว ในช่วงสั้นหมายถึง เมื่อทำกรรมดี ก็ทำให้ถึงขนาด ทำจริงจัง ให้ครบถ้วนตามหลักเกณฑ์ ใช้วิธีการที่เหมาะสมกับเรื่อง หรือทำความดีต่อเนื่องมาเป็นพื้นแล้ว กรรมดีที่ทำเสริมเข้าอีก จึงเห็นผลได้ง่าย — *Payoga-sampatti*: accomplishment of undertaking; favourable, fortunate or adequate undertaking)

ดู [176] วิบัติ 4²; [223] นิยาม 5.

Vbh.339.

อภิ.วิ.35/840/459.

[178] วิปลาส หรือ วิปาส 4 (ความรู้เห็นคลาดเคลื่อน, ความรู้เข้าใจผิดเพี้ยนจากความเป็นจริง — *Vipallāsa*: distortion)

วิปาส มี 3 ระดับ คือ

1. **สัญญาวิปาส** (สัญญาคลาดเคลื่อน, หมายรู้ผิดพลาดจากความเป็นจริง เช่น คนตกใจเห็นเชือกเป็นงู — *Saññā-vipallāsa*: distortion of perception)
2. **จิตตวิปาส** (จิตคลาดเคลื่อน, ความคิดผิดพลาดจากความเป็นจริง เช่น คนบ้าคิดเอาหญ้าเป็นอาหาร — *Citta-vipallāsa*: distortion of thought)
3. **ทิฏฐิวิปาส** (ทิฏฐิคลาดเคลื่อน, ความเห็นผิดพลาดจากความเป็นจริง โดยเฉพาะเชื่อถือไปตามสัญญาวิปาส หรือจิตตวิปาสนั้น เช่น มีสัญญาวิปาสเห็นเชือกเป็นงู แล้วเกิดทิฏฐิวิปาสเชื่อหรือลงความเห็นว่าที่บริเวณนั้นมีงูชุม หรือมีจิตตวิปาสว่าทุกสิ่งที่เกิดขึ้นต้องมีผู้สร้าง จึงเกิดทิฏฐิวิปาสว่า แผ่นดินไหวเพราะเทพเจ้าบันดาล — *Ditṭhi-vipallāsa*: distortion of views)

วิปาส 3 ระดับนี้ ที่เป็นพื้นฐาน เป็นไปใน 4 ด้าน คือ

1. วิปาสในสิ่งที่ไม่เที่ยง ว่าเที่ยง (to regard what is impermanent as permanent)
2. วิปาสในสิ่งที่ทุกข์ ว่าสุข (to regard what is painful as pleasant)
3. วิปาสในสิ่งที่ไม่เป็นตัวตน ว่าตัวตน (to regard what is non-self as a self)
4. วิปาสในสิ่งที่ไม่งาม ว่างาม (to regard what is foul as beautiful)

A.II.52

อง.จตุกก.21/49/66

[179] วุฒิ หรือ วุฑฒิธรรม 4 (ธรรมเป็นเครื่องเจริญ, คุณธรรมที่ก่อให้เกิดความเจริญงอกงาม — *Vuḍḍhi-dhamma*: virtues conducive to growth)

1. **สปปริสสังเสวะ** (เสวนาสัตบุรุษ, คบหาท่านผู้ทรงธรรมทรงปัญญาเป็นกัลยาณมิตร — *Sappurisasamseva*: association with good and wise persons)
2. **สัทธัมมัสสวณะ** (สดับสัทธรรม, ใส่ใจเล่าเรียนฟังอ่านหาความรู้ให้ได้ธรรมที่แท้ — *Saddhammassavana*: hearing the good teaching)
3. **โยนิโสมนสิการ** (ทำใจโดยแยบคาย, รู้จักคิดพิจารณาหาเหตุผลโดยถูกวิธี — *Yonisomanasikāra*: analytical reflection; wise attention)
4. **ธัมมาหุธัมมปฏิบัติ** (ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม, ปฏิบัติธรรมถูกหลัก ให้ธรรมย่อยคล้อยแก่ธรรมใหญ่ สอดคล้องตามวัตถุประสงค์ของธรรมทั้งหลายที่สัมพันธ์กัน, ดำเนินชีวิตถูกต้องตามธรรม — *Dhammānudhammapaṭipatti*: practice in accord with the Dhamma, i.e. in such a systematic way that all levels and aspects of the Dhamma are in accord as regards their respective purposes; living in conformity with the Dhamma)

ธรรมหมวดนี้ ในบาลีที่มา เรียกว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อ *ปัญญาวุฒิ* [*ปัญญาวุฒิธรรม*] คือ เพื่อความเจริญงอกงามแห่งปัญญา (*Paññāvuḍḍhi*: virtues conducive to growth in wisdom)

อย่างไรก็ดี ในการเล่าเรียนธรรมในประเทศไทยที่สืบกันมา ได้รู้จักธรรมหมวดนี้ในชื่อสั้นๆ

ว่า **วุฒิ 4** และอธิบายความหมายโดยมุ่งให้คนทั่วไปเข้าใจและนำไปใช้ประโยชน์อย่างกว้างๆ จึงจะแสดงความหมายแบบง่ายๆ ไว้ด้วยดังนี้

1. **สัปปริสสังเสวะ** คบหาสัตบุรุษ, เสวนาท่านผู้รู้ผู้ทรงคุณความดี มีความประพฤติดชอบด้วยกาย วาจา ใจ
2. **สัทธัมมัสสวนะ** ฟังสัทธรรม, ตั้งใจฟังคำสั่งสอนของท่าน เอาใจใส่เล่าเรียน
3. **โยนิโสมนสิการ** ทำในใจโดยแยบคาย, รู้จักคิดพิจารณาให้เห็นเหตุผลคุณโทษในสิ่งที่ได้เล่าเรียนสดับฟังนั้น จับสาระที่จะนำไปใช้ประโยชน์ได้
4. **ธัมมานุสम्मปฏิบัติ** ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม, นำสิ่งที่ได้เล่าเรียนและตริตrongเห็นแล้วไปใช้ปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลัก สอดคล้องกับความมุ่งหมายของหลักการนั้นๆ

A.II.245.

อง.จตุกก.21/248/332.

[180] เวสาร์ชชะ หรือ เวสาร์ชชญาณ 4 (ความไม่ครั่นคร้าม, ความกล้ากล้า
อาจหาญ, พระญาณอันเป็นเหตุให้ทรงกล้ากล้า ไม่ครั่นคร้าม — *Vesāraja*: intrepidity;
self-confidences)

พระตถาคตเจ้าไม่ทรงมองเห็นว่า ใครก็ตาม จักหักท้วงพระองค์ได้โดยชอบธรรมในฐานะ
เหล่านี้ คือ (The Perfect One sees no grounds on which anyone can with justice
make the following charges:)

1. **สัมมาสัมพุทธปฏิญญา** (ท่านปฏิญญาว่าเป็นสัมมาสัมพุทธะ ธรรมเหล่านี้ท่านยังไม่รู้ — *Sammāsambuddha-paṭiññā*: You who claim to be fully self-enlightened are not fully enlightened in these things.)
2. **ชีณาสวปฏิญญา** (ท่านปฏิญญาว่าเป็นชีณาสพ อาสวะเหล่านี้ของท่านยังไม่สิ้น — *Khīṇāsava-paṭiññā*: You who claim to have destroyed all taints have not utterly destroyed these taints.)
3. **อันตรายิกธรรมวาทะ** (ท่านกล่าวธรรมเหล่านี้ว่าเป็นอันตราย ธรรมเหล่านั้นไม่อาจก่ออันตรายแก่ผู้ส้องเสพได้จริง — *Antarāyikadhammavāda*: Those things which have been declared by you to be harmful have no power to harm him that follows them.)
4. **นียยานิกธรรมเทศนา** (ท่านแสดงธรรมเพื่อประโยชน์อย่างใด ประโยชน์อย่างนั้นไม่เป็นทางนำผู้ทำตามให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบจริง — *Niyyānikadhammadesanā*: The Doctrine taught by you for the purpose of utter extinction of suffering does not lead him who acts accordingly to such a goal.)

ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงทรงถึงความเกษม ถึงความไม่มีภัย แก้วกล้า ไม่ครั่นคร้ามอยู่ (Since this is so, he abides in the attainment of security, of fearlessness and intrepidity.)

เวสาร์ชชะ 4 นี้ คู่กับ *ทศพล* หรือ *ตถาคตพล 10* (เรียกกันทั่วไปว่า *ทศพลญาณ*) เป็นธรรมที่ทำให้พระตถาคต ทรงปฏิญาณฐานะแห่งผู้นำ เปล่งลีลนาทในบริษัททั้งหลาย ยังพรหมจักรให้

เป็นไป (Endowed with these four kinds of intrepidity, the Perfect One claims the leader's place, roars his lion's roar in assemblies, and sets rolling the Divine Wheel.)

ดู [323] ทศพลญาณ.

M.I.71; A.II.8.

ม.ม.12/167/144; อ.จ.ต.ก.21/8/10.

[181] ศรัทธา 4 (ความเชื่อ, ความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล — *Saddhā*: faith; belief; confidence)

1. กัมมสัทธา (เชื่อกรรม, เชื่อการกระทำ, เชื่อกฎแห่งกรรม, เชื่อว่ากรรมมีอยู่จริง คือ เชื่อว่าเมื่อทำอะไรโดยมีเจตนา คือ จงใจทำทั้งรู้ ย่อมเป็นกรรม คือ เป็นความดีความชั่วมีขึ้นในตน เป็นเหตุปัจจัยก่อให้เกิดผลดีผลร้ายสืบเนื่องต่อไป การกระทำไม่ว่างเปล่า และเชื่อว่าผลที่ต้องการจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำ มีใช่ด้วยอannonหรืออนนคยโชค เป็นต้น — *Kamma-saddhā*: belief in kamma; confidence in accordance with the law of action)

2. วิปากสัทธา (เชื่อวิบาก, เชื่อผลของกรรม, เชื่อว่าผลของกรรมมีจริง คือ เชื่อว่ากรรมที่ทำแล้วต้องมีผล และผลต้องมีเหตุ ผลดีเกิดจากกรรมดี ผลชั่วเกิดจากกรรมชั่ว — *Vipāka-saddhā*: belief in the consequences of actions)

3. กัมมัสสกตาสัทธา (เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของของตน, เชื่อว่าแต่ละคนเป็นเจ้าของ จะต้องรับผิดชอบส่วยวิบากเป็นไปตามกรรมของตน — *Kammasakatā-saddhā*: belief in the individual ownership of action)

4. ตถาคตโพธิสัทธา (เชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า, มั่นใจในองค์พระตถาคต ว่าทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ทรงพระคุณทั้ง 9 ประการ ตรัสธรรม บัญญัติวินัยไว้ด้วยดี ทรงเป็นผู้นำทางที่แสดงให้เห็นว่า มนุษย์คือเราทุกคนนี้ หากฝึกตนด้วยดี ก็สามารถเข้าถึงภูมิธรรมสูงสุด บริสุทธิหลุดพ้นได้ ดังที่พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญไว้เป็นแบบอย่าง — *Tathāgatabodhi-saddhā*: confidence in the Enlightenment of the Buddha)

ศรัทธา 4 อย่างนี้ มีมาในบาลีเฉพาะข้อที่ 4 (ตถาคตโพธิสัทธา) อย่างเดียว (เช่น อ.จ.ต.ก. 23/4/3; A.III.3 เป็นต้น) ว่าโดยใจความ ศรัทธา 3 ข้อต้น ย่อมรวมลงในข้อที่ 4 ได้ทั้งหมด

อนึ่ง ข้อ 3 มีข้อธรรมที่มาในบาลีคล้ายกัน แต่เป็นเรื่องของญาณ หรือปัญญา ไม่ใช่เรื่องของศรัทธา คือ *กัมมัสสกตาญาณ* (ปรีชาหยั่งรู้ความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน — knowledge that action is one's own possession) เช่น อภิ.วิ. 35/822/443; Vbh.328.

สัทธา 4 นี้ เป็นชุดสืบๆ กันมา ที่คนไทยรู้จักกันมาก ซึ่งจัดรวมขึ้นภายหลัง แต่ศรัทธาที่มีหลักฐานมาในคัมภีร์ (ชั้นอรรถกถา) ได้แก่ **สัทธา 2** คือ

1. กัมมผลสัทธา (เชื่อกรรมและผลของกรรม, เชื่อกฎแห่งกรรม — *Kammaphala-saddhā*: belief in kamma and its result; confidence in accordance with the law of action)

2. ตถาคตโพธิสัทธา หรือ รตนัตถยสัทธา (เชื่อปัญญาตรัสรู้ของตถาคต หรือเชื่อพระรัตนตรัย — *Tathāgatabodhi-saddhā*: confidence in the Enlightenment of the

Buddha, or *Ratanattaya-saddhā*: confidence in the Triple Gem)

จะเห็นว่า ข้อ 1 กับมผลสัทธา ในชุดสัทธา 2 นี้ ครอบคลุมข้อ 1, 2, 3 ในชุดสัทธา 4 ทั้งหมด และท่านยังได้อธิบายไว้ด้วยว่า *กัมมผลสัทธา* เป็นโลกียสัทธา ส่วน *รัตนัตตยสัทธา* ถ้าถูกต้องจริงแท้เห็นประจักษ์ด้วยปัญญามั่นคงไม่หวั่นไหว เป็นโลกุตตรสัทธา (ทั้งนี้ พึงดู อุ.อ. 110, 235; อิติ.อ.74, 353; เถร.อ.1/490; จริยา.อ.336)

[182] สติปัฏฐาน 4 (ที่ตั้งของสติ, การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง คือ ตามที่สิ่งนั้นๆ มีเป็นของมัน — *Satipatthāna*: foundations of mindfulness)

1. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน (การตั้งสติกำหนดพิจารณากาย ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงกาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา — *Kāyānupassanā*~: contemplation of the body; mindfulness as regards the body) ท่านจำแนกวิธีปฏิบัติไว้หลายอย่าง คือ *อานาปานสติ* กำหนดลมหายใจ 1 *อริยาบถ* กำหนดรู้ทันอริยาบถ 1 *สัมปชัญญะ* สร้างสัมปชัญญะในการกระทำความเคลื่อนไหวทุกอย่าง 1 *ปฏิกูลมนสิการ* พิจารณาส่วนประกอบอันไม่สะอาดทั้งหลายที่ประสมเข้าเป็นร่างกายนี้ 1 *ธาตุมนสิการ* พิจารณาเห็นร่างกายของตนโดยลึกลงว่าเป็นธาตุแต่ละอย่างๆ 1 *หนวสีวิภา* พิจารณาซากศพในสภาพต่างๆ อันแปลกกันไปใน 9 ระยะเวลา ให้เห็นคติธรรมตาของร่างกาย ของผู้อื่นเช่นใด ของตนก็จักเป็นเช่นนั้น 1

2. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน (การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา — *Vedanānupassanā*~: contemplation of feelings; mindfulness as regards feelings) คือ มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้ชัดเวทนาอันเป็นสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี เฉยๆ ก็ดี ทั้งที่เป็นสามิส และเป็นนิรามิสตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ

3. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน (การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงจิต ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา — *Cittānupassanā*~: contemplation of mind; mindfulness as regards mental conditions) คือ มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้ชัดจิตของตนที่มีราคะ ไม่มีราคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ เศร้าหมองหรือผ่องแผ้ว พุ่งชานหรือเป็นสมาธิ ฯลฯ ใดๆ ตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ

4. ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน (การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา — *Dhammānupassanā*~: contemplation of mind-objects; mindfulness as regards ideas) คือ มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้ชัดธรรมทั้งหลาย ได้แก่ นิวรณ์ 5 ขันธ์ 5 आयตนะ 12 โพชฌงค์ 7 อริยสัจ 4 ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร มีในตนหรือไม่ เกิดขึ้น เจริญบริบูรณ์ และดับไปได้อย่างไร เป็นต้น ตามที่เป็นจริงของมันอย่างนั้นๆ.

D.II.290-315; M.I.55-63.

ที่.ม.10/273-300/325-351; ม.ม.12/131-152/103-127.

[183] สมชีวิธรรม 4 (หลักธรรมของคู่ชีวิต, ธรรมที่จะทำให้คู่สมรมีชีวิตสมหรือสม่ำเสมอกลมกลืนกัน อยู่ครองกันยืนยาว — *Samajīvidhamma*: qualities which make a couple well matched)

1. สมสัทธา (มีศรัทธาสมกัน — *Sama-saddhā*: to be matched in faith)
2. สมศีลา (มีศีลสมกัน — *Sama-sīlā*: to be matched in moral conduct)
3. สมจาคา (มีจาคะสมกัน — *Sama-cāgā*: to be matched in generosity)
4. สมปัญญา (มีปัญญาสมกัน — *Sama-paññā*: to be matched in wisdom)

A.II.60.

อง.จตุกก.21/55/80.

[184] สมาธิภาวนา 4 (การเจริญสมาธิ, วิธีฝึกสมาธิแบบต่างๆ จำแนกตามวัตถุประสงค์ — *Samādhi-bhāvanā*: ways or kinds of concentration-development)

1. สมาธิภาวนาที่เป็นไปเพื่อทิฏฐธรรมสุขวิหาร (คือเพื่อการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เช่น ใช้เป็นเครื่องพักผ่อนจิต หาความสุขยามว่าง เป็นต้น — concentration-development that is conducive to happy living in the present)
2. สมาธิภาวนาที่เป็นไปเพื่อการได้ญาณทัสสนะ (concentration-development that is conducive to the acquisition of knowledge and insight)
3. สมาธิภาวนาที่เป็นไปเพื่อสติและสัมปชัญญะ (concentration-development that is conducive to mindfulness and full comprehension)
4. สมาธิภาวนาที่เป็นไปเพื่ออาสวัชยะ คือความสิ้นอาสวะ (concentration-development that is conducive to the destruction of cankers)

D.III.222; A.II.44.

ที.ป.11/233/233; อง.จตุกก.21/41/57.

[185] สังขาร 4 (คำว่า *สังขาร* ที่ใช้ในความหมายต่างๆ — *Saṅkhāra*: applications of the word *formation*)

1. สังขตสังขาร (สังขารคือสังขตธรรม ได้แก่สิ่งทั้งปวงที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง รูปธรรมก็ตาม นามธรรมก็ตาม ได้ในคำว่า *อนิจจา วต สังขารา* เป็นต้น — *Saṅkhata-saṅkhāra*: formation consisting of the formed)
2. อภิสังขตสังขาร (สังขารคือสิ่งที่กรรมแต่งขึ้น ได้แก่รูปธรรมก็ตาม นามธรรมก็ตาม ในภูมิตามที่เกิดแต่กรรม — *Abhisāṅkhata-saṅkhāra*: formation consisting of the karma-formed)
3. อภิสังขรณกสังขาร (สังขารคือกรรมที่เป็นตัวการปรุงแต่ง ได้แก่ กุศลเจตนา และอกุศลเจตนาทั้งปวงในภูมิตาม ได้ในคำว่า *สังขาร* ตามหลักปัจจุสมุปบาท คือ [119] *สังขาร 3* หรือ [129] *อภิสังขาร 3* — *Abhisāṅkharanaka-saṅkhāra*: formation consisting in the act of kamma-forming)
4. ปโยคาสังขาร (สังขารคือการประกอบความเพียร ได้แก่กำลังความเพียรทางกายก็ตาม ทางใจก็ตาม — *Payogābhisāṅkhāra*: formation consisting in exertion or impetus)

Vism.527.

วิสุทธิ.3/120.

[186] สังคหวัตถุ 4 (ธรรมเครื่องยึดเหนี่ยว คือยึดเหนี่ยวใจบุคคล และประสานหมู่ชนไว้ในสามัคคี, หลักการสงเคราะห์ — *saṅgahavatthu*: bases of social solidarity; bases of sympathy; acts of doing favours; principles of service; virtues making for group integration and leadership)

1. ทาน (การให้ คือ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละ แบ่งปัน ช่วยเหลือกันด้วยสิ่งของ ตลอดถึงให้ความรู้และแนะนำสั่งสอน — *Dāna*: giving; generosity; charity)

2. ปิยวาจา หรือ เปยยวัชชะ (วาจาเป็นที่รัก วาจาพูดดีมีน้ำใจ หรือวาจาซาบซึ้งใจ คือกล่าวคำสุภาพไพเราะอ่อนหวานสมานสามัคคี ให้เกิดไมตรีและความรักใคร่นับถือ ตลอดถึงคำแสดงประโยชน์ประกอบด้วยเหตุผลเป็นหลักฐานจูงใจให้นิยมยินดี — *Piyavācā*: kindly speech; convincing speech)

3. อตถจริยา (การประพฤติประโยชน์ คือ ขวนขวายช่วยเหลือกิจการบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ ตลอดถึงช่วยแก้ไขปรับปรุงส่งเสริมในทางจริยธรรม — *Atthacariyā*: useful conduct; rendering services; life of service; doing good)

4. สมานัตตตา* (ความมีตนเสมอ** คือ ทำตนเสมอต้นเสมอปลาย ปฏิบัติสม่ำเสมอทั้งในชนทั้งหลาย และเสมอในสุขทุกข์โดยรวมรับรู้ร่วมแก้ไข ตลอดถึงวางตนเหมาะสมแก่ฐานะ ภาวะบุคคล เหตุการณ์และสิ่งแวดล้อม ถูกต้องตามธรรมในแต่ละกรณี — *Samānattatā*: even and equal treatment; equality consisting in impartiality, participation and behaving oneself properly in all circumstances)

ดู [11] ทาน 2; [229] พละ 4.

D.III.152,232; A.II.32,248; A.IV.218,363.

ที่.ป.11/140/167; 267/244; อ.จ.ต.ก.21/32/42;

256/335; อ.อ.ก.ก.23/114/222; อ.น.ก.23/209/377.

[187] สังคหวัตถุของผู้ครองแผ่นดิน หรือ ราชสังคหวัตถุ 4 (สังคหวัตถุของพระราชา, ธรรมเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจประชาชน, หลักการสงเคราะห์ประชาชนของนักปกครอง — *Rāja-saṅgahavatthu*: a ruler's bases of sympathy; royal acts of doing favours: virtues making for national integration)

1. สัสสมะระ (ความฉลาดในการบำรุงพืชพันธุ์ธัญญาหาร ส่งเสริมการเกษตร — *Sassamedha*: shrewdness in agricultural promotion)

2. ปุริสเมระ (ความฉลาดในการบำรุงข้าราชการ รู้จักส่งเสริมคนดีมีความสามารถ — *Purissamedha*: shrewdness in the promotion and encouragement of government officials)

3. สัมมาปาสะ (ความรู้จักผูกพันสามัคคีประชาชนด้วยการส่งเสริมอาชีพ เช่น ให้คนจนกู้ยืม

* ในปกรณ์ฝ่ายสันสกฤตของมหายาน เป็น *สมานารัตนา* (= บาลี *สมานัตตตา*) แปลว่า “ความเป็นผู้มีจุดหมายร่วมกัน หรือความคำนึงประโยชน์อันร่วมกัน” (having common aims; feeling of common good)

** คำแปลนี้ถือตามทีแปลกันมาเดิม แต่ตามคำอธิบายในคัมภีร์ น่าจะแปลว่า “ความมีตนร่วม” (participation) โดยเฉพาะมุ่งเอารวมสุขร่วมทุกข์

ทุนไปสร้างตัวในพาณิชย์กรรม เป็นต้น — *Sammāpāsa*: “a bond to bind men’s hearts”; act of doing a favour consisting in vocational promotion as in commercial investment)

4. วาชเปยะ หรือ วาจาเปยะ (ความมีวาจาอันดูดีมีน้ำใจ น้ำคำควรดีมี คือ รู้จักพูด รู้จักปราศรัย ไพเราะ สุภาพนุ่มนวล ประกอบด้วยเหตุผล มีประโยชน์ เป็นทางแห่งสามัคคี ทำให้เกิดความเข้าใจอันดี และความนิยมเชื่อถือ — *Vājapeya*: affability in address; kindly and convincing speech)

ราชสังคหัตถ์ 4 ประการนี้ เป็นคำสอนในพระพุทธศาสนา ส่วนที่แก้ไขปรับปรุงคำสอนในศาสนาพราหมณ์ โดยกล่าวถึงคำศัพท์เดียวกัน แต่ชี้ถึงความหมายอันชอบธรรมที่ต่างออกไป ธรรมหมวดนี้ ว่าโดยศัพท์ ตรงกับ *มหายัญญ 5* (the five great sacrifices) ของพราหมณ์ คือ

1. อัสดเมธะ (การฆ่าม้าบูชา — *Assamedha*: horse sacrifice)

2. ปุริสเมธะ (การฆ่าคนบูชา — *Purisamedha*: human sacrifice)

3. สัมมาปาสะ (ยัญอันสร้างแท่นบูชาในที่ข้างไม้ลอดบ่วงไปหล่นลง — *Sammāpāsa*: peg-thrown site sacrifice)

4. วาชเปยะ (การดื่มเพื่อพลังหรือเพื่อชัย — *Vājapeya*: drinking of strength or of victory)

5. นิรัคคพะ หรือ สรรพเมธะ (ยัญไม่มีลิ้มสลัก คือ ทัวไปไม่มีขีดชั้นจำกัด, การฆ่าครบทุกอย่างบูชา — *Niraggaḷa* or *Sabbamedha*: the bolts-withdrawn sacrifice; universal sacrifice)

มหายัญญ 5 ที่พระราชพิธีบูชาตามหลักศาสนาพราหมณ์นี้ พระพุทธศาสนาสอนว่า เดิมทีเดียวเป็นหลักการสงเคราะห์ที่ดีงาม แต่พราหมณ์สมัยหนึ่งดัดแปลงเป็นการบูชาเพื่อผลประโยชน์ในทางลาภสักการะแก่ตน ความหมายที่พึงต้องการซึ่งพระพุทธศาสนาสั่งสอน 4 ข้อแรก มีดังกล่าวแล้วข้างต้น ส่วนข้อที่ 5 ตามหลักสังคหัตถ์ 4 นี้ว่าเป็นผล แปลว่า ไม่มีลิ้มกลอน หมายความว่า บ้านเมืองจะสงบสุขปราศจากโจรผู้ร้าย ไม่ต้องระแวงภัย บ้านเรือนไม่ต้องลงกลอน

S.I.76; A.II.42; IV.151; It.21; Sn.303; SA.I.145; SnA.321.

ส.ส.15/351/110; อ.จ.ต.ก.21/39/54; อ.อ.จ.ก.23/91/152;

ช.อ.ติ.25/205/246; ช.อ.ส.25/323/383; ส.อ.1/169; อ.ติ.อ.123.

[188] สังเวชนียสถาน 4 (สถานที่เป็นที่ตั้งแห่งความสังเวช, สถานที่เนื่องด้วยพุทธประวัติ ซึ่งพุทธศาสนิกชนควรไปดูเพื่อเป็นเครื่องเตือนใจให้เกิดความไม่ประมาท จะได้เร่งชวนชวยประกอบกุศลกรรม และสำหรับผู้ศรัทธาจะได้จาริกไปชม เพื่อเพิ่มพูนปสาทะ กระทำสักการะบูชา อันจะนำไปเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ — *Samvejaniyaṭṭhāna*: places apt to cause the feeling of urgency; places made sacred by the Buddha’s association; places to be visited with reverence; the four Buddhist Holy Places)

1. ชาตสถาน (ที่พระพุทธเจ้าประสูติ คือ อุทยานลุมพินี — *Jātātṭhāna*: birthplace of the Buddha)

2. อภิสัมพุทธสถาน (ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้จนตรัสสัมมาสัมโพธิญาณ คือ ควางโพธิ์ที่ตำบลพุทธคยา — *Abhisambuddhatthāna*: place where the Buddha attained the Enlightenment)

3. ธัมมจักกัปปวัตตนสถาน (ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร คือ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี เรียกปัจจุบันว่าสารนาถ — *Dhammacakkappavattanatthāna*: place where the Buddha preached the First Sermon)

4. ปรีนิพพุตสถาน (ที่พระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพาน คือ ที่ศาลาโนทยาน เมืองกุสินารา — *Parinibbutatthāna*: place where the Buddha passed away into Parinibbāna)

D.II.140.

ที่.ม.10/131/163.

[189] สัมปชัญญะ 4 (ความรู้ตัว, ความรู้ตัวทั่วพร้อม, ความรู้ชัด, ความรู้ทั่วชัด, ความตระหนัก — *Sampajañña*: clear comprehension; clarity of consciousness; awareness)

1. สาทถกสัมปชัญญะ (รู้ชัดว่ามีประโยชน์ หรือตระหนักในจุดหมาย คือ รู้ตัวตระหนักชัดว่าสิ่งที่กระทำนั้นมีประโยชน์ตามความมุ่งหมายอย่างไรหรือไม่ หรือว่าอะไรควรเป็นจุดหมายของการกระทำนั้น เช่น ผู้เจริญกรรมฐาน เมื่อจะไป ณ ที่ใดที่หนึ่ง มีใช้สักว่ารู้สึกหรือนึกขึ้นมาว่าจะไป ก็ไป แต่ตระหนักว่าเมื่อไปแล้วจะได้ปิติสุขหรือความสงบใจ ช่วยให้เกิดความเจริญโดยธรรมจึงไป โดยสาระคือ ความรู้ตระหนักที่จะเลือกทำสิ่งที่ตรงกับวัตถุประสงค์หรืออำนวยความสะดวกที่มุ่งหมาย — *Sāttaka-sampajañña*: clear comprehension of purpose)

2. สปปายสัมปชัญญะ (รู้ชัดว่าเป็นสปปายะ หรือตระหนักในความเหมาะสมเกื้อกูล คือรู้ตัวตระหนักชัดว่าสิ่งของนั้น การกระทำนั้น ที่ที่จะไปนั้น เหมาะกันกับตน เกื้อกูลแก่สุขภาพ แก่กิจเอื้อต่อการสละละลดแห่งอกุศลธรรมและการเกิดขึ้นเจริญงอกงามแห่งกุศลธรรม จึงใช้ จึงทำจึงไป หรือเลือกให้เหมาะ เช่น ภิกษุใช้จีวรที่เหมาะสมกับดินฟ้าอากาศและเหมาะสมกับภาวะของตนที่เป็นสมณะ ผู้เจริญกรรมฐานจะไปฟังธรรมอันมีประโยชน์ในที่ชุมนุมใหญ่ แต่รู้ว่ามีการมณเฑียรซึ่งเป็นอันตรายต่อกรรมฐาน ก็ไม่ไป โดยสาระคือ ความรู้ตระหนักที่จะเลือกทำแต่สิ่งที่เหมาะสมบายเอื้อต่อกาย จิต ชีวิต กิจ พันธุกรรม และภาวะของตน — *Sappāya-*: clear comprehension of suitability)

3. โจรสัมปชัญญะ (รู้ชัดว่าเป็นโจร หรือตระหนักในแดนงานของตน คือ รู้ตัวตระหนักชัดอยู่ตลอดเวลาถึงสิ่งที่ตนเป็นกิจ หน้าที่ เป็นตัวงาน เป็นจุดของเรื่องที่ตนกระทำ ไม่ว่าจะไปไหนหรือทำอะไรอื่น ก็รู้ตัวตระหนักอยู่ ไม่ปล่อยใจให้เลื่อนหายไป มีใช้ว่าพอทำอะไรอื่น หรือไปพบกับสิ่งอื่นเรื่องอื่น ก็เตลิดเพร็ดไปกับสิ่งนั้นเรื่องนั้น เป็นนกบินไม่กลับรัง โดยเฉพาะการไม่ทิ้งอารมณ์กรรมฐาน ซึ่งรวมถึงการบำเพ็ญจิตภาวนาและปัญญาภาวนาในกิจกรรมทุกอย่างในชีวิตประจำวัน โดยสาระคือ ความรู้ตระหนักที่จะคุมกายและจิตไว้ให้อยู่ในกิจ ในประเด็น หรือแดนงานของตน ไม่ให้เขว เตลิด เลื่อนลอย หรือหลงลืมไปเสีย — *Gocara-*: clear comprehension of the domain)

4. อสัสมโหสัมปชัญญะ (รู้ชัดว่าไม่หลง หรือตระหนักในตัวเนื้อหาสภาวะ ไม่หลงใหลพัวพันเพื่อน คือเมื่อไปไหน ทำอะไร ก็รู้ตัวตระหนักชัดในการเคลื่อนไหว หรือในการกระทำนั้น และใน

สิ่งที่กระทำนั้น ไม่หลง ไม่สับสนงมงายเพี้ยนเพี้ยน เข้าใจล่องตลอดไปถึงตัวสภาวะในการกระทำที่เป็นไปอยู่นั้น ว่าเป็นเพียงการประชุมกันขององค์ประกอบและปัจจัยต่างๆ ประสานหนุนเนื่องกันขึ้นมาให้ปรากฏเป็นอย่างนั้น หรือสำเร็จกิจนั้นๆ รู้ทันสมมติ ไม่หลงสภาวะเช่นยึดเห็นเป็นตัวตนโดยสาระคือ ความรู้ตระหนัก ในเรื่องราว เนื้อหา สาระ และสภาวะของสิ่งที่ตนเกี่ยวข้องหรือกระทำอยู่นั้น ตามที่เป็นจริงโดยสมมติสัจจะ หรือตลอดถึงโดยปรมาตสัจจะ มิใช่พรวดพราดทำไป หรือสักว่าทำ มิใช่ทำอย่างงมงายไม่รู้เรื่อง และไม่ถูกหลอกให้ลุ่มหลงหรือเข้าใจผิดไปเสียด้วยความพรัมัว หรือด้วยลักษณะอาการภายนอกที่ยั่วยุ หรือเฝ้าชวนเป็นต้น — *Asammoha-*~: clear comprehension of non-delusion, or of reality)

DA.I.183; VbhA.347.

ที.อ.1/228; วิภค.อ.451.

[190] สัมปทา หรือ สัมปทาคุณ 4 (ความถึงพร้อม, ความพรั่งพร้อมสมบูรณ์แห่งองค์ประกอบต่างๆ ซึ่งทำให้ท่านที่บริจาคนั้น เป็นท่านอันยอดเยี่ยม มีผลมาก อาจเห็นผลทันตา — *Sampadā*: successful attainment; accomplishment; excellence)

1. วัตถุสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยวัตถุ คือบุคคลผู้เป็นที่ตั้งรองรับทาน เช่น ทักขิโณยบุคคลเป็นพระอรหันต์ หรือพระอนาคามี ผู้เข้านิโรธสมบัติได้ — *Vatthu-sampadā*: excellence of the foundation for merit)

2. ปัจจัยสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยปัจจัย คือ สิ่งที่จะให้เป็นของบริสุทธิ์ ได้มาโดยชอบธรรม — *Paccaya-sampadā*: excellence of the gift)

3. เจตนาสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยเจตนา คือ มีเจตนาในการให้สมบุญครบ 3 กาล ทั้งก่อนให้ ขณะให้ และหลังให้ จิตโสมนัส ประกอบด้วยปัญญา — *Cetanā-sampadā*: excellence of the intention)

4. คุณาติเรกสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยคุณส่วนพิเศษ คือ ปฏิภาหมีคุณสมบัติพิเศษ เช่น ทักขิโณยบุคคลนั้น ออกจากนิโรธสมบัติใหม่ๆ — *Guṇātireka-sampadā*: excellence of extra virtue)

DhA.III.93.

ธ.อ.5/88.

[191] สัมปรายิกัตถสังวัตตนิกธรรม 4 (ธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์เบื้องหน้า, ธรรมเป็นเหตุให้สมหมาย, หลักธรรมอันอำนวยประโยชน์สู่ขั้นสูงขึ้น — *Samparāyikattha-sāvattānika-dhamma*: virtues conducive to benefits in the future; virtues leading to spiritual welfare)

1. สัทธาสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยศรัทธา — *Saddhā-sampadā*: to be endowed with faith; accomplishment of confidence)

2. สีลสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยศีล — *Sīla-sampadā*: to be endowed with morality; accomplishment of virtue)

3. จาคสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยการเสียสละ — *Cāga-sampadā*: to be endowed with generosity; accomplishment of charity)

4. ปัญญาสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยปัญญา — *Paññā-sampadā*: to be endowed with wisdom; accomplishment of wisdom)

ธรรมหมวดนี้ เรียกกันสั้นๆ ว่า **สัมปรายิกัตถะ** หรือเรียกติดปากอย่างไทยๆ ว่า **สัมปรายิกัตถประโยชน์** (*อัตถะ* ก็แปลว่า “ประโยชน์” จึงเป็นคำซ้ำซ้อนกัน)

A.IV.284.

อญ.อญจก.23/144/292.

[☆☆☆] **สัมมปปธาน 4** ดู [156] ปธาน 4.

[192] สุขของคฤหัสถ์ หรือ กิฬิสุข หรือ กามโกกิลสุข 4 (สุขของชาวบ้าน, สุขที่ชาวบ้านควรพยายามเข้าถึงให้ได้สมำเสมอ, สุขอันชอบธรรมที่ผู้ครองเรือนควรมี — *Gihisukha*: house-life happiness; deserved bliss of a layperson)

1. อัตถิสุข (สุขเกิดจากความมีทรัพย์ คือ ความภูมิใจ เอิบอímใจ ว่าตนมีโภคทรัพย์ที่ได้มาด้วยน้ำพักน้ำแรงความขยันหมั่นเพียรของตน และโดยชอบธรรม — *Atthisukha*: bliss of ownership; happiness resulting from economic security)

2. โภคสุข (สุขเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์ คือ ความภูมิใจ เอิบอímใจ ว่าตนได้ใช้ทรัพย์ที่ได้มาโดยชอบนั้น เลี้ยงชีพ เลี้ยงผู้ควรเลี้ยง และบำเพ็ญประโยชน์ — *Bhogasukha*: bliss of enjoyment; enjoyment of wealth)

3. อนณสุข (สุขเกิดจากความไม่เป็นหนี้ คือ ความภูมิใจ เอิบอímใจ ว่าตนเป็นไท ไม่มีหนี้สินติดค้างใคร — *Ananasukha*: bliss of debtlessness; happiness on account of freedom from debt)

4. อนวัชชสุข (สุขเกิดจากความประพจน์ไม่มีโทษ คือ ความภูมิใจ เอิบอímใจ ว่าตนมีความประพจน์สุจริต ไม่บกพร่องเสียหาย ใครๆ ตีติยนไม่ได้ ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ — *Anavajjasukha*: bliss of blamelessness; happiness on account of leading a faultless life)

บรรดาสุข 4 อย่างนี้ *อนวัชชสุข* มีค่ามากที่สุด

A.II.69.

อญ.จตุกก.21/62/90.

[☆☆☆] **สุททमितร 4** ดู [169] สุททमितร 4.

[193] โสตาปัตติยงคะ 4¹ (องค์คุณเครื่องบรรลู่โสดา, องค์ประกอบของการบรรลู่โสดา, คุณสมบัติที่ทำให้เป็นพระโสดาบัน — *Sotāpattiyaṅga*: factors of Stream-Entry)

1. สปปุริสสังเสวะ (เสวนาสัตบุรุษ, คบหาท่านผู้ทรงธรรมทรงปัญญาเป็นกัลยาณมิตร — *Sappurisasamseva*: association with good and wise persons)

2. สัทธัมมัสสวณะ (สดับลัทธิธรรม, ใส่ใจเล่าเรียนฟังอ่านหาความรู้ให้ได้ธรรมที่แท้ — *Saddhammassavana: hearing the good teaching*)

3. โยนิโสมนสิการ (ทำในใจโดยแยบคาย, รู้จักคิดพิจารณาหาเหตุผลโดยถูกวิธี — *Yonisomanasikāra: analytical reflection; wise attention*)

4. ธัมมานุวัตรปฏิบัติ (ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม, ปฏิบัติธรรมถูกหลัก ให้ธรรมย่อย คล้อยแก่ธรรมใหญ่ สอดคล้องตามวัตถุประสงค์ของธรรมทั้งหลายที่สัมพันธ์กัน, ปฏิบัติธรรม นั้นๆ ให้สอดคล้องพอดีตามขอบเขตความหมายและวัตถุประสงค์ที่สอดคล้องกับธรรมข้ออื่นๆ กลมกลืนกันในหลักใหญ่ที่เป็นระบบทั้งหมด, ดำเนินชีวิตถูกต้องตามธรรม — *Dhammānu-dhammapaṭipatti: practice in accord with the Dhamma, i.e. in such a systematic way that all levels and aspects of the Dhamma are in accord as regards their respective purposes; living in conformity with the Dhamma*)

โสดาปัตติยงค์ 4 หมวดนี้ ตรงกับหลักที่เรียกว่า [***] *ปัญญาวิมุตติธรรม 4* หรือ *[179] วิมุตติธรรม 4* ธรรม 4 ประการนี้ มิใช่เพียงเป็นโสดาปัตติยงค์ ที่จะให้บรรลุโสดาปัตติผล คือเป็นพระโสดาบัน เท่านั้น พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรม 4 ประการนี้ เมื่อเจริญ ปฏิบัติ ทำให้มาก ย่อมเป็นไปเพื่อการบรรลุ อริยผลได้ทุกขั้นจนถึงอรหัตตผล (ส.ม.19/1634-7/516-7 = S.V.411)

D.III.227; S.V.347, 404.

ที.ป.11/240/239; ส.ม.19/1428/434; 1620/509.

[194] โสดาปัตติยงค์ 4² (องค์คุณเครื่องบรรลุโสดา, คุณสมบัติที่ทำให้เป็นพระ โสดาบัน, คุณสมบัติของพระโสดาบัน — *Sotāpattiyaṅga: factors of Stream-Entry*)

1. ประกอบด้วยความเลื่อมใสมั่นในพระพุทธเจ้า (unshakable confidence in the Buddha)
2. ประกอบด้วยความเลื่อมใสมั่นในธรรม (unshakable confidence in the Dhamma)
3. ประกอบด้วยความเลื่อมใสมั่นในสงฆ์ (unshakable confidence in the Sangha)
4. ประกอบด้วยอริยกันตศีล คือ ศีลอันเป็นที่ชื่นชมพอใจของพระอริยะ บริสุทธ์ ไม่ถูกตำหนิ และทักท้วง แปรเปื้อนหรือครอบงำ และเป็นไปเพื่อสมาธิ (unblemished morality)

S.V.345.

ส.ม.19/1420/431).

[195] โสดาปัตติยงค์ 4³ (องค์คุณเครื่องบรรลุโสดา, คุณสมบัติที่ทำให้เป็นพระ โสดาบัน, คุณสมบัติของพระโสดาบัน — *Sotāpattiyaṅga: factors of Stream-Entry*)

1. ประกอบด้วยความเลื่อมใสมั่นในพระพุทธเจ้า (unshakable confidence in the Buddha)
2. ประกอบด้วยความเลื่อมใสมั่นในธรรม (unshakable confidence in the Dhamma)
3. ประกอบด้วยความเลื่อมใสมั่นในสงฆ์ (unshakable confidence in the Sangha)
4. ครองเรือนด้วยใจปราศจากมัจฉริยะ ยินดีในการแจกจ่ายแบ่งปันช่วยเหลือผู้อื่น (devotion to charity; delight in giving and sharing)

S.V.397.

ส.ม.19/1597-8/499.

[☆☆☆] หลักการแบ่งทรัพย์ 4 ส่วน ดู [163] โภควิภาค 4.

[196] อคติ 4 (ฐานะอันไม่พึงถึง, ทางความประพฤติที่ผิด, ความไม่เที่ยงธรรม, ความลำเอียง — *Agati*: wrong course of behaviour; prejudice)

1. ฉันทาคติ (ลำเอียงเพราะชอบ — *Chandāgati*: prejudice caused by love or desire; partiality)
2. โทสาคติ (ลำเอียงเพราะชัง — *Dosāgati*: prejudice caused by hatred or enmity)
3. โมหาคติ (ลำเอียงเพราะหลง, พลาดผิดเพราะเขลา — *Mohāgati*: prejudice caused by delusion or stupidity)
4. ภยาคติ (ลำเอียงเพราะกลัว — *Bhayāgati*: prejudice caused by fear)

D.III.182,228; A.II.18.

ที่.ป.11/176/196; 246/240; อง.จตุกก.21/17/23.

[197] อธิษฐาน หรือ อธิษฐานธรรม 4 (ธรรมเป็นที่มั่น, ธรรมอันเป็นฐานที่มั่นคงของบุคคล, ธรรมที่ควรใช้เป็นที่ยึดมั่นของตน เพื่อให้สามารถยึดเอาผลสำเร็จสูงสุดอันเป็นที่หมายได้ โดยไม่เกิดความสำคัญตนผิด และไม่เกิดสิ่งมัวหมองหมักหมมทับถมตน, บางทีแปลว่า “ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ” — *Adhiṭṭhāna*: foundation; foundations on which a tranquil sage establishes himself; virtues which should be established in the mind)

1. ปัญญา (ความรู้ชัด คือ หยั่งรู้ในเหตุผล พิจารณาให้เข้าใจในสภาวะของสิ่งทั้งหลายจนเข้าถึงความจริง — *Paññā*: wisdom; insight)
2. สัจจะ (ความจริง คือ ดำรงมั่นในความจริงที่รู้ชัดด้วยปัญญา เริ่มแต่จริงวาจาจนถึงปรมาตถสัจจะ — *Sacca*: truthfulness)
3. จาคะ (ความสละ คือ สละสิ่งอันเคยชิน ข้อที่เคยยึดถือไว้ และสิ่งทั้งหลายอันผิดพลาดจากความจริงเสียได้ เริ่มแต่สละอามิสจนถึงสละกิเลส — *Cāga*: liberality; renunciation)
4. อุปสมะ (ความสงบ คือ ระงับโทษข้อขัดข้องมัวหมองวุ่นวายอันเกิดจากกิเลสทั้งหลายแล้ว ทำจิตใจให้สงบได้ — *Upasama*: tranquillity; peace)

ทั้ง 4 ข้อนี้ พึงปฏิบัติตามกระบวนดังนี้

1. ปญญัม นปฺปมชฺเชยฺย (ไม่พึงประมาทปัญญา คือ ไม่ละเลยการใช้ปัญญา — *Paññam nappamajjeyya*: not to neglect wisdom)
2. สจฺจํ อนรฺกฺเขยฺย (พึงอนุรักษสัจจะ — *Saccam anurakkheyya*: to safeguard truthfulness)
3. จาคํ อนพฺรฺเหยฺย (พึงเพิ่มพูนจาคะ — *Cāgam anubrūheyya*: to foster liberality)
4. สนฺตํ สิกฺกเขยฺย (พึงศึกษาสันติ — *Santim sikkheyya*: to train oneself in tranquillity)

D.III.229; M.III.243.

ที่.ป.11/254/241; ม.อุ.14/682/437.

[198] อบาย หรือ อบายภูมิ 4 (ภาวะหรือที่อันปราศจากความเจริญ — *Apāya*: states

of loss and woe; low states of existence; unhappy existence)

1. **นิริยะ** (นรก, สภาวะหรือที่อันไม่มีความสุขความเจริญ, ภาวะเร่าร้อนกระวนกระวาย — *Niraya*: hell; woeful state)

2. **ติรัจฉานโยนิ** (กำเนิดติรัจฉาน, พวกมีดมัวโง่เขลา — *Tiracchānayani*: the animal kingdom; realm of beasts)

3. **ปิตติวิสัย** (แดนเปรต, ภูมิแห่งผู้หิวกระหายไร้สุข — *Pittivisaya*: realm of hungry ghosts)

4. **อสุรกาย** (พวกอสูร, พวกหวาดหวั่นไร้ความรื่นเริง — *Asurakāya*: host of demons; the unrelenting and dejected; frightened ghosts)

ดู [351] ภูมิ 4, 31.

It.93.

ช.อิตติ.25/273/301.

[199] อบายมุข 4 (ช่องทางของความเสื่อม, ทางที่จะนำไปสู่ความพินาศ, เหตุย่อยยับแห่งโภคทรัพย์ — *Apāyamukha*: causes of ruin; sources for the destruction of the amassed wealth)

1. **อิตถิธุตตะ** (เป็นนักเลงหญิง, นักเที่ยวผู้หญิง — *Itthīdhutta*: seduction of women; debauchery)

2. **สุราธุตตะ** (เป็นนักเลงสุรา, นักดื่ม — *Surādhutta*: drunkenness)

3. **อักษธุตตะ** (เป็นนักการพนัน — *Akkhadhutta*: indulgence in gambling)

4. **ปาปมิตตะ** (คบคนชั่ว — *Pāpamitta*: bad company)

อบายมุข 4 อย่างนี้ ตรีสกับผู้ครองเรือนที่มีหลักฐานแล้ว และตรัสต่อท้ายทิวรรุณมิกัตถ-
สังวัตตนิกรรม 4 มุ่งความว่าเป็นทางพินาศแห่งโภคทรัพย์ที่หามาได้แล้ว

A.IV.283.

อ.อ.อ.ก.23/144/292.

[200] อบายมุข 6 (ช่องทางของความเสื่อม, ทางแห่งความพินาศ, เหตุย่อยยับแห่งโภคทรัพย์ — *Apāyamukha*: causes of ruin; ways of squandering wealth)

1. **ติดสุราและของมีนเมา** (addiction to intoxicants; drug addiction) มีโทษ 6 คือ

1) ทรัพย์หมดไปๆ เห็นชัดๆ

2) ก่อการทะเลาะวิวาท

3) เป็นบ่อเกิดแห่งโรค

4) เสียเกียรติเสียชื่อเสียง

5) ทำให้ไม่รู้อาย

6) ทอนกำลังปัญญา

a) actual loss of wealth

- b) increase of quarrels
- c) liability to disease
- d) source of disgrace
- e) indecent exposure
- f) weakened intelligence.

2. ขอบเที่ยวกลางคืน (roaming the streets at unseemly hours) มีโทษ 6 คือ

- 1) ชื่อว่าไม่รักษาตัว
- 2) ชื่อว่าไม่รักษาลูกเมีย
- 3) ชื่อว่าไม่รักษาทรัพย์สมบัติ
- 4) เป็นที่ระแวงสงสัย
- 5) เป็นเป้าให้เขาใส่ความหรือข่าวลือ
- 6) เป็นทางมาของเรื่องเดือดร้อนเป็นอันมาก
- a) He himself is without guard and protection.
- b) So also are his wife and children.
- c) So also is his property.
- d) He is liable to be suspected of crimes.
- e) He is the subject of false rumours.
- f) He will meet a lot of troubles.

3. ขอบเที่ยวดูการละเล่น (frequenting shows) มีโทษ โดยการงานเสื่อมเสีย เพราะใจ
กังวลคอยคิดจ้อง กับเสียเวลาเมื่อไปดูสิ่งนั้นๆ ทั้ง 6 กรณี คือ

- 1) จำที่ไหนไปที่นั้น
- 2)-6) ขับร้อง, ดนตรี, เสภา, เพลง, เถิดเทิงที่ไหน ไปที่นั้น*

(He keeps looking about to see)

- a) Where is there dancing?
- b)-f) Where is there singing? ~ choral music? ~ story-telling? ~ cymbal playing?
~ tam-tams?

4. ติดการพนัน (indulgence in gambling) มีโทษ 6 คือ

- 1) เมื่อชนะยอมก่อเวร
- 2) เมื่อแพ้ก็เสียดาบทรัพย์ที่เสียไป

* คำแปลภาษาไทยถือตามทีแปลกันมา ส่วนภาษาอังกฤษแปลต่างหาก ไม่ได้มุ่งให้ตรงกัน

- 3) ทรัพย์หมดไปๆ เห็นชัดๆ
- 4) เข้าที่ประชุม เขาไม่เชื่อถ้อยคำ
- 5) เป็นที่หมิ่นประมาทของเพื่อนฝูง
- 6) ไม่เป็นที่พึงประสงค์ของผู้ที่จะหาคู่ครองให้ลูกของเขา เพราะเห็นว่าจะเลี้ยงลูกเมียไม่ไหว

- a) As winner, he begets hatred.
- b) As loser, he regrets his lost money.
- c) There is actual loss of wealth.
- d) His word has no weight in an assembly.
- e) He is scorned by his friends and companions.
- f) He is not sought after by those who want to marry their daughters, for they would say that a gambler cannot afford to keep a wife.

5. คบคนชั่ว (association with bad companions) มีโทษ โดยนำไปกลายเป็นคนชั่ว อย่างคนที่ตนคบทั้ง 6 ประเภท คือ ได้เพื่อนที่จะนำไปกลายเป็น

- 1) นักการพนัน (gamblers)
- 2) นักเลงหญิง (rakes; seducers)
- 3) นักเลงเหล้า (drunkards)
- 4) นักลวงของปลอม (cheaters with false things)
- 5) นักหลอกลวง (swindlers)
- 6) นักเลงหัวไม้ (men of violence)

6. เกียจคร้านการงาน (habit of idleness) มีโทษ โดยทำให้ยกเหตุต่างๆ เป็นข้ออ้างผัดเพี้ยนไม่ทำการงาน โภคะใหม่ก็ไม่เกิด โภคะที่มีอยู่ก็หมดสิ้นไป คือให้อ้างไปทั้ง 6 กรณีว่า

- 1)-6) หนาวนัก — ร้อนนัก — เย็นไปแล้ว — ยังเข้านัก — หิวนัก — อิ่มนัก*

a)-f) He always makes an excuse that it is too cold, — too hot, — too late, — too early, he is too hungry, — too full and does no work.

อบายมุขหมวดนี้ ตรัสแก่สังคาลกมาณพ ก่อนตรัสเรื่องทิศ 6

D.III.182-184.

ที่.ป.11/178-184/196-198.

[201] วัณน मुख 6 (ธรรมที่เป็นปากทางแห่งความเจริญ, ธรรมที่เป็นจุดประจักษ์อันจะเปิดออกไปให้ก้าวหน้าสู่ความเจริญองามของชีวิต — *Vaḍḍhana-mukha*: channels of growth; gateway to progress)

* บางฉบับเป็น “กระหายนัก” (too thirsty)

1. **อาโรคยะ** (ความไม่มีโรค, ความมีสุขภาพดี — *Ārogya*: good health)
2. **ศีล** (ความประพฤติดี มีวินัย ไม่ก่อเวรภัย ได้ฝึกในมรรยาอันงาม — *Sīla*: moral conduct and discipline)
3. **พุทธานุมัต** (ศึกษาแนวทาง มองดูแบบอย่าง เข้าถึงความคิดของพุทธชนเหล่าคนผู้เป็นบัณฑิต — *Buddhānumata*: conformity or access to the ways of great, enlightened beings)
4. **สุตะ** (เฝ้าเล่าเรียนหาความรู้ ฝึกตนให้เชี่ยวชาญและทันต่อเหตุการณ์ — *Suta*: much learning)
5. **ธรรมานุวัติ** (ดำเนินชีวิตและกิจการงานโดยทางชอบธรรม — *Dhammānuvatti*: practice in accord with the Dhamma; following the law of righteousness)
6. **อลินตา** (เพียรพยายามไม่ระย่อ, มีกำลังใจแข็งแกร่ง ไม่ท้อถอยเฉื่อยชา เพียรก้าวหน้าเรื่อยไป — *Alīnatā*: unshrinking perseverance)

ธรรม 6 ประการชุดนี้ ในบาลีเดิมเรียกว่า *อตัฏฐทวาร* (ประตูแห่งประโยชน์, ประตูสู่จุดหมาย) หรือ *อตัฏฐ/ระมุข* (ปากทางสู่ประโยชน์, ต้นทางสู่จุดหมาย) และอรรถกถาอธิบายคำ *อตัฏฐ* ว่า หมายถึง “วุฒิ” คือความเจริญ ซึ่งได้แก่ *วัฒนธรรม* ดังนั้นจึงอาจเรียกว่า *วุฒิมุข* หรือที่คนไทยรู้สึกคุ้นมากกว่าว่า *วัฒนธรรม*

อนึ่ง ในฝ่ายอุกถล มีหมวดธรรมรู้จักกันดีที่เรียกว่า *อบายมุข 6* ซึ่งแปลว่า ปากทางแห่งความเลื่อม จึงอาจเรียกหมวดนี้ด้วยคำที่เป็นคู่ตรงข้ามว่า *อายมุข 6* (ปากทางแห่งความเจริญ)

J.I.366

พ.ศ.27/84/27

[202] อปัสเสนะ หรือ อปัสเสนธรรม 4 (ธรรมดุจพนักพิง, ธรรมเป็นที่อิงหรือพึ่งอาศัย — *Apassena*: virtues to lean on; states which a monk should rely on)

1. **สงฺขาเยกํ ปฏฺิเสวติ** (ของอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วเสพ ได้แก่ สิ่งของมีปัจจัย 4 คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานเภสัช เป็นต้นก็ดี บุคคล และธรรมเป็นต้นก็ดี ที่จำเป็นจะต้องเกี่ยวข้องและมีประโยชน์ พึงพิจารณาแล้วจึงใช้สอยและเสวนาให้เป็นประโยชน์ — *Paṭisevanā*: The monk deliberately follows or makes use of one thing.)
2. **สงฺขาเยกํ อธิวาเสติ** (ของอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วอดกลั้น ได้แก่ อนุญฺจารมณฺธต่างๆ มีหนาว ร้อน และทุกขเวทนาเป็นต้น พึงรู้จักพิจารณาอดกลั้น — *Adhivāsanā*: The monk deliberately endures one thing.)
3. **สงฺขาเยกํ ปริวชฺเชติ** (ของอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วเว้นเสีย ได้แก่ สิ่งที่เป็นโทษ ก่ออันตราย แก่ร่างกายก็ตาม จิตใจก็ตาม เช่น ช้างร้าย คนพาล การพนัน สุราเมรัย เป็นต้น พึงรู้จักพิจารณาหลีกเลี่ยงเสีย — *Parivajjanā*: The monk deliberately avoids one thing.)
4. **สงฺขาเยกํ ปฏฺิวินฺเทติ** (ของอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วบรรเทาเสีย ได้แก่ สิ่งที่เป็นโทษก่อ

อันตราย เช่น อกุศลวิตก มีกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก เป็นต้น และความชั่วร้ายทั้งหลาย เกิดขึ้นแล้ว ฟังรู้จักพิจารณาแก้ไข บำบัดหรือขจัดให้สิ้นไป — *Paṭivinodanā*: The monk deliberately suppresses or expels one thing.)

อปัสสเนะ 4 นี้ เรียกอีกอย่างว่า *อุป/นัลลีย* 4 (ธรรมเป็นที่พึ่งพิง หรือธรรมช่วยอุดหนุน — *Upanissaya*: supports; supporting states)

เมื่อรู้จักพิจารณาปฏิบัติต่อสิ่งต่างๆ ให้ถูกต้องด้วยปัญญาตามหลักอปัสสเนะ หรืออุปนิสสัย 4 อย่างนี้ ย่อมเป็นเหตุให้อกุศลที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดแล้วก็เสื่อมสิ้นไป และกุศลที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญยิ่งขึ้นไป

ภิกษุผู้พร้อมด้วยธรรม 4 ประการนี้ ดำรงอยู่ในธรรม 5 คือ ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ วิริยะ ปัญญา ท่านเรียกว่า *นิสสัยสัมปັນ* (ผู้ถึงพร้อมด้วยที่พึ่งอาศัย — fully supported; resourceful).

D.III.224,270; A.IV.354; A.V.30.

ที่.ปจ.11/236/326; 472/338; อญ.นวก.23/206/366; อญ.ทสก.24/20/32.

[☆☆☆] **อรหัตต์ 4** ดู [62] *อรหัตต์ 4*.

[☆☆☆] **อริยบุคคล 4** ดู [56] *อริยบุคคล 4*.

[203] **อริยวงศ์ 4** (ปฏิบัติที่พระอริยะทั้งหลายปฏิบัติสืบกันมาแต่โบราณไม่ขาดสาย, อริยประเพณี — *Ariyavaṃsa*: Ariyan lineage; noble tradition; the fourfold traditional practice of the Noble Ones)

1. **จีวรสันโดษ** (ความสันโดษด้วยจีวร — *Cīvara-santosa*: contentment as regards robes or clothing)

2. **ปิ่นทปาทสันโดษ** (ความสันโดษด้วยปิ่นทปาท — *Pinḍapāta-santosa*: contentment as regards alms-food)

3. **เสนาสนสันโดษ** (ความสันโดษด้วยเสนาสนะ — *Senāsana-santosa*: contentment as regards lodging)

4. **ปหานภาวนารามตา** (ความยินดีในการละอกุศลและเจริญกุศล — *Pahānabhāvanā-rāmatā*: delight in the abandonment of evil and the development of good)

การปฏิบัติที่จัดเป็นอริยวงศ์ในธรรมทั้ง 4 ข้อนั้น พระภิกษุพึงประพฤติดังนี้

ก. สันโดษด้วยปัจจัยใน 3 ข้อต้นตามมีตามได้

ข. มีปกติกล่าวสรรเสริญคุณของความสันโดษใน 3 ข้อนั้น

ค. ไม่ประกอบอเนสนา คือการแสวงหาที่ผิด (ทุจริต) เพราะปัจจัยทั้ง 3 อย่างนั้นเป็นเหตุ (เพียรแสวงหาแต่โดยทางชอบธรรม ไม่เกียจคร้าน)

ง. เมื่อไม่ได้ ก็ไม่เร้าร้อนทรมานทรมาน

จ. เมื่อได้ ก็ใช้โดยไม่ติด ไม่หมกมุ่น ไม่สยบ รู้เท่าทันเห็นโทษ มีปัญญาใช้สิ่งนั้นตามประโยชน์ ตามความหมายของมัน (มีและใช้ด้วยสติสัมปชัญญะ ดำรงตนเป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาสของสิ่งนั้น)

จ. ไม่ถือเอาการที่ได้ประพาศิธรรม 4 ข้อนี้ เป็นเหตุยกตนข่มผู้อื่น

โดยสรุปว่า เป็นผู้ขยันไม่เกียจคร้าน มีสติสัมปชัญญะในข้อนั้นๆ เฉพาะข้อ 4 ทรงสอนไม่ให้สันโดษ ส่วน 3 ข้อแรกทรงสอนให้ทำความเพียรแสวงหาในขอบเขตที่ชอบด้วยธรรมวินัยและมีความสันโดษตามนัยที่แสดงข้างต้น

อนึ่ง ในจุฬินิเทศ ท่านแสดงอริยวงศ์ของพระปัจเจกพุทธเจ้าต่างไปเล็กน้อย คือ เปลี่ยนข้อ 4 เป็น สันโดษด้วยคิลานปัจจัยเภสัชบริวาร (medical equipment)

D.III.224; A.II.27; Nd²107.

ที่.ป.11/237/236; อง.จตุกก.21/28/35; พุ.จุ.30/691/346.

[204] อริยสัจ 4 (ความจริงอันประเสริฐ, ความจริงของพระอริยะ, ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นอริยะ — *Ariyasacca: The Four Noble Truths*)

1. ทุกข์ (ความทุกข์, สภาพที่ทนได้ยาก, สภาวะที่บีบคั้น ชัดแจ้ง บกพร่อง ขาดแก่นสารและความเที่ยงแท้ ไม่ให้ความพึงพอใจแท้จริง, ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งรัก ความปรารถนาไม่สมหวัง โดยย่อว่า อุปาทานันธ์ 5 เป็นทุกข์ — *Dukkha: suffering; unsatisfactoriness*)

2. ทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์, สาเหตุให้ทุกข์เกิด ได้แก่ ตัณหา 3 คือ *กามตัณหา ภวตัณหา* และ *วิวาทตัณหา* — *Dukkha-samudaya: the cause of suffering; origin of suffering*)

3. ทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ตัณหาดับสิ้นไป, ภาวะที่เข้าถึงเมื่อกำจัดอวิชชาสำรอกตัณหาสิ้นแล้ว ไม่ถูกย้อม ไม่ติดข้อง หลุดพ้น สงบ ปลอดภัย เป็นอิสระ คือ *นิพพาน* — *Dukkha-nirodha: the cessation of suffering; extinction of suffering*)

4. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับแห่งทุกข์, ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ *อริยอัฏฐังคิกมรรค* หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า *มัชฌิมาปฏิปทา* แปลว่า “ทางสายกลาง” มรรคมรรค 8 นี้ สรุปลงในไตรสิกขา คือ *ศีล สมาธิ ปัญญา* — *Dukkha-nirodha-gāminī paṭipadā: the path leading to the cessation of suffering*)

อริยสัจ 4 นี้ เรียกกันสั้นๆ ว่า *ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค (Dukkha, Samudaya, Nirodha, Magga)*; การแสดงอริยสัจ 4 นี้ มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า *สามกัมภังสิกาธรรมเทศนา* (เช่น อง.อญฺจ.23/102/190) แปลตามอรรถกถาว่า พระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงหยิบยกขึ้นถือเอาไว้ด้วยพระองค์เอง คือ ทรงเห็นด้วยพระสยัมภูญาณ (=ตรัสรู้เอง) ไม่สาธุการแก่ผู้อื่น (แต่ตามที่อธิบายกันมา มักแปลว่า “พระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงเอง โดยไม่ต้องปรารภคำถามหรือการทูลขอร้องของผู้ฟัง อย่างการแสดงธรรมเรื่องอื่นๆ”; ความจริง จะแปลว่า “พระธรรมเทศนาขั้นสุดยอด” ก็ได้ ซึ่งสมกับเป็นเรื่องที่ทรงแสดงท้ายสุดต่อจาก *อนุปฺพฬิกถา* 5 คำแปลอย่างหลังนี้ พึงเทียบ อง.ทสก.24/95/208)

ดู [216] ชั้น 5; [74] ตัณหา 3; [293] มรรคมรรค 8; [124] สิกขา 3.

[205] กิจในอริยสัจ 4 (หน้าที่อันจะพึงทำต่ออริยสัจ 4 แต่ละอย่าง, ข้อที่จะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องและเสร็จสิ้นในอริยสัจ 4 แต่ละอย่าง จึงจะชื่อว่ารู้อริยสัจหรือเป็นผู้ตรัสรู้แล้ว — *Ariyasaccesu kiccāni*: functions concerning the Four Noble Truths)

1. ปริณญา (การกำหนดรู้ เป็นกิจในทุกข์ ตามหลักว่า *ทุกข์ อริยสัจ ปริณเอยย* ทุกข์ควรกำหนดรู้ คือ ควรศึกษาให้รู้จักให้เข้าใจชัดตามสภาพที่เป็นจริง ได้แก่ การทำความเข้าใจและกำหนดขอบเขตของปัญหา — *Pariññā*: comprehension; suffering is to be comprehended)

2. ปหานะ (การละ เป็นกิจในสมุทัย ตามหลักว่า *ทุกข์สมุทัย อริยสัจ ปหาตพพ* สมุทัยควรละ คือ กำจัด ทำให้หมดสิ้นไป ได้แก่การแก้ไขกำจัดต้นตอของปัญหา — *Pahāna*: eradication; abandonment; the cause of suffering is to be eradicated)

3. สัจฉิกิริยา (การทำให้แจ้ง เป็นกิจในนิโรธ ตามหลักว่า *ทุกข์นิโรธ อริยสัจ สัจฉิกิตตพพ* นิโรธควรทำให้แจ้ง คือ เข้าถึง หรือบรรลุ ได้แก่การเข้าถึงภาวะที่ปราศจากปัญหา บรรลุจุดหมายที่ต้องการ — *Sacchikiriya*: realization; the cessation of suffering is to be realized)

4. ภาวนา (การเจริญ เป็นกิจในมรรค ตามหลักว่า *ทุกข์นิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสัจ ภาเวตพพ* มรรคควรเจริญ คือ ควรฝึกอบรม ลงมือปฏิบัติ กระทำตามวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย ได้แก่การลงมือแก้ไขปัญา — *Bhāvanā*: development; practice; the path is to be followed or developed)

ในการแสดงอริยสัจ ก็ดี ในการปฏิบัติธรรมตามหลักอริยสัจ ก็ดี จะต้องให้อริยสัจแต่ละข้อ สัมพันธ์ตรงกันกับกิจแต่ละอย่าง จึงจะเป็นการแสดงและเป็นการปฏิบัติโดยชอบ ทั้งนี้วางเป็นหัวข้อได้ดังนี้

1. ทุกข์ เป็นชั้นแถลงปัญหาที่จะต้องทำความเข้าใจและรู้ขอบเขต (*ปริณญา*) — statement of evil; location of the problem.

2. สมุทัย เป็นชั้นวิเคราะห์และวินิจฉัยมูลเหตุของปัญหา ซึ่งจะต้องแก้ไขกำจัดให้หมดสิ้นไป (*ปหานะ*) — diagnosis of the origin.

3. นิโรธ เป็นชั้นชี้บอกภาวะปราศจากปัญหา อันเป็นจุดหมายที่ต้องการ ให้เห็นว่าการแก้ปัญาเป็นไปได้ และจุดหมายนั้นควรเข้าถึง ซึ่งจะต้องทำให้สำเร็จ (*สัจฉิกิริยา*) — prognosis of its antidote; envisioning the solution.

4. มรรค เป็นชั้นกำหนดวิธีการ ขั้นตอน และรายละเอียดที่จะต้องปฏิบัติในการลงมือแก้ปัญา (*ภาวนา*) — prescription of the remedy; programme of treatment.

ความสำเร็จในการปฏิบัติทั้งหมด พึงตรวจสอบด้วยหลัก [73] ญาณ 3²

Vin.I.10; S.V.422.

วินย.4/15/20; ส.ม.19/1666/529.

[206] ธรรม 4 (ธรรมทั้งปวงประดามี จัดประเภทตามลักษณะความสัมพันธ์ที่มนุษย์พึงปฏิบัติหรือเกี่ยวข้องเป็น 4 จำพวก อันสอดคล้องกับหลักอริยสัจ 4 และกิจในอริยสัจ 4 — *Dhamma*: all dhammas [states, things] classified into 4 categories according as they are to be rightly treated)

1. ปริณฺไญยธรรม = ธรรมที่เข้ากับกิจในอริยสัจข้อที่ 1 คือ *ปริณฺญา* (ธรรมอันพึงกำหนดรู้, สิ่งที่ต้องรอบรู้ หรือรู้เท่าทันตามสภาวะของมัน ได้แก่ *อุปาทานขันธ์ 5* กล่าวคือ ทุกข์และสิ่งทั้งหลายที่อยู่ภายในจำพวกที่เป็นปัญหาหรือเป็นที่ตั้งแห่งปัญหา — *Pariññeyya-dhamma*: things to be fully understood, i.e. the five aggregates of existence subject to clinging)

2. ปหาตัพพธรรม = ธรรมที่เข้ากับกิจในอริยสัจข้อที่ 2 คือ *ปหานะ* (ธรรมอันพึงละ, สิ่งที่จะต้องแก้ไขกำจัดทำให้หมดไป ว่าโดยต้นตอรากเหง้า ได้แก่ *อวิชชา* และ *ภวตัณหา* กล่าวคือธรรมจำพวกสมุทัยที่ก่อให้เกิดปัญหาเป็นสาเหตุของทุกข์ หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า *อกุศลทั้งปวง* — *Pahātabba-dhamma*: things to be abandoned, i.e. ignorance and craving for being)

3. สัจฉิกาตัพพธรรม = ธรรมที่เข้ากับกิจในอริยสัจข้อที่ 3 คือ *สัจฉิกิริยา* (ธรรมอันพึงประจักษ์แจ้ง, สิ่งที่ต้องได้ควรถึงหรือควรบรรลุ ได้แก่ *วิชชา* และ *วิมุตติ* เมื่อกล่าวโดยรวมยอดคือ นิโรธ หรือนิพพาน หมายถึงธรรมจำพวกที่เป็นจุดหมาย หรือเป็นที่ดับหายสิ้นไปแห่งทุกข์หรือปัญหา — *Sacchikātabba-dhamma*: things to be realized, i.e. true knowledge and freedom or liberation)

4. ภาเวตัพพธรรม = ธรรมที่เข้ากับกิจในอริยสัจข้อที่ 4 คือ *ภาวนา* (ธรรมอันพึงเจริญหรือพึงปฏิบัติบำเพ็ญ, สิ่งที่จะต้องปฏิบัติหรือลงมือทำ ได้แก่ *ธรรมที่เป็นมรรค* โดยเฉพาะ *สมณะ* และ *วิปัสสนา* กล่าวคือ ประดาธรรมที่เป็นข้อปฏิบัติหรือเป็นวิธีการที่จะทำหรือดำเนินการเพื่อให้บรรลุจุดหมายแห่งการสลายทุกข์หรือดับปัญหา — *Bhāvetabba-dhamma*: things to be developed, i.e. tranquillity and insight, or, in other words, the Noble Eightfold Path)

M.III.289; S.V.52; A.II.246.

ม.อุ.14/829/524; ส.ม.19/291-5/78; วจ.จตุกก.21/254/333.

[207] อรูป หรือ อารูปปี 4 (ฌานมีอรูปธรรมเป็นอารมณ์ คืออรูปฌาน, ฌานของสัตว์ผู้เข้าถึงอรูปฌาน, ฌานของอรูปพรหม — *Arūpa, Āruppa*: absorptions of the Formless Sphere; the Formless Spheres; immaterial states)

1. อากาสัญญายตนะ (ฌานอันกำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ หรือฌานของผู้เข้าถึงฌานนี้ — *Ākāśaññāyātana*: Sphere of Infinity of Space)

2. วิญญูญายตนะ (ฌานอันกำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ หรือฌานของผู้เข้าถึงฌานนี้ — *Viññāṇaññāyātana*: Sphere of Infinity of Consciousness)

3. อากิญจัญญายตนะ (ฌานอันกำหนดภาวะที่ไม่มีอะไรๆ เป็นอารมณ์ หรือฌานของผู้เข้าถึงฌานนี้ — *Ākiñcāṇñāyātana*: Sphere of Nothingness)

4. เนวสัณฺญาณาสัณฺญายตนะ (ฌานอันเข้าถึงภาวะมีสัณญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัณญาก็ไม่ใช่ หรือฌานของผู้เข้าถึงฌานนี้ — *Nevaśāṇṇānāsāṇṇāyātana*: Sphere of Neither Perception Nor Non-Perception)

D.III.224; S.IV.227.

ที.ป.11/235/235; ส.สพ.18/519/326.

[208] **อวิชา 4** (ความไม่รู้แจ้ง, ไม่รู้จริง — *Avijjā*: ignorance; lack of essential knowledge)

1. ทุกฺข อญฺญาณํ (ไม่รู้ในทุกข์ — ignorance of suffering)
2. ทุกฺขสมุทฺเต อญฺญาณํ (ไม่รู้ในทุกข์สมุทัย — ~ of the cause of suffering)
3. ทุกฺขนิโรธ อญฺญาณํ (ไม่รู้ในทุกข์นิโรธ — ~ of the cessation of suffering)
4. ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทา อญฺญาณํ (ไม่รู้ในทุกข์นิโรธคามินิปฏิบัติ — ~ of the path leading to the cessation of suffering)

กล่าวสั้นๆ คือ *ไม่รู้ในอริยสัจ 4*

S.II.4; S.IV.256; Vbh.135.

ส.นิ.16/17/5; ส.สป.18/505/315; อภ.วิ.35/256/181.

[209] **อวิชา 8** (ความไม่รู้แจ้ง, ไม่รู้จริง — *Avijjā*: ignorance; lack of essential knowledge) 4 ข้อแรกตรงกับอวิชา 4; ข้อ 5-8 ดังนี้

5. ปุพฺพเหตุ อญฺญาณํ (ไม่รู้ในส่วนอดีต — ignorance of the past)
6. อปรเหตุ อญฺญาณํ (ไม่รู้ในส่วนอนาคต — ~ of the future)
7. ปุพฺพตาปรเหตุ อญฺญาณํ (ไม่รู้ทั้งส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคต — ~ of both the past and the future)
8. อิทัปปจฺยตาปฺปิยฺยสมุปฺปนฺนสฺส ธมฺเมสฺส อญฺญาณํ (ไม่รู้ในธรรมทั้งหลายที่อาศัยกันจึงเกิดมีขึ้นตามหลักอิทัปปจฺยตา — ~ of states dependently originated according to specific conditionality)

Dhs.190,195; Vbh.362.

อภ.ส.34/691/273; 712/281; อภ.วิ.35/926/490.

[210] **อันตรายของภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่ 4** (ตามบาลีว่าภัยสำหรับกุลบุตรผู้บวชในธรรมวินัยนี้ อันเป็นเหตุให้ประพฤติพรหมจรรย์อยู่ได้ไม่ยั่งยืน ต้องลาสิกขาไป — *Bhaya*: perils or terrors awaiting a clansman who has gone forth from home to the homeless life; dangers to newly ordained monks or novices)

1. อุมิภย (ภัยคลื่น คือ อดทนต่อคำสั่งสอนไม่ได้ เกิดความซึ่งเคียดคับใจ เมื่อหน่ายคำตักเตือนพร่ำสอน — *Umibhaya*: peril of waves, i.e. wrath and resentment caused by inability to accept teaching and advice)
2. กุมภิลภย (ภัยจระเข้ คือ เห็นแก่ปากแก่ท้อง ถูกจำกัดด้วยระเบียบวินัยเกี่ยวกับการบริโภคทนไม่ได้ — *Kumbhīlabhaya*: peril of crocodiles, i.e. gluttony)
3. อาวฏภย (ภัยน้ำวน คือ ห่วงพะวงไฝทะยานในกามสุข ตัดใจจากกามคุณไม่ได้ — *Āvaṭabhaya*: peril of whirlpools, i.e. desire for sense-pleasures)
4. สุกกภย (ภัยปลาร้าย หรือภัยฉลาม คือ เกิดความปรารถนาทางเพศ รักผู้หญิง — *Susukābhaya*: peril of sharks, i.e. love for women)

M.I.460; A.II.123.

ม.ม.13/190/198; อจ.จุตุกก.21/122/165.

[☆☆] อัปปมัญญา 4 ดู [161] พรหมวิหาร 4.

[211] อาจารย์ 4 (ผู้ประพบัติการอันเกื้อกูลแก่ศิษย์, ผู้ที่ศิษย์พึ่งประพบัติด้วยความเอื้อเฟื้อ, ผู้สั่งสอนวิชาและอบรมดูแลความประพบัติ — *Ācariya*: teacher; instructor)

1. บรรพชาจารย์ (อาจารย์ในบรรพชา คือ ท่านผู้ให้สิกขาบทในการบรรพชา — *Pabbajjācariya*: initiation-teacher; teacher at the Going Forth)

2. อุปสัมปทาจารย์ (อาจารย์ในอุปสมบท คือ ท่านผู้สวดกรรมวาจาในอุปสมบทกรรม — *Upasampadācariya*: ordination-teacher; teacher at the Admission)

3. นิสสยาจารย์ (อาจารย์ผู้ให้นิสัย คือ ท่านที่ตนไปขอถือนิสัยเป็นอันเตวาลิก คือยอมตนเป็นศิษย์อยู่ในปกครอง — *Nissayācariya*: tutelar teacher; teacher from whom one takes the Dependence)

4. อุเทศาจารย์ หรือ ธรรมาจารย์ (อาจารย์ผู้ให้อุเทศ, อาจารย์ผู้สอนธรรม คือ ท่านที่สั่งสอนให้วิชาความรู้ โดยหลักวิชาที่ดี เป็นที่ปรึกษาไต่ถามค้นคว้าที่ดี — *Uddesācariya*, *Dhammācariya*: teacher of textual study; teacher who gives the instruction; teacher of the Doctrine)

บางแห่งเติม โอวาทาจารย์ (อาจารย์ผู้ให้โอวาท คืออบรมตักเตือนแนะนำเป็นครั้งคราว — *Ovādācariya*: teacher who gives admonitions) เข้าอีก รวมเป็น อาจารย์ 5.

Vism.94; VinA.V.1085, VII.1379.

วิสุทธิ.1/118; วินย.อ.3/182,582; วินย.ฎีกา4/168; มงคล.2/289.

[☆☆] อาสวะ 4 ดู [136] อาสวะ 4.

[212] อาหาร 4 (สภาพที่นำมาซึ่งผลโดยความเป็นปัจจัยค้ำจุนรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลาย, เครื่องค้ำจุนชีวิต, สิ่งหล่อเลี้ยงร่างกายและจิตใจ ทำให้เกิดกำลังเจริญเติบโตและวิวัฒน์ได้ — *Āhāra*: nutriment)

1. กวฬิงการาหาร (อาหารคือคำข้าว ได้แก่ อาหารสามัญที่กลืนกินดูดซึมเข้าไปหล่อเลี้ยงร่างกาย — *Kavalīṅkārahāra*: material food; physical nutriment) เมื่อกำหนดรู้การพึงการาหารได้แล้ว ก็เป็นอันกำหนดรู้ราคะที่เกิดจากเบญจกามคุณได้ด้วย

2. ผัสสาหาร (อาหารคือผัสสะ ได้แก่ การบรรจบแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา พร้อมทั้งเจตสิกทั้งหลายที่จะเกิดตามมา — *Phassāhāra*: nutriment consisting of contact; contact as nutriment) เมื่อกำหนดรู้ผัสสาหารได้แล้ว ก็เป็นอันกำหนดรู้เวทนา 3 ได้ด้วย

3. มโนสญฺเจตนาหาร (อาหารคือมโนสญฺเจตนา ได้แก่ ความจงใจ เป็นปัจจัยแห่งการทำ พุทธคิด ซึ่งเรียกว่า กรรม เป็นตัวชักนำมาซึ่งภพ คือ ให้เกิดปฏิสนธิในภพทั้งหลาย — *Manosañcetanāhāra*: nutriment consisting of mental volition; mental choice as nutriment) เมื่อกำหนดรู้มโนสญฺเจตนาหารได้แล้ว ก็เป็นอันกำหนดรู้ตัณหา 3 ได้ด้วย.

4. วิญญาณาหาร (อาหารคือวิญญาณ ได้แก่ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป — *Viññāṇāhāra*:

nutriment consisting of consciousness; consciousness as nutriment) เมื่อกำหนดรู้ วิญญาณอาหารได้แล้ว ก็เป็นอันกำหนดรู้นามรูปได้ด้วย.

D.III.228; M.I.48; S.II.101; Vbh.401.

ที่.ป.า.11/244/240; ม.มุ.12/113/87; ส.น.16/245/122; อภิ.วิ.35/1081/543.

[213] อิทธิบาท 4 (คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ, คุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมาย — *Iddhipāda*: path of accomplishment; basis for success)

1. **ฉันทะ** (ความพอใจ คือ ความต้องการที่จะทำ ไฟใจรักจะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาจะให้ได้ผลดียิ่งๆ ขึ้นไป — *Chanda*: will; zeal; aspiration)

2. **วิริยะ** (ความเพียร คือ ขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อุตุน เอาจริง ไม่ท้อถอย — *Viriya*: energy; effort; exertion; perseverance)

3. **จิตตะ** (ความคิดมุ่งไป คือ ตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิด เอาจิตผูกใฝ่ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไป อุทิศตัวอุทิศใจให้แก่สิ่งที่ทำ — *Citta*: thoughtfulness; active thought; dedication)

4. **วิมังสา** (ความไตร่ตรอง หรือ ทดลอง คือ หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผลและตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผน วัดผล คิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุง เป็นต้น — *Vīmaṃsā*: investigation; examination; reasoning; testing)

D.III.221; Vbh.216.

ที่.ป.า.11/231/233; อภิ.วิ.35/505/292.

[214] อุปาทาน 4 (ความยึดมั่น, ความถือมั่นด้วยอำนาจกิเลส, ความยึดติดอันเนื่องมาแต่ตัณหา ผูกพันเอาตัวตนเป็นที่ตั้ง — *Upādāna*: attachment; clinging; assuming)

1. **กามุปาทาน** (ความยึดมั่นในกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าใคร่ น่าพอใจ — *Kāmapādāna*: clinging to sensuality)

2. **ทิฏฐุปาทาน** (ความยึดมั่นในทิฏฐิหรือทฤษฎี คือความเห็น ลัทธิ หรือหลักคำสอนต่างๆ — *Diṭṭhupādāna*: clinging to views)

3. **สีลพทุปปาทาน** (ความยึดมั่นในศีลและพรต คือ ถือว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและวัตร หลักความประพฤติ ข้อปฏิบัติ แบบแผน ระเบียบ วิธี ขนบธรรมเนียมประเพณี ลัทธิ พิธีต่างๆ ถือว่าต้องเป็นอย่างนั้นๆ โดยลัทธิว่าทำสืบๆ กันมา หรือ ปฏิบัติตามๆ กันไปอย่างงมงาย หรือโดยนิยมน่าขลัง ว่าศักดิ์สิทธิ์ มิได้เป็นไปด้วยความรู้ความเข้าใจตามหลักความ สัมพันธ์แห่งเหตุและผล — *Sīlabbatupādāna*: clinging to mere rules and rituals)

4. **อัตตวาทุปปาทาน** (ความยึดมั่นในวาทะว่าตัวตน คือ ความถือหรือสำคัญหมายอยู่ในภายในว่า มีตัวตน ที่จะได้ จะเป็น จะมี จะสูญสลาย ถูกบีบคั้นทำลาย หรือเป็นเจ้าของ เป็นนายบังคับบัญชาสิ่งต่างๆ ได้ ไม่มองเห็นสภาวะของสิ่งทั้งปวง อันรวมทั้งตัวตนว่าเป็นแต่เพียงสิ่งที่ประชุม ประกอบกันเข้า เป็นไปตามเหตุปัจจัยทั้งหลายที่มาสัมพันธ์กันล้วนๆ — *Attavādupādāna*: clinging to the ego-belief)

D.III.230; M.I.66; Vbh.375.

ที่.ปท.11/262/242; ม.ม.12/156/132; อภิ.วิ.35/963/506.

[215] โอมะ 4 (สภาวะอันเป็นดุจกระแสน้ำหลากท่วมใจสัตว์, กิเลสจุนเจือท่วมพาผู้ตกไปให้
พินาศ — *Ogha: the Four Floods*) ได้แก่ *กาม ภพ ทิฏฐิ อวิชชา* [กาโมฆะ ภโวฆะ ทิฏฐิโฆชะ
อวิชโชฆะ] เหมือนในอาสวะ 4.

ดู [136] อาสวะ 4.

D.III.230,276; S.V.59; Vbh.374.

ที่.ปท.11/258/242; ส.ม.19/333/88; อภิ.วิ.35/963/506.

ปัญจกะ — หมวด 5

Groups of Five

(including related groups)

[☆☆☆] กัลยาณธรรม 5 ดู [239] เบญจธรรม.

[☆☆☆] กามคุณ 5 ดู [6] กามคุณ 5.

[☆☆☆] กำลัง 5 ของพระมหากษัตริย์ ดู [230] พลละ 5 ของพระมหากษัตริย์

[216] **ขันธ 5** หรือ **เบญจขันธ** (กองแห่งรูปธรรมและนามธรรมห้าหมวดที่ประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม ซึ่งบัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา-เขา เป็นต้น, ส่วนประกอบห้าอย่าง ที่รวมเข้าเป็นชีวิต — *Pañca-khandha: the Five Groups of Existence; Five Aggregates*)

1. **รูปขันธ** (กองรูป, ส่วนที่เป็นรูป, ร่างกาย พุทธิกรรม และคุณสมบัติต่างๆ ของส่วนที่เป็นร่างกาย, ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด, สิ่งที่เป็นร่างพร้อมทั้งคุณและการ — *Rūpa-khandha: corporeality*)

2. **เวทนาขันธ** (กองเวทนา, ส่วนที่เป็นการเสวยรสอารมณ์, ความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือเฉยๆ — *Vedanā-khandha: feeling; sensation*)

3. **สัญญาขันธ** (กองสัญญา, ส่วนที่เป็นความกำหนดหมายให้จำอารมณ์นั้นๆ ได้, ความกำหนดได้หมายรู้ในอารมณ์ 6 เช่นว่า ขาว เขียว ดำ แดง เป็นต้น — *Saññā-khandha: perception*)

4. **สังขารขันธ** (กองสังขาร, ส่วนที่เป็นความปรุงแต่ง, สภาพที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลางๆ, คุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ที่ปรุงแต่งคุณภาพของจิต ให้เป็นกุศลอกุศล อภัยกถา — *Saṅkhāra-khandha: mental formations; volitional activities*)

5. **วิญญาณขันธ** (กองวิญญาณ, ส่วนที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์, ความรู้อารมณ์ทางอายตนะทั้ง 6 มีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ได้แก่ วิญญาณ 6 — *Viññāṇa-khandha: consciousness*)

ขันธ 5 นี้ ย่อลงมาเป็น 2 คือ *นาม* และ *รูป*; รูปขันธจัดเป็นรูป, 4 ขันธนอกนั้นเป็นนาม. อีกอย่างหนึ่ง จัดเข้าในปรมัตถธรรม 4: วิญญาณขันธเป็น *จิต*, เวทนาขันธ สัญญาขันธ และสังขารขันธ เป็น *เจตสิก*, รูปขันธ เป็น *รูป*, ส่วน *นิพพาน* เป็นขันธวิมุติ คือ พ้นจากขันธ 5

เรื่องขันธ 5 พึงดูประกอบในหมวดธรรมอื่นๆ เช่น

1. รูปขันธ ดู [38] รูป 2', 28; [39] มหาภูต 4; [40] อุปาทายรูป 24.

2. เวทนาขันธ ดู [110] เวทนา 2; [111] เวทนา 3; [112] เวทนา 5; [113] เวทนา 6.

3. สัญญาขันธ ดู [271] สัญญา 6.

4. สังขารชั้น ๓ ^๑ [119] สังขาร 3^๑; [120] สังขาร 3^๒; [129] อภิสังขาร 3; [263] เจตนา 6.

5. วิญญาณชั้น ๓ ^๑ [268] วิญญาณ 6.

นอกนี้ ^๑ [356] จิต 89; [355] เจตสิก 52

S.III.47; Vbh.1.

ส.ช.17/95/58; อภ.วิ.35/1/1.

[☆☆☆] คติ 5 ^๑ [351] ภูมิ 4 หรือ 31.

[217] จักขุ 5 (พระจักขุอันเป็นสมบัติของพระผู้มีพระภาคเจ้า — *Cakkhu: the Five Eyes of the Blessed One*)

1. มังสจักขุ (ตาเนื้อ คือ ทรงมีพระเนตรอันงาม มีอำนาจ เห็นแจ่มใส ไว และเห็นไกล — *Maṁsa-cakkhu: the physical eye which is exceptionally powerful and sensitive*)

2. ทิพพจักขุ (ตาทิพย์ คือ ทรงมีพระญาณอันเห็นหมู่สัตว์ผู้เป็นไปต่างๆ กัน ด้วยอำนาจกรรม — *Dibba-cakkhu: the Divine Eye*)

3. ปัญญาจักขุ (ตาปัญญา คือ ทรงประกอบด้วยพระปัญญาคุณยิ่งใหญ่ เป็นเหตุให้สามารถ ตรัสรู้หรือริยสัจธรรม เป็นต้น — *Paññā-cakkhu: the eye of wisdom; Wisdom-Eye*)

4. พุทธจักขุ (ตาพระพุทเจ้า คือ ทรงประกอบด้วยอินทรีย์ปโรปริยัตตญาณ และอาสยานุสย ญาณ เป็นเหตุให้ทรงทราบอริยาคัยและอุปนิสัยแห่งเวไนยสัตว์ แล้วทรงสั่งสอนแนะนำให้บรรลุ คุณวิเศษต่างๆ ยังพุทธกิจให้บริบูรณ์ — *Buddha-cakkhu: the eye of a Buddha; Buddha-Eye*)

5. สมันตจักขุ (ตาเห็นรอบ คือ ทรงประกอบด้วยพระลัทธิปัญญุตญาณ อันหยั่งรู้ธรรมทุก ประการ — *Samanta-cakkhu: the eye of all-round knowledge; All-seeing Eye; omniscience*)

Nd^๒235.

พ.ม.29/51/52.

[☆☆☆] ฌาน 5 ^๑ [9] ฌาน 4.

[218] ธรรมขันธ์ 5 (กองธรรม, หมวดธรรม, ประมวลธรรมทั้งปวงเข้าเป็นหัวข้อใหญ่ — *Dhamma-khandha: bodies of doctrine; categories of the Teaching*)

1. สีลขันธ์ (กองศีล, หมวดศีล ประมวลธรรมทั้งหลาย เช่น อปายนัมมัย เวยยาวัจจมัย ปาติโมกขสังวร กายสุจิริต สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ เป็นต้น — *Sīla-khandha: body of morals; virtue category*)

2. สมาธิขันธ์ (กองสมาธิ, หมวดสมาธิ ประมวลธรรมทั้งหลาย เช่น จันทะ วิริยะ จิตตะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เป็นต้น — *Samādhi-khandha: body of concentration; concentration category*)

3. ปัญญาขันธ์ (กองปัญญา, หมวดปัญญา ประมวลธรรมทั้งหลาย เช่น ธรรมวิจยะ วิมังสา

ปฏิสัมภิชา สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ เป็นต้น — *Paññā-khandha*: body of wisdom or insight; understanding category)

4. วิมุตติขันธ์ (กองวิมุตติ, หมวดวิมุตติ ประมวลธรรมทั้งหลาย เช่น ปหาน วิราคะ วิโมกข์ วิสุทธิ สันติ นิโรธ นิพพาน เป็นต้น — *Vimutti-khandha*: body of deliverance; deliverance category)

5. วิมุตติญาณทัสสนขันธ์ (กองวิมุตติญาณทัสสนะ, หมวดธรรมเกี่ยวกับการรู้การเห็นในวิมุตติ ประมวลธรรมทั้งหลาย เช่น ผลญาณ ปัจจเวกชนญาณ เป็นต้น — *Vimuttiñāṇa-dassana-khandha*: body of the knowledge and vision of deliverance; knowing-and-seeing-of-deliverance category)

ธรรมขันธ์ 4 ข้อต้น เรียกอีกอย่างว่า **สาระ 4** (แก่น, หลักธรรมที่เป็นแก่น, หัวใจธรรม — essences)

D.III.279; A.III.134; A.II.140.

ที่.ปท.11/420/301; อง.ปญจก.22/108/152; อง.จตุกก.21/150/189.

[219] ธรรมเทศกธรรม 5 (ธรรมของนักเทศก์, องค์แห่งธรรมกถึก, ธรรมที่ผู้แสดงธรรมหรือสั่งสอนคนอื่นควรตั้งไว้ในใจ — *Dhammadesaka-dhamma*: qualities of a preacher; qualities which a teacher should establish in himself)

1. อนุปุพฺพิกถัม (กล่าวความไปตามลำดับ คือ แสดงหลักธรรมหรือเนื้อหาวิชาตามลำดับความง่ายยากลุ่มลึก มีเหตุผลสัมพันธ์ต่อเนื่องกันไปโดยลำดับ — *Anupubbikatham*: His instruction or exposition is regulated and gradually advanced.)

2. ปริยายทสฺสาวี (ชี้แจงยกเหตุผลมาแสดงให้เห็นเข้าใจ คือ ชี้แจงให้เห็นเข้าใจชัดในแต่ละแง่แต่ละประเด็น โดยอธิบายขยายความ ยกย่องไปต่างๆ ตามแนวเหตุผล — *Pariyāyadassāvī*: It has reasoning or refers to causality.)

3. อนุทยตํ ปฏิจฺจ (แสดงธรรมด้วยอาศัยเมตตา คือ สอนเขาด้วยจิตเมตตา มุ่งจะให้เป็นที่ประโยชน์แก่เขา — *Anudayataṃ paṭicca*: It is inspired by kindness; teaching out of kindness.)

4. น อามิสฺหฺตโร (ไม่แสดงธรรมด้วยเห็นแก่อามิส คือ สอนเขามีใช้เพราะมุ่งที่ตนจะได้ลาภหรือผลประโยชน์ตอบแทน — *Na āmisantaro*: It is not for worldly gain.)

5. อตฺตานญฺจ ปรญฺจ อนุปหจฺจ (แสดงธรรมไม่กระทบตนและผู้อื่น คือ สอนตามหลักตามเนื้อหา มุ่งแสดงอรรถ แสดงธรรม ไม่ยกตน ไม่เลียดสีข่มขู่ผู้อื่น — *Anupahacca*: It does not hurt oneself or others; not exalting oneself while contempting others.)

A.III.184.

อง.ปญจก.22/159/205.

[220] ธรรมสมาธิ 5 (ธรรมที่ทำให้เกิดความมั่นใจในธรรม เกิดความมั่นใจในการปฏิบัติธรรมถูกต้อง กำจัดความข้องใจสงสัยเสียได้ เมื่อเกิดธรรมสมาธิ คือความมั่นใจใน

ธรรม ก็เกิดจิตตสมาธิ คือความตั้งมั่นของจิต — *Dhamma-samādhī*: concentration of the Dhamma; virtues making for firmness in the Dhamma)

1. ปราโมทย์ (ความชื่นบานใจ ร่าเริงสดใสร่า — *Pāmojja*: cheerfulness; gladness; joy)

2. ปีติ (ความอิ่มใจ, ความปลื้มใจ — *Pīti*: rapture; elation)

3. ปัสสัทธิ (ความสงบเย็นกายใจ, ความผ่อนคลายรื่นสบาย — *Passaddhi*: tranquillity; relaxedness)

4. สุข (ความรื่นใจไร้ความขัด — *Sukha*: happiness)

5. สมาธิ (ความสงบอยู่ตัวมั่นสนิทของจิตใจ ไม่มีสิ่งรบกวนรบกวน — *Samādhī*: concentration)

ธรรม หรือคุณสมบัติ 5 ประการนี้ ตรัสไว้ทั่วไปมากมาย เมื่อทรงแสดงการปฏิบัติธรรมที่ก้าวมาถึงขั้นเกิดความสำเร็จชัดเจน ต่อจากนี้ ผู้ปฏิบัติจะเดินทางไปสู่การบรรลุผลของสมณะ (คือได้ฌาน) หรือของวิปัสสนา แล้วแต่กรณี ดังนั้น จึงใช้เป็นเครื่องวัดผลการปฏิบัติขั้นตอนในระหว่างได้ดี และเป็นธรรมหรือคุณสมบัติสำคัญของจิตใจที่ทุกคนควรทำให้เกิดมีอยู่เสมอ

S.IV.350.

ส.สพ.18/665-673/429-439.

[221] ธรรมสวนานิสงส์ 5 (อานิสงส์ในการฟังธรรม — *Dhammassavanānisaṃsa*: benefits of listening to the Dhamma)

1. อสสุตํ สุกขาติ (ย่อมได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง, ได้เรียนรู้สิ่งที่ยังไม่เคยเรียนรู้ — He hears things not heard.)

2. สุตํ ปริโยทเปติ (สิ่งที่เคยได้ฟัง ก็ทำให้แจ่มแจ้ง เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น — He clears things heard.)

3. กงฺขํ วิหนติ (แก้ข้อสงสัยได้, บรรเทาความสงสัยเสียได้ — He dispels his doubts.)

4. ทิฏฺฐิ อุกโรติ (ทำความเห็นให้ถูกต้องได้ — He makes straight his views.)

5. จิตฺตมสฺส ปสฺสิตติ (จิตของเขาผ่อนคลาย — His heart becomes calm and happy.)

A.III.248.

อ.ญ.ปญจก.22/202/276.

[222] นวกภิกขุธรรม 5 (ธรรมที่ควรฝึกสอนภิกษุบวชใหม่ให้ประพฤติปฏิบัติอย่างมั่นคง, องค์แห่งภิกษุใหม่ — *Navakabhikkhu-dhamma*: qualities of a newly ordained monk; qualities which should be established in newly ordained monks)

1. ปาติโมกขสังวร (สำรวมในพระปาฏิโมกข์ รักษาศีลเคร่งครัด ทั้งในส่วนวินัยข้อห้าม และทำตามข้ออนุญาต — *Pāṭimokkhasaṃvara*: restraint in accordance with the monastic code of discipline; self-control strictly in accordance with the fundamental training-rules)

2. อินทริยสังวร (สำรวมอินทริย์ มีสติระวังรักษาใจ มิให้กิเลสคือความยินดียินร้ายเข้าครอบงำ

เมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทรีย์ทั้ง 6 มีเห็นรูปด้วยตาเป็นต้น — *Indriyasamvara*: restraint of the senses; sense-control)

3. ภัสสปริยัตตะ (พูดคุยมิชอบเขต คือ จำกัดการพูดคุยให้น้อย รู้ชอบเขต ไม่เอิกเกริกเฮฮา — *Bhassapariyanta*: restraint as regards talking)

4. กายวูปกาสะ (ปลีกกายอยู่สงบ คือ เข้าอยู่ในเสนาสนะอันสงัด — *Kāyavūpakāsa*: seclusion as to the body; love of solitude)

5. สัมมาทัสสนะ (ปลูกฝังความเห็นชอบ คือ สร้างเสริมสัมมาทิฏฐิ — *Sammāḍassana*: cultivation of right views.)

A.III.138.

อง.ปญจก.22/114/156.

[223] นิยาม 5 (กำหนดอันแน่นอน, ความเป็นไปอันมีระเบียบแน่นอนของธรรมชาติ, กฎธรรมชาติ — *Niyāma*: orderliness of nature; the five aspects of natural law)

1. อุตุนิยาม (กฎธรรมชาติเกี่ยวกับอุณหภูมิจึงหรือปรากฏการณ์ธรรมชาติต่างๆ โดยเฉพาะดิน น้ำ อากาศ และฤดูกาล อันเป็นสิ่งแวดล้อมสำหรับมนุษย์ — *Utu-niyāma*: physical inorganic order; physical laws)

2. พีชนิยาม (กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการสืบพันธุ์ มีพันธุกรรมเป็นต้น — *Bija-niyāma*: physical organic order; biological laws)

3. จิตตนิยาม (กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการทำงานของจิต — *Citta-niyāma*: psychic law)

4. กรรมนิยาม (กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการกระทำของมนุษย์ คือ กระบวนการให้ผลของการกระทำ — *Kamma-niyāma*: order of act and result; the law of Kamma; moral laws)

5. ธรรมนิยาม (กฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์และอาการที่เป็นเหตุเป็นผลแก่กันแห่งสิ่งทั้งหลาย — *Dhamma-niyāma*: order of the norm; the general law of cause and effect; causality and conditionality)

ดู [86] ธรรมนิยาม 3; [176] วิบัติ 4²; [177] สมบัติ 4.

DA.II.432; DhsA.272.

ที.อ.2/34; สงคณ.อ.408.

[224] นิโรธ 5 (ความดับกิเลส, ภาวะไร้กิเลสและไม่มีทุกข์เกิดขึ้น — *Nirodha*: extinction; cessation of defilements; non-arising of suffering)

1. วิกขัมภนนิโรธ (ดับด้วยข่มไว้ คือ การดับกิเลสของท่านผู้บำเพ็ญฌาน ถึงปฐมฌาน ย่อมข่มนิวรรณ์ไว้ได้ ตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้น — *Vikkhambhana-nirodha*: extinction by suppression)

2. ตัทธกนิโรธ (ดับด้วยองค์นั้นๆ คือ ดับกิเลสด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับหรือธรรมที่ตรงข้าม เช่น ดับสักกายทิฏฐิด้วยความรู้ที่กำหนดแยกนามรูปออกได้ เป็นการดับชั่วคราวในกรณีนั้นๆ — *Tadaṅga-nirodha*: extinction by substitution of opposites)

3. สมุจเจทนนิโรธ (ดับด้วยตัดขาด คือ ดับกิเลสเสร็จสิ้นเด็ดขาด ด้วยโลกุตตรมรรค ในขณะที่

แห่งมรรคนั้น ชื่อสมุจเฉตนิโรธ — *Samuccheda-nirodha*: extinction by cutting off or extirpation)

4. ปฏิปัสสัทธินิโรธ (ดับด้วยสงบระงับ คือ อาศัยโลกุตตรมรรคดับกิเลสเด็ดขาดไปแล้ว บรรลุโลกุตตรผล กิเลสเป็นอันสงบระงับไปหมดแล้ว ไม่ต้องขวนขวายเพื่อดับอีก ในขณะแห่งผลนั้นชื่อ ปฏิปัสสัทธินิโรธ — *Paṭipassaddhi-nirodha*: extinction by tranquillization)

5. นิสสรณนิโรธ (ดับด้วยสลัดออกได้ หรือดับด้วยปลดปล่อยไป คือ ดับกิเลสเสร็จสิ้นแล้ว ดำรงอยู่ในภาวะที่กิเลสดับแล้วนั้นยังยืนยงตลอดไป ภาวะนั้นชื่อ นิสสรณนิโรธ ได้แก่อมตธาตุ คือ นิพพาน — *Nissaraṇa-nirodha*: extinction by escape; extinction by getting freed)

ปหาน 5 (การละกิเลส — abandonment), **วิมุตติ 5** (ความหลุดพ้น — deliverance), **วิเวก 5** (ความสงัด, ความปลีกออก — seclusion), **วิราคะ 5** (ความคลายกำหนัด, ความสำรอกออกได้ — detachment; dispassionateness), **โอสถคคะ 5** (ความสละ, ความปล่อย — relinquishing) ก็อย่างเดียวกันนี้ทั้งหมด

Ps.I.27,220–221; Vism.410.

ขุ.ปฏ.31/65/39; 704/609; วิสุทธิ.2/249.

[225] นิวรณ 5 (สิ่งที่กั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม, ธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุคุณความดี, อุกุศลธรรมที่กั้นจิตให้เศร้าหมองและทำปัญญาให้อ่อนกำลัง — *Nīvaraṇa*: hindrances.)

1. กามฉันทะ (ความพอใจในกาม, ความต้องการกามคุณ — *Kāmachanda*: sensual desire)

2. พยาบาท (ความคิดร้าย, ความขัดเคืองแค้นใจ — *Byāpāda*: illwill)

3. ถีนมิททะ (ความหดหู่และเชื่องซึม — *Thīna-middha*: sloth and torpor)

4. อุทธัจจกุกกุกจะ (ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ, ความกระวนกระวายกุ่มกังวล — *Uddhacca-kukkucca*: distraction and remorse; flurry and worry; restlessness and anxiety)

5. วิจิกิฉา (ความลังเลสงสัย — *Vicikicchā*: doubt; uncertainty)

A.III.62; Vbh.378.

อง.ปญจก.22/51/72; อภ.วิ.35/983/510.

[☆☆☆] **เบญจธรรม** ดู [239] *เบญจธรรม*.

[☆☆☆] **เบญจศีล** ดู [238] *ศีล 5*.

[☆☆☆] **ประโยชน์ที่ควรถือเอาจากโศกทรัพย์ 5** ดู [232] *โศกอาทียะ 5*

[☆☆☆] **ปหาน 5** (การละกิเลส — *Pahāna*: abandonment) ดู [224] *นิโรธ 5*

[☆☆☆] **ปัญจกัณฺหา** ดู [7] *กัณฺหา 2*.

[226] ปีติ 5 (ความอิ่มใจ, ความดื่มด่ำ — *Pīti*: joy; interest; zest; rapture)

1. ขุททกปิติ (ปีติเล็กน้อย พอขนชูชันน้ำตาไหล — *Khuddakā-pīti*: minor rapture; lesser thrill)

2. **ขณิกาปีติ** (ปีติชั่วขณะ ทำให้รู้สึกแปลกๆ เป็นขณะๆ ดุจฟ้าแลบ — *Khanikā-pīti*: momentary or instantaneous joy)

3. **โอกันติกาปีติ** (ปีติเป็นระลอกหรือปีติเป็นพักๆ ให้รู้สึกชุ่มลงมาๆ ในกาย ดุจคลื่นซัดตอฝั่ง — *Okkantikā-pīti*: showering joy; flood of joy)

4. **อุพเพคาปีติ** หรือ **อุพเพงคาปีติ** (ปีติโลดลอย เป็นอย่างแรงให้รู้สึกใจฟูแสดงอาการหรือทำการบางอย่างโดยมิได้ตั้งใจ เช่น เปล่งอุทาน เป็นต้น หรือให้รู้สึกตัวเบาลอยขึ้นไปในอากาศ — *Ubbegā-pīti*: uplifting joy)

5. **ผรณาปีติ** (ปีติซาบซ่าน ให้รู้สึกเย็นซ่านแผ่เอิบอาบไปทั่วสรรพางค์ ปีติที่ประกอบกับสมาธิ ท่านมุ่งเอาข้อนี้ — *Pharaṇā-pīti*: suffusing joy; pervading rapture)

Vism.143.

วิสุทธิ.1/182.

[227] **พร 5** (สิ่งนำปารัตนาที่บุคคลหนึ่งอำนวยความสะดวกด้วยความปารัตนาดีให้เกิดมีขึ้นแก่บุคคลอื่น; สิ่งประเสริฐ, สิ่งดีเยี่ยม — *Vara*: blessing; boon; excellent thing)

พรที่รู้จักกันมากได้แก่ ชุดที่มีจำนวน 4 ข้อ ซึ่งเรียกกันว่า **จตุรพิธพร** หรือพร 4 ประการ คือ *อายุ วรรณะ สุขะ พละ*

Dh.109; A.II.63.

ขุ.ธ.25/18/29; อง.จตุกก.21/58/83.

พรที่เป็นชุดมีจำนวน 5 ข้อบ้าง 6 ข้อบ้าง ก็มี เช่น *อายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ* (อง.ปญจก.22/37/44 = A.III.42); *อายุ วรรณะ ยศ เกียรติ สุขะ พละ* (อง.จตุกก.21/34/45; อง.ปญจก.22/32/38; ขุ.อิติ. 25/270/299 = A.II.35; A.III.36; It.89); *อายุ วรรณะ สุขะ ยศ เกียรติ สักกะ* คือสวรรค์ พร้อมทั้ง *อุจจากุลินตา* คือความมีตระกูลสูง (อง.ปญจก. 22/43/51 = A.III.48); *อายุ วรรณะ ยศ สุข อาธิปไตย* คือความเป็นใหญ่ (ขุ.เปต. 26/106/195 = Pv. 308) และชุดที่จะกล่าวถึงต่อไปคือ *อายุ วรรณะ สุขะ โภคะ พละ*

อย่างไรก็ดี พึงทราบว่ คำว่า *พร* ในที่นี้ เป็นการใช้โดยอนุโลมตามความหมายในภาษาไทย ซึ่งเพี้ยนไปแล้วจากความหมายเดิมในภาษาบาลี ในภาษาบาลีแต่เดิม *พร* หมายถึง ผลประโยชน์ หรือสิทธิพิเศษที่อนุญาตหรืออำนวยความสะดวกให้ตามที่ขอ พรที่กล่าวถึง ณ ที่นี้ทั้งหมด ในบาลีไม่ได้เรียกว่า *พร* แต่เรียกว่า *ฐานะ* หรือ *ธรรม* ที่นำปารัตนา นำใคร่ นำพอใจ (ซึ่งจะบรรลุได้ด้วยกรรมคือการกระทำที่ดีอันเป็นบุญ)

สำหรับพระภิกษุ พรหรือธรรมอันนำปารัตนาเหล่านี้ หมายถึงคุณธรรมต่างๆ ที่ควรปลูกฝังฝึกอบรมให้เกิดมี ดังพุทธพจน์ว่า: ภิกษุท่องเที่ยวอยู่ ภายในถิ่นท่องเที่ยวที่เป็นแดนของตนอันสืบทอดมาแต่บิดา (คือ สติปัฏฐาน 4) จักเจริญด้วย

1. **อายุ** คือ พลังที่หล่อเลี้ยงทรงชีวิตให้สืบทอดอยู่ได้ยาวนาน ได้แก่ อิทธิบาท 4 (for monks, *Āyu*: longevity = the Four Bases of Accomplishment)

2. **วรรณะ** คือ ความงามเอิบอิ่มผ่องใสหน้าเจริญตาเจริญใจ ได้แก่ คีล (*Vaṇṇa*: beauty =

moral conduct)

3. สุขะ คือ ความสุข ได้แก่ ฌาน 4 (*Sukha*: happiness = the Four Meditative Absorptions)

4. โภคะ คือ ความพร้อมพร้อมด้วยทรัพย์สมบัติและอุปกรณ์ต่างๆ อันอำนวยการความสุขความสะดวกสบาย ได้แก่ อัปมัญญา หรือพรหมวิหาร 4 (*Bhoga*: wealth = the Four Boundless Sublime States of Mind)

5. พละ คือ กำลังแรงความเข้มแข็งที่ทำให้ข่มขจัดได้แม้แต่กำลังแห่งมาร ทำให้สามารถดำเนินชีวิตที่ติงามปลอดโปร่งเป็นสุข บำเพ็ญกิจด้วยบริสุทธิ์และเต็มที่ไม่มีความกลัวหรือความทุกข์ใดๆ จะสามารถบีบคั้นครอบงำ ได้แก่ วิมุตติ ความหลุดพ้น หมดสิ้นอาสวะ หรืออรหัตตผล (*Bala*: strength or power = the Final Freedom)

D.III.77.

ที่.ป.11/50/85.

[228] พละ 5 (ธรรมอันเป็นกำลัง — *Bala*: power)

องค์ธรรม 5 อย่างในหมวดนี้ มีชื่อตรงกับ *อินทรีย์ 5* จึงขอให้ดูที่ [258] *อินทรีย์ 5*
พละหมวดนี้เป็นหลักปฏิบัติทางจิตใจ ให้ถึงความหลุดพ้นโดยตรง

D.III.239; A.III.10; Vbh.342.

ที่.ป.11/300/252; อ.ป.ญจก.22/13/11; อ.วิ.35/844/462.

[229] พละ 4 (ธรรมอันเป็นกำลัง, ธรรมอันเป็นพลังทำให้ดำเนินชีวิตด้วยความมั่นใจ ไม่หวั่นต่อภัยทุกอย่าง — *Bala*: strength; force; power)

1. ปัญญาพละ (กำลังปัญญา — *Paññā-bala*: power of wisdom)

2. วิริยพละ (กำลังความเพียร — *Viriya-bala*: power of energy or diligence)

3. อนวัชชพละ (กำลังสุจริต หรือ กำลังความบริสุทธิ์, ตามศัพท์แปลว่า กำลังการกระทำที่ไม่มีโทษ คือ มีกายกรรม วาจากรรม มโนกรรมบริสุทธิ์ เช่นมีความประพฤติและหน้าที่การงานสุจริต ไม่มีข้อบกพร่องเสียหาย พุดจริง มีเหตุผล มุ่งดี ไม่รุกรานให้ร้ายใคร ทำการด้วยเจตนาบริสุทธิ์ — *Anavajja-bala*: power of faultlessness, blamelessness or cleanliness)

4. สังคหพละ (กำลังการสงเคราะห์ คือ การยึดเหนี่ยวน้ำใจคนและประสานหมู่ชนไว้ในสามัคคี — *Saṅgaha-bala*: power of sympathy or solidarity) สงเคราะห์ด้วยสังคหวัตถุ 4 คือ

4.1 ทาน (การให้ปัน โดยปกติหมายถึง ช่วยเหลือในด้านทุนหรือปัจจัยเครื่องยังชีพ ตลอดจนเพื่อแผ่กันด้วยไมตรี อย่างเลิศหมายถึงธรรมทาน คือ แนะนำสั่งสอนให้ความรู้ความเข้าใจ จนเขารู้จักพึ่งตนเองได้ — *Dāna*: gift; charity; benefaction)

4.2 เปยยวัชชะ (พูดจับใจ, = *ปิยวาจา* คือ พูดด้วยน้ำใจหวังดี มุ่งให้เป็นประโยชน์ และรู้จักพูดให้เป็นผลดี ทำให้เกิดความเชื่อถือสนิทสนม และเคารพนับถือกัน อย่างเลิศหมายถึง หมั่นแสดงธรรม คอยช่วยชี้แจงแนะนำหลักความจริง ความถูกต้องดีงาม แก่ผู้ที่ต้องการ — *Peyyavajja*: kindly speech)

4.3 อตถจริยา (บำเพ็ญประโยชน์ คือ ช่วยเหลือรับใช้ ทำงานสร้างสรรค์ ประพฤติการที่เป็น

ประโยชน์ อย่างเลิคมายังถึง ช่วยเหลือส่งเสริมคนให้มีความเชื่อถือถูกต้อง (ลัทธิลัมปทา) ให้
ประพาศดีงาม (ลัทธิลัมปทา) ให้มีความเสียสละ (จาคลัมปทา) และให้มีปัญญา (ปัญญาลัมปทา)
— *Atthacariyā*: friendly aid; doing good; life of service)

4.4 สมานัตตตา (มีตนเสมอ คือ เสมอภาค ไม่เอาเปรียบ ไม่ถือสูงต่ำ ร่วมสุขร่วมทุกข์ด้วย
อย่างเลิคมายังถึง มีความเสมอกันโดยธรรม เช่น พระโสดาบันมีตนเสมอกับพระโสดาบัน
เป็นต้น — *Samānattatā*: equality; impartiality; participation)

พละหมวดนี้ เป็นหลักประกันของชีวิต ผู้ประพาศธรรม 4 นี้ย่อมดำเนินชีวิตด้วยความมั่นใจ
เพราะเป็นผู้มีพลังในตน ย่อมข้ามพ้นภัยทั้ง 5 คือ

1. อาชีวิตกภัย (ภัยเนื่องด้วยการครองชีพ — fear of troubles about livelihood)
2. อสิโลกกภัย (ภัยคือความเสื่อมเสียชื่อเสียง — fear of ill-fame)
3. ปริสสารัชชภัย (ภัยคือความครั่นคร้ามเกรงใจในที่ชุมนุม — fear of embarrassment in assemblies)
4. มรณภัย (ภัยคือความตาย — fear of death)
5. ทุกคติภัย (ภัยคือทุกคติ — fear of a miserable life after death)

ดู [186] สังคหวัตถุ 4.

A.IV.363.

อง.นวก.23/209/376.

[230] พละ 5 ของพระมหากษัตริย์ (พลังของบุคคลผู้ยิ่งใหญ่ที่สามารถเป็น
กษัตริย์ปกครองแผ่นดินได้ — *Bala*: strengths of a king)

1. พาหาพละ หรือ กายพละ (กำลังแขน หรือกำลังกาย คือ ความแข็งแรงมีสุขภาพดี สามารถ
และชำนาญในการใช้แขนใช้มือใช้อาวุธ ตลอดจนมียุทธโศปกรณ์พร้อม — *Bāhā-bala, Kāya-bala*: strength of arms)
2. โภคพละ (กำลังโภคสมบัติ คือ มีทุนทรัพย์บริบูรณ์ พร้อมที่จะใช้บำรุงเลี้ยงคน และดำเนิน
กิจการได้ไม่ติดขัด — *Bhoga-bala*: strength of wealth)
3. อมัจฉพละ (กำลังอำมาตย์ หรือกำลังข้าราชการ คือ มีที่ปรึกษาและข้าราชการระดับบริหารที่
ทรงคุณวุฒิเก่งกล้าสามารถ และจงรักภักดี ซื่อสัตย์ต่อแผ่นดิน — *Amacca-bala*: strength of counsellors or ministers)
4. อภิจจพละ (กำลังความมีชาติสูง คือ กำเนิดในตระกูลสูง เป็นชาติดีชาติดีต้องด้วยความ
นิยมเชิดชูของมหาชน และได้รับการฝึกอบรมมาแล้วเป็นอย่างดีตามประเพณีแห่งชาติตระกูลนั้น
— *Abhijacca-bala*: strength of high birth)
5. ปัญญาพละ (กำลังปัญญา คือ ทรงปรีชาญาณ หยั่งรู้เหตุผล ผิดชอบ ประโยชน์ มิใช่
ประโยชน์ สามารถวินิจฉัยเหตุการณ์ทั้งภายในภายนอก และดำริการต่างๆ ให้ได้ผลเป็นอย่างดี
— *Paññā-bala*: strength of wisdom)

กำลังแขน หรือกำลังกาย แม้จะสำคัญ แต่ท่านจัดว่าต่ำสุด หากไม่มีพลังอื่นควบคุมคำจูน อาจกลายเป็นกำลังอันตราย ส่วนกำลังปัญญา ท่านจัดว่าเป็นกำลังอันประเสริฐ เป็นยอดแห่งกำลังทั้งปวง เพราะเป็นเครื่องกำกับ ควบคุม และนำทางกำลังอื่นทุกอย่าง

J.V.120.

พ.ชา.27/2444/532; ชา.อ.7/348.

[231] พหุสุตมืองค์ 5 (คุณสมบัติที่ทำให้ควรได้รับชื่อว่าเป็นพหุสุต คือ ผู้ได้เรียนรู้มาก หรือคงแก่เรียน — *Bahussutaṅga*: qualities of a learned person)

1. พหุสุตตา (ฟังมาก คือ ได้เล่าเรียนสดับฟังไว้มาก — *Bahussutā*: having heard or learned many ideas)
2. ธตา (จำได้ คือ จับหลักหรือสาระได้ ทรงจำความไว้แม่นยำ — *Dhatā*: having retained or remembered them)
3. วจสา ปริจิตา (คล่องปาก คือ ท่องบ่นหรือใช้พูดอยู่เสมอจนแคล่วคล่องจัดเจน — *Vacasā paricītā*: having frequently practised them verbally; having consolidated them by word of mouth)
4. มนसानุเพกขิตา (เพ่งขึ้นใจ คือ ใส่ใจนึกคิดพิจารณาจนเจนใจ นึกถึงครั้งใด ก็ปรากฏเห็นความสว่างชัด — *Manasānupekkhitā*: having looked over them with the mind)
5. ทิฏฐิยา สุปฏิวิทูธา (พบได้ด้วยทฤษฎี หรือแทงตลอดดีด้วยทฤษฎี คือ มีความเข้าใจลึกซึ้งมองเห็นประจักษ์แจ้งด้วยปัญญา ทั้งในแง่ความหมายและเหตุผล — *Diṭṭhiyā supativeddhā*: having thoroughly penetrated them by view)

A.III.112.

อง.ปญจก.22/87/129.

[232] โภคอาทิยะ หรือ โภคาทิยะ 5 (ประโยชน์ที่ควรถือเอาจากโภคทรัพย์ หรือ เหตุผลที่อริยสาวกควรยึดถือ ในการที่จะมีหรือครอบครองโภคทรัพย์ — *Bhoga-ādiya*: uses of possessions; benefits which one should get from wealth; reasons for earning and having wealth)

อริยสาวกแสวงหาโภคทรัพย์มาได้ ด้วยน้ำพักน้ำแรงความขยันหมั่นเพียรของตน และโดยทางสุจริตชอบธรรมแล้ว

1. เลี้ยงตัว มารดาบิดา บุตรภรรยา และคนในปกครองทั้งหลายให้เป็นสุข (to make oneself, one's parents, children, wife, servants and workmen happy and live in comfort)
2. บำรุงมิตรสหายและผู้ร่วมกิจการงานให้เป็นสุข (to share this happiness and comfort with one's friends)
3. ใช้ป้องกันภัยอันตราย (to make oneself secure against all misfortunes)
4. ทำพลี 5 อย่าง (to make the fivefold offering)
- ก. ญาติพลี สงเคราะห์ญาติ (to relatives, by giving help to them)

ข. อติถิพลี ต้อนรับแขก (to guests, by receiving them)

ค. ปุพฺพเปตพลี ทำบุญอุทิศให้ผู้ล่วงลับ (to the departed, by dedicating merit to them)

ง. ราชพลี บำรุงราชการด้วยการเสียภาษีอากร เป็นต้น (to the king, i.e. to the government, by paying taxes and duties and so on)

จ. เทวตาพลี ถวายเทวดา* คือ ลักการะบำรุงหรือทำบุญอุทิศสิ่งที่เคารพบูชาตามความเชื่อถือ (to the deities, i.e. those beings who are worshipped according to one's faith)

5. อุปถัมภ์บำรุงสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบ (to support those monks and spiritual teachers who lead a pure and diligent life)

เมื่อใช้โคตรทรัพย์ทำประโยชน์อย่างนี้แล้ว ถึงโคตรจะหมดสิ้นไป ก็สบายใจได้ว่า ได้ใช้โคตรนั้นให้เป็นประโยชน์ถูกต้องตามเหตุผลแล้ว ถ้าโคตรเพิ่มขึ้นก็สบายใจเช่นเดียวกัน เป็นอันไม่ต้องเดือดร้อนใจในทั้งสองกรณี.

A.III.45.

อ.ป.พ.จ. 22/41/48.

[233] มัจฉริยะ 5 (ความตระหนี่, ความหวง, ความคิดกีดกันไม่ให้ผู้อื่นได้ดี หรือมีส่วนร่วม — *Macchariya*: meanness; avarice; selfishness; stinginess; possessiveness)

1. อาวาสมัจฉริยะ (ตระหนี่ที่อยู่, หวงที่อาศัย เช่น ภิกษุหวงเสนาสนะ กีดกันผู้อื่นหรือผู้มีใช้

* ในจุฬินิเทศ ท่านอธิบายความหมายของ เทวตา ไว้ว่า ได้แก่อะไรที่นับถือเป็นทักษิณะของตนๆ (*เย เยสํ ทกฺขิณเณยฺยา, เต เตสํ เทวตา* — พวกไหนนับถือสิ่งใดเป็นทักษิณะ สิ่งนั้นก็เทวตาของพวกนั้น) และแสดงตัวอย่างไว้ตามความเชื่อถือของคนสมัยพุทธกาล ประมวลได้เป็น 5 ประเภท คือ

1. นักบวช นักพรต (ascetics) เช่น อาชีวกเป็นเทวดาของสาวกอาชีวก นิครนถ์ ชฎิล ปริพาชก ดาบส ก็เป็นเทวดาของสาวกนิครนถ์ เป็นต้นเหล่านั้นตามลำดับ
2. สัตว์เลี้ยง (domestic animals) เช่น ช้างเป็นเทวดาของพวกประพัตติพรตบุชาช้าง ม้า โค ไก่ กา เป็นต้น ก็เป็นเทวดาของพวกถือพรตบุชาสัตว์นั้นๆ ตามลำดับ
3. ธรรมชาติ (physical forces and elements) เช่น ไฟเป็นเทวดาของพวกประพัตติพรตบุชาไฟ แก้ว มณี หิน พระจันทร์ พระอาทิตย์ เป็นเทวดาของผู้ถือพรตบุชาสิ่งนั้นๆ ตามลำดับ
4. เทพชั้นต่ำ (lower gods) เช่น นาคเป็นเทวดาของพวกประพัตติพรตบุชานาค ครุฑ ยักษ์ คนธรรพ์ เป็นเทวดาของผู้ถือพรตบุชานาค เป็นต้นเหล่านั้นตามลำดับ (พระภูมิเจ้าที่ในข้อนี้)
5. เทพชั้นสูง (higher gods) เช่น พระพรหม เป็นเทวดาของพวกประพัตติพรตบุชาพระพรหม พระอินทร์ เป็นเทวดาของผู้ถือพรตบุชาพระอินทร์ เป็นต้น

สำหรับชนที่ยังมีความเชื่อถือในสิ่งเหล่านี้ พระพุทธศาสนาสอนเปลี่ยนแปลงเพียงให้เลิกเช่นสรวงสังเวหาชีวิตบุชายัญหามายัญชนิคมใหม่ คือบริจาคทานและบำเพ็ญกุศลกรรมต่างๆ อุทิศไปให้แทน คือมุ่งที่วิถีการอันจะให้สำเร็จประโยชน์ก่อน ส่วนการเปลี่ยนแปลงความเชื่อถือเป็นเรื่องของการแก้ไขทางสติปัญญา ซึ่งประณีตขึ้นไปอีกขั้นหนึ่ง โดยเฉพาะนักบวชในประเภทที่ 1 แม้สาวกใดจะเปลี่ยนมานับถือพระพุทธศาสนาโดยสมบูรณ์ พระพุทธเจ้าก็ทรงแนะนำให้อุปถัมภ์บำรุงนักบวชนั้นต่อไป

ดู *Devatā* ใน *Pali Text Society's Pali-English Dictionary*, p. 330 ด้วย

พวกของตน ไม่ให้เข้าอยู่ เป็นต้น — *Āvāsa-macchariya*: stinginess as to dwelling)

2. กุลมัจฉริยะ (ตระหนี่ตระกูล, หวงสกุล เช่น ภิกษุหวงสกุลอุปัฏฐาก คอยกีดกันภิกษุอื่นไม่ให้เกี่ยวข้องได้รับการบำรุงด้วย เป็นต้น — *Kula-macchariya*: stinginess as to family)

3. ลาภมัจฉริยะ (ตระหนี่ลาภ, หวงผลประโยชน์ เช่น ภิกษุหาทางกีดกันไม่ให้ลาภเกิดขึ้นแก่ภิกษุอื่น — *Lābha-macchariya*: stinginess as to gain)

4. วัณณมัจฉริยะ (ตระหนี่วรรณะ, หวงสรีรวัณณะ คือผิวพรรณของร่างกาย ไม่พอใจให้ผู้อื่นสวยงาม กิตติ หวงคุณวัณณะ คือ คำสรรเสริญคุณ ไม่อยากให้ใครมีคุณความดีมาแข่งตน หรือไม่พอใจได้ยินคำสรรเสริญคุณความดีของผู้อื่น กิตติ ตลอดจนแบ่งชั้นวรรณะกัน — *Vaṇṇa-macchariya*: stinginess as to recognition; caste or class discrimination)

5. ธัมมมัจฉริยะ (ตระหนี่ธรรม, หวงวิชาความรู้ และคุณพิเศษที่ได้บรรลุ ไม่ยอมสอนไม่ยอมบอกผู้อื่น กลัวเขาจะรู้เทียมเท่าหรือเกินตน — *Dhamma-macchariya*: stinginess as to knowledge or mental achievements)

D.III.234; A.III.271; Vbh.357.

ที่.ปท.11/282/246; อญ.ปญจก.22/254/301; อภิ.วิ.35/978/509.

[234] มาร 5 (สิ่งที่ข้ามุคฺคฺลให้ตายจากคุณความดีหรือจากผลที่หมายอันประเสริฐ, สิ่งทีล้างผลาญคุณความดี, ตัวการที่ก่อกวนหรือขัดขวางมุคฺคฺลมิให้บรรลุผลสำเร็จอันดีงาม — *Māra*: the Evil One; the Tempter; the Destroyer)

1. กิเลสมาร (มารคือกิเลส, กิเลสเป็นมารเพราะเป็นตัวก่อกวนและขัดขวางความดี ทำให้สัตว์ประสพความพินาศทั้งในปัจจุบันและอนาคต — *Kilesa-māra*: the Māra of defilements)

2. ขันธ์มาร (มารคือเบญจขันธ์, ขันธ์ 5 เป็นมาร เพราะเป็นสภาพอันปัจจัยปรุงแต่ง มีความขัดแย้งกันเองอยู่ภายใน ไม่มั่นคงทนนาน เป็นภาระในการบริหาร ทั้งแปรปรวนเสื่อมโทรมไปเพราะชราพยาธิเป็นต้น ล้วนรอนโอกาสมิให้บุคคลทำกิจหน้าที่ หรือนำเพ็ญคุณความดีได้เต็มปรารถนาอย่างแรง อาจถึงกับพรากโอกาสนั้นโดยสิ้นเชิง — *Khandha-māra*: the Māra of the aggregates)

3. อภิสังขารมาร (มารคืออภิสังขาร, อภิสังขารเป็นมาร เพราะเป็นตัวปรุงแต่งกรรม นำให้เกิดชาติ ชรา เป็นต้น ขัดขวางมิให้หลุดพ้นไปจากสังสารทุกข์ — *Abhisankhāra-māra*: the Māra of Karma-formations)

4. เทวปุตตมาร (มารคือเทพบุตร, เทพยิ่งใหญ่ระดับสูงสุดแห่งชั้นกามาวจรตนหนึ่งชื่อวามาร เพราะเป็นนิमितแห่งความขัดข้อง คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้ มิให้ล่วงพ้นจากแดนอำนาจครอบงำของตน โดยชักให้ห้วงพะวงในกามสุขไม่หาญเสียสละออกไปบำเพ็ญคุณความดีที่ยิ่งใหญ่ได้ — *Devaputta-māra*: the Māra as deity)

5. มัจจุมาร (มารคือความตาย, ความตายเป็นมาร เพราะเป็นตัวการตัดโอกาสที่จะก้าวหน้าต่อไปในคุณความดีทั้งหลาย — *Maccu-māra*: the Māra as death)

Vism.211; ThagA.II.16,46.

วิสุทธิ.1/270; เถร.อ. 2/24,383,441; วินย.ฎีกา1/481.

[☆☆☆] **มิจฉาวณิชา 5** (การค้าขายที่ผิดหรือไม่ชอบธรรม) เป็นคำขึ้นอรรถกถา บาลีเรียก *อภรณียวณิชา* คือ “วณิชาที่ไม่ควรทำ”

ดู [235] วณิชา 5.

[235] **วณิชา 5** (การค้าขาย 5 อย่าง ในที่นี้หมายถึง การค้าขายที่เป็นอภรณียะสำหรับอุบาสก คือ อุบาสกไม่ควรประกอบ — *Vanijjā: trades which should not be plied by a lay disciple*)

1. สัตถวณิชา (ค้าขายอาวุธ — *Sattha-vanijjā: trade in weapons*)
2. สัตตวณิชา (ค้าขายมนุษย์ — *Satta-vanijjā: trade in human beings*)
3. มังสวณิชา (ค้าขายเนื้อสัตว์ — *Maṁsa-vanijjā: trade in flesh; อรรถกถาแก้ว่าเลี้ยงสัตว์ไว้ขาย — trade in animals for meat*)
4. มัชชวณิชา (ค้าขายของเมา — *Majja-vanijjā: trade in spirits or narcotics*)
5. วิสวณิชา (ค้าขายยาพิษ — *Visa-vanijjā: trade in poison*)

A.III.207.

อง.ปญจก.22/177/233.

[☆☆☆] **วัชฌิ หรือ วัณิ หรือ วุณิ 5** ดู [249] *อริยวัชฌิ 5*.

[236] **วิมุตติ 5** (ความหลุดพ้น — deliverance) ดู [224] *นิโรธ 5 เทียบ ป/ทาน 5*.

[☆☆☆] **วิราคะ 5** ดู [224] *นิโรธ 5*.

[☆☆☆] **วิเวก 5** ดู [224] *นิโรธ 5*.

[☆☆☆] **เวทนา 5** ดู [112] *เวทนา 5*.

[237] **เวสาร์จจกรณธรรม 5** (ธรรมทำความกล้าหาญ, คุณธรรมที่ทำให้เกิดความกล้ากล้า — *Vesārajjakaraṇa-dhamma: qualities making for intrepidity*)

1. ศรัทธา (ความเชื่อที่มีเหตุผล มั่นใจในหลักที่ถือและในการดีที่ทำ — *Saddhā: faith; confidence*)
2. ศีล (ความประพฤติถูกต้องดีงาม ไม่ผิดระเบียบวินัย ไม่ผิดศีลธรรม — *Sīla: good conduct; morality*)
3. พาหุสัจจะ (ความเป็นผู้ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก — *Bāhusacca: great learning*)
4. วิริยารัมภะ (ปรารถนาความเพียร คือ การที่ได้เริ่มลงมือทำความเพียรพยายามในกิจการนั้นๆ อยู่แล้วอย่างมั่นคงจริงจัง — *Viriya-ārambha: exertion; energy*)
5. ปัญญา (ความรอบรู้ เข้าใจชัดในเหตุผล ดี ชั่ว ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น รู้คิด รู้วินิจฉัย และรู้ที่จะจัดการ — *Paññā: wisdom; understanding*)

A.III.127.

อง.ปญจก.22/101/144.

[☆☆☆] โวสลักกะ 5 ๑ [224] นิโรธ 5.

[238] **ศีล 5 หรือ เบญจศีล** (ความประพฤติชอบทางกายและวาจา, การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย, การรักษาปกติตามระเบียบวินัย, ข้อปฏิบัติในการเว้นจากความชั่ว, การควบคุมตนให้ตั้งอยู่ในความไม่เบียดเบียน — *Pañca-sīla: the Five Precepts; rules of morality*)

1. **ปาณาติปาตา เวรมณี** (เว้นจากการปลงชีวิต, เว้นจากการฆ่าการประทุษร้ายกัน — *Pāṇātipātā veramaṇī: to abstain from killing*)

2. **อทินฺนาทนา เวรมณี** (เว้นจากการถือเอาของที่เขาไม่ได้ให้, เว้นจากการลัก โกง ละเมิดกรรมสิทธิ์ ทำลายทรัพย์สิน — *Adinnādānā ~: to abstain from stealing*)

3. **กาเมสุมิชฺชาจара เวรมณี** (เว้นจากการประพฤติผิดในกาม, เว้นจากการล่วงละเมิดสิ่งที่ผู้อื่นรักใคร่หวงแหน — *Kāmesumicchācārā ~: to abstain from sexual misconduct*)

4. **มุสาวาทา เวรมณี** (เว้นจากการพูดเท็จ โกหก หลอกลวง — *Musāvādā ~: to abstain from false speech*)

5. **สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานา เวรมณี** (เว้นจากน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท, เว้นจากสิ่งเสพติดให้โทษ — *Surāmerayamajjapamādaṭṭhānā ~: to abstain from intoxicants causing heedlessness*)

ศีล 5 ข้อนี้ ในบาลีชั้นเดิมส่วนมากเรียกว่า *สิกขาบท 5* (ข้อปฏิบัติในการฝึกตน — *Sikkhā-pada: training rules*) บ้าง *ธรรม 5* บ้าง เมื่อปฏิบัติได้ตามนี้ ก็ถือว่าเป็นผู้มีศีล คือเป็นเบื้องต้นที่จัดว่าเป็นผู้มีศีล (virtuous) คำว่า *เบญจศีล* ที่มาในพระไตรปิฎก ปรากฏในคัมภีร์ชั้นอุปทาน และพุทธวงศ์ ต่อมาในสมัยหลัง มีชื่อเรียกเพิ่มขึ้นว่าเป็น *นิจศีล* (ศีลที่ควรตั้งควรรักษาเป็นประจำ — virtues to be observed uninterruptedly) บ้าง ว่าเป็น *มนุษย์ธรรม* (ธรรมของมนุษย์หรือธรรมที่ทำให้เป็นมนุษย์ — virtues of man) บ้าง

๑ คำสมทาน ใน Appendix

D.III.235; A.III.203,275; Vbh.285.

ที่.ปา.11/286/247; อญ.ปญจก.22/172/227; 264/307; อภ.วิ.35/767/388.

[239] **เบญจธรรม หรือ เบญจกัลยาณธรรม** (ธรรม 5, ธรรมอันดีงามห้าอย่าง, คุณธรรมห้าประการ คู่กับเบญจศีล เป็นธรรมเกื้อกูลแก่การรักษาเบญจศีล ผู้รักษาเบญจศีลควรมีไว้ประจำใจ — *Pañca-dhamma: the five ennobling virtues; virtues enjoined by the five precepts*)

1. **เมตตาและกรุณา** (ความรักใคร่ปรารถนาให้มีความสุขความเจริญ และความสงสารคิดช่วยให้พ้นทุกข์ — *Mettā-karuṇā: loving-kindness and compassion*) คู่กับศีลข้อที่ 1

2. **สัมมาอาชีวะ** (การหาเลี้ยงชีพในทางสุจริต — *Sammā-ājīva: right means of livelihood*) คู่กับศีลข้อที่ 2

3. **กามสังวร** (ความสังวรในกาม, ความสำรวมระวังรู้จักยับยั้งควบคุมตนในทางกามารมณ์ ไม่

ให้หลงใหลในรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส — *Kāmasamvara*: sexual restraint) คู่กับศีลข้อที่ 3

4. **สัจจะ** (ความสัตย์ ความซื่อตรง — *Sacca*: truthfulness; sincerity) คู่กับศีลข้อที่ 4

5. **สติสัมปชัญญะ** (ระลึกได้และรู้ตัวอยู่เสมอ คือ ฝึกตนให้เป็นคนรู้จักยั้งคิด รู้สึกตัวเสมอว่า สิ่งใดควรทำ และไม่ควรทำ ระวังมิให้เป็นคนมัวเมาประมาท — *Sati-sampajañña*: mindfulness and awareness; temperance) คู่กับศีลข้อที่ 5

ข้อ 2 บางแห่งเป็น *ทาน* (การแบ่งปันเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ — *Dāna*: giving; generosity) ข้อ 3 บางแห่งเป็น *สทราสันโดษ* (ความพอใจด้วยภรรยาของตน — *Sadārasantosa*: contentment with one's own wife) ข้อ 5 บางแห่งเป็น *อปัมมาทะ* (ความไม่ประมาท — *Appamāda*: heedfulness)

เบญจธรรมนี้ ท่านผู้เป็นหมวดธรรมขึ้นภายหลัง จึงมีแปลกันไปบ้าง เมื่อว่าโดยที่มาหัวข้อเหล่านี้ส่วนใหญ่ประมวลได้จากความท่อนท้ายของกุศลกรรมบถข้อต้นๆ.

ดู [320] กุศลกรรมบถ 10²; [238] ศีล 5.

[240] **ศีล 8 หรือ อัฐศีล** (การรักษาระเบียบทางกายวาจา, ข้อปฏิบัติในการฝึกหัดกายวาจาให้ยิ่งขึ้นไป — *Aṭṭha-sīla*: the Eight Precepts; training rules)

1. **ปาณาติปาตา เวรมณี** (เว้นจากการทำชีวิตสัตว์ให้ตกลงไป — *Pāṇātipātā veramaṇī*: to abstain from taking life)

2. **อทินฺนาทนา เวรมณี** (เว้นจากการถือเอาของที่เขาไม่ได้ให้ด้วยอาการแห่งขโมย — *Adinnādānā* ~: to abstain from taking what is not given)

3. **อพรหมจริยา เวรมณี** (เว้นจากกรรมอันมิใช่พรหมจรรย์, เว้นจากการประพฤติดิฉิตพรหมจรรย์ คือร่วมประเวณี — *Abrahmacariyā* ~: to abstain from unchastity)

4. **มุสาวาทา เวรมณี** (เว้นจากการพูดเท็จ — *Musāvādā* ~: to abstain from false speech)

5. **สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานา เวรมณี** (เว้นจากน้ำเมา คือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท — *Surāmerayamajjapamādaṭṭhānā* ~: to abstain from intoxicants causing heedlessness)

6. **วิกาลโภชนา เวรมณี** (เว้นจากการบริโภคอาหารในเวลาวิกาล คือตั้งแต่เที่ยงแล้วไป จนถึงรุ่งอรุณของวันใหม่ — *Vikālabhojanā* ~: to abstain from untimely eating)

7. **นจฺจกิตฺวาทิตฺวิสุทฺทสุสนมฺมาลาคนฺธวิเลปนธารณมฺพฺทวิภูสณฺฏฺฐานา เวรมณี** (เว้นจากการฟ้อนรำ ขับร้อง บรรเลงดนตรี ดูการละเล่นอันเป็นข้าศึกต่อพรหมจรรย์ การทัดทรงดอกไม้ ของหอม และเครื่องลูบไล้ ซึ่งใช้เป็นเครื่องประดับตกแต่ง — *Naccagītavādita-visūkadassana-mālāgandhavilepanadhāraṇamaṇḍanavibhūsaṇaṭṭhānā* ~: to abstain from dancing, singing, music and unseemly shows, from wearing garlands,

smartening with scents, and embellishment with unguents)

8. อุจฺจาสนมมหาสยนา เวรมณิ (เว้นจากที่นอนอันสูงใหญ่หรือหูกาฟุ่มเฟือย — *Uccāsayana-mahāsayanā* ~: to abstain from the use of high and large luxurious couches)

คำสมาทาน ให้เติม *สิกขาบทํ สมายิยามิ* ต่อท้ายทุกข้อ แปลเพิ่มว่า “ข้าพเจ้าขอสมาทานสิกขาบท คือเจตนางดเว้นจาก ... หรือ ข้าพเจ้าขอถือข้อปฏิบัติในการฝึกตนเพื่องดเว้นจาก ...”

ศีล 8 นี้ สมาทานรักษาพิเศษในวันอุโบสถ เรียกว่า **อุโบสถ** (*Uposatha*: the Observances) หรือ **อุโบสถศีล** (precepts to be observed on the Observance Day)

A.IV.248.

อจ.อุฏฺฐก.23/131/253.

[241] ศีล 8 ทั้งอาชีวะ หรือ อาชีวัฏฐมกศีล (ศีลมีอาชีวะเป็นคำรบ 8, หลักความประพฤติรวมทั้งอาชีวะที่บริสุทธิ์ด้วยเป็นข้อที่ 8 — *Ājivatṭṭhamaka-sīla*: virtue having livelihood as eight; the set of eight precepts of which pure livelihood is the eighth)

1.-7. ตรงกับ *กุศลกรรมบถ 7 ข้อต้น* (กายกรรม 3 วจีกรรม 4)

8. สัมมาอาชีวะ

อาชีวัฏฐมกศีลนี้ เป็นศีลส่วน*อาทิพรหมจรรย์* คือ เป็นหลักความประพฤติเบื้องต้นของพรหมจรรย์ กล่าวคือ มรรค เป็นสิ่งที่ต้องประพฤติให้บริสุทธิ์ในขั้นต้นของการดำเนินตามอริย-อัฐมรรค

ว่าโดยสาระ อาชีวัฏฐมกศีล ก็คือ องค์มรรค 3 ข้อ ในหมวดศีล คือข้อที่ 3, 4, 5 ได้แก่ *สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ* และ *สัมมาอาชีวะ* นั้นเอง

ดู [293] มรรคมงคล 8; [319] กุศลกรรมบถ 10; [320] กุศลกรรมบถ 10.

Vism.11.

วิสุทธิ.1/13.

[242] ศีล 10 หรือ ทศศีล (การรักษาระเบียบทางกายวาจา, ข้อปฏิบัติในการฝึกหัดกายวาจาให้ยิ่งขึ้นไป — *Dasa-sīla*: the Ten Precepts; training rules)

6 ข้อแรกเหมือนในศีล 8; ข้อที่ 7 แยกเป็น 2 ข้อ ดังนี้

7. หจฺจคิตฺวาทิตฺติสูกทสฺสนา เวรมณิ (เว้นจากการฟ้อนรำ ขับร้อง บรรเลงดนตรี ดูการเล่น อันเป็นข้าศึกต่อพรหมจรรย์ — *Nacca~dassanā* ~: to abstain from dancing, singing, music and unseemly shows)

8. มาลาคนฺธวิเลปนธารณมณฺฑทวิภูสณฺณจฺจนา เวรมณิ (เว้นจากการทัดทรงดอกไม้ของหอม และเครื่องลูบไล้ ซึ่งใช้เป็นเครื่องประดับตกแต่ง — *Mālā~ṭhānā* ~: to abstain from wearing garlands, smartening with scents, and embellishment with unguents)

เลื่อนข้อ 8 ในศีล 8 เป็นข้อ 9 และเติมข้อ 10 ดังนี้

10. ชาตुरुปรชตปฏิกุคคหณ เวรมณี (เว้นจากการรับทองและเงิน — *Jātarūparajata-paṭiggahaṇā* ~: to abstain from accepting gold and silver)

สิกขาบท 10 นี้ เป็นศีลที่สามเณรและสามเณรีรักษาเป็นประจำ หรืออุบาสกอุบาสิกาผู้มีอุตสาหะจะรักษาก็ได้

Kh.I.1.

ช.ช. 25/1/1.

[☆☆☆] **สกทาคามี 5** ดู [59] *สกคามี 3, 5.*

[☆☆☆] **สมบัติของอุบาสก 5** ดู [259] *อุบาสกธรรม 5.*

[243] **สังวร 5** (ความสำรวม, ความระวังปิดกั้นบาปอกุศล — *Samvara*: restraint)

สังวรศีล (ศีลคือสังวร, ความสำรวมเป็นศีล — virtue as restraint) ได้แก่ สังวร 5 อย่าง คือ

1. ปาฏิโมกขสังวร (สำรวมในปาฏิโมกข์ คือ รักษาสิกขาบทเคร่งครัดตามที่ทรงบัญญัติไว้ในพระปาฏิโมกข์ — *Pāṭimokkha-samvara*: restraint by the monastic code of discipline)

2. สติสังวร (สำรวมด้วยสติ คือ สำรวมอินทรีย์มีจักขุเป็นต้น ระวังรักษามิให้บาปอกุศลธรรมเข้าครอบงำ เมื่อเห็นรูป เป็นต้น — *Sati-samvara*: restraint by mindfulness) = *อินทริยสังวร*

3. ญาณสังวร (สำรวมด้วยญาณ คือ ตัดกระแสกิเลสมีตณหาเป็นต้นเสียได้ ด้วยใช้ปัญญาพิจารณา มิให้เข้ามาครอบงำจิต ตลอดถึงรู้จักพิจารณาเสพปัจจัยสี่ — *Nāṇa-samvara*: restraint by knowledge) = *ปัจจัยปัจจุเวกขณะ*

4. ขันติสังวร (สำรวมด้วยขันติ คือ อดทนต่อหนาว ร้อน หิว กระจาย ถ้อยคำแรงร้าย และทุกข์เวทนาต่างๆ ได้ ไม่แสดงความวิการ — *Khanti-samvara*: restraint by patience)

5. วิริยสังวร (สำรวมด้วยความเพียร คือ พยายามขับไล่ บรรเทา กำจัดอกุศลวิบากที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป เป็นต้น ตลอดจนละมิจฉาชีพ เพียรแสวงหาปัจจัยสี่เลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาชีพ ที่เรียกว่า *อาชีวนาวิสุทธิ* — *Viriya-samvara*: restraint by energy) = *อาชีวนาวิสุทธิ*.

ในคัมภีร์บางแห่งที่อธิบายคำว่า *วินัย* แบ่งวินัยเป็น 2 คือ *สังวรวินัย* กับ *ปหานวินัย* และจำแนกสังวรวินัยเป็น 5 มีแปลกจากนี้เฉพาะข้อที่ 1 เป็น *ศีลสังวร*. (ดู สุตต.อ.1/9; สงคณ.อ.505; SnA.8; DhsA.351).

Vism.7; PsA.14,447; VbhA.330.

วิสุทธิ.1/8; ปฎิส.อ.16; วิภค.อ.429.

[244] **สุทธาวาส 5** (พวกมีที่อยู่อันบริสุทธิ์ หรือที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์ คือที่เกิดของพระอนาคามี — *Suddhāvāsa*: pure abodes) ได้แก่ *อวิหา* *อตปฺปา* *สุทฺถสสา* *สุทฺถสสี* และ *อกนิฏฐา*

สุทธาวาส 5 นี้ เป็นรูปาวจรภูมิ (ชั้นจตุตถฌานภูมิ ลำดับที่ 3 ถึง 7) ในพระไตรปิฎกแสดงไว้ในรายชื่อที่รวมกับภูมิอื่นๆ บางเท่าที่มีเรื่องเกี่ยวข้อง จึงไม่มีรายชื่อภูมิทั้งหมดทุกชั้นทุกระดับครบถ้วนในที่เดียว แต่ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาบางแห่ง ท่านแสดงรายชื่อภูมิไว้ทั้งหมดครบทุกชั้นทุกระดับ มีจำนวนรวมทั้งสิ้น 31 ภูมิ จึงจะแสดงความหมายของชื่อสุทธาวาสภูมิทั้ง 5 นี้ รวมไว้ในรายชื่อภูมิ 31 นั้น

ดู [351] ฎมิ 31.

D.III.237; M.III.99-103; Pug.17.

ที่.ป.า.11/2/250; ม.อ.14/317-332/216-225; อภิ.ป.36/56/149.

[☆☆☆] องค์แห่งธรรมกถึก 5 ดู [219] ธรรมเทศกธรรม 5.

[☆☆☆] องค์แห่งภิกษุใหม่ 5 ดู [222] นวกภิกษุธรรม 5.

[245] อนันตริยกรรม 5 (กรรมหนักที่สุดฝ่ายบาปอกุศล ซึ่งให้ผลรุนแรงต่อเนื่องไป โดยไม่มีกรรมอื่นจะมากั้นหรือคั่นได้ — *Anantariya-kamma*: immediacy-deeds; heinous crimes which bring immediate, uninterrupted and uninteruptible results)

1. ฆาตุมฆาต (ฆ่ามารดา — *Mātughāta*: matricide)
2. ปิตุมฆาต (ฆ่าบิดา — *Pitughāta*: patricide)
3. อรหันตฆาต (ฆ่าพระอรหันต์ — *Arahantaghāta*: killing an Arahant)
4. โลหิตุปบาท (ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงพระโลหิตห้อขึ้นไป — *Lohituppāda*: causing a Buddha to suffer a contusion or to bleed)
5. สังฆเภท (ยังสงฆ์ให้แตกกัน, ทำลายสงฆ์ — *Saṅghabheda*: causing schism in the Order)

กรรม 5 นี้ ในพระบาลีเรียกว่า อนันตริยกรรม

A.III.146; Vbh.378.

อ.ป.ญจ.22/129/165; อภิ.วิ.35/984/510.

[☆☆☆] อนาคามี 5 ดู [60] อนาคามี 5.

[246] อนุปฺพฬิกถา 5 (เรื่องที่กล่าวถึงตามลำดับ, ธรรมเทศนาที่แสดงเนื้อความลุ่มลึก ลงไปโดยลำดับ เพื่อขัดเกลากิเลสตัณหาของผู้ฟังให้ประณีตขึ้นไปเป็นขั้นๆ จนพร้อมที่จะทำความเข้าใจในธรรมส่วนปรมัตถ์ — *Anupubbikathā*: progressive sermon; graduated sermon; subjects for gradual instruction)

1. ทานกถา (เรื่องทาน, กล่าวถึงการให้ การเสียสละเพื่อแบ่งปัน ช่วยเหลือกัน — *Dāna-kathā*: talk on giving, liberality or charity)
2. สีลกถา (เรื่องศีล, กล่าวถึงความประพฤติที่ถูกต้องดีงาม — *Sīla-kathā*: talk on morality or righteousness)
3. สัคคกถา (เรื่องสวรรค์, กล่าวถึงความสุขความเจริญ และผลที่น่าปรารถนาอันเป็นส่วนดีของ กาม ที่จะพึงเข้าถึง เมื่อได้ประพฤติดีงามตามหลักธรรมสองข้อต้น — *Sagga-kathā*: talk on heavenly pleasures)
4. กามาทินวกถา (เรื่องโทษแห่งกาม, กล่าวถึงส่วนเสีย ข้อบกพร่องของกาม พร้อมทั้งผลร้าย ที่สืบเนื่องมาแต่กาม อันไม่ควรหลงใหลหมกมุ่นมัวเมา จนถึงรู้จักที่จะหน่ายถอนตนออกได้ — *Kāmādīnava-kathā*: talk on the disadvantages of sensual pleasures)

5. เนกขัมมานิสังกถา (เรื่องอานิสงส์แห่งความออกจากกาม, กล่าวถึงผลดีของการไม่หมกมุ่นเพลิดเพลินติดอยู่ในกาม และให้มีฉันทะที่จะแสวงหาความดีงามและความสุขอันสงบที่ประณีตยิ่งขึ้นไปกว่านั้น — *Nekkhammānisaṃsa-kathā*: talk on the benefits of renouncing sensual pleasures)

ตามปกติ พระพุทธเจ้าเมื่อจะทรงแสดงพระธรรมเทศนาแก่คฤหัสถ์ ผู้มีอุปนิสัยสามารถที่จะบรรลุลุทธิพิเศษ ทรงแสดงอนุปฺพิภพิกถานี้ก่อน แล้วจึงตรัสแสดงอริยสัจ 4 เป็นการทำให้พร้อมที่จะรับ ดุจผ้าที่ซักฟอกสะอาดแล้ว ควรรับน้ำย้อมต่างๆ ได้ด้วยดี

Vin.I.15; D.I.148.

วินย.4/27/32; ที.สี.9/237/189.

[247] อภินิหปจเวกขณ 5 (ข้อที่สตรีกี่ตาม บุรุษก็ตาม คฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ควรพิจารณาเรื่อยๆ — *Abhiṇhapaccavekkhaṇa*: ideas to be constantly reviewed; facts which should be again and again contemplated)

1. ชราธัมมตา (ควรพิจารณาเรื่อยๆ ว่า เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ — *Jarādharmatā*: He should again and again contemplate: I am subject to decay and I cannot escape it.)

2. พยาธิธัมมตา (ควรพิจารณาเรื่อยๆ ว่า เรามีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บป่วยไปได้ — *Byādhidhammatā*: I am subject to disease and I cannot escape it.)

3. มรณธัมมตา (ควรพิจารณาเรื่อยๆ ว่า เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ — *Maraṇadhammatā*: I am subject to death and I cannot escape it.)

4. ปิยวินาभावตา (ควรพิจารณาเรื่อยๆ ว่า เราจักต้องมีความพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น — *Piyavinābhāvatā*: There will be division and separation from all that are dear to me and beloved.)

5. กัมมัสสกตา (ควรพิจารณาเรื่อยๆ ว่า เรามีกรรมเป็นของตน เราทำกรรมใด ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม จักต้องเป็นทายาท ของกรรมนั้น — *Kammasakatā*: I am owner of my deed, whatever deed I do, whether good or bad, I shall become heir to it.)

ข้อที่ควรพิจารณาเรื่อยๆ 5 อย่างนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อละสาเหตุต่างๆ มีความมัวเมา เป็นต้น ที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายตกอยู่ในความประมาท และประพฤติดุจจริตทางไตรทวาร กล่าวคือ

ข้อ 1 เป็นเหตุละหรือบรรเทาความเมาในความเป็นหนุ่มสาวหรือความเยาว์วัย

ข้อ 2 เป็นเหตุละหรือบรรเทาความเมาในความไม่มีโรค คือ ความแข็งแรงมีสุขภาพดี

ข้อ 3 เป็นเหตุละหรือบรรเทาความเมาในชีวิต

ข้อ 4 เป็นเหตุละหรือบรรเทาความยึดติดผูกพันในของรักทั้งหลาย

ข้อ 5 เป็นเหตุละหรือบรรเทาความทุจริตต่างๆ โดยตรง

เมื่อพิจารณาขยายวงออกไป เห็นว่ามีใช้ตนผู้เดียวที่ต้องเป็นอย่างนี้ แต่เป็นคติธรรมดาของ

สัตว์ทั้งปวงที่จะต้องเป็นไป เมื่อพิจารณาเห็นอย่างนี้เสมอๆ มรรคก็จะเกิดขึ้น เมื่อเจริญมรรคนั้น มากเข้า ก็จะละสังโยชนทั้งหลาย ลั่นอนุสัยได้.

A.III.71.

อญ.ปญจก.22/57/81.

[248] ปัพพชิตอภินหปัจจเวกขณ 10 (ธรรมที่บรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ

— *Pabbajita-abhinñhapaccavekkhaṇa*: ideas to be constantly reviewed by a monk; facts which the monk should again and again contemplate)

บรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ ว่า (เติมลงหน้าข้อความทุกข้อ)

1. เราถึงความมีเพศต่างจากคฤหัสถ์แล้ว* (I have come to a status different from that of a layman.)

ข้อนี้บาลีว่า “เวณณณิมหิ อชฺฐูปคโต” ในที่นี้แปล เวณณณีย ว่า ความมีเพศต่าง (จาก คฤหัสถ์) แต่หลายท่าน แปลว่า ความปราศจากวรรณะ (casteless state) คือเป็นคนนอกระบบ ชนชั้น หรือ หมดวรรณะ คือ หมดฐานะในสังคม หรือเป็นคนนอกสังคม (outcast) ความต่าง หรือปราศจาก หรือหมดไปนี้ อรรถกถาอธิบายว่า เป็นไปในสองทาง คือ ทางสรีระ เพราะปลงผม และหนวดแล้ว และทางบริวาร คือเครื่องใช้ เพราะแต่ก่อนครั้งเป็นคฤหัสถ์ เคยใช้ผ้าดีๆ รับ ประทานอาหารรสเลิศในภาชนะเงินทอง เป็นต้น ครั้นบวชแล้ว ก็นั่งห่มผ้าย้อมฝาดฉันอาหาร คลุกเคล้าในบาตรเหล็กบาตรดิน ปูหญ้านอนต่างเตียง เป็นต้น

ส่วนวัตถุประสงค์แห่งการพิจารณาธรรมข้อนี้ อรรถกถาแก้ว่า จะละความกำเริบใจ (ความ จู้จี้เงี้ยว) และมานะ (ความถือตัว) เสียได้.

2. การเลี้ยงชีพของเราเนื่องด้วยผู้อื่น** (คือต้องอาศัยผู้อื่น — My livelihood is bound up with others.)

วัตถุประสงค์ ตามอรรถกถาแก้ว่า เพื่อให้มีอริยาบทเรียบร้อยเหมาะสม มีอาชีพะบริสุทธิ์ เคารพในภิกษุสงฆ์ และบริโภคน้ำจืดด้วยใส่ใจพิจารณา

3. เรามีอาการกิริยาอย่างอื่นที่จะพึงทำ*** (I have a different way to behave.)

อรรถกถาอธิบายว่า เราควรทำอาการกิริยา (คือกิริยามารยาท) ที่ต่างจากของคฤหัสถ์ เช่น มี อินทรียสงบ ก้าวเดินสง่าเสมอ เป็นต้น และแสดงวัตถุประสงค์ว่า เพื่อให้มีอริยาบทเรียบร้อย เหมาะสม บำเพ็ญไตรสิกขาได้บริบูรณ์

* ใน *นวโกวาท* มีคำว่า “อาการกิริยาใดๆ ของสมณะ เราต้องทำอาการกิริยานั้นๆ”

** ใน *นวโกวาท* มีคำว่า “เราควรทำตัวให้เขาเลี้ยงง่าย.”

*** ใน *นวโกวาท* ทรงเรียงเป็นข้อความใหม่ว่า “อาการกายวาจาอย่างอื่นที่เราจะต้องทำให้ดีขึ้นไปกว่านี้ยังมีอยู่อีก ไม่ใช่เพียงเท่านั้น.” จะเห็นว่า ข้อ 1 กับข้อ 3 ทรงตีความต่างออกไป ถ้าแปลตามนัยอรรถกถา ข้อ 1 จะได้ว่า “เราเป็นผู้หมดวรรณะ คือไม่มีฐานะในสังคมแล้ว จะต้องไม่มีความกระด้างถือตัวใดๆ” ข้อ 3 จะได้ว่า “เราจะต้องมีอาการกิริยาต่างจากคฤหัสถ์ ล้วนทำให้เหมาะกับความเป็นสมณะ”. (อญ.อ.3/395)

4. ตัวเรายังติเตียนตัวเองโดยศีลไม่ได้อยู่หรือไม่ (Can I still not reproach myself on my virtue's account?)

ข้อนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อให้เกิดหิริพริ้งพร้อมอยู่ในใจ ช่วยให้มีสังวรทางไตรทวาร

5. เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายผู้เป็นวิญญูชนพิจารณาแล้ว ยังติเตียนเราโดยศีลไม่ได้อยู่หรือไม่ (Do my discerning fellows in the holy life, on considering me, not reproach me on my virtue's account?)

ข้อนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อให้ดำรงโอตตปะปะในภายนอกไว้ได้ ช่วยให้มีสังวรทางไตรทวาร

6. เราจักต้องมีความพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น (There will be division and separation from all that are dear to me and beloved.)

ข้อนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อให้เป็นผู้ไม่ประมาท และเป็นอันได้ตั้งมรณสติไปด้วย

7. เรามีกรรมเป็นของตน เราทำกรรมใด ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม จักต้องเป็นทายาทของกรรมนั้น (I am owner of my deed, whatever deed I do, whether good or bad, I shall become heir to it.)

ข้อนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อป้องกันมิให้กระทำความชั่ว

8. วันคืนล่วงไปๆ เราทำอะไรอยู่ (How has my passing of the nights and days been?)

ข้อนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อทำความไม่ประมาทให้บริบูรณ์

9. เรายินดีในที่สงัดอยู่หรือไม่ (Do I delight in a solitary place or not?)

ข้อนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อท่ายวิเวกให้บริบูรณ์

10. คุณวิเศษยิ่งกว่ามนุษย์สามัญที่เราบรรลุแล้ว มีอยู่หรือไม่ ที่จะให้เราเป็นผู้ไม่เก้อเขินเมื่อถูกเพื่อนบรรพชิตถาม ในกาลภายหลัง (Have I developed any extraordinary qualities whereon when later questioned by my fellows in the holy life I shall not be confounded?)

ข้อนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อมิให้เป็นผู้ตายเปล่า

A.V.87; Netti.185.

อญ.ทสก.24/48/91; อญ.อ.3/395.

[☆☆☆] อรหัตต์ 5 ดู [62] อรหัตต์ 5.

[249] อริยวัฑฒิ หรือ อารยวัฑฒิ 5 (ความเจริญอย่างประเสริฐ, หลักความเจริญของอารยชน — *Ariyā vadḍhi*: noble growth; development of a civilized or righteous man)

1. ศรัทธา (ความเชื่อ ความมั่นใจในพระรัตนตรัย ในหลักแห่งความจริงความดีงามอันมีเหตุผล — *Saddhā*: confidence)

2. ศีล (ความประพฤติดี มีวินัย เลี้ยงชีพสุจริต — *Sīla*: good conduct; morality)

3. สุตตะ (การเล่าเรียนสดับฟังคึกษาหาความรู้ — *Suta*: learning)

4. จาคะ (การเผื่อแผ่เสียสละ เอื้อเฟื้อ มีน้ำใจช่วยเหลือ ใจกว้าง พร้อมที่จะรับฟังและร่วมมือ

ไม่คับแคบเอาแต่ตัว — *Cāga*: liberality)

5. ปัญญา (ความรู้รอบรู้ รู้คิด รู้พิจารณา เข้าใจเหตุผล รู้จักโลกและชีวิตตามความเป็นจริง — *Paññā*: wisdom)

A.III.80.

อง.ปญจก.22/63-64/91-92.

[250] อายุสสธรรม หรือ อายุวัฒนธรรม 5 (ธรรมที่เกื้อกูลแก่อายุ หรือธรรมที่ส่งเสริมสุขภาพ, ธรรมที่ช่วยให้อายุยืน — *Āyussa-dhamma*: things conducive to long life)

1. สปปายการี (ทำสิ่งที่สบายคือเอื้อต่อชีวิต — *Sappāyakārī*: to do what is suitable for oneself and favourable to one's health; to act in accordance with the rules of hygiene)

2. สปปายมัตตัญญู (รู้จักประมาณในสิ่งที่สบาย — *Sappāye mattaññū*: to be moderate even as to things suitable and favourable)

3. ปริณตโภชี (บริโภคสิ่งที่ย่อยง่าย เช่น เคี้ยวให้ละเอียด — *Pariṇatabhojī*: to eat food which is ripe or easy to digest)

4. กาลจารี (ประพฤติเหมาะสมในเรื่องเวลา เช่น รู้จักเวลา ทำถูกเวลา ทำเป็นเวลา ทำพอเหมาะแก่เวลา เป็นต้น — *Kālacārī*: to behave oneself properly as regards time and the spending of time.)

5. พรหมจารี (ถือพรหมจรรย์ ถึงจะเป็นคฤหัสถ์ก็รู้จักควบคุมกามารมณ์เว้นเมถุนบ้าง — *Brahmacārī*: to practise sexual abstinence)

อายุวัฒนธรรมนี้ มีอีกหมวดหนึ่ง สามข้อแรกเหมือนกัน แปลกแต่ข้อ 4 และ 5 เป็น

4. สีลวา (มีศีล ประพฤติดีงาม ไม่ทำความผิด — *Sīlavā*: to be morally upright)

5. กัลยาณมิตรตะ (มีกัลยาณมิตร — *Kalyāṇamitta*: to have good friends)

A.III.145.

อง.ปญจก.22/125-6/163.

[☆☆☆] **อารยวัณ 5** ดู [249] อริยวัณ 5.

[251] อาวาสกธรรม 5¹ (ธรรมของภิกษุผู้อยู่ประจำวัด, แปลถือความมาใช้ให้เหมาะสมกับปัจจุบันว่า คุณสมบัติของเจ้าอาวาส, หมวดที่ 1 ประเภทที่ง่ายยกย่อง หรือเป็นที่ขึ้นชูเจริญใจ — *Āvāsika-dhamma*: qualities of an esteemable resident or incumbent of a monastery; qualities of an esteemable abbot)

1. ถึงพร้อมด้วยอาภักิริยาและวัตรปฏิบัติ (มีกิริยามารยาททำให้การแสดงออกทางกาย วาจาสำรวมงดงาม และเอาใจใส่ปฏิบัติกิจหน้าที่สมควรเสมอเรียบร้อย — *Ākappavatta-sampanna*: to be accomplished in manner and duties)

2. เป็นพหูสูต (ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก รู้หลักพระธรรมวินัย มีความรู้ความเข้าใจกว้างขวางลึกซึ้ง — *Bahussuta*: to have great learning)

3. ประพฤติขัดเกลา (ฝึกอบรมตนในไตรสิกขา ชอบความสงบ ยินดีในกัลยาณธรรม — *Paṭi-*

sallekhitā: to be fond of solitude)

4. มีกัลยาณพจน์ (มีวาจางาม กล่าวกัลยาณพจน์ รู้จักพูด รู้จักเจรจанаศรัทธาและนำปัญญา — *Kalyāṇavāca*: to have kindly and convincing speech)

5. มีปัญญา (รู้เข้าใจ รู้คิด รู้พิจารณา เฉลียวฉลาด สามารถแก้ปัญหา ไม่ซึมเซอเบอะบะ — *Paññavā*: to be wise)

A.III.261.

อง.ปญจก.22/231/290.

[252] อาวาสสิกขธรรม 5² (คุณสมบัติของเจ้าอาวาส หมวดที่ 2 ประเภทเป็นที่รักที่เคารพ ของสพรหมจารี คือ เพื่อนภิกษุสามเณรผู้ประพฤติพรหมจรรย์ร่วมกัน — *Āvāsikadhamma*: qualities of a beloved and respected incumbent or abbot)

1. มีศีล (ตั้งอยู่ในศีล สำรวมในพระปาฏิโมกข์ ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย — *Sīlavā*: to have good conduct)

2. เป็นพหูสูต (ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก รู้หลักพระธรรมวินัย มีความรู้ความเข้าใจกว้างขวางลึกซึ้ง — *Bahussuta*: to have great learning)

3. มีกัลยาณพจน์ (มีวาจางาม กล่าวกัลยาณพจน์ รู้จักพูด รู้จักเจรจанаศรัทธาและนำปัญญา — *Kalyāṇavāca*: to have lovely and convincing speech)

4. เป็นฌานลาภี (ได้แคล่วคล่องในฌาน 4 ที่เป็นเครื่องอยู่สุขสบายในปัจจุบัน — *Jhānalābhī*: to be able to gain pleasure of the Four Absorptions at will)

5. ประจักษ์แจ้งวิมุตติ (บรรลุนิโรธวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ลีนอาสวะแล้ว — *Vimuttisacchikattā*: to have gained the Deliverance)

A.III.262.

อง.ปญจก.22/232/290.

[253] อาวาสสิกขธรรม 5³ (คุณสมบัติของเจ้าอาวาส หมวดที่ 3 ประเภทอาวาสโสภณ คือทำวัดให้งาม — *Āvāsika-dhamma*: qualities of an incumbent or abbot who graces the monastery)

1. มีศีล (ตั้งอยู่ในศีล สำรวมในพระปาฏิโมกข์ ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย — *Sīlavā*: to have good conduct)

2. เป็นพหูสูต (ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก รู้หลักพระธรรมวินัย มีความรู้ความเข้าใจกว้างขวางลึกซึ้ง — *Bahussuta*: to have great learning)

3. มีกัลยาณพจน์ (มีวาจางาม กล่าวกัลยาณพจน์ รู้จักพูด รู้จักเจรจанаศรัทธาและนำปัญญา — *Kalyāṇavāca*: to have lovely and convincing speech)

4. สามารถกล่าวธรรมมีกถา (สามารถกล่าวสอนธรรมให้ผู้มาหาเห็นแจ่มชัด ยอมรับไปปฏิบัติ ใจให้แจ่มใส และเบิกบานใจ — *Dhammikathāya sandassaka*: to be able to teach, incite, rouse and satisfy those who visit him with talk on the Dhamma)

5. เป็นฌานลาภี (ได้แคล่วคล่องในฌาน 4 ที่เป็นเครื่องอยู่สุขสบายในปัจจุบัน — *Jhāna-lābhī*: to be able to gain pleasure of the Four Absorptions at will)

A.III.262.

อง.ปญจก.22/233/291.

[254] อาวาสิกธรรม 5⁴ (คุณสมบัติของเจ้าอาวาส *หมวดที่ 4 ประเภทมีอุปการะมาก แก้วัด* — *Āvāsika-dhamma*: qualities of an incumbent or abbot who is of great service to his monastery)

1. มีศีล (ตั้งอยู่ในศีล สำรวมในพระปาฏิโมกข์ ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย — *Sīlavā*: to have good conduct)

2. เป็นพหูสูต (ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก รู้หลักพระธรรมวินัย มีความรู้ความเข้าใจกว้างขวางลึกซึ้ง — *Bahussuta*: to have great learning)

3. รู้จักปฏิสังขรณ์ (เอาใจใส่ดูแลซ่อมแซมเสนาสนะและสิ่งของที่ชำรุดหักพัง — *Khaṇḍa-phullapaṭisaṅkharaka*: to repair broken and dilapidated things)

4. บอกกล่าวในคราวจะได้ทำบุญแก้มหาสงฆ์ (เมื่อมีสงฆ์หมู่ใหญ่มาจากต่างถิ่นต่างแคว้น ขนขวายบอกชาวบ้านผู้ปวารณาไว้ให้มาทำบุญ — *Puñṇakaraṇāyārocaka*: to inform the householders of the arrival of incoming monks in order that the former may make merit)

5. เป็นฌานลาภี (ได้แคล่วคล่องในฌาน 4 ที่เป็นเครื่องอยู่สุขสบายในปัจจุบัน — *Jhāna-lābhī*: to be able to gain pleasure of the Four Absorptions at will)

A.III.263.

อง.ปญจก.22/234/292.

[255] อาวาสิกธรรม 5⁵ (คุณสมบัติของเจ้าอาวาส *หมวดที่ 5 ประเภทอนุเคราะห์ คฤหัสถ์* — *Āvāsika-dhamma*: qualities of an incumbent or abbot who is kind to lay people)

1. ชักนำคฤหัสถ์ให้ถือปฏิบัติในอริศีล (เอาใจใส่ชักชวนแนะนำชาวบ้านให้สมาทานในอริศีล คือ ให้รักษาศีล 5 ที่เป็นพื้นฐานเพื่อก้าวขึ้นสู่คุณความดีที่สูงขึ้นไป — *Adhisīle samādapaka*: to incite them to higher virtue) อริศีลในที่นี้ ท่านอธิบายว่า ได้แก่เบญจศีลที่เป็นไปเพื่อคุณเบื้องสูง

2. ยังคฤหัสถ์ให้ตั้งอยู่ในธรรมทัศนะ (เอาใจใส่ชี้แจงแสดงธรรมแนะนำชาวบ้านให้รู้เห็นเข้าใจธรรม — *Dhammadassane nivesaka*: to encourage them in the discernment of truth or the vision of the doctrine)

3. ไปเยี่ยมให้สติคนเจ็บไข้ — *Gilānasatuppādaka*: to visit the sick and rouse them to mindfulness and awareness)

4. บอกกล่าวในคราวจะได้ทำบุญแก้มหาสงฆ์ (เมื่อมีสงฆ์หมู่ใหญ่มาจากต่างถิ่นต่างแคว้น

ชวนชวายนบอกชาวบ้านผู้ปวารณาไว้ให้มาทำบุญ — *Puññakaraṇāyārocaka*: to inform the householders of the arrival of incoming monks in order that the former may make merit)

5. ไม่ทำศรัทธาไทยให้ตกไป (ชาวบ้านถวายโภชนะใดๆ จะด้อยหรือดี ก็ฉันด้วยตนเอง ไม่ทำของที่เขากวายเป็นศรัทธาให้หมดคุณค่าไปเสีย — *Saddhādeyyāvinipātaka*: to eat any given food himself, whether it is mean or choice, not frustrating the gift of faith)

A.III.263.

อง.ปญจก.22/235/292.

[256] อาวาสกัณฐกรรม 5⁶ (คุณสมบัติของเจ้าอาวาส หมวดที่ 6 ประเภทมีความสุข ความเจริญดุจได้รับเชิญขึ้นไปอยู่ในสวรรค์ — *Āvāsika-dhamma*: qualities of an incumbent or abbot who is prosperous as if put in heaven)

1. พิจารณาใคร่ครวญโดยรอบคอบแล้ว จึงกล่าวตำหนิติเตียนบุคคลที่ควรตำหนิติเตียน — to speak in blame of a person deserving blame only after deliberately testing and plumbing the matter.

2. พิจารณาใคร่ครวญโดยรอบคอบแล้ว จึงกล่าวยกย่องสรรเสริญบุคคลที่ควรยกย่องสรรเสริญ — to speak in praise of a person deserving praise only after deliberately testing and plumbing the matter.

3. พิจารณาใคร่ครวญโดยรอบคอบแล้ว จึงแสดงความไม่เลื่อมใส ในฐานะอันไม่ควรเลื่อมใส — to show disbelief in what deserves disbelief only after deliberately testing and plumbing the matter.

4. พิจารณาใคร่ครวญโดยรอบคอบแล้ว จึงแสดงความเลื่อมใส ในฐานะอันควรเลื่อมใส — to show appreciation in what deserves appreciation only after deliberately testing and plumbing the matter.

5. ไม่ยังศรัทธาไทยให้ตกไป — not to frustrate the gift of faith.

เจ้าอาวาสที่ประพฤติดังนี้ ย่อมเลื่อมใสถูกจับไปขังในนรก.

A.III.264.

อง.ปญจก.22/236/293.

[257] อาวาสกัณฐกรรม 5⁷ (คุณสมบัติของเจ้าอาวาส หมวดที่ 7 ประเภทมีความสุข ความเจริญดุจได้รับเชิญขึ้นไปอยู่ในสวรรค์ อีกหมวดหนึ่ง — *Āvāsika-dhamma*)

1. พิจารณาใคร่ครวญโดยรอบคอบแล้ว จึงกล่าวตำหนิติเตียนบุคคลที่ควรตำหนิติเตียน — *Anuviccavaṇṇabhāsaka*: to speak in blame of a person deserving blame only after deliberately testing and plumbing the matter.

2. พิจารณาใคร่ครวญโดยรอบคอบแล้ว จึงกล่าวยกย่องสรรเสริญบุคคลที่ควรยกย่องสรรเสริญ — *Anuviccāvaṇṇabhāsaka*: to speak in praise of a person deserving

praise only after deliberately testing and plumbing the matter.

3. ไม่มีอวาสมัจฉริยะ คือ ไม่ตระหนี่หวงแหนที่อยู่อาศัย — *Na āvāsamaccharī*: not to be stingy as to lodging)

4. ไม่มีกุลมัจฉริยะ คือ ไม่ตระหนี่หวงแหนตระกูลอุปฐาก — *Na kulamaccharī*: not to be stingy as to supporting families)

5. ไม่มีลาภมัจฉริยะ คือ ไม่ตระหนี่หวงแหนลาภ — *Na lābhamaccharī*: not to be stingy as to gain)

นอกจากนี้ ยังมีอวาสิกธรรมประเภทมีความสุขความเจริญเหมือนได้รับเชิญไปอยู่ในสวรรค์ อีก 3 หมวด แต่มีความแตกต่างเพียงเล็กน้อย หรือกำหนดได้ง่าย คือ

หมวดหนึ่ง เปลี่ยนเฉพาะข้อ 5 เป็น *ไม่ยังศรัทธาไทยให้ตกไป*

อีกหมวดหนึ่ง เปลี่ยน 4 ข้อต้นเป็นเรื่องมัจฉริยะทั้งหมด คือ เป็น *ไม่มีอวาสมัจฉริยะ, ไม่มีกุลมัจฉริยะ, ไม่มีลาภมัจฉริยะ, ไม่มีวัณณมัจฉริยะ* ส่วนข้อสุดท้ายเป็น *ไม่ยังศรัทธาไทยให้ตกไป*

อีกหมวดหนึ่ง เปลี่ยนเป็นเรื่องมัจฉริยะทั้ง 5 ข้อ คือ *เป็นผู้ไม่มีมัจฉริยะทั้ง 5*

ดู [233] มัจฉริยะ 5.

A.III.264-6.

อง.ปญจก.22/237-240/293-295.

[258] อินทรีย์ 5 (ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน — *Indriya*: controlling faculty)

1. ศรัทธา (ความเชื่อ — *Saddhā*: confidence)

2. วิริยะ (ความเพียร — *Viriya*: energy; effort)

3. สติ (ความระลึกได้ — *Sati*: mindfulness)

4. สมาธิ (ความตั้งใจมั่น — *Samādhi*: concentration)

5. ปัญญา (ความรู้ทั่วชัด — *Paññā*: wisdom; understanding)

หมวดธรรมนี้เรียกอย่างหนึ่งว่า *พละ 5* ที่เรียกว่า *พละ* เพราะความหมายว่า เป็นพลัง ทำให้เกิดความมั่นคง ซึ่งความไว้ศรัทธาเป็นต้น แต่ละอย่างจะเข้าครอบงำไม่ได้ ส่วนที่เรียกว่า *อินทรีย์* เพราะความหมายว่า เป็นใหญ่ในการกระทำหน้าที่แต่ละอย่างๆ ของตน คือเป็นเจ้าการในการครอบงำเสียซึ่งความไว้ศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่าน และความหลงตามลำดับ

ดู [228] พละ 5.

S.V.191-204; 235-237; Ps.II.1-29.

ส.ม.19/843-900/256-271; 1061-1069/310-312; ขุ.ปฏ.31/423-463/300-344.

[259] อุบาสกธรรม 5 (ธรรมของอุบาสกที่ดี, สมบัติ หรือองค์คุณของอุบาสก อย่างเยี่ยม — *Upāsaka-dhamma*: qualities of an excellent lay disciple)

1. มีศรัทธา (to be endowed with faith)
2. มีศีล (to have good conduct)
3. ไม่ถือมงคลตื่นข่าว เชื่อกรรม ไม่เชื่อบุญ คือ มุ่งหวังผลจากการกระทำและการงาน มิใช่จากโชคลางและสิ่งที่ตื่นกันว่าขลังศักดิ์สิทธิ์ (not to be superstitious, believing in deeds, not luck)
4. ไม่แสวงหาทักษิไณยภายนอกหลักคำสอนนี้ คือ ไม่แสวงหาเขตบุญนอกหลักพระพุทธศาสนา (not to seek for the gift-worthy outside of the Buddha's teaching)
5. กระทำความสนับสนุนในพระศาสนานี้เป็นเบื้องต้น คือ ขวนขวายในการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา (to do his first service in a Buddhist cause)

ธรรม 5 อย่างนี้ ในบาลีที่เรียกว่า *ธรรมของอุบาสกวัตน* (อุบาสกแก้ว) หรือ *ธรรมของอุบาสกปทุม* (อุบาสกดอกบัว)

ดู [260] อุบาสกธรรม 7 ด้วย.

A.III.206.

อญ.ปญจก.22/175/230.

[260] อุบาสกธรรม 7 (ธรรมที่เป็นไปเพื่อความเจริญของอุบาสก — *Upāsaka-dhamma*: qualities conducive to the progress of a lay disciple)

1. ไม่ขาดการเยี่ยมเยือนพบปะพระภิกษุ (not to fail to see the monks)
2. ไม่ละเลยการฟังธรรม (not to neglect to hear the Teaching)
3. ศึกษาในอริศีล (to train oneself in higher virtue)
4. มากด้วยความเลื่อมใสในภิกษุทั้งหลาย ทั้งที่เป็นเถระ นวกะ และปุณกลาง (to be full of confidence in the monks, whether elder, newly ordained or mid-term)
5. ไม่ฟังธรรมด้วยตั้งใจจะคอยเพ่งโทษติเตียน (to listen to the Dhamma not in order to criticize)
6. ไม่แสวงหาทักษิไณยภายนอกหลักคำสอนนี้ (not to seek for the gift-worthy outside of the Buddha's teaching)
7. กระทำความสนับสนุนในพระศาสนานี้เป็นเบื้องต้น คือ ขวนขวายในการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา (to do his first service in a Buddhist cause)

ธรรม 7 นี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า *สัมปทาของอุบาสก* (สมบัติของอุบาสก — accomplishments of a lay disciple.)

A.IV.25,26.

อญ.สตตก.23/27,28/26,27.

ฉัฏฐกะ — หมวด 6

Groups of Six

(including related groups)

[261] **การวระ หรือ การวตา 6** (ความเคารพ, การถือเป็นสิ่งสำคัญที่จะพึงใส่ใจและปฏิบัติด้วยความเอื้อเฟื้อ หรือด้วยความหนักแน่นจริงจัง, การมองเห็นคุณค่าและความสำคัญแล้วปฏิบัติต่อบุคคลหรือสิ่งนั้นโดยถูกต้อง ด้วยความจริงใจ — *Gārava, Gāravatā*: reverence; esteem; attention; respect; appreciative action)

1. **สัตถุการวตา** (ความเคารพในพระศาสดา — reverence for the Master) ข้อนี้บางแห่งเขียนเป็น *พุทธการวตา* (ความเคารพในพระพุทธเจ้า — *Satthu-gāravatā*: reverence for the Buddha)
2. **ธัมมการวตา** (ความเคารพในธรรม — *Dhamma-gāravatā*: reverence for the Dhamma)
3. **สังฆการวตา** (ความเคารพในสงฆ์ — *Sanṅha-gāravatā*: reverence for the Order)
4. **สิกขาการวตา** (ความเคารพในการศึกษา — *Sikkhā-gāravatā*: reverence for the Training)
5. **อัปปมาทการวตา** (ความเคารพในความไม่ประมาท — *Appamāda-gāravatā*: reverence for earnestness)
6. **ปฏิสันถการวตา** (ความเคารพในปฏิสันถาร — *Paṭisanthāra-gāravatā*: reverence for hospitality)

ธรรม 6 อย่างนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแห่งภิกษุ.

A.III.330.

อญ.ฉก. 22/303/368.

[262] **จริต หรือ จริยา 6** (ความประพฤติดปกติ, ความประพฤติซึ่งหนักไปทางใดทางหนึ่งอันเป็นปกติประจำอยู่ในสันดาน, พื้นเพของจิต, อุปนิสัย, พื้นนิสัย, แบบหรือประเภทใหญ่ๆ แห่งพฤติกรรมของคน — *Carita, Cariyā*: intrinsic nature of a person; characteristic behaviour; character; temperament)

ตัวความประพฤติเรียกว่า *จริยา* บุคคลผู้มีความประพฤติอย่างนั้นๆ เรียกว่า *จริต*

1. **ราคะจริต** (ผู้มีราคะเป็นความประพฤติดปกติ, ประพฤติหนักไปทางรักสวรั้งงาม — *Rāga-carita*: one of lustful temperament) กรรณฐานคู่ปรับสำหรับแก้ คือ อสุภะและกายคตาสติ
2. **โทสะจริต** (ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติดปกติ, ประพฤติหนักไปทางใจร้อนหงุดหงิด — *Dosa-carita*: one of hating temperament) กรรณฐานที่เหมาะสม คือ พรหมวิหารและกสิณ โดยเฉพาะวัณณกสิณ
3. **โมหะจริต** (ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติดปกติ, ประพฤติหนักไปทางเขลา เหาซึม เื่องงง งามาย — *Moha-carita*: one of deluded temperament) กรรณฐานที่แก้คือ กุศล คือ อานาปานสติ และพึง

แก้ด้วยการเรียน ถาม ฟังธรรม สนทนาธรรมตามกาล หรืออยู่กับครู

4. สัทธาจริต (ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติปกติ, ประพฤติหนักไปทางมีจิตซาบซึ้ง ชื่นบาน น้อมใจเลื่อมใสโดยง่าย — *Saddhā-carita*: one of faithful temperament) พึงชักนำไปใน สิ่งที่ควรแก่ความเลื่อมใส และความเชื่อที่มีเหตุผล เช่น พิจารณาอนุสติ 6 ข้อต้น

5. พุทธิจริต หรือ ญาณจริต (ผู้มีความรู้เป็นความประพฤติปกติ, ประพฤติหนักไปทางใช้ ความคิดพิจารณา — *Buddhi-carita* or *Nāṇa-carita*: one of intelligent temperament) พึงส่งเสริมด้วยแนะนำให้ใช้ความคิดในทางที่ชอบ เช่น พิจารณาไตรลักษณ์ กรรมฐานที่เหมาะสม คือ มรณสติ อุปสมานสติ จตุธาตุววัฏฐาน และอาหาเรปฏิกูลสัญญา

6. วิตกจริต (ผู้มีวิตกเป็นความประพฤติปกติ, ประพฤติหนักไปทางนึกคิดจับจดฟุ้งซ่าน — *Vitakka-carita*: one of speculative temperament) พึงแก้ด้วยสิ่งที่สะกดอารมณ์ เช่น เจริญอานาปานสติ หรือเพ่งกลืน เป็นต้น

Nd¹359, 453; Nd²138; Vism.101

ขุ.ม.29/727/435; 889/555; ขุ.จ.30/492/242; วิสุทฺธิ.1/127.

[263] เจตนา หรือ สัญเจตนา 6 หมวด (ความตั้งใจ, ความตั้งใจ, ความจำนง, ความ แสวงหาอารมณ์ — *Cetanā*; *Saṅcetanā*: volition; choice; will)

1. รูปสัญญาเจตนา (ความจำนงรูป — *Rūpa-saṅcetanā*: volition concerning visible objects; choice of forms; will directed to forms)

2. สัททสัญญาเจตนา (ความจำนงเสียง — *Sadda~*: volition concerning audible objects; choice of sounds; will directed to sounds)

3. คันธสัญญาเจตนา (ความจำนงกลิ่น — *Gandha~*: volition concerning odorous objects; choice of odours; will directed to odours)

4. รสสัญญาเจตนา (ความจำนงรส — *Rasa~*: volition concerning sapid objects; choice of tastes; will directed to tastes)

5. โผฏฐัพพสัญญาเจตนา (ความจำนงโผฏฐัพพะ — *Phoṭṭhabba~*: volition concerning tangible objects; choice of tangible objects; will directed to bodily impressions)

6. ธรรมสัญญาเจตนา (ความจำนงธรรมารมณ์ — *Dhamma~*: volition concerning ideational objects; choice of ideas; will directed to mental objects)

ทกอย่างนี้ เรียกเต็มตามศัพท์ว่า *เจตนากาย* หรือ *สัญญาเจตนากาย 6* (กองเจตนา หมวด เจตนา — bodies of choice; classes of volition)

D.III.244; S.III.64; Vbh.102.

ที.ป.11/310/255; ส.ข.17/116/74; อภิ.วิ.35/159/132.

[264] ตัณหา 6 (ความทะยานอยาก — *Taṇhā*: craving)

1. รูปตัณหา (อยากได้รูป — *Rūpa-taṇhā*: craving for forms)

2. สัททตัณหา (อยากได้เสียง — *Sadda~*: craving for sounds)

3. คันธตัณหา (อยากได้กลิ่น — *Gandha~*: craving for odours)
4. รสตัณหา (อยากได้รส — *Rasa~*: craving for tastes)
5. โภกฺขุพฺพตัณหา (อยากได้โภกฺขุพฺพะ — *Phoṭṭhabba~*: craving for tangible objects)
6. ธัมมตัณหา (อยากในธรรมารมณ์ — *Dhamma~*: craving for mental objects)

หกอย่างนี้ เรียกเต็มตามศัพท์ว่า *ตัณหากาย 6* (กองตัณหา, หมวดตัณหา — bodies or classes of craving)

D.III.244,280; S.II.3; Vbh.102.

ที่.ป.11/311/256; 425/303; ส.น.16/10/3; อภ.วิ.35/159/132.

[☆☆☆] ทวาร 6 ดู [78] ทวาร 6.

[265] ทิศ 6 (บุคคลประเภทต่างๆ ที่เราต้องเกี่ยวข้องกับสัมพันธทางสังคมดุจทิศที่อยู่รอบตัว — *Disā*: directions; quarters)

1. ปุรัตถิมทิศ (ทิศเบื้องหน้า คือ ทิศตะวันออก ได้แก่ มารดาบิดา เพราะเป็นผู้มีอุปการะแก่เรามาก่อน — *Puratthima-disā*: parents as the east or the direction in front)

ก. บุตรธิดาพึงบำรุงมารดาบิดา ผู้เป็นทิศเบื้องหน้า ดังนี้

- 1) ท่านเลี้ยงเรามาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ
- 2) ช่วยทำการงานของท่าน
- 3) ดำรงวงศ์สกุล
- 4) ประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็นทายาท
- 5) เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน

In five ways a child should minister to his parents as the eastern quarter (saying to himself):

- a) Having been supported by them, I will support them in my turn.
- b) I will do their work for them.
- c) I will keep up the honour and the traditions of my family.
- d) I will make myself worthy of my heritage.
- e) I will make offerings, dedicating merit to them after their death.*

ข. บิดามารดาอย่ามอมเมาเคราะห์บุตรธิดา ดังนี้

- 1) ห้ามปรามจากความชั่ว
- 2) ให้ตั้งอยู่ในความดี
- 3) ให้ศึกษาศิลปวิทยา

* แปลอีกอย่างว่า "I will grant donations on their behalf."

- 4) หาคู่ครองที่สมควรให้
- 5) มอบทรัพย์สมบัติให้ในโอกาสอันสมควร

In five ways his parents, thus served as the eastern quarter, show their love for him:

- a) They keep him back from evil.
- b) They train him in virtue.
- c) They have him taught arts and sciences.
- d) They arrange for his marriage to a suitable wife.
- e) They hand over his inheritance to him in due time.

2. ทักษิณทิศ (ทิศเบื้องขวา คือ ทิศใต้ ได้แก่ ครูอาจารย์ เพราะเป็นทักษิณบุคลควรแก่การบูชาคุณ — *Dakkhina-disā*: teachers as the south or the direction in the right)

ก. ศิษย์พึงบำรุงครูอาจารย์ ผู้เป็นทิศเบื้องขวา ดังนี้

- 1) ลูกต้อนรับ
- 2) เข้าไปหา (เพื่อบำรุง คอยรับใช้ ปรีกษา ชักถาม และรับคำแนะนำ เป็นต้น)*
- 3) ไฟใจเรียน (คือ มีใจรัก เรียนด้วยศรัทธา และรู้จักฟังให้เกิดปัญญา)**
- 4) ประนบัติ ช่วยบริการ
- 5) เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ (คือ เอาจริงเอาจัง ถือเป็นกิจสำคัญ)

In five ways a pupil should minister to his teachers as the southern quarter:

- a) by rising to receive them.
- b) by waiting upon them.
- c) by eagerness to learn.
- d) by personal service.
- e) by attentively learning the arts and sciences.

ข. ครูอาจารย์ย่อมอนุเคราะห์ศิษย์ ดังนี้

- 1) ฝึกฝนแนะนำให้เป็นคนดี
- 2) สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
- 3) สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง
- 4) ยกย่องให้ปรากฏในหมู่คณะ
- 5) สร้างเครื่องคุ้มภัยในสารทิศ (สอนฝึกให้รู้จักเลี้ยงตัวรักษาตนในอันที่จะดำเนินชีวิตต่อไปด้วยดี รับรองความรู้ความประพฤดีให้เป็นที่ยอมรับในการไปประกอบอาชีพเป็นอยู่

* อุปปัจจาน

** สุตสุสา (= ฟังด้วยดี)

ได้ด้วยดี)

In five ways his teachers, thus served as the southern quarter, show their love for him:

- a) They train him so that he is well-trained.
- b) They teach him in such a way that he understands and remembers well what he has been taught.
- c) They thoroughly instruct him in the lore of every art.
- d) They introduce him to his friends and companions.
- e) They provide for his safety and security in every quarter.

3. ปัจฉิมทิศ (ทิศเบื้องหลัง คือ ทิศตะวันตก ได้แก่ บุตรภรรยา เพราะมีขึ้นภายหลังและคอยเป็นกำลังสนับสนุนอยู่ข้างหลัง — *Pacchima-disā*: wife and children as the west or the direction behind)

ก. สามีพึงบำรุงภรรยา ผู้เป็นทิศเบื้องหลัง ดังนี้

- 1) ยกย่องให้เกียรติสมกับฐานะที่เป็นภรรยา
- 2) ไม่ดูหมิ่น
- 3) ไม่นอกใจ
- 4) มอบความเป็นใหญ่ในงานบ้านให้
- 5) หาเครื่องประดับมาให้เป็นของขวัญตามโอกาส

In five ways a husband should serve his wife as the western quarter:

- a) by honouring her.
- b) by being courteous to her.
- c) by being faithful to her.
- d) by handing over authority to her.
- e) by providing her with ornaments.

ข. ภรรยาย่อมอนุเคราะห์สามี ดังนี้

- 1) จัดงานบ้านให้เรียบร้อย
- 2) สงเคราะห์ญาติมิตรทั้งสองฝ่ายด้วยดี
- 3) ไม่นอกใจ
- 4) รักษาทรัพย์สมบัติที่หามาได้
- 5) ขยันไม่เกียจคร้านในงานทั้งปวง

In five ways his wife, thus served as the western quarter, shows her love for him:

- a) The household affairs are to be well managed.
- b) She should be hospitable and helpful to friends and relations of both hers and his.
- c) She should be faithful to him.
- d) She should take care of the goods he brings home.
- e) She should be skilful and industrious in all her duties.

4. อุตตรทิศ (ทิศเบื้องซ้าย คือ ทิศเหนือ ได้แก่ มิตรสหาย เพราะเป็นผู้ช่วยให้ข้ามพ้นอุปสรรคภัยอันตราย และเป็นกำลังสนับสนุน ให้บรรลุความสำเร็จ — *Uttara-disā*: friends and companions as the north or the direction in the left)

ก. บุคคลพึงบำรุงมิตรสหาย ผู้เป็นทิศเบื้องซ้าย ดังนี้

- 1) เผื่อแผ่แบ่งปัน
- 2) พุดจาพินิจ
- 3) ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน
- 4) มีตนเสมอ ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน
- 5) ซื่อสัตย์จริงใจต่อกัน

In five ways a clansman should serve his friends and associates as the northern quarter:

- a) by generosity.
- b) by kind words.
- c) by helping them and acting for their welfare.
- d) by putting them on equal terms.
- e) by being sincere to them.

ข. มิตรสหายย่อมอนุเคราะห์ตอบ ดังนี้

- 1) เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาป้องกัน
- 2) เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สมบัติของเพื่อน
- 3) ในคราวมีภัย เป็นที่พึ่งได้
- 4) ไม่ละทิ้งในยามทุกข์ยาก
- 5) นับถือตลอดถึงวงศ์ญาติของมิตร

In five ways his friends and associates, thus served as the northern quarter, show their love for him:

- a) They protect him when he is careless.

- b) They guard his property when he is careless.
- c) They are a refuge for him when he is in danger.
- d) They do not leave him in his troubles.
- e) They show due respect to other members of his family.

5. เหตุฐิมทิต (ทิศเบื้องล่าง ได้แก่ คนรับใช้และคนงาน เพราะเป็นผู้ช่วยทำงานต่างๆ เป็นฐานกำลังให้ — *Heṭṭhima-disā*: servants and workmen as the nadir)

ก. นายพึงบำรุงคนรับใช้และคนงาน ผู้เป็นทิศเบื้องล่าง ดังนี้

- 1) จัดการงานให้ทำตามความเหมาะสมกับกำลังความสามารถ
- 2) ให้ค่าจ้างรางวัลสมควรแก่งานและความเป็นอยู่
- 3) จัดสวัสดิการดี มีช่วยรักษาพยาบาลในยามเจ็บไข้ เป็นต้น
- 4) ได้ของแปลกๆ พิเศษมา ก็แบ่งปันให้
- 5) ให้มีวันหยุดและพักผ่อนหย่อนใจตามโอกาสอันควร

In five ways a master should serve his servants and workmen as the lower quarter:

- a) by assigning them work according to their strength.
- b) by giving them due food and wages.
- c) by caring for them in sickness.
- d) by sharing with them unusual luxuries.
- e) by giving them holidays and leave at suitable time.

ข. คนรับใช้และคนงานย่อมอนุเคราะห์นาย ดังนี้

- 1) เริ่มทำงานก่อนนาย
- 2) เลิกงานทีหลังนาย
- 3) ถือเอาแต่ของที่นายให้
- 4) ทำงานให้เรียบร้อยและดียิ่งขึ้น
- 5) นำเกียรติคุณของนายไปเผยแพร่

In five ways his servants and workmen, thus served as the lower quarter, show their love for him:

- a) They get up to work before him.
- b) They go to rest after him.
- c) They take only what is given to them.
- d) They do their work well.
- e) They spread about his praise and good name.

6. อุปริมทิศ (ทิศเบื้องบน ได้แก่ สมณพราหมณ์ คือ พระสงฆ์ เพราะเป็นผู้สูงด้วยคุณธรรม และเป็นผู้นำทางจิตใจ — *Uparima-disā: monks as the zenith*)

ก. คฤหัสถ์ย่อมบำรุงพระสงฆ์ ผู้เป็นทิศเบื้องบน ดังนี้

- 1) จะทำสิ่งใด ก็ทำด้วยเมตตา
- 2) จะพูดสิ่งใด ก็พูดด้วยเมตตา
- 3) จะคิดสิ่งใด ก็คิดด้วยเมตตา
- 4) ต้อนรับด้วยความเต็มใจ
- 5) อุปถัมภ์ด้วยปัจจัย 4

In five ways a clansman should serve monks and Brahmins as the upper quarter:

- a) by kindly acts.
- b) by kindly words.
- c) by kindly thoughts.
- d) by keeping open house to them.
- e) by supplying them with their material needs.

ข. พระสงฆ์ย่อมอนุเคราะห์คฤหัสถ์ ดังนี้

- 1) ห้ามปรามจากความชั่ว
- 2) ให้ตั้งอยู่ในความดี
- 3) อนุเคราะห์ด้วยความปรารถนาดี
- 4) ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง
- 5) ทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง
- 6) บอกทางสวรรค์ คือทางชีวิตที่มีความสุขความเจริญให้

In six ways the monks, thus served as the upper quarter, show their love for him:

- a) They keep him back from evil.
- b) They encourage him to do good.
- c) They feel for him with kindly thoughts.
- d) They teach him what he has not heard before.
- e) They correct and clarify what he has learnt.
- f) They show him the way to heaven.

ผู้ปฏิบัติดังกล่าวนี้ชื่อว่า ปกปักษ์รักษาทั่วทุกทิศให้เป็นแดนเกษมสุขปลอดภัย

[☆☆] ธาตุ 6 ดู [148] ธาตุ 6.

[☆☆] บัญญัติ 6 ดู [28] บัญญัติ 2, 6.

[266] ปิยรูป สาตรูป 6 × 10 (สิ่งที่มีสภาน่ารักน่าชื่นใจ เป็นที่เกิดและเป็นที่ตั้งของตัณหา — *Piyarūpa sātārūpa*: delightful and pleasurable things)

หมวด 1 ดู [276] อายตนะภายใน 6

หมวด 2 ดู [277] อายตนะภายนอก 6

หมวด 3 ดู [268] วิญญาณ 6

หมวด 4 ดู [272] สัมผัส 6

หมวด 5 ดู [113] เวทนา 6

หมวด 6 ดู [271] สัญญา 6

หมวด 7 ดู [263] สัญเจตนา 6

หมวด 8 ดู [264] ตัณหา 6

หมวด 9 ได้แก่ วิตก 6 คือ รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ัมมวิตก (ความตรึงตรึงเกี่ยวกับรูป ฯลฯ — *Vitakka*: thought-conception concerning visual forms, etc.)

หมวด 10 ได้แก่ วิจาร 6 คือ รูปวิจาร สัททวิจาร คันธวิจาร รสวิจาร โผฏฐัพพวิจาร ัมมวิจาร (ความตรองเกี่ยวกับรูป ฯลฯ — *Vicāra*: discursive thought concerning visual forms, etc.)

D.II.308; M.I.62.

ที.ม.10/297/343; ม.ม.12/147/120.

[267] ภัพพาธรรม 6 (ธรรมอันทำให้เป็นผู้ควรที่จะบรรลุกุศลธรรมที่ยังไม่บรรลุ และทำกุศลธรรมที่บรรลุแล้วให้เจริญเพิ่มพูน, คุณสมบัติที่ทำให้เป็นผู้ควร เหมาะ สามารถ หรือ พร้อมที่จะได้จะถึงสิ่งดีงามที่ยังไม่ได้ไม่ถึง และทำสิ่งดีงามที่ได้ถึงแล้วให้เจริญเพิ่มพูน — *Bhabbatā-dhamma*: qualities making one fit for attaining the wholesome not yet attained and augmenting the wholesome already attained)

1. ฉลาดในหลักความเจริญ คือ รู้เข้าใจกระบวนการเหตุปัจจัยที่จะทำให้เกิดความเจริญเพิ่มพูน (to be knowledgeable about improvement or gain)

2. ฉลาดในหลักความเสื่อม คือ รู้เข้าใจกระบวนการเหตุปัจจัยที่จะทำให้เกิดความสูญเสียเสื่อมสลาย (to be knowledgeable about loss or decline)

3. ฉลาดในอุบาย คือ รู้เข้าใจชำนาญในวิธีการที่จะแก้ไขจัดทำดำเนินการให้สำเร็จลุล่วง (to be skilful in the means)

4. สร้างฉันทะที่จะบรรลุกุศลธรรมที่ยังมิได้บรรลุ (to arouse the will to attain the good)

one has not attained)

5. ระวังรักษากุศลธรรมที่ได้ลุถึงแล้ว (to maintain the good one has attained)

6. ทำให้สำเร็จจุดหมายด้วยการกระทำต่อเนื่องไม่ยังหยุดหรือขาดตอน (to accomplish one's aim through persevering performance or continuance in action)

A.III.432

อ.จ.ภ.ก.22/350/482

[☆☆☆] วัฒนมฺข 6 ดู [201] วัฒนมฺข 6.

[268] วิญญฺญาณ 6 (ความรู้แจ้งอารมณ์ — *Viññāṇa*: consciousness; sense-awareness)

1. จักขุวิญญฺญาณ (ความรู้อารมณ์ทางตา คือ รู้นัยด้วยตา, เห็น — *Cakkhu-viññāṇa*: eye-consciousness)

2. โสทวิญญฺญาณ (ความรู้อารมณ์ทางหู คือ รู้เสียงด้วยหู, ได้ยิน — *Sota*~: ear-consciousness)

3. ฆานวิญญฺญาณ (ความรู้อารมณ์ทางจมูก คือ รู้กลิ่นด้วยจมูก, ได้กลิ่น — *Ghāṇa*~: nose-consciousness)

4. ชิวหาวิญญฺญาณ (ความรู้อารมณ์ทางลิ้น คือ รู้รสด้วยลิ้น, รู้รส — *Jivhā*~: tongue-consciousness)

5. กายวิญญฺญาณ (ความรู้อารมณ์ทางกาย คือ รู้โผฏฐัพพะด้วยกาย, รู้สึกกายสัมผัส — *Kāya*~: body-consciousness)

6. มโนวิญญฺญาณ (ความรู้อารมณ์ทางใจ คือ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ, รู้ความนึกคิด — *Mano*~: mind-consciousness)

D.III.243; Vbh.180.

ที.ป.า.11/306/255; อภิ.วิ.35/120/105.

[☆☆☆] เวทนา 6 ดู [113] เวทนา 6.

[269] เวปุลลธรรม 6 (คุณสมบัติที่จะทำให้เป็นผู้เติบโตใหญ่ไพศาลในธรรมหรือคุณความดีทั้งหลายในเวลาไม่นาน — *Vepulla-dhamma*: qualities leading to the attainment of greatness and full development in wholesome states)

1. อาโลกพหุโล (เป็นผู้มากด้วยความสว่างแห่งปัญญาหยั่งรู้ — *Āloka*bahulo: to be rich in the lustre of wisdom or clarity of vision)

2. โยคพหุโล (เป็นผู้มากด้วยความเพียรประกอบการ — *Yoga*bahulo: to be devoted to the endeavour)

3. เวทพหุโล (เป็นผู้มากด้วยความเบิกบานใจ คือ มีปีติปราโมทย์อยู่เสมอ — *Veda*bahulo: to be full of joy and cheerfulness)

4. อสนตฺถุจิพหุโล (เป็นผู้มากด้วยความไม่สันโดษในกุศลธรรมทั้งหลาย คือ ไม่รู้อิ่มไม่รู้พอใน

การบำเพ็ญความดี — *Asantutṭhibahulo*: to be full of intellectual discontent with the good already achieved)

5. อนิกขิตตธุโร (ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย — *Anikkhattadhuro*: not to shirk the responsibility of cultivating the good)

6. อุตตริญจ ปตาเรติ (เพียรพยายามทำกิจบัดนี้ให้ลุล่วง ก้าวสู่คุณความดีที่สูงยิ่งขึ้นไป — *Uttariṇca patāreti*: to strive perseveringly for further attainments)

A.III.432

อญ.ฉก.22/351/482

[270] สวรรค์ 6 (ภพที่มีอารมณ์อันเลิศ, โลกที่มีแต่ความสุข, เทวโลก, ในที่นี้หมายถึงเฉพาะสวรรค์ชั้นกามาวจร คือ ชั้นที่ยังเกี่ยวข้องกับกาม ซึ่งเรียกเต็มว่า *กามาวจรสวรรค์* หรือ *กามาวจรสวรรค์ 6* — *Sagga*: the six heavens of the sense-sphere) เรียงจากชั้นต่ำขึ้นไปดังนี้

1. จาตุมหาราชิกา (สวรรค์ที่ท้าวมหาราช 4 หรือท้าวจตุโลกบาล ปกครอง — *Cātummahārājikā*: The realm of the Four Great Kings คือ ท้าวอรรครฐ จอมคนธรรพ์ ครองทิศตะวันออก; ท้าววิรูปักษ์ จอมกุมภภัณฑ์ ครองทิศใต้; ท้าววิรูปักษ์ จอมนาค ครองทิศตะวันตก; ท้าวกุเวร หรือ เวสสวัณ จอมยักษ์ ครองทิศเหนือ)

2. ดาวดึงส์ (แดนที่อยู่แห่งเทพ 33 มีท้าวสักกะ หรือพระอินทร์เป็นจอมเทพ บางทีเรียก *ไตรตรึงส์* — *Tāvatisā*: the realm of the Thirty-three Gods)

3. ยามา (แดนที่อยู่แห่งเทพผู้ปราศจากทุกข์ มีท้าวสุยามเป็นผู้ปกครอง — *Yāmā*: the realm of the Yāma Gods)

4. ดุสิต (แดนที่อยู่แห่งเทพผู้เอิบอิ่มด้วยสิริสมบัติของตน มีท้าวสันดุสิตเป็นจอมเทพ — *Tusitā*: the realm of the satisfied gods) ถือกันว่าเป็นที่อยู่ของพระโพธิสัตว์ในพระชาติสุดท้ายก่อนจะเป็นพระพุทธเจ้า และเป็นที่อุปบัติของพระพุทธรูปมารดา

5. นิมมานรดี (แดนที่อยู่แห่งเทพผู้มีความยินดีในการเนรมิต มีท้าวสุนิมมิตเป็นจอมเทพ ถือกันว่า เทวดาชั้นนี้ ประดิษฐานสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ย่อมเนรมิตได้เอง — *Nimmānaratī*: the realm of the gods who rejoice in their own creations)

6. ประนิมิตวสวัตดี (แดนที่อยู่แห่งเทพผู้ยังอำนาจให้เป็นไปในสมบัติที่ผู้อื่นเนรมิตให้ คือ เสวยสมบัติที่เทพพวกอื่นเนรมิตให้ มีท้าววสวัตดีเป็นจอมเทพ — *Paranimmitavasavattī*: the realm of gods who lord over the creation of others)

คำอธิบายที่แสดงไว้นี้ มาในคัมภีร์รุ่นหลัง เช่น *อภิธรรมัตถวิภาวินี* เป็นต้น

ดู [351] ภูมิ 31.

S.V.423; Comp.138.

ส.ม.19/1681/531; สกค.25.

[☆☆☆] **สังยุตตนิกาย 6** ดู [263] เจตนา 6

[271] **สัญญา 6** (ความกำหนดได้หมายรู้, ความหมายรู้อารมณ์, ความจำได้หมายรู้ — *Saññā*: perception)

1. **รูปสัญญา** (ความหมายรู้รูป เช่นว่า ดำ แดง เขียว ขาว เป็นต้น — *Rūpa-saññā*: perception of form)

2. **สัทสัญญา** (ความหมายรู้เสียง เช่นว่า ดัง เบา ทุ่ม แหลม เป็นต้น — *Sadda~*: perception of sound)

3. **คันธสัญญา** (ความหมายรู้กลิ่น เช่นว่า หอมเหม็น เป็นต้น — *Gandha~*: perception of smell)

4. **รสสัญญา** (ความหมายรู้รส เช่นว่า หวาน เปรี้ยว ขม เค็ม เป็นต้น — *Rasa~*: perception of taste)

5. **โผฏฐัพพสัญญา** (ความหมายรู้สัมผัสทางกาย เช่นว่า อ่อน แข็ง หยาบ ละเอียด ร้อน เย็น เป็นต้น — *Phoṭṭhabba~*: perception of tangible objects)

6. **ธัมมสัญญา** (ความหมายรู้อารมณ์ทางใจ เช่นว่า งาม น่าเกลียด เทียง ไม่เทียง เป็นต้น — *Dhamma~*: perception of mind-objects)

D.III.244; A.III.413.

ที่.ป.11/309/255; อ.จ.ภ.ก.22/334/461.

[272] **สัมผัส หรือ ผัสสะ 6** (ความกระทบ, ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ — *Samphassa, Phassa*: contact; sense-impression)

1. **จักขุสัมผัส** (ความกระทบทางตา คือ ตา + รูป + จักขุวิญญาณ — *Cakkhu-samphassa*: eye-contact)

2. **โสตสัมผัส** (ความกระทบทางหู คือ หู + เสียง + โสตวิญญาณ — *Sota~*: ear-contact)

3. **ฆานสัมผัส** (ความกระทบทางจมูก คือ จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาณ — *Ghāna~*: nose-contact)

4. **ชีวหาสัมผัส** (ความกระทบทางลิ้น คือ ลิ้น + รส + ชิวหาวิญญาณ — *Jivhā~*: tongue-contact)

5. **กายสัมผัส** (ความกระทบทางกาย คือ กาย + โผฏฐัพพะ + กายวิญญาณ — *Kāya~*: body-contact)

6. **มโนสัมผัส** (ความกระทบทางใจ คือ ใจ + ธรรมารมณ์ + มโนวิญญาณ — *Mano~*: mind-contact)

D.III.243; S.II.3.

ที่.ป.11/307/255; ส.น.16/12/4.

[273] **สารณียธรรม 6** (ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความให้ระลึกถึง, ธรรมเป็นเหตุให้ระลึกถึงกัน, ธรรมที่ทำให้เกิดความสามัคคี, หลักการอยู่ร่วมกัน — *Sāraṇiyadhamma*: states of conciliation; virtues for fraternal living) *สารณียธรรม* ก็ใช้

1. เมตตากายกรรม (ตั้งเมตตากายกรรมในเพื่อนพรหมจรรย์ ทั้งต่อหน้าและลับหลัง คือ ช่วยเหลือกิจธุระของผู้ร่วมหมู่คณะด้วยความเต็มใจ แสดงกิริยาอาการสุภาพ เคารพนับถือกัน ทั้งต่อหน้าและลับหลัง — *Mettākāyakamma*: to be amiable in deed, openly and in private)

2. เมตตาวาจีกรรม (ตั้งเมตตาวาจีกรรมในเพื่อนพรหมจรรย์ ทั้งต่อหน้าและลับหลัง คือ ช่วยบอกแจ้งสิ่งที่เป็นประโยชน์ สั่งสอน แนะนำตักเตือนด้วยความหวังดี กล่าววาจาสุภาพ แสดงความเคารพนับถือกัน ทั้งต่อหน้าและลับหลัง — *Mettāvacīkamma*: to be amiable in word, openly and in private)

3. เมตตามโนกรรม (ตั้งเมตตามโนกรรมในเพื่อนพรหมจรรย์ ทั้งต่อหน้าและลับหลัง คือ ตั้งจิตปรารถนาดี คิดทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่กัน มองกันในแง่ดี มีหน้าตายิ้มแย้มแจ่มใสต่อกัน — *Mettāmanokamma*: to be amiable in thought, openly and in private)

4. สาธารณโภคิตา (ได้ของสิ่งใดมาก็แบ่งปันกัน คือ เมื่อได้สิ่งใดมาโดยชอบธรรม แม้เป็นของเล็กน้อย ก็ไม่หวงไว้ผู้เดียว นำมาแบ่งปันเฉลี่ยแจกจ่าย ให้ได้มีส่วนร่วมใช้สอยบริโภคทั่วกัน — *Sādhāraṇabhogitā*: to share any lawful gains with virtuous fellows) ข้อนี้ ใช้ *อัปปฏิวิรัตตโมคิ* ก็ได้

5. สีลสามัญญตา (มีศีลบริสุทธิเสมอกันกับเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง คือ มีความประพฤติสุจริตดีงาม ถูกต้องตามระเบียบวินัย ไม่ทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจของหมู่คณะ — *Sīlasāmaññatā*: to keep without blemish the rules of conduct along with one's fellows, openly and in private)

6. ทิฏฐิสามัญญตา (มีทิฏฐิดีงามเสมอกันกับเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง คือ มีความเห็นชอบร่วมกัน ในข้อที่เป็นหลักการสำคัญอันจะนำไปสู่ความหลุดพ้น ล้นทุกข์ หรือ ขจัดปัญหา — *Diṭṭhisāmaññatā*: to be endowed with right views along with one's fellows, openly and in private)

ธรรม 6 ประการนี้ มีคุณคือ เป็น *สารณียะ* (ทำให้เป็นที่ระลึกถึง — making others to keep one in mind) เป็น *ปิยกรรม* (ทำให้เป็นที่รัก — endearing) เป็น *ครุกรรม* (ทำให้เป็นที่เคารพ — bringing respect) เป็นไปเพื่อ *ความสงเคราะห์* (ความประสานกลมกลืน — conducing to sympathy or solidarity) เพื่อ *ความไม่วิวาท* (to non-quarrel) เพื่อ *ความสามัคคี* (to concord; harmony) และเพื่อ *เอกภาพ* (ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน — to unity)

D.III.245; A.III.288-9.

ที่ป.11/317/257; อ.จ.ภ.ก.22/282-3/321-3.

[☆☆☆] **อนุตตริยะ 6** ดู [127] *อนุตตริยะ 6*

[☆☆☆] **อบายมุข 6** ดู [200] *อบายมุข 6*.

[274] อภิญญา 6 (ความรู้ยิ่งยวด — *Abhiññā*: superknowledge; ultra-conscious insight)

1. อิทธิวิธา หรือ อิทธิวิธี (ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ — *Iddhividhā*: magical powers)

2. ทิพพโสต (ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์ — *Dibbasota*: divine ear)

3. เจโตปริยญาณ (ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้ — *Cetopariyañña*: penetration of the minds of others; cf. telepathy)

4. ปุพเพนิวาสานุสสติ (ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ — *Pubbenivāsānussati*: remembrance of former existences; cf. retrocognition)

5. ทิพพจักขุ (ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์ — *Dibbacakkhu*: divine eye)

6. อาสวักขยญาณ (ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป — *Āsavakkhayañña*: knowledge of the exhaustion of all mental intoxicants)

หัวข้อแรกเป็นโลกียะ (โลกียอภิญญา) ข้อท้ายเป็นโลกุตตระ.

ดู [106] วิชา 3; [297] วิชา 8.

D.III.281; A.III.280;

ที่.ป.11/431/307; อ.จ.ภ.22/273/311.

[275] อภิฐาน 6 (กรรมที่เด่นยิ่งกว่ากรรมอื่นๆ, ฐานะอันยิ่งยวด, ฐานอันหนัก, ความผิดพลาดสถานหนัก — *Abhiṭṭhāna*: major wrong doings; great mistakes)

อภิฐาน 5 ข้อแรก ตรงกับ อนันตริยกรรม 5 คือ มาตุฆาต ปิตุฆาต อรหันตฆาต โลหิตุปบาท และ สังฆเภท เพิ่มข้อ 6 คือ

6. อัญญัสตถุทเทส* (ถือศาสนาอื่น คือ ถืออยู่แล้ว กลับไปลัทธิอื่น — *Aññasatthuddesa*: professing the doctrines of an alien teacher; adopting another teacher)

อภิฐานนี้ ในบาลีที่มาเดิม เรียกว่า อภัพพฐาน (ฐานที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ คือ ตั้งแต่พระโสดาบันขึ้นไป ไม่อาจจะกระทำ คือ เป็นไปไม่ได้ที่จะทำ — *Abhabbatṭhāna*: acts which are incapable of being committed by a person possessed of right views; impossibilities)

ดู [245] อนันตริยกรรม 5.

A.III.439; Kh.VI.10, Sn.231.

อ.จ.ภ.22/365/490; พ.พ.25/7/7; พ.สุ.25/314/369.

[276] आयตนะภายใน 6 (ที่เชื่อมต่องให้เกิดความรู้, แดนต่อความรู้ฝ่ายภายใน — *Ajjhattikāyatana*: internal sense-fields) บาลีเรียก อัชฌัตติกายตนะ

1. จักขุ (จักขุ, ตา — *Cakkhu*: the eye)

2. โสตะ (หู — *Sota*: the ear)

* บางแห่งเรียก อัญญัสตถาทุทเทส

3. ฆาณะ (จมูก — *Ghāṇa*: the nose)

4. ชิวหา (ลิ้น — *Jivhā*: the tongue)

5. กาย (กาย — *Kāya*: the body)

6. มโน (ใจ — *Mana*: the mind)

ทั้ง 6 นี้ เรียกอีกอย่างว่า อินทรีย์ 6 เพราะเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนแต่ละอย่าง เช่น จักขุ เป็นเจ้าการในการเห็น เป็นต้น

D.III.243; M.III.216; Vbh.70.

ที่.ปา.11/304/255; ม.อ.14/619/400; อภิ.วิ.35/99/85.

[277] आयतนะภายนอก 6 (ที่เชื่อมต่อนำให้เกิดความรู้, แตนต่อความรู้ฝ่ายภายนอก — *Bāhirāyatana*: external sense-fields) บาลีเรียก *พาหิรายตนะ*

1. รูปะ (รูป, สิ่งที่เห็น หรือ วัณณะ คือสี — *Rūpa*: form; visible objects)

2. สัทตะ (เสียง — *Sadda*: sound)

3. คันธะ (กลิ่น — *Gandha*: smell; odour)

4. รสะ (รส — *Rasa*: taste)

5. โผฏฐัพพะ (สัมผัสทางกาย, สิ่งที่ถูกต้องกาย — *Phoṭṭhabba*: touch; tangible objects)

6. ธรรม หรือ ธรรมารมณ์ (อารมณ์ที่เกิดกับใจ, สิ่งที่ใจนึกคิด — *Dhamma*: mind-objects)

ทั้ง 6 นี้ เรียกทั่วไปว่า อารมณ์ 6 คือ เป็นสิ่งสำหรับให้จิตยึดหน่วง

D.III.243; M.III.216; Vbh.70.

ที่.ปา.11/305/255; ม.อ.14/620/400; อภิ.วิ.35/99/85.

สัตตกะ — หมวด 7

Groups of Seven

[278] **กัลยาณมิตรธรรม 7** (องค์คุณของกัลยาณมิตร, คุณสมบัติของมิตรดีหรือมิตรแท้ คือท่านที่คบหรือเข้าหาแล้วจะเป็นเหตุให้เกิดความดีงามและความเจริญ ในที่นี้มุ่งเอามิตรประเภท ครูหรือพี่เลี้ยงเป็นสำคัญ — *Kalyāṇamitta-dhamma*: qualities of a good friend)

1. **ปิโย** (น่ารัก ในฐานะเป็นที่สบายใจและสนิทสนม ชวนให้อยากเข้าไปปรึกษาไต่ถาม — *Piyo*: lovable; endearing)

2. **ครุ** (น่าเคารพ ในฐานะประพาศิสมควรแก่ฐานะ ให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจ เป็นที่พึ่งได้ และปลอดภัย — *Garu*: esteemable; respectable; venerable)

3. **ภาวนีโย** (น่ารักใจ หรือน่ายกย่อง ในฐานะทรงคุณคือความรู้และภูมิปัญญาแท้จริง ทั้งเป็นผู้ฝึกอบรมและปรับปรุงตนอยู่เสมอ ควรเอาอย่าง ทำให้ระลึกและเอ๋ยอ้างด้วยซาบซึ้งภูมิใจ — *Bhāvanīyo*: adorable; cultured; emulable)

4. **วตฺตา จ** (รู้จักพูดให้ได้ผล รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรพูดอะไรอย่างไร คอยให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี — *Vattā ca*: being a counsellor)

5. **วจนกฺขโม** (อดทนต่อถ้อยคำ คือ พร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษา ชักถาม คำเสนอ และวิพากษ์วิจารณ์ อดทนฟังได้ไม่เบื่อไม่ฉุนเฉียว — *Vacanakkhamo*: being a patient listener)

6. **คมฺภีรญฺจ กถํ กตฺตา** (แถลงเรื่องล้าลึกได้ สามารถอธิบายเรื่องยุ่งยากซับซ้อนให้เข้าใจ และให้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป — *Gambhīrañca katham kattā*: able to deliver deep discourses or to treat profound subjects)

7. **โน จฏฺฐาเน นิโยจเย** (ไม่ชักนำในอสุณ คือ ไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหล หรือชักจูงไปในทางเสื่อมเสีย — *No caṭṭhāne niyojaye*: never exhorting groundlessly; not leading or spurring on to a useless end)

A.IV.31.

อง.สัตตก.23/34/33.

[279] **ธรรมมีอุปการะมาก 7** (*Bahukāra-dhamma*: virtues of great assistance)

ธรรมหมวดนี้ ท่านหมายเอาอริยทรัพย์ 7 ประการ

ดู [292] อริยทรัพย์ 7

D.III.282.

ที.ป.11/433/310.

[280] **บุพนิมิตแห่งมรรค 7** (ธรรมที่เป็นเครื่องหมายบ่งบอกล่วงหน้าว่า มรรคมีองค์ 8 ประการอันประเสริฐจะเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น ดุจแสงอรุณเป็นบุพนิมิตของการที่ดวงอาทิตย์จะอุทัย, แสงเงินแสงทองของชีวิตที่ดี, รุ่งอรุณของการศึกษา — *Magguppāda-pubbanimitta*: a

foregoing sign for the arising of the Noble Eightfold Path; precursor of the Noble Path; harbinger of a good life or of the life of learning)

1. กัลยาณมิตรตตา (ความมีกัลยาณมิตร, มีมิตรดี, คบหาคนที่ เป็นแหล่งแห่งปัญญาและแบบอย่างที่ดี — *Kalyāṇamittatā*: good company; having a good friend; association with a good and wise person)

2. สीलสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศีล, การทำศีลให้ถึงพร้อม, ตั้งตนอยู่ในวินัยและมีความประพฤติทั่วไปดีงาม — *Sīla-sampadā*: perfection of morality; accomplishment in discipline and moral conduct)

3. จันทสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยจันทะ, การทำจันทะให้ถึงพร้อม, ความใฝ่ใจอยากจะทำกิจหน้าที่และสิ่งทั้งหลายที่เกี่ยวข้องให้ดีงาม, ความใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรค์ — *Chanda-sampadā*: perfection of aspiration; accomplishment in constructive desire)

4. อัตตสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยตนที่ฝึกดีแล้ว, การทำตนให้ถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติของผู้ที่พัฒนาแล้วโดยสมบูรณ์ ทั้งด้านกาย ศีล จิต และปัญญา [ที่จะเป็น *ภาววิตัดด์* คือผู้มีตนอันได้พัฒนาแล้ว] — *Atta-sampadā*: perfection of oneself; accomplishment in self that has been well trained; dedicating oneself to training for the realization of one's full human potential; self-actualization)

5. ทิฏฐิสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ, การทำทิฏฐิให้ถึงพร้อม, การตั้งอยู่ในหลักความคิดความเชื่อถือที่ถูกต้องดีงามมีเหตุผล เช่น ถือหลักความเป็นไปตามเหตุปัจจัย — *Diṭṭhi-sampadā*: perfection of view; accomplishment in view; to be established in good and reasoned principles of thought and belief)

6. อัปมาทสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท, การทำความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม — *Appamāda-sampadā*: perfection of heedfulness; accomplishment in diligence)

7. โยนิโสมนสิการสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ, การทำโยนิโสมนสิการให้ถึงพร้อม, ความฉลาดคิดแยบคายให้เห็นความจริงและหาประโยชน์ได้ — *Yonisomanasikāra-sampadā*: perfection of wise reflection; accomplishment in systematic attention)

เมื่อไตรธรรมที่เป็นบุพนิมิต 7 ประการนี้ แม้อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดมีในบุคคลแล้ว เมื่อนั้นย่อมเป็นอันหวังได้ว่าเขาจักเจริญ พัฒนา ทำให้มาก ซึ่งมรรคมงคล 8 ประการอันประเสริฐ คือ จักดำเนินก้าวไปในมัชฌิมาปฏิปทา.

ดู [34] ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฏฐิ 2, [293] มรรคมงคล 8

[281] โพชฌงค์ 7 (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ — *Bojjhaṅga*: enlightenment factors)

1. สติ (ความระลึกได้ สำนึกพร้อมอยู่ ใจอยู่กับกิจ จิตอยู่กับเรื่อง — *Sati*: mindfulness)

2. ธัมมวิจยะ (ความเพียรธรรม, ความสอดส่องสืบค้นธรรม — *Dhammavicaya*: truth investigation)

3. วิริยะ (ความเพียร — *Viriya*: effort; energy)

4. ปีติ (ความอิ่มใจ — *Pīti*: zest; rapture)

5. ปัสสัทธิ (ความผ่อนคลายสงบเย็นกายใจ — *Passaddhi*: tranquillity; calmness)

6. สมาธิ (ความมีใจตั้งมั่น จิตแน่วแน่ในอารมณ์ — *Samādhi*: concentration)

7. อุเบกขา (ความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นตามเป็นจริง — *Upekkhā*: equanimity)

แต่ละข้อเรียกเต็ม มี *สัมโพชฌงค์* ต่อท้ายเป็น *สติสัมโพชฌงค์* เป็นต้น.

D.III.251,282; Vbh.277.

ที่.ป.11/327/264; 434/310; อภ.วิ.35/542/306.

[282] ภรรยา 7 (ภรรยาแบบต่างๆ จำแนกโดยคุณธรรม ความประพฤติ ลักษณะนิสัย และการปฏิบัติต่อสามี — *Bharyā*: seven types of wives)

1. วรภรรยา (ภรรยาเยี่ยงเพชรฆาต, ภรรยาที่คิดร้าย ซื่อได้ด้วยเงิน มีได้อยูกินด้วยความพอใจ ยินดีชายอื่น ดูหมิ่นและคิดทำลายสามี — *Vadhakā-bharyā*: a wife like a slayer; destructive wife)

2. โจรภรรยา (ภรรยาเยี่ยงโจร, ภรรยาผู้ล้างผลาญทรัพย์สมบัติ — *Corī*~: a wife like a robber; thievish wife)

3. อัยยภรรยา (ภรรยาเยี่ยงนาย, ภรรยาที่เกียจคร้าน ไม่ใส่ใจการงาน กินมาก ปากร้าย หยาบคาย ใจเหี้ยม ชอบข่มสามี — *Ayyā*~: a wife like a mistress: Madam High and Mighty)

4. มาตาภรรยา (ภรรยาเยี่ยงมารดา, ภรรยาที่หวังดีเสมอ คอยห่วงใยเอาใจใส่สามี เหมือนมารดาปกป้องบุตร และประหยักรักษาทรัพย์ที่หามาได้ — *Mātā*~: a wife like a mother; motherly wife)

5. ภคินีภรรยา (ภรรยาเยี่ยงน้องสาว, ภรรยาผู้เคารพรักสามี ดังน้องรักพี่ มีใจอ่อนโยน รู้จักเกรงใจและคล้อยตามสามี — *Bhaginī*~: a wife like a sister; sisterly wife)

6. สขีภรรยา (ภรรยาเยี่ยงสหาย, ภรรยาที่เป็นเหมือนเพื่อน พบสามีเมื่อใด ก็ปลาบปลื้มดีใจ เหมือนเพื่อนพบเพื่อนที่จากไปนาน เป็นผู้มีการศึกษาอบรม มีกิริยามารยาท ความประพฤติดี รักดีต่อสามี — *Sakhī*~: a wife like a companion; friendly wife)

7. ทาสีภรรยา (ภรรยาเยี่ยงทาสี, ภรรยาที่ยอมอยู่ในอำนาจสามี ถูกขู่ตะคอกเข่นข่ม ก็อดทนไม่โกรธตอบ — *Dāsī*~: a wife like a handmaid; slavish wife)

ท่านสอนให้ภรรยาสำรวจตนว่า ที่เป็นอย่างนี้ ตนเป็นภรรยาประเภทไหน และจะให้ดีควรจะเป็นภรรยาประเภทใด; สำหรับชาย อาจใช้เป็นหลักสำรวจอุปนิสัยของตนว่าควรแก้หญิงประเภทใด เป็นคู่ครอง และสำรวจหญิงที่จะเป็นคู่ครองว่าเหมาะกับอุปนิสัยของตนหรือไม่.

[283] เมถุนสังโยค 7 (อาการที่เกี่ยวข้องกับเมถุน หรือนับเนื่องในเมถุน, ความประพฤติ พัวพันกับเมถุน, เครื่องผูกมัดไว้กับเมถุน — *Methuna-samyoga*: bonds of sexuality; sex-bonds which cause the renting or blotching of the life of chastity despite no actual sexual intercourse)

สมณะ กัณธี พรหมณ์ กัณธี บางคน ปฏิญาณตนว่าเป็นพรหมจารี เขามีได้ร่วมประเวณีกับมาตุคามก็จริง แต่ยังมีนิตี ปลานปลื้ม ชื่นใจ ด้วยเมถุนสังโยค 7 อย่างใดอย่างหนึ่ง พรหมจรรย์ของผู้นั้นยังถือว่าขาดทะลุ ดัง พร้อย เป็นการประพฤติพรหมจรรย์ที่ไม่บริสุทธิ์ ประกอบด้วยเมถุนสังโยค ย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์ กล่าวคือ

1. ยินดีการลูบไล้ ขัดสี ให้อาบน้ำ และการนวดพั้นของมาตุคาม ปลื้มใจด้วยการบำเรอนั้น (enjoyment of massage, manipulation, bathing and rubbing down by women)
2. ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ยังกระซิกกระซี้ เล่นหัว สัพยอก กับมาตุคาม ปลื้มใจด้วยการกระทำอย่างนั้น (enjoyment of joking, jesting and making merry with women)
3. ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ยังเพ่งจ้องดูตา กับมาตุคาม ปลื้มใจด้วยการทำอย่างนั้น (enjoyment of gazing and staring at women eye to eye)
4. ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ยังชอบฟังเสียงมาตุคามหัวเราะ ขบร้อง หรือร้องไห้อยู่ ข้างนอกฝานอกกำแพง แล้วปลื้มใจ (enjoyment of listening to women as they laugh, talk, sing or weep beyond a wall or a fence)
5. ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ยังชอบตามนึกถึงการเก่าที่ได้เคยหัวเราะพูดจาเล่นหัวกับมาตุคามแล้วปลื้มใจ (enjoyment of recalling the laughs, talks and jests one formerly had with women)
6. ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ชอบดูคฤหบดี หรือบุตรคฤหบดี ผู้เฝ้าบิรมัพรังพร้อมด้วยกามคุณทั้ง 5 บำรุงบำเรอตนอยู่ แล้วปลื้มใจ (enjoyment of seeing a householder or a householder's son indulging in sensual pleasures)
7. ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ประพฤติพรหมจรรย์ ตั้งปรารถนาเพื่อจะได้เป็นเทพเจ้าหรือเทพองค์ใดองค์หนึ่ง (leading the life of chastity aspiring to be reborn as a god or a deity)

A.IV.54.

อภ.สตตก.23/47/56.

[284] วิญญาณฐิติ 7 (ภูมิเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาณ — *Viññāṇaṭṭhiti*: abodes or supports of consciousness)

1. สัตว์บางพวก มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน เช่น พวกมนุษย์ เทพบางเหล่า วินิปาติกะ (เปรต) บางเหล่า (beings different in body and in perception)
2. สัตว์บางพวก มีกายต่างกัน แต่มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น เหล่าเทพจำพวกพรหมผู้เกิดในภูมิปรหมณ (beings different in body, but equal in perception)

3. สัตว์บางพวก มีกายอย่างเดียวกัน แต่มีสัญญาต่างกัน เช่น พวกเทพอภัสสรา (beings equal in body, but different in perception)
4. สัตว์บางพวก มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น พวกเทพสุภิกขะ (beings equal in body and in perception)
5. สัตว์บางพวก ผู้เข้าถึงชั้นอวกาศอันญายตนะ (beings reborn in the sphere of Boundless Space)
6. สัตว์บางพวก ผู้เข้าถึงชั้นวิญญานอันญายตนะ (beings reborn in the sphere of Boundless Consciousness)
7. สัตว์บางพวก ผู้เข้าถึงชั้นอากิญจัญญายตนะ (beings reborn in the sphere of Nothingness)

D.III.253; A.IV.39.

ที.ปจ.11/335/265; อง.สตตก.23/41/41.

[285] วิสุทธิ 7 (ความหมดจด, ความบริสุทธิ์ที่สูงขึ้นไปเป็นขั้นๆ, ธรรมที่ชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ ยังไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้นๆ ไปโดยลำดับ จนบรรลุดุจจุดหมายคือนิพพาน — *Visuddhi*: purity; stages of purity; gradual purification)

1. **ศีลวิสุทธิ** (ความหมดจดแห่งศีล คือ รักษาศีลตามภูมิขั้นของตนให้บริสุทธิ์ และให้เป็นไปเพื่อสมาธิ — *Sīla-visuddhi*: purity of morality) วิสุทธิมีคค์ว่า ได้แก่ *ปาริสุทธิศีล 4* [160]
2. **จิตตวิสุทธิ** (ความหมดจดแห่งจิต คือ ผูกอบรมจิตจนบังเกิดสมาธิพอเป็นบาทฐานแห่งวิปัสสนา — *Citta~*: purity of mind) วิสุทธิมีคค์ว่า ได้แก่ *สมาบัติ 8 พร้อมทั้งอุปจาร*
3. **ทัญญวิสุทธิ** (ความหมดจดแห่งทัญญ คือ ความรู้เข้าใจมองเห็นนามรูปตามสภาวะที่เป็นจริง เป็นเหตุข่มความเข้าใจผิดว่าเป็นสัตว์บุคคลเสียได้ เริ่มดำรงในภูมิแห่งความไม่หลงผิด — *Ditthi~*: purity of view; purity of understanding) จัดเป็นขั้นกำหนดทุกขสัจจ์
4. **กังขาวิตรณวิสุทธิ** (ความหมดจดแห่งญาณเป็นเหตุข้ามพ้นความสงสัย, ความบริสุทธิ์ขั้นนี้ทำให้กำจัดความสงสัยได้ คือ กำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูปได้แล้วจึงสิ้นสงสัยในกาลทั้ง 3 — *Kaṇḍhāvitaraṇa~*: purity of transcending doubts) ข้อนี้ตรงกับ *ธรรมจลิตญาณ* หรือ *ยถาภูตญาณ* หรือ *สัมมาทสฺสนะ* จัดเป็นขั้นกำหนดสมุทัยสัจจ์
5. **มคคามัคคญาณทสฺสนวิสุทธิ** (ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง คือ เริ่มเจริญวิปัสสนาต่อไปด้วยพิจารณากาลาป จนมองเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลาย อันเรียกว่า *อุทยัพพยานุปัสสนา* เป็น *ตรุณวิปัสสนา* คือ *วิปัสสนาญาณอ่อนๆ แล้วมีวิปัสสนูปกิเลส* เกิดขึ้น กำหนดได้ว่าอุปกิเลสทั้ง 10 แห่งวิปัสสนานั้นมีใช่ทาง ส่วนวิปัสสนาที่เริ่มดำเนินเข้าสู่วิถีนั่นแลเป็นทางถูกต้อง เตรียมที่จะประคองจิตไว้ในวิถีนั่นคือ *วิปัสสนา-ญาณ* นั้นต่อไป — *Maggāmaggañāṇadassana~*: purity of the knowledge and vision regarding path and not-path) ข้อนี้จัดเป็นขั้นกำหนดมคคสัจจ์

6. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน คือ ประกอบความเพียรในวิปัสสนาญาณทั้งหลายเริ่มแต่อุทยัพพยานุปัสสนาญาณที่พ้นจากอุปกิเลสดำเนินเข้าสู่วิถีสว่างแล้วนั้น เป็นต้นไป จนถึงลัทธิญาณโลมิกญาณหรืออนุโลมญาณ อันเป็นที่สุดแห่งวิปัสสนา ต่อแต่นี้ก็จะเกิดโคตรญาณ คั่นระหว่างวิสุทธิข้อนี้กับข้อสุดท้าย เป็นหัวต่อแห่งความเป็นปุชฌนกับความเป็นอริยบุคคล โดยสรุป วิสุทธิข้อนี้ ก็คือ *วิปัสสนาญาณ 9 — Paṭipadāṅgāṇadassana~*: purity of the knowledge and vision of the way of progress)

7. ญาณทัสสนวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ คือ ความรู้ในอริยมรรค 4 หรือ *มรรคญาณ* อันเกิดถัดจากโคตรญาณเป็นต้นไป เมื่อมรรคเกิดแล้วผลจิตแต่ละอย่างย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไปจากมรรคญาณนั้นๆ ความเป็นอริยบุคคลย่อมเกิดขึ้นโดยวิสุทธิข้อนี้ เป็นอันบรรลุผลที่หมายสูงสุดแห่งวิสุทธิ หรือไตรสิกขา หรือการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น — *Nāṇadassana~*: purity of knowledge and vision)

วิสุทธิ 7 เป็นปัจจัยส่งต่อกันขึ้นไปเพื่อบรรลุนิพพาน ดุจรถ 7 ผลัดส่งต่อกันให้บุคคลถึงที่หมาย โดยนัยดังแสดงแล้ว

ดู [328] *วิปัสสนูปกิเลส 10*; [311] *วิปัสสนาญาณ 9*.

M.I.149; Vism.1-710.

ม.ม.12/298/295; คัมภีร์วิสุทธิมคค์ทั้งหมด.

[286] สัปปายะ 7 (สิ่งที่สบาย, สบาย, สิ่งที่ดี, สิ่งที่ดี, สิ่งที่ดีต่อการอยู่ดีและการที่จะพัฒนาชีวิต, สิ่งที่เหมาะสม อันเกี่ยวพันในการเจริญภาวนาให้ได้ผลดี ช่วยให้สมาธิตั้งมั่น ไม่เสื่อมถอย — *Sappāya*: beneficial or advantageous conditions; suitable or agreeable things; things favourable to mental development)

1. อาวาสสัปปายะ (ที่อยู่อันเหมาะสม เช่น ปลอดภัย ไม่พลุกพล่านจอแจ — *Āvāsa-sappāya*: suitable abode) บางแห่งเรียก *เสนาสนสัปปายะ*

2. โคจรสัปปายะ (แหล่งอาหารอันวย ที่เกี่ยวพันที่สะดวกสบาย เช่น มีหมู่บ้านหรือชุมชนที่มีอาหารบริบูรณ์อยู่ไม่ไกลไม่ไกลเกินไป — *Gocara~*: suitable resort)

3. ภัตตสัปปายะ (การพูดคุยที่เหมาะสม เช่น พูดคุยเล่าขานกันแต่ในกถาวัตถุ 10 และพูดแต่พอประมาณ ข่าวดสารและสื่อสารที่เอื้อปัญญา — *Bhassa~*: suitable speech) บางแห่งเรียก *ธัมมัสสวสนสัปปายะ*

4. บุคคลสัปปายะ (บุคคลที่ถูกต้องเหมาะสม เช่น ไม่มีคนร้าย แต่มีท่านผู้ทรงคุณธรรม ทรงภูมิปัญญาเป็นที่ปรึกษาเหมาะใจ — *Puggala~*: suitable person)

5. โภชนสัปปายะ (อาหารที่เหมาะสม เช่น ถูกกับร่างกาย เกื้อกูลต่อสุขภาพ จันไม่ยาก — *Bhojana~*: suitable food) บางแห่งเรียก *อาหารสัปปายะ*

6. อุตุสัปปายะ (ดินฟ้าอากาศธรรมชาติแวดล้อมที่เหมาะสม เช่น ไม่หนาวเกินไป ไม่ร้อนเกินไป เป็นต้น — *Utu~*: suitable climate)

7. อิริยาปถสัปปายะ (อิริยาบถที่เหมาะสม เช่น บางคนถูกกับจงกรม บางคนถูกกับนั่ง ตลอด

จนมีการเคลื่อนไหวที่พอดี มีอิริยาบถสมดุล — *Iriyāpatha*~: suitable posture)

Vism. 127; Vin.A.II.429; MA.II.911.

วิสุทธิ.1/161; วินย.อ.1/524; ม.อ.3/570.

[287] สัปปริสธรรม 7¹ (ธรรมของสัตบุรุษ, ธรรมที่ทำให้เป็นสัตบุรุษ, คุณสมบัติของคนดี, ธรรมของผู้ดี — *Sappurisa-dhamma*: qualities of a good man; virtues of a gentleman)

1. ธัมมัญญตา (ความรู้จักธรรม รู้หลัก หรือ รู้จักเหตุ คือ รู้หลักความจริง รู้หลักการ รู้หลักเกณฑ์ รู้กฎแห่งธรรมดา รู้กฎเกณฑ์แห่งเหตุผล และรู้หลักการที่จะทำให้เกิดผล เช่น ภิกษุรู้ว่าหลักธรรมข้อนั้นๆ คืออะไร มีอะไรบ้าง พระมหากษัตริย์ทรงทราบว่าหลักการปกครองตามราชประเพณีเป็นอย่างไร มีอะไรบ้าง รู้ว่าต้องกระทำเหตุอันนี้ๆ หรือกระทำตามหลักการข้อนี้ๆ จึงจะให้เกิดผลที่ต้องการหรือบรรลุจุดหมายอันนั้นๆ เป็นต้น — *Dhammaññutā*: knowing the law; knowing the cause)

2. อัตถัญญตา (ความรู้จักอรรถ รู้ความมุ่งหมาย หรือ รู้จักผล คือ รู้ความหมาย รู้ความมุ่งหมาย รู้ประโยชน์ที่ประสงค์ รู้จักผลที่จะเกิดขึ้นสืบเนื่องจากการกระทำ หรือความเป็นไปตามหลัก เช่น รู้ว่าหลักธรรมหรือภาษิตข้อนั้นๆ มีความหมายว่าอย่างไร หลักนั้นๆ มีความมุ่งหมายอย่างไร กำหนดไว้หรือพึงปฏิบัติเพื่อประสงค์ประโยชน์อะไร การที่ตนกระทำอยู่มีความมุ่งหมายอย่างไร เมื่อทำไปแล้วจะบังเกิดผลอะไรบ้าง ดังนี้ เป็นต้น — *Atthaññutā*: knowing the meaning; knowing the purpose; knowing the consequence)

3. อัตตัญญตา (ความรู้จักตน คือ รู้ว่า เรานั้น ว่าโดยฐานะ ภาวะ เพศ กำลัง ความรู้ ความสามารถ ความถนัด และคุณธรรม เป็นต้น บัดนี้ เท่าไร อย่างไร แล้วประพฤติให้เหมาะสม และรู้ที่จะแก้ไขปรับปรุงต่อไป — *Attanñutā*: knowing oneself)

4. มัตตัญญตา (ความรู้จักประมาณ คือ ความพอดี เช่น ภิกษุรู้จักประมาณในการรับและบริโภคปัจจัยสี่ คฤหัสถ์รู้จักประมาณในการใช้จ่ายโภคทรัพย์ พระมหากษัตริย์รู้จักประมาณในการลงทัณฑ์อาชญาและในการเก็บภาษี เป็นต้น — *Mattaññutā*: moderation; knowing how to be temperate; sense of proportion)

5. กาลัญญตา (ความรู้จักกาล คือ รู้กาลเวลาอันเหมาะสม และระยะเวลาที่ควรหรือจะต้องใช้ในการประกอบกิจ ทำหน้าที่การงาน หรือปฏิบัติกิจการต่างๆ เช่น ให้ตรงเวลา ให้เป็นเวลา ให้ทันเวลา ให้พอเวลา ให้เหมาะสมเวลา เป็นต้น — *Kālaññutā*: knowing the proper time; knowing how to choose and keep time)

6. ปริสัณญตา (ความรู้จักบริษัท คือ รู้จักชุมชน และรู้จักที่ประชุม รู้กิจที่ประพฤติดต่อชุมชนนั้นๆ ว่า ชุมชนนี้เมื่อเข้าไปหา จะต้องทำกิจอย่างนี้ จะต้องพูดอย่างนี้ ชุมชนนี้ควรสงเคราะห์อย่างนี้ เป็นต้น — *Parisaññutā*: knowing the assembly; knowing the society)

7. ปุคคัลลัญญตา หรือ ปุคคัลปโรปปริญญตา (ความรู้จักบุคคล คือ ความแตกต่างแห่งบุคคลว่า โดยอรรถาภัย ความสามารถ และคุณธรรม เป็นต้น ใครๆ ยิ่งหรือหย่อนอย่างไร และรู้ที่จะ

ปฏิบัติต่อบุคคลนั้นๆ ด้วยดี ว่าควรจะคบหรือไม่ จะใช้ จะตำหนิ ยกย่อง และแนะนำสั่งสอน
อย่างไร เป็นต้น — *Puggalaññūtā*: knowing the individual; knowing the different
individuals)

ภิกษุผู้ประกอบด้วยสัปปริสธรรม 7 ข้อนี้ ชื่อว่า เป็นผู้ประกอบด้วยสังฆคุณครบ 9 แม้พระ
อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระเจ้าจักรพรรดิ ก็ทรงประกอบด้วยธรรมเหล่านี้ (ท่านแสดงไว้
เฉพาะข้อหลัก 5 ข้อ คือ ข้อ 1, 2, 4, 5, 6 อง.ปญจก.22/131/166; A.III.148) จึงทรงยังธรรมจักรและ
อาณาจักรให้เป็นไปด้วยดี.

D.III.252,283; A.IV.113.

ที.ป.11/331/264; 439/312; อง.สตตก.23/65/114.

[☆☆☆] สัปปริสธรรม 7^๑ ดู [301] สัปปริสธรรม 8.

[☆☆☆] สมบัติของอุบาสก 7 ดู [260] อุบาสกธรรม 7.

[☆☆☆] องค์คุณของกัลยาณมิตร 7 ดู [278] กัลยาณมิตรธรรม 7.

[288] อนุสัย 7 (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน — *Anusaya*: latent tendencies)

1. กามราคะ (ความกำหนัดในกาม, ความอยากได้ติดใจในกาม — *Kāmarāga*: lust for sensual pleasures)
 2. ปฏิฆะ (ความขัดใจ, ความหงุดหงิดขัดเคือง คือ โทสะ — *Paṭigha*: repulsion; irritation; grudge)
 3. ทิฏฐิ (ความเห็นผิด, การยึดถือความเห็น เอาความคิดเห็นเป็นความจริง — *Diṭṭhi*: wrong view; speculative opinion)
 4. วิจิกิฉา (ความลังเล, ความสงสัย — *Vicikicchā*: doubt; uncertainty)
 5. มานะ (ความถือตัว — *Māna*: conceit)
 6. ภavarāga (ความกำหนัดในภาพ, ความอยากเป็น อยากยิ่งใหญ่ อยากยิ่งใหญ่ — *Bhavarāga*: lust for becoming)
 7. อวิชชา (ความไม่รู้จริง คือ โมหะ — *Avijjā*: ignorance)
- อนุสัย 7 นี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **สังโยชน์ 7**

D.III.254, 282; A.IV.8; Vbh.383.

ที.ป.11/337/266; อง.สตตก.23/11/8; อภ.วิ.35/1005/517.

[289] อปริหานิยธรรม 7¹ ของกษัตริย์วัชชี หรือ วัชชีอปริหานิย-
ธรรม 7 (ธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม เป็นไปเพื่อความเจริญฝ่ายเดียว สำหรับหมู่ชน
หรือผู้บริหารบ้านเมือง — *Vajjī-aparihāniyadhamma*: things leading never to decline
but only to prosperity; conditions of welfare)

1. หมั่นประชุมกันเนืองนิตย์ (to hold regular and frequent meetings)
2. พร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจที่พึงทำ (to

meet together in harmony, disperse in harmony, and do their business and duties in harmony)

ข้อนี้แปลอีกอย่างหนึ่งว่า: *พร้อมเพรียงกันลุกขึ้นป้องกันบ้านเมือง พร้อมเพรียงกันทำกิจทั้งหลาย*

3. *ไม่บัญญัติสิ่งที่มีได้บัญญัติไว้ (อันขัดต่อหลักการเดิม) ไม่ล้มล้างสิ่งที่บัญญัติไว้ (ตามหลักการเดิม) ถือปฏิบัตินั้นตามวัชชีธรรม (หลักการ) ตามที่วางไว้เดิม (to introduce no revolutionary ordinance, or break up no established ordinance, but abide by the original or fundamental Vajjian norm and principles)*

4. *ท่านเหล่าใดเป็นผู้ใหญ่ในชนชาววัชชี เคารพนับถือท่านเหล่านั้น เห็นถ้อยคำของท่านว่าเป็นสิ่งอันควรรับฟัง (to honour and respect the elders among the Vajjians and deem them worthy of listening to)*

5. *บรรดากุลสตรีกุลกุมารีทั้งหลาย ให้อยู่ดีโดยมิถูกข่มเหง หรือฉุดคร่าขึ้นใจ (the women and girls of the families are to dwell without being forced or abducted)*

6. *เคารพสักการบูชาเจดีย์ (ปูชนียสถานและปูชนียวัตถุ ตลอดจนอนุสาวรีย์ต่างๆ) ของวัชชี (ประจำชาติ) ทั้งหลาย ทั้งภายในและภายนอก ไม่ปล่อยให้ธรรมิกพลที่เคยให้เคยทำแก่เจดีย์เหล่านั้นเสื่อมทรามไป (to honour and worship the Vajjian shrines, monuments and objects of worship, both central and provincial, and do not neglect those righteous ceremonies held before for them)*

7. *จัดให้ความอารักขา ค้ำครอง ป้องกัน อันชอบธรรม แก่พระอรหันต์ทั้งหลาย (ในที่นี้กินความกว้าง หมายถึงบรรพชิตผู้ดำรงธรรมเป็นหลักใจของประชาชนทั่วไป) ตั้งใจว่า ขอพระอรหันต์ทั้งหลายที่ยังมิได้มา พึงมาสู่แว่นแคว้น ที่มาแล้วพึงอยู่ในแว่นแคว้นโดยผาสุก (to provide the rightful protection, shelter and support for the Arahants and wish that the Arahants who have not come may enter the realm and those who have entered may dwell pleasantly therein)*

อปปริหานิยธรรม 7 ประการนี้ พระพุทธเจ้าตรัสแสดงแก่เจ้าวัชชีทั้งหลาย ผู้ปกครองรัฐโดยระบอบสามัคคีธรรม (republic) ซึ่งรัฐคู่อริยอมรับว่า เมื่อชาววัชชียังปฏิบัติตามหลักธรรมนี้ จะเอาชนะด้วยการรบไม่ได้ นอกจากจะการใช้การเกลี้ยกล่อมหรือแยกให้แตกสามัคคี.

D.II.73; A.IV.15.

ที่.ม.10/68/86; อง.สตตก.23/20/18.

[290] อปริหานิยธรรม 7² ของภิกษุ หรือ ภิกษุอปปริหานิยธรรม 7
(ธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม เป็นไปเพื่อความเจริญฝ่ายเดียว สำหรับภิกษุทั้งหลาย — *Bhikkhu-aparihāniyadhamma*: things leading never to decline but only to prosperity; conditions of welfare)

1. *หมั่นประชุมกันเนืองนิตย์ (to hold regular and frequent meetings)*

2. *พร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจที่สิ่งซึ่งจะต้องทำ*

(to meet together in harmony, disperse in harmony, and do the business and duties of the Order in harmony)

ข้อนี้แปลอีกอย่างว่า: *พร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันลุกขึ้นจัดการแก้ไขสิ่งเสียหาย เหตุไม่งาม พร้อมเพรียงกันทำกิจที่สงฆ์จะต้องทำ*

3. ไม่บัญญัติสิ่งที่พระพุทเจ้าไม่ทรงบัญญัติ ไม่ล้มล้างสิ่งที่พระองค์ทรงบัญญัติไว้ สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลายตามที่พระองค์ทรงบัญญัติไว้ (to introduce no revolutionary ordinance, break up no established ordinance, but train oneself in accordance with the prescribed training rules)

4. ภิษุเหล่าใดเป็นผู้ใหญ่ เป็นสังฆบิดร เป็นสังฆปริณายก เคารพนับถือภิษุเหล่านั้น เห็นถ้อยคำของท่านว่าเป็นสิ่งอันควรรับฟัง (to honour and respect those elders of long experience, the fathers and leaders of the Order and deem them worthy of listening to)

5. ไม่ลุ่มอำนาจตกหา คือความอยากที่เกิดขึ้น (not to fall under the influence of craving which arises)

6. ยินดีในเสนาสนะป่า (to delight in forest retreat)

7. ตั้งสติระลึกรู้ในใจว่า สพรหมจรรย์ (เพื่อนพรหมจรรย์) ทั้งหลายผู้มีศีลงาม ซึ่งยังไม่มา ขอให้มา ที่มาแล้ว ขอให้อยู่ผาสุก (to establish oneself in mindfulness, with this thought, "Let disciplined co-celibates who have not come, come hither, and let those that have already come live in comfort.")

D.II.77; A.IV.20.

ที.ม.10/70/90; อัง.สตตก.23/21/21.

[291] อปริหานิยธรรม 7³ ของภิกษุ หรือ ภิกษุอปริหานิยธรรม 7 อีกหมวดหนึ่ง (*Bhikkhu-aparihāniyadhamma*)

1. น กมมารามตา (ไม่มัวเพลินการงาน คือไม่หลงเพลินติดหมกมุ่นอยู่กับงาน เช่น การเย็บจีวร ทำบริวารต่างๆ เป็นต้น จนเสื่อมเสียการเล่าเรียนศึกษาบำเพ็ญสมณธรรม — *Na kammārāmatā*: not to be fond of business)

2. น ภสฺสารามตา (ไม่มัวเพลินการคุย — *Na bhassārāmatā*: not to be fond of gossip)

3. น นิทฺถารามตา (ไม่มัวเพลินการหลับนอน — *Na niddārāmatā*: not to be fond of sleeping)

4. น สงฺคณิการามตา (ไม่มัวเพลินการคลุกคลีหมู่คณะ — *Na saṅgaṇikārāmatā*: not to be fond of society)

5. น ปาปิจฺจตา (ไม่เป็นผู้มีความปรารถนาลามก, ไม่ตกอยู่ในอำนาจความปรารถนาลามก — *Na pāpicchatā*: not to have nor fall under the influence of evil desire)

6. น ปาปมิตฺตตา (ไม่เป็นผู้มีปาปมิตร — *Na pāpamittatā*: not to have evil friends)

7. **ห อหฺตราโอสานํ** (ไม่ถึงความหยุดยั้งนอนใจเสียในระหว่าง ด้วยการบรรลุคุณวิเศษเพียงขั้นต้นๆ — *Na antarāvosaṇaṃ*: not to come to a stop on the way by the attainment of lesser success)

D.II.78; A.IV.21.

ที่.ม.10/71/92; อ.ง.สตตก.23/22/23.

[292] **อริยทรัพย์ 7** (ทรัพย์อันประเสริฐ, ทรัพย์คือคุณธรรมประจำใจอย่างประเสริฐ — *Ariya-dhana*: noble treasures)

1. **ศรัทธา** (ความเชื่อที่มีเหตุผล มั่นใจในหลักที่ถือและในการดีที่ทำ — *Saddhā*: confidence)

2. **ศีล** (การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย ประพฤติถูกต้องดีงาม — *Sīla*: morality; good conduct; virtue)

3. **hiri** (ความละอายใจต่อการทำความชั่ว — *Hiri*: moral shame; conscience)

4. **โอตตัปปะ** (ความเกรงกลัวต่อความชั่ว — *Ottappa*: moral dread; fear-to-err)

5. **พาหุสัจจะ** (ความเป็นผู้ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก — *Bāhusacca*: great learning)

6. **จาคะ** (ความเสียสละ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ — *Cāga*: liberality)

7. **ปัญญา** (ความรู้ความเข้าใจถ่องแท้ในเหตุผล ดีชั่ว ถูกผิด คุณโทษ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ รู้คิด รู้พิจารณา และรู้ที่จะจัดทำ — *Paññā*: wisdom)

อริยทรัพย์ เป็นทรัพย์อันประเสริฐอยู่ภายในจิตใจ ดีกว่าทรัพย์ภายนอก เพราะไม่มีผู้ใดแย่งชิง ไม่สูญหายไปด้วยภัยอันตรายต่างๆ ทำให้ไม่อ้างว้างยากจน และเป็นทุนสร้างทรัพย์ภายนอกได้ด้วย

ธรรม 7 นี้ ท่านเรียกว่าเป็น **พหุการธรรม** หรือ **ธรรมมีอุปการะมาก** (*Bahukāradhamma*: virtues of great assistance; D.III.282; ที่.ป.11/433/310) เพราะเป็นกำลังหนุนช่วยส่งเสริมในการบำเพ็ญคุณธรรมต่างๆ ยิ่งประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นให้สำเร็จได้อย่างกว้างขวางไพศาลเปรียบเหมือนคนมีทรัพย์มาก ย่อมสามารถใช้จ่ายทรัพย์เลี้ยงตนเลี้ยงผู้อื่นให้มีความสุข และบำเพ็ญประโยชน์ต่างๆ ได้เป็นอันมาก.

D.III.163,267; A.IV.5.

ที่.ป.11/326/264; อ.ง.สตตก.23/6/5.

[☆☆☆] **อริยบุคคล 7** ดู [63] *อริยบุคคล 7*.

[☆☆☆] **อุบาสกธรรม 7** ดู [260] *อุบาสกธรรม 7*.

อัฐกัณฐะ — หมวด 8

Groups of Eight

(including related groups)

[☆☆☆] ฌาน 8 ดู [10] ฌาน 8.

[293] มรรคมืองค์ 8 หรือ อัฐังคิกมรรค (เรียกเต็มว่า อริยอัฐังคิกมรรค แปลว่า “ทางมืองค์แปดประการ อันประเสริฐ” — *Aṭṭhaṅgika-magga*: the Noble Eightfold Path); องค์ 8 ของมรรค (มัคคังคะ — factors or constituents of the Path) มีดังนี้

1. สัมมาทิฏฐิ (เห็นชอบ ได้แก่ ความรู้ริยสัจ 4 หรือ เห็นไตรลักษณ์ หรือ รู้กุศลและอกุศลมูลกับกุศลและกุศลมูล หรือเห็นปฏิจลสมุปบาท — *Sammādiṭṭhi*: Right View; Right Understanding)

2. สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ ได้แก่ เนกขัมมสังกัปป์ อพยบาทสังกัปป์ อวิหิงสาสังกัปป์ — *Sammāsaṅkappa*: Right Thought) ดู [69] กุศลวิตก 3

3. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ ได้แก่ วจีสุจริต 4 — *Sammāvācā*: Right Speech)

4. สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ ได้แก่ กายสุจริต 3 — *Sammākammanta*: Right Action)

5. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ เว้นมิฉนชีพ ประกอบสัมมาชีพ — *Sammā-ājīva*: Right Livelihood)

6. สัมมาวายามะ (พยายามชอบ ได้แก่ ปธาน หรือ สัมมปปธาน 4 — *Sammāvāyāma*: Right Effort)

7. สัมมาสติ (ระลึกชอบ ได้แก่ สติปัฏฐาน 4 — *Sammāsatī*: Right Mindfulness)

8. สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ ได้แก่ ฌาน 4 — *Sammāsamādhi*: Right Concentration)

องค์ 8 ของมรรค จัดเข้าในธรรมชั้น 3 ข้อต้น คือ ข้อ 3, 4, 5 เป็น คีล ข้อ 6, 7, 8 เป็น สมาริ ข้อ 1, 2 เป็น ปัญญา ดู [124] ลิกขา 3; และหมวดธรรมที่อ้างถึงทั้งหมด

มรรคมืองค์ 8 นี้ เป็นอริยสัจ ข้อที่ 4 และได้ชื่อว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า “ทางสายกลาง” เพราะเป็นข้อปฏิบัติอันพอดีที่จะนำไปสู่จุดหมายแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระ ดับทุกข์ ปลอดภัย ปัญหา ไม่ติดขัดในที่สุดทั้งสอง คือ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตทกิลมณานุโยค ดู [15] ที่ สุต 2; [204] อริยสัจ 4

D.II.312; M.I.61; M.III.251; Vbh.235.

ที่.ม.10/299/348; ม.ม.12/149/123; ม.อ.14/704/453; อภ.วิ.35/569/307.

[294] ลักษณะตัดสินธรรมวินัย 8 หรือ หลักกำหนดธรรมวินัย 8

(*Dhammavinaya-nicchayalakkhaṇa*: criteria of the Doctrine and the Discipline)

ธรรมเหล่าใดเป็นไปเพื่อ

1. **วิราคะ** คือ ความคลายกำหนัด, ความไม่ติดพัน เป็นอิสระ (*Virāga*: detachment; dispassionateness) มีใช้เพื่อความกำหนดย่อมใจ หรือเสริมความติดใจ
 2. **วิสังโยค** คือ ความหมดเครื่องผูกมัด, ความไม่ประกอบทุกข์ (*Visaṃyoga*: release from bondage) มีใช้เพื่อผูกมัด หรือประกอบทุกข์
 3. **อปจยะ** คือ ความไม่พอกพูนกิเลส (*Apacaya*: dispersion of defilements) มีใช้เพื่อพอกพูนกิเลส
 4. **อัปปิจจตา** คือ ความอยากอันน้อย, ความมักน้อย (*Appicchatā*: wanting little) มีใช้เพื่อความอยากอันใหญ่, ความมักใหญ่ หรือมักมากอยากใหญ่
 5. **สันตุฏฐิ** คือ ความสันโดษ (*Santutṭhi*: contentment) มีใช้เพื่อความไม่สันโดษ
 6. **ปวิเวก** คือ ความสงัด (*Paviveka*: seclusion; solitude) มีใช้เพื่อความคลุกคลีอยู่ในหมู่
 7. **วิริยารัมภะ** คือ การประกอบความเพียร (*Viriyaṛambha*: energy; exertion) มีใช้เพื่อความเกียจคร้าน
 8. **สุภรตา** คือ ความเลี้ยงง่าย (*Subharatā*: being easy to support) มีใช้เพื่อความเลี้ยงยาก
- ธรรมเหล่านี้ ฟังรู้ว่าเป็นธรรม เป็นวินัย เป็นลัทธิศาสน์ คือคำสอนของพระศาสดา; หมวดยนี้
ตรัสแก่พระนางมหาปชาบดีโคตมี

Vin.II.259; A.IV.280.

วินย.7/523/331; อญ.อญจก.23/143/289.

[295] ลักษณะตัดสินธรรมวินัย 7 หรือ หลักกำหนดธรรมวินัย 7

(*Dhammavinaya-jāṇanalakkhaṇa*: criteria of the Doctrine and the Discipline)

ธรรมเหล่านี้เป็นไปเพื่อ

1. **เอกัณตนิพพิทา** (ความหน่ายสิ้นเชิง, ไม่หลงไหลเคลิบเคลิ้ม — *Ekantanibbidā*: disenchantment)
2. **วิราคะ** (ความคลายกำหนัด, ไม่ยึดติดรัดตัว เป็นอิสระ — *Virāga*: detachment)
3. **นิโรธ** (ความดับ, หมดกิเลสหมดทุกข์ — *Nirodha*: extinction)
4. **อุปสมะ** (ความสงบ — *Upasama*: calm; peace)
5. **อภิญญา** (ความรู้ยิ่ง, ความรู้ชัด — *Abhiññā*: discernment; direct knowledge)
6. **สัมโพธิะ** (ความตรัสรู้ — *Sambodha*: enlightenment)
7. **นิพพาน** (นิพพาน — *Nibbāna*)

ธรรมเหล่านี้ ฟังรู้ว่าเป็นธรรม เป็นวินัย เป็นลัทธิศาสน์ คือคำสอนของพระศาสดา; หมวดยนี้
ตรัสแก่พระอุบาลี

A.IV.143.

อญ.สตตก.23/80/146.

[296] โลกธรรม 8 (ธรรมดาของโลก, เรื่องของโลก, ความเป็นไปตามคติธรรมดาซึ่งหมุน

เวียนมาหาสัตว์โลกและสัตว์โลกก็หมุนเวียนตามมันไป — *Loka-dhamma*: wordly conditions; wordly vicissitudes)

1. ลาภ (ได้ลาภ, มีลาภ — *Lābha*: gain)
2. อลาภ (เสื่อมลาภ, สูญเสีย — *Alābha*: loss)
3. ยศ (ได้ยศ, มียศ — *Yasa*: fame; rank; dignity)
4. อยศ (เสื่อมยศ — *Ayasa*: obscurity)
5. นินทา (ติเตียน — *Nindā*: blame)
6. ปัสสสา (สรรเสริญ — *Pasamsā*: praise)
7. สุข (ความสุข — *Sukha*: happiness)
8. ทุกข์ (ความทุกข์ — *Dukkha*: pain)

โดยสรุปเป็น 2 คือ ข้อ 1, 3, 6, 7 เป็น *อภิญญารมณ* คือ ส่วนที่น่าปรารถนา; ข้อที่เหลือเป็น *อนิฏฐารมณ* คือ ส่วนที่ไม่น่าปรารถนา

โลกธรรมเหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้นทั้งแก่ปุถุชนผู้มิได้เรียนรู้ และแก่อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ ต่างกัน แต่ว่า คนพวกแรกย่อมไม่รู้เห็นเข้าใจตามความเป็นจริง ลุ่มหลง ยินดียินร้าย ปลอ่ยให้โลกธรรมเข้าครอบงำอำยิจิต พุยุบเรื่อยไป ไม่พ้นจากทุกข์ มีโสกะปริเทวะ เป็นต้น ส่วนอริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ พิจารณาเห็นตามเป็นจริง ว่าสิ่งเหล่านี้อย่างใดก็ตามที่เกิดขึ้นแก่ตน ล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ไม่หลงใหลมัวเมาเคลิ้มไปตามอภิญญารมณ ไม่ชุ่มมัวหม่นหมองคลุ้มคลั่งไปเพราะอนิฏฐารมณ มีสติดำรงอยู่ เป็นผู้ปราศจากทุกข์ มีโสกะปริเทวะ เป็นต้น

A.IV.157.

อ.ญ.อ.จก.23/96/159.

[297] วิชา 8 (ความรู้แจ้ง, ความรู้วิเศษ — *Vijjā*: supernormal knowledge)

1. วิปัสสนาญาณ (ญาณในวิปัสสนา, ญาณที่เป็นวิปัสสนา คือปัญญาที่พิจารณาเห็นสังขารคือนามรูปโดยไตรลักษณ์ มีต่างกันออกไปเป็นชั้นๆ ต่อเนื่องกัน — *Vipassanāñāṇa*: insight-knowledge)
2. มโนมยิทธิ (ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ, ฤทธิ์ทางใจ คือ นิรมิตกายอื่นออกจากกายนี้ ดุจชักไส้จากหน้าปล้อง ชักดาบจากฝัก หรือชักงูออกจากคราบ — *Manomayiddhi*: mind-made magical power)
3. อิทธิวิธา หรือ อิทธิวิธี (แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ — *Iddhividhā*: supernormal powers)
4. ทิพพโสต (หูทิพย์ — *Dibbasota*: divine ear)
5. เจโตปริยญาณ (ความรู้ที่กำหนดใจผู้อื่นได้ — *Cetopariyañāṇa*: penetration of the minds of others)
6. ปุพเพนิวาสานุสสติ (ระลึกชาติได้ — *Pubbenivāsānussati*: remembrance of former existences)

7. ทิพพจักขุ (ตาทิพย์ — *Dibbacakkhu*: divine eye)

8. อาสวักขยญาณ (ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ — *Āsavakkhayañāṇa*: knowledge of the exhaustion of mental intoxicants)

ข้อที่ 2 โดยมากจัดเข้าในข้อที่ 3 ด้วย ข้อที่ 3 ถึง 8 (6 ข้อท้าย) ตรงกับ อภิญา 6 ดู [106/วิชา 3; [274] อภิญา 6; [311] วิปัสสนาญาณ 9.

D.I.76-84; M.II.17.

ที่.ล.9/131-138/101-112.

[298] วิโมกข์ 8 (ความหลุดพ้น, ภาวะที่จิตปลอดพ้นจากสิ่งรบกวนและโน้มดึงเข้าไปในอารมณ์นั้นๆ อย่างปล่อยตัวหรือปลดตัวเต็มที่ ซึ่งเป็นไปในขั้นตอนต่างๆ — *Vimokkha*: liberations; the eight stages of release)

1. ผู้มีรูป มองเห็นรูปทั้งหลาย (ได้แก่ รูปฉน 4 ของผู้ได้ฉนโดยเจริญกสิณที่กำหนดวัตถุในกายของตน เช่น สีม — Remaining in the Fine-Material Sphere, one perceives corporeal forms.)

2. ผู้มีรูปสัญญาภายใน มองเห็นรูปทั้งหลายภายนอก (ได้แก่ รูปฉน 4 ของผู้ได้ฉนโดยเจริญกสิณกำหนดอารมณ์ภายนอก — Not perceiving internal corporeal forms, one perceives corporeal forms externally.)

3. ผู้โน้มใจตั้งใจว่า “งาม” (ได้แก่ ฉนของผู้เจริญวรรณกสิณ กำหนดสีที่งาม หรือเจริญอัปปมัญญา — One is intent on the thought, “It is beautiful”.)

4. เพราะล่วงเสียซึ่งรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะปฏิขสัญญาดับไป เพราะไม่ใส่ใจ นันตสัญญา จึงเข้าถึงอากาศานัญจายตนะ โดยมนสิการว่า อากาศหาที่สุดมิได้ (— One attains and abides in the Sphere of Unbounded Space.)

5. เพราะล่วงเสียซึ่งอากาศานัญจายตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงวิญญานัญจายตนะ โดยมนสิการว่า วิญญานหาที่สุดมิได้ (— One attains and abides in the Sphere of Unbounded Consciousness.)

6. เพราะล่วงเสียซึ่งวิญญานัญจายตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงอาภิญญายตนะ โดยมนสิการว่า ไม่มีอะไรเลย (— One attains and abides in the Sphere of Nothingness.)

7. เพราะล่วงเสียซึ่งอาภิญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ อยู่ (— One attains and abides in the Sphere of Neither-Perception-Nor-Non-perception.)

8. เพราะล่วงเสียซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงสัญญาเวทนิโรธ อยู่ (— One attains and abides in the Cessation of Perception and Feeling.)

D.III.262,288; A.IV.306.

ที่.ป.11/350/276; 453/328; อ.จ.อ.จ.ก.23/163/315.

[☆☆☆] คีล 8 ดู [240] คีล 8.

[☆☆☆] ศีล 8 ทั้งอาชีวะ ^๑ [241] ศีล 8 ทั้งอาชีวะ.

[299] สมาบัติ 8 (คุณวิเศษเป็นที่อันบุคคลเข้าถึง หรือ ธรรมวิเศษที่ควรเข้าถึง, การบรรลุขั้นสูง — *Samāpatti*: attainment) ได้แก่ ฌาน 8 คือ รูปฌาน 4 และอรูปฌาน 4
^๑ [9] ฌาน 4; [10] ฌาน 8; [207] อรูป 4.

Ps.I.20.

พ.ปฎ.31/60/34.

[300] สัปปริสทาน 8 (ทานของสัตบุรุษ, การให้อย่างสัตบุรุษ — *Sappurisa-dāna*: gifts of a good man)

1. สุจี เทติ (ให้ของสะอาด — to give clean things)
2. ปณีต เทติ (ให้ของประณีต — to give choice things)
3. กาเลน เทติ (ให้ของเหมาะสมกาล ให้ถูกเวลา — to give at fitting times)
4. กปฺปิย เทติ (ให้ของสมควร ให้ของที่ควรแก่เขา ซึ่งเขาจะใช้ได้ — to give proper things)
5. วิเจยฺย เทติ (พิจารณาเลือกให้ ให้ด้วยวิจยญาณ เลือกของ เลือกคนที่จะให้ ให้เกิดผลเกิดประโยชน์มาก — to give with discretion)
6. อภินฺห เทติ (ให้เนื่องนิตย์ ให้ประจำ หรือสม่ำเสมอ — to give repeatedly or regularly)
7. ททํ จิตฺตํ ปสาเทติ (เมื่อให้ ทำจิตผ่องใส — to calm one's mind on giving)
8. ทตฺวา อตฺตมโน โหติ (ให้แล้ว เบิกบานใจ — to be glad after giving)

A.IV.243.

อญ.อญจก.23/127/248.

[301] สัปปริสธรรม 8 (ธรรมของสัตบุรุษ, ธรรมที่ทำให้เป็นสัตบุรุษ, คุณสมบัติของคนดี — *Sappurisa-dhamma*: qualities of a good man)

1. สทฺธมฺมสมนฺนาโคโต (ประกอบด้วยสัทธรรม 7 ประการ — *Saddhamma-samannāgato*: to be endowed with the seven virtues) คือ

- ก. มีศรัทธา — to have confidence
- ข. มีหิริ — to have moral shame
- ค. มีโอตตปปะ — to have moral fear
- ง. เป็นพหูสูต — to be much learned
- จ. มีความเพียรอันปรารภแล้ว — to be of stirred-up energy
- ฉ. มีสติมั่นคง — to have established mindfulness
- ช. มีปัญญา — to have wisdom

2. สปปริสภตฺตี (ภักดีสัตบุรุษ คือ คบหาสมณพราหมณ์ ท่านผู้ประกอบด้วยสัทธรรม 7 ประการข้างต้น เป็นมิตรสหาย — *Sappurisa-bhatti*: to consort with good men)

3. สปปริสจินฺตี (คิดอย่างสัตบุรุษ คือ จะคิดสิ่งใด ก็ไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่น —

Sappurisa-cintī: to think as do good men)

4. **สปปุริสมนฺตี** (ปรึกษาอย่างสัตบุรุษ คือ จะปรึกษาการใด ก็ไม่ปรึกษาเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่น — *Sappurisa-mantī*: to consult as do good men)

5. **สปปุริสวาโจ** (พูดอย่างสัตบุรุษ คือ พูดแต่คำที่ถูกต้องตามวจีสุจจริต 4 — *Sappurisa-vāco*: to speak as do good men)

6. **สปปุริสกมฺมฺโต** (ทำอย่างสัตบุรุษ คือ ทำการที่ถูกต้องตามกายสุจจริต 3 — *Sappurisa-kammanto*: to act as do good men)

7. **สปปุริสทิฏฺฐิ** (มีความเห็นอย่างสัตบุรุษ คือ มีสัมมาทิฏฐิ เช่นว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น — *Sappurisa-ditṭhi*: to have the views of good men)

8. **สปปุริสทานํ เทติ** (ให้ทานอย่างสัตบุรุษ คือ ให้ตามหลักสปปุริสทาน เช่น ให้โดยเอื้อเฟื้อทั้งแก่ของที่ตัวให้ ทั้งแก่ผู้รับทาน ให้ของบริสุทธ์ ให้โดยเข้าใจถึงผลที่จะมีตามมา เป็นต้น — *Sappurisadānaṃ deti*: to give a gift as do good men)

บางที่เรียกว่า **สปปุริสธรรม 7** เพราะนับเฉพาะสัทธรรม 7 ในข้อ 1

M.III.23.

ม.อุ.14/143/112.

[☆☆☆] **หลักตัดสินธรรมวินัย 8** ดู [294] *ลักษณะตัดสินธรรมวินัย 8*.

[☆☆☆] **อริยบุคคล 8** ดู [57] *อริยบุคคล 8*.

[☆☆☆] **อริยอัฏฐังคิกมรรค 8** ดู [293] *มรรคมรรค 8*.

[☆☆☆] **อวิชา 8** ดู [209] *อวิชา 8*.

[☆☆☆] **อาชีวะฐานมกศีล 8** ดู [241] *ศีล 8 ทั้งอาชีวะ*.

[☆☆☆] **อุโบสถศีล 8** ดู [240] *ศีล 8*.

นวกะ — หมวด 9

Groups of Nine

(including related groups)

[302] นวักลัตถุศาสน์ (คำสอนของพระศาสดามือองค์ 9 — *Navaṅga-satthusāsana*: the Teacher's nine-factored dispensation; the Master's ninefold teaching)

1. สุตตัม (สูตร ได้แก่ พุทธพจน์ที่มีสาระเป็นแก่นร้อยเรียงเรื่องหนึ่งๆ หมายถึงอรรถกถาวิภังค์ นิตยเทศ ขันธกะ ปริวาร พระสูตรในสุตตนิบาต และพุทธวจนะอื่นๆ ที่มีชื่อว่า *สูตรตะ* หรือ *สูตรตันตะ* กล่าวง่ายคือ วินัยปิฎก คัมภีร์นิตยเทศทั้งสอง และพระสูตรทั้งหลาย — *Sutta*: threads; discourses)

2. เคยยัม (เคยยะ ได้แก่ ความที่มีร้อยแก้วและร้อยกรองผสมกัน หมายถึงพระสูตรที่มีคาถาทั้งหมด โดยเฉพาะสคาถวรรคในสังยุตตนิกาย — *Geyya*: discourses mixed with verses; songs)

3. เวยยาकरणัม (เวยาकरण ได้แก่ ความร้อยแก้วล้วน หมายถึงพระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด พระสูตรที่ไม่มีคาถา และพุทธพจน์อื่นใดที่ไม่จัดเข้าในองค์ 8 ข้อที่เหลือ — *Veyyākaraṇa*: prose-expositions)

4. คาถา (คาถา ได้แก่ ความร้อยกรองล้วน หมายถึงอา ทรมบท เถรคาถา เถรีคาถา และคาถาล้วนในสุตตนิบาตที่ไม่มีชื่อว่าเป็นสูตร — *Gāthā*: verses)

5. อุทานัม (อุทาน ได้แก่ พระคาถาที่ทรงเปล่งด้วยพระหฤทัยสพรคตด้วยโสมนัสสัมปยุตด้วยญาณ พร้อมทั้งข้อความอันประกอบอยู่ด้วย รวมเป็นพระสูตร 82 สูตร — *Udāna*: exclamations; psalms; verses of uplift)

6. อิติวุตตกัม (อิติวุตตกะ ได้แก่ พระสูตร 110 สูตร ที่ตรัสโดยนัยว่า *วุตตัม* เหตุ *ภควตา* — *Itivuttaka*: Thus-said discourses)

7. ชาตกัม (ชาตก ได้แก่ ชาตก 550 เรื่อง มีอปปณกชาตก เป็นต้น — *Jātaka*: birth-stories)

8. อพภูตธมมัม (อพภูตธรรม หรือเรื่องอัศจรรย์ ได้แก่ พระสูตรที่ว่าด้วยข้ออัศจรรย์ ไม่เคยมีทุกสูตร เช่น ที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้ออัศจรรย์ไม่เคยมี 4 อย่างนี้ หาได้ในอาณน” ดังนั้น เป็นต้น — *Abbhūtaḍḍhamma*: marvellous ideas)

9. เวทลัม (เวทล ได้แก่ พระสูตรแบบถามตอบ ซึ่งผู้ถามได้ทั้งความรู้และความพอใจ ถามต่อๆ ไป เช่น จูฬเวทลสูตร มหาเวทลสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร สักกปัญหสูตร สังขารภาชนียสูตร และมหาปุณณมสูตร เป็นต้น — *Vedalla*: question-and-answer; catechetical suttas)

คำว่า *นวักลัตถุศาสน์* นี้ เป็นคำร่นคัมภีร์อุปทาน พุทธวงศ์ และอรรถกถาทั้งหลาย บางทีเรียกว่า *ชินสาสน์* บ้าง *พุทธวจนะ* บ้าง ส่วนในบาลีที่มาทั้งหลายเรียกว่า *ธรรม* บ้าง *สูตร* บ้าง

ดู [51] *สาสน์ หรือ ศาสนา 2*.

[303] พุทธคุณ 9 (คุณของพระพุทธรเจ้า — *Buddhagūṇa*: virtues or attributes of the Buddha)

อิติปี โส ภควา (แม้เพราะอย่างนี้ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น — Thus indeed is he, the Blessed One.)

1. **อรหัง** (เป็นพระอรหันต์ คือ เป็นผู้บริสุทธิ ไกลจากกิเลส ทำลายกำแพงสังสารจักรได้แล้ว เป็นผู้ควรแนะนำสั่งสอนผู้อื่น ควรได้รับความเคารพบูชา เป็นต้น — *Arahant*: holy; worthy; accomplished)

2. **สมมาสัมพุทธโธ** (เป็นผู้ตรัสรู้ชอบเอง — *Sammāsambuddho*: fully self-enlightened)

3. **วิจุจจาณสมปนโน** (เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชา คือความรู้ และจรณะ คือ ความประพฤติ — *Vijjācaraṇa-sampanno*: perfect in knowledge and conduct)

4. **สุโคโต** (เป็นผู้เสด็จไปได้แล้ว คือ ทรงดำเนินพระพุทธรจริยาให้เป็นไปโดยสำเร็จผลด้วยดี พระองค์เองก็ได้ตรัสรู้สำเร็จเป็นพระพุทธรเจ้า ทรงบำเพ็ญพุทธรกิจก็สำเร็จประโยชน์ยิ่งใหญ่แก่ชนทั้งหลายในที่ที่เสด็จไป และได้ประดิษฐานพระศาสนาไว้ แม้ปรินิพพานแล้วก็เป็นประโยชน์แก่มหาชนสืบมา — *Sugato*: well-gone; well-farer; sublime)

5. **โลกวิทู** (เป็นผู้รู้แจ้งโลก คือ ทรงรู้แจ้งสภาวะอันเป็นคติธรรมตาแห่งโลกคือสังขารทั้งหลาย ทรงหยั่งทราบอรรถาัยสันดานแห่งสัตวโลกทั้งปวง ผู้เป็นไปตามอำนาจแห่งคติธรรมตาโดยถ่องแท้ เป็นเหตุให้ทรงดำเนินพระองค์เป็นอิสระ พ้นจากอำนาจครอบงำแห่งคติธรรมตานั่น และทรงเป็นที่พึ่งแห่งสัตว์ทั้งหลายผู้ยังจมอยู่ในกระแสโลกได้ — *Lokavidū*: knower of the worlds)

6. **อนุตตโร ปุริสทมมสารถิ** (เป็นสารถิ์ฝึกบุรุษที่ฝึกได้ ไม่มีใครยิ่งไปกว่า คือ ทรงเป็นผู้ฝึกคนได้ดีเยี่ยม ไม่มีผู้ใดเทียมเท่า — *Anuttaro purisadammasārathi*: the incomparable leader of men to be tamed)

7. **สตถา เทวมนุสฺสานิ** (เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย — *Satthā devamanussānaṃ*: the teacher of gods and men)

8. **พุทธโธ** (เป็นผู้ตื่นและเบิกบานแล้ว คือ ทรงตื่นเองจากความเชื่อถือและข้อปฏิบัติทั้งหลายที่ถือกันมาผิดๆ ด้วย ทรงปลุกผู้อื่นให้พ้นจากความหลงมกมายด้วย อนึ่ง เพราะไม่ติด ไม่หลง ไม่หวั่นกังวลในสิ่งใดๆ มีการดำเนินประโยชน์ส่วนตนเป็นต้น จึงมีพระทัยเบิกบาน บำเพ็ญพุทธรกิจได้ถูกต้องบริบูรณ์ โดยถือธรรมเป็นประมาณ การที่ทรงพระคุณสมบูรณ์เช่นนี้ และทรงบำเพ็ญพุทธรกิจได้เรียบร้อยบริบูรณ์เช่นนี้ ย่อมอาศัยเหตุคือความเป็นผู้ตื่น และย่อมทำให้เกิดผลคือทำให้ทรงเบิกบานด้วย — *Buddho*: awakened)

9. **ภควา** (ทรงเป็นผู้มีโชค คือ จะทรงทำการใด ก็ลุล่วงปลอดภัยทุกประการ หรือ เป็นผู้จำแนกแจกธรรม — *Bhagavā*: blessed; analyst)

พุทธคุณ 9 นี้ เรียกอีกอย่างว่า **นวาททิกคุณ** (คุณของพระพุทธรเจ้า 9 ประการ มี อรหัง เป็นต้น) บางทีเลื่อนมาเป็น **นวรทคุณ** หรือ **นวารทคุณ** แปลว่า “คุณของพระพุทธรเจ้าผู้เป็น

พระอรหันต์ 9 ประการ”

M.I.37; A.III.285.

ม.มู.12/95/67; อง.ฉก.ก.22/281/317.

[304] พุทธคุณ 2 (*Buddhagūṇa*: virtues, qualities or attributes of the Buddha)

1. **อัตตहितสมบัติ** (ความถึงพร้อมแห่งประโยชน์ตน, ทรงบำเพ็ญประโยชน์ส่วนพระองค์เองเสร็จสิ้นสมบูรณ์แล้ว — *Attahita-sampatti*: to have achieved one's own good; accomplishment of one's own welfare) พระคุณข้อนี้มุ่งเอา **พระปัญญา** เป็นหลัก เพราะเป็นเครื่องให้สำเร็จ **พุทธภาวะ** คือ ความเป็นพระพุทธรเจ้า และความเป็น **อัครตนาถ** คือ พึ่งตนเองได้
2. **ปรหิตปฏิบัติ** (การปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น, ทรงบำเพ็ญพุทธจริยาเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น — *Parahita-paṭipatti*: practice for the good or welfare of others) พระคุณข้อนี้มุ่งเอา **พระกรุณา** เป็นหลัก เพราะเป็นเครื่องให้สำเร็จ **พุทธกิจ** คือ หน้าที่ของพระพุทธรเจ้า และความเป็น **โลกนาถ** คือ เป็นที่พึ่งของชาวโลกได้

พุทธคุณ 9 ในข้อก่อน [303] ย่อลงแล้วเป็น 2 อย่างดังแสดงมานี้ คือ ข้อ 1, 2, 3, 5 เป็นส่วนอัตตहितสมบัติ ข้อ 6, 7 เป็นส่วนปรหิตปฏิบัติ ข้อ 4, 8, 9 เป็นทั้งอัตตहितสมบัติและปรหิตปฏิบัติ

DAṬ.I.8 (ฉบับไทยยังไม่พิมพ์)

วิสุทธิ.ฎีกา1/258/381; 246/338 (ฉบับโรมันยังไม่พิมพ์)

[305] พุทธคุณ 3 (*Buddhagūṇa*: virtues, qualities or attributes of the Buddha)

1. **ปัญญาคุณ** (พระคุณคือพระปัญญา — *Paññā*: wisdom)
2. **วิสุทธิคุณ** (พระคุณคือความบริสุทธิ์ — *Visuddhi*: purity)
3. **กรุณาคุณ** (พระคุณคือพระมหากรุณา — *Karūṇā*: compassion)

ในพระคุณ 3 นี้ ข้อที่เป็นหลักและกล่าวถึงทั่วไปในคัมภีร์ต่างๆ มี 2 คือ ปัญญา และกรุณา ส่วนวิสุทธิ เป็นพระคุณเนื่องอยู่ในพระปัญญาอยู่แล้ว เพราะเป็นผลเกิดเองจากการตรัสรู้ คัมภีร์ทั้งหลายจึงไม่แยกไว้เป็นข้อหนึ่งต่างหาก

(ฉบับโรมันยังไม่พิมพ์)

นัย วิสุทธิ.ฎีกา1/1.

[306] ธรรมคุณ 6 (คุณของพระธรรม — *Dhammagūṇa*: virtues or attributes of the Dhamma)

1. **สุวักขาโต ภคตา ธมโม** (**พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้ว** คือ ตรัสไว้เป็นความจริงแท้ อีกทั้งงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถพร้อมทั้งพยัญชนะ ประกาศหลักการครองชีวิตอันประเสริฐ บริสุทธิ์ บริบูรณ์สิ้นเชิง — *Svākkhāto*: Well proclaimed is the Dhamma by the Blessed One)
2. **สนฺทิฏฺฐิโก** (**อันผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง** คือ ผู้ใดปฏิบัติ ผู้ใดบรรลु ผู้นั้นย่อมเห็นประจักษ์ด้วยตนเอง ไม่ต้องเชื่อตามคำของผู้อื่น ผู้ใดไม่ปฏิบัติ ไม่บรรลุ ผู้นั้นจะบอกก็เห็นไม่ได้ — *Sanditṭhiko*: to be seen for oneself)

3. อกาลิโก (*ไม่ประกอบด้วยกาล* คือ ไม่ขึ้นกับกาลเวลา พร้อมเมื่อใด บรรลุได้ทันที บรรลุเมื่อใด เห็นผลได้ทันที อีกอย่างว่า เป็นจริงอยู่อย่างไร ก็เป็นอย่างนั้น ไม่จำกัดด้วยกาล — *Akālika*: not delayed; timeless)

4. เอหิปัสสิโก (*ควรเรียกให้มาดู* คือ เชิญชวนให้มาชม และพิสูจน์ หรือท้าทายต่อการตรวจสอบ เพราะเป็นของจริงและดีจริง — *Ehipassiko*: inviting to come and see; inviting inspection)

5. โอปนยิโก (*ควรน้อมเข้ามา* คือ ควรน้อมเข้ามาไว้ในใจ หรือน้อมใจเข้าไปให้ถึง ด้วยการปฏิบัติให้เกิดมีขึ้นในใจ หรือให้ใจบรรลุถึงอย่างนั้น หมายความว่า เชิญชวนให้ทดลองปฏิบัติดู อีกอย่างหนึ่งว่าเป็นสิ่งที่นำผู้ปฏิบัติให้เข้าไปถึงที่หมายคือนิพพาน — *Opanayiko*: worthy of inducing in and by one's own mind; worthy of realizing; to be tried by practice; leading onward)

6. ปจจตตัม เวทิตัพโพ วิญญูหิ (*อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน* คือ เป็นวิสัยของวิญญูชนจะพึงรู้ได้ เป็นของจำเพาะตน ต้องทำจึงเสวยได้เฉพาะตัว ทำให้กันไม่ได้ เอาจากกันไม่ได้ และรู้ได้ ประจักษ์ที่ในใจของตนเอง — *Paccattam veditabbo viññūhi*: directly experienceable by the wise)

คุณข้อที่ 1 มีความหมายกว้างรวมทั้ง*ปริยัติธรรม* คือ คำสั่งสอนด้วย ส่วนข้อที่ 2 ถึง 6 มุ่งให้เป็นคุณของ*โลกุตตรธรรม* จะเห็นได้ในที่อื่นๆ ว่า ข้อที่ 2 ถึง 6 ท่านแสดงไว้เป็น *คุณบทของนิพพาน* ก็มี

M.I.37; A.III.285.

ม.มู.12/95/67; อญ.ฉก.22/281/318.

[307] สังฆคุณ 9 (คุณของพระสงฆ์ — *Saṅghaguṇa*: virtues of the Sangha; virtues or attributes of the community of noble disciples)

1. สุปฏิปนุโน ภควโต สาวกสงฺโฆ (พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติดี — *Supaṭipanno*: Of good conduct is the community of noble disciples of the Blessed One)

2. อุชุปฏิปนุโน (เป็นผู้ปฏิบัติตรง — *Ujupaṭipanno*: of upright conduct)

3. ฌายปฏิปนุโน (เป็นผู้ปฏิบัติถูกทาง — *Ñāyapaṭipanno*: of right conduct)

4. สามิจิปฏิปนุโน (เป็นผู้ปฏิบัติสมควร — *Sāmīcipaṭipanno*: of dutiful conduct; of proper conduct)

ยทิทํ จตตาริ ปริสสุคานิ อฏฺฐ ปุริสบุคคลา (ได้แก่ คู่บุรุษ 4 ตัวบุคคล 8 — namely, the four pairs of men, the eight types of individuals.)

เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ (พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้ — This community of the disciples of the Blessed One is)

5. อาหุเนยฺโย (เป็นผู้ควรแก่ของค่านับ คือควรรับของที่เขานำมาถวาย — *Āhuneyyo*: worthy of gifts)
6. ปาหุเนยฺโย (เป็นผู้ควรแก่การต้อนรับ — *Pāhuneyyo*: worthy of hospitality)
7. ทกฺขิเณยฺโย (เป็นผู้ควรแก่ทักษิณา, ควรแก่ของทำบุญ — *Dakkhiṇeyyo*: worthy of offerings)
8. อญฺชลิกฺรณฺเณยฺโย (เป็นผู้ควรแก่การทำอัญชลี, ควรแก่การกราบไหว้ — *Añjalikaraṇīyo*: worthy of reverential salutation)
9. อนุตฺตํ ปุณฺณกฺเขตฺตํ โลกสฺส (เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก, เป็นแหล่งปลูกฝังและเผยแพร่วิชาการดีที่ยอดเยี่ยมของโลก — *Anuttaraṃ puṇṇakkhettaṃ lokassa*: the incomparable field of merit or virtue for the world)

M.I.37; A.III.286.

ม.มู.12/95/67; อัง.ฉก.22/281/318.

[308] มละ 9 (มลทิน — *Mala*: stains)

1. โกรธ (ความโกรธ — *Kodha*: anger)
2. มกฺขะ (ความลบหลู่คุณท่าน, ความหลู่ความดีผู้อื่น — *Makkha*: detraction; depreciation)
3. อิสฺสา (ความริษยา — *Issā*: envy; jealousy)
4. มัจฺฉริยะ (ความตระหนี่ — *Macchariya*: stinginess; meanness)
5. มายา (มารยา — *Māyā*: deceit)
6. สาถะยยะ (ความโอ้อวดหลอกลวง, สาไถย — *Sātheyya*: hypocrisy)
7. มุสสาวาท (การพูดปด — *Musāvāda*: false speech)
8. ปาปิจฺฉา (ความปรารถนาลามก — *Pāpicchā*: evil desire)
9. มิจฺฉาทิฏฺฐิ (ความเห็นผิด — *Micchādittṭhi*: false view)

Vbh.389.

อภิ.วิ.35/1021/526.

[309] มานะ 9 (ความถือตัว, ความสำคัญตนเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ — *Māna*: conceit; pride)

1. เป็นผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตัวว่าเลิศกว่าเขา (Being superior to others, one thinks, “Better am I.”)
2. เป็นผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตัวว่าเสมอเขา (Being superior to others, one thinks, “Equal am I.”)
3. เป็นผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา (Being superior to others, one thinks, “Worse am I.”)
4. เป็นผู้เสมอเขา สำคัญตัวว่าเลิศกว่าเขา (Being equal to others, one thinks, “Better am I.”)

I.”)

5. เป็นผู้เสมอเขา สำคัญตัวว่าเสมอเขา (Being equal to others, one thinks, “Equal am I.”)

6. เป็นผู้เสมอเขา สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา (Being equal to others, one thinks, “Worse am I.”)

7. เป็นผู้เลวกว่าเขา สำคัญตัวว่าเลิศกว่าเขา (Being inferior to others, one thinks, “Better am I.”)

8. เป็นผู้เลวกว่าเขา สำคัญตัวว่าเสมอเขา (Being inferior to others, one thinks, “Equal am I.”)

9. เป็นผู้เลวกว่าเขา สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา (Being inferior to others, one thinks, “Worse am I.”)

Nd¹80; Nd²226; Vbh.389.

พ.ม.29/102/94; 829/519; พ.จ.30/578/283; อภ.วิ.35/1022/527

[310] โลกุตตรธรรม 9 (ธรรมอันมีใช้วิสัยของโลก, สภาวะพ้นโลก — *Lokuttara-dhamma*: supermundane states) (+ โพธิปักขิยธรรม 37 = 46: พ.ป.ฎ.31/620/535; Ps.II.166)

มรรค 4 (*Magga*: the Four Paths)ผล 4 (*Phala*: the Four Fruitions)นิพพาน หรือ อสังขตธาตุ 1 (*Nibbāna*: the Unconditioned State)

ดู [27] นิพพาน 2; [164] มรรค 4; [165] ผล 4.

Dhs.1094.

อภ.ส.34/706/278; 911/355.

[311] วิปัสสนาญาณ 9 (ญาณในวิปัสสนา, ญาณที่นับเข้าในวิปัสสนา หรือที่จัดเป็นวิปัสสนา คือ เป็นความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง — *Vipassanāñāṇa*: insight-knowledge)

1. **อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ** (ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับ คือ พิจารณาความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งเบญจขันธ์ จนเห็นชัดว่า สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นครั้นแล้วก็ต้องดับไป ล้วนเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทั้งหมด — *Udayabbayañāṇa*: knowledge of contemplation on rise and fall)

2. **ภังคานุปัสสนาญาณ** (ญาณอันตามเห็นความสลาย คือ เมื่อเห็นความเกิดดับเช่นนั้นแล้ว คำนึงเด่นชัดในส่วนความดับอันเป็นจุดจบสิ้น ก็เห็นว่าสังขารทั้งปวงล้วนจะต้องสลายไปทั้งหมด — *Bhaṅgañāṇa*: knowledge of contemplation on dissolution)

3. **ภยตูปัฏฐานญาณ** (ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว คือ เมื่อพิจารณาเห็นความแตกสลายอันมีทั่วไปแก่ทุกสิ่งทุกอย่างเช่นนั้นแล้ว สังขารทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นไปในภพใดคติใด ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแต่จะต้องสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น — *Bhayañāṇa*: knowledge of the appearance as terror)

4. อาทีนพานุสสนาญาณ (ญาณอันคำนึงเห็นโทษ คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงซึ่งล้วนต้องแตกสลายไป เป็นของน่ากลัวไม่ปลอดภัยทั้งสิ้นแล้ว ย่อมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ เป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง จะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์ — *Ādinavaññāṇa*: knowledge of contemplation on disadvantages)

5. นิพพิทานุสสนาญาณ (ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นโทษเช่นนั้นแล้ว ย่อมเกิดความหน่าย ไม่เพิลิตเพลินติดใจ — *Nibbidāññāṇa*: knowledge of contemplation on dispassion)

6. มุญจิตุกัมยตาญาณ (ญาณอันคำนึงด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย คือ เมื่อหน่ายสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น — *Muñcitukamyatāññāṇa*: knowledge of the desire for deliverance)

7. ปฏิสังขานุสสนาญาณ (ญาณอันคำนึงพิจารณาหาทาง คือ เมื่อต้องการจะพ้นไปเสีย จึงกลับหันไปยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นมาพิจารณากำหนดด้วยไตรลักษณ์เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดเปลื้องออกไป — *Paṭisaṅkhāññāṇa*: knowledge of reflective contemplation)

8. สังขารูปেকขาญาณ (ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือ เมื่อพิจารณาสังขารต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะของสังขารตามความเป็นจริง ว่ามีความเป็นอยู่เป็นไปของมัน อย่างนั้นเป็นธรรมดา จึงวางใจเป็นกลางได้ ไม่ยินดียินร้ายในสังขารทั้งหลาย แต่นั้นมองเห็นนิพพานเป็นสันติบท ญาณจึงแล่นมุ่งไปยังนิพพาน เลิกละความเกี่ยวเกาะกับสังขารเสียได้ — *Saṅkhārupekkhāññāṇa*: knowledge of equanimity regarding all formations)

9. สัจจานุโลมิกญาณ หรือ อนุโลมญาณ (ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ร้อยสัจ คือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณแล่นมุ่งตรงไปสู่निพพานแล้ว ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้ร้อยสัจ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ ต่อจากนั้นก็เกิดโคตรภูญาณมาคั่นกลาง แล้วเกิดมรรคญาณให้สำเร็จความเป็นอริยบุคคลต่อไป — *Anulomaññāṇa*: conformity-knowledge; adaptation-knowledge)

ธรรมหมวดนี้ ท่านปรุ้งคัพพ์ขึ้น โดยถือตามนัยแห่งคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค นำมาอธิบายพิสดารในวิสุทธิมรรค แต่ในอภิธัมมัตถสังคหะ ท่านเติม **สัมมสนญาณ** (ญาณที่กำหนดพิจารณานามรูป คือ ขั้น 5 ตามแนวไตรลักษณ์ — *Sammasanaññāṇa*: comprehension-knowledge) เข้ามาเป็นข้อที่ 1 จึงรวมเป็น **วิปัสสนาญาณ 10** และเรียกชื่อญาณข้ออื่นๆ สั้นกว่านี้ คือ เรียก **อุทัพพญาณ ภัคญาณ ภยญาณ อาทีนญาณ นิพพิทาญาณ มุญจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขญาณ สังขารูปเอกขาญาณ อนุโลมญาณ**

๑ [285] วิสุทธิ 7; [345] ญาณ 16

[312] สัตตาวาส 9 (ภาพเป็นที่อยู่แห่งสัตว์ — *Sattāvāsa*: Abodes of Beings)

ข้อ 1-4 ตรงกับ **วิญญาณฐิติ 4** ข้อต้น

5. สัตว์บางพวก ไม่มีสัญญา ไม่ส่ายเวทนา เช่น เหล่าเทพจำพวกอัสถุญีสัตว์ (beings without perception and feeling)

ข้อ 6-8 ตรงกับ *วิญญาณฐิติ* ข้อที่ 5-7

9. สัตว์บางพวก ผู้เข้าถึงขั้นแนวสัญญานาสัญญาตนะ (beings reborn in the Sphere of Neither-Perception-Nor-Nonperception)

ดู [284] *วิญญาณฐิติ* 7

D.III.263;288; A.IV.401

ที่.ป.า.11/353/277; 457/329; อ.ญ.อุทก.23/228/413.

[313] อนุบุพพิหาร 9 (ธรรมเครื่องอยู่ที่ประณีตต่อกันขึ้นไปโดยลำดับ — *Anupubba-vihāra*: progressive abidings; mental states of gradual attainment)

รูปฌาน 4 (*Rūpa-jhāna*: the Four Absorptions of the Form Sphere)

อรุณฌาน 4 (*Arūpa-jhāna*: the Four Absorptions of the Formless Sphere)

สัญญาเวทยิตนิโรธ (สมาบัติที่ดับสัญญาและเวทนา — *Saññāvedayitanirodha*: extinction of perception and feeling) เรียกอีกอย่างว่า **นิโรธสมาบัติ** (attainment of extinction)

สมาบัติข้อที่ 9 นี้ เฉพาะแต่พระอนาคามีและพระอรหันต์ผู้ชำนาญในสมาบัติ 8 ข้างต้นแล้วเท่านั้น จึงจะเข้าได้

อนุบุพพิหารนี้ เรียกอีกอย่างว่า **อนุบุพพนิโรธ** (*Anupubba-nirodha*: graded stages of cessation) เพราะต้องดับขั้นต้นๆ แต่ละขั้นไปตามลำดับ จึงจะเข้าถึงขั้นสูงที่อยู่ถัดขั้นไปได้

ดู [9] *ฌาน 4*; [207] *อรุณ 4*.

D.III.265,290; A.IV.410.

ที่.ป.า. 11/355/279; 463/332; อ.ญ.นวก.23/236/424.

ทศกะ — หมวด 10

Groups of Ten

(including related groups)

[314] กถาวัตถุ 10 (เรื่องที่ควรพูด, เรื่องที่ควรนำมาสนทนากันในหมู่ภิกษุ — *Kathāvatthu*: subjects for discussion; topics of talk among the monks)

1. อัปปิจจกถา (เรื่องความมักน้อย, ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย ไม่มักมากอยากเด่น — *Appicchakathā*: talk about or favourable to wanting little)

2. สันตุฏฐิกถา (เรื่องความสันโดษ, ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสันโดษ ไม่ชอบฟุ้งเฟ้อหรือปรนเปรอ — *Santuṭṭhikathā*: talk about or favourable to contentment)

3. ปวิเวกกถา (เรื่องความสงัด, ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสงัดกายใจ — *Pavivekakathā*: talk about or favourable to seclusion)

4. อสังสัคคกถา (เรื่องความไม่คลุกคลี, ถ้อยคำที่ชักนำให้ไม่คลุกคลีด้วยหมู่ — *Asaṃsaggakathā*: talk about or favourable to not mingling together)

5. วิริยารัมภกถา (เรื่องการปรารถนาความเพียร, ถ้อยคำที่ชักนำให้มุ่งมั่นทำความเพียร — *Viriyārambhakathā*: talk about or favourable to strenuousness)

6. สิลกถา (เรื่องศีล, ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล — *Sīlakathā*: talk about or favourable to virtue or good conduct)

7. สมาธิกถา (เรื่องสมาธิ, ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำจิตมั่น — *Samādhikathā*: talk about or favourable to concentration)

8. ปัญญากถา (เรื่องปัญญา, ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดปัญญา — *Paññākathā*: talk about or favourable to understanding or insight)

9. วิมุตติกถา (เรื่องวิมุตติ, ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำให้พ้นจากกิเลสและความทุกข์ — *Vimuttikathā*: talk about or favourable to deliverance)

10. วิมุตติญาณทัสสนกถา (เรื่องความรู้ความเห็นในวิมุตติ, ถ้อยคำที่ชักนำให้สนใจและเข้าใจเรื่องความรู้ความเห็นในภาวะที่หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ — *Vimuttiñāṇadassanakathā*: talk about or favourable to the knowledge and vision of deliverance)

M.I.145; III.113; A.V.129.

ม.มุ.12/292/287; ม.อุ.14/348/239; อง.ทศก.24/69/138.

[315] กสิณ 10 (แปลตามรูปศัพท์ว่า “ทั้งหมด” หรือ “ล้วน”; วัตถุอันจูงใจ, วัตถุสำหรับเพ่งเพ่งจูงจิตให้เป็นสมาธิ — *Kasīṇa*: meditation devices)

ก. ภูตกสิณ 4 (กสิณคือมหาภูตรูป — *Bhūta-kasīṇa*: Element-Kasīṇa)

1. ปฐวีกสิณ (กสิณคือดิน, กสิณที่ใช้ดินเป็นอารมณ์ — *Paṭhavī~*: the Earth Kasīṇa)
2. อาโปกสิณ (กสิณคือน้ำ — *Āpo~*: the Water Kasīṇa)
3. เตโชกสิณ (กสิณคือไฟ — *Tejo~*: the Fire Kasīṇa)
4. วาโยกสิณ (กสิณคือลม — *Vāyo~*: the Air Kasīṇa: Wind Kasīṇa)
- ข. วรรณกสิณ 4 (กสิณคือสี — *Vanṇa~*: Colour Kasīṇa)
5. นีลกสิณ (กสิณคือสีเขียวคราม — *Nīla~*: the Blue Kasīṇa)
6. ปีตกสิณ (กสิณคือสีเหลือง — *Pīta~*: the Yellow Kasīṇa)
7. โลหิตกสิณ (กสิณคือสีแดง — *Lohita~*: the Red Kasīṇa)
8. โอทาทกสิณ (กสิณคือสีขาว — *Odāta~*: the White Kasīṇa)

ค. กสิณอื่นๆ

9. อาโลกกสิณ (กสิณคือแสงสว่าง — *Āloka~*: the Light Kasīṇa)
10. อากาสกสิณ (กสิณคือที่ว่างเปล่า, ช่องว่าง — *Ākāsa~*: the Space Kasīṇa)

กสิณที่มาในบาลี เช่น อภ.ทสก.24/25/48 (A.V.46) ไม่มี *อาโลกกสิณ* แต่มี *วิญญานกสิณ* (กสิณคือวิญญาน — *Viññāṇa~*: the Consciousness Kasīṇa) เป็นข้อที่ 10 และ *อากาสกสิณ* เป็นข้อที่ 9

Vism.118-169.

วิสุทธิ.1/150-217.

[316] **กามโภคี 10** (ผู้บริโภคมกาม, ผู้ครองเรือน, คฤหัสถ์ — *Kāmaḥhogī*: enjoyers of sensual pleasures; laymen; householders)

กลุ่มที่ 1 *แสวงหาไม่ชอบธรรม* (those seeking wealth unlawfully and arbitrarily)

1. พวกหนึ่ง แสวงหาโภคทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม โดยทารุณข่มขี้, ได้มาแล้วไม่เลี้ยงตนให้อิ่มหนำเป็นสุข, ทั้งไม่แจกจ่ายแบ่งปันและไม่ใช้ทำกรรมดี

(So seeking wealth, a certain one neither makes himself happy and cheerful, nor does he share with others, nor does he do meritorious deeds.)

2. พวกหนึ่ง แสวงหาโภคทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม โดยทารุณข่มขี้, ได้มาแล้วเลี้ยงตนให้อิ่มหนำเป็นสุข, แต่ไม่แจกจ่ายแบ่งปันและไม่ใช้ทำกรรมดี

(So seeking wealth, a certain one makes himself happy and cheerful, but he does not share with others and does no meritorious deeds.)

3. พวกหนึ่ง แสวงหาโภคทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม โดยทารุณข่มขี้, ได้มาแล้ว เลี้ยงตนให้อิ่มหนำเป็นสุขด้วย, แจกจ่ายแบ่งปันและใช้ทำกรรมดีด้วย

(So seeking wealth, a certain one does make himself happy and cheerful, he does share with others and does meritorious deeds.)

(พวกที่ 1: ควรดำเนินทั้ง 3 สถาน; พวกที่ 2: ดำเนิน 2 สถาน, ชม 1 สถาน; พวกที่ 3: ดำเนิน 1 สถาน, ชม

2 สถาน — These are blameworthy in three, two and one respect, and praiseworthy in none, one and two respects, respectively.)

กลุ่มที่ 2 แสวงหาชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง (those seeking wealth both lawfully and unlawfully, arbitrarily and unarbitrarily)

4. พวกหนึ่ง แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรมบ้างไม่ชอบธรรมบ้าง ทารุณข่มขืนบ้างไม่ทารุณข่มขืนบ้าง, ได้มาแล้วไม่เลียดตนให้อิ่มหนำเป็นสุข, ไม่แจกจ่ายแบ่งปันและไม่ใช้ทำกรรมดี (Same as 1)

5. พวกหนึ่ง แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรมบ้างไม่ชอบธรรมบ้าง ทารุณข่มขืนบ้างไม่ทารุณข่มขืนบ้าง, ได้มาแล้วเลียดตนให้อิ่มหนำเป็นสุข, แต่ไม่แจกจ่ายแบ่งปันและไม่ใช้ทำกรรมดี (Same as 2)

6. พวกหนึ่ง แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรมบ้างไม่ชอบธรรมบ้าง ทารุณข่มขืนบ้างไม่ทารุณข่มขืนบ้าง, ได้มาแล้วเลียดตนให้อิ่มหนำเป็นสุข, ทั้งแจกจ่ายแบ่งปันและใช้ทำกรรมดี (Same as 3)

(พวกที่ 4: ควรตำหนิ 3 สถาน, ชม 1 สถาน; พวกที่ 5: ตำหนิ 2 สถาน, ชม 2 สถาน; พวกที่ 6: ตำหนิ 1 สถาน, ชม 3 สถาน — These are blameworthy in three, two and one respect, and praiseworthy in one, two and three respects, respectively.)

กลุ่มที่ 3 แสวงหาชอบธรรม (those seeking wealth lawfully and unarbitrarily)

7. พวกหนึ่ง แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรม ไม่ทารุณข่มขืน, ได้มาแล้วไม่เลียดตนให้อิ่มหนำเป็นสุข, ไม่แจกจ่ายแบ่งปันและไม่ใช้ทำกรรมดี (Same as 1)

8. พวกหนึ่ง แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรม ไม่ทารุณข่มขืน, ได้มาแล้วเลียดตนให้อิ่มหนำเป็นสุข, แต่ไม่แจกจ่ายแบ่งปันและไม่ใช้ทำกรรมดี (Same as 2)

9. พวกหนึ่ง แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรม ไม่ทารุณข่มขืน, ได้มาแล้วก็เลียดตนให้อิ่มหนำเป็นสุขด้วย, ทั้งแจกจ่ายแบ่งปันและใช้ทำกรรมดีด้วย; แต่เขายังยึดติด ยังสยบมัวเมา ยังหมกมุ่น บริโภคโภคะเหล่านั้นโดยไม่รู้เท่าทันเห็นโทษ ไม่มีปัญญาทำตนให้เป็นอิสระหลุดพ้นเป็นนายเหนือโภคทรัพย์ (Same as 3. But he makes use of his wealth with greed and longing, is infatuated therewith, heedless of danger, lacking the insight to achieve spiritual freedom.)

(พวกที่ 7: ควรตำหนิ 2 สถาน, ชม 1 สถาน; พวกที่ 8: ตำหนิ 1 สถาน, ชม 2 สถาน; พวกที่ 9: ชม 3 สถาน, ตำหนิ 1 สถาน — These are blameworthy in two, one and one respect, and praiseworthy in one, two and three respects, respectively.)

พวกพิเศษ: แสวงหาชอบธรรม และใช้อย่างรู้เท่าทันเป็นอิสระ

10. พวกหนึ่ง แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรม ไม่ทารุณข่มขืน, ได้มาแล้วเลียดตนให้อิ่มหนำเป็นสุข, แจกจ่ายแบ่งปันและใช้ทำกรรมดี; แต่เขาไม่ยึดติด อีกทั้งไม่สยบมัวเมา ไม่หมกมุ่น บริโภคโภคะเหล่านั้นอย่างรู้เท่าทันเห็นโทษ มีปัญญาทำตนให้เป็นอิสระหลุดพ้นเป็นนาย

[318] กิเลส 10 (สภาพที่ทำให้จิตเศร้าหมอง — *Kilesa*: defilements)

1. โลภะ (ความอยากได้ — *Lobha*: greed)
2. โทสะ (ความคิดประทุษร้าย — *Dosa*: hatred)
3. โมหะ (ความหลง, ความไม่รู้, ความเขลา — *Moha*: delusion)
4. มานะ (ความถือตัว — *Māna*: conceit)
5. ทิฏฐิ (ความเห็นผิด — *Diṭṭhi*: wrong view)
6. วิจิกิฉา (ความลังเลสงสัย, ความเคลือบแคลง — *Vicikicchā*: doubt; uncertainty)
7. ถีนะ (ความหดหู่, ความท้อแท้ถดถอย — *Thīna*: sloth)
8. อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน — *Uddhacca*: restlessness)
9. อหิริกะ (ความไม่ละอายต่อความชั่ว — *Ahirika*: shamelessness)
10. อนอตตัปปะ (ความไม่เกรงกลัวต่อความชั่ว — *Anottappa*: lack of moral dread)

สิบอย่างนี้ ในบาลีเดิมเรียกว่า *กิเลสวัตร* (สิ่งก่อความเศร้าหมอง) 10

Vbh.391.

อภิ.วิ.35/1026/528.

[319] กุศลกรรมบถ 10¹ (ทางแห่งกุศลกรรม, ทางทำความดี, กรรมดีอันเป็นทางนำไปสู่สุคติ — *Kusala-kammapatha*: wholesome course of action) *ว่าโดยหัวข้อย่อ* ดังนี้

ก. กายกรรม 3 (การกระทำทางกาย — *Kāyakamma*: bodily action)

1. ปาณาติปาตา เวรมณี* (เว้นจากปลงชีวิต — *Pāṇātipātā veramaṇī*: abstention from killing)
2. อทินนาทานา เวรมณี (เว้นจากถือเอาของที่เขาไม่ได้ให้โดยอาการขโมย — *Adinnādānā* ~: abstention from taking what is not given)
3. กาเมสุมิชฺฌาจารา เวรมณี (เว้นจากประพฤติดีในกาม — *Kāmesumicchācārā* ~: abstention from sexual misconduct)

ข. วจีกรรม 4 (การกระทำทางวาจา — *Vacīkamma*: verbal action)

4. มุสาวาทา เวรมณี (เว้นจากพูดเท็จ — *Musāvādā* ~: abstention from false speech)
5. ปิสุณาย วาจา เวรมณี (เว้นจากพูดส่อเสียด — *Pisuṇāya vācāya* ~: abstention from tale-bearing)
6. ผรุสย วาจา เวรมณี (เว้นจากพูดคำหยาบ — *Pharusāya vācāya* ~: abstention from harsh speech)
7. สมุပ္ปาลา เวรมณี (เว้นจากพูดเพ้อเจ้อ — *Samphappalāpā* ~: abstention from

* *เวรมณี* แปลว่า “เจตนาที่ทำให้เว้น” หรือ “เจตนาที่ตรงข้าม” เมื่อจะแปลให้เต็มความ จึงควรแปลว่า “การกระทำที่วางจากการคิดเบียดเบียน” หรือ “การทำความดีที่ตรงข้ามกับการเบียดเบียนชีวิต” ดังนี้ เป็นต้น

vain talk or gossip)

ค. มโนกรรม 3 (การกระทำทางใจ — *Manokamma*: mental action)

8. อนภิชฌา (ความไม่คิดเฟื่องเลี้ยงอยากได้ของเขา — *Anabhijjhā*: non-covetousness)

9. อพฺยาปาท (ความไม่คิดร้ายต่อผู้อื่น — *Abyāpāda*: non-illwill)

10. สมฺมาทิฏฺฐิ (ความเห็นชอบ ถูกต้องตามคลองธรรม — *Sammāditṭhi*: right view)

D.III.269,290.

ที่.ป.11/360/284; 471/337.

[320] กุศลกรรมบถ 10² (ทางแห่งกุศลกรรม, ทางทำความดี, กรรมดีอันเป็นทางนำไปสู่ความสุขความเจริญหรือสุคติ — *Kusala-kammapatha*: wholesome course of action) ว่าโดยข้อธรรมสมบูรณ์ (แปลตัดเอาแต่ใจความ) ดังนี้

ก. กายกรรม 3 (การกระทำทางกาย — bodily action)

1. ปาณาติปาตํ ปหาย ฯเปฯ สพฺพปาณญฺหิตานุกมฺปิ โหติ (ละการฆ่าการเบียดเบียน มีเมตตาการุณาช่วยเหลือเกื้อกูลกัน — to avoid the destruction of life and be anxious for the welfare of all lives)

2. อทินฺนาทานํ ปหาย ฯเปฯ อทินฺนํ เถยฺยสงฺขาตํ อนาทาตา โหติ (ละอทินนาทาน เคารพกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินของผู้อื่น — to avoid stealing, not violating the right to private property of others)

3. กาเมสุมิจฺจาจารํ ปหาย ฯเปฯ น จาริตฺตํ อาปชฺชิตา โหติ (ละการประพฤติดีในกาม ไม่ล่วงละเมิดประเพณีทางเพศ — to avoid sexual misconduct, not transgressing sex morals)

ข. วจีกรรม 4 (การกระทำทางวาจา — verbal action)

4. มุสาวาทํ ปหาย ฯเปฯ น สมฺปชานมุสา ภาสิตา โหติ (ละการพูดเท็จ ไม่ยอมกล่าวเท็จ เพราะเหตุตนเอง ผู้อื่น หรือเพราะเห็นแก่ผลประโยชน์ใดๆ — to avoid lying, not knowingly speaking a lie for the sake of any advantage)

5. ปิสุณํ วาจํ ปหาย ฯเปฯ สมคฺคกรณํ วาจํ ภาสิตา โหติ (ละการพูดคำส่อเสียด ช่วยสมานคนที่แตกร้างกัน ส่งเสริมคนที่สมัครสมานกัน ชอบกล่าวถ้อยคำที่สร้างสามัคคี — to avoid malicious speech, unite the discordant, encourage the united and utter speech that makes for harmony)

6. ผรุสํ วาจํ ปหาย ฯเปฯ พหุชนมนาปา ตถารูปี วาจํ ภาสิตา โหติ (ละคำหยาบ พูดแต่คำสุภาพอ่อนหวาน — to avoid harsh language and speak gentle, loving, courteous, dear and agreeable words)

7. สมฺมปฺปลาปํ ปหาย ฯเปฯ กาลวาที ภูตวาที อตฺถวาที ธมฺมวาที วินยวาที นิธานวตี วาจํ ภาสิตา โหติ ฯเปฯ (ละการพูดเพ้อเจ้อ พูดแต่คำจริง มีเหตุผล มีสารประโยชน์ ถูก)

กาลเทศะ — to avoid frivolous talk; to speak at the right time, in accordance with facts, what is useful, moderate and full of sense)

ค. มโนกรรม 3 (การกระทำทางใจ — mental action)

8. อนภิชฌาโลภ โหติ ฯเปฯ (ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของผู้อื่น — to be without covetousness)

9. อပ္พยาปนนจิตโต โหติ ฯเปฯ สุขี อุตตนาํ ปรีหณตฺตติ (ไม่มีจิตคิดร้าย คิดปรารภนา แต่ว่า ขอให้สัตว์ทั้งหลายไม่มีเวร ไม่เบียดเบียน ไม่มีทุกข์ ครองตนอยู่เป็นสุขเถิด — to be free from ill-will, thinking, 'Oh, that these beings were free from hatred and ill-will, and would lead a happy life free from trouble.')

10. สมมาทิฏฐิโก โหติ ฯเปฯ สยํ อภิญญา สจฺจิกิตฺวา ปเวเทนฺตติ (มีความเห็นชอบ เช่นว่า ทานมีผล การบูชามีผล ผลวิบากของกรรมดีกรรมชั่วมี เป็นต้น — to possess right view such as that gifts, donations and offerings are not fruitless and that there are results of wholesome and unwholesome actions)

กุศลกรรมบถหมวดนี้ ในบาลีเรียกชื่อหลายอย่าง เช่นว่า *ธรรมจริยา* (ความประพฤติธรรม — righteous conduct) บ้าง *โสไจย* (ความสะอาดหรือเครื่องชำระตัว — cleansing) บ้าง *อริย-ธรรม* (อารยธรรม, ธรรมของผู้เจริญ — virtues of a noble or civilized man) บ้าง *อริยมรรค* (มรรคอันประเสริฐ — the noble path) บ้าง *สัทธรรม* (ธรรมดี, ธรรมแท้ — good law; true law) บ้าง *สัปปุริสธรรม* (ธรรมของสัตบุรุษ — qualities of a good man) บ้าง ฯลฯ

M.I.287; A.V.266,275-278.

ม.มู.12/485/523; อัง.ทสก.24/165/287; 168-181/296-300.

[321] อกุศลกรรมบถ 10 (ทางแห่งอกุศลกรรม, ทางทำความชั่ว, กรรมชั่วอันเป็นทางนำไปสู่ความเสื่อม ความทุกข์ หรือทุกข์ — *Akusala-kamma-patha*: unwholesome course of action)

ก. กายกรรม 3 (การกระทำทางกาย — *Kāyakamma*: bodily action)

1. ปาณาติบาต (การทำชีวิตให้ตกลง, ปลงชีวิต — *Pāṇātipāta*: destruction of life; killing)

2. อทินนาทาน (การถือเอาของที่เขาไม่ได้ให้ โดยอาการขโมย, ลักทรัพย์ — *Adinnādāna*: taking what is not given; stealing)

3. กาเมสุมิจฉาจาร (ความประพฤติผิดในกาม — *Kāmesumicchācāra*: sexual misconduct)

ข. วจีกรรม 4 (การกระทำทางวาจา — *Vacīkamma*: verbal action)

4. มุสาวาท (การพูดเท็จ — *Musāvāda*: false speech)

5. ปิสุณาวาจา (วาจาใส่ร้าย — *Pisuṇāvācā*: tale-bearing; malicious speech)

6. ผรุสวาจา (วาจาหยาบ — *Pharusavācā*: harsh speech)

7. สัมผัปปลาปะ (คำพูดเพ้อเจ้อ — *Samphappalāpa*: frivolous talk; vain talk; gossip)

ค. มโนกรรม 3 (การกระทำทางใจ — *Manokamma*: mental action)

8. อภิชฌา (เพ่งเล็งอยากได้ของเขา — *Abhijjhā*: covetousness; avarice)

9. พยาบาท (คิดร้ายผู้อื่น — *Byāpāda*: illwill)

10. มิจฉาทิฏฐิ (เห็นผิดจากคลองธรรม — *Micchāditṭhi*: false view; wrong view)

D.III.269,290; A.V.264.

ที่.ป.11/359/284; 470/337; อญ.ทสก.24/165/285.

[322] เถรธรรม 10 (คุณธรรมที่ทำให้พระเถระอยู่สำราญในที่ทุกสถาน — *Thera-dhamma*: qualities which make for happy living of an elder monk)

1. เถโร รตตญญู (เป็นผู้ใหญ่ บวชนาน รู้เห็นกิจการ ทรงจำเรื่องราวไว้ได้มาก — *Thero rattaññū*: to be an elder monk of long experience)

2. สीलวา (มีศีล เคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย — *Sīlavā*: to be virtuous; to have good conduct)

3. พหุสสุโต (เป็นพหูสูตทรงความรู้ — *Bahussuto*: to be much learned)

4. สุวาทปาฏิโมกโข (ทรงปาฏิโมกข์ รู้หลักแห่งวินัย แคล่วคล่อง ชำนิชำนาญ สามารถวินิจฉัยได้ด้วยดี — *Svāgatapāṭimokkho*: to be well versed in the codes of discipline)

5. อธิกรณสมุปปาตวูปสมกุสโล (ฉลาดในการระงับอธิกรณ์ที่เกิดขึ้น — *Adhikaraṇa-samuppādavūpasamakusalo*: to be skilled in settling a legal question that has arisen)

6. ธมฺมกาโม (เป็นผู้ใฝ่ธรรม รักความรู้ รักความจริง รู้จักรับฟังและรู้จักพูด ทำให้เป็นที่ชื่นชมสนทนสนมสบายใจ นำเข้าไปปรึกษาสนทนา และชอบศึกษา ยินดีปรินิพจน์ในหลักธรรมหลักวินัยที่ยิ่งๆ ขึ้นไป — *Dhammakāmo*: to love the Dhamma, be pleasant to consult and converse with, and find joy in the advanced teaching of both the Doctrine and the Discipline)

7. สন্তุฏฺโฐ (เป็นผู้สันโดษด้วยปัจจัยสี่ตามมีตามได้ — *Santuṭṭho*: to be content with whatsoever supply of the four requisites he may get)

8. ปาสาทิกโก (จะไปจะมา มีอาการกริยาน่าเลื่อมใส แม้เข้าไปในละแวกบ้าน ก็สำรวมเป็นอันดี — *Pāsādiko*: to be charming and perfectly composed in his goings out and comings in and in sitting in the house)

9. ฌานลาภี (ได้แคล่วคล่องในฌาน 4 ที่เป็นเครื่องอยู่สุขสบายในปัจจุบัน — *Jhānalābhī*: to be able to gain pleasure of the Four Absorptions)

10. วิมุตโต (บรรลู่เจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ สิ้นอาสวะ — *Vimutto*: to have gained the Deliverance)

[323] ทศพลญาณ (บาลีเรียก *ตถาคตพลญาณ 10* คือ พระญาณอันเป็นกำลังของพระตถาคต 10 ประการ ที่ทำให้พระองค์สามารถบั่นลือสีหนาท ประกาศพระศาสนาได้มั่นคง — *Dasa-balañña*: the Ten Powers of the Perfect One)

1. ฐานาฐานญาณ (ปรีชาหยั่งรู้ฐานะและอฐานะ คือ รู้กฎธรรมชาติเกี่ยวกับขอบเขตและขีดขึ้นของสิ่งทั้งหลายว่า อะไรเป็นไปได้ อะไรเป็นไปไม่ได้ และแค่ไหนเพียงไร โดยเฉพาะในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล และกฎเกณฑ์ทางจริยธรรม เกี่ยวกับสมรรถวิสัยของบุคคล ซึ่งจะได้รับผลกรรมที่ดีและชั่วต่างๆ กัน — *Thānāṭhāna-ñāṇa*: knowledge of instance and no instance; knowledge of possibilities and impossibilities)

2. กรรมวิปากญาณ (ปรีชาหยั่งรู้ผลของกรรม คือ สามารถกำหนดแยกการให้ผลอย่างสลับซับซ้อน ระหว่างกรรมดีกับกรรมชั่ว ที่สัมพันธ์กับปัจจัยแวดล้อมต่างๆ มองเห็นรายละเอียดและความสัมพันธ์ภายในกระบวนการก่อผลของกรรมอย่างชัดเจน — *Kammavipāka-ñāṇa*: knowledge of the ripening of action; knowledge of the results of kamma)

3. สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ (ปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่คติทั้งปวง คือ สุกคติ ทุกคติ หรือพ้นจากคติ หรือปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่อรรถประโยชน์ทั้งปวง กล่าวคือ ทิณฺณฐัมมิกัตถะ สัมปรายิกัตถะ หรือ ปรมัตถะ คือรู้ว่าเมื่อปรารถนาจะเข้าถึงคติหรือประโยชน์ใด จะต้องทำอะไรบ้าง มีรายละเอียดวิธีปฏิบัติอย่างไร — *Sabbatthagāminīpaṭipadā-ñāṇa*: knowledge of the way that leads anywhere; knowledge of the practices leading to all destinies and all goals)

4. นานาธาตุนญาณ (ปรีชาหยั่งรู้สภาวะของโลกอันประกอบด้วยธาตุต่างๆ เป็นอเนก คือ รู้สภาวะของธรรมชาติ ทั้งฝ่ายอุปาทินนกลังขารและฝ่ายอนุปาทินนกลังขาร เช่น รู้จักส่วนประกอบต่างๆ ของชีวิต สภาวะของส่วนประกอบเหล่านั้น พร้อมทั้งลักษณะและหน้าที่ของมันแต่ละอย่าง อาทิการปฏิบัติหน้าที่ของขันธ์ อายตนะ และธาตุต่างๆ ในกระบวนการรับรู้ เป็นต้น และรู้เหตุแห่งความแตกต่างกันของสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น — *Nānādhātu-ñāṇa*: knowledge of the world with its many different elements)

5. นานาธิมุตติกญาณ (ปรีชาหยั่งรู้ธมฺมิตี คือ รู้ธมฺมิตี ความโน้มเอียง ความเชื่อถือ แนวความสนใจ เป็นต้น ของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปต่างๆ กัน — *Nānādhimuttika-ñāṇa*: knowledge of the different dispositions of beings)

6. อินทริยปโรปริยัตตญาณ (ปรีชาหยั่งรู้ความยิ่งและหย่อนแห่งอินทริยของสัตว์ทั้งหลาย คือ รู้ว่าสัตว์นั้นๆ มีศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา แคไหน เพียงใด มีกิเลสมาก กิเลสน้อย มีอินทริยอ่อน หรือแก่กล้า สอนง่าย หรือสอนยาก มีความพร้อมที่จะตรัสรู้หรือไม่ — *Indriyaparopariyatta-ñāṇa*: knowledge of the state of faculties of beings; knowledge of the inferiority and superiority of the controlling faculties of various beings; knowledge as regards maturity of persons)

7. ฌานาทิสังกิเลสาทิญฺญาณ (ปรีชาหยั่งรู้ความเศร้าหมอง ความฟุ้งแผ้ว การออกแห่งฌาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติทั้งหลาย — *Jhānādisaṅkilesādi-ñāṇa*: knowledge of defilement, cleansing and emergence in the cases of the meditations, liberations, concentrations and attainments)

8. ปุพเพนิวาสานุสสติญฺญาณ (ปรีชาหยั่งรู้อันทำให้ระลึกภพที่เคยอยู่ในหนหลังได้ — *Pubbenivāsānussati-ñāṇa*: knowledge of the remembrance of former existences)

9. จุตูปปาตญฺญาณ (ปรีชาหยั่งรู้จติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายอันเป็นไปตามกรรม — *Cutūpapāta-ñāṇa*: knowledge of the decease and rebirth of beings)

10. อาสวักขยญฺญาณ (ปรีชาหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย — *Āsavakkhaya-ñāṇa*: knowledge of the exhaustion of mental intoxicants)

M.I.69; A.V.33; Vbh.336.

ม.มู.12/166/140; อญ.ทสก.24/21/35; อภิ.วิ.35/839/454.

[☆☆☆] ทศพิธราชธรรม ดู [326] ราชธรรม 10.

[☆☆☆] ธรรมจริยา 10 เป็นอีกชื่อหนึ่งของ [320] กุศลกรรมบถ 10².

[☆☆☆] ธรรมมีอุปการะมาก 10 ดู [324] นาถกรณธรรม 10.

[324] นาถกรณธรรม 10 (ธรรมอันกระทำที่พึง, ธรรมสร้างที่พึง, คุณธรรมที่ทำให้ตนเป็นที่พึ่งของตนได้ — *Nāthakaraṇa-dhamma*: virtues which make for protection)

1. สีล (ความประพฤติดีงามสุจริต รักษาระเบียบวินัย มีอาชีพะบริสุทธิ์ — *Sīla*: good conduct; keeping moral habits)

2. พาหุสัจ (ความเป็นผู้ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก มีความรู้ความเข้าใจลึกซึ้ง — *Bāhusacca*: great learning)

3. กลฺยาณมิตฺตตา (ความมีกัลยาณมิตร, การคบคนดี ได้ที่ปรึกษา และผู้แนะนำสั่งสอนที่ดี — *Kalyāṇamittatā*: good company; association with good people)

4. โสวสฺสตา (ความเป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย รับฟังเหตุผล — *Sovacassatā*: amenability to correction; meekness; easy admonishability)

5. กิจฺกรณียेषุ ทกฺขตา (ความเอาใจใส่ช่วยชวนชววยในกิจใหญ่่น้อยทุกอย่างของเพื่อนร่วมหมู่คณะ รู้จักพิจารณาไตร่ตรอง สามารถจัดทำให้สำเร็จเรียบร้อย — *Kiṅkaraṇīyesu dakkhatā*: willingness to give a helping hand; diligence and skill in managing all affairs of one's fellows in the community)

6. ธมฺมกามตา (ความเป็นผู้ใคร่ธรรม คือ รักธรรม ใฝ่ความรู้ใฝ่ความจริง รู้จักพูดรู้จักรับฟัง ทำให้เกิดความพอใจ นำร่วมปรึกษาสนทนา ชอบศึกษา ยินดีปรีดาในหลักธรรมหลักวินัยที่ละเอียดลึกซึ้งยิ่งๆ ขึ้นไป — *Dhammakāmatā*: love of truth; to love the Dhamma, be

pleasant to consult and converse with and rejoice in the advanced teaching of both the Doctrine and the Discipline)

7. วิริยารมภ (ความขยันหมั่นเพียร คือ เพียรละความชั่ว ประกอบความดี มีใจแก่กล้า บากบั่น ก้าวหน้า ไม่ย่อท้อ ไม่ทอดทิ้งธุระ — *Viriyārambha*: energy; effort; energetic exertion)

8. สนฺตภูติ (ความสันโดษ คือ ยินดี มีความสุขความพอใจด้วยปัจจัยสี่ที่หามาได้ด้วยความสามารถอันชอบธรรมของตน — *Santutthi*: contentment)

9. สติ (ความมีสติ รู้จักกำหนดจดจำ ระลึกการที่ทำคำที่พูดไว้ได้ เป็นอยู่อย่างไม่ประมาท — *Sati*: mindfulness; ability to remember what one has done and spoken)

10. ปัญญา (ความมีปัญญาหยั่งรู้เหตุผล รู้จักคิดพิจารณา เข้าใจภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง — *Paññā*: wisdom; insight)

นาถกรณธรรมนี้ ท่านเรียกว่าเป็น **พหุการธรรม** หรือ **ธรรมมีอุปการะมาก** เพราะเป็นกำลังหนุนในการบำเพ็ญคุณความดีทั้งหลาย ยังประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นให้สำเร็จได้อย่างกว้างขวางไพศาล

D.III.266,290; A.V.23.

ที่.ป.11/357/281; 466/334; อ.ทสก.24/17/25.

[325] บารมี 10 หรือ ทศบารมี (ปฏิบัติอันยอดเยี่ยม, คุณธรรมที่ประเสริฐปฏิบัติอย่างยิ่งยวด คือ ความดีที่บำเพ็ญอย่างพิเศษ เพื่อบรรลุซึ่งจุดหมายอันสูง เช่น ความเป็นพระพุทธรเจ้า และความเป็นมหาสาวก เป็นต้น — *Pāramī*: perfections)

1. ทาน (การให้ การเสียสละ — *Dāna*: giving; charity; generosity; liberality)

2. ศีล (การรักษากายวาจาให้อยู่ในหลักความประพฤติที่เป็นแบบแผนแห่งภาวะของตน, ความประพฤติดีงามถูกต้องตามระเบียบวินัย — *Sīla*: morality; good conduct)

3. เนกขัมมะ (การออกบวช, ความปลีกตัวปลีกใจจากกาม — *Nekkhamma*: renunciation)

4. ปัญญา (ความรอบรู้, ความหยั่งรู้เหตุผล เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง และรู้จักแก้ไขปฏิบัติจัดการต่างๆ — *Paññā*: wisdom; insight; understanding)

5. วิริยะ (ความเพียร, ความแก่กล้า ไม่เกรงกลัวอุปสรรค พยายามบากบั่นอุตสาหะ ก้าวหน้าเรื่อยไป ไม่ทอดทิ้งธุระหน้าที่ — *Viriya*: energy; effort; endeavour)

6. ขันติ (ความอดทน, ความทนทานของจิตใจ สามารถใช้สติปัญญาควบคุมตนให้อยู่ในอำนาจเหตุผล และแนวทางความประพฤติหรือการปฏิบัติ ที่ตั้งไว้เพื่อจุดหมายอันชอบ ไม่ลุอำนาจกิเลส — *Khanti*: forbearance; tolerance; endurance)

7. สัจจะ (ความจริง คือ พูดจริง ทำจริง และจริงใจ — *Sacca*: truthfulness)

8. อธิษฐาน (ความตั้งใจมั่น, การตัดสินใจเด็ดเดี่ยว วางจุดหมายแห่งการกระทำของตนไว้แน่นอน และดำเนินตามนั้นแน่วแน่ — *Adhiṭṭhāna*: resolution; self-determination)

9. เมตตา (ความรักใคร่, ความปรารถนาดี มีไมตรี คิดเกื้อกูลให้ผู้อื่นและเพื่อนร่วมโลกทั้งปวง

มีความสุขความเจริญ — *Mettā*: loving-kindness; friendliness)

10.อุเบกขา (ความวางใจเป็นกลาง, ความวางใจสงบราบเรียบสม่ำเสมอ เทียบธรรม และดำรงอยู่ในธรรม ไม่เอนเอียงหรือหวั่นไหวไปด้วยความยินดียินร้ายชอบชังหรือแรงเข้ายวนยั่วใดๆ — *Upekkhā*: equanimity; indifference to praise and blame in the performance of duty)

ทศบารมีนี้ เรียงตามที่ได้บำเพ็ญในทศชาติ (จัดแบบไทย) ดังนี้

1. พระเตมีย์ — เนกขัมมะ (ข้อที่ 3)	2. พระมหาชนก — วิริยะ (5)
3. พระสุวรรณสาม — เมตตา (9)	4. พระเนมิราช — อธิษฐาน (8)
5. พระมหีสถ — ปัญญา (4)	6. พระภูริทัตต์ — ศีล (2)
7. พระจันทกุมาร — ขันติ (6)	8. พระนารทะ — อุเบกขา (10)
9. พระวิรุฬ — สัจจะ (7)	10. พระเวสสันดร — ทาน (1)

บารมีนั้น ท่านกล่าวว่าจะบำเพ็ญให้บริบูรณ์ ต้องครบ 3 ชั้น คือ

1. บารมี (ระดับสามัญ เช่น ทานบารมี ได้แก่ ให้ทรัพย์เงินทอง สมบัตินอกกาย — *Pāramī*: ordinary perfections)

2. อุปบารมี (ระดับรองหรือจวนจะสูงสุด เช่น ทานอุปบารมี ได้แก่ การเสียสละอวัยวะเป็นทาน — *Upapāramī*: superior perfections)

3. ประมัตถบารมี (ระดับสูงสุด เช่น ทานปรมัตถบารมี ได้แก่ การสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น — *Paramatthapāramī*: supreme perfections)

บำเพ็ญทั้ง 10 บารมี ครบ 3 ชั้นนี้ เรียกว่า *สมตีสบารมี* หรือ *สมตังสบารมี* แปลว่า “บารมี 30 ถ้วน”.

Bv.6.

พ.พุทธ.33/1/414; พ.จริยา.33/36/596.

[☆☆☆] **บุญกิริยาวัตร 10** ดู [89] บุญกิริยาวัตร 10.

[☆☆☆] **ปัพพชิตอกิณหปัจจเวกขณ์ 10** ดู [248] ปัพพชิตอกิณหปัจจเวกขณ์ 10.

[☆☆☆] **มิจฉัตตะ** ดู [334] มิจฉัตตะ 10.

[☆☆☆] **มูลเหตุการบัญญัติพระวินัย 10** ดู [327] วัตถุประสงค์ในการบัญญัติพระวินัย 10.

[326] ราชธรรม 10 หรือ **ทศพิชราชธรรม** (ธรรมของพระราชา, กิจวัตรที่พระเจ้าแผ่นดินควรประพฤติ, คุณธรรมของผู้ปกครองบ้านเมือง, ธรรมของนักปกครอง — *Rājadhamma*: virtues or duties of the king; royal virtues; virtues of a ruler)

1. ทาน (การให้ คือ สละทรัพย์สิ่งของ บำรุงเลี้ยง ช่วยเหลือประชาราษฎร์ และบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ — *Dāna*: charity; liberality; generosity)

2. ศีล (ความประพฤติดีงาม คือ สำรวมกายและวจีหวาร ประกอบแต่การสุจริต รักษาภิตติคุณ

ให้ควรเป็นตัวอย่าง และเป็นทีเคารพนับถือของประชาราษฎร์ มิให้มีข้อที่ใครจะดูแคลน — *Sīla*: high moral character)

3. ปริจาคะ (การบริจาค คือ เลียสละความสุขสำราญ เป็นต้น ตลอดจนชีวิตของตน เพื่อประโยชน์สุขของประชาชน และความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง — *Pariccāga*: self-sacrifice)

4. อาชชวะ (ความซื่อตรง คือ ซื่อตรงทรงสัตย์ไว้มารยา ปฏิบัติภารกิจโดยสุจริต มีความจริงใจ ไม่หลอกลวงประชาชน — *Ājjava*: honesty; integrity)

5. มัททวะ (ความอ่อนโยน คือ มีอัธยาศัย ไม่เย่อหยิ่งหยาบคายกระด้างถือองศ์ มีความงามสง่า เกิดแต่ท่วงทีกริยาสุภาพนุ่มนวล ละมุนละไม ให้ได้รับความรักภักดี แต่มีขาดยาเกรง — *Maddava*: kindness and gentleness)

6. ตปะ (ความทรงเดช คือ แผลพหฤสธตถา มิให้เข้ามาครอบงำย่ำยีจิต ระวังยับยั้งข่มใจได้ ไม่ยอมให้หลงใหลหมกมุ่นในความสุขสำราญและความปรนเปรอ มีความเป็นอยู่สม่ำเสมอ หรืออย่างสามัญ มุ่งมั่นแต่จะบำเพ็ญเพียร ทำกิจให้บริบูรณ์ — *Tapa*: austerity; self-control; non-indulgence)

7. อักโกธะ (ความไม่โกรธ คือ ไม่กริ้วกราดลุอำนาจความโกรธ จนเป็นเหตุให้วินิจนัยความและกระทำการต่างๆ ผิดพลาดเสียธรรม มีเมตตาประจำใจไว้ระงับความเคืองชุ่น วินิจนัยความและกระทำการด้วยจิตอันราบเรียบเป็นตัวของตนเอง — *Akkodha*: non-anger; non-fury)

8. อวิหิงสา (ความไม่เบียดเบียน คือ ไม่บีบบังคับกดขี่ เช่น เก็บภาษีชูดรีด หรือเกณฑ์แรงงานเกินขนาด ไม่หลงระเหิรอำนาจ ขาดความกรุณา หาเหตุเบียดเบียนลงโทษอาชญาแก่ประชาราษฎร์ผู้ใด เพราะอาศัยความอาฆาตเกลียดชัง — *Avihimsā*: non-violence; non-oppression)

9. ขันติ (ความอดทน คือ อดทนต่องานที่ตรากตรำ ถึงจะลำบากกายเหนื่อยหน่ายเพียงไร ก็ไม่ท้อถอย ถึงจะถูกยั่วถูกหยันด้วยคำเลียดสีกากถางอย่างใด ก็ไม่หมดกำลังใจ ไม่ยอมละทิ้งกรณียที่บำเพ็ญโดยชอบธรรม — *Khanti*: patience; forbearance; tolerance)

10. อวิโรธนะ (ความไม่คลาดธรรม คือ วางองค์เป็นหลักหนักแน่นในธรรม คงที่ไม่มีความเอนเอียงหวั่นไหวเพราะถ้อยคำที่ตีสรรเสริญ ลามลักการะ หรืออัญญารมณ อัญญารมณใดๆ สถิตมั่นในธรรมทั้งส่วนยุติธรรม คือ ความเที่ยงธรรม กิติ นิตินธรรม คือ ระเบียบแบบแผนหลักการปกครอง ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงาม กิติ ไม่ประพฤติให้เคลื่อนคลาดวิบัติไป — *Avirodhana*: non-deviation from righteousness; conformity to the law)

ราชธรรม 10 นี้ พึงจดจำง่าย ๆ โดยคาถาในบาลี ดังนี้

ทานํ สีลํ ปริจาคํ

อาชชวํ มัททวํ ตปํ

อกุโกธํ อวิหิงสญจ

ขันติญจ อวิโรธนํ.

ทรงปรารถนาหรือประโยชน์ที่ทรงประสงค์ ในการทรงบัญญัติสิกขาบทแก่พระสงฆ์สาวก — *Sikkhāpada-paṇṇatti atthavasa*: reasons for laying down the course of training for monks; purposes of monastic legislation)

ก. ว่าด้วยประโยชน์แก่สงฆ์หรือส่วนรวม

1. **สงฆ์สุญฺจตาย** (เพื่อความรับว่าดีแห่งสงฆ์ คือ เพื่อความเรียบร้อยดีงามแห่งสงฆ์ ซึ่งได้ทรงชี้แจงให้มองเห็นคุณโทษแห่งความประพฤตินั้นๆ ชัดเจนแล้ว จึงทรงบัญญัติสิกขาบทขึ้นไว้ด้วยความเห็นชอบร่วมกัน — for the excellence of the unanimous Order)

2. **สงฆ์ผาสฺตาย** (เพื่อความผาสุกแห่งสงฆ์ — for the comfort of the Order)

ข. ว่าด้วยประโยชน์แก่บุคคล

3. **ทุมฺมกฺกํ ปุคฺคานํ หิคฺคหาย** (เพื่อข่มบุคคลผู้เก๋ยาก คือ เพื่อกำราบคนผู้ดื้อัน ประพฤติทราม — for the control of shameless persons)

4. **เปสฺสานํ ภิกฺขุณฺ ฬาสฺวิหาราย** (เพื่อความอยู่ผาสุกแห่งเหล่าภิกษุผู้มีศีลดีงาม — for the living in comfort of well-behaved monks)

ค. ว่าด้วยประโยชน์แก่ความบริสุทธิ์ หรือแก่ชีวิต ทั้งทางกายและทางใจ

5. **ทิกฺขณฺมมิกานํ อาสวานํ สํวราย** (เพื่อปิดกั้นอาสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในปัจจุบัน คือ เพื่อระงับปิดทางความเลื่อมเลี้ยว ความทุกข์ ความเดือดร้อน ที่จะมีในปัจจุบัน — for the restraint of the cankers in the present; for the prevention of temporal decay and troubles)

6. **สมฺปฺรายนํ อาสวานํ ปฏฺิฆาตาย** (เพื่อบำบัดอาสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในอนาคต คือ เพื่อป้องกันมิให้เกิดความเลื่อมเลี้ยว ความทุกข์ความเดือดร้อน ที่จะมีมาในภายหน้าหรือภพหน้า — for warding off the cankers in the hereafter; for protection against spiritual decay and troubles)

ง. ว่าด้วยประโยชน์แก่ประชาชน

7. **อปฺปสฺนฺหานํ ปสาทาย** (เพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส — for the confidence of those who have not yet gained confidence)

8. **ปสฺนฺหานํ ภิชฺโยภาวาย** (เพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นไปของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว — for the increase of the confidence of the confident)

จ. ว่าด้วยประโยชน์แก่พระศาสนา

9. **สทฺธมฺมฏฺิจิตฺยา** (เพื่อความตั้งมั่นแห่งลัทธิธรรม — for the lastingness of the true doctrine)

10. **วินยานุคฺคหาย** (เพื่ออนุเคราะห์วินัย คือ ทำให้มีบทบัญญัติสำหรับใช้เป็นหลักเกณฑ์จัดระเบียบของหมู่ สนับสนุนความมีวินัยให้หนักแน่นมั่นคงยิ่งขึ้น — for the support of the discipline)

[328] **วิปัสสนูปกิเลส 10** (อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา, ธรรมารมณ์ที่เกิดแก่ผู้ได้ตรุณ-
วิปัสสนา หรือวิปัสสนาอ่อนๆ ทำให้เข้าใจผิดว่าตนบรรลุผลแล้ว เป็นเหตุขัดขวางให้ไม่ก้าว
หน้าต่อไปในวิปัสสนาญาณ — *Vipassanūpakilesa*: imperfections or defilements of
insight)

1. โอบาส (แสงสว่าง — *Obhāsa*: illumination; luminous aura)
2. ญาณ (ความหยั่งรู้ — *Nāṇa*: knowledge)
3. ปีติ (ความอิ่มใจ — *Pīti*: rapture; unprecedented joy)
4. ปัสสัทธิ (ความสงบเย็น — *Passaddhi*: tranquillity)
5. สุข (ความสุขสบายใจ — *Sukha*: bliss; pleasure)
6. อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ, ศรัทธาแก่กล้า, ความปลงใจ — *Adhimokkha*: fervour; assurance; resolution)
7. ปัคคาหะ (ความเพียรที่พอดี — *Paggāha*: exertion; well-exerted energy)
8. อุปัฏฐาน (สติแก่กล้า, สติชัด — *Upaṭṭhāna*: established mindfulness)
9. อุเบกขา (ความมีจิตเป็นกลาง — *Upekkhā*: equanimity)
10. นิกันติ (ความพอใจ, ติดใจ — *Nikanti*: delight)

ดู [285] วิสุทธิ 7 โดยเฉพาะข้อ 5 คือ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

Vism.633.

วิสุทธิ.3/267.

[☆☆☆] **ศีล 10** ดู [242] ศีล 10.

[329] **สังโยชน์ 10¹** (กิเลสอันผูกใจสัตว์, ธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับวัฏฏทุกข์ หรือผูกกรรมไว้
กับผล — *Samyojana*: fetters; bondage)

ก. โอรัมภาคิยสังโยชน์ 5 (สังโยชน์เบื้องต่ำ เป็นอย่างหยาบ เป็นไปในภพอันต่ำ — *Oram-
bhāgiya*~: lower fetters)

1. สักกายทิฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นตัวของตน เช่น เห็นรูป เห็นเวทนา เห็นวิญญาณ เป็นต้น
เป็นต้น — *Sakkāyadiṭṭhi*: personality-view; false view of individuality)
 2. วิจิกิฉา (ความสงสัย, ความลังเล ไม่แน่ใจ — *Vicikicchā*: doubt; uncertainty)
 3. สีลพทปราคาส (ความถือมั่นศีลพรต โดยสักว่าทำตามๆ กันไปอย่างมกมายเห็นว่าจะบริสุทธิ์
หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและวัตร — *Sīlabbataparāmāsa*: adherence to rules and rituals)
 4. กามราคะ (ความกำหนัดในกาม, ความติดใจในกามคุณ — *Kāmarāga*: sensual lust)
 5. ปฏิฆะ (ความกระทบกระทั่งในใจ, ความหงุดหงิดขัดเคือง — *Paṭigha*: repulsion; irritation)
- ข. อุทธัมภาคิยสังโยชน์ 5 (สังโยชน์เบื้องสูง เป็นอย่างละเอียด เป็นไปแม้ในภพอันสูง —
Uddhambhāgiya~: higher fetters)

6. **รูปราคะ** (ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน หรือในรูปธรรมอันประณีต, ความปรารถนาในรูปภพ — *Rūparāga*: greed for fine-material existence; attachment to realms of form)
7. **อรูปราคะ** (ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน หรือในอรูปธรรม, ความปรารถนาในอรูปภพ — *Arūparāga*: greed for immaterial existence; attachment to formless realms)
8. **มานะ** (ความสำคัญตน คือ ถือตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่ — *Māna*: conceit; pride)
9. **อุทธัจจะ** (ความฟุ้งซ่าน — *Uddhacca*: restlessness; distraction)
10. **อวิชชา** (ความไม่รู้จริง, ความหลง — *Avijjā*: ignorance)

สังโยชน์ 10 ในหมวดนี้ เป็นแนวพระสูตร หรือ *สูตรต้นตอ* แต่ในบาลีแห่งพระสูตรนั้นๆ มีแปลกจากที่นี้เล็กน้อย คือ ข้อ 4 เป็น *กามฉันท* (ความพอใจในกาม — sensual desire) ข้อ 5 เป็น *พยาบาท* (ความขัดเคือง, ความคิดร้าย — ill-will) ใจความเหมือนกัน

ลำดับการละสังโยชน์ 10 นี้ ให้อ่าน [164] มรรค 4.

S.V.61; A.V.13; Vbh.377.

ส.ม.19/349/90; อ.พ.ส.ก.24/13/18; อ.ภ.วิ.35/976-7/509.

[330] **สังโยชน์ 10²** (ธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับทุกข์ — *Samyojana*: fetters; bondage)

1. **กามราคะ** 2. **ปฏิฆะ** 3. **มานะ** 4. **ทิฏฐิ** (ความเห็นผิด — *Diṭṭhi*: false views) 5. **วิจิกิจฉา**
6. **สีลัพพตปรามาส** 7. **ภวราคะ** (ความติดใจปรารถนาในภพ — *Bhavarāga*: greed for existence) 8. **อิสสา** (ความริษยา — *Issā*: envy; jealousy) 9. **มัจฉริยะ** (ความตระหนี่ — *Macchariya*: meanness; stinginess) 10. **อวิชชา**

สังโยชน์ 10 ในหมวดนี้ เป็นแนวพระอภิธรรม หรือ *อภิธรรมนัย* ได้แสดงความหมายไว้เฉพาะข้อที่ต่างจากหมวดก่อน

Vbh.391.

อ.ภ.วิ.35/1029/528.

[331] **สัญญา 10** (ความกำหนดหมาย, แนวความคิดความเข้าใจ สำหรับใช้กำหนดพิจารณาในการเจริญกรรมฐาน — *Saññā*: perception; contemplation; ideas as objects of meditation)

1. **อนิจจสยยา** (กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร — *Anicca-saññā*: contemplation on impermanency)
2. **อนตตสยยา** (กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง — *Anatta*~: contemplation on impersonality)
3. **อสุภสยยา** (กำหนดหมายความไม่งามแห่งกาย — *Asubha*~: contemplation on foulness or loathsomeness)
4. **อาทีนวสยยา** (กำหนดหมายโทษทุกข์ของกายอันมีความเจ็บไข้ต่างๆ — *Ādīnava*~: contemplation on the disadvantages of the body)
5. **ปหานสยยา** (กำหนดหมายเพื่อละอกุศลจิตกและบาปกรรมทั้งหลาย — *Pahāna*~:

contemplation on abandonment or overcoming)

6. วิราคะสมาธิ (กำหนดหมายวิราคะว่าเป็นธรรมละเอียดยถะ — *Virāga*~: contemplation on detachment)

7. นิโรธสมาธิ (กำหนดหมายนิโรธว่าเป็นธรรมละเอียดยถะ — *Nirodha*~: contemplation on cessation)

8. สัพพโลเก อนภิรตสมาธิ (กำหนดหมายความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง — *Sabbaloke anabhirata*~: contemplation on the non-delightfulness of the whole world)

9. สัพพสงฺขารेषฺ อนิฏฺฐสมาธิ (กำหนดหมายความไม่น่าปรารถนาในสังขารทั้งปวง — *Sabbasāṅkhāresu anitṭha*~: contemplation on the non-pleasantness of the whole world)

10. อานาปานสติ (สติกำหนดลมหายใจเข้าออก — *Ānāpānasati*: mindfulness of in- and out-breathing)

ในข้อ 9. *อนิฏฐสมาธิ* พระบาลีเดิมเป็น *อนิจฺฉสมาธิ* บ้าง *อนิจฺฉสมาธิ* บ้าง.

D.III.291; A.V.109.

ที.ปา.11/473/340; อญ.ทสก.24/60/116.

[332] สัทธรรม 10 (ธรรมอันดี, ธรรมที่แท้, ธรรมของสัตบุรุษ, หลักหรือแก่นศาสนา — *Saddhamma*: true doctrine; essential Dharma)

1.-9. โลกุตตรธรรม 9 (มรรค 4 ผล 4 นิพพาน 1 — *Lokuttara-dhamma*: the nine supermundane states, viz., the Four Paths, the Four Fruitions and Nibbāna)

10. ปริยัติธรรม (ธรรมคือคำสั่งสอนอันจะต้องเล่าเรียน กล่าวคือ พุทธพจน์ — *Pariyatti-dhamma*: the text to be studied, i.e. the words of the Buddha)

(ฉบับอักษรโรมันยังไม่ได้พิมพ์)

สงคท.ฎีกา 65.

[333] สัมมัตตะ 10 (ภาวะที่ถูกต้อง, ความเป็นสิ่งที่ถูกต้อง — *Sammatta*: rightness; right states)

8 ข้อต้น ตรงกับองค์มรรค 8 ข้อ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ และเพิ่ม 2 ข้อ คือ

9. สัมมาญาณ (รู้ชอบ ได้แก่ ผลญาณ และปัจจเวกขณะญาณทั้ง 19 ประเภท — *Sammāñāṇa*: right knowledge; right insight)

10. สัมมาวิมุตติ (หลุดพ้นชอบ ได้แก่ อรหัตตผลวิมุตติ — *Sammāvimutti*: right deliverance)

ธรรมหมวดนี้ เรียกชื่ออีกอย่างว่า *อเสชธรรม* (ธรรมของพระอเสชะ — *Asekhadhamma*: qualities of the adept)

ดู [293] มรรคมีองค์ 8.

D.III.271,292; M.I.42; A.V.212.

ที.ปา.11/362/286; 475/342; ม.ม.12/104/75; อญ.ทสก.24/104/226;

ม.อ.1/260; อญ.อ.2/319,474,481.

[334] มิจฉัตตะ 10 (ภาวะที่ผิด, ความเป็นสิ่งผิด — *Micchatta*: wrongness; wrong states)

1. **มิจฉาทิฏฐิ** (เห็นผิด ได้แก่ ความเห็นผิดจากคลองธรรมตามหลักกุศลกรรมบถ และความเห็นที่ไม่นำไปสู่ความพ้นทุกข์ — *Micchādiṭṭhi*: wrong view)
2. **มิจฉาสังกัปปะ** (ดำริผิด ได้แก่ ความดำริที่เป็นอกุศลทั้งหลาย ตรงข้ามจากสัมมาสังกัปปะ — *Micchāsāṅkappa*: wrong thought)
3. **มิจฉาวาจา** (วาจาผิด ได้แก่ วาจาทุจจริต 4 — *Micchāvācā*: wrong speech)
4. **มิจฉากัมมันตะ** (กระทำผิด ได้แก่ กายทุจจริต 3 — *Micchākammanta*: wrong action)
5. **มิจฉาอาชีวะ** (เลี้ยงชีพผิด ได้แก่ เลี้ยงชีวิตในทางทุจจริต — *Micchā-ājīva*: wrong livelihood)
6. **มิจฉาวายามะ** (พยายามผิด ได้แก่ ความเพียรตรงข้ามกับสัมมาวายามะ — *Micchā-vāyāma*: wrong effort)
7. **มิจฉาสติ** (ระลึกผิด ได้แก่ ความระลึกถึงเรื่องราวที่ล่วงแล้ว เช่น ระลึกถึงการได้ทรัพย์ การได้ยศ เป็นต้น ในทางอกุศล อันจัดเป็นสติเทียม เป็นเหตุชักนำใจให้เกิดกิเลสมีโลภะ มานะ อิสสา มัจฉริยะ เป็นต้น — *Micchāsati*: wrong mindfulness)
8. **มิจฉาสมาธิ** (ตั้งจิตผิด ได้แก่ ตั้งจิตเพ่งเล็ง จดจ่อปักใจแน่วแนในกามราคะ พยาบาท เป็นต้น หรือเจริญสมาธิแล้ว หลงเพลิน ติดหมกมุ่น ตลอดจนนำไปใช้ผิดทาง ไม่เป็นไปเพื่อญาณทัสสนะ และความหลุดพ้น — *Micchāsamādhi*: wrong concentration)
9. **มิจฉาญาณ** (รู้ผิด ได้แก่ ความหลงผิดที่แสดงออกในการคิดอุบายทำความชั่ว และในการพิจารณาทบทวนว่าความชั่วนั้นๆ ตนกระทำได้อย่างดีแล้ว เป็นต้น — *Micchāñāṇa*: wrong knowledge)
10. **มิจฉาวิมุตติ** (หลุดพ้นผิด ได้แก่ ยังไม่ถึงวิมุตติ สำคัญว่าถึงวิมุตติ หรือสำคัญผิดในสิ่งที่มีใช้วิมุตติว่าเป็นวิมุตติ — *Micchāvimutti*: wrong deliverance)

D.III.290; M.I.42; A.V.212.

ที่ป.11/469/337; ม.ม.12/104/76; อ.ทสก.24/103/226; ม.อ.1/259; วิภค.อ.676.

[☆☆☆] อกุศลกรรมบถ 10 ดู [321] อกุศลกรรมบถ 10.

[335] อนุสสติ 10 (ความระลึกถึง, อารมณอันควรระลึกถึงเนื่องๆ — *Anussati*: recollection; constant mindfulness)

1. **พุทธานุสสติ** (ระลึกถึงพระพุทธเจ้า คือ น้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระองค์ — *Buddhānussati*: recollection of the Buddha; contemplation on the virtues of the Buddha)
2. **ธัมมานุสสติ** (ระลึกถึงพระธรรม คือ น้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระธรรม — *Dhammānussati*: recollection of the Dhamma; contemplation on the virtues of the Doctrine)
3. **สังฆานุสสติ** (ระลึกถึงพระสงฆ์ คือ น้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระสงฆ์ —

Saṅghānussati: recollection of the Sangha; contemplation on the virtues of the Order)

4. สีลานุสสติ (ระลึกถึงศีล คือ น้อมจิตรำลึกพิจารณาศีลของตนที่ได้ประพฤติปฏิบัติ บริสุทธ์ ไม่ต่างพร้อย — *Sīlānussati*: recollection of morality; contemplation on one's own morals)

5. จาคานุสสติ (ระลึกถึงการบริจาค คือ น้อมจิตระลึกถึงทานที่ตนได้บริจาคแล้ว และพิจารณาเห็นคุณธรรมคือความเผื่อแผ่เสียสละนี้ที่มีในตน — *Cāgānussati*: recollection of liberality; contemplation on one's own liberality)

6. เทวตานุสสติ (ระลึกถึงเทวดา คือ น้อมจิตระลึกถึงเทวดาทั้งหลายที่ตนเคยรู้ และพิจารณาเห็นคุณธรรมอันทำบุคคลให้เป็นเทวดานั้นๆ ตามที่มีอยู่ในตน — *Devatānussati*: recollection of deities; contemplation on the virtues which make people become gods as can be found in oneself)

7. มรณสสติ (ระลึกถึงความตายอันจะต้องมีมาถึงตนเป็นธรรมดา พิจารณาที่จะให้เกิดความไม่ประมาท — *Maraṇassati*: mindfulness of death; contemplation on death)

8. กายคตาสติ (สติอันไปในกาย คือ กำหนดพิจารณากายนี้ ให้เห็นว่าประกอบด้วยส่วนต่างๆ อันไม่สะอาด ไม่งาม น่ารังเกียจ เป็นทางรู้เท่าทันสภาวะของกายนี้ มิให้หลงใหลมัวเมา — *Kāyagatā-sati*: mindfulness occupied with the body; contemplation on the 32 impure parts of the body)

9. อานาปานสสติ (สติกำหนดลมหายใจเข้าออก — *Ānāpānasati*: mindfulness on breathing)

10. อุปสมมานุสสติ (ระลึกถึงธรรมเป็นที่สงบ คือ ระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระนิพพาน อันเป็นที่ระงับกิเลสและความทุกข์ — *Upasamānussati*: recollection of peace; contemplation on the virtue of Nibbāna)

ดู [354] กรรมฐาน 40.

A.I.30,41; Vism.197.

อง.เอก.20/179-180/39-40; 224/54; วิสุทธิ.1/251.

[☆☆☆] **อภิณหปัจจเวกขณ 10** ดู [248] ปัพพชิตอภินทปัจจเวกขณ 10.

[☆☆☆] **อเสขธรรม 10** ดู [333] สัมมัตตะ 10.

[336] **อสุภะ 10** (สภาพอันไม่งาม, ซากศพในสภาพต่างๆ ซึ่งใช้เป็นอารมณ์แห่งสมถกรรมฐาน — *Asubha*: ten kinds of foulness; corpses at different stages of decay)

1. อุทฺธมาตกะ (ซากศพที่เฝ้าพองขึ้นอืด — *Uddhumātaka*: bloated corpse; swollen-up corpse)

2. วินีลกะ (ซากศพที่มีสีเขียวคล้ำคลด้วยสีต่างๆ — *Vinīlaka*: bluish discoloured corpse; livid corpse)

3. วิปฺพพกะ (ซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้มอยู่ตามที่แตกปรือออก — *Vipubbaka*: festering corpse)

4. วิจฉิททกะ (ซากศพที่ขาดจากกันเป็น 2 ท่อน — *Vicchiddaka*: split or cut up corpse;

disjoint corpse)

5. **วิกขายิตกะ** (ซากศพที่ถูกสัตว์ เช่น แร้ง กา สุนัข จิกทั้งกัดกินแล้ว — *Vikkhāyitaka*: gnawed corpse)

6. **วิกขิตตกะ** (ซากศพที่กระจุยกระจาย มือเท้าศีรษะหลุดออกไปข้างๆ — *Vikkhittaka*: scattered corpse; mangled corpse)

7. **หตวิกขิตตกะ** (ซากศพที่ถูกสับฟันบั่นเป็นท่อนๆ กระจายออกไป — *Hatavikkhittaka*: hacked and scattered corpse; mutilated and mangled corpse)

8. **โลหิตกะ** (ซากศพที่มีโลหิตไหลอาบเรียราดอยู่ — *Lohitaka*: blood-stained corpse; bleeding corpse)

9. **ปุลุวะกะ** (ซากศพที่มีหนอนคลาคล่ำเต็มไปหมด — *Puluvaka*: worm-infested corpse)

10. **อัฐิกะ** (ซากศพที่ยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูกหรือกระดูกท่อน — *Aṭṭhika*: skeleton)

ดู [354] กรรมฐาน 40.

Vism.178.

วิสุทธิ.1/226.

[337] อันตคาหิกทิฏฐิ 10 (ความเห็นอันถือเอาที่สุด, ความเห็นผิดที่แล่นไปสู่โต่งข้างใดข้างหนึ่ง — *Antagāhika-ditṭhi*: the ten erroneous extremist views) คือ เห็นว่า

1. โลกเที่ยง (The world is eternal.)
2. โลกไม่เที่ยง (The world is not eternal.)
3. โลกมีที่สิ้นสุด (The world is finite.)
4. โลกไม่มีที่สิ้นสุด (The world is infinite.)
5. ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น (The soul and the body are identical.)
6. ชีวะก็อย่างหนึ่ง สรีระก็อย่างหนึ่ง (The soul is one thing and the body is another.)
7. ตถาคตเบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมเป็นอีก (The Tathāgata is, after death.)
8. ตถาคตเบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่เป็นอีก (The Tathāgata is not, after death.)
9. ตถาคตเบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมเป็นอีก ก็ใช่ ไม่เป็นอีก ก็ใช่ (The Tathāgata both is and is not, after death.)
10. ตถาคตเบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมเป็นอีก ก็มิใช่ ย่อมไม่เป็นอีก ก็มิใช่ (The Tathāgata neither is nor is not, after death.)

คำว่า *ตถาคต* ในที่นี้ อรรถกถาบางแห่งว่าหมายถึง “สัตว์” (เช่น ม.อ.3/135; สงคณ.อ.528) บางแห่งว่า “อัตตา” หรือ “อาตมัน” (อ.อ.430) บางแห่งว่า “พระพุทธเจ้า” (ส.อ.3/192)

M.I.426; S.IV.392; A.V.193;

ม.ม.13/147/143; ส.สพ.18/788/476; อง.ทสก.24/193/206;

Ps.I.151; Vbh.392.

พ.ป.ป.31/337/226; อภิ.วิ.35/1032/529.

อติเรกทสกะ — หมวดเกิน 10

Groups of More Than Ten

[338] **กรรม 12** (การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม, ในที่นี้หมายถึงกรรมประเภทต่างๆ พร้อมทั้งหลักเกณฑ์เกี่ยวกับการให้ผลของกรรมเหล่านั้น — *Kamma*: kamma; kamma; action; volitional action)

หมวดที่ 1 ว่าโดยปากกาล คือ จำแนกตามเวลาที่ให้ผล (classification according to the time of ripening or taking effect)

1. **ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม** (กรรมให้ผลในปัจจุบันคือในภพนี้ — *Ditṭhadhamma-vedanīya-kamma*: kamma to be experienced here and now; immediately effective kamma)

2. **อุปปัชชเวทนียกรรม** (กรรมให้ผลในภพที่จะไปเกิดคือในภพหน้า — *Upapajja-vedanīya-kamma*: kamma to be experienced on rebirth; kamma ripening in the next life)

3. **อปรายปริยเวทนียกรรม** (กรรมให้ผลในภพต่อๆ ไป — *Aparāpariya-vedanīya-kamma*: kamma to be experienced in some subsequent lives; indefinitely effective kamma)

4. **อโหสิกรรม** (กรรมเลิกให้ผล ไม่มีผลอีก — *Ahosi-kamma*: lapsed or defunct kamma)

หมวดที่ 2 ว่าโดยกิจ คือ จำแนกการให้ผลตามหน้าที่ (classification according to function)

5. **ชนกกรรม** (กรรมแต่งให้เกิด, กรรมที่เป็นตัวนำไปเกิด — *Janaka-kamma*: productive kamma; reproductive kamma)

6. **อุปตัมภกกรรม** (กรรมสนับสนุน, กรรมที่เข้าช่วยสนับสนุนหรือซ้ำเติมต่อจากชนกกรรม — *Upatthambhaka-kamma*: supportive kamma; consolidating kamma)

7. **อุปปีฬกรรม** (กรรมบีบคั้น, กรรมที่มาให้ผล บีบคั้นผลแห่งชนกกรรมและอุปตัมภกกรรมนั้น ให้แปรเปลี่ยนทุเลาลงไป บั่นทอนวิบากมิให้เป็นไปได้นาน — *Upapīḷaka-kamma*: obstructive kamma; frustrating kamma)

8. **อุปฆาตกรรม** (กรรมตัดรอน, กรรมที่แรง ฝ่ายตรงข้ามกับชนกกรรมและอุปตัมภกกรรม เข้าตัดรอนการให้ผลของกรรมสองอย่างนั้น ให้ขาดไปเสียทีเดียว เช่น เกิดในตระกูลสูง มั่งคั่ง แต่อายุสั้น เป็นต้น — *Upaghāta-kamma*: destructive kamma; supplanting kamma)

หมวดที่ 3 ว่าโดยปากทานปริยาย คือ จำแนกตามความยกย่องหรือลำดับความแรงในการให้ผล (classification according to the order of ripening)

9. **ครุกรรม** (กรรมหนัก ให้ผลก่อน ได้แก่ *สมาบัติ 8* หรือ *อนันตริยกรรม* — *Garuka-kamma*: weighty kamma)

10. **พหุกรรม หรือ อาจิณณกรรม** (กรรมทำมากหรือกรรมชิน ให้ผลรองจากครุกรรม)

— *Bahula-kamma* or *Āciṇṇa-kamma*: habitual kamma)

11. อาสนันกรรม (กรรมจวนเจียน หรือกรรมใกล้ตาย คือกรรมทำเมื่อจวนจะตายจับใจอยู่ใหม่ๆ ถ้าไม่มี 2 ข้อก่อน ก็จะทำให้ผลก่อนอื่น — *Āsanna-kamma*: death-threshold kamma; proximate kamma)

12. กัตตตากกรรม หรือ กัตตตาวาปนกรรม (กรรมลักว่าทำ, กรรมที่ทำไว้ด้วยเจตนาอันอ่อนหรือมิใช่เจตนาอย่างนั้นโดยตรง ต่อเมื่อไม่มีกรรมอื่นให้ผลแล้วกรรมนี้จึงจะให้ผล — *Katattā-kamma* or *Katattāvāpana-kamma*: reserve kamma; casual act) *กัตตตากกรรม* ก็เขียน

กรรม 12 หรือ กรรมสี่ 3 หมวดนี้ มิได้มีมาในบาลีในรูปเช่นนี้โดยตรง พระอาจารย์สมัยต่อมา เช่น พระพุทธโฆษาจารย์ เป็นต้น ได้รวบรวมมาจัดเรียงเป็นแบบไว้ในภายหลัง.

Vism.601; Comp.144.

วิสุทธิ.3/223; สงคพ.28.

[339] จักรวรรดิวัตร 5, 12 (วัตรของพระเจ้าจักรพรรดิ, พระจริยาที่พระเจ้าจักรพรรดิพึงทรงบำเพ็ญสม่ำเสมอ, ธรรมเนียมการทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจของพระเจ้าจักรพรรดิ, หน้าที่ของนักปกครองผู้ยิ่งใหญ่ — *Cakkavatti-vatta*: duties of a universal king or a great ruler)

1. ธรรมาธิปไตย (ถือธรรมเป็นใหญ่ เคารพนับถือบูชายำเกรงธรรม ยึดธรรมเป็นหลัก เป็นธงชัย เป็นธรรมาธิปไตย — *Dhammādhīpateyya*: supremacy of the law of truth and righteousness; rule of the Dhamma; rule of the true law) (1) และ

2. ธรรมการักษา (จัดการรักษาป้องกันและคุ้มครองอันชอบธรรมและเป็นธรรม — *Dhammikārakkhā*: provision of the right watch, ward and protection)

ก. **อันโตชน** (แก่ชนภายใน ตั้งแต่พระมเหสี โอรส ธิดา จนถึงผู้ปฏิบัติราชการในพระองค์ทั้งหมด คือ คนในปกครองส่วนตัว ตั้งแต่บุตรธิดาเป็นต้นไป ด้วยให้การบำรุงเลี้ยงอบรมสั่งสอนเป็นต้น ให้อยู่โดยเรียบร้อยสงบสุข และมีความเคารพนับถือกัน — for one's own folk) (2)

ข. **พลกาย** (แก่กองทัพ คือ ปวงเสนาข้าทหาร, ข้าราชการฝ่ายทหาร — for the army; the armed forces; military personnel) (3)

ค. **ขัตติยะ** (แก่กษัตริย์ทั้งหลายผู้อยู่ในพระบรมเดชาานุภาพ, เจ้าเมืองขึ้น, ปัจจุบันสงเคราะห์ชนชั้นปกครองและนักบริหารชั้นผู้ใหญ่ทั้งหลาย, ข้าราชการฝ่ายปกครอง — for colonial kings; administrative officers) (4)

ง. **อนุนนต์** (แก่ผู้ตามเสด็จ คือ ราชบริพารทั้งหลาย, ปัจจุบันควรสงเคราะห์ข้าราชการฝ่ายพลเรือนเข้าทั้งหมด — for the royal dependants; civil servants) (5)

จ. **พราหมณคฤหบดี** (แก่ชนเจ้าพิธี เจ้านักรบ พ่อค้า เจ้าไร่นา คือ ครูอาจารย์ นักวิชาการ หมอ พ่อค้า ผู้ประกอบวิชาชีพต่างๆ และเกษตรกร ด้วยช่วยจัดหาทุนและอุปกรณ์เป็นต้น — for brahmins and householders; the professional, traders and the agricultural) (6)

ฉ. **เนคมชานบท** (แก่ชวานิคมชนบท คือ ราษฎรทั้งปวงทุกท้องถิ่นตลอดถึงชายแดนทั่วไป ไม่ทอดทิ้ง — for town and country dwellers; townsmen and villagers; upcountry people) (7)

ช. **สมณพราหมณ์** (แก่พระสงฆ์และบรรพชิตผู้ทรงศีลทรงคุณธรรม — for the religious) (8)

ญ. **มิกปักษี** (แก่เมถุคและปักษี คือ สัตว์อันควรสงวนทั้งหลาย — for beasts and birds) (9)

3. อธรรมการนิเสธนา (ห้ามกัน มิให้มีการอันอธรรมเกิดขึ้นในพระราชอาณาเขต คือ จัดการป้องกันแก้ไข มิให้มีการกระทำความผิดความชั่วร้ายเดือดร้อนเกิดขึ้นในบ้านเมือง — *Adhammakāra-nisedhanā*: to let no wrongdoing prevail in the kingdom) (10)

4. ธนาหุประทาน (ปันทรัพย์เฉลี่ยให้แก่ชนผู้ไร้ทรัพย์ มิให้มีคนขัดสนยากไร้ในแว่นแคว้น — *Dhanānuppādāna*: to let wealth be given or distributed to the poor) (11)

5. ปริปุจฉา (ปรึกษาสอบถามปัญหา กับสมณพราหมณ์ ผู้ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ ผู้ไม่ประมาท มัวเมา อยู่เสมอตามกาลอันควร เพื่อให้รู้ชัดการอันดีชั่ว ควรประกอบหรือไม่ เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขหรือไม่ แล้วประพฤติปฏิบัติให้เป็นไปโดยถูกต้อง ข้อนี้ปัจจุบันสงเคราะห์นักปราชญ์ นักวิชาการผู้ทรงคุณธรรมเข้าด้วย — *Paripucchā*: to go from time to time to see and seek advice from the men of religious life who maintain high moral standards; to have virtuous counsellors and seek after greater virtue) (12)

จักรวรรดิวัตรนี้ มาใน *จกักรัตติสูตร* ตามที่มาที่อ้าง ในพระบาลี คือพระไตรปิฎก ท่านไม่ระบุจำนวนข้อไว้ แต่นับตามที่ตรัสไว้ เป็นหลักการที่ยึดถือหนึ่งข้อ และหลักปฏิบัติ 4 ข้อ จึงรวมเป็น 5 ข้อ อย่างไรก็ดี ข้อย่อยที่แยกออกไปจากข้อ 2 (ธรรมการรักษ) แต่ละอย่าง ในชั้นอรรถกถาอาจเห็นว่ามีค่าสำคัญมาก และมีรายละเอียดวิธีปฏิบัติจำเพาะต่างกันไป จึงจัดเป็นวัตรแต่ละข้อเท่ากันหมด นับได้ 12 ข้อ ตามตัวเลขในวงเล็บข้างหลัง

แต่ในอรรถกถาแห่งพระสูตรนี้เอง (ที.อ.3/46) ท่านจัดต่างออกไปดังนี้

1. **อนุโตชนสุมี พลกายสุมี** (สงเคราะห์ชนภายใน และพลกายกองทหาร)
2. **ขตุติเยสุ** (สงเคราะห์กษัตริย์เมืองขึ้นทั้งหลาย)
3. **อนุยนเตสุ** (สงเคราะห์เหล่าเชื้อพระวงศ์ ผู้ตามเสด็จเป็นราชบริพาร)
4. **พราหมณคหปติเกสุ** (คัมครองพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย)
5. **เนคมชานปเทสุ** (คัมครองชาวราษฎรพื้นเมืองทั้งหลาย)
6. **สมณพราหมณเณสุ** (คัมครองเหล่าสมณพราหมณ์)
7. **มิกปักษีสุ** (คัมครองเน่อนกที่เอาไว้สืบพันธุ์)
8. **อธมมการปฏิบัติเขโป** (ห้ามปรามมิให้มีการประพฤติดังการอันผิดธรรม)

9. อธนาห์ ธนานุปปทาน์ (ทำนุบำรุงผู้ขัดสนไร้ทรัพย์)
10. สมณพราหมณเณ อุปสงกมิตฺวา ปญหาปุจฺจนั (เข้าไปหาและสอบถามปัญหาแก่สมณพราหมณ์)
11. อธมฺมราคสฺส ปหานั (เว้นความกำหนัดในกามโดยอาการไม่เป็นธรรม)
12. วิสมโลภสฺส ปหานั (เว้นโลภกล้า ไม่เลือกควรไม่ควร)

ที่จำกันมาส่วนมาก ก็ถือตามนัยอรรถกถา นี้ อย่างไรก็ดี ตามนัยนี้ ท่านไม่นับข้อธรรมาธิปไตย เข้าในจำนวน 12 ข้อ และเพิ่มข้อ 11, 12 เข้ามาใหม่ ซึ่งไม่มีมาในบาลีเดิม (ข้อ 11, 12 นี้ โดยเหตุผลน่าจะมีอยู่แล้วในหลักทศพิชราชธรรม)

ดู [326] ราชธรรม 10 ด้วย.

D.III.61.

ที่.ป.11/35/65.

[340] ปฏิจจสมุปบาท มืดงค์หรือหัวข้อ 12 (การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลาย เพราะอาศัยกัน, ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม, การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันๆ จึงเกิดมีขึ้น — *Paṭ icca-samuppāda*: the Dependent Origination; conditioned arising)

- 1.-2. อวิชชาปจฺจยา สงฺขารา เพราะ อวิชชา เป็นปัจจัย สงฺขาร จึงมี (Dependent on Ignorance arise Kamma-Formations.)
3. สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญฺญาณํ จึงมี (Dependent on Kamma-Formations arises Consciousness.)
4. วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ เพราะวิญญานเป็นปัจจัย นามรูปํ จึงมี (Dependent on Consciousness arise Mind and Matter.)
5. นามรูปปจฺจยา สฬายตฺถํ เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตฺถํ จึงมี (Dependent on Mind and Matter arise the Six Sense-Bases.)
6. สฬายตฺถปจฺจยา ผสฺสํ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผสฺสํ จึงมี (Dependent on the Six Sense-Bases arises Contact.)
7. ผสฺสปจฺจยา เวทนา เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนา จึงมี (Dependent on Contact arises Feeling.)
8. เวทนาปจฺจยา ตณฺหา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตณฺหา จึงมี (Dependent on Feeling arises Craving.)
9. ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานั เพราะตณหาเป็นปัจจัย อุปาทาน จึงมี (Dependent on Craving arises Clinging.)
10. อุปาทานปจฺจยา ภวํ เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภวํ จึงมี (Dependent on Clinging arises Becoming.)
11. ภวปจฺจยา ชาตํ เพราะภวเป็นปัจจัย ชาตํ จึงมี (Dependent on Becoming arises Birth.)

12. ชาติปจฺยยา ชรามรณํ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ จึงมี (Dependent on Birth arise Decay and Death.)

โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวานติ

ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ ก็มีพร้อม

(There also arise sorrow, lamentation, pain, grief and despair.)

เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมฺทโย โหติ.

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีด้วยประการฉะนี้

(Thus arises this whole mass of suffering.)

แสดงตามลำดับ จากต้นไปหาปลายอย่างนี้ เรียกว่า *อนุโลมเทศนา* (teaching in forward order) ถ้าแสดงย้อนกลับจากปลายมาหาต้น ว่า ชรามรณะเป็นต้น มีเพราะชาติเป็นปัจจัย ชาติมีเพราะภพเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เรียกว่า *ปฏิโลมเทศนา* (teaching in backward order)

องค์ (factors) หรือหัวข้อ 12 นั้น มีความหมายโดยสังเขป ดังนี้

1. อวิชชา (Avijjā: ignorance) ความไม่รู้ คือไม่รู้ในอริยสัจจ 4 หรือตามนัยอภิธรรมว่า อวิชชา 8 ดู [208] อวิชชา 4; [209] อวิชชา 8
2. สังขาร (Saṅkhāra: kamma-formations) สภาพที่ปรุงแต่ง ได้แก่ [120] สังขาร 3² หรือ [129] อภิสังขาร 3
3. วิญญฺญาณ (Viññāṇa: consciousness) ความรู้แจ้งอารมณ์ ได้แก่ [268] วิญญฺญาณ 6
4. นามรูป (Nāma-rūpa: mind and matter) นามและรูป ได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ หรือตามนัยอภิธรรมว่า นามขันธ์ 3 + รูป ดู [216] ขันธ์ 5 (ข้อ 2, 3, 4); [38] รูป 2¹, 28; [39] มหาภูต หรือ ภูตรูป 4; [40] อุปาทารูป หรือ อุปาทายรูป 24; [41] รูป 2²
5. สฬายตนะ (Saḷāyatana: six sense-bases) อายตนะ 6 ได้แก่ [276] อายตนะภายใน 6
6. ผัสสะ (Phassa: contact) ความกระทบ, ความประจวบ ได้แก่ [272] สัมผัส 6
7. เวทนา (Vedanā: feeling) ความเสวยอารมณ์ ได้แก่ [113] เวทนา 6
8. ตัณหา (Taṇhā: craving) ความทะยานอยาก ได้แก่ ตัณหา 6 มีรูปตัณหา เป็นต้น (ตัณหา ในรูป ในเสียง ในกลิ่น ในรส ในสัมผัสทางกาย และในธรรมารมณ์) ดู [74] ตัณหา 3 ด้วย
9. อุปาทาน (Upādāna: clinging; attachment) ความยึดมั่น ได้แก่ [214] อุปาทาน 4
10. ภพ (Bhava: becoming) ภาวะชีวิต ได้แก่ [98] ภพ 3 อีกนัยหนึ่งว่า ได้แก่ กรรมภพ (ภพ คือกรรม — active process of becoming ตรงกับ [129] อภิสังขาร 3) กับ อุปปตติภพ (ภพคือที่อุปบัติ — rebirth-process of becoming ตรงกับ [98] ภพ 3)
11. ชาติ (Jāti: birth) ความเกิด ได้แก่ ความปรากฏแห่งขันธ์ทั้งหลาย การได้อายตนะ
12. ชรามรณะ (Jarā-maraṇa: decay and death) ความแก่และความตาย ได้แก่ ชรา (ความ

เสื่อมอายุ, ความห่อหม่ออินทรีย์) กับมรณะ (ความสลายแห่งขันธ, ความขาดชีวิตินทรีย์)

ทั้ง 12 ข้อ เป็นปัจจัยต่อเนื่องกันไป หมุนเวียนเป็นวงจร ไม่มีต้นไม่มีปลาย เรียกว่า *ภวัจกร* (วงล้อหรือวงจรแห่งภพ — *Bhava-cakka*: wheel of existence) และมีข้อควรทราบเกี่ยวกับภวัจกรอีกดังนี้

ก. *อัทธา 3* (*Addhā*: periods; times) คือ กาล 3 ได้แก่

- 1) *อดีต* = อวิชชา สังขาร
- 2) *ปัจจุบัน* = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ
- 3) *อนาคต* =ชาติ ชรา มรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

ข. *สังเขป* หรือ *สังคหะ 4* (*Sanḥepa* or *Saṅgha*: sections; divisions) คือ ช่วง หมวด หรือ กลุ่ม 4 ได้แก่

- 1) *อดีตเหตุ* = อวิชชา สังขาร
- 2) *ปัจจุบันผล* = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
- 3) *ปัจจุบันเหตุ* = ตัณหา อุปาทาน ภพ
- 4) *อนาคตผล* = ชาติ ชรามรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

ค. *สนธิ 3* (*Sandhi*: links; connection) คือ ขั้วต่อ ระหว่างสังเขปหรือช่วงทั้ง 4 ได้แก่

- 1) ระหว่าง อดีตเหตุ กับ ปัจจุบันผล
- 2) ระหว่าง ปัจจุบันผล กับ ปัจจุบันเหตุ
- 3) ระหว่าง ปัจจุบันเหตุ กับ อนาคตผล

ง. *วัฏฏะ 3* ดู [105] *วัฏฏะ 3*

จ. *อาการ 20* (*Ākāra*: modes; spokes; qualities) คือ องค์ประกอบแต่ละอย่าง อันเป็นดุจกำของล้อ จำแนกตามส่วนเหตุ (causes) และส่วนผล (effects) ได้แก่

- 1) *อดีตเหตุ 5* = อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ
- 2) *ปัจจุบันผล 5* = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
- 3) *ปัจจุบันเหตุ 5* = อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ
- 4) *อนาคตผล 5* = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

อาการ 20 นี้ ก็คือ หัวข้อที่กระจายให้เต็ม ในทุกช่วงของสังเขป 4 นั่นเอง

ฉ. *มูล 2* (*Mūla*: roots) คือ กิเลสที่เป็นตัวมูลเหตุ ซึ่งกำหนดเป็นจุดเริ่มต้นในวงจรแต่ละช่วง ได้แก่

- 1) *อวิชชา* เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงอดีต ส่งผลถึงเวทนาในช่วงปัจจุบัน
- 2) *ตัณหา* เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงปัจจุบัน ส่งผลถึงชรามรณะในช่วงอนาคต

พึงสังเกตด้วยว่า การกล่าวถึงส่วนประกอบของภวัจกรตามข้อ ก. ถึง ฉ. นี้ เป็นคำอธิบายใน

คัมภีร์รุ่นหลัง เช่น อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น

การแสดงหลักปัจจุสมุปบาท ให้ความเกิดขึ้นแห่งธรรมต่างๆ โดยอาศัยปัจจัยสืบทอดกันไปอย่างนี้ เป็น *สมุทยวาร* คือฝ่ายสมุทัย ใช้เป็นคำอธิบายอริยสัจข้อที่ 2 (สมุทัยสัจ) คือ แสดงให้เห็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ปัจจุสมุปบาทที่แสดงแบบนี้ เรียกว่า *อนุโลมปัจจุสมุปบาท* (direct Dependent Origination)

การแสดงในทางตรงข้ามกับข้างต้นนี้ เป็น *นิโรธวาร* คือฝ่ายนิโรธ ใช้คำอธิบายอริยสัจข้อที่ 3 (นิโรธสัจ) เรียกว่า *ปฏิโลมปัจจุสมุปบาท* (reverse Dependent Origination ซึ่งความจริงก็คือ Dependent Extinction นั่นเอง) แสดงให้เห็นความดับไปแห่งทุกข์ ด้วยอาศัยความดับไปแห่งปัจจัยทั้งหลายสืบทอดกันไป ตัวบทของปัจจุสมุปบาทแบบปฏิโลมนี้ พึงเทียบจากแบบอนุโลมนั่นเอง เช่น

1.-2. อวิชชาเยว อเสสวिरาคนิโรธา สงฺขารนิโรโธ เพราะอวิชชาสำรอกดับไปไม่เหลือสังขารจึงดับ

(Through the total fading away and cessation of ignorance, cease kamma-formations.)

3. สงฺขารนิโรธา วิญญานนิโรโธ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ

(Through the cessation of kamma-formations, ceases consciousness.)

ฯลฯ

12. ชาตินิโรธา ชรามรณํ เพราะชาติดับ ชรามรณะ (จึงดับ)

(Through the cessation of birth, cease decay and death.)

โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสสุปายาสา นีรुชฺฌนฺติ

ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจ ก็ดับ

(Also cease sorrow, lamentation, pain, grief and despair.)

เอวเมตฺตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นีโรโธ โหติ.

ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้

(Thus comes about the cessation of this whole mass of suffering.)

นี้เป็น *อนุโลมเทศนา* ของปฏิโลมปัจจุสมุปบาท ส่วน *ปฏิโลมเทศนา* ก็พึงแสดงย้อนว่า ชรามรณะ เป็นต้น ดับ เพราะชาติดับ ชาติดับเพราะภพดับ ฯลฯ สังขารดับเพราะอวิชชาดับ อย่างเดียวกับในอนุโลมปัจจุสมุปบาท

ปัจจุสมุปบาทนี้ มีชื่อเรียกอย่างอื่นอีก ที่สำคัญคือ **อิทัปปัจจยตา** (ภาวะที่มีอันนี้ๆ เป็นปัจจัย — *Idappaccayatā*: specific conditionality) **ธรรมนิยาม** (ความเป็นไปอันแน่นอนแห่งธรรมตา, กฎธรรมชาติ — *Dhammaniyāma*: orderliness of nature; natural law) และ **ปัจจยการ** (อาการที่สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กัน — *Paccayākāra*: mode of conditionality; structure of

conditions) เฉพาะชื่อหลังนี้เป็นคำที่นิยมใช้ในคัมภีร์อภิธรรม และคัมภีร์รุ่นอรรถกถา.

Vin.I.1; S.II.1; Vbh.135; Vism.517; Comp.188

วินย.4/1/1; ส.น.16/1/1; อภ.วิ.35/274/185; วิสุทธิ.3/107; สงคท.45.

[☆☆☆] **ปัจจัยการ 12** ดู [340] *ปัจจัยสมุปปาท.*

[☆☆☆] **สันโดษ 12** ดู [122] *สันโดษ 3, 12*

[341] **อายตนะ 12** (สิ่งที่เชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้, แดนต่อหรือแดนเกิดแห่งความรู้ — *Āyatana*: sense-fields; sense-spheres)

1. **อายตนะภายใน 6** ดู [276] *อายตนะภายใน 6.*

2. **อายตนะภายนอก 6** ดู [277] *อายตนะภายนอก 6.*

Vbh.70.

อภ.วิ.35/99/85.

[342] **ธุดงค์ 13** (องค์คุณเครื่องสลัดหรือกำจัดกิเลส, ข้อปฏิบัติเข้มงวด ที่สมควรใจ สมาทานประพฤติประจำตัว ชั่วระยะกาลสั้น หรือยาว หรือแม้แต่ตลอดชีวิต ก็ได้ เป็นอุบายขัดเกลา กิเลส ส่งเสริมความมักน้อยสันโดษ เป็นต้น — *Dhutaṅga*: means of shaking off or removing defilements; austere practices; ascetic practices)

หมวดที่ 1 จีวรปฏิสังยุตต์ (เกี่ยวกับจีวร — connected with robes)

1. **ปัสสกุลิกังคะ** (องค์แห่งผู้ถือทรงผ้าบังสุกุล คำสมาทานโดยอธิษฐานใจหรือเปล่งวาจาว่า “คหบดีจีวร ปฏิกุชิปามิ, ปัสสกุลิกังคะ สมายิยามิ” แปลว่า “เรางดคฤหบดีจีวร สมาทานองค์แห่งผู้—” — *Paṃsukūlikaṅga*: refuse-rag-wearer’s practice)

2. **เตจีวริกังคะ** (องค์แห่งผู้ถือทรงเพียงไตรจีวร คำสมาทานว่า “จตุตถจีวร ปฏิกุชิปามิ, เตจีวริกังคะ สมายิยามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดจีวรผืนที่ 4 สมาทานองค์แห่งผู้—” — *Tecīvarikaṅga*: triple-robe-wearer’s practice)

หมวดที่ 2 ปิณฑปาตปฏิสังยุตต์ (เกี่ยวกับบิณฑบาต — connected with almsfood)

3. **ปิณฑปาติกังคะ** (องค์แห่งผู้ถือเที่ยวบิณฑบาต คำสมาทานว่า “อติเรกลาภ ปฏิกุชิปามิ, ปิณฑปาติกังคะ สมายิยามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดอติเรกลาภ สมาทานองค์แห่งผู้—” — *Piṇḍapātikaṅga*: alms-food-eater’s practice)

4. **สปทานจาริกังคะ** (องค์แห่งผู้ถือเที่ยวบิณฑบาตไปตามลำดับ คำสมาทานว่า “โสดุปฺปจาว ปฏิกุชิปามิ, สปทานจาริกังคะ สมายิยามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดการเที่ยวตามใจอยาก สมาทานองค์แห่งผู้—” — *Sapadānacārikaṅga*: house-to-house-seeker’s practice)

5. **เอกาสนิกังคะ** (องค์แห่งผู้ถือนั่งฉัน ณ อาสนะเดียว คือฉันวันละครั้งเดียว ลุกจากที่ แล้วไม่ฉันอีก คำสมาทานว่า “นानาสนโกชน ปฏิกุชิปามิ, เอกาสนิกังคะ สมายิยามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดการฉัน ณ ต่างอาสนะ สมาทานองค์แห่งผู้—” — *Ekāsanikaṅga*: one-sessioner’s practice)

6. ปัตตปิณฑิกังคะ (องค์แห่งผู้ถือฉันเฉพาะในบาตร คือ ไม่ใช่ภาชนะใส่อาหารเกิน 1 อย่างคือบาตร คำสมาทานว่า “ทุติยภาชนํ ปฏิกุชิปามิ, ปัตตปิณฑิกังคํ สมาติยามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดภาชนะที่สอง สมาทานองค์แห่งผู้—” — *Pattapiṇḍikaṅga*: bowl-food-eater’s practice)

7. ขลุปัจจนาภัตติกังคะ (องค์แห่งผู้ถือห้ามภัตที่ถวายเป็นภายหลัง คือเมื่อได้ปลงใจกำหนดอาหารที่เป็นส่วนของตน ซึ่งเรียกว่าห้ามภัต ด้วยการลงมือฉันเป็นต้นแล้ว ไม่รับอาหารที่เขานำมาถวายอีก แม้จะเป็นของประณีต คำสมาทานว่า “อติริตฺตโภชนํ ปฏิกุชิปามิ, ขลุปัจจนาภัตติกังคํ สมาติยามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดโภชนะอันเหลือเพื่อ สมาทานองค์แห่งผู้—” — *Khalupacchā-bhattikaṅga*: later-food-refuser’s practice)

หมวดที่ 3 เสนาสนปฏิสังยุตต์ (เกี่ยวกับเสนาสนะ — connected with the resting place)

8. อารัญญิกังคะ (องค์แห่งผู้ถืออยู่ป่า อยู่ห่างบ้านคนอย่างน้อย 500 ศัวรุณ คือ 25 เส้น คำสมาทานว่า “คามนฺตเสนาสนํ ปฏิกุชิปามิ, อารญฺญิกังคํ สมาติยามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดเสนาสนะชายบ้าน สมาทานองค์แห่งผู้—” — *Āraṇṇikaṅga*: forest-dweller’s practice)

9. รุกขมุลิกังคะ (องค์แห่งผู้ถืออยู่โคนไม้ คำสมาทานว่า “ฉนฺนํ ปฏิกุชิปามิ, รุกฺขมุลิกังคํ สมาติยามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดที่มุงบัง สมาทานองค์แห่งผู้—” — *Rukkhamūlikaṅga*: tree-root-dweller’s practice)

10. อพฺพโกกาสิกังคะ (องค์แห่งผู้ถืออยู่ที่แจ้ง คำสมาทานว่า “ฉนฺนญฺจ รุกฺขมุลญฺจปฏิกุชิปามิ, อพฺพโกกาสิกังคํ สมาติยามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดที่มุงบังและโคนไม้ สมาทานองค์แห่งผู้—” — *Abbhokāsikaṅga*: open-air-dweller’s practice)

11. โสสานิกังคะ (องค์แห่งผู้ถืออยู่ป่าช้า คำสมาทานว่า “อสุสฺสานํ ปฏิกุชิปามิ, โสสานิกังคํ สมาติยามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดที่มีไช้ป่าช้า สมาทานองค์แห่งผู้—” — *Sosānikaṅga*: charnel-ground-dweller’s practice)

12. ยถาสันถติกังคะ (องค์แห่งผู้ถืออยู่ในเสนาสนะแล้วแต่เขาจัดให้ คำสมาทานว่า “เสนาสน-โกลุปฺปํ ปฏิกุชิปามิ, ยถาสันถติกังคํ สมาติยามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดความอยากเอาแต่ใจในเสนาสนะ สมาทานองค์แห่งผู้—” — *Yathāsanthatikaṅga*: any-bed-user’s practice)

หมวดที่ 4 วิริยปฏิสังยุตต์ (เกี่ยวกับความเพียร — connected with energy)

13. เนสัชชิกังคะ (องค์แห่งผู้ถือการนั่ง คือเว้นนอน อยู่ด้วยเพียง 3 อิริยาบถ คำสมาทานว่า “เสยฺยํ ปฏิกุชิปามิ, เนสัชชิกังคํ สมาติยามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดการนอน สมาทานองค์แห่งผู้—” — *Nesajjikaṅga*: sitter’s practice)

ข้อควรทราบเพิ่มเติมเกี่ยวกับธุดงค์ 13

ก. โดยย่อ ธุดงค์มี 8 ข้อ เท่านั้น คือ

1) องค์หลัก 3 (สี่สังคะ — principal practices) คือ สปทานจาริกังคะ (เท่ากับได้รักษา ปิณฑปาติกังคะด้วย) เอกาสนิกังคะ (เท่ากับได้รักษาปัตตปิณฑิกังคะ และขลุปัจจนาภัตติกังคะ

ด้วย) และอัปโฆกาสิกังคะ (ทำให้รูกขมุลิกังคะ กับยถาสันถติกังคะ หมดความจำเป็น)

2) องค์เดี่ยวไม่คาบเกี่ยวข้ออื่น 5 (อสังฆินังคะ — individual practices) คือ อารัญญกังคะ ปังสุกุลิกังคะ เตจวิริกังคะ เนสัชชิกังคะ และโสธานิกังคะ

ข. โดยนิสสัย คือที่อาศัย (dependence) มี 2 คือ ปัจจัยนิสสิต 12 (อาศัยปัจจัย — dependent on requisites) กับ วิริยนิสสิต 1 (อาศัยความเพียร — dependent on energy)

ค. โดยบุคคลผู้ถือ

1) ภิกษุ ถือได้ทั้ง 13 ข้อ

2) ภิกษุณี ถือได้ 8 ข้อ (คือ ข้อ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 12, 13)

3) สามเณร ถือได้ 12 ข้อ (คือเว้นข้อ 2 เตจวิริกังคะ)

4) สิกขมานาและสามเณรี ถือได้ 7 ข้อ (คือ ลดข้อ 2 ออกจากที่ภิกษุณีถือได้)

5) อุบาสกอุบาสิกา ถือได้ 2 ข้อ (คือข้อ 5 และ 6)

ง. โดยระดับการถือ แต่ละข้อถือได้ 3 ระดับ คือ

1) อย่างอุกฤษฏ์ หรืออย่างเคร่ง เช่น ผู้ถืออยู่ป่า ต้องให้ได้อรุณในป่าตลอดไป

2) อย่างมัธยม หรืออย่างกลาง เช่นผู้ถืออยู่ป่า อยู่ในเสนาสนะชายบ้านตลอดฤดูฝน 4 เดือน ที่เหลืออยู่ป่า

3) อย่างอ่อน หรืออย่างเพลา เช่น ผู้ถืออยู่ป่า อยู่ในเสนาสนะชายบ้านตลอดฤดูฝนและหนาว รวม 8 เดือน

จ. ข้อ 9 และ 10 คือ รูกขมุลิกังคะ และอัปโฆกาสิกังคะ ถือได้เฉพาะนอกพรรษา เพราะวินัย กำหนดให้ต้องถือเสนาสนะในพรรษา

ฉ. รุตงคฺมิใช่ใช้บัญญัติทางวินัย ขึ้นกับความสมัครใจ มีหลักทั่วไปในการถือว่า ถ้าถือแล้วช่วยให้กรรมฐานเจริญ หรือช่วยให้กุศลธรรมเจริญ อกุศลธรรมเสื่อม ควรถือ ถ้าถือแล้วทำให้กรรมฐานเสื่อม หรือทำให้กุศลธรรมเสื่อม อกุศลธรรมเจริญ ไม่ควรถือ ส่วนผู้ที่ถือหรือไม่ถือ ก็ไม่ทำให้กรรมฐานเจริญหรือเสื่อม เช่น เป็นพระอรหันต์แล้วอย่างพระมหากัสสปะ เป็นต้น หรือคนอื่นๆ ก็ตาม ควรถือได้ ฝ่ายแรกควรถือในเมื่อคิดจะอนุเคราะห์ชุมชนในภายหลัง ฝ่ายหลังเพื่อเป็นวาสนาต่อไป

ช. รุตงคฺที่มาจากบาลีเดิม ไม่พบครบจำนวนในที่เดียว (ที่พบจำนวนมาก คือ ม.อ.14/186/138; M.III.40 มีข้อ 1, 3, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13; อง.ทสภ.24/181/245; A.V.219 มีข้อ 1, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13; ชุ.ม.29/918/584; Nd¹188 มีข้อ 1, 2, 3, 4, 7, 8, 12, 13) นอกจากคัมภีร์ปวิวาร (วินย.8/982/330; 1192/475; Vin.V.131,198) ซึ่งมีหัวข้อครบถ้วน ส่วนคำอธิบายทั้งหมดพึงดูในคัมภีร์วิสุทธิมรรค.

[343] กิจ หรือ วิญญาณกิจ 14 (กิจของวิญญาณ, หน้าที่ของจิต — *Viññāṇa-kicca*: functions of consciousness; psychic functions)

1. ปฏิสนธิ (หน้าที่สืบต่อภพใหม่ ได้แก่ จิต 19 คือ อุเบกขาสันตிரณะ 2 มหาวิบาก 8 รูปวิบาก 5 อรูปวิบาก 4 — *Paṭisandhi*: re-linking; rebirth-linking)
2. ภวังคะ (หน้าที่เป็นองค์ของภพ ได้แก่ จิต 19 อย่างเดียวกับปฏิสนธิ — *Bhavaṅga*: life-continuum; factor of being)
3. อาวัชชนะ (หน้าที่คำนึงอารมณ์ใหม่ ได้แก่ จิต 2 คือ ปัญจทวารวัชชนะ และมโนทวารวัชชนะ — *Āvajjana*: apprehending; adverting)
4. ทัสสณะ (หน้าที่เห็นรูป ได้แก่ จักขุวิญญาณ 2 — *Dassana*: seeing)
5. สวณะ (หน้าที่ได้ยินเสียง ได้แก่ โสตวิญญาณ 2 — *Savana*: hearing)
6. ขายณะ (หน้าที่รู้กลิ่น ได้แก่ ฆานวิญญาณ 2 — *Ghāyana*: smelling)
7. สายณะ (หน้าที่ลิ้มรส ได้แก่ ชิวหาวิญญาณ 2 — *Sāyana*: tasting)
8. ผุสณะ (หน้าที่ถูกต้องโผฏฐัพพะ ได้แก่ กายวิญญาณ 2 — *Phusana*: contacting; touching)
9. สัมปฏิจชนะ (หน้าที่รับอารมณ์ ได้แก่ สัมปฏิจชนะ 2 — *Sampatīcchana*: receiving)
10. สันตிரณะ (หน้าที่พิจารณาอารมณ์ ได้แก่ สันตிரณะ 3 — *Santīraṇa*: investigating)
11. โวฏฐัพพะ หรือ โวฏฐปะ (หน้าที่ตัดสินอารมณ์ ได้แก่ มโนทวารวัชชนะ 1 — *Votthapana*: determining)
12. ขวณะ (หน้าที่แล่นเสพอารมณ์ อันเป็นช่วงที่ทำการม ได้แก่ จิต 55 คือ กุศลจิต 21, อกุศลจิต 12, กิริยาจิต 18 คือ เว้นอาวัชชนะทั้งสอง โลกุตตรผลจิต 4 — *Javana*: apperception; impulsion)
13. ตทาลัมพะ (หน้าที่รับอารมณ์ต่อจากขวณะก่อนตกมวังค์ ได้แก่ จิต 11 คือ มหาวิบาก 8 สันตிரณะ 3 — *Tadālabhāna*: retention; registration)
14. จุตติ (หน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบัน ได้แก่ จิต 19 อย่างเดียวกับในปฏิสนธิ — *Cuti*: decease; death; shifting)

จัดโดยฐานที่จิตทำกิจ 14 นี้ มี 10 คือ รวมข้อ 4, 5, 6, 7, 8 เป็นข้อเดียว คือ ปัญจวิญญาณฐาน (fivefold sense-impressions) นอกนั้นคงชื่อเดิม

กิจ 14 นี้ ในวิสุทธิมรรคเรียกว่า วิญญาณปวัตติ หรือ วิญญาณปวัตติอาการ (อาการที่วิญญาณเป็นไป — modes of occurrence of consciousness)

ดู [356] จิต 89.

Vism.457; Comp.114.

วิสุทธิ.3/29; สงคท.15

[344] จรณะ 15 (ความประพฤติ, ปฏิปทา, ข้อปฏิบัติอันเป็นทางบรรลุมรรค หรือ นิพพาน — *Caraṇa*: conduct; course of practice)

1. สิลสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศีล คือ ประพฤติถูกต้องดีงาม สำรวมในพระปาฏิโมกข์ มีมารยาทเรียบร้อย ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย — *Sīla-sampadā*: accomplishment of

morals)

2. อปัลลณกปฏิบัติ 3 ดู [128] *อปัลลณกปฏิบัติ 3*

3. สัทธรรม 7 ดู [301] *สัทธรรม 8* ข้อ 1.

4. ฌาน 4 ดู [9] *ฌาน 4*

ในบาลีที่มา ท่านเรียกว่า เป็น *เสขปฏิบัติ* คือข้อปฏิบัติอันเป็นทางดำเนินของพระเสขะ (a learner's course of practice)

M.I.354.

ม.ม.13/26/26.

[345] ญาณ 16 หรือ โสฬสญาณ (ความหยั่งรู้ ในที่นี้หมายถึงญาณที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญวิปัสสนาตามลำดับ ตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุด — *Soḷasa-ñāṇa*: insight; knowledge)

1. นามรูปปริจเฉทญาณ (ญาณกำหนดจำแนกรู้นามและรูป คือ รู้ว่าสิ่งทั้งหลายมีแต่รูปธรรมและนามธรรม และกำหนดแยกได้ว่า อะไรเป็นรูปธรรม อะไรเป็นนามธรรม — *Nāmarūpa-pariccheda-ñāṇa*: knowledge of the delimitation of mentality-materiality)

2. ปัจจยปริคคหญาณ (ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป คือรู้ว่า รูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายเกิดจากเหตุปัจจัย และเป็นปัจจัยแก่กัน อาศัยกัน โดยรู้ตามแนวปฏิจสมุปบาท ก็ดี ตามแนวกฎแห่งกรรมก็ดี ตามแนววิภูษะ 3 ก็ดี เป็นต้น — *Paccaya-pariggaha-ñāṇa*: knowledge of discerning the conditions of mentality-materiality)

3. สัมมสนญาณ (ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นนามและรูปโดยไตรลักษณ์ คือ ยกรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายขึ้นพิจารณาโดยเห็นตามลักษณะที่เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มิใช่ตัวตน — *Sammasana-ñāṇa*: knowledge of comprehending mentality-materiality as impermanent, unsatisfactory and not-self)

4.-12. ได้แก่ วิปัสสนาญาณ 9 ดู [311]

13. โคตรภูญาณ (ญาณครอบโคตร คือ ความหยั่งรู้ที่เป็นหัวต่อแห่งการข้ามพ้นจากภาวะปุถุชนเข้าสู่ภาวะอริยบุคคล — *Gotrabhū-ñāṇa*: knowledge at the moment of the "Change-of-lineage")

14. มัคคญาณ (ญาณในอริยมรรค คือ ความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จภาวะอริยบุคคลแต่ละขั้น — *Magga-ñāṇa*: knowledge of the Path)

15. ผลญาณ (ญาณในอริยผล คือ ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จของพระอริยบุคคลขั้นนั้นๆ — *Phala-ñāṇa*: knowledge of Fruition)

16. ปัจจเวกขณญาณ (ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน คือ ลำรวจรู้มรรคผล กิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่เหลืออยู่ และนิพพาน เว้นแต่ว่าพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ — *Paccavekkhaṇa-ñāṇa*: knowledge of reviewing)

ในญาณ 16 นี้ 14 อย่าง (ข้อ 1-13 และ 16) เป็น *โลกียญาณ*, 2 อย่าง (ข้อ 14 และ 15)

เป็น โลกุตตรญาณ

ญาณ 16 (บางที่เรียกว่า *โสฬสญาณ* ซึ่งก็แปลว่าญาณ 16 นั่นเอง) ที่จัดลำดับเป็นชุดและเรียกชื่อเฉพาะอย่างนี้ มีใช้ในพระบาลีเดิมโดยตรง พระอาจารย์ในสายวงการวิปัสสนาธุระได้สอนสืบกันมา โดยประมวลจากคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ และวิสุทธิมัคค์ ในกาลต่อมา

(พึงดู ขุ.ปฎิ.31/มัตถิกา/1-2 = Ps.1 และ วิสุทธิ.3/206-328 = Vism.587-678)

[☆☆☆] **รูปพรหม หรือ พรหมโลก 16** ดู [351] ภูมิ 4 หรือ 31.

[☆☆☆] **โสฬสวัตถูกอานาปานสติ** ดู [346] อานาปานสติ 16 ฐาน

[☆☆☆] **อานาปานสติ 16 ขั้น** ดู [346] อานาปานสติ 16 ฐาน

[346] **อานาปานสติ 16 ฐาน** (สตีกาหนดลมหายใจ, การเจริญอานาปานสติ คือใช้สตีกาหนดลมหายใจเข้า-ออก แบบที่เป็นการเจริญสติปัฏฐานไปด้วยครบทั้ง 4 — *Soḷasa-vatthuka-ānāpānassati*: mindfulness of breathing with sixteen bases)

จตุกกะที่ 1: กายานุปัสสนา

- 1) ที่ขมิ้น วา อสุสสนโต 'ที่ขมิ้น อสุสสามิ'ติ ปชานาติ,
ที่ขมิ้น วา ปสุสสนโต 'ที่ขมิ้น ปสุสสามิ'ติ ปชานาติ;
 - 2) รสสิ วา อสุสสนโต 'รสสิ อสุสสามิ'ติ ปชานาติ,
รสสิ วา ปสุสสนโต 'รสสิ ปสุสสามิ'ติ ปชานาติ;
 - 3) 'สพพกายปฐิสสเวทอ อสุสสิสสามิ'ติ ลิกขติ,
'สพพกายปฐิสสเวทอ ปสุสสิสสามิ'ติ ลิกขติ;
 - 4) 'ปสุสมภยํ กายสงขารํ อสุสสิสสามิ'ติ ลิกขติ,
'ปสุสมภยํ กายสงขารํ ปสุสสิสสามิ'ติ ลิกขติ.
- 1) เมื่อหายใจเข้ายาว เธอรู้ชัดว่า เราหายใจเข้ายาว
หรือเมื่อหายใจออกยาว เธอรู้ชัดว่า เราหายใจออกยาว
 - 2) เมื่อหายใจเข้าสั้น เธอรู้ชัดว่า เราหายใจเข้าสั้น
หรือเมื่อหายใจออกสั้น เธอรู้ชัดว่า เราหายใจออกสั้น
 - 3) เธอสำเหนียกว่า เราจรรู้ทั่วกาย(กองลม)ทั้งหมด หายใจเข้า
เธอสำเหนียกว่า เราจรรู้ทั่วกาย(กองลม)ทั้งหมด หายใจออก
 - 4) เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่อนระงับกายสังขาร หายใจเข้า
เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่อนระงับกายสังขาร หายใจออก
1. Breathing in long, he knows: "I am breathing in long";
or breathing out long, he knows: "I am breathing out long".

2. Breathing in short, he knows: "I am breathing in short";
or breathing out short, he knows: "I am breathing out short".
3. He trains thus: "Experiencing the entire (breath-) body, I shall breathe in";
he trains thus: "Experiencing the entire (breath-) body, I shall breathe out".
4. He trains thus: "Calming the bodily formation, I shall breathe in";
he trains thus: "Calming the bodily formation, I shall breathe out".

จตุกกะที่ 2: เวทนานุปัสสนา

- 5) 'ปีติปฏิสัเวที อสฺสสิสฺสามิ'ติ ลิกฺขติ,
'ปีติปฏิสัเวที ปสฺสสิสฺสามิ'ติ ลิกฺขติ;
 - 6) 'สุขปฏิสัเวที อสฺสสิสฺสามิ'ติ ลิกฺขติ,
'สุขปฏิสัเวที ปสฺสสิสฺสามิ'ติ ลิกฺขติ;
 - 7) 'จิตฺตสฺขารปฏิสัเวที อสฺสสิสฺสามิ'ติ ลิกฺขติ,
'จิตฺตสฺขารปฏิสัเวที ปสฺสสิสฺสามิ'ติ ลิกฺขติ;
 - 8) 'ปสฺสมภยํ จิตฺตสฺขารํ อสฺสสิสฺสามิ'ติ ลิกฺขติ,
'ปสฺสมภยํ จิตฺตสฺขารํ ปสฺสสิสฺสามิ'ติ ลิกฺขติ.
- 5) เธอสำเหนียกว่า เราจักเสวยรู้ปีติ หายใจเข้า
เธอสำเหนียกว่า เราจักเสวยรู้ปีติ หายใจออก
 - 6) เธอสำเหนียกว่า เราจักเสวยรู้ความสุข หายใจเข้า
เธอสำเหนียกว่า เราจักเสวยรู้ความสุข หายใจออก
 - 7) เธอสำเหนียกว่า เราจักเสวยรู้จิตสังขารหายใจเข้า
เธอสำเหนียกว่า เราจักเสวยรู้จิตสังขาร หายใจออก
 - 8) เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่องระบับจิตสังขาร หายใจเข้า
เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่องระบับจิตสังขาร หายใจออก
5. He trains thus: "Experiencing rapture, I shall breathe in";
he trains thus: "Experiencing rapture, I shall breathe out".
 6. He trains thus: "Experiencing joy, I shall breathe in";
he trains thus: "Experiencing joy, I shall breathe out".
 7. He trains thus: "Experiencing the mental formation, I shall breathe in";
he trains thus: "Experiencing the mental formation, I shall breathe out".
 8. He trains thus: "Calming the mental formation, I shall breathe in";
he trains thus: "Calming the mental formation, I shall breathe out".

จตุกกะที่ 3: จิตตานุปัสสนา

- 9) ‘จิตตปฏิสัเวที อสฺสสิสฺสามี’ติ สิกฺขติ,
‘จิตตปฏิสัเวที ปสฺสสิสฺสามี’ติ สิกฺขติ;
 - 10) ‘อภิปปโมทญ์ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามี’ติ สิกฺขติ,
‘อภิปปโมทญ์ จิตฺตํ ปสฺสสิสฺสามี’ติ สิกฺขติ
 - 11) ‘สมาทหํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามี’ติ สิกฺขติ,
‘สมาทหํ จิตฺตํ ปสฺสสิสฺสามี’ติ สิกฺขติ;
 - 12) ‘วิโมจยํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามี’ติ สิกฺขติ,
‘วิโมจยํ จิตฺตํ ปสฺสสิสฺสามี’ติ สิกฺขติ.
- 9) เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ทั่วถึงจิต หายใจเข้า
เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ทั่วถึงจิต หายใจออก
 - 10) เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้ร่าเริง หายใจเข้า
เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้ร่าเริง หายใจออก
 - 11) เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้ตั้งมั่น หายใจเข้า
เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้ตั้งมั่น หายใจออก
 - 12) เธอสำเหนียกว่า เราจักปล่อยเปลื้องจิต หายใจเข้า
เธอสำเหนียกว่า เราจักปล่อยเปลื้องจิต หายใจออก

9. He trains thus: “Experiencing the mind, I shall breathe in”;
he trains thus: “Experiencing the mind, I shall breathe out”.
10. He trains thus: “Gladdening the mind, I shall breathe in”;
he trains thus: “Gladdening the mind, I shall breathe out”.
11. He trains thus: “Concentrating the mind, I shall breathe in”;
he trains thus: “Concentrating the mind, I shall breathe out”.
12. He trains thus: “Liberating the mind, I shall breathe in”;
he trains thus: “Liberating the mind, I shall breathe out”.

จตุกกะที่ 4: รัชมานุปัสสนา

- 13) ‘อนิจฺจานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามี’ติ สิกฺขติ,
‘อนิจฺจานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามี’ติ สิกฺขติ;
- 14) ‘วิราคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามี’ติ สิกฺขติ,
‘วิราคานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามี’ติ สิกฺขติ;
- 15) ‘นิโรธานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามี’ติ สิกฺขติ,

‘นิโรธานุปัสสี ปุสฺสสิสฺสามิ’ติ ลิกฺขติ;

16) ‘ปฏินิสฺสคฺคานุปัสสี อสฺสสิสฺสามิ’ติ ลิกฺขติ,

‘ปฏินิสฺสคฺคานุปัสสี ปุสฺสสิสฺสามิ’ติ ลิกฺขติ.

13) เธอสำเหนียกว่า เราจักพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง หายใจเข้า

เธอสำเหนียกว่า เราจักพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง หายใจออก

14) เธอสำเหนียกว่า เราจักพิจารณาเห็นความคลายออกได้ หายใจเข้า

เธอสำเหนียกว่า เราจักพิจารณาเห็นความคลายออกได้ หายใจออก

15) เธอสำเหนียกว่า เราจักพิจารณาเห็นความดับกิเลส หายใจเข้า

เธอสำเหนียกว่า เราจักพิจารณาเห็นความดับกิเลส หายใจออก

16) เธอสำเหนียกว่า เราจักพิจารณาเห็นความสลัดคืนได้ หายใจเข้า

เธอสำเหนียกว่า เราจักพิจารณาเห็นความสลัดคืนได้ หายใจออก

13. He trains thus: “Contemplating impermanence, I shall breathe in”;

he trains thus: “Contemplating impermanence, I shall breathe out”.

14. He trains thus: “Contemplating fading away, I shall breathe in”;

he trains thus: “Contemplating fading away, I shall breathe out”.

15. He trains thus: “Contemplating cessation, I shall breathe in”;

he trains thus: “Contemplating cessation, I shall breathe out”.

16. He trains thus: “Contemplating relinquishment, I shall breathe in”;

he trains thus: “Contemplating relinquishment, I shall breathe out”.

ข้อควรทราบ:

ก) คำว่า หายใจเข้า และ หายใจออก นั้น พึงทราบว่าเป็นคำที่มีการแปลต่างกัน คือ อรรถกถาแห่งพระวินัยแปล *อสฺสาส* ว่า “หายใจออก” และ *ปฺสฺสาส* ว่า “หายใจเข้า” ส่วนอรรถกถาแห่งพระสูตรแปลกลับตรงข้าม คือแปล *อสฺสาส* ว่า “หายใจเข้า” และ *ปฺสฺสาส* ว่า “หายใจออก” ในที่นี้ถือตามคำแปลของอรรถกถาแห่งพระสูตร ผู้ศึกษาทราบอย่างนี้แล้ว จะใช้แบบใดก็ได้ พึงเลือกตามปรารถนา

ข) “สำเหนียกว่า” เป็นคำแปลตามสำนวนเก่า หมายถึงคำบาลีว่า *ลิกฺขติ* จะแปลแบบทับศัพท์เป็น “ลิกฺขาว่า” ก็ได้

ค) ธรรมเนียมนี้ เรียกตามบาลีแห่งคัมภีร์ปฏิสัมภิตามัคค์ว่า *โสฬสวัตฺตูกาอานาปานสฺสติ* (เช่น ขุ.ปฎิ. 31/361/244; 386/260=Ps.I.162; 173 คำบาลีเดิมเป็น *โสฬสวัตฺตูกา อานาปานสฺสติ* บ้าง *โสฬสวัตฺตูกาอานาปานสฺสติสมาธิ* บ้าง บางทีอรรถกถาก็เรียกย่อๆไปว่า *โสฬสวัตฺตูกา อานาปานสฺสติสมาธิภาวนา* บ้าง *โสฬสวัตฺตูกา อานาปานสฺสติกมฺมมฺหฺจฺจํ* บ้าง) แปลแบบรักษาคำศัพท์ว่า “อานาปานสตีมีวัตฺตูก 16” แต่ในที่นี้เลือกแปลตามคำอธิบายในคัมภีร์ *ปรมัตถมัญจุสา* มหาฎีกาแห่งวิสุทธิมัคค์ (วิสุทธิ.ฎีกา2/34) ว่า “อานาปานสตี 16 ฐาน” เพราะในภาษาไทย คำว่า ฐาน เป็นคำที่คุ้น

และช่วยสื่อความหมายของคำว่า *วัตถุ* ในที่นี้ได้ดี แต่จะแปลว่า “อานาปานสติ 16 หลัก” หรือ “อานาปานสติ 16 หัวข้อ (หรือ 16 ข้อ)” ก็ได้ บางทีก็เรียกให้ฟัง เป็นลำดับว่า “อานาปานสติ 16 ชั้น” ง) 16 ฐาน หรือ 16 หลัก หรือ 16 หัวข้อ หรือ 16 ข้อ หรือ 16 ชั้นนั้น ท่านจัดเป็น 4 *จตุกกะ* คือเป็นหมวดสี่ 4 หมวด ดังนี้

1. กายานุปัสสนาจตุกกะ (หมวดสี่แห่งกายานุปัสสนา)
2. เวทนานุปัสสนาจตุกกะ (หมวดสี่แห่งเวทนานุปัสสนา)
3. จิตตานุปัสสนาจตุกกะ (หมวดสี่แห่งจิตตานุปัสสนา)
4. ธรรมานุปัสสนาจตุกกะ (หมวดสี่แห่งธรรมานุปัสสนา)

เป็นการระบุชัดว่า ส่วนไหนเป็นสติปัญญาข้อใด

จ) ว่าโดยไตรสิกขา ระหว่างปฏิบัตินั้น

- ความมีกายวาจาตั้งอยู่ในความสงบสำรวม โดยมีเจตนาอันปลอดจากการละเมิดหรือเบียดเบียน (กายิกวาจสิกขาวิติกกมะ) เป็น *ศีล*
- การมีสติกำหนด ด้วยจิตที่ตั้งมั่นมีอารมณ์หนึ่งเดียวตามที่กำหนด (จิตตัสเสกคตา) เป็น *สมาธิ*
- ความมีสัมปชัญญะรู้ทั่วพร้อม มองเห็นตามสภาวะ เป็น *ปัญญา*

ฉ) ในการปฏิบัตินี้ ศีลเป็นเพียงฐานที่รองรับอยู่ ส่วนธรรมที่ปฏิบัติซึ่งจะเจริญขึ้นไป คือ สมาธิและปัญญา อันได้แก่ สมถะ และวิปัสสนา ในข้อต่อไป

ช) ในการปฏิบัติทั้งหมดนี้ สามจตุกกะแรก มีทั้ง *สมถะ* และ *วิปัสสนา* แต่จตุกกะที่ ๔ เป็น *วิปัสสนา* ล้วน

ฌ) *โสฬสวัตถุอานาปานสติ* นี้ พระพุทธเจ้าตรัสแสดงบ่อย พบได้หลายแห่งในพระไตรปิฎก แต่ที่ประมวลเรื่องเกี่ยวข้องและข้อความแวดล้อมไว้ครบถ้วน ซึ่งรู้จักกันดีและเป็นที่ยอ้างอิงกันทั่วไป คือ *อานาปานสติสูตร* (ม.อ.14/282-291/190-202=MIII.78-88) นอกจากนั้นยังมีคำอธิบายโดยพิสดารในพระไตรปิฎก ปรากฏใน *ปฐกัมมิกัมมคัมภีร์* (พ.ป.31/361-422/244-299; = Ps.I.162-196) ส่วนในชั้นนอรรถกถา ก็มีอธิบายหลายแห่ง โดยเฉพาะที่ค้นคว้าได้สะดวก คือ *วิสุทธิมรรค* (วิสุทธิ.2/52-88=Vism.266-293)

Vin.III.70; M.I.425; M.III.82; S.V.311;

วินย.1/178/132; ม.ม.13/146/140; ม.อ.14/287/193;

A.V.111; Ps.I.162.

ส.ม.19/1305/394; อง.ทสก.24/60/119; พ.ป.31/361/244.

[347] **อุปกิเลส หรือ จิตตอุปกิเลส 16** (ธรรมเครื่องเศร้าหมอง, สิ่งที่ทำให้จิตขุ่นมัว รับคุณธรรมได้ยาก ดุจผ้าเปื้อนสกปรก ย้อมไม่ได้ดี — *Upakkilesa*: mental defilements)

1. **อภิขณวิสมโลภะ** (คิดฟุ้งเล็งอยากได้ โลภไม่สมควร, โลภกล้า จ้องจะเอา ไม่เลือกควรไม่ควร — *Abhijjhā-visamaloḥha*: greed and covetousness; covetousness and

unrighteous greed)

2. พยาบาท (คิดร้ายเขา — *Byāpāda*: malevolence; illwill)

3. โกรธ (ความโกรธ — *Kodha*: anger)

4. อุปนาค (ความผูกโกรธ — *Upanāha*: grudge; spite)

5. มักขะ (ความลบหลู่คุณท่าน, ความหลู่ความดีของผู้อื่น, การลบหลู่ปิดซ่อนคุณค่าความดีของผู้อื่น — *Makkha*: detracton; depreciation; denigration)

6. ปลาสะ (ความดีเสมอ, ยกตัวเทียมท่าน, เอาตัวขึ้นตั้งขวางไว้ ไม่ยอมยกให้ใครดีกว่าตน — *Palāsa*: domineering; rivalry; envious rivalry)

7. อิสสา (ความริษยา — *Issā*: envy; jealousy)

8. มัจฉริยะ (ความตระหนี่ — *Macchariya*: stinginess; meanness)

9. มายา (มารยา — *Māyā*: deceit)

10. สาถะยะ (ความโอ้อวดหลอกเขา, หลอกด้วยคำโอ้อวด — *Sātheyya*: hypocrisy)

11. ถัมพะ (ความหัวดี, กระด้าง — *Thambha*: obstinacy; rigidity)

12. สारัมพะ (ความแข่งดี, ไม่ยอมลดละ มุ่งแต่จะเอาชนะกัน — *Sārambha*: presumption; competing contention; contentiousness; contentious rivalry; vying; strife)

13. มานะ (ความถือตัว, ทะนงตน — *Māna*: conceit)

14. อติมานะ (ความถือตัวว่ายิ่งกว่าเขา, ดูหมิ่นเขา — *Atimāna*: excessive conceit; contempt)

15. มทะ (ความมัวเมา — *Mada*: vanity)

16. ปมาทะ (ความประมาท, ละเลย, เลินเล่อ — *Pamāda*: heedlessness; negligence; indolence)

ข้อ 2 มีต่างออกไป คือ ในธัมมทนายาสสูตร เป็น โทสะ (ความคิดประทุษร้ายเขา — hatred) (ม.ม.12/26/26)

M.I.36.

ม.ม.12/93/65.

[348] ธาตุ 18 (สิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เอง ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นไปตามธรรมเนียมคือกำหนดแห่งธรรมดา ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และมีรูปลักษณะกิจอาการเป็นแบบจำเพาะตัว อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่างๆ — *Dhātu*: elements)

1. จักขุธาตุ (ธาตุคือจักขุปสาท — *Cakkhu-dhātu*: eye element)

2. รูปธาตุ (ธาตุคือรูปารมณ — *Rūpa*~: visible-data element)

3. จักขุวิญญานธาตุ (ธาตุคือจักขุวิญญาน — *Cakkhuvijñāṇa*~: eye-consciousness element)

4. โสตธาตุ (ธาตุคือโสตปสาท — *Sota*~: ear element)

5. สัทธาต (ธาตุคือสัททารมณ์ — *Sadda~*: sound element)
6. โสตวิญญาณธาต (ธาตุคือโสตวิญญาณ — *Sotaviññāṇa~*: ear-consciousness element)
7. ฆานธาต (ธาตุคือฆานปสาท — *Ghāna~*: nose element)
8. คันธธาต (ธาตุคือคันธารมณ์ — *Gandha~*: odour element)
9. ฆานวิญญาณธาต (ธาตุคือฆานวิญญาณ — *Ghānaviññāṇa~*: nose-consciousness element)
10. ชิวหาธาต (ธาตุคือชิวหาปสาท — *Jivhā~*: tongue element)
11. รสธาต (ธาตุคือรสารมณ์ — *Rasa~*: flavour element)
12. ชิวหาวิญญาณธาต (ธาตุคือชิวหาวิญญาณ — *Jivhāviññāṇa~*: tongue-consciousness element)
13. กายธาต (ธาตุคือกายปสาท — *Kāya~*: body element)
14. โผฏฐัพพธาต (ธาตุคือโผฏฐัพพารมณ์ — *Phoṭṭhabba~*: tangible-data element)
15. กายวิญญาณธาต (ธาตุคือกายวิญญาณ — *Kāyaviññāṇa~*: body-consciousness element)
16. มโนธาต (ธาตุคือมโน — *Mano~*: mind element)
17. ธรรมธาต (ธาตุคือธรรมารมณ์ — *Dhamma~*: mental-data element)
18. มโนวิญญาณธาต (ธาตุคือมโนวิญญาณ — *Manoviññāṇa~*: mind-consciousness element)

ข้อควรสังเกต

ก. ข้อ 3, 6, 9, 12, 15 ได้แก่ ทวิปัญจวิญญาณจิต รวมเป็นจิต	= 10
ข. ข้อ 16 มโนธาต ได้แก่ สัมปฏิจจนะ 2 กับปัญจทวาราวชชนะ 1 รวมเป็นจิต	= 3
ค. ข้อ 18 มโนวิญญาณธาต ได้แก่ จิตนอกเหนือจากนั้นอีก	= 76
<i>รวมเป็นจิตทั้งสิ้น</i>	= 89

ดู [356] จิต 89 หรือ 121.

Vbh.87; Vism.484; Comp.183.

อภิ.วิ.35/124/108; วิสุทฺธิ.3/65; สงคพ.44.

[349] อินทรีย์ 22 (สิ่งที่เป็นใหญ่ในการทำกิจของตน คือ ทำให้ธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องเป็นไปตามตน ในกิจนั้นๆ ในขณะที่เป็นไปอยู่นั้น — *Indriya*: faculties)

หมวดที่ 1

1. จักขุอินทรีย์ (อินทรีย์ คือ จักขุปสาท — *Cakkhundriya*: eye-faculty)
2. โสตอินทรีย์ (อินทรีย์ คือ โสตปสาท — *Sotindriya*: ear-faculty)

3. ขานหินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ขานประสาท — *Ghānindriya*: nose-faculty)
4. ชิวหินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ชิวหาประสาท — *Jivhindriya*: tongue-faculty)
5. กายินทรีย์ (อินทรีย์ คือ กายประสาท — *Kāyindriya*: body-faculty)
6. มนินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ใจ ได้แก่ จิต ที่จำแนกเป็น 89 หรือ 121 ก็ตาม — *Manindriya*: mind-faculty)

หมวดที่ 2

7. อิตถินทรีย์ (อินทรีย์ คือ อิตถิภาวะ — *Itthindriya*: femininity faculty)
8. ปุริสินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ปุริสภาวะ — *Purisindriya*: masculinity faculty; virility)
9. ชีวิตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ชีวิต — *Jīvitindriya*: life faculty; vitality)

หมวดที่ 3

10. สุขินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สุขเวทนา — *Sukhindriya*: bodily-pleasure faculty)
11. ทุกขินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ทุกขเวทนา — *Dukkhindriya*: bodily-pain faculty)
12. โสมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์ คือ โสมนัสสเวทนา — *Somanassindriya*: joy faculty)
13. โทมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์ คือ โทมนัสสเวทนา — *Domanassindriya*: grief faculty)
14. อุpekขินทรีย์ (อินทรีย์ คือ อุpekขาเวทนา — *Upekkhindriya*: indifference faculty)

หมวดที่ 4

15. สัทธินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ศรัทธา — *Saddhindriya*: faith faculty)
16. วิริยินทรีย์ (อินทรีย์ คือ วิริยะ — *Viriya*: energy faculty)
17. สตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สติ — *Satindriya*: mindfulness faculty)
18. สมาธิินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สมาธิ ได้แก่ เอกัคคตา — *Samādhindriya*: concentration faculty)

19. ปัญญินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ปัญญา — *Paññindriya*: wisdom faculty)

หมวดที่ 5

20. อนัญญาตัญญัสสามิตินทรีย์ (อินทรีย์แห่งผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สัจธรรมที่ยังมิได้รู้ ได้แก่ โสตาปัตติมัคคญาณ — *Anaññātāññassāmītindriya*: 'I shall come to know the unknown' faculty, i.e. knowledge of the Stream-Entry Path.)
21. อัญญินทรีย์ (อินทรีย์ คือ อัญญา หรือปัญญาอันรู้ทั่วถึง ได้แก่ ญาณ 6 ในท่ามกลาง คือ โสตาปัตติผลญาณ ถึงอรหัตตมัคคญาณ — *Aññindriya*: perfect-knowledge faculty, i.e. knowledge of the six intermediate Paths and Fruitions)
22. อัญญาตาวิินทรีย์ (อินทรีย์แห่งท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว กล่าวคือ ปัญญาของพระอรหันต์ ได้แก่ อรหัตตผลญาณ — *Aññātāvindriya*: perfect-knower faculty, i.e. knowledge of the Fruition of Arahantship)

อินทรี 22 นี้ ที่มาในพระสูตร มีกระจายอยู่เป็นหมวดๆ ในที่หลายแห่ง ไม่ครบทั้ง 22 ในทีเดียวกัน เฉพาะที่มาสำคัญได้แก่ อินทรีสังยุตต์ (ส.ม.19/843-1089/256-318; S.V.193-243) ส่วนที่มาในพระอภิธรรม และปกรณ์พิเศษภายหลัง มี *วิสุทธิมัคค์* และ *อภิมมัตถสังคหะ* เป็นต้น มีคำอธิบายโดยพิสดาร

Vbh.122; Vism.491; Comp.175.

อภิ.วิ.35/236/161; วิสุทธิ.3/72; สงคท.41.

[350] ปัจจัย 24 (ลักษณะหรืออาการแห่งความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งทั้งหลาย ที่สิ่งหนึ่งหรือสภาวะธรรมอย่างหนึ่ง เป็นองค์ประกอบที่ช่วยเอื้อ เกื้อหนุน คำจุน เป็นเหตุ หรือเป็นเงื่อนไข ให้สิ่งอื่น หรือสภาวะธรรมอย่างอื่น เกิดขึ้น คงอยู่ หรือเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง — *Paccaya*: condition; mode of conditionality or relation)

1. เหตุปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นเหตุ — *Hetu-paccaya*: root condition)
2. อารัมมณปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นอารมณ์ — *Ārammaṇa-paccaya*: object condition)
3. อธิปัตติปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นเจ้าใหญ่ — *Adhipati-paccaya*: predominance condition)
4. อนันตรปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นภาวะต่อเนื่องไม่มีช่องระหว่าง — *Anantara-paccaya*: immediacy condition)
5. สมันตรปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นภาวะต่อเนื่องทันที — *Samanantara-paccaya*: contiguity condition)
6. สหชาติปัจจัย (ปัจจัยโดยเกิดร่วมกัน — *Sahajāta-paccaya*: connascence condition)
7. ัญญมัญญปัจจัย (ปัจจัยโดยอาศัยซึ่งกันและกัน — *Aññamañña-paccaya*: mutuality condition)
8. นิสสยปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นที่อาศัย — *Nissaya-paccaya*: dependence condition)
9. อุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นเครื่องหนุนหรือกระตุ้นเร้า — *Upanissaya-paccaya*: decisive-support condition; inducement condition)
10. ปุเรชาติปัจจัย (ปัจจัยโดยเกิดก่อน — *Purejāta-paccaya*: prenatal condition)
11. ปัจฉาชาติปัจจัย (ปัจจัยโดยเกิดทีหลัง — *Pacchājāta-paccaya*: postnatal condition)
12. อาเสวนปัจจัย (ปัจจัยโดยการซ้ำบ่อยหรือทำให้ชิน — *Āsevana-paccaya*: repetition condition)
13. กรรมปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นกรรมคือเจตจำนง — *Kamma-paccaya*: kamma condition)
14. วิปากปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นวิบาก — *Vipāka-paccaya*: kamma-result condition)
15. อาหารปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นอาหาร คือเป็นเครื่องหล่อเลี้ยง — *Āhāra-paccaya*: nutriment condition)
16. อินทรีปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นเจ้าการ — *Indriya-paccaya*: faculty condition)

17. ฌานปัจจัย (ปัจจัยโดยภาวะจิตที่เป็นฌาน — *Jhāna-paccaya*: absorption condition)
18. มรรคปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นมรรค — *Magga-paccaya*: path condition)
19. สัมปยุตตปัจจัย (ปัจจัยโดยประกอบกัน — *Sampayutta-paccaya*: association condition)
20. วิปยุตตปัจจัย (ปัจจัยโดยแยกต่างหากกัน — *Vippayutta-paccaya*: dissociation condition)
21. อัตถปัจจัย (ปัจจัยโดย[ต้อง]มีอยู่ — *Atthi-paccaya*: presence condition)
22. นัตถปัจจัย (ปัจจัยโดย[ต้อง]ไม่มีอยู่ — *Natthi-paccaya*: absence condition)
23. วิคตปัจจัย (ปัจจัยโดย[ต้อง]ปราศไป — *Vigata-paccaya*: disappearance condition)
24. อวิคตปัจจัย (ปัจจัยโดย[ต้อง]ไม่ปราศไป — *Avigata-paccaya*: non-disappearance condition)

ปัจจัย 24 นี้ เป็นสาระของคำอธิบายทั้งหมดในคัมภีร์ปฏิฐานแห่งพระอภิธรรมปิฎก คือ พระไตรปิฎกบาลี 6 เล่ม ตั้งแต่เล่ม 40 ถึงเล่ม 45

Pat.1

อภิ.ป.40/1/1

[☆☆☆] รูป 28 ดู [38] รูป 28; [39] มหาภูต 4; [40] อุปาหารรูป 24

[351] ภูมิ 4 หรือ 31 (ชั้นแห่งจิต, ระดับจิตใจ, ระดับชีวิต — *Bhūmi*: planes of existence; planes of life)

1. อบายภูมิ 4 (ภูมิที่ปราศจากความเจริญ — *Apāya-bhūmi*: planes of loss and woe; unhappy planes)
 - 1) นิรยะ (นรก — *Niraya*: woeful state; hell)
 - 2) ตีรัจฉานโยนิ (กำเนิดดิรัจฉาน — *Tiracchānayoṇi*: animal kingdom)
 - 3) ปิตติวิสัย (แดนเปรต — *Pittivisaya*: ghost-sphere)
 - 4) อสุรกาย (พวกอสูร — *Asurakāya*: host of demons)
2. กามสุขคติภูมิ 7 (กามาวจรภูมิที่เป็นสุคติ, ภูมิที่เป็นสุคติซึ่งยังเกี่ยวข้องกับกาม — *Kāmasugati-bhūmi*: sensuous blissful planes)
 - 1) มนุษย์ (ชาวมนุษย์ — *Manussā*: human realm)
 - 2) จาตุมหาราชิกา (สวรรค์ชั้นที่ท้าวมหาราช 4 ปกครอง — *Cātummahārājikā*: realm of the Four Great Kings)
 - 3) ดาวดึงส์ (แดนแห่งเทพ 33 มีท้าวสักกะเป็นใหญ่ — *Tāvātimsā*: realm of the Thirty-three Gods)
 - 4) ยามา (แดนแห่งเทพผู้ปราศจากความทุกข์ — *Yāmā*: realm of the Yāma gods)

- 5) **คุสิต** (แดนแห่งเทพผู้เอิบอิ่มด้วยสิริสมบัติของตน — *Tusitā*: realm of satisfied gods)
- 6) **นิมมานรดี** (แดนแห่งเทพผู้ยินดีในการเนรมิต — *Nimmānaratī*: realm of the gods who rejoice in their own creations)
- 7) **ปรนิมมิตวสวัตดี** (แดนแห่งเทพผู้ยังอำนาจให้เป็นไปในสมบัติที่ผู้อื่นนิรมิตให้ — *Paranimmitavasavattī*: realm of gods who lord over the creation of others)
- ภูมิทั้ง 11 ใน 2 หมวดนี้ รวมเป็น **กามาวจภูมิ 11** (ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในกาม — *Kāmāvacara-bhūmi*: Sensuous Planes)
3. **รูปาวจรภูมิ 16** (ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป, ชั้นรูปพรหม — *Rūpāvacara-bhūmi*: Form Planes)
- ก. **ปฐมฌานภูมิ 3** (ระดับปฐมฌาน — first-Jhāna planes)
- 1) **พรหมปาริสาชชา** (พวกบริษัฑบริวารมหาพรหม — *Brahmapārisajjā*: realm of great Brahmas' attendants)
 - 2) **พรหมปุโรหิตา** (พวกปุโรหิตมหาพรหม — *Brahmapurohitā*: realm of great Brahmas' ministers)
 - 3) **มหาพรหมา** (พวกท้าวมหาพรหม — *Mahābrahmā*: realm of great Brahmas)
- ข. **ทุติยฌานภูมิ 3** (ระดับทุติยฌาน — second-Jhāna planes)
- 4) **ปริตตภา** (พวกมีรัศมีน้อย — *Parittābhā*: realm of Brahmas with limited lustre)
 - 5) **อัปมาณภา** (พวกมีรัศมีประมาณไม่ได้ — *Appamāṇābhā*: realm of Brahmas with infinite lustre)
 - 6) **อาภัสสรา** (พวกมีรัศมีสุกปลั่งชันไป — *Ābhassarā*: realm of Brahmas with radiant lustre)
- ค. **ตติยฌานภูมิ 3** (ระดับตติยฌาน — third-Jhāna planes)
- 7) **ปริตตสุภา** (พวกมีลำรัศมีงามน้อย — *Parittasubhā*: realm of Brahmas with limited aura)
 - 8) **อัปมาณสุภา** (พวกมีลำรัศมีงามประมาณมิได้ — *Appamāṇasubhā*: realm of Brahmas with infinite aura)
 - 9) **สุภกิณหา** (พวกมีลำรัศมีงามกระจ่างจ้า — *Subhakiṇhā*: realm of Brahmas with steady aura)
- ง. **จตุตถฌานภูมิ 3-7** (ระดับจตุตถฌาน — fourth-Jhāna planes)
- 10) **เวหฬผลา** (พวกมีผลไพฑูลย์ — *Vehapphalā*: realm of Brahmas with

abundant reward)

11) อสัณฺญีสัตว์ (พวกสัตว์ไม่มีสัญญา — *Asaññīsattā*: realm of non-percipient beings)

(*) *สุทธาวาส 5* (พวกมีที่อยู่อันบริสุทธิ์ หรือ ที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์ คือ ที่เกิดของ พระอนาคามี — *Suddhāvāsa*: pure abodes) คือ

12) อวิหา (เหล่าท่านผู้ไม่เสื่อมจากสมบัติของตน หรือผู้ไม่ละไปเร็ว, ผู้คงอยู่นาน — *Avihā*: realm of Brahmas who do not fall from prosperity)

13) อตปฺปา (เหล่าท่านผู้ไม่ทำความเดือดร้อนแก่ใคร หรือผู้ไม่เดือดร้อนกับใคร — *Atappā*: realm of Brahmas who are serene)

14) สุตัสสา (เหล่าท่านผู้งดงามน่าทัศนา — *Sudassā*: realm of Brahmas who are beautiful)

15) สุตัสสี (เหล่าท่านผู้มองเห็นชัดเจบดี หรือผู้มีทัศนาแจ่มชัด — *Sudassī*: realm of Brahmas who are clear-sighted)

16) อกนิฏฐา (เหล่าท่านผู้ไม่มีความด้อยหรือเล็กน้อยกว่าใคร, ผู้สูงสุด — *Akanitthā*: realm of the highest or supreme Brahmas)

4. *อรูปาวจรภูมิ 4* (ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูปรูป, ชั้นอรูปรพรม — *Arūpāvacara-bhūmi*: formless planes)

1) อากาสาณัญจายตนภูมิ (ชั้นที่เข้าถึงภาวะมีอากาศไม่มีที่สิ้นสุด — *Ākāśānañcāyatana-bhūmi*: realm of infinite space)

2) วิญญานัญจายตนภูมิ (ชั้นที่เข้าถึงภาวะมีวิญญาณไม่มีที่สิ้นสุด — *Viññāṇañcāyatana-bhūmi*: realm of infinite consciousness)

3) อากิญจัญญายตนภูมิ (ชั้นที่เข้าถึงภาวะไม่มีอะไร — *Ākiñcaññāyatana-bhūmi*: realm of nothingness)

4) เนวสัณฺญาหาสัณฺญายตนภูมิ (ชั้นที่เข้าถึงภาวะมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ — *Nevaśaññānāsaññāyatana-bhūmi*: realm of neither perception nor non-perception)

ปุถุชน พระโสดาบัน และพระสกทาคามี ย่อมไม่เกิดในสุทธาวาสภูมิ; พระอริยะไม่เกิดใน อสัณฺญีภพ และในอบายภูมิ; ในภูมินอกจากนี้ ย่อมมีทั้งพระอริยะและมีใช้หรือริยะไปเกิด.

ในพระไตรปิฎก ไม่พบที่ใดแสดงรายชื่อภูมิทั้งหลายไว้ทั้งหมดในที่เดียว บาลีแสดงรายชื่อ ภูมิมากที่สุด (มีเฉพาะชั้นสุดตติภูมิ) พบที่ ม.อ.14/317-332/216-225 (M.III.99-103) กล่าวตั้งแต่มนุษย์ ขึ้นไปจนถึงอรูปาวจรภูมิ.

ในบาลีแห่งที่มณิกาย เป็นต้น* แสดงคติ (ที่ไปเกิดของสัตว์, แบบการดำเนินชีวิต — *Gati*: destiny; course of existence) ว่ามี 5 คือ *นิริยะ ตีรจฺจนโยนิ เปตติวิสัย มนุสฺส* และ *เทพ* (พวกเทพ — heavenly world ได้แก่ภุมิ 26 ตั้งแต่จาตุมหาราชิก้าขึ้นไปทั้งหมด) จะเห็นว่าภุมิ 31 สงเคราะห์ลงในคติ 5 ทั้งหมด ขาดแต่อสुरกาย อย่างไรก็ตาม ในอรรถกถาแห่งอิติวุตตกะ เป็นต้น** ท่านกล่าวว่า *อสุร* สงเคราะห์ลงในเปตติวิสัยด้วย จึงเป็นอันสงเคราะห์ลงได้บริบูรณ์ และในคติ 5 นั้น 3 คติแรกจัดเป็น *หุคฺติ* (woeful courses) 2 คติหลังเป็น *สุคฺติ* (happy courses).

เนื่องด้วยภุมิ 31 นี้จัดได้เป็น 4 ระดับอย่างที่กล่าวมา บางที่จึงเรียกว่า *ภุมิ 4*

อนึ่ง พึงเทียบภุมิ 31 หรือ ภุมิ 4 หมวดนี้ กับ [162] *ภุมิ 4* ที่มาในพระบาลีด้วย กล่าวคือ ภุมิ 31 หรือ 4 หมวดนี้ จัดเข้าในภุมิ 3 ข้อต้นใน [162] *ภุมิ 4* ดังนี้ อายภุมิ 4 และ กามสุคติ-ภุมิ 7 รวมเข้าเป็นกามาวจรภุมิ (11) ส่วนรูปาวจรภุมิ (16) และ อรูปาวจรภุมิ (4) ตรงกัน รวมภุมิทั้งหมด 31 นี้ เป็นโลกียภุมิ พ้นจากนี้ไปเป็นโลกุตตรภุมิ

ดู [162] *ภุมิ 4*; [198] *อาย 4*; [207] *อรูป 4*; [270] *สวรรค์ 6*.

Comp.137.

สงคห.25.

[352] โพธิปักขิยธรรม 37 (ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้ คือ เกื้อกูลแก่การตรัสรู้, ธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรค — *Bodhipakkhiya-dhamma*: virtues partaking of enlightenment; qualities contributing to or constituting enlightenment; enlightenment states)

1. สติปัฏฐาน 4 ดู [182]

2. สัมมัปปธาน 4 ดู [156]

3. อธิธิบาท 4 ดู [213]

4. อินทริย์ 5 ดู [258]

5. พละ 5 ดู [228]

6. โพชฌงค์ 7 ดู [281]

7. มรรคมีองค์ 8 ดู [293]

โพธิปักขิยธรรมนี้ ตามที่ทั่วไปในพระไตรปิฎก ตรัสไว้เพียงเป็นคำรวมๆ โดยไม่ได้ระบุชื่อองค์ธรรม นอกจากในสังยุตตนิกายแห่งพระสุตตันตปิฎก ที่มีพุทธพจน์ตรัสระบุไว้ว่า ได้แก่ **อินทริย์ 5** (ส.ม.19/1024/301; 1041-3/305; 1071-1081/313-5) และในคัมภีร์วิภังค์แห่งพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งไขความว่า โพธิปักขิยธรรม ได้แก่ **โพชฌงค์ 7** (อภิ.วิ.35/611/336)

* ที.ปา.11/281/246; ม.ม.12/170/148; อ.น.น.23/272/480 (D.III.234; M.I.73; A.IV.459)

** อ.อ.174; อ.อ.168 (approx., UdA.140; ItA.101)

ธรรมชุดนี้ เมื่อตรัสระบุชื่อทั้งชุดในพระสูตร ทรงเรียกว่าเป็น **อภิญญาเทสิตธรรม** เช่น ที.ม.10/107/141; ที.ปา.11/108/140; ม.อุ. 14/54/51) คือเป็น**อภิญญาเทสิตธรรม 37** และในพระอภิธรรม ท่านแสดงไว้ว่าธรรม 37 ประการนี้เป็น **สัทธรรม**

นอกจากนี้ ธรรม 37 ประการชุดนี้ยังได้ชื่อว่าเป็น **สันติบท** คือ ธรรมที่เป็นไปเพื่อการบรรลุสันติ (รวมทั้งเป็น **อมตบท** และ **นิพพานบท** เป็นต้น—ขุ.ม.29/701/414; ขุ.จ.30/391/188) และเป็น **เสรีธรรม** หรือ **ธรรมเสรี** (ขุ.จ.30/681/340; 684/342)

ในพระวินัยปิฎก ท่านแสดงธรรม 37 ประการนี้ไว้เป็นคำจำกัดความของคำว่า **มรรคภาวนา** (ดูวินย.1/236/175; 2/308/212)

ต่อมา ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา รวมถึงวิสุทธิมรรค จีระบุและแจกแจงไว้ชัดเจนว่า โปธิปักขิยธรรม 37 ประการ ได้แก่ธรรมเหล่านี้ (ดู อจ.อ.1/77; อิติ.อ.287; ปฎิส.อ.2/95, 196, 261; วิสุทธิ.3/328)

Vism.681.

วิสุทธิ.3/328.

[353] มงคล 38 (สิ่งที่ทำให้มีโชคดี, ธรรมอันนำมาซึ่งความสุขความเจริญ — *Maṅgala*: blessings; เรียกเต็มว่า **อุดมมงคล** คือมงคลอันสูงสุด — highest blessing)

คาถาที่ 1

1. **อเสวนา จ พาลานํ** (ไม่คบคนพาล — *Bāla-asevanā*: not to associate with fools; to dissociate from the wicked)
2. **ปณฺฑิตานญจ เสวนา** (คบบัณฑิต — *Paṇḍitasevanā*: to associate with the wise)
3. **ปฺปชา จ ปฺปชณียานํ** (บูชาคนที่ควรบูชา — *Pūjaneyyapūjā*: to honour those who are worthy of honour)

คาถาที่ 2

4. **ปฏฺฐูปเทสวาโส จ** (อยู่ในปฏฐูปเทศ, อยู่ในถิ่นมีสิ่งแวดล้อมดี — *Paṭṭhūpadesavāsa*: living in a suitable region; good environment)
5. **ปฺปพฺเพ จ กตปฺปญฺจตา** (ได้ทำความดีให้พร้อมไว้ก่อน, ทำความดีเตรียมพร้อมไว้แต่ต้น — *Pubbekatapuññatā*: having formerly done meritorious deeds)
6. **อตฺตสมฺมาปณฺธิ จ** (ตั้งตนไว้ชอบ — *Attasammāpanidhi*: setting oneself in the right course; right direction in self-guidance; perfect self-adjustment)

คาถาที่ 3

7. **พาหุสจฺจญจ** (เล่าเรียนศึกษามาก, ทรงความรู้กว้างขวาง, ใส่ใจสดับตรับฟังค้นคว้าหาความรู้อยู่เสมอ — *Bāhusacca*: great learning; extensive learning)
8. **สิปฺปญจ** (มีศิลปวิทยา, ชำนาญในวิชาชีพของตน — *Sippa*: skill; knowledge of the arts and sciences)

9. วินโย จ สุลิกขิตโต (มีวินัยที่ได้ศึกษาดีแล้ว, มีระเบียบวินัยดี, ได้ฝึกอบรมตนไว้ดี — Vinaya: highly trained discipline)

10. สุภาสิตา จ ยา วาจา (วาจาสุภาสิต, รู้จักใช้วาจาพูดให้เป็นผลดี — Subhāsītavācā: well-spoken speech)

คาถาที่ 4

11. มาตาปิตุอุปฏฐานัง (บำรุงมารดาบิดา — Mātāpitu-upatṭhāna: support of mother and father)

12.-13. ปุตตการุสส สงคโห = ปุตตสงคห (สงเคราะห์บุตร — Puttasaṅgha: cherishing of children) และ ทารุสสงคห (สงเคราะห์ภรรยา — Dārasaṅgha: cherishing of wife)

14. อนากุลา จ กมฺมหนฺตา (การงานไม่อาภูล — Anākulakammanta: a livelihood which is free from complications)*

คาถาที่ 5

15. ทานญจ (รู้จักให้, เพื่อแผ่แบ่งปัน, บริจาคสงเคราะห์และบำเพ็ญประโยชน์ — Dāna: charity; liberality; generosity)

16. ธมฺมจริยา จ (ประพฤติธรรม, ดำรงอยู่ในศีลธรรม — Dhammacariyā: righteous conduct)

17. ฌาตกาณญจ สงคโห (สงเคราะห์ญาติ — Nātakasaṅgha: rendering aid to relations)

18. อนวชฺชานิ กมฺมานิ (การงานที่ไม่มีโทษ, กิจกรรมที่ดีงาม เป็นประโยชน์ ซึ่งไม่เป็นทางเสียหาย — Anavajjakamma: blameless actions; unexceptionable or beneficial activities)**

คาถาที่ 6

19. อารตี วิรตี ปาปา (เว้นจากความชั่ว — Pāpavirati: abstaining from evils and avoiding them)

20. มชฺชปาณา จ สญฺญโม (เว้นจากการดื่มน้ำเมา — Majjapānasaññama: abstinence from intoxicants)

21. อปฺปมาโท จ ธมฺเมสุ (ไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย — Appamāda: diligence in virtue; perseverance in virtuous acts)

* ท่านอธิบายว่า ได้แก่ อาชีพการงาน ที่ทำด้วยความขยันหมั่นเพียร เอาธุระ รู้จักกาล ไม่คั่งค้างย่อหย่อน — spheres of work which are free from such unprofitableness as dilatoriness and tardiness. (ชุตทก. อ. 153; KhA.139).

** ท่านยกตัวอย่างไว้ เช่น การสมาทานอุโบสถ การบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ สร้างสวน ปลูกป่า สร้างสะพาน เป็นต้น (ชุตทก.อ.156; KhA.141)

คาถาที่ 7

22. **คารโว จ** (ความเคารพ, การแสดงออกที่แสดงถึงความเป็นผู้รู้จักคุณค่าของบุคคล สิ่งของ สถานที่ หรือกิจการนั้นๆ และรู้จักให้ความสำคัญและความใส่ใจเอื้อเฟื้อโดยเหมาะสม — *Gāraṇa*: reverence; respect; appreciative action)
23. **นิวาโต จ** (ความสุภาพอ่อนน้อม, ถ่อมตน — *Nivāta*: humility, courtesy; politeness)
24. **สนฺตุฏฺฐิ จ** (ความสันโดษ, ความเอิบอิ่มพึงพอใจในผลสำเร็จที่ได้สร้างขึ้น หรือในลาภที่แสวงหามาได้ ด้วยเรี่ยวแรงความเพียรพยายามของตนโดยทางชอบธรรม — *Santutṭhi*: contentment)
25. **กตญญตา** (มีความกตัญญู — *Kataññutā*: gratitude)
26. **กาเลณ ธมฺมสฺสวณํ** (ฟังธรรมตามกาล, แสวงความรู้เกี่ยวกับหลักความจริง ความดีงาม และเรื่องที่เป็นประโยชน์ — *Dhammassavana*: the opportune hearing of the Dhamma; listening to good advice and the teaching of Truth on due occasions)

คาถาที่ 8

27. **ขนฺติ จ** (มีความอดทน — *Khanti*: patience; forbearance; tolerance)
28. **โสวจสฺสตา** (เป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย, พุดกันง่าย ฟังเหตุผล — *Sovacassatā*: amenability to correction; being easy to admonish)
29. **สมณานญจ ทสฺสณํ** (พบเห็นสมณะ, เยี่ยมเยือนเข้าหาท่านผู้สงบกิเลส — *Samaṇa-dassana*: seeing the monks or holy persons)
30. **กาเลณ ธมฺมสากัจฉา** (สนทนาธรรมตามกาล, หาโอกาสสนทนาแลกเปลี่ยนความรู้ความคิด เห็นกัน เกี่ยวกับหลักความจริงความดีงามและเรื่องที่เป็นประโยชน์ — *Dhammasākacchā*: religious discussion at due seasons; regular or opportune discussion of Truth)

คาถาที่ 9

31. **ตโป จ** (มีความเพียรเพากิเลส, รู้จักบังคับควบคุมตน ไม่ปรนเปรอตามใจอยาก — *Tapa*: self-control; simple life)
32. **พรหมจริยญจ** (ประพฤติพรหมจรรย์, ดำเนินตามอริยมรรค, การรู้จักควบคุมตนในทางเพศ หรือถือเมถุนวิริติตามควร* — *Brahmacariya*: a holy life)
33. **อริยสัจจาท ทสฺสณํ** (เห็นอริยสัจจ, เข้าใจความจริงของชีวิต — *Ariyasacca-dassana*: discernment of the Noble Truths)
34. **นิพพานสัจฉิกิริยา จ** (ทำพระนิพพานให้แจ้ง, บรรลุนิพพาน — *Nibbāna-sacchikiriya*: realization of Nibbāna)

* พรหมจรรย์ในที่นี้ มุ่งเอาอภิวรรคเป็นหลัก แต่จะตีความแคบหมายถึงเมถุนวิริติก็ได้ ความหมายอย่างหย่อนสำหรับคฤหัสถ์ คือ ถือพรหมจรรย์ในบุคคลที่ไม่ใช่คู่ครอง หรือถือเด็ดขาดในวันอุโบสถ เป็นต้น

คาถาที่ 10

35. ผุฏฐสฺส โลกธมฺเมหิ จิตฺตํ ยสฺส น กมฺปติ (ถูกโลกธรรม จิตไม่หวั่นไหว — *Akampita-citta*: to have a mind which is not shaken when touched by worldly vicissitudes)

36. อโสภํ (จิตไร้เศร้า — *Asokacitta*: to have the mind which is free from sorrow)

37. วิรจํ (จิตปราศจากธุลี — *Virajacitta*: to have the mind which is undefiled)

38. เขมํ (จิตเกษม — *Khemacitta*: to have the mind which is secure)

แต่ละคาถามีบทสรุปว่า “*เอตมฺมํคลมฺมุตฺตมํ*” (นี้เป็นมงคลอันอุดม — this is the highest blessing)

มีคาถาสรุปท้ายมงคลทั้ง 38 นี้ว่า

“เอตาทิสานิ กตฺวาน

สพฺพตฺถมปฺราชิตา

สพฺพตฺถ สโตถิ คจฺจนฺติ

ตนฺเตสํ มงฺคลมฺมุตฺตมนฺติ.”

แปลว่า “เทวะมนุษย์ทั้งหลายกระทำมงคลเช่นนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่พราชัยในที่ทุกสถาน ย่อมถึงความสวัสดิ์ในที่ทั้งปวง นี่คืออุดมมงคลของเทวะมนุษย์เหล่านั้น.” (Those who have done these things see no defeat and go in safety everywhere. To them these are the highest blessings.)

Kh.V.3; Sn.259-268.

ขุ.ขุ.25/5/3; ขุ.สุ.25/317/376.

[354] กรรณฐาน 40 (ที่ตั้งแห่งการทำงานของจิต, สิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญภาวนา, อุปกรณ์ในการฝึกอบรมจิต — *Kammaṭṭhāna*: mental exercises; subjects of meditation)

1. กสิณ 10 ดู [315]

2. อสุภะ 10 ดู [336]

3. อนุสติ 10 ดู [335]

4. อัปปมัญญา 4 ดู [161]

5. อาหาเรปฏิกูลสัญญา (กำหนดพิจารณาความเป็นปฏิกูลในอาหาร — *Āhārepaṭikūlasaññā*: perception of the loathsomeness of food)

6. จตุธาตววัฏฐาน (กำหนดพิจารณาธาตุ 4, พิจารณาเห็นร่างกายของตนโดยสักว่าเป็นธาตุ 4 แต่ละอย่างๆ; *ธาตุมนสิการ* ก็เรียก — *Catudhātu-vavaṭṭhāna*: analysis of the four elements)

7. อรูป 4 ดู [207]

กรรณฐานใดให้ได้สมาธิถึงขั้นใด ดู [99] ภาวนา 3; กรรณฐานใดเหมาะกับจริตใด ดู [262] จริต 6.

[355] เจตสิก 52 (ธรรมที่ประกอบกับจิต, สภาวธรรมที่เกิดดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์และวัตถุที่อาศัยเดียวกันกับจิต, อาการและคุณสมบัติต่างๆ ของจิต — *Cetasika*: mental factors; mental concomitants)

ก. **อัญญสมานาเจตสิก 13** (เจตสิกที่มีเสมอกันแก่จิตพวกอื่น คือ ประกอบเข้าได้กับจิตทุกฝ่ายทั้งกุศลและอกุศล มิใช่เข้าได้แต่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งพวกเดียว — *Aññasamāna-cetasika*: the Common-to-Each-Other; general mental factors)

1) **สัพพจิตตสาธารณเจตสิก 7** (เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตทุกดวง — *Sabbacitta-sādhāraṇa*~: universal mental factors; the Primary)

1. **ผัสสะ** (ความกระทบอารมณ์ — *Phassa*: contact; sense-impression)
2. **เวทนา** (ความเสวยอารมณ์ — *Vedanā*: feeling)
3. **สัญญา** (ความหมายรู้อารมณ์ — *Saññā*: perception)
4. **เจตนา** (ความจงใจต่ออารมณ์ — *Cetanā*: volition)
5. **เอกัคคตา** (ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว — *Ekaggatā*: one-pointedness; concentration)
6. **ชีวิตินทรีย์** (อินทรีย์คือชีวิต, สภาวะที่เป็นใหญ่ในการรักษานามธรรมทั้งปวง — *Jīvitindriya*: vitality; life-faculty)

7. **มนสิการ** (ความกระทำอารมณ์ไว้ในใจ, ใส่ใจ — *Manasikāra*: attention)

2) **ปกิณณกเจตสิก 6** (เจตสิกที่เรี่ยรายแพร่กระจายทั่วไป คือ เกิดกับจิตได้ทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล แต่ไม่แน่นอนเสมอไปทุกดวง — *Pakiṇṇaka*~: particular mental factors; the Secondary)

8. **วิตก** (ความตรึกอารมณ์ — *Vitakka*: initial application; thought conception; applied thought)
9. **วิจารณ์** (ความตรองหรือพิจารณาอารมณ์ — *Vicāra*: sustained application; discursive thinking; sustained thought)
10. **อธิโมกข์** (ความปลงใจหรือปักใจในอารมณ์ — *Adhimokkha*: determination; resolution)
11. **วิริยะ** (ความเพียร — *Viriya*: effort; energy)
12. **ปีติ** (ความปลาบปลื้มในอารมณ์, อิ่มใจ — *Pīti*: joy; interest)
13. **ฉันทะ** (ความพอใจในอารมณ์ — *Chanda*: conation; zeal)

ข. **อกุศลเจตสิก 14** (เจตสิกฝ่ายอกุศล — *Akusala*~: immoral or unwholesome mental factors; unprofitable mental factors)

1) **สัพพากุศลสาธารณเจตสิก 4** (เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับอกุศลจิตทุกดวง — *Sabbākusalasādhāraṇa*~: universal immoral; the Primary)

14. โมหะ (ความหลง — *Moha*: delusion)
15. อหิริกะ (ความไม่ละอายต่อบาป — *Ahrika*: shamelessness; lack of moral shame)
16. อนอตตัปปะ (ความไม่สะดุ้งกลัวต่อบาป — *Anottappa*: fearlessness of wrongdoing; lack of moral dread)
17. อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน — *Uddhacca*: restlessness; unrest)
 - 2) ปกิณณกอกุศลเจตสิก 10 (อกุศลเจตสิกที่เกิดเรียงรายแก่อกุศลจิต — *Pakiṇṇaka-akusala*~: particular immoralities; the Secondary)
18. โลภะ (ความอยากได้อารมณ์ — *Lobha*: greed)
19. ทิฏฐิ (ความเห็นผิด — *Diṭṭhi*: wrong view)
20. มานะ (ความถือตัว — *Māna*: conceit)
21. โทสะ (ความคิดประทุษร้าย — *Dosa*: hatred)
22. อิสสา (ความริษยา — *Issā*: envy; jealousy)
23. มัจฉริยะ (ความตระหนี่ — *Macchariya*: stinginess; meanness)
24. กุกกุจจะ (ความเดือดร้อนใจ — *Kukkucca*: worry; remorse)
25. ถีนะ (ความหดหู่ — *Thīna*: sloth)
26. มិถะ (ความง่วงเหงา — *Middha*: torpor)
27. วิจิกิฉา (ความคลางแคลงสงสัย — *Vicikicchā*: doubt; uncertainty; scepticism)
- ค. โสภณเจตสิก 25 (เจตสิกฝ่ายดีงาม — *Sobhaṇa*~: beautiful mental factors; lofty mental factors)
 - 1) โสภณสาธารณเจตสิก 19 (เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตดีงามทุกดวง — *Sobhaṇa-sādhāraṇa*~: universal beautiful mental factors; the Primary)
28. สัทธา (ความเชื่อ — *Saddhā*: confidence; faith)
29. สติ (ความระลึกได้, ความสำนึกพร้อมอยู่ — *Sati*: mindfulness)
30. หิริ (ความละอายต่อบาป — *Hiri*: moral shame; conscience)
31. โอตตัปปะ (ความสะดุ้งกลัวต่อบาป — *Ottappa*: moral dread)
32. อโลภะ (ความไม่อยากได้อารมณ์ — *Alobha*: non-greed)
33. อโทสะ (ความไม่คิดประทุษร้าย — *Adosa*: non-hatred)
34. ตัตตรมัชฌัตตตา (ความเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ — *Tatramajjhataṭṭā*: equanimity; specific neutrality)
35. กายปััสสัทธิ (ความสงบแห่งกองเจตสิก — *Kāya-passaddhi*: tranquillity of mental body)
36. จิตตปััสสัทธิ (ความสงบแห่งจิต — *Citta-passaddhi*: tranquillity of mind)

37. กายลหุตา (ความเบาแห่งกองเจตสิก — *Kāya-lahutā*: lightness of mental body; agility of ~)
38. จิตตลหุตา (ความเบาแห่งจิต — *Citta-lahutā*: lightness of mind; agility of ~)
39. กายมธุตา (ความอ่อนหรือนุ่มนวลแห่งกองเจตสิก — *Kāya-mudutā*: pliancy of mental body; elasticity of ~)
40. จิตตมธุตา (ความอ่อนหรือนุ่มนวลแห่งจิต — *Citta-mudutā*: pliancy of mind; elasticity of ~)
41. กายกัมมัญญตา (ความควรแก่การงานแห่งกองเจตสิก — *Kāya-kammaññatā*: adaptability of mental body; wieldiness of ~)
42. จิตตกัมมัญญตา (ความควรแก่การงานแห่งจิต — *Citta-kammaññatā*: adaptability of mind; wieldiness of ~)
43. กายปาคุญญตา (ความคล่องแคล่วแห่งกองเจตสิก — *Kāya-pāguññatā*: proficiency of mental body)
44. จิตตปาคุญญตา (ความคล่องแคล่วแห่งจิต — *Citta-pāguññatā*: proficiency of mind)
45. กายชุกตา (ความซื่อตรงแห่งกองเจตสิก — *Kāyujukatā*: rectitude of mental body; uprightness of ~)
46. จิตตชุกตา (ความซื่อตรงแห่งจิต — *Cittujukatā*: rectitude of mind; uprightness of ~)
- 2) วิรตีเจตสิก 3 (เจตสิกที่เป็นตัวความงดเว้น — *Viratī*~: abstinences)
47. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ — *Sammāvācā*: right speech)
48. สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ — *Sammākammanta*: right action)
49. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ — *Sammā-ājīva*: right livelihood)
- 3) อัปปมัญญาเจตสิก 2 (เจตสิกคืออัปปมัญญา — *Appamaññā*~: boundless states)
50. กรุณา (ความสงสารสัตว์ผู้ถึงทุกข์ — *Karuṇā*: compassion)
51. มุทิตา (ความยินดีต่อสัตว์ผู้ได้สุข — *Muditā*: sympathetic joy)
- 4) ปัญฺญินทริยเจตสิก 1 (เจตสิกคือปัญฺญินทริย — *Paññindriya*~: faculty of wisdom)
52. ปัญฺญินทริย หรือ อโมหะ (ความรู้เข้าใจ ไม่หลง — *Paññindriya, Amoha*: undeludedness; wisdom)

Comp.94.

สงคห.7.

[356] จิต 89 หรือ 121 (ธรรมชาติที่รู้อารมณ์, สภาพที่นึกคิด, ความคิด, ใจ, วิญญาณ — *Citta*: mind; thought; consciousness; a state of consciousness)

จิต มีโวพจน์ คือ คำที่ต่างเพียงรูป แต่มีความหมายเหมือนกันหรือคล้ายกัน ใช้แทนกันได้หลายคำ เช่น มโน มานัส หทัย ปัญฺหา มนายตนะ มนินทริย และ วิญญาณ เป็นต้น (อภิ.สั.)

34/21/10; ฯลฯ) คำเหล่านี้มีความหมายเกยกัน มีใช้ตรงกันโดยสมบูรณ์ ใช้แทนกันได้ในบางโอกาส มีใช้เสมอไป

เมื่อจัดแบ่งสภาวะธรรมทั้งหลายเป็นประเภทๆ ที่เรียกว่า ชั้น 5 จิตได้แก่ *วิญญาณชั้น* แต่ใน คัมภีร์อภิธรรมยุคต่อมา นิยมประมวลสภาวะธรรมเข้าเป็น 4 อย่าง เรียกว่า *ปรมัตถธรรม 4* จิต เป็นปรมัตถธรรมอย่างที 1; ดู [157] *ปรมัตถธรรม 4*; [216] *ชั้น 5*.

คัมภีร์อภิธรรมรุ่นอรรถกถา ประมวลเรื่องจิตที่แสดงไว้ในพระอภิธรรมปิฎกแล้ว เจงนับ สภาพจิตทั้งหลายไว้ว่ามีจำนวน 89 หรือโดยพิสดารมี 121 เรียกว่า *จิต 89* หรือ *121*

เบื้องต้นนี้ จะประมวลจิตทั้งหมดไว้เป็นหมวดหมู่ใหญ่ๆ ก่อน เพื่อสะดวกในการศึกษากำหนด จดจำและทบทวนต่อไป ในที่นี้ พึงทราบวิธีจำแนกประเภท 2 แบบ เปรียบเทียบกัน ดังนี้*

* ท่านเรียบเรียงเป็นคาถาสรุปลความไว้ ดังนี้

ทวาทสากุสลาเนว
จิตตีสเสว วิปากานิ
จิตุปญญาสธา กามะ
จิตุตานิ ทวาทสารูเป
อิตถเมกุนนวุติป-
เอกวีสสต้ วาถ

กุสลาเนกวีสติ
กิริยาจิตุตานิ วีสติ ฯ
รูปะ ปณณรสีริเย
อฏฐฐานุตตเร ตถา ฯ
ปภะทำ ปน มานส์
วิภชนติ วิจกขณา ฯ

ก. โดยชาติประเภท

1. อกุศลจิต 12

- โลภมูลจิต 8
- โทสมูลจิต 2
- โมหมูลจิต 2

2. กุศลจิต 21 (37)

- มหากุศลจิต 8
- ฐปาจารกุศลจิต 5
- อรูปาจารกุศลจิต 4
- โลกุตตรกุศลจิต 4 (20)

3. วิบากจิต 36 (52)

- อกุศลวิบากจิต 7
- กุศลวิบากอเหตุกจิต 8
- มหาวิบากจิต 8
- ฐปาจารวิบากจิต 5
- อรูปาจารวิบากจิต 4
- โลกุตตรวิบากจิต 4 (20)

4. กิริยาจิต 20

- อเหตุกกิริยาจิต 3
- มหากิริยาจิต 8
- ฐปาจารกิริยาจิต 5
- อรูปาจารกิริยาจิต 4

ข. โดยภูมิประเภท

1. กามาวจรจิต 54

- 1) อกุศลจิต 12
 - โลภมูลจิต 8
 - โทสมูลจิต 2
 - โมหมูลจิต 2

2) อเหตุกจิต 18

- อกุศลวิบากจิต 7
- กุศลวิบากอเหตุกจิต 8
- อเหตุกกิริยาจิต 3

3) กามาวจรโสภณจิต 24

- มหากุศลจิต 8
- มหาวิบากจิต 8
- มหากิริยาจิต 8

2. ฐปาจารจิต 15

- 1) ฐปาจารกุศลจิต 5
- 2) ฐปาจารวิบากจิต 5
- 3) ฐปาจารกิริยาจิต 5

3. อรูปาจารจิต 12

- 1) อรูปาจารกุศลจิต 4
- 2) อรูปาจารวิบากจิต 4
- 3) อรูปาจารกิริยาจิต 4

4. โลกุตตรจิต 8 (× ฌาน 5 = 40)

- 1) โลกุตตรกุศลจิต 4 (20)
- 2) โลกุตตรวิบากจิต 4 (20)

โสภณจิต 59 (91)

ฌานจิต 67

หมายเหตุ: ตัวเลขในวงเล็บ () หมายถึงจำนวนอย่างพิสดาร เมื่อนับจิตเป็น 121 (พึงสังเกตว่าจำนวนจะเพิ่มเฉพาะ โลกุตตรจิต อย่างเดียว คือ โลกุตตรจิตอย่างย่อมี 8 อย่างพิสดารจำแนกออกไปตามฌานทั้ง 5 เป็น 40)

ต่อไปจะแสดง จิต 89 หรือ 121 ตามแบบภูมิประเภท (แบบชาติประเภทพึงกำหนดเอาจากแบบภูมิประเภทนี้ ตามหัวข้อที่แสดงไว้แล้ว)

1. กามาวจรจิต 54 (จิตที่เป็นไปในกามภุมิ — *Kāmāvacara-citta*: consciousness of the Sense Sphere)

1) **อกุศลจิต 12** (จิตอันเป็นอกุศล — *Akusala-citta*: immoral consciousness) อกุศลจิตมีแต่ที่เป็นกามาวจรนี้เท่านั้น คือ

• **โลภมูลจิต 8** (จิตมีโลภะเป็นมูล — *Lobhamūla-citta*: consc rooted in greed)

1. โสมนัสสหคตํ ทิฏฐิจิตตสมปยุตตํ อสงฺขาริกํ

2. " " สสงฺขาริกํ

3. " ทิฏฐิจิตตวิปฺปยุตตํ อสงฺขาริกํ

4. " " สสงฺขาริกํ

5. อุเปกฺขาสหคตํ ทิฏฐิจิตตสมปยุตตํ อสงฺขาริกํ

6. " " สสงฺขาริกํ

7. " ทิฏฐิจิตตวิปฺปยุตตํ อสงฺขาริกํ

8. " " สสงฺขาริกํ

1. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีการชักนำ

2. " " มีการชักนำ

3. " ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีการชักนำ

4. " " มีการชักนำ

5. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีการชักนำ

6. " " มีการชักนำ

7. " ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีการชักนำ

8. " " มีการชักนำ

1. One consc, accom by joy, assoc with wrong view, unprompted.*

2. ~ , ~ , ~ , prompted.

3. ~ , ~ , dissoc from wrong view, unprompted.

4. ~ , ~ , ~ , prompted.

5. One consc, accom by indif, assoc with wrong view, unprompted.

6. ~ , ~ , ~ , prompted.

7. ~ , ~ , dissoc from wrong view, unprompted.

8. ~ , ~ , ~ , prompted.

* consc = consciousness; accom = accompanied; assoc = associated; dissoc = dissociated; indif = indifference.

• **โทสมูลจิต 2*** (จิตมีโทสะเป็นมูล — *Dosamūla-citta*: consc rooted in hatred)

1. โทมนัสสหคตํ ปฏิฆสมปยุตตํ อสงขาริกํ

2. " " สสงขาริกํ

1. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปฏิฆะ ไม่มีการชักนำ

2. " " มีการชักนำ

1. One consc, accom by grief, assoc with resentment, unprompted.

2. ~ , ~ , ~ , prompted.

• **โมหมูลจิต 8** (จิตมีโมหะเป็นมูล — *Mohamūla-citta*: consc rooted in delusion)

1. อุเปกขาสหคตํ วิจิกิจณสมปยุตตํ

2. " อุทฺธจสมปยุตตํ

1. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยวิจิกิจณา

2. " ประกอบด้วยอุทฺธจจะ

1. One consc, accom by indif, assoc with uncertainty.

2. ~ , ~ , assoc with restlessness.

2) **อเหตุกจิต 18** (จิตอันไม่มีสัมปยุตตเหตุ คือ ไม่ประกอบด้วยเหตุ 6 ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ — *Ahetuka-citta*: rootless consc)

• **อกุศลวิบากจิต 7** (จิตที่เป็นผลของอกุศล — *Akusala vipāka-citta*: rootless resultant-of-immorality consc)

1. อุเปกขาสหคตํ จกฺขวิญญาณํ

2. " โสตวิญญาณํ

3. " ฆานวิญญาณํ

4. " ชิวหาวิญญาณํ

5. ทฺถุขสหคตํ กายวิญญาณํ

6. อุเปกขาสหคตํ สมปฺปิณฺณํ

7. อุเปกขาสหคตํ สนฺตํ

1. จักขวิญญาณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา

2. โสตวิญญาณจิต "

3. ฆานวิญญาณจิต "

4. ชิวหาวิญญาณจิต "

* เรียก ปฏิฆสัมปยุตตจิต ก็ได้

5. กายวิญญูณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยทุกขเวทนา
6. สัมปฏิจฉันนจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
7. สันตীরณจิต ”

1. Eye-consc, accom by indif.
2. Ear-consc, ~
3. Nose-consc, ~
4. Tongue-consc, ~
5. Body-consc, accom by pain.
6. Receiving-consc, accom by indif.
7. Investigating-consc, ~

• **กุศลวิบากอเหตุกจิต 8** (จิตที่เป็นผลของกุศล ไม่มีสัมปยุตตเหตุ — *Kusalavipāka-ahetuka-citta*: rootless resultant-of-morality consc)

1. อุเบกขาสหคต จักขุวิญญาณ
 2. “ โสตวิญญาณ
 3. “ ฆานวิญญาณ
 4. “ ชิวหาวิญญาณ
 5. สุขสหคต กายวิญญาณ
 6. อุเบกขาสหคต สัมปฏิจฉน
 7. โสมนัสสสหคต สันตীরณ
 8. อุเบกขาสหคต สันตীরณ
1. จักขุวิญญูณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
 2. โสตวิญญูณจิต ”
 3. ฆานวิญญูณจิต ”
 4. ชิวหาวิญญูณจิต ”
 5. กายวิญญูณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยสุขเวทนา
 6. สัมปฏิจฉันนจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
 7. สันตীরณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา
 8. สันตীরณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
- 1.-4. Eye-, Ear-, Nose-, Tongue-consc, accom by indif.
 5. Body-consc, accom by pleasure.
 6. Receiving-consc, accom by indif.

7. Investigating-consc, accom by joy.

8. Investigating-consc, accom by indif.

• **อเหตุกิริยาจิต 3** (จิตที่เป็นเพียงกิริยา ไม่มีสัมปยุตตเหตุ — *Ahetukakiriyā-citta*: rootless functional consc)

1. อุเปกขาสหคตํ ปญจทวาราวชชนํ

2. " มโนทวาราวชชนํ

3. โสมนัสสสหคตํ หลิตุปปาตจิตตํ

1. ปญจทวาราวชชนจิต* ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา

2. มโนทวาราวชชนจิต** "

3. หลิตุปปาตจิต*** ที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา

1. Five-sense-door advertizing consc, accom by indif.

2. Mind-door advertizing consc, accom by indif.

3. Smile-producing consc, accom by joy.

3) **กามาวจรโสมณจิต 24** (จิตดีงามที่เป็นไปในกามภูมิ — *Kāmāvacara-sobhaṇa-citta*: Sense-Sphere beautiful consc)

• **มหากุศลจิต หรือ สเหตุกกามาวจรกุศลจิต 8** (จิตที่เป็นกุศลยิ่งใหญ่ หรือ กุศลจิตที่เป็นไปในกามภูมิ มีสัมปยุตตเหตุ — *Mahākusala-citta*: moral consc)

1. โสมนัสสสหคตํ ฌาณสมปยุตตํ อสงฺขาริกํ

2. " " สสงฺขาริกํ

3. " ฌาณวิปยุตตํ อสงฺขาริกํ

4. " " สสงฺขาริกํ

5. อุเปกขาสหคตํ ฌาณสมปยุตตํ อสงฺขาริกํ

6. " " สสงฺขาริกํ

7. " ฌาณวิปยุตตํ อสงฺขาริกํ

8. " " สสงฺขาริกํ

1. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ

2. " " มีการชักนำ

* จิตที่ร่าเริงถึงอารมณ์ที่กระทบทวารทั้ง 5

** จิตที่ร่าเริงถึงอารมณ์อันมาถึงคลองในมโนทวาร = วิจารณ์พพะ

*** จิตที่ทำให้เกิดการแย้มยิ้มของพระอรหันต์

3. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
4. " " มีการชักนำ
5. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
6. " " มีการชักนำ
7. " ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
8. " " มีการชักนำ

1. One consc, accom by joy, assoc with knowledge, unprompted.
2. ~ , ~ , ~ , prompted.
3. ~ , ~ , dissoc from knowledge, unprompted.
4. ~ , ~ , ~ , prompted.
5. One consc, acc by indif, assoc with knowledge, unprompted.
6. ~ , ~ , ~ , prompted.
7. ~ , ~ , dissoc from knowledge, unprompted.
8. ~ , ~ , ~ , prompted.

• **มหาวิบากจิต** หรือ **สเหตุกกามาวจรวิบากจิต 8** (จิตอันเป็นผลของมหากุศล หรือ วิบากจิตที่เป็นไปในกามภูมิ มีสัมปยุตตเหตุ — *Mahāvipāka-citta*: resultant consc)
(เหมือนกับมหากุศลจิตทุกข้อ)

• **มหากิริยาจิต** หรือ **สเหตุกกามาวจรกิริยาจิต 8** (จิตอันเป็นกิริยาอย่างที่ทำมหากุศล แต่ไม่มีวิบาก ได้แก่การกระทำมหากุศลของพระอรหันต์ หรือกิริยาจิตในกามภูมิ มีสัมปยุตตเหตุ — *Mahākiriya-citta*: functional consc)
(เหมือนกับมหากุศลจิตทุกข้อ)

2. **รูปาวจรจิต 15** (จิตอันเป็นไปในรูปภูมิ — *Rūpāvacara-citta*: Form-Sphere consciousness)

1) **รูปาวจรกุศลจิต 5** (กุศลจิตที่เป็นไปในรูปภูมิ ได้แก่จิตของผู้เข้าถึงรูปฌาน — *Rūpāvacara-kusala-citta*: Form-Sphere moral consc)

1. วิตกุกิจารปีติสุขเขกคตาสหิตํ ปจฺมชฺฌานกุสลจิตฺตํ
2. วิจารปีติสุขเขกคตาสหิตํ ทุตฺติยชฺฌานกุสลจิตฺตํ
3. ปีติสุขเขกคตาสหิตํ ตตฺติยชฺฌานกุสลจิตฺตํ
4. สุขเขกคตาสหิตํ จตฺตตฺถชฺฌานกุสลจิตฺตํ
5. อุเปกฺขเขกคตาสหิตํ ปญฺจชฺฌานกุสลจิตฺตํ

1. ปฐมฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วย วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา
2. ทุตติยฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วย วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา

3. ตติยฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วย ปิติ สุข เอกัคคตา
4. จตุตถฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วย สุข เอกัคคตา
5. ปัญจฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วย อุเบกขา เอกัคคตา
1. First Jhāna consc with initial application, sustained application, rapture, happiness and one-pointedness.
2. Second Jhāna consc with sustained application, rapture, happiness and one-pointedness.
3. Third Jhāna consc with rapture, happiness and one-pointedness.
4. Fourth Jhāna consc with happiness and one-pointedness.
5. Fifth Jhāna consc with equanimity and one-pointedness.
- 2) รูปาวจรวิปากจิต 5 (วิปากจิตที่เป็นไปในรูปภูมิ คือ จิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศล — *Rūpāvacara-vipāka-citta*: Form-Sphere resultant consc) (เหมือนกับรูปาวจรกุศลจิตทุกข้อ เปลี่ยนแต่คำท้ายเป็น วิปากจิตต์)
- 3) รูปาวจรกิริยาจิต 5 (กิริยาจิตที่เป็นไปในรูปภูมิ คือ จิตของพระอรหันต์ผู้กระทำรูปาวจรกุศล — *Rūpāvacara-kiriya-citta*: Form-Sphere functional consc) (เหมือนกับรูปาวจรกุศลจิตทุกข้อ เปลี่ยนแต่คำท้ายเป็น กิริยาจิตต์)
3. อรูปาวจรจิต 12 (จิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ — *Arūpāvacara-citta*: Formless-Sphere consc)
 - 1) อรูปาวจรกุศลจิต 4 (กุศลจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ ได้แก่ จิตของผู้เข้าถึงอรูปฌาน — *Arūpāvacara-kusala-citta*: Formless-Sphere moral consc)
 1. อากาสนัญจายตนกุศลจิตต์
 2. วิญญานัญจายตนกุศลจิตต์
 3. อากิณฺณญายตนกุศลจิตต์
 4. เนวสญฺญานาสญฺญายตนกุศลจิตต์
 1. กุศลจิตประกอบด้วยอากาสนัญจายตนฌาน
 2. กุศลจิตประกอบด้วยวิญญานัญจายตนฌาน
 3. กุศลจิตประกอบด้วยอากิณฺณญายตนฌาน
 4. กุศลจิตประกอบด้วยเนวสญฺญานาสญฺญายตนฌาน
 1. Moral Jhāna consc dwelling on the infinity of space.
 2. Moral Jhāna consc dwelling on the infinity of consciousness.
 3. Moral Jhāna consc dwelling on nothingness.
 4. Moral Jhāna consc wherein perception neither is nor is not.
 - 2) อรูปาวจรวิปากจิต (วิปากจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ คือ จิตที่เป็นผลของอรูปาวจรกุศล —

Arūpāvacara-vipāka-citta: Formless-Sphere resultant consc) (เหมือนกับรูปาวจร-
กุศลจิตทุกข้อ เปลี่ยนแต่คำท้ายเป็น วิปากจิตต์)

3) รูปาวจรกิริยาจิต (กิริยาจิตที่เป็นไปในรูปภูมิ คือ จิตของพระอรหันต์ผู้กระทำรูปาวจร-
กุศล — *Arūpāvacara-kiriyā-citta*: Formless-Sphere functional consc) (เหมือนกับ
รูปาวจรกุศลจิตทุกข้อ เปลี่ยนแต่คำท้ายเป็น กิริยาจิตต์)

4. โลกุตตรจิต 8 หรือ 40 (จิตที่เป็นโลกุตตระ — *Lokuttara-citta*: supermundane consc)

1) โลกุตตรกุศลจิต 4 หรือ 20 (กุศลจิตที่เป็นโลกุตตระ คือ กุศลจิตที่ทำให้ข้ามพ้นอยู่เหนือ
โลก — *Lokuttara-kusala-citta*: moral supermundane consc)

1. โสตาปัตติมคฺคจิตต์

2. สกทาคามิมคฺคจิตต์

3. อนาคามิมคฺคจิตต์

4. อรหตฺตมคฺคจิตต์

1. จิตที่ประกอบด้วยโสตาปัตติมคฺคญาณ คือ กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงกระแสอันไหลไปสู่นิพพาน

2. จิตที่ประกอบด้วยสกทาคามิมคฺคญาณ คือ กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงความเป็นพระสกทาคามี

3. จิตที่ประกอบด้วยอนาคามิมคฺคญาณ คือ กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงความเป็นพระอนาคามี

4. จิตที่ประกอบด้วยอรหตฺตมคฺคญาณ คือ กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงความเป็นพระอรหันต์

1. Consc belonging to the Path of Stream-Entry.

2. Consc belonging to the Path of Once-Returning.

3. Consc belonging to the Path of Non-Returning.

4. Consc belonging to the Path of Arahantship.

อย่างพิสดาร ให้แจ่มคฺคจิต 4 นี้ ด้วยฉาน 5 ตามลำดับ ก็จะได้จำนวน 20 ตามตัวอย่างดังนี้

วิตกกุวิจาร์ปิตฺตฺเชกคฺคตาสทิตฺ ปจฺมชฺฌานโสตาปัตติมคฺคจิตต์ ฯลฯ

2) โลกุตตรวิปากจิต 4 หรือ 20 (วิปากจิตที่เป็นโลกุตตระ คือ จิตที่เป็นผลของโลกุตตร-
กุศล — *Lokuttara-vipāka-citta*: resultant supermundane consc)

1. โสตาปัตติผลจิตต์

2. สกทาคามีผลจิตต์

3. อนาคามีผลจิตต์

4. อรหตฺตผลจิตต์

1. จิตที่ประกอบด้วยโสตาปัตติผลญาณ

2. จิตที่ประกอบด้วยสกทาคามีผลญาณ

3. จิตที่ประกอบด้วยอนาคามีผลญาณ

4. จิตที่ประกอบด้วยอรหตฺตผลญาณ

1. Consc belonging to the Fruition of Stream-Entry.
2. Consc belonging to the Fruition of Once-Returning.
3. Consc belonging to the Fruition of Non-Returning.
4. Consc belonging to the Fruition of Arahantship.

อย่างพิสดาร ให้แจกผลจิต 4 นี้ ด้วยฌาน 5 ตามลำดับ ก็จะได้จำนวน 20 ตามตัวอย่างดังนี้
วิตกุกวิจารปีติสุขเขกคตาสทิตํ ปจฺมชฺฌมานโสตาปตฺติผลจิตฺตํ ฯลฯ

Comp.81-93.

สงคท.1-6.

[357] ตัณหา 108 (ความทะยานอยาก, ความร่ำรน — *Taṇhā*: craving)

ตัณหา 108 ในพระบาลีเดิมเรียก *ตัณหาวิจิริต* (ความเป็นไป หรือการออกเที่ยวแสดงตัวของตัณหา) [อญ.จตุกก.21/199/290; อภิ.วิ.35/1033/530 = A.II.212; Vbh.393] จัดดังนี้

ตัณหาวิจิริต 18 อันอาศัยเบญจขันธ์ภายใน = เมื่อมีความถือว่า “เรามี” จึงมีความถือว่า: เราเป็นอย่างนี้ เราเป็นอย่างนั้น เราเป็นอย่างอื่น เราไม่เป็นอยู่ เราพึงเป็นอย่างนี้ เราพึงเป็นอย่างนั้น เราพึงเป็นอย่างอื่น ฯลฯ

ตัณหาวิจิริต 18 อันอาศัยเบญจขันธ์ภายนอก = เมื่อมีความถือว่า “เรามีด้วยเบญจขันธ์นี้” จึงมีความถือว่า: เราเป็นอย่างนี้ด้วยเบญจขันธ์นี้ เราเป็นอย่างนั้นด้วยเบญจขันธ์นี้ เราเป็นอย่างอื่นด้วยเบญจขันธ์นี้ ฯลฯ

ตัณหาวิจิริต 18 สองชุดนี้ รวมเป็น $36 \times$ กาล 3 (ปัจจุบัน อดีต อนาคต) = 108

อีกอย่างหนึ่ง *ตัณหา 3* (กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา) $\times$ *ตัณหา 6* (ตัณหาในรูป ในเสียง ในกลิ่น ในรส ในโณภูมิลัพพะ ในธรรมารมณ์) = $18 \times$ *ภายในและภายนอก* = $36 \times$ *กาล 3* = 108 [วิสุทฺธิ.3/180 = Vism.568]

ดู [74] *ตัณหา 3*.

[358] เวทนา 108 (การเสวยอารมณ์, ความรู้สึกของอารมณ์ — *Vedanā*: feeling)

เวทนา 108 มีกล่าวถึงในพระสูตรบางแห่งเฉพาะจำนวน (ม.ม.13/99/96; ส.สพ.18/412/278; 425/283 = M.I.398; S.IV.225,228) และตรัสแจกแจงไว้ใน *อัญจุสทปริยายสูตร* (ส.สพ.18/437/288 = S.IV.232) อธิบายโดยย่อดังนี้

เวทนา 6 (เวทนาเกิดจากสัมผัสทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ; ดู [113]) $\times$ 3 (ที่เป็นโสมนัส โทมนัส และอุเบกขา; ดู [111]) $\times$ 2 (เป็นเคหสิต คือ อิงเรื้อน หรือเป็นความรู้สึกแบบชาวบ้าน ฝ่ายหนึ่ง และเป็นเนกขัมมสิต คือ อิงเนกขัมม หรือเป็นความรู้สึกอิงความสละสงบ ฝ่ายหนึ่ง) = $36 \times$ *กาล 3* (อดีต อนาคต ปัจจุบัน) = 108

[359] กิเลส 1500 (สภาพที่ทำให้จิตเศร้าหมอง — *Kilesa: defilements*)

กิเลส 1500 ที่จัดเป็นชุดจำนวนอย่างนี้ ไม่มีในพระบาลี แม้จะมีกล่าวถึงในอรรถกถาบางแห่งก็แสดงเพียงตัวอย่าง ไม่ครบถ้วน ระบุไว้อย่างมากที่สุดเพียง 336 อย่าง (ดู อุ.อ.172, 424; อิติ.อ.166) เช่น โลภะ โทสะ โมหะ วิปริตมนสิการ อหิริกะ อโนตตปปะ ถีนะ มัทธะ โกธะ อุปนาหะ ฯลฯ อุกุศลกรรมบถ 10 ... ตัณหา 108

ในคัมภีร์รุ่นหลังต่อมา ได้มีการพยายามนับจำนวนกิเลสพันทำให้เป็นตัวเลขที่ชัดเจน ดังปรากฏในธัมมสังคณีอนุฎีกา (ฉบับ มจร. สงคณี.อนุฎีกา 23-24) ซึ่งได้แสดงระบบวิธีนับไว้หลายอย่างสรุปได้เป็น 2 แบบ คือ แบบลงตัวจำนวน 1500 ถ้วน และแบบนับคร่าวๆ ขาดหรือเกินเล็กน้อย นับแต่จำนวนเต็ม

แบบที่ 1 จำนวนลงตัว 1500 ถ้วน คือ

อาร์มณ 150 × กิเลส 10 = กิเลส 1,500

กิเลส 10 ดู [318] กิเลส 10

อาร์มณ 150 หมายถึงอาร์มณซึ่งเป็นที่ตั้งของกิเลส แต่มีวิธีนับ 2 นัย คือ

- ก) อาร์มณ 150 = *ธรรม 75* [อรูปธรรม 53 (คือ จิต 1 + เจตสิก 52) + รูปรูป 18* + อาภาสชาติ 1 + ลักขณรูป 3**] × 2 (ภายใน + ภายนอก)
- ข) อาร์มณ 150 = *ธรรม 75* [อรูปธรรม 57 (คือ จิต 1 + เวทนาเจตสิก 5 + เจตสิกอื่นๆ 51) + รูปรูป 18] × 2 (ภายใน + ภายนอก)

แบบที่ 2 จำนวนไม่ลงตัว ขาดหรือเกินเล็กน้อย นับจำนวนเต็มปัดเศษ

แบบที่ 2 นี้ ท่านแจงวิธีนับไว้หลายอย่าง เป็น 1,584 บ้าง 1,580 บ้าง 1,512 บ้าง 1,510 บ้าง 1,416 บ้าง แต่จะไม่นำรายละเอียดมาแสดงไว้ที่นี่ เพราะจะทำให้ฟันเฟือง

ในภาษาไทย มีคำพูดเป็นสำนวนเก่า ที่นิยมกล่าวอ้างกันสืบๆ มาแบบติดปากว่า “กิเลสพันห้า ตัณหาร้อยแปด” พึงทราบว่าเป็นถ้อยคำที่อิงหลักธรรม 2 หมวด คือ [359] กิเลส 1500 และ [357] ตัณหา 108 ที่แสดงแล้วนี้

* รูปทั้งหมดมี 28 (ดู [40]) ในจำนวนนี้ 18 อย่าง เรียกว่า *รูป/รูป* เพราะเป็นรูปที่เป็นรูปธรรมจริงๆ หรือแปลง่ายๆ ว่า “รูปแท้” ได้แก่ *มหาภูตรูป 4, ปสาทรูป 5, วิสัยรูป 4, ภาวรูป 2, หทัยรูป 1, ชีวีตรูป 1* และ *อาหารรูป 1* ส่วนรูปที่เหลืออีก 10 อย่าง (คือ *ปริจเจตรูป 1, วิมูญฺติรูป 2, วิการรูป 3, ลักขณรูป 4*) เป็นเพียงอาการลักษณะหรือความเป็นไปของรูปเหล่านั้น จึงไม่เป็นรูปรูป

** *ลักขณรูป* นับเต็มมี 4 (ดู [40] ฎ.) แต่ 2 อย่างแรก นับรวมเป็น 1 ได้ เรียกว่า *ชาติรูป* / กล่าวคือ *อุปจยะ* หมายถึง การเกิดที่เป็นการก่อตัวขึ้นที่แรก และ *สันตติ* หมายถึงการเกิดสืบเนื่องต่อไป โดยนัยนี้ จึงนับลักขณรูปเป็น 3

Index of Pāli Terms

All references are to marginal group numbers in brackets.

<i>Akaniṭṭhā</i>	351	<i>Attādhipeyya</i>	125
<i>Akampitacitta</i>	353	Attha	64, 132, 133
<i>Akāliko</i>	306	<i>Atthakkhāyī</i>	169
<i>Akiriya-diṭṭhi</i>	14	<i>Atthacariyā</i>	186, 229
<i>Akusala-kamma</i>	4	<i>Atthaññutā</i>	287
Akusala-kammapatha	321	<i>Attha-paññatti</i>	28
<i>Akusala-citta</i>	356	<i>Attha-paṭisambhidā</i>	155
<i>Akusala-cetasika</i>	355	<i>Atthi-paccaya</i>	350
<i>Akusala-dhamma</i>	85	<i>Atthi-sukha</i>	192
Akusala-mūla	68	<i>Adinnādāna</i>	137, 321
Akusala-vitakka	70	<i>Adinnādānā veramaṇī</i>	238, 240, 319
<i>Akusalavipāka-citta</i>	356	<i>Adukkhamasukha-vedanā</i>	111
<i>Akkodha</i>	326	<i>Adosa</i>	67, 355
<i>Akkhadhutta</i>	199	<i>Addhā</i>	340
Agati	196	<i>Adhammakāra-nisedhanā</i>	339
Aggi	130, 131	<i>Adhikaraṇasamuppādavūpasamakusalo</i>	322
<i>Aṅguttara-nikāya</i>	75	<i>Adhicitta-sikkhā</i>	124
Ajjhattikāyatana	276	Adhiṭṭhāna	197, 325
<i>Aṅjalikaraṇīyo</i>	307	<i>Adhipaccasilavantaṭhāpanā</i>	138
<i>Aññathatta</i>	117	<i>Adhipaññā-sikkhā</i>	124
<i>Aññadatthuhara</i>	168	<i>Adhipati-paccaya</i>	350
<i>Aññamañña-paccaya</i>	350	Adhipateyya	125
<i>Aññasatthuddesa</i>	275	<i>Adhimokkha</i>	328, 355
<i>Aññasamāna-cetasika</i>	355	<i>Adhivāsana</i>	202
<i>Aññātāvindriya</i>	349	<i>Adhisīla-sikkhā</i>	124
<i>Aññindriya</i>	349	<i>Adhisīle samādapada</i>	255
Atthaṅgika-magga	293	<i>Anaññatāññassāmīndriya</i>	349
Attha-sīla	240	<i>Anaṇa-sukha</i>	192
<i>Atṭhika</i>	336	<i>Anattatā</i>	76
<i>Aṇḍaja</i>	171	<i>Anatta-saññā</i>	331
<i>Atappā</i>	351	<i>Anantara-paccaya</i>	350
<i>Atijāta-putta</i>	90	Anantariyakamma	245
<i>Atimāna</i>	347	<i>Anabhijjhā</i>	319
<i>Atītaṃsa-ñāṇa</i>	72	<i>Anariya-pariyesanā</i>	33
<i>Attakilamathānuyoga</i>	15	<i>Anavajjakamma</i>	353
<i>Attaññutā</i>	287	<i>Anavajja-bala</i>	229
<i>Attattha</i>	133	<i>Anavajja-sukha</i>	192
<i>Attavādupādāna</i>	214	<i>Anākulakammanta</i>	353
<i>Attasammāpaṇidhi</i>	140, 353	<i>Anāgataṃsa-ñāṇa</i>	72
<i>Attasampadā</i>	280	<i>Anāgāmi-phala</i>	165
<i>Attahitasampatti</i>	304	<i>Anāgāmi-magga</i>	164

Anāgāmī	56, 60	<i>Apuññābhisaṅkhāra</i>	129
<i>Anikkhattadhuro</i>	269	<i>Appaṭivāṇitā ca padhānasmiṃ</i>	65
<i>Aniccatā</i>	40, 76	<i>Appaṇihita-vimokkha</i>	107
<i>Anicca-saññā</i>	331	<i>Appaṇihita-samādhī</i>	47
<i>Animitta-vimokkha</i>	107	<i>Appanā-bhāvanā</i>	99
<i>Animitta-samādhī</i>	47	<i>Appanā-samādhī</i>	45, 46
<i>Anukampaka</i>	169	Appamaññā	161
<i>Anujāta-putta</i>	90	<i>Appamaññā-cetasika</i>	355
<i>Anuttaraṃ puññakkhettaṃ lokassa</i>	307	<i>Appamāṇasubhā</i>	351
Anuttariya	126, 127	<i>Appamāṇābhā</i>	351
<i>Anuttaro purisadammasārathi</i>	303	Appamāda	3, 239, 353
<i>Anudayataṃ paṭicca</i>	219	<i>Appamāda-gāravatā</i>	261
<i>Anupahacca</i>	219	<i>Appamāda-sampadā</i>	280
<i>Anupādinna-rūpa</i>	41	<i>Appiccha-kathā</i>	314
<i>Anupādinna-saṅkhāra</i>	48	<i>Appicchatā</i>	294
<i>Anupādinna-dhamma</i>	22	<i>Abbhūta-dhamma</i>	302
<i>Anupādisesa-nibbāna</i>	27	<i>Abbhokāsikaṅga</i>	342
<i>Anupubbanirodha</i>	313	<i>Abyākata-dhamma</i>	85
Anupubbavīhāra	313	<i>Abyāpāda</i>	319
<i>Anupubbikathaṃ</i>	219	<i>Abyāpāda-vitakka</i>	69
Anupubbikathā	246	<i>Abrahmacariyā veramaṇī</i>	240
<i>Anuppiyabhāṇī</i>	168	<i>Abhabbaṭṭhāna</i>	275
<i>Anurakkhanā-padhāna</i>	156	<i>Abhijacca-bala</i>	230
<i>Anulomañāṇa</i>	311	<i>Abhijjhā</i>	321
<i>Anuviccavaṇṇabhāsaka</i>	257	<i>Abhijjhāvisamalobha</i>	347
<i>Anuviccāvaṇṇabhāsaka</i>	257	Abhiññā	274, 295
Anusaya	288	<i>Abhiññāya-dhammadesanā</i>	134
<i>Anusāsani-pāṭihāriya</i>	94	Abhiṭṭhāna	275
<i>Anussatānuttariya</i>	127	Abhiṇhapaccavekkhaṇa	247, 248
Anussati	335	<i>Abhiṇhapaccavekkhaṇa, pabbajita</i>	248
<i>Anottappa</i>	318, 355	<i>Abhidhamma-piṭaka</i>	75
Antagāhika-diṭṭhi	337	<i>Abhisaṅkhata-saṅkhāra</i>	185
<i>Antarāparinibbāyī</i>	60	<i>Abhisaṅkharaṇaka-saṅkhāra</i>	185
<i>Antarāyikadhammavāda</i>	180	Abhisaṅkhāra	129
Antā	15	<i>Abhisaṅkhāra-māra</i>	234
<i>Apacaya</i>	294	<i>Abhisambuddhaṭṭhāna</i>	188
<i>Apacāyanamaya</i>	89	<i>Amacca-bala</i>	230
Apaṇṇaka-paṭipadā	128	<i>Amoha</i>	67, 355
<i>Aparāpariyavedaniya-kamma</i>	338	<i>Ayasa</i>	296
Aparihāniyadhamma	289, 290, 291	<i>Ayyā-bhāriyā</i>	282
Apassena	202	<i>Arahatta-phala</i>	165
Apāya	198	<i>Arahatta-magga</i>	164
<i>Apāyakosalla</i>	71	Arahanta	56, 61, 62
<i>Apāyabhūmi</i>	351	<i>Arahantaghāta</i>	245
Apāyamukha	199, 200	<i>Arahaṇi</i>	303
<i>Apāyasahāya</i>	168	<i>Ariyadhana</i>	292

Ariya-pariyesanā	33	Assamedha	187
Ariyapuggala	55, 63	Ahirika	318, 355
Ariyavaṁsa	203	Ahetukakiriyā-citta	356
Ariyasacca	204	Ahetuka-citta	356
<i>Ariyasacca-dassana</i>	353	Ahetuka-diṭṭhi	14
Ariyasaccesu kiccāni	205	Ahetuvāda	101
Ariyā vaḍḍhi	249	Ahosi-kamma	338
Arūpa	207		
<i>Arūpa-jhāna</i>	8, 313	Ākappavattasampanna	251
<i>Arūpa-dhamma</i>	19	Ākāra	340
<i>Arūpa-bhava</i>	98	Ākāsa-kasiṇa	315
<i>Arūpa-rāga</i>	329	Ākāsa-dhātu	40, 148
<i>Arūpa-loka</i>	104	Ākāśānañcāyatana	207
<i>Arūpāvacara-kiriyā-citta</i>	356	Ākāśānañcāyatana-bhūmi	351
<i>Arūpāvacara-kusala-citta</i>	356	Ākiñcaññāyatana	207
<i>Arūpāvacara-citta</i>	356	Ākiñcaññāyatana-bhūmi	351
<i>Arūpāvacara-bhūmi</i>	162, 351	Ācariya	211
<i>Arūpāvacara-vipāka-citta</i>	356	Ācāra-vipatti	175
<i>Alābha</i>	296	Āciṇṇa-kamma	338
<i>Alīnatā</i>	201	Ājivaṭṭhamaka-sīla	241
<i>Alobha</i>	67, 355	Ājivapārisuddhi-sīla	160
<i>Avajāta-putta</i>	90	Ājiva-vipatti	175
<i>Avigata-paccaya</i>	350	Ājjava	326
<i>Avijjamāna-paññatti</i>	28	Ādīnava-ñāṇa	311
<i>Avijjamānena-avijjamāna-paññatti</i>	28	Ādīnava-saññā	331
<i>Avijjamānena-vijjamāna-paññatti</i>	28	Ādesanā-pāṭihāriya	94
Avijjā	208, 209, 288, 329, 340	Ānāpānasati, Ānāpānassati	331, 335, 346
<i>Avijjāsava</i>	135, 136	Āneñjābhisaṅkhāra	129
<i>Avirodhana</i>	326	Āpo-kasiṇa	315
<i>Avihā</i>	351	Āpo-dhātu	39, 147
<i>Avihimsā</i>	326	Ābādhika	83, 84, 150
<i>Avihimsā-vitakka</i>	69	Ābhassarā	351
<i>Asaṅkhata-dhamma</i>	21	Āmisa-iddhi	42
<i>Asaṅkhata-lakkhaṇa</i>	118	Āmisa-dāna	11
<i>Asaṅkhāra-parinibbāyī</i>	60	Āmisa-paṭisanthāra	31
<i>Asaññīsattā</i>	351	Āmisa-pūjā	30
<i>Asantuṭṭhibahulo</i>	269	Āmisa-vepulla	44
<i>Asantuṭṭhitā kusalesu dhammesu</i>	65	Āmisa-saṅgaha	49
<i>Asammoha-sampajañña</i>	189	Āyakosalla	71
<i>Asaṁsagga-kathā</i>	314	Āyatana	341
Asubha	336	Āyu	227
<i>Asubha-saññā</i>	331	Āyussa-dhamma	250
<i>Asurakāya</i>	198, 351	Ārakkhasampadā	144
<i>Asekha</i>	55	Āraññikaṅga	342
<i>Asekhadhamma</i>	333	Ārammaṇa-paccaya	350
<i>Asokacitta</i>	353	Ārammaṇūpanijjhāna	7

Āruppa	207	<i>Utu-sappāya</i>	286
<i>Ārogya</i>	201	<i>Uttara-disā</i>	265
<i>Āloka-kasiṇa</i>	315	<i>Uttariṇca patāreti</i>	269
<i>Ālokabahulo</i>	269	<i>Udayabbayañāṇa</i>	311
<i>Āvajjana</i>	343	<i>Udāna</i>	302
<i>Āvaṭabhaya</i>	210	<i>Uddesācariya</i>	211
<i>Āvāsa-macchariya</i>	233	<i>Uddesika-cetiya</i>	141
<i>Āvāsa-sappāya</i>	286	<i>Uddhacca</i>	318, 329, 355
Āvāsikadhamma	251, 252, 253,	<i>Uddhacca-kukkucca</i>	225
	254, 255, 256, 257	<i>Uddhambhāgiya-saṃyojana</i>	329
<i>Āsanna-kamma</i>	338	<i>Uddhamṣoto-akaniṭṭhagāmī</i>	60
Āsava	135, 136	<i>Uddhumātaka</i>	336
<i>Āsavakkhayañāṇa</i>	106, 274, 297, 323	<i>Upakāraka</i>	169
<i>Āsevana-paccaya</i>	350	Upakkilesa	347
Āhāra	212	<i>Upaghātaka-kamma</i>	338
<i>Āhāra-paccaya</i>	350	<i>Upacaya</i>	40
<i>Āhāra-rūpa</i>	40	<i>Upacāra-bhāvanā</i>	99
<i>Āhāre-paṭikūlasaññā</i>	354	<i>Upacāra-samādhī</i>	45, 46
<i>Āhuneyyaggi</i>	131	Upaññāta-dhamma	65
<i>Āhuneyyo</i>	307	<i>Upaṭṭhāna</i>	328
		<i>Upatthambhaka-kamma</i>	338
<i>Itivuttaka</i>	302	<i>Upadhi-vipatti</i>	176
<i>Itthatta</i>	40	<i>Upadhi-viveka</i>	109
<i>Itthindriya</i>	349	<i>Upadhi-sampatti</i>	177
<i>Itthidhutta</i>	199	<i>Upanāha</i>	347
<i>Idappaccayatā</i>	340	Upanissaya	202
Iddhi	42	<i>Upanissaya-paccaya</i>	350
<i>Iddhi-pāṭihāriya</i>	94	<i>Upapajjavedanīya-kamma</i>	338
Iddhipāda	213	<i>Upapatti-deva</i>	82
<i>Iddhividhā, Iddhividhi</i>	274, 297	<i>Upapāramī</i>	325
Indriya	258, 349	<i>Upapīḷaka-kamma</i>	338
<i>Indriya-paccaya</i>	350	<i>Uparima-disā</i>	265
<i>Indriyaparopariyatta-ñāṇa</i>	323	<i>Upasama</i>	197, 295
<i>Indriyasamvara</i>	128, 222	<i>Upasamānussati</i>	335
<i>Indriyasamvara-sīla</i>	160	<i>Upasampadācariya</i>	211
<i>Iriyāpatha-sappāya</i>	286	<i>Upahacca-parinibbāyī</i>	60
<i>Issarakaraṇavāda</i>	101	Upādāna	214, 340
<i>Issā</i>	308, 330, 347, 355	Upādā-rūpa	38, 40
		<i>Upādinnaka-rūpa</i>	41
<i>Uggaha-nimitta</i>	87	<i>Upādinnaka-saṅkhāra</i>	48
<i>Ugghaṭṭitaññū</i>	153	<i>Upādinna-dhamma</i>	22
<i>Uccāsayanamahāsayanā veramaṇī</i>	240	<i>Upāyākosalla</i>	71
<i>Uccheda-diṭṭhi</i>	13	Upāsaka-dhamma	259, 260
<i>Ujupaṭipanno</i>	307	<i>Upāsaka-parisā</i>	151
<i>Uṭṭhānasampadā</i>	144	<i>Upāsikā-parisā</i>	151
<i>Utu-niyāma</i>	223	<i>Upekkhā</i>	112, 161, 281, 325, 328

<i>Upekkhā-vedanā</i>	111	<i>Kalyāṇamitta</i>	250
<i>Upekkhindriya</i>	349	Kalyāṇamittatā	1, 144, 280, 324
Uposatha	240	Kalyāṇamittadhamma	278
<i>Uppāda</i>	117	<i>Kalyāṇavāca</i>	251, 252, 253
<i>Ubbegā-pīti</i>	226	<i>Kavalīṅkārahāra</i>	40, 212
<i>Ubhatobhāgavimutta</i>	62, 63	Kasiṇa	315
<i>Ubhayattha</i>	133	Kāma	5
<i>Ūmibhaya</i>	210	Kāmaguṇa	6
		<i>Kāma-chanda</i>	225
<i>Ekaggatā</i>	355	<i>Kāma-taṇhā</i>	74
<i>Ekatttherāpadesa</i>	166	<i>Kāma-bhava</i>	98
<i>Ekantanibbidā</i>	295	Kāmabhogī	316
<i>Ekabījī</i>	58	<i>Kāma-rāga</i>	288, 329
<i>Ekāsanikaṅga</i>	342	<i>Kāma-loka</i>	104
<i>Ehipassiko</i>	306	<i>Kāma-vitakka</i>	70
		<i>Kāma-saṁvara</i>	239
<i>Okāsa-loka</i>	102	<i>Kāmasukhallikānuyoga</i>	15
<i>Okkantikā-pīti</i>	226	<i>Kāmasugati-bhūmi</i>	351
Ogha	215	<i>Kāmādīnava-kathā</i>	246
<i>Ottappa</i>	23, 292, 355	<i>Kāmāvacara-citta</i>	356
<i>Odāta-kasiṇa</i>	315	<i>Kāmāvacara-bhūmi</i>	162, 351
<i>Opanayiko</i>	306	<i>Kāmāvacarasobhaṇa-citta</i>	356
<i>Opapātika</i>	171	<i>Kāmāsava</i>	135, 136
<i>Obhāsa</i>	328	<i>Kāmuṇpādāna</i>	214
<i>Orambhāgiya-saṁyojana</i>	329	<i>Kāmesumicchācāra</i>	137, 321
<i>Ovādācariya</i>	211	<i>Kāmesumicchācārā veramaṇī</i>	238, 319
		<i>Kāya</i>	40, 276
<i>Kaṅkhāvitaraṇa-visuddhi</i>	285	<i>Kāya-kamma</i>	66, 319, 321
<i>Kata-ñāṇa</i>	73	<i>Kāya-kammaññatā</i>	355
<i>Kataññutā</i>	353	<i>Kāyagatāsati</i>	335
<i>Kataññūkatavedī</i>	29	<i>Kāya-duccarita</i>	80
<i>Katattā-kamma</i>	338	<i>Kāya-dvāra</i>	77, 78
Kathāvatthu	75, 314	<i>Kāya-dhātu</i>	348
Kamma	4, 66, 338	<i>Kāya-passaddhi</i>	355
<i>Kammakāraṇappatta</i>	84	<i>Kāya-pāguṇñatā</i>	355
Kamma-kilesa	137	<i>Kāya-bala</i>	230
Kammaññatā	40	<i>Kāya-bhāvanā</i>	37
Kammaṭṭhāna	36, 354	<i>Kāya-mudutā</i>	355
<i>Kamma-niyāma</i>	223	<i>Kāya-lahutā</i>	355
<i>Kamma-paccaya</i>	350	<i>Kāya-viññatti</i>	40
<i>Kamma-vaṭṭa</i>	105	<i>Kāya-viññāṇa</i>	268
<i>Kammavipāka-ñāṇa</i>	323	<i>Kāyaviññāṇa-dhātu</i>	348
<i>Kamma-saddhā</i>	181	<i>Kāya-viveka</i>	109
<i>Kammassakatā</i>	247	<i>Kāya-vūpakāsa</i>	222
<i>Kammassakatā-saddhā</i>	181	<i>Kāyasakkhī</i>	63
<i>Karuṇā</i>	161, 305, 355	<i>Kāya-saṅkhāra</i>	119, 120

<i>Kāya-samphassa</i>	272	<i>Khandha-parinibbāna</i>	27
<i>Kāyasamphassajā-vedanā</i>	113	<i>Khandha-māra</i>	234
<i>Kāya-sucarita</i>	81	<i>Khalupacchābhattikaṅga</i>	342
<i>Kāyānupassanā-satipaṭṭhāna</i>	182	<i>Khīṇāsava-paṭiññā</i>	180
<i>Kāyika-dukkha</i>	16	<i>Khuddaka-nikāya</i>	75
<i>Kāyika-vedanā</i>	110	<i>Khuddakā-pīti</i>	226
<i>Kāyika-sukha</i>	52	<i>Khetta-sampatti</i>	115
<i>Kāyindriya</i>	349	<i>Khemacitta</i>	353
<i>Kāyujukatā</i>	355		
<i>Kālacārī</i>	250	<i>Gaṇapadesa</i>	166
<i>Kālaññutā</i>	287	<i>Gati</i>	351
<i>Kāla-vipatti</i>	176	<i>Gati-vipatti</i>	176
<i>Kāla-sampatti</i>	177	<i>Gati-sampatti</i>	177
Kālāmasutta-kaṅkhāniyaṭṭhāna	317	<i>Gantha-dhura</i>	26
<i>Kiṅkaraṇīyesu dakkhatā</i>	324	<i>Gandha</i>	6, 40, 277
<i>Kicca-ñāṇa</i>	73	<i>Gandha-taṇhā</i>	264
Kiccāni, Ariyasaccesu	205	<i>Gandha-dhātu</i>	348
Kilesa	318, 359	<i>Gandha-sañcetanā</i>	263
<i>Kilesa-kāma</i>	5	<i>Gandha-saññā</i>	271
<i>Kilesa-parinibbāna</i>	27	<i>Gambhīraṅca katham kattā</i>	278
<i>Kilesa-māra</i>	234	<i>Garu</i>	278
<i>Kilesa-vaṭṭa</i>	105	<i>Garuka-kamma</i>	338
<i>Kukkucca</i>	355	<i>Gahapataggi</i>	131
<i>Kumbhīlabhaya</i>	210	<i>Gahapati-parisā</i>	152
Kula-ciraṭṭhiti-dhamma	138	<i>Gāthā</i>	302
<i>Kula-macchariya</i>	233	Gārava	261, 353
<i>Kusala-kamma</i>	4	Gāravatā	261
Kusala-kammapatha	319, 320	<i>Gilānasatuppādaka</i>	255
<i>Kusala-dhamma</i>	85	<i>Gihi-padhāna</i>	32
Kusala-mūla	67	Gihi-sukha	192
Kusala-vitakka	69	<i>Guṇātireka-sampadā</i>	190
<i>Kusalavipāka-ahetuka-citta</i>	356	<i>Geyya</i>	302
<i>Kusalassūpasampadā</i>	97	<i>Gocara-rūpa</i>	40
<i>Kodha</i>	308, 347	<i>Gocara-sappāya</i>	286
<i>Kolaṅkola</i>	58	<i>Gocara-sampajañña</i>	189
Kosalla	71	<i>Gotrabhū-ñāṇa</i>	345
<i>Khaṇika-samādhī</i>	46	Gharāvāsa-dhamma	139
<i>Khaṇikā-pīti</i>	226	<i>Ghāna</i>	40, 276
<i>Khaṇḍaphullapaṭisaṅkharaka</i>	254	<i>Ghāna-dvāra</i>	78
<i>Khattiya</i>	173	<i>Ghāna-dhātu</i>	348
<i>Khattiya-parisā</i>	152	<i>Ghāna-viññāṇa</i>	268
<i>Khanti</i>	24, 139, 325, 326, 353	<i>Ghānaviññāṇa-dhātu</i>	348
<i>Khanti-saṁvara</i>	243	<i>Ghāna-samphassa</i>	272
Khandha, Pañca	216	<i>Ghānasamphassajā-vedanā</i>	113
<i>Khandhaka</i>	75	<i>Ghānindriya</i>	349

<i>Ghāyana</i>	343	<i>Cetanā-sampadā</i>	190
<i>Ghosa-pamāṇa</i>	158	Cetasika	157, 355
		<i>cetasika-dukkha</i>	16
Cakka	140	<i>Cetasika-vedanā</i>	110
<i>Cakkavatti</i>	142	<i>Cetasika-sukha</i>	52
Cakkavatti-vatta	339	<i>Cetiya</i>	141
Cakkhu	40, 217 , 276	<i>Cetopariyañña</i>	274, 297
<i>Cakkhu-dvāra</i>	78	<i>Cetovimutti</i>	43
<i>Cakkhu-dhātu</i>	348	<i>Corī-bhariyā</i>	282
<i>Cakkhundriya</i>	349		
<i>Cakkhumā</i>	95	<i>Chanda</i>	213, 355
<i>Cakkhu-viññāṇa</i>	268	<i>Chanda-sampadā</i>	280
<i>Cakkhuviññāṇa-dhātu</i>	348	<i>Chandāgati</i>	196
<i>Cakkhu-samphassa</i>	272	<i>Chalābhiñña</i>	62
<i>Cakkhusamphassajā-vedanā</i>	113		
<i>Catuttha-jhāna</i>	9	<i>Janaka-kamma</i>	338
<i>Catudhātu-vavaṭṭhāna</i>	147, 354	<i>Jaratā</i>	40
Caraṇa	344	<i>Jarādhammatā</i>	247
Carita	262	<i>Jarā-maraṇa</i>	340
Cariyā	262	<i>Jalābuja</i>	171
<i>Cāga</i>	139, 197, 249, 292	<i>Javana</i>	343
<i>Cāgaṃ anubrūheyya</i>	197	<i>Jāgariyānuyoga</i>	128
<i>Cāga-sampadā</i>	191	<i>Jātaka</i>	302
<i>Cāgānussati</i>	335	<i>Jātaṭṭhāna</i>	188
<i>Cātummahārājikā</i>	270, 351	<i>Jātārūparajatapaṭiggahaṇā veramaṇī</i>	242
Citta	157, 213, 356	<i>Jāti</i>	340
<i>Citta-kammaññatā</i>	355	<i>Jiṇṇa</i>	83, 84, 150
<i>Citta-niyāma</i>	223	<i>Jiṇṇapaṭisaṅkharāṇā</i>	138
<i>Citta-passaddhi</i>	355	<i>Jivhā</i>	40, 276
<i>Citta-pāguññatā</i>	355	<i>Jivhā-dvāra</i>	78
<i>Citta-bhāvanā</i>	37	<i>Jivhā-dhātu</i>	348
<i>Citta-mudutā</i>	355	<i>Jivhā-viññāṇa</i>	268
<i>Citta-lahutā</i>	355	<i>Jivhāviññāṇa-dhātu</i>	348
<i>Citta-vipallāsa</i>	178	<i>Jivhā-samphassa</i>	272
<i>Citta-viveka</i>	109	<i>Jivhāsamphassajā-vedanā</i>	113
<i>Citta-visuddhi</i>	285	<i>Jivhindriya</i>	349
<i>Citta-saṅkhāra</i>	119, 120	<i>Jīvita-rūpa</i>	40
<i>Citta-sampatti</i>	115	<i>Jīvitindriya</i>	40, 349, 355
<i>Cittānupassanā-satipaṭṭhāna</i>	182		
<i>Cittujukatā</i>	355	Jhāna	7, 8
<i>Cintāmaya-paññā</i>	93	<i>Jhānapaccaya</i>	350
<i>Cīvara</i>	159	<i>Jhānalābhī</i>	252, 253, 254, 322
<i>Cīvara-santosa</i>	203	<i>Jhānādisaṅkilesādi-ñāṇa</i>	323
<i>Cūṭi</i>	343		
<i>Cutūpapāta-ñāṇa</i>	106, 323	Ñāṇa	72, 73, 328, 345
Cetanā	263 , 355	<i>Ñāṇa-carita</i>	262

<i>Ñāṇadassana-visuddhi</i>	285	Dāna	11, 12, 123, 186,
<i>Ñāṇa-saṁvara</i>	243		229, 239, 325, 326, 353
<i>Ñātakasaṅgaha</i>	353	<i>Dāna-kathā</i>	246
<i>Ñātattha-cariyā</i>	96	<i>Dānamaya</i>	88, 89
<i>Ñāta-pariññā</i>	92	<i>Dārasaṅgaha</i>	353
<i>Ñāyapaṭipanno</i>	307	<i>Dāsī-bharyā</i>	282
<i>Ṭhānāṭhāna-nāṇa</i>	323	<i>Diṭṭhadhammavedanīya-kamma</i>	338
		<i>Diṭṭhadhammikattha</i>	132
Taṇhā	74, 91, 264, 340, 357	Diṭṭhadhammikattha-saṁvattanika-dhamma	144
<i>Tatiya-jhāna</i>	9	<i>Diṭṭhāsava</i>	136
<i>Tatramajjhataṭṭa</i>	355	Diṭṭhi	13, 14, 91, 288, 318, 330, 355
<i>Tathāgatabodhi-saddhā</i>	181	<i>Diṭṭhippatta</i>	63
<i>Tathāgata-sāvaka</i>	142	<i>Diṭṭhiyā supāṭividdhā</i>	231
<i>Tadaṅga-nirodha</i>	224	<i>Diṭṭhi-vipatti</i>	175
<i>Tadālbhāna</i>	343	<i>Diṭṭhi-vipallāsa</i>	178
<i>Tapa</i>	326, 353	<i>Diṭṭhi-visuddhi</i>	285
<i>Tāvatiṁsā</i>	270, 351	<i>Diṭṭhi-sampadā</i>	280
Titthāyatana	101	<i>Diṭṭhi-sāmaññatā</i>	273
Tipiṭaka	75	<i>Diṭṭhujukamma</i>	89
<i>Tiracchānayoni</i>	198, 351	<i>Diṭṭhupādāna</i>	214
Tilakkhaṇa	76	<i>Dibbacakkhu</i>	217, 274, 297
Tisaraṇa	116	<i>Dibbasota</i>	274, 297
<i>Tīraṇa-pariññā</i>	92	Disā	265
<i>Tusitā</i>	270, 351	<i>Dīgha-nikāya</i>	75
<i>Tecīvarikaṅga</i>	342	Dukkha	16, 112, 204, 296
<i>Tejo-kasiṇa</i>	315	Dukkhatā	76, 79
<i>Tejo-dhātu</i>	39, 147	<i>Dukkha-dukkhatā</i>	79
<i>Tevijja</i>	62	<i>Dukkha-nirodha</i>	204
		<i>Dukkha-nirodhagāminī paṭipadā</i>	204
<i>Thambha</i>	347	<i>Dukkha-vedanā</i>	111
<i>Thīna</i>	318, 355	<i>Dukkha-samudaya</i>	204
<i>Thīna-middha</i>	225	<i>Dukkhā paṭipadā khippābhiññā</i>	154
Thūpāraha-puggala	142	<i>Dukkhā paṭipadā dandhābhiññā</i>	154
Theradhamma	322	<i>Dukkhindriya</i>	349
<i>Thero rattaññū</i>	322	Duccarita	80
		<i>Dutiya-jhāna</i>	9
<i>Dakkhiṇa-disā</i>	265	Dullabha-puggala	29
Dakkhiṇā-visuddhi	143	<i>Deyyadhamma-sampatti</i>	115
<i>Dakkhiṇeyyaggi</i>	131	Deva	82
<i>Dakkhiṇeyyo</i>	307	<i>Devatānussati</i>	335
<i>Dama</i>	139	Devadūta	83, 84
Dasa-balañña	323	<i>Devaputta-māra</i>	234
Dasa-sīla	242	<i>Deva-loka</i>	103
<i>Dassana</i>	343	<i>Deva-sampatti</i>	114
<i>Dassanānuttariya</i>	126, 127	Desanā	17, 18
<i>Dahara</i>	84	Desanāvidhi	172

<i>Domanassa</i>	112	<i>Dhammācariya</i>	211
<i>Domanassindriya</i>	349	<i>Dhammādhittāna-desanā</i>	17
<i>Dosa</i>	68, 318, 355	<i>Dhammādhīpateyya</i>	125, 339
<i>Dosaggi</i>	130	<i>Dhammānudhamma-paṭipatti</i>	179, 193
<i>Dosa-carita</i>	262	<i>Dhammānupassanā-satipaṭṭhāna</i>	182
<i>Dosamūla-citta</i>	356	<i>Dhammānūvatti</i>	201
<i>Dosāgati</i>	196	<i>Dhammānusārī</i>	63
Dvāra	77, 78	<i>Dhammānussati</i>	335
		<i>Dhammikathāya sandassaka</i>	253
<i>Dhatā</i>	231	<i>Dhammikārakkhā</i>	339
<i>Dhanānuppadāna</i>	339	Dhātu	146, 148, 348
Dhamma 19, 20, 21, 22, 35, 85, 100, 206, 277		<i>Dhātukathā</i>	75
<i>Dhamma-iddhi</i>	42	Dhātu-kammaṭṭhāna	147
<i>Dhammakāmatā</i>	324	<i>Dhātu-cetiya</i>	141
<i>Dhammakāmo</i>	322	Dhātu-manasikāra	147
Dhamma-khandha	218	Dhutaṅga	342
<i>Dhamma-gāravatā</i>	261	Dhura	26
Dhamma-guṇa	306		
<i>Dhammacakkappavattanaṭṭhāna</i>	188	<i>Na antarāvosānaṃ</i>	291
<i>Dhammacariyā</i>	353	<i>Na āmisantaro</i>	219
<i>Dhamma-cetiya</i>	141	<i>Na āvāsamaccharī</i>	257
<i>Dhammaññutā</i>	287	<i>Na kammārāmatā</i>	291
<i>Dhamma-taṇhā</i>	264	<i>Na kulamaccharī</i>	257
<i>Dhamma-dassane nivesaka</i>	255	<i>Naccagītavāditavisūkadassana-</i>	
<i>Dhamma-dāna</i>	11	<i>mālāgandhavilepanadhāraṇa-</i>	
Dhammadesaka-dhamma	219	<i>maṇḍanavibhūsanatṭhānā veramaṇī</i>	240
Dhammadesanā	134	<i>Naccagītavāditavisūkadassanā veramaṇī</i>	242
<i>Dhammadesanāmaya</i>	89	<i>Naṭṭhagavesanā</i>	138
<i>Dhamma-dhātu</i>	348	<i>Natthika-diṭṭhi</i>	14
Dhamma-niyāma	86, 223, 340	<i>Natthi-paccaya</i>	350
<i>Dhamma-paṭisanthāra</i>	31	<i>Na niddārāmatā</i>	291
<i>Dhamma-paṭisambhidā</i>	155	<i>Na pāpamittatā</i>	291
<i>Dhamma-pamāṇa</i>	158	<i>Na pāpicchatā</i>	291
<i>Dhamma-macchariya</i>	233	<i>Na bhassārāmatā</i>	291
<i>Dhamma-vīcaya</i>	281	<i>Na lābhamaccharī</i>	257
Dhammavinaya-nicchayalakkhaṇa	294, 295	Navakabhikkhu-dhamma	222
<i>Dhamma-vepulla</i>	44	Navaṅga-satthusāsana	302
<i>Dhamma-saṅgaha</i>	49	<i>Na saṅgaṇikārāmatā</i>	291
<i>Dhamma-saṅcetanā</i>	263	Nāthakaraṇadhamma	324
<i>Dhamma-saṅgā</i>	271	<i>Nānādhātu-ñāṇa</i>	323
Dhamma-samādāna	145	<i>Nānādhimuttika-ñāṇa</i>	323
Dhamma-samādhī	218	<i>Nāma-paññatti</i>	28
<i>Dhammasācchā</i>	353	<i>Nāma-rūpa</i>	340
<i>Dhammassavana</i>	353	<i>Nāmarūpa-pariccheda-ñāṇa</i>	345
<i>Dhammassavanamaya</i>	89	<i>Nikanti</i>	328
Dhammassavanānisaṃsa	221	<i>Nindā</i>	296

<i>Nippariyāya-suddhi</i>	54	<i>Pacchājāta-paccaya</i>	350
Nibbāna	27, 157, 295, 310	<i>Pacchima-disā</i>	265
<i>Nibbāna-sacchikiriya</i>	353	Pañca-khandha	216
<i>Nibbāna-sampatti</i>	114	Pañca-dhamma	239
<i>Nibbidāñāṇa</i>	311	Pañca-sīla	238
Nimitta	87, 150	<i>Paññaṃ nappamajjeyya</i>	197
<i>Nimmānaratī</i>	270, 351	Paññatti	28
Niyāma	223	<i>Paññavā</i>	251
<i>Niyyānikadhammadesanā</i>	180	Paññā	93, 197, 228, 237, 249
<i>Niraggaḷa</i>	187		258, 292, 305, 324, 325
<i>Niraya</i>	198, 351	<i>Paññā-kathā</i>	314
<i>Nirāmisā-sukha</i>	53	<i>Paññā-khandha</i>	218
<i>Nirutti-paṭisambhidā</i>	155	<i>Paññā-cakkhu</i>	217
Nirodha	204, 224, 295	<i>Paññāpana-paññatti</i>	28
<i>Nirodha-saññā</i>	331	<i>Paññāpiya-paññatti</i>	28
<i>Nivāta</i>	353	<i>Paññā-bala</i>	229, 230
<i>Nissaya</i>	159	<i>Paññā-bhāvanā</i>	37
<i>Nissaya-paccaya</i>	350	<i>Paññāvimutta</i>	62, 63
<i>Nissayasampanno</i>	95	<i>Paññāvimutti</i>	43
<i>Nissayācariya</i>	211	Paññāvuddhi	179
<i>Nissaraṇa-nirodha</i>	224	<i>Paññā-sampadā</i>	191
<i>Nītattha</i>	64	<i>Paññindriya</i>	349, 355
<i>Nīla-kasiṇa</i>	315	<i>Paññindriya-cetasika</i>	355
Nīvaraṇa	225	<i>Paṭigha</i>	288, 329
<i>Nekkhamma</i>	325	Paṭiccasamuppāda	340
<i>Nekkhamma-vitakka</i>	69	<i>Paṭipatti-pūjā</i>	30
<i>Nekkhammānisaṃsa-kathā</i>	246	<i>Paṭipatti-saddhamma</i>	121
<i>Neyya</i>	153	<i>Paṭipatti-sāsana</i>	51
<i>Neyyattha</i>	64	Paṭipadā	154
<i>Nevasaññānāsaññāyatana</i>	207	<i>Paṭipadāñāṇadassana-visuddhi</i>	242
<i>Nevasaññānāsaññāyatana-bhūmi</i>	351	<i>Paṭipadānuttariya</i>	126
<i>Nesajjikaṅga</i>	342	<i>Paṭipassaddhi-nirodha</i>	224
<i>No caṭṭhāne niyojaye</i>	278	<i>Paṭibhāga-nimitta</i>	87
		<i>Paṭibhāga-paṭisambhidā</i>	155
<i>Pakiṇṇaka-akusala-cetasika</i>	355	<i>Paṭirūpadesavāsa</i>	140, 353
<i>Pakiṇṇaka-cetasika</i>	355	<i>Paṭivinodanā</i>	202
<i>Paggāha</i>	328	<i>Paṭivedha-saddhamma</i>	121
<i>Paccattaṃ vedītabbo viññūhi</i>	306	<i>Paṭisaṅkhāñāṇa</i>	311
Paccaya	159, 350	Paṭisanthāra	31
<i>Paccayapariggaha-ñāṇa</i>	345	<i>Paṭisanthāra-gāravatā</i>	261
<i>Paccayasannissita-sīla</i>	160	<i>Paṭisandhi</i>	343
<i>Paccaya-sampadā</i>	190	<i>Paṭisambhidappatta</i>	62
Paccayākāra	340	Paṭisambhidā	155
<i>Paccavekkhaṇa-ñāṇa</i>	345	<i>Paṭisallekhītā</i>	251
<i>Paccuppannaṃsa-ñāṇa</i>	72	<i>Paṭisevanā</i>	202
<i>Paccekabuddha</i>	142	<i>Paṭṭhāna</i>	75

<i>Paṭhama-jhāna</i>	9	<i>Pariyāya-suddhi</i>	54
<i>Paṭhavī-kasiṇa</i>	315	Pariyesanā	33
<i>Paṭhavī-dhātu</i>	39, 147	<i>Parivajjanā</i>	202
<i>Paṇḍitasevanā</i>	353	<i>Parivāra</i>	75
<i>Pattapiṇḍikaṅga</i>	342	<i>Parisaññutā</i>	287
<i>Pattānumodanāmaya</i>	89	Parisā	151, 152
<i>Pattidānamaya</i>	89	<i>Palāsa</i>	347
<i>Padaparama</i>	153	<i>Paviveka</i>	294
Padhāna	32, 156	<i>Paviveka-kathā</i>	314
Papañca	91	<i>Pasaṃsā</i>	296
<i>Pabbajita</i>	150	<i>Pasāda-rūpa</i>	40
Pabbajita-abhiñhapaccavekkhaṇa	248	<i>Passaddhi</i>	220, 281, 328
<i>Pabbajita-padhāna</i>	32	<i>Pahātabba-dhamma</i>	206
<i>Pabbajjā</i>	123	Pahāna	92, 205, 224
<i>Pabbajjācariya</i>	211	<i>Pahāna-padhāna</i>	156
Pamāṇa, Pamāṇika	158	<i>Pahāna-pariññā</i>	92
<i>Pamāda</i>	347	<i>Pahāna-bhāvavanā-rāmatā</i>	203
<i>Payoga-vipatti</i>	176	<i>Pahāna-saññā</i>	331
<i>Payoga-sampatti</i>	177	<i>Paṃsukūlacīvara</i>	159
<i>Payogābhisaṅkhārā</i>	185	<i>Paṃsukūlikaṅga</i>	342
<i>Paratoghosa</i>	34	<i>Pāṭipuggalika-dāna</i>	12
<i>Parattha</i>	133	<i>Pāṭimokkhasaṃvara</i>	222, 243
<i>Paranimmitavasavattī</i>	270, 351	<i>Pāṭimokkhasaṃvara-sīla</i>	160
<i>Paramattha</i>	132	Pāṭihāriya	94
<i>Paramattha-desanā</i>	18	<i>Pāṇātipāta</i>	137, 321
Paramattha-dhamma	157	<i>Pāṇātipāta veramaṇī</i>	238, 240, 319
<i>Paramatthapāramī</i>	325	Pāpaṇikadhamma	95
<i>Paramattha-sacca</i>	50	<i>Pāpamitta</i>	199
<i>Parahitapaṭipatti</i>	304	<i>Pāpavirati</i>	353
<i>Parikamma-nimitta</i>	87	<i>Pāpicchā</i>	308
<i>Parikamma-bhāvanā</i>	99	<i>Pāmojja</i>	220
<i>Pariccāga</i>	326	Pāramī	325
<i>Pariccheda-rūpa</i>	40	<i>Pāricariyānuttariya</i>	127
Pariññā	93, 205	Pārisuddhi-sīla	160
<i>Pariññeyya-dhamma</i>	206	Pāvacana	35
<i>Pariṇatabhojī</i>	250	<i>Pāsādiko</i>	322
<i>Parittasubhā</i>	351	<i>Pāhuneyyo</i>	307
<i>Parittābhā</i>	351	<i>Piṇḍapāta</i>	159
<i>Parinibbutaṭṭhāna</i>	188	<i>Piṇḍapāta-santosa</i>	203
<i>Paripucchā</i>	339	<i>Piṇḍapātikaṅga</i>	342
<i>Paribhoga-cetiya</i>	141	<i>Piṇḍiyālopabhojana</i>	159
<i>Parimitapānabhojanā</i>	138	<i>Pitughāta</i>	245
<i>Pariyatti-dhamma</i>	332	<i>Pittivisaya</i>	198, 351
<i>Pariyatti-saddhamma</i>	121	Piyarūpa sātārūpa	266
<i>Pariyatti-sāsana</i>	51	<i>Piyavācā</i>	186
<i>Pariyāyadassāvī</i>	219	<i>Piyavinābhāvatā</i>	247

<i>Piyo</i>	278	Bala	227, 228, 229, 230
<i>Pisuṇāvācā</i>	321	Bahukāra-dhamma	25, 279, 292
<i>Pisuṇāya vācāya veramaṇī</i>	319	<i>Bahula-kamma</i>	338
<i>Pīta-kasiṇa</i>	315	<i>Bahussuta</i>	251, 252, 253, 254
Pīti	220, 226, 281, 328, 355	Bahussutaṅga	231
Puggala	153	<i>Bahussutā</i>	231
<i>Puggalaññutā</i>	287	<i>Bahussuto</i>	322
<i>Puggalapaññatti</i>	75	<i>Bāla-asevanā</i>	353
<i>Puggala-sappāya</i>	286	<i>Bāhā-bala</i>	230
<i>Puggalādhittāhāna-desanā</i>	17	Bāhirāyatana	277
<i>Puggalāpadesa</i>	166	<i>Bāhusacca</i>	237, 292, 324, 353
<i>Puñṇakaraṇāyārocaka</i>	254, 255	<i>Bīja-niyāma</i>	223
Puñṇakiriya-vatthu	88, 89	<i>Buddha</i>	100, 142
<i>Puñṇābhisaṅkhāra</i>	129	Buddha-ovāda	97
Putta	90	Buddha-guṇa	303, 304, 305
<i>Puttasāṅgha</i>	353	<i>Buddha-cakkhu</i>	217
<i>Pubbakārī</i>	29	Buddha-cariyā	96
<i>Pubbekatapūñṇatā</i>	140, 353	<i>Buddhattha-cariyā</i>	96
<i>Pubbekataavāda</i>	101	Buddha-dhammadesanā	134
<i>Pubbenivāsānussati</i>	274, 297	<i>Buddhānumata</i>	201
<i>Pubbenivāsānussati-ñāṇa</i>	106, 323	<i>Buddhānussati</i>	335
<i>Purattima-disā</i>	265	<i>Buddhāpadesa</i>	166
<i>Purisatta</i>	40	<i>Buddhi-carita</i>	262
<i>Purisamedha</i>	187	<i>Buddho</i>	303
<i>Purisindriya</i>	349	Bojjhaṅga	281
<i>Purejāta-paccaya</i>	350	Bodhipakkhiya-dhamma	352
<i>Puḷuvaka</i>	336	<i>Byādhita</i>	83, 84, 150
<i>Pūjaneyya-pūjā</i>	353	<i>Byādhidhammatā</i>	247
Pūjā	30	<i>Byāpāda</i>	225, 321, 347
<i>Pūtimuttābhesajja</i>	159	<i>Byāpāda-vitakka</i>	70
<i>Peyyavajja</i>	229	<i>Brahmacariya</i>	353
		<i>Brahmacārī</i>	250
<i>Pharaṇā-pīti</i>	226	<i>Brahmapārisajjā</i>	351
<i>Pharusavācā</i>	321	<i>Brahmapurohitā</i>	351
<i>Pharusāya vācāya veramaṇī</i>	319	<i>Brahma-loka</i>	103
Phala	165, 310	Brahmavihāra	161
<i>Phalañāṇa</i>	345	<i>Brāhmaṇa</i>	173
Phassa	272, 340, 355	<i>Brāhmaṇa-parisā</i>	152
<i>Phassāhāra</i>	212		
<i>Phusana</i>	343	<i>Bhagavā</i>	303
<i>Phoṭṭhabba</i>	6, 40, 277	<i>Bhaginī-bharyā</i>	282
<i>Phoṭṭhabba-taṇhā</i>	264	<i>Bhaṅgañāṇa</i>	311
<i>Phoṭṭhabba-dhātu</i>	348	Bhabbatā-dhamma	267
<i>Phoṭṭhabba-sañcetanā</i>	263	Bhaya	210
<i>Phoṭṭhabba-saññā</i>	271	<i>Bhayañāṇa</i>	311
		<i>Bhayāgati</i>	196

Bhariyā	282	<i>Manasānupekkhitā</i>	231
Bhava	98, 340	<i>Manasikāra</i>	355
<i>Bhavaṅga</i>	343	<i>Manindriya</i>	349
<i>Bhava-cakka</i>	340	<i>Manussā</i>	351
<i>Bhava-taṇhā</i>	74	<i>Manussa-loka</i>	103
<i>Bhava-rāga</i>	288, 330	<i>Manussa-sampatti</i>	114
<i>Bhavāsava</i>	135, 136	<i>Mano</i>	276
<i>Bhassapariyanta</i>	222	<i>Mano-kamma</i>	66, 319, 321
<i>Bhassa-sappāya</i>	286	<i>Mano-duccarita</i>	80
Bhāvanā	36, 37, 99, 205	<i>Mano-dvāra</i>	77, 78
<i>Bhāvanā-padhāna</i>	156	<i>Mano-dhātu</i>	348
<i>Bhāvanāmaya</i>	88, 89	<i>Manomayiddhi</i>	297
<i>Bhāvanāmaya-paññā</i>	93	<i>Mano-viññāṇa</i>	268
<i>Bhāvanīyo</i>	278	<i>Manoviññāṇa-dhātu</i>	348
<i>Bhāva-rūpa</i>	40	<i>Manosañcetanāhāra</i>	212
<i>Bhāvetabba-dhamma</i>	206	<i>Mano-samphassa</i>	272
Bhikkhu-aparihāniyadhamma	290, 291	<i>Manosamphassajā-vedanā</i>	113
<i>Bhikkhunī-parisā</i>	151	<i>Mano-sucarita</i>	81
<i>Bhikkhu-parisā</i>	151	<i>Maraṇadhammatā</i>	247
<i>Bhūta-kasiṇa</i>	315	<i>Maraṇassati</i>	335
Bhūmi	162, 351	Mala	308
<i>Bhesajja</i>	159	<i>Mahākiriyā-citta</i>	356
<i>Bhoga</i>	227	<i>Mahākusala-citta</i>	356
Bhoga-ādiya	232	Mahāpadesa	166, 167
<i>Bhoga-bala</i>	230	<i>Mahābrahmā</i>	351
Bhoga-vibhāga	163	Mahābhūta	38, 39
<i>Bhoga-sukha</i>	192	<i>Mahāvīpāka-citta</i>	356
<i>Bhojana-sappāya</i>	286	<i>Maṁsa-cakkhu</i>	217
<i>Bhojane-mattaññutā</i>	128	<i>Maṁsa-vaṇṇijā</i>	235
		<i>Mātāpitu-upatṭhāna</i>	123, 353
<i>Makkha</i>	308, 347	<i>Mātā-bhariyā</i>	282
Magga	164, 204, 310	<i>Mātughāta</i>	245
<i>Maggañāṇa</i>	345	Māna	91, 288, 309 , 318, 329, 347, 355
<i>Magga-paccaya</i>	350	<i>Māyā</i>	308, 347
<i>Maggāmaggañāṇadassana-visuddhi</i>	285	Māra	234
Magguppāda-pubbanimitta	280	<i>Mālāgandhavilepanadhāraṇa</i>	
Maṅgala	353	<i>maṇḍanavibhūsanaṭṭhānā veramaṇī</i>	242
<i>Maccu-māra</i>	234	Micchatta	334
Macchariya	233, 308, 330, 347, 355	<i>Micchā-ājīva</i>	334
<i>Majjapānasaññāma</i>	353	<i>Micchākammanta</i>	334
<i>Majja-vaṇṇijā</i>	235	<i>Micchāñāṇa</i>	334
<i>Majjhima-nikāya</i>	75	<i>Micchādiṭṭhi</i>	308, 321, 334
<i>Mata</i>	83, 84, 150	<i>Micchāvācā</i>	334
<i>Mattaññutā</i>	287	<i>Micchāvāyāma</i>	334
<i>Mada</i>	347	<i>Micchāvimutti</i>	334
<i>Maddava</i>	326	<i>Micchāsaṅkappa</i>	334

<i>Micchāsati</i>	334	Rūpa	6, 38, 40, 41, 157, 277
<i>Micchāsamādhī</i>	334	<i>Rūpa-khandha</i>	216
Mittapaṭirūpaka	168	<i>Rūpa-jhāna</i>	8, 313
<i>Middha</i>	355	<i>Rūpa-taṇhā</i>	264
<i>Muñcitukamyatāñāṇa</i>	311	<i>Rūpa-dhātu</i>	348
<i>Muditā</i>	161, 355	<i>Rūpa-dhamma</i>	19
<i>Mudutā</i>	40	<i>Rūpa-pamāṇa</i>	158
<i>Musāvāda</i>	137, 308, 321	<i>Rūpa-bhava</i>	98
<i>Musāvādā veramaṇī</i>	238, 240, 319	<i>Rūpa-rāga</i>	329
<i>Mūla</i>	340	<i>Rūpa-loka</i>	104
<i>Mettā</i>	161, 325	<i>Rūpa-sañcetanā</i>	263
<i>Mettā-karuṇā</i>	239	<i>Rūpa-saññā</i>	271
<i>Mettākāyakamma</i>	273	<i>Rūpāvacarakiriyā-citta</i>	356
<i>Mettāmanokamma</i>	273	<i>Rūpāvacarakusala-citta</i>	356
<i>Mettāvacīkamma</i>	273	<i>Rūpāvacara-citta</i>	356
Methunasarīyoga	283	<i>Rūpāvacara-bhūmi</i>	162, 351
<i>Moha</i>	68, 318, 355	<i>Rūpāvacaravipāka-citta</i>	356
<i>Moha-carita</i>	262		
<i>Mohaggi</i>	130	<i>Lakkhaṇa-rūpa</i>	40
<i>Mohamūla-citta</i>	356	<i>Lakkhaṇūpanijjhāna</i>	7
<i>Mohāgati</i>	196	<i>Lahutā</i>	40
		<i>Lābha</i>	296
<i>Yathābala-santosa</i>	122	<i>Lābha-macchariya</i>	233
<i>Yathālābha-santosa</i>	122	<i>Lābhānuttariya</i>	127
<i>Yathāsanthatikaṇḍa</i>	342	<i>Lūkha-pamāṇa</i>	158
<i>Yathāsāruppa-santosa</i>	122	Loka	102, 103, 104
<i>Yamaka</i>	75	<i>Lokattha-cariyā</i>	96
<i>Yasa</i>	296	Lokadhamma	296
<i>Yāmā</i>	270, 351	Lokapāla-dhamma	23
Yoga	170	<i>Lokavidū</i>	303
<i>Yogabahulo</i>	269	<i>Lokādhīpateyya</i>	125
Yoni	171	<i>Lokiya-dhamma</i>	20
Yonisomanasikāra	2, 34, 179, 193, 280	<i>Lokuttarakusala-citta</i>	356
		<i>Lokuttara-citta</i>	356
Ratanattaya	100	Lokuttara-dhamma	20, 310, 332
<i>Rasa</i>	6, 40, 277	<i>Lokuttara-bhūmi</i>	162
<i>Rasa-taṇhā</i>	264	<i>Lokuttaravipāka-citta</i>	356
<i>Rasa-dhātu</i>	348	<i>Lobha</i>	68, 318, 355
<i>Rasa-sañcetanā</i>	263	<i>Lobhamūla-citta</i>	356
<i>Rasa-saññā</i>	271	<i>Lohitaka</i>	336
<i>Rāgaggi</i>	130	<i>Lohita-kasiṇa</i>	315
<i>Rāga-carita</i>	262	<i>Lohituppāda</i>	245
Rājadhamma	326		
Rāja-saṅgahavatthu	187	<i>Vacanakkhamo</i>	278
<i>Rukkhamūlasenāsana</i>	159	<i>Vacasā paricīṭā</i>	231
<i>Rukkhamūlikaṇḍa</i>	342	<i>Vacī-kamma</i>	66, 319, 321

<i>Vacī-duccarita</i>	80	<i>Viññāṇāhāra</i>	212
<i>Vacī-dvāra</i>	77	<i>Vitakka</i>	266, 355
<i>Vacīparama</i>	168	<i>Vitakka-carita</i>	262
<i>Vacī-viññatti</i>	40	<i>Vidhūro</i>	95
<i>Vacī-saṅkhāra</i>	119, 120	<i>Vinaya</i>	35, 353
<i>Vacī-sucarita</i>	81	<i>Vinaya-piṭaka</i>	75
Vajjī-aparihāniyadhamma	289	<i>Vinīlaka</i>	336
Vatṭa	105	<i>Vipacitāññū</i>	153
Vaḍḍhana-mukha	201	Vipatti	175, 176
Vaḍḍhi, Ariyā	249	<i>Vipariṇāma-dukkhatā</i>	79
Vaṇijjā	235	Vipallāsa	178
Vaṇṇa	173, 227	Vipassanā-ñāṇa	297, 311
<i>Vaṇṇa-kasiṇa</i>	315	<i>Vipassanā-dhura</i>	26
<i>Vaṇṇa-macchariya</i>	233	<i>Vipassanā-bhāvanā</i>	36
<i>Vattā ca</i>	278	Vipassanūpakilesa	328
<i>Vatthu-kāma</i>	5	<i>Vipāka-paccaya</i>	350
<i>Vatthu-sampadā</i>	190	<i>Vipāka-vaṭṭa</i>	105
<i>Vadhakā-bharyā</i>	282	<i>Vipāka-saddhā</i>	181
<i>Vaya</i>	117	<i>Vipubbaka</i>	336
Vara	227	<i>Vippayutta-paccaya</i>	350
<i>Vājapeya</i>	187	<i>Vibhaṅga</i>	75
<i>Vāyo-kasiṇa</i>	315	<i>Vibhava-taṇhā</i>	74
<i>Vāyo-dhātu</i>	39, 147	<i>Vimuttānuttariya</i>	126
<i>Vikāra-rūpa</i>	40	Vimutti	43
<i>Vikālabhojanā veramaṇī</i>	240	<i>Vimutti-kathā</i>	314
<i>Vikkhambhana-nirodha</i>	224	<i>Vimutti-khandha</i>	218
<i>Vikkhāyitaka</i>	336	<i>Vimuttiñāṇadassana-kathā</i>	314
<i>Vikkhittaka</i>	336	<i>Vimuttiñāṇadassana-khandha</i>	218
<i>Vigata-paccaya</i>	350	<i>Vimutti-sacchikattā</i>	252
<i>Vicāra</i>	266, 355	<i>Vimutto</i>	322
<i>Vicikicchā</i>	225, 288, 318, 329, 355	Vimokkha	107, 298
<i>Vicchiddaka</i>	336	<i>Virajacitta</i>	353
Vijjā	106, 297	Virati	108
<i>Vijjamāna-paññatti</i>	28	<i>Viratīcetasika</i>	355
<i>Vijjamānena-avijjamāna-paññatti</i>	28	<i>Virāga</i>	294, 295
<i>Vijjamānena-vijjamāna-paññatti</i>	28	<i>Virāga-saññā</i>	331
<i>Vijjācaraṇa-sampanno</i>	303	<i>Viriya</i>	213, 258, 281, 325, 355
<i>Viññatti-rūpa</i>	40	<i>Viriya-bala</i>	229
Viññāṇa	268, 340	<i>Viriya-saṁvara</i>	243
<i>Viññāṇa-kasiṇa</i>	315	<i>Viriyārambha</i>	237, 294, 324
Viññāṇa-kicca	343	<i>Viriyārambha-kathā</i>	314
<i>Viññāṇa-khandha</i>	216	<i>Viriyindriya</i>	349
<i>Viññāṇaṇcāyatana</i>	207	Viveka	109
<i>Viññāṇaṇcāyatana-bhūmi</i>	351	<i>Visaya-rūpa</i>	40
Viññāṇaṭṭhiti	240	<i>Visa-vaṇijjā</i>	235
<i>Viññāṇa-dhātu</i>	148	<i>Visaṁyoga</i>	294

Visuddhi	258, 305	<i>Saṅgha-bheda</i>	245
<i>Visuddhi-deva</i>	82	<i>Saṅghānussati</i>	335
<i>Vihimsā-vitakka</i>	70	<i>Saṅghāpadesa</i>	166
<i>Vīmaṃsā</i>	213	Sacca	50, 139, 197, 239, 325
Vuḍḍhi-dhamma	179	<i>Saccaṃ anurakkheyya</i>	197
Vedanā	110, 111, 112, 113, 340, 355, 358	<i>Sacca-ñāṇa</i>	73
<i>Vedanā-khandha</i>	216	<i>Sacittapariyodapanam</i>	97
<i>Vedanānupassanā-satipaṭṭhāna</i>	182	<i>Sacchikātabba-dhamma</i>	206
<i>Vedalla</i>	302	<i>Sacchikiriya</i>	205
<i>Vedabahulo</i>	269	Sañcetanā	263
Vepulla	44	Saññā	271, 331, 355
Vepulla-dhamma	269	<i>Saññā-khandha</i>	216
<i>Veyyākaraṇa</i>	302	<i>Saññā-vipallāsa</i>	178
<i>Veyyāvaccamaya</i>	89	<i>Saññāvedayitanirodha</i>	313
Vesārajja	180	<i>Sati</i>	25, 258, 281, 324, 355
Vesārajjakaraṇa-dhamma	237	Satipaṭṭhāna	182
<i>Vessa</i>	173	<i>Sati-sampajañña</i>	239
<i>Vehapphalā</i>	351	<i>Sati-saṃvara</i>	243
<i>Voṭṭhapaṇa</i>	343	<i>Satindriya</i>	349
		<i>Sattakkhattumparama</i>	58
<i>Saupādisesa-nibbāna</i>	27	<i>Satta-loka</i>	102
<i>Sakadāgāmi-phala</i>	165	<i>Satta-vaṇijjā</i>	235
<i>Sakadāgāmi-magga</i>	164	Sattāvāsa	312
Sakadāgāmī	56, 59	<i>Sattha-vaṇijjā</i>	235
<i>Sakkāyadiṭṭhi</i>	329	<i>Satthā devamanussānam</i>	303
<i>Sakhī-bhāriyā</i>	282	<i>Satthu-gāravatā</i>	261
Sagga	270	<i>Sadārasantosa</i>	239
<i>Sagga-kathā</i>	246	<i>Sadda</i>	6, 40, 277
<i>Saṅkhata-dhamma</i>	21	<i>Sadda-taṇhā</i>	264
Saṅkhata-lakkhaṇa	117	<i>Sadda-dhātu</i>	348
<i>Saṅkhata-saṅkhāra</i>	185	<i>Sadda-paññatti</i>	28
Saṅkhāra	48, 119, 120, 185, 340	<i>Sadda-sāncetanā</i>	263
<i>Saṅkhāra-khandha</i>	216	<i>Sadda-saññā</i>	271
<i>Saṅkhāra-dukkhatā</i>	79	Saddhamma	121, 332
<i>Saṅkhāra-loka</i>	102	<i>Saddhamma-samannāgato</i>	301
<i>Saṅkhārupekkhāñña</i>	311	<i>Saddhammassavana</i>	179, 193
<i>Saṅkhepa</i>	340	Saddhā	181, 237, 249, 258, 292, 355
<i>Saṅgaṇī</i>	75	<i>Saddhā-carita</i>	262
Saṅgaha	49, 340	<i>Saddhādeyyāvinipātaka</i>	255
<i>Saṅgaha-bala</i>	229	<i>Saddhānusārī</i>	63
Saṅgahavatthu	186	<i>Saddhāvimutta</i>	63
Saṅgahavatthu, Rāja-	187	<i>Saddhā-sampadā</i>	191
<i>Saṅgha</i>	100	<i>Saddhindriya</i>	349
<i>Saṅgha-gāravatā</i>	261	<i>Sanidāna-dhammadesanā</i>	134
Saṅgha-guṇa	307	<i>Santati</i>	40
<i>Saṅgha-dāna</i>	12	<i>Samtiṃ sikkheyya</i>	197

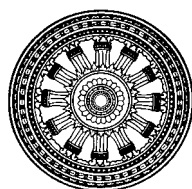
<i>Santīraṇa</i>	343	<i>Sama-saddhā</i>	183
Santuṭṭhi, Santuṭṭhī	122, 294, 324, 353	<i>Sama-silā</i>	183
<i>Santuṭṭhi-kathā</i>	314	<i>Samādapanā</i>	172
<i>Santuṭṭho</i>	322	<i>Samādāna-virati</i>	108
Santosa, Santuṭṭhi	122	Samādhi	45, 46, 47, 220, 258, 281
<i>Sandassanā</i>	172	<i>Samādhikathā</i>	314
<i>Sandiṭṭhiko</i>	306	<i>Samādhi-khandha</i>	218
<i>Sandhi</i>	340	Samādhi-bhāvanā	184
<i>Sapadānacārikaṅga</i>	342	<i>Samādhindriya</i>	349
<i>Sappāṭihāriya-dhammadesanā</i>	134	<i>Samānattatā</i>	186, 229
Sappāya	286	<i>Samānasukhadukkha</i>	169
<i>Sappāyakārī</i>	250	Samāpatti	299
<i>Sappāya-sampajañña</i>	189	<i>Samuccheda-nirodha</i>	224
<i>Sappāye mattaññū</i>	250	<i>Samuccheda-virati</i>	108
<i>Sappurisa-kammanto</i>	301	<i>Samuttejanā</i>	172
<i>Sappurisa-cintī</i>	301	<i>Samudaya</i>	204
Sappurisa-dāna	300	Sampajañña	25, 189
<i>Sappurisa-dānaṃ deti</i>	301	<i>Sampaṭicchana</i>	343
<i>Sappurisa-diṭṭhī</i>	301	<i>Sampatta-virati</i>	108
Sappurisa-dhamma	287, 301	Sampatti	114, 115, 177
Sappurisa-paññatti	123	Sampadā	190
<i>Sappurisa-bhattī</i>	301	<i>Sampayutta-paccaya</i>	350
<i>Sappurisa-mantī</i>	301	<i>Samparāyikattha</i>	132
<i>Sappurisa-vāco</i>	301	Samparāyikattha-saṃvattanika-dhamma	191
<i>Sappurisa-saṃseva</i>	179, 193	<i>Sampahaṃsanā</i>	172
<i>Sappurisūpassaya</i>	140	<i>Samphappalāpa</i>	321
<i>Sabbacittasādhāraṇa-cetasika</i>	355	<i>Samphappalāpā veramaṇī</i>	319
<i>Sabbatthagāminīpaṭipadā-ñāṇa</i>	323	Samphassa	272
<i>Sabbapāpassa akaraṇaṃ</i>	97	<i>Sambahulattherāpadesa</i>	166
<i>Sabbamedha</i>	187	<i>Sambodha</i>	295
<i>Sabbaloke anabhiratasaññā</i>	331	<i>Sammati-deva</i>	82
<i>Sabbasaṅkhāresu anīṭṭhasaññā</i>	331	<i>Sammati-desanā</i>	18
<i>Sabbākusalasādhāraṇa-cetasika</i>	355	<i>Sammati-sacca</i>	50
<i>Sabbe dhammā anattā</i>	86	Sammatta	333
<i>Sabbe saṅkhārā aniccā</i>	86	Sammappadhāna	156
<i>Sabbe saṅkhārā dukkhā</i>	86	<i>Sammasana-ñāṇa</i>	311, 345
<i>Sama-cāgā</i>	183	<i>Sammā-ājīva</i>	239, 293, 355
<i>Samajīvitā</i>	144	<i>Sammākamanta</i>	293, 355
Samajīvi-dhamma	183	<i>Sammāñāṇa</i>	333
<i>Samaṇa-dassana</i>	353	<i>Sammādasana</i>	222
<i>Samaṇa-parisā</i>	152	<i>Sammādiṭṭhi</i>	293, 319
<i>Samatha-bhāvanā</i>	36	Sammādiṭṭhi-paccaya	34
<i>Samathayānika</i>	61	<i>Sammāpāsa</i>	187
<i>Samanantara-paccaya</i>	350	<i>Sammāvācā</i>	293, 355
<i>Samanta-cakkhu</i>	217	<i>Sammāvāyāma</i>	293
<i>Sama-paññā</i>	183	<i>Sammāvimutti</i>	333

<i>Sammāsaṅkappa</i>	293	<i>Sīlavā</i>	250, 252, 253, 254, 322
<i>Sammāsati</i>	293	<i>Sīla-vipatti</i>	175
<i>Sammāsamādhi</i>	293	<i>Sīla-visuddhi</i>	285
<i>Sammāsambuddha-paṭiññā</i>	180	<i>Sīla-sampadā</i>	191, 280, 344
<i>Sammāsambuddho</i>	303	<i>Sīlasāmaññatā</i>	273
Saraṇa	116	<i>Sīlānussati</i>	335
<i>Savana</i>	343	<i>Sukkhavipassaka</i>	61
<i>Savanānuttariya</i>	127	Sukha	52, 53, 112, 220, 227, 296, 328
<i>Sasaṅkhāra-parinibbāyī</i>	60	Sukhapaṭisaṁvedanāya saphalappadhāna	174
<i>Sassata-diṭṭhi</i>	13	<i>Sukha-vedanā</i>	111
<i>Sassamedha</i>	187	<i>Sukhā paṭipadā khippābhiññā</i>	154
<i>Sahajāta-paccaya</i>	350	<i>Sukhā paṭipadā dandhābhiññā</i>	154
<i>Saḷāyatana</i>	340	<i>Sukhindriya</i>	349
<i>Samyutta-nikāya</i>	75	<i>Sugato</i>	303
Samyojana	329, 330	Sucarita	81
Samvara	243	<i>Suññata-vimokkha</i>	107
<i>Samvara-padhāna</i>	156	<i>Suññata-samādhi</i>	47
Samvejanīyaṭṭhāna	188	<i>Suta</i>	201, 249
<i>Samśedaja</i>	171	<i>Sutamaya-paññā</i>	93
<i>Sāṭheyya, Sātheyya</i>	308, 347	<i>Sutta</i>	302
<i>Sāthaka-sampajañña</i>	189	<i>Sutta-piṭaka</i>	75
<i>Sādhāraṇabhogī</i>	273	<i>Sudassā</i>	351
<i>Sāmañña-phala</i>	165	<i>Sudassī</i>	351
Sāmañña-lakkhaṇa	76	<i>Sudda</i>	173
<i>Sāmisa-sukha</i>	53	<i>Suddhavipassanāyānika</i>	61
<i>Sāmīcipaṭipanno</i>	307	Suddhāvāsa	244, 351
<i>Sāyana</i>	343	Suddhi	54
Sāraṇīyadhamma	273	<i>Supaṭipanno</i>	307
<i>Sārambha</i>	347	<i>Subhakiṇhā</i>	351
Sāsana	51	<i>Subharatā</i>	294
Sikkhā	124	<i>Subhāsītavācā</i>	353
<i>Sikkhā-gāravatā</i>	261	<i>Surādhutta</i>	199
<i>Sikkhānuttariya</i>	127	<i>Surāmerayamajjapamādaṭṭhānā veramaṇī</i>	238, 240
Sikkhāpada, Pañca	238	<i>Susukābhaya</i>	210
Sikkhāpadapaññatti-atthavasa	327	Suhadamitta	169
<i>Sippa</i>	353	<i>Sekha</i>	55
<i>Sīla</i>	201, 237, 249, 292, 324, 325, 326	<i>Setughāta-virati</i>	108
Sīla, Aṭṭha	240	<i>Senāsana</i>	159
Sīla, Dasa	242	<i>Senāsana-santosa</i>	203
Sīla, Pañca	238	<i>Sota</i>	40, 276
<i>Sīla-kathā</i>	246, 314	<i>Sota-dvārā</i>	78
<i>Sīla-khandha</i>	218	<i>Sota-dhātu</i>	348
<i>Sīlabbataparāmāsa</i>	329	<i>Sota-viññāṇa</i>	268
<i>Sīlabbatupādāna</i>	214	<i>Sotaviññāṇa-dhātu</i>	348
<i>Sīla-bhāvanā</i>	37	<i>Sota-samphassa</i>	272
<i>Sīlamaya</i>	88, 89		

<i>Sotasamphassajā-vedanā</i>	113	<i>Sovacassatā</i>	324, 353
<i>Sotāpatti-phala</i>	165	<i>Sosānikaṅga</i>	342
<i>Sotāpatti-magga</i>	164	Soḷasa-ñāṇa	345
Sotāpattiyaṅga	193, 194, 195	Soḷasavatthuka-ānāpānasati	346
Sotāpanna	56, 58	<i>Svākkhāto</i>	306
<i>Sotindriya</i>	349	<i>Svāgatapāṭimokkha</i>	322
Sobhaṇakaraṇa-dhamma	24	<i>Hatavikkhittaka</i>	336
<i>Sobhaṇa-cetasika</i>	355	<i>Hadaya-rūpa</i>	40
<i>Sobhaṇasādhāraṇa-cetasika</i>	355	<i>Hadaya-vatthu</i>	40
<i>Somanassa</i>	112	<i>Hiri</i>	23, 292, 355
<i>Somanassindriya</i>	349	<i>Heṭṭhima-disā</i>	265
<i>Soracca</i>	24	<i>Hetu-paccaya</i>	350

ภาค 2

พจนานุกรมพุทธศาสตร์
ไทย-อังกฤษ

Part II

Thai-English
Buddhist Dictionary

First Edition — B.E. 2506

Second Edition — B.E. 2512

Third Edition — B.E. 2513

Fourth Edition — B.E. 2515

(published ever since as Part II of the present volume)

Fifth Edition — B.E. 2526

Sixth Edition — B.E. 2545

(All rights reserved)

คำนำ

(ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑)

หนังสือเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่เป็นภาษาอังกฤษมีอยู่เป็นจำนวนมาก ปราชญ์และท่านผู้รู้ทั้งหลาย ผู้ประพันธ์หนังสือเหล่านั้น ได้นำคำศัพท์ธรรมภาษาบาลีซึ่งเป็นศัพท์เฉพาะวิชาการทางพระพุทธศาสนา ไปถ่ายทอดแปลเป็นภาษาอังกฤษ ในการถ่ายทอดนั้น ศัพท์ที่ได้ความหมายแทนลงกันก็มีจำนวนมาก ที่พอเทียบกันได้ก็มี และที่ยังขัดแย้งกันอยู่ก็มีบ้าง นักศึกษาสมควรจะได้ทราบความหมายเหล่านี้ที่ปราชญ์ทั้งหลายใช้กันอยู่ เพื่อนำคำศัพท์ธรรมไปถ่ายทอดได้ถูกต้อง หรืออย่างน้อยที่สุด เพื่อนำมาประกอบการพิจารณาเทียบเคียงในการคิด ศัพท์ขึ้นใช้ใหม่

ผู้จัดทำได้มีโอกาสสอนวิชาเกี่ยวกับภาษาอังกฤษในแผนกบาลีเตรียมอุดมศึกษาของมหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย และได้้นำเอาวิชาธรรมภาคภาษาอังกฤษเข้าบรรจุสอนเป็นส่วนหนึ่งด้วย รู้สึกว่านักศึกษามีความสนใจดี เห็นเป็นการสมควรที่จะรวบรวมศัพท์เหล่านี้จัดเรียงลำดับอักษร ทำเป็นพจนานุกรมอันเหมาะที่นักศึกษาจะหามาใช้ได้ทั่วกัน และให้มีขนาดเล็กสามารถนำติดตัวไปไหนมาไหนได้สะดวก จึงได้จัดทำหนังสือขึ้น โดยนำเอาศัพท์ทางพระพุทธศาสนาที่นักศึกษาควรทราบ เพราะจะต้องพบเห็นหรือใช้อยู่เสมอๆ มาบรรจุไว้

ในหนังสือนี้ ไม่มีความหมายศัพท์ธรรมเป็นภาษาไทย เพราะผู้จัดทำเห็นว่านักศึกษาย่อมทราบความหมายของศัพท์ธรรมนั้นๆ ในภาษาไทยดีอยู่แล้ว และแม้ไม่ทราบก็สามารถดูได้จากคำอธิบายในพจนานุกรมอังกฤษซึ่งให้ไว้โดยย่อ อีกประการหนึ่ง การให้ความหมายภาษาไทยเพิ่มขึ้นจะทำให้หนังสือมีขนาดหนาหนัก ผิดจุดมุ่งหมายที่ตั้งไว้เดิม

ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ คงจะมีข้อบกพร่องอยู่หลายประการ เพราะการจัดทำเป็นไปอย่างเร่งด่วน นอกจากนี้ การจัดพิมพ์โรเนียวยากแก่การแก้ไขข้อผิดพลาดและตกเติม บางแห่งเมื่อผิดแล้วต้องตัดทิ้งไปทั้งศัพท์ก็มี ทั้งเครื่องหมายต่างๆ ก็มีใช้ไม่ครบถ้วน จึงหวังว่า ถ้ามีโอกาสจัดพิมพ์ใหม่จะทำให้เรียบร้อยยิ่งขึ้นตามควร

ในที่สุด ขอขอบคุณท่านเจ้าของตำราและหนังสือต่างๆ ที่นำมาใช้ในการเก็บศัพท์หรือเทียบเคียงความหมาย ขออนุโมทนาขอบคุณ คุณสมบุญ อยู่สนิท แห่งแผนกบาลีบรมศึกษา ที่ได้พิมพ์กระดาษให้โดยตลอด และขอขอบคุณ พระมหาสมบุญ สมบูรณ์ แห่งสำนักงานเลขาธิการ ม.จ.ร. ที่ได้เป็นธุระช่วยจัดการโรเนียวโดยตลอด.

พระมหาประยุทธ์ ป. อารยางกูร

๒ มีนาคม ๒๕๐๖

คำชี้แจง

ก. ขอบข่ายของหนังสือนี้

คำศัพท์ที่รวบรวมไว้ในพจนานุกรมนี้แบ่งออกได้เป็น 3 ประเภท คือ

1. ศัพท์ธรรมแท้ๆ ได้รวบรวมมาไว้แทบทั้งสิ้น ยกเว้นศัพท์ที่ท่านผู้เขียนใช้ในคัมภีร์รุ่นหลัง เฉพาะแห่งเฉพาะกรณี ไม่เป็นที่ยอมรับนำไปใช้ในที่อื่น และไม่นิยมนับถือเป็นศัพท์วิชาการอันมีความหมายพิเศษจำเพาะตัว
2. ศัพท์ทั่วๆ ไปเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ข้อนี้มีได้เป็นจุดมุ่งหมายโดยตรง แต่ก็ได้เก็บมาเป็นส่วนมาก และได้ให้ความหมายไว้โดยย่อ
3. ศัพท์เกี่ยวกับศาสนา ลัทธินิยม ประเพณี และความเชื่อถืออย่างอื่นที่ได้ยินได้ฟังคุ้นหู แม้ที่เป็นเรื่องภายนอกพระพุทธศาสนา

ข. ศัพท์ตั้งภาคภาษาไทย

1. การเรียงลำดับศัพท์ ถือตาม *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน* ยกเว้นคำมีประวิสรรชนีย์ ที่เป็นต้นศัพท์ของคำอื่นๆ จะเรียงไว้ก่อนคำที่อาศัยต้นศัพท์นั้น เช่น **เถระ** เรียงไว้ก่อน **เถรคาถา** และ **เถรวาท** **มานะ** เรียงไว้ก่อน **มานทวาร** และ **มานวิญญาน** เป็นต้น
2. คำที่มี - ต่อท้าย หมายความว่า ศัพท์ที่ขึ้นต้นด้วยคำนั้น ถ้าไม่พบในลำดับของคำนั้นเอง ให้ดูตามที่อ้าง เช่น **กัมม-** ดู **กรรม-** คำว่า **กัมมบถ** ไม่มี ให้ดู **กรรมบถ** ดังนี้ เป็นต้น
3. ศัพท์ที่เป็นหัวข้อหมวดธรรม คือ มีจำนวนข้อย่อย เช่น **อบายภูมิจี 4**, **อนุปพพิกขา 5** เป็นต้น ให้ดูรายละเอียดในภาค 1 คือ *พจนานุกรมหมวดธรรม*

ค. ภาคภาษาบาลี

1. ศัพท์ตั้งทุกคำได้แสดงรูปศัพท์เดิมหรือคำแปลภาษาบาลีไว้เป็นอักษรโรมัน ในวงเล็บต่อจากศัพท์นั้นๆ เพื่อให้ นักศึกษาชินต่ออักษรโรมันซึ่งต้องใช้ในเมื่อจะเขียนคำบาลีคู่กับภาษาอังกฤษ
2. ศัพท์ตั้งหลายแห่งเป็นคำที่เกิดขึ้นหรือบัญญัติขึ้นภายหลังในภาษาไทยจึงไม่มีคำเรียกในภาษาบาลีในกรณีเช่นนี้ได้แต่งศัพท์บาลีขึ้นใหม่เพื่อให้สื่อความหมายได้ และเพื่อให้ทราบว่าเป็นคำที่ผู้เขียนใหม่ จึงใส่เครื่องหมายดอกจัน (*) กำกับไว้ เช่น **เปรียญ** (*Parīṇāṭī**, *Pālīṇāṭī**), **วัดหลวง** (*Rājavaravihāra**, *Rājāvāsa**) เป็นต้น
3. คำบาลีส่วนมากแสดงไว้ในรูปศัพท์ที่เป็นนามอย่างเดียว แม้ว่าพากย์ไทยและอังกฤษจะเป็นคำกริยาก็อ้างแปลงรูปเอาเองตามวิธีของไวยากรณ์ เช่น **อังคาส** (*Parivisana*) เมื่อนำไปใช้พึงเปลี่ยนเป็น **ปรีวิสติ** เป็นต้น (ศัพท์อื่นๆ เช่น **ตักบาตร**, **ปิดทอง**, **ผูกสีมา** เป็นต้น)

ง. ภาคภาษาอังกฤษ

1. ความหมายโดยพยัญชนะ (*lit.*) ถ้ามี จะมาเป็นอันดับแรก ต่อจากนั้นเป็นความหมายที่เหมาะสมหรือนิยมใช้ตามลำดับ
2. คำบาลีบางคำ เมื่อนำมาใช้ในภาษาไทย ได้มีความหมายคลาดเคลื่อนหรือเพี้ยนไปจากเดิมบ้าง เกิดมีความหมายใหม่ซ้อนขึ้นมาอีกบ้าง พจนานุกรมฯ นี้ไม่ให้ความสำคัญแก่ความหมายที่คลาดเคลื่อน เพี้ยนไป หรือเกิดขึ้นใหม่เหล่านี้ โดยทั่วไปจึงมิได้แสดงความหมายเช่นนั้นไว้ แสดงเฉพาะความหมายเดิมเท่านั้น เช่น **อารมณ์** = *sense-object* (ไม่ใช่ *emotion*) **สงสาร** = *the round of rebirth* (ไม่ใช่ *pity*) **มานะ** = *conceit; lust*

for power (ไม่ใช่ effort; exertion) แต่บางคำเห็นว่าควรทราบ ก็แสดงไว้ด้วย ในกรณีเช่นนี้ ที่ใดแสดงความหมายที่กลายหรือเกิดใหม่ในภาษาไทย ก็จะไม่ใส่ (T) กำกับไว้หน้าความหมายนั้น เช่น **มาติกา** ... (T) funeral chanting; **อัจฉริยะ** ... (T) genius; **อิจฉา** ... (T) อัสสา

3. ความหมายของบางศัพท์เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปแล้ว แต่บางศัพท์ เช่น คำว่า **ฌาน** เป็นต้น ยังขัดแย้งกันอยู่ คราวนี้ยังมีได้ทำเครื่องหมายแสดงไว้เป็นพิเศษ และความหมายของคำบางคำไม่ใช่ความหมายที่ตรงแท้ เป็นแต่นิยมใช้ในเมื่อพอฟังเทียบเคียงกันได้กับของศาสนาอื่นในบางแง่ ในกรณีนี้ หากความหมายนั้นชวนให้เกิดความเข้าใจผิดได้ จะมีอักษรย่อ (mis.) กำกับไว้ด้วย เช่น **โบสถ์** = ... (mis.) church; temple เป็นต้น

4. ศัพท์ที่นิยมเรียกทับศัพท์ เช่น **กรรม, ธรรม และ นิพพาน** เป็นต้น ก็ได้ให้รูปทับศัพท์ไว้ด้วย แสดงว่า ศัพท์นั้นนิยมใช้กันเช่นนั้น

5. ศัพท์และความหมายส่วนมากเป็น noun แม้ที่เป็นอย่างอื่น ก็ฟังทราบได้โดยง่าย จึงมิได้ให้อักษรย่อระบุวิภาควิกำกับไว้ เว้นแต่ในกรณีต้องการแยกให้เห็นต่างหากจากกัน หรือควรกำหนดเป็นพิเศษ

6. คำที่อยู่สุดบรรทัด ซึ่งพิมพ์ไม่พอบรรทัด ต้องตัดแยกออกไปขึ้นบรรทัดใหม่ ในการตัดแยกคำ ได้พยายามปฏิบัติเคร่งครัดตามหลักการแบ่งพยางค์ (syllabication) โดยถือพจนานุกรมภาษาอังกฤษมาตรฐานเป็นหลัก การที่ทำความเข้าใจในข้อนี้ไว้เพราะปัจจุบันมีการละเลยในเรื่องนี้กันมาก จนบางทีลืมนั่นไปว่าหลักในเรื่องนี้มีอยู่

อนึ่ง ในกรณีที่ British English กับ American English เขียนต่างกัน ในการสะกดตัวก็ดี ในการตัดแยกพยางค์ก็ดี เช่น British English ว่า mar·vel·lous; knowledge ฯลฯ แต่ American English เป็น marvelous; knowledge ฯลฯ พจนานุกรมฯ นี้ถือตาม British English อย่างไรก็ตาม ในกรณีที่พจนานุกรมภาษาอังกฤษตัดแยกคำต่างกัน จะตกลงใจถืออย่างใดอย่างหนึ่งตามสมควร

จ. ข้อควรทราบเกี่ยวกับการเขียนภาษาบาลี

1. รูปสระ เมื่อเขียนภาษาบาลีด้วยอักษรไทย สระทุกตัว (ยกเว้นสระ ๑) มีทั้งรูป “สระลอย” (เมื่อไม่มีพยัญชนะต้นประสมอยู่ด้วย) และรูป “สระจม” (เมื่อมีพยัญชนะต้นประสมอยู่ด้วย) เช่น *อาภา* (ābhā), *อิสี* (isi), *อุตุ* (utu)

สระ ๑ (a) จะปรากฏรูปเมื่อเป็นสระลอย และไม่ปรากฏรูปเมื่อเป็นสระจม เช่น *อมต* (amata) นอกจากนี้ ตัว ๑ ยังใช้เป็นท่อนให้สระอื่นเกาะ เมื่อสระนั้นใช้เป็นสระลอย เช่น *เอก* (eka), *โอส* (ogha)

ส่วนในอักษรโรมัน สระทุกตัวปรากฏรูปเสมอไป และมีรูปเดียวกัน ไม่ว่าจะใช้เป็นสระลอยหรือสระจมก็ตาม เช่น *ākāra* (อาการ)

2. รูปพยัญชนะ พยัญชนะเมื่อประสมกับสระใด ก็จะมีรูปสระนั้นปรากฏอยู่ด้วย (ยกเว้นเมื่อประสมกับสระ ๑) เช่น *พุทธ* (buddho)

พยัญชนะที่ใช้โดยไม่มีรูปสระปรากฏอยู่ และไม่มีเครื่องหมาย (พินทุ) กำกับ แสดงว่าประสมกับสระ ๑ (a) เช่น *รัตน* (ratana)

ส่วนพยัญชนะที่มีเครื่องหมายพินทุกำกับ ก็แสดงว่าไม่มีสระใดประสมอยู่ด้วย เช่น *ธมม* (dhamma), *พรหม* (brahma)

3. เครื่องหมายนิคหิต เครื่องหมาย ° (นิคหิต) ต้องอาศัยสระ และจะปรากฏเฉพาะหลังสระ ๑ (a), อิ (i) หรือ อุ (u) เช่น *อัม* (am̐sa), *เอว* (evam̐), *กี* (kim̐), *วิสุ* (visum̐)

หมายเหตุ:

ในการพิมพ์ครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2515-2518) ได้เพิ่มเติมศัพท์เข้าอีกประมาณ 250 ศัพท์ ศัพท์ที่เพิ่มใหม่เหล่านี้แทรกเข้าในระหว่างศัพท์ที่มีอยู่ในฉบับเดิมและต้องการสงวนเนื้อที่ จึงไม่ได้ให้คำบาลีอักษรโรมันไว้ด้วย

อย่างไรก็ตาม ในการพิมพ์ครั้งที่ 4 (พ.ศ. 2527) ได้เพิ่มเติมศัพท์เข้าอีกประมาณ 50 ศัพท์ ปรับปรุงและเพิ่มเติมความหมายของศัพท์ที่มีอยู่แล้วแต่เดิมขึ้นอีกเป็นอันมาก และได้แทรกคำบาลีอักษรโรมันเข้าจนครบทุกศัพท์

ส่วนในการพิมพ์ครั้งที่ 10 (พ.ศ. 2545) ได้เพิ่มเติมศัพท์ประมาณ 31 ศัพท์ และได้แก้ไขปรับปรุงอีกประมาณ 24 ศัพท์

อักษรย่อและเครื่องหมาย

<i>adj.</i>	Adjective	<i>v.</i>	verb
<i>lit.</i>	Literally	*	newly coined Pali term
<i>(mis.)</i>	Misleading	<i>(T.)</i>	in Thai usage
<i>n.</i>	Noun		

เทียบอักษรโรมันที่ใช้เขียนบาลี*

อ	อา	อิ	อี	อุ	อู	เอ	โอ	a	ā	i	ī	u	ū	e	o
ก	ข	ค	ฌ	ง				k	kh	g	gh	ṇ			
จ	ฉ	ช	ฌ	ญ				c	ch	j	jh	ṇ			
ฎ	จ	ฌ	ฌ	ณ				ṭ	ṭh	ḍ	ḍh	ṇ			
ด	ธ	ท	ธ	น				t	th	d	dh	n			
ป	ผ	พ	ภ	ม				p	ph	b	bh	m			
ย	ร	ล	ว	ส	ห	ฬ	อ	y	r	l	v	s	h	ḷ	m̐, ṃ หรือ ṇ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

สพฺพปาปสฺส อकरणํ กุสลสฺสุปฺสมปทา

สจฺจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนํ.

Namo tassa Bhagavato Arahato Sammāsambuddhassa.

Sabbapāpassa akaraṇaṃ, Kusalassūpasampadā,

Sacittapariyodapanam; Etam Buddhāna sāsanaṃ.

* ในที่นี้มุ่งแสดงเพียงรูปลักษณ์ของตัวอักษรแต่ละตัวเทียบกันเท่านั้น ส่วนการเขียนจริงในข้อความ พึงทราบตามหลักที่กล่าวไว้ในคำชี้แจงข้อ จ. ข้างต้น

ก

กฐัตตากรรม (*Kaṭattākamma*) casual act; cumulative or reserve kamma.

กฐิน (*Kāṭhina*) the Kathin ceremony; the annual robe-presentation ceremony (in the month following the end of the Rains Retreat); post-lenten robe-offering; Post-Retreat Robe-Presentation.

กตเวที (*Katavedī*) one who reciprocates the done favour.

กตัญญูตา (*Kataññutā*) gratitude; gratefulness; appreciation.

กตัญญู (*Kataññū*) *adj.* grateful; obliging; knowing the done favour.

กตัญญูกตเวทีตา (*Kataññūkataveditā*) the quality of being a grateful person; gratitude; gratefulness.

กตัญญูกตเวที (*Kataññūkatavedī*) one who is thankful for benefits received and reciprocates them.

กัตตตกรรม ดู กฐัตตกรรม

กถาวัตถุ (*Kathāvatthu*) **1.** "Points of Controversy"; name of the fifth book of the Abhidhamma Piṭaka. **2.** a subject of discussion.

กรมการศาสนา (*Sāsanādhikāra**) Department of Religious Affairs.

กรรม (*Kamma*) **1.** karma; kamma; a volitional action; action; deed; good and bad volition. **2.** work; job; activity; transaction.

กรรมกิลเลส (*Kammakilesa*) an action causing impurity; depravity of action; vice of conduct.

กรรมฐาน (*Kammaṭṭhāna*) subjects of meditation; meditation exercises; the act of meditation or contemplation; ground for mental culture.

กรรมนิยาม (*Kammaniyāma*) order of act and result; the Law of Kamma.

กรรมมถ (*Kammaṭṭhāna*) course of action; way of action; kamma as the way leading to the woeful or blissful existences.

กรรมภพ (*Kammabhava*) kamma-process; the active process of becoming.

กรรมวาจา (*Kammavācā*) the formal words of an act; text of a formal act, i.e. a motion (ญัตติ) together with one or three proclamations (อนุสาวนา) that may follow.

กรรมวาจาจารย์ (*Kammavācācariya*) Act-Announcing Teacher; (First) Ordination-Teacher.

กรวดน้ำ, การ (*Dakkhiṇodakapātana*) *v.* pouring the water of dedication (to transfer merit to other beings).

กระถางธูป (*Dhūpabhājana**) incensory; censer.

กระพุ่ม (*Nikkhepapada*) topic; theme; subject; subject matter; gist; point of a discussion; query.

กราน (*Attharati*) *v.* to spread; stretch; lay out; carry out (the kathina robe-making ceremony).

กราบ (*Abhivāda*) to bow to the ground; to pay respect by making the five-point prostration; to prostrate.

กรุณา (*Karuṇā*) compassion; pity.

กลด¹ (*Mahāchatta*) a sunshade.

กลด² (*Dussakuṭikā*) an umbrella-like tent.

กลละ (*Kalala*) the embryo in the first week after conception.

กษัตริย์ (*Khattiya*) **1.** a man of the warrior caste; the warrior-ruler; nobles. **2.** a king.

กสิณ (*Kasīna*) a meditational device; object of meditation; the method of inducing concentration by gazing at any of the ten objects, viz., earth, water, fire, air, blue, yellow, red, white, space and light.

กังขา (*Kaṅkhā*) doubt; uncertainty.

กัณฑ์ (*Kaṇḍa*) **1.** a chapter, portion or part (of a religious book). **2.** a sermon.

กัณฑ์เทศน์ (*Dhammadesanāpūjā**, *Dhammakathikadeyya**) offerings for a sermon.

กัป, กัปป์, กัลป์ (*Kappa*) **1.** an aeon; world-aeon; world-age; world-cycle; world-period. **2.** the life-term; life-period; the duration of life.

กัปปพินทุ (*Kappabindu*) a smudge that makes a new robe allowable; dark mark or small

black dot applied to a new robe to make it lawful. v. (ทำกัปปิพินทุ) to make a robe allowable by applying a disfiguring smudge (by which the owner can also identify it); mark with a smudge.

กัปปิยการก (*Kappiyākāraka*) one who makes things suitable for a monk; attendant of a monk.

กัมม- ดูกรรม-

กัลปนา (*Kappanā*) **1.** merit dedicated to the departed. **2.** ดูที่กัลปนา.

กัลยาณมิตตตา (*Kalyāṇamittatā*) good friendship; good company; association with the virtuous.

กาม (*Kāma*) sense-desire; desire; sensuality; an object of sensual enjoyment; sensual pleasures.

กามคุณ (*Kāmaguṇa*) sensual pleasures; objects of sensual enjoyment.

กามฉันท (*Kāmachanda*) sensual desire; excitement of sensual pleasure.

กามตัณหา (*Kāmatāṇhā*) sensual craving; craving for sensual pleasures.

กามภพ (*Kāmaḥava*) the sphere or state of existence dominated by sensual pleasures; Sensuous Existence; Sense Sphere.

กามราคะ (*Kāmarāga*) sensual passion; sensual lust; sense-desire; sensuality; desire for sensual pleasures.

กามโลก (*Kāmaloka*) the world of sense-desire; the Sense Sphere; the world of sensual pleasures.

กามวิตก (*Kāma vitakka*) thought of sensual pleasures.

กามสังวร (*Kāmasaṁvara*) sexual restraint.

กามสุข (*Kāmasukha*) worldly happiness; happiness arising from sensual pleasures.

กามสุขัลลิกานุโยค (*Kāmasukhallikānuyoga*) self-indulgence; sensual indulgence; the constant attachment to sensual pleasures.

กามาวจร (*Kāmāvacara*) belonging to the Sense Sphere.

กามาวจรภูมิ (*Kāmāvacarabhūmi*) the Sensuous Plane of Existence; the Sense Sphere; the

Sensuous Sphere.

กามุปาทาน (*Kāmapādāna*) sensuous clinging; attachment to sensuality.

กามะสุมิจจาจาร (*Kāmesumicchācāra*) sexual misconduct; sensual misconduct; unlawful sexual intercourse; adultery.

กาย (*Kāya*) **1.** the body; material body. **2.** the body of psychic factors, namely, Vedanā, Saññā and Saṅkhāra.

กายกรรม (*Kāyakamma*) bodily action; actions performed by the body.

กายคตาสติ (*Kāyagatāsati*) mindfulness with regard to the body; reflection or contemplation on the 32 impure parts of the body.

กายทวาร (*Kāyadvāra*) **1.** the body-door; body-avenue; the outlet of bodily senses. **2.** the body-door; the channel of bodily action.

กายทุจริต (*Kāyaduccarita*) misconduct by the body; bodily misconduct; misconduct in action.

กายวิญญูติ (*Kāyaviññatti*) bodily intimation; bodily expression.

กายวิญญาณ (*Kāyaviññāṇa*) body-consciousness; consciousness by means of touch.

กายวิเวก (*Kāyaviveka*) seclusion of the body.

กายสังขาร (*Kāyasaṅkhāra*) bodily formation, i.e. in-breath and out-breath.

กายสัมผัส (*Kāyasamphassa*) bodily contact; bodily touch.

กายสุจริต (*Kāyasucarita*) good conduct in action; good conduct by the body; bodily good conduct.

กายานุปัสสนา (*Kāyānupassanā*) the contemplation of the body; mindfulness as regards the body.

กายิกทุกข์ (*Kāyikadukkha*) physical pain; bodily pain; physical suffering.

กายิกสุข (*Kāyikasukha*) physical happiness; bodily happiness.

การเปรียญ (*Dhammasālā*) preaching hall; study hall.

กาลมรณะ (*Kālamaraṇa*) timely death.

กาลัญญตา (*Kālaññutā*) the quality of one who

knows the proper time; knowing the proper time; knowledge of how to choose and keep time.

กาสาวพัสตร์ (*Kāsāya, Kāsāvavatta*) cloth dyed with astringent decoction; the yellow robe; ochre robes.

กำเนิด ดู โยนิ.

กำแพงแก้ว (*Ratanapākāra*) consecrated wall; a parapet (surrounding a sacred building).

กิงกรณียะสุ ทกขตา (*Kiṅkaraṇīyesu dakkhatā*) the willingness to give a helping hand.

กิจจาริกรรม (*Kiccādhikaraṇa*) business to be enacted by the Sangha; legal questions concerning obligations; duties.

กิจวัตร (*Kiccavatta**) religious routine; daily religious observances.

กิริยาจิต (*Kiriyācitta*) functional consciousness; inoperative consciousness.

กิลเลส (*Kilesa*) defilements; impurities; impairments.

กิลเลสกาม (*Kilesakāma*) sensuality as defilement; subjective sensuality; desire; lust.

กุกกุจะ (*Kukkucca*) remorse; brooding; confusion; repentance; worry.

กุฏิ (*Kuṭī*) an abode of a Buddhist monk or novice; a monk's cell; a monk's lodging; dormitory; living quarters of monks.

กุลุปกะ (*Kulupaka*) a family-frequenter; family-friend monk; family mentor.

กุศล (*Kusala*) *adj.* wholesome; meritorious; moral; skilful; kammically wholesome. *n.* merit; good action; virtue; the good; wholesome action.

กุศลกรรม (*Kusalakamma*) wholesome or meritorious action; right conduct.

กุศลกรรมบถ (*Kusalakammamārga*) the tenfold way of good action; the tenfold wholesome course of action.

กุศลจิต (*Kusalacitta*) meritorious thought; moral or wholesome consciousness.

กุศลเจตนา (*Kusalacetanā*) right or wholesome volition; good intention.

กุศลมูล (*Kusalamūla*) (the three) roots of good; root of good action; kammically wholesome root; the wholesome roots.

กุศลวิตก (*Kusalavittakka*) wholesome thought.

กุหนะ (*Kuṇa*) deceit; fraud; hypocrisy; trickery.

เกตุมาลา (*Ketumālā*) garland of rays round the Buddha's head; the halo.

เกิดใหม่ ดูชาติหน้า.

โกรธะ, โกรธ (*Kodha*) anger; furious or wrathful passion.

โกศ (*Kosa**) mortuary urn; funeral urn.

โกสัจจะ (*Kosajja*) idleness; indolence; sloth.

ข

ขณะจิต (*Cittakkhaṇa*) a thought-moment.

ขณิกสมาธิ (*Khaṇikasamādhī*) momentary concentration.

ขณิกาปีติ (*Khaṇikāpīti*) momentary joy; instantaneous joy.

ขมา (*Khamā*) patience; tolerance; pardon.

ขมา, การขอ (*Khamāpana*) asking for pardon.

ของขลัง (*Parittavatthu, Indajālīkavatthu**) something said to have magic power; magic object; amulet; talisman; charm; fetish.

ขัดสมาธิ (*Pallaṅkam ābhujati*) to sit (flat on the haunches) cross-legged.

ขันติ (*Khanti*) patience; forbearance; tolerance;

endurance; firmness; fortitude.

ขันธ์ (*Khandha*) aggregate; category.

ขันธ์ห้า ดูเบญจขันธ์.

ข้างขึ้น (*Juṇha-pakkha, Sukka-~*) the waxing moon.

ข้างแรม (*Kaṇha-pakkha, Kāḷa-~*) the waning moon.

ขาหนียะ (*Khādaniya*) hard or solid food.

ชีณาสพ (*Khīṇāsava*) an Arahant; the canker-free one; one whose mind is free from mental obsessions.

ขุททกนิกาย (*Khuddakanikāya*) "Smaller Collection"; the "Minor Anthologies of the

Pali Canon”; name of the fifth of the five main divisions of the Sutta Piṭaka.

พุทธทศปาฐะ (*Khuddakapāṭha*) “Shorter Texts”; the “Text of Small Passages”; name of the first division of the Khuddaka Nikāya.

พุทธทศปาฐะ (*Khuddakāpīṭi*) slight sense of interest; lesser thrill.

เข้าพรรษา ดูวันเข้าพรรษา.

เขี้ยวแก้ว ดูทาสฏาตุ.

ค

คณะ (*Gaṇa*) group; denomination; monastery section.

คณุปุรณะ (*Gaṇapūraṇa*) one who completes the quorum; quorum-completing monk.

คณะวินัยธร (*Vinayadhara-gaṇa*, ~-*samajjā**) Eccl. judicature.

คณะสงฆ์ (*Saṅgha*) the monastic order; the Church, especially the Buddhist monastic order; the Order; the Saṅgha.

คณะสังฆมนตรี (*Saṅghamanti-gaṇa*, ~-*samajjā**) Council of Saṅgha Ministers; Eccl. Cabinet.

คติ (*Gati*) (the five) courses of existence; destiny; destination.

คนธรรพ์ (*Gandhabba*) **1.** a heavenly musician. **2.** a being ready to take a new existence.

ครองผ้า (*Nivāseti*, *Pārupati*) v. to don; wear; put on (the yellow robe).

ครุฑกรรม (*Garukakamma*) Weighty Action; kamma of serious or strong effect.

ครุฑฐาณียบุคคล (*Garuṭṭhāṇīyapuggala*) a respectable person.

ครุฑธรรม (*Garudhamma*) (the eight) strict conditions or chief rules to be observed by the Buddhist nun throughout her life.

คฤหัสถ์ (*Gahatṭha*) a householder; layman; the laity.

คว่ำบาตร, การ (*Pattanikujjanā*) the formal act of exclusion from association; excommunication.

คันทธุระ (*Ganthadhura*) the burden of studying the Scriptures; the burden of the books.

คันธะ (*Gandha*) odour; odorous object; smell.

คัมภีร์ (*Gantha*, *Potthaka*, *Pakaraṇa*) (*T.*) a scripture; text; canon; religious book.

คาถา (*Gāthā*) **1.** a verse; stanza of 4 half-lines.

2. (*T.*) a magic spell.

คามวาสี (*Gāmaśāsī*) (*T.*) a town-monk.

คารวะ (*Gāraṇa*) respect; reverence; esteem; attention; appreciative action.

คิดปรุงแต่ง (*Saṅkharoti*; *Abhisāṅkharoti*) to think under the influence of some passion or motive; proliferate.

คิลานปัจจัย (*Gilānapaccaya*) support for the sick; requisites for the sick; medicine.

คิลานเภสัช (*Gilānabhesajja*) drug; medicine.

คิหิปฏิปัตติ (*Gihipatipatti**) practices for the layman; code of morality for the laity.

คุกเข่า (*Jannukāhi nipatati*) v. to sit on one's heels; kneel.

คุณ (*Guṇa*) **1.** quality; property. **2.** good quality; virtue; merit. **3.** (*T.*) help; aid; benefit; support; favour.

คุณธรรม (*Guṇadhamma*) goodness; virtue.

คุณพิเศษ, คุณวิเศษ (*Visesa*) unusual virtue; extraordinary state; specific attainment.

คู่สวด (*Upasampadācariya*, *Kammavācācariya* + *Anusāvanācariya*) the two monks who chant the formal words of an act (especially, of ordination); Act-Announcer; Ordination-Teacher.

เครื่องราง (*Indajālīkavattu**) an amulet; talisman.

โคจร (*Gocara*) **1.** field or sphere of sense perception; a sense-object. **2.** a suitable place; resort for alms; alms resort.

โคจรคาม (*Gocaragāma*) a village where a monk goes for alms or obtains his food; alms-resort village.

โคตม, โคตมะ (*Gotama*) name of the clan to which the Buddha belonged.

โคตร (*Gotta*) clan; ancestry; lineage.

ฆ-ง

พนตัญญา (*Ghanasaññā*) perception of compactness; the idea of massiveness.

ภราวาส (*Gharāvāsa*) **1.** the household life. **2.** (T.) a householder; layman; the laity.

ภราวาสธรรม (*Gharāvāsa-dhamma*) virtues for a good household life; rules of household conduct; qualities of a good layman.

ภานะ (*Ghāṇa*) the nose.

ภานทวาร (*Ghāṇadvāra*) nose-door; nose-avenue.

ภานวิญญาน (*Ghāṇaviññāṇa*) nose-consciousness.

โหมสัปมาณิกา (*Ghosappamāṇikā*) those who measure or judge by voice; those whose faith

depends on sweet voice or good repute; those attached to voice.

งานมงคล (*Maṅgala, Maṅgala-samaya*) auspicious ceremony; festive occasion.

งานวัด (*Cetiyamahāpūjā**, *Vihārasamajja**, *~ussava**, *~maha**) temple fair.

งานศพ (*Sarīrajjhāpana*) funeral; obsequies; cremation ceremony.

งานสมรส (*Vivāhakāla, Vivāhamāṅgala*) wedding; marriage ceremony.

งานอวมงคล (*Avamaṅgala, Petadakkhiṇāḍāna*) (T.) funeral; rites for the dead; funereal occasion; memorial service; inauspicious occasion.

จ

จกรม (*Caṅkama*) walking up and down; a terraced walk. v. to walk up and down.

จตุตถฌาน (*Catutthajjhāna*) the fourth Jhāna; the fourth absorption.

จตุธาตววัตถาน (*Catudhātuvavatthāna*) analysis of the four elements; determining of the elements; contemplation on the four essential qualities of which the body is composed.

จตุปัจจัย (*Catupaccaya*) ดู ปัจจัย.

จตุรพิธพร (*Catubbidhavaṇa**) the fourfold blessing; the four excellent things, viz., long life, beauty, happiness and health.

จตุราริยสัจ (*Cattāri Ariyasaccāni*) the Four Noble Truths; the Four Holy Truths.

จตุวรรค (*Catuvagga*) a chapter of four monks.

จรรยา (*Caraṇa*) behaviour; conduct; good conduct.

จริต (*Carita*) the intrinsic nature of a person; (the six types of) characteristic behaviour; character; temperament.

จริยาปิฎก (*Cariyāpiṭaka*) "Modes of Conduct"; name of the fifteenth division of the Khuddaka Nikāya.

จริยวัตร (*Cariyāvatta**) **1.** customs and manners to be observed; duties concerned with conduct. **2.** conduct and duties; moral conduct and the performance of duties.

จักขุ, จักขุ (*Cakkhu*) the eye.

จักขุทวาร (*Cakkhudvāra*) the eye-door; eye-avenue.

จักขุวิญญาน (*Cakkhuviññāṇa*) eye-consciousness.

จักร, จักรธรรม (*Cakka*) the set of four virtues, being like the four wheels of a carriage, constituting the means to prosperity; virtues wheeling to prosperity.

จักรพรรดิ (*Cakkavatti*) **1.** world-king; a universal monarch, endowed with the seven valuables or treasures. **2.** (T.) an emperor.

จักรวาล (*Cakkavāḷa*) a world-circle; solar system; universe.

จันทาล (*Caṇḍāla*) an outcaste; the untouchable.

จันทรคติ (*Candagati**) the system of a lunar calendar.

จาคะ (*Cāga*) **1.** charity; generosity; sacrifice; self-denial; liberality; munificence; benefaction. **2.** abandoning; giving up; renunciation.

จาคสัมปทา (*Cāgasampadā*) achievement of charity.

จาคานุสติ (*Cāgānussati*) reflection on generosity; recollection of liberality.

จาคุทสี่ (*Cātuddasī*) the 14th day of a fortnight.

จาคุมหาราช (*Cātummahārājikā*) the Four Guardian Deities; the realm of the Four Great Kings.

จาตุรงคสันนิบาต (*Cāturaṅgasannipāta*) the Great Assembly of Disciples marked by the union of four factors.

จาริก (*Cārika*) **1.** a traveller; wanderer; way-farer.

2. a wandering place. **3.** a journey; wandering.

4. (T.) v. to wander; go on a journey.

จาริก (*Likhati*) v. to inscribe; incise; engrave.

จำพรรษา, การ (*Vassāvāsa*) Vassa-residence; the rains-retreat; rains-residence; keeping the Buddhist Lent; keeping the rainy season; dwelling permanently at a suitable place throughout the three months of the rainy season.

จำวัด (*Seyyam kappeti*) v. (of a monk or novice) to sleep.

จิต, จิตต์ (*Citta*) thought; mind; a state of consciousness.

จิตกาธาน (*Citakā*) a funeral pile; crematorium; pyre; crematory; catafalque.

จิตตะ (*Citta*) thought; thoughtfulness; active thought.

จิตตนิยาม (*Cittaniyāma*) psychic order; psychic law; order of mind.

จิตตวิสุทธิ (*Cittavisuddhi*) purity of mind; purification of consciousness.

จิตตสังขาร (*Cittasaṅkhāra*) mental formation; mental function, i.e. perception and feeling.

จิตตานุปัสสนา (*Cittānupassanā*) the contemplation of mind; contemplation of various states of mind; mindfulness as regards mental states.

จิตตูปบาท, จิตตูปบาท (*Cittuppāda*) the rise of a thought; thought; intention.

จินตมยปัญญา (*Cintamayapaññā*) understanding through reasoning; wisdom resulting from reflection.

จีวร (*Cīvara*) **1.** the yellow robe (of a Buddhist monk or novice); any of the three garments of the monk. **2.** (T.) the upper or inner robe.

จีวรอธิษฐาน (*Adhiṭṭhitacīvara*) the determined robes; the three robes determined for regular

personal use.

จีวรอาศัย (*Atirekacīvara*) an extra robe.

จुติ (*Cuti*) shifting (out of one existence to another); decease; the final thought-moment of a particular life; death.

จุติจิต (*Cuticitta*) death-consciousness; dying or death-consciousness; the consciousness disconnecting the present life.

จุติวิญญาน (*Cutiviññāṇa*) ดู จุติจิต.

จุตูปปาตญาณ (*Cutūpapātañāṇa*) the knowledge of the decease and rebirth of beings; the clairvoyant supernormal vision dealing with the death and rebirth of beings; the perception of the appearing and disappearing of various beings according to the consequences of their past deeds.

จุลลวรรค (*Cullavagga*) "Smaller Section"; name of a book of the Vinaya Piṭaka.

เจติย (*Cetiya*) **1.** a person, place or object worthy of worship; reminder. **2.** (T.) a sepulchral monument; pagoda; shrine; dagoba; bell-shaped stupa (with a slender spire); tapering-spined stupa; Phra Chedi.

เจตนา (*Cetanā*) volition; will; intention.

เจตภูต (*Attā, Jīva*) soul; the self; Ātman.

เจตสิก (*Cetasika*) mental concomitants; mental factors; mental states; mental activities; the adjuncts of consciousness; mental adjuncts; mental coefficients.

เจตสิกทุกข์ (*Cetasikadukkha*) mental pain.

เจตสิกสุข (*Cetasikasukha*) mental happiness.

เจโตปริยญาณ (*Cetopariyañāṇa*) knowledge of others' thoughts; telepathy.

เจโตวิมุตติ (*Cetovimutti*) deliverance of mind.

เจริญพระพุทธมนต์ (*Parittabhaṇana*) (T.) (used for auspicious ceremonies) to chant holy stanzas.

เจ้าคณะ (*Gaṇādhīpati**) **1.** chief monk of an administrative division; eccl. chief officer; eccl. governor. The term *Ecclesiastical*, or its abbreviation *Eccl.* can be prefixed to the title of a government administrative officer at different levels to designate its equivalent in

the Ecclesiastical Order, e.g. *Eccl. District Officer*, for เจ้าคณะอำเภอ. **2.** chief monk of a monastery section.

เจ้าคณะจังหวัด (*Nagarasaṅghapāṇmokka**) the Ecclesiastical Provincial Governor.

เจ้าคณะตำบล (*Gāmasamūhasaṅghādhīpati**) the Ecclesiastical Commune-Chief; *Eccl. Sub-District Head*.

เจ้าคณะภาค (*Cūḷasaṅghamaṇḍalapāṇmokka**) the Ecclesiastical Regional Governor.

เจ้าคณะใหญ่ (*Mahāsaṅghamaṇḍalapāṇmokka**) the Chief Superintendent of the (Central, North, South, East, or Dhammayuttika) Ecclesiastries; Chief of the ... *Eccl. Jurisdiction*; *Eccl. Governor General*.

เจ้าคณะอำเภอ (*Nigamasāṅghādhīpati**) the Ecclesiastical District Officer.

เจ้าคุณ (*Guṇassāmī**) a title unofficially used in speaking to or of a monk of a higher rank; “Chao Khun”; “The Right Venerable”. ดู พระราชาคณะ

เจ้าภาพ (*Nimantaka, Dānapati*) the host; sponsor; chief donor.

เจ้าอธิการ (*Vihārādhīpati**, *Adhikārapati**) the abbot who is an Ecclesiastical Sub-District Chief as well.

เจ้าอาวาส (*Vihārapati**) the abbot.

เจิม (*Abbhāṇjati*) v. to anoint; n. anointment.

แจกัน (*pupphādhāna**) a vase.

แจ้ง (*Saṅgītikathā**) preaching or chanting on the account of the First Council of Buddhism.

โจทก์ (*Codaka*) reprover; accuser; plaintiff.

โจทนา (*Codanā*) reproof; charge; accusation; plaint.

ฉ

ฉกามาพจรสวรรค์ (*Chakāmāvacaradevaloka*) the six heavens of sensual pleasures.

ฉลอง (*Mahakamma*) celebration. v. to celebrate.

ฉกัญญา (*Chalabhiññā*) the sixfold supernatural knowledge; the six psychic powers.

ฉัตร (*Chatta*) royal canopy; sunshade; parasol.

ฉัน (*Bhuñjati*) v. (of a monk or novice) to eat; take food.

ฉันทะ (*Chanda*) **1.** will; aspiration; the will to do; resolve; zeal; desire; impulse; wish; loving interest; desire for truth and understanding. **2.** consent; declaration of consent to an official act by an absentee; proxy vote.

ฉันท (*Chanda*) metrics; prosody; a metre; metrical composition.

ฉันทาคติ (*Chandāgati*) the wrong way of behaviour consisting in predilection; prejudice caused by love; partiality.

ฉัพพัตถนรังสี (*Chabbapaṇṇaramsi*) the ray of six colours.

ฉายา (*Chāyā*) **1.** (*T.*) the Pali monastic name of a Buddhist monk; ordination-name. **2.** shade; shadow.

ฉเวียง (*Ekaṁsaṁ*) v. to arrange the upper robe over one shoulder (the left one).

ช

ชฎิล (*Jaṭila*) a class of ascetics with matted hair, usually worshipping fire, sometimes classed under *Isi*; matted-hair ascetic.

ชนกกรรม (*Janakakamma*) reproductive kamma; regenerative kamma.

ชมพูทวีป (*Jambūdīpa*) the continent of the rose-apples, i.e. India.

ชรา (*Jarā*) old age; decay.

ชลัพพะ (*Jalābujā*) womb-born creatures; those born from the womb; the viviparous.

ชวันะ (*Javana*) impulsion; apperception; impulsive moment; a phase or stage of the process of consciousness at which there is full perception and at which kamma is performed, usually lasting for seven thought-moments.

ข้อฟ้า (*Kaṇṇikā, Kūṭapilandhana**) the curved

finial (of a gable); gable-finial; (elongated ornate) gable spire.

ชักผ้า ดู ปังสุกุล, ผ้าป่า.

ชัยมงคลคาถา (*Jayamaṅgalagāthā*) stanzas for the blessing or glory of victory.

ชาคริยานุโยค (*Jāgariyānuyoga*) practice of watchfulness; avoidance of sleep; wakefulness.

ชาดก (*Jātaka*) **1.** a birth story; the stories of the Buddha's previous lives. **2.** "Birth Stories"; name of the tenth division of the Khuddaka Nikāya.

ชาติ (*Jāti*) birth; rebirth.

ชาติก่อน (*Atītabhava*) a previous birth; former life.

ชาติหน้า (*Paraloka, punabbhava*) rebirth; re-existence; future life.

ชินะ (*Jina*) **1.** the conqueror; the victor; the Buddha. **2.** Jain; Jaina.

ชินบุตร, ชินโรส (*Jinaputta, Jinorasa*) a disciple

of the Buddha.

ชีวหา (*Jivhā*) the tongue.

ชีวหาทวาร (*Jivhādvāra*) tongue-door; tongue-avenue.

ชีวหาวิญญาน (*Jivhāviññāṇa*) tongue-consciousness.

ชี (*Muḍḍakaupāsikā**) a shaven-headed female devotee who wears white robes and observes five or eight precepts; white-robed female lay follower.

ชีวิต (*Jīvita*) life; vitality.

ชีวิตินทรีย์ (*Jīvitindriya*) vitality; life-principle; psychic life; the faculty of life.

ชุกชี (*Mahāpaṭimā-paṭiṭṭhāna*) base (for the principal Buddha image); pedestal.

เชิงตะกอน ดู จิตกาธาน.

เชิงเทียน (*Sitthadīpādhāra**) candlestick.

เชิงบาตร (*Pattādhāra*) bowl-support; bowl-stand.

ณ

ฌาน (*Jhāna*) meditation; absorption; a state of serene contemplation attained by meditation; (*mis.*) trance; ecstasy.

ฌาปนกิจ (*Jhāpanakicca*) cremation.

ฌาปนสถาน (*Jhāpanaṭṭhāna*) crematorium.

ญ

ญัตติ, ญติ (*Ñatti*) a motion.

ญาณ (*Ñāṇa*) knowledge; real knowledge; wisdom; insight.

ญาณทัสสะ (*Ñāṇadassana*) knowing and seeing; perfect knowledge; all-comprising knowledge; a vision of truth; insight; vision through wisdom.

ญาณทัสสนวิสุทธิ (*Ñāṇadassana-visuddhi*) purity of knowledge and vision; purity of vision regarding intuitive wisdom; purification by knowledge and vision.

ญาติ (*Ñāti*) a kinsman; relative.

ญาติพลี (*Ñātibali*) offering to kinsfolk; the helping of one's relatives.

ญาติสังกะ (*Ñāṭisaṅgha*) good treatment towards kinsmen; the helping of one's relatives.

ญาติสาโลหิต (*Ñāṭisālohita*) relations and blood relations.

ญายะ, ญายธรรม (*Ñāya*) right path; right method; the Noble Path; truth; Nibbāna.

ญะยธรรม, ไญยธรรม (*Ñeyyadhamma*) anything that should be learnt or understood; the knowable.

ฎ

ฎีกา (*Ṭīkā*) **1.** a sub-commentary. **2.** (*T.*) a letter of invitation or invitation card to a monk. **3.**

(*T.*) written request for donation. **4.** (*T.*) petition; appeal.

ฐ

ฐาน (*Thāna**) pedestal (as of a Buddha image).

ฐานานุกรม (*Thānānukkama**) the ecclesiastical order of retinue; assistants or staff members; entourage.

ฐานานุศักดิ์ (*Thānānusatti*) the authority based on one's rank or dignity.

ฐิติ (*Ṭhiti, Ṭhīti*) duration; static moment; the moment of standing.

ณ

ณเฑาะว์ ๑ สามณเฑาะว์.

ด

ดวงตาเห็นธรรม ๑ ธรรมจักขุ.

ดาบส (*Tāpasa*) a hermit; ascetic.

ดาวดึงส์ (*Tāvatisā*) the realm (or heaven) of the Thirty-three Gods; name of the second heavenly abode, of which Sakka is the king.

ติรัจฉาน, กำเนิด ๑ ติรัจฉานโยนิ.

ดุสิต (*Tusitā*) the realm of delight; the delightful

realm; the heaven of the satisfied gods; name of the fourth heavenly abode, of which Santusita is the king.

เด็กวัด (*Ārāmika; Ārāmika-kumāra; Daharārāmika; Kappiyakāraka*) temple boy. ๑ จิษะยวัตร.

เดียรฉิย (*Titthiya*) an adherent of another religion; heretical teacher.

ด

ตบฏจกัมมัญฐาน (*Tacapañcaka-kammaṭṭhāna*) the "skin pentad" of meditation subjects; the subject for meditation comprising the five constituents ending with the skin (the four others being hair, body hair, nails and teeth); มูลกรรมฐาน ก็เรียก.

ตติยฌาน (*Tatiyajjhāna*) the third Jhāna; the third absorption.

தாகต (*Tathāgata*) 1. the Accomplished One; the Thus-come; the Thus-gone; the Truth-winner; an epithet of the Buddha. 2. an Arahant. 3. a being.

ตาทนุชาน (*Tadaṅgapahāna*) abandoning by substitution of opposites.

ตาทนุชิตติ (*Tadaṅgavimutti*) deliverance by substitution of opposites.

ตบะ (*Tapa*) 1. religious austerity; penance. 2. exertion; mental devotion; ascetic practice.

ตรัสรู้ (*Bodhi*) Enlightenment. v. to be enlightened; attain enlightenment.

ตราตั้ง (*Adhikārapaṭṭa**) certificate of appointment; credentials; eccl. warrant. เทียบ/สัญญาบัตร.

ดลกบาตร ๑ ดลกบาตร.

ตักบาตร (*Piṇḍadāna*) v. to offer food to the monks on their almsround.

ตัจฉนียกรรม (*Tajjanīyakamma*) the formal act of censure.

ตัณหา (*Taṇhā*) craving; desire; thirst.

ตัตถมชฌัตตตา (*Tatramajjhataṭṭā*) equanimity; equipoise; mental balance.

ตัสสปปิยสิกา (*Tassapāpiyasikā*) inflicting a penalty on one who is at fault; decision for specific depravity.

ตาลปัตร (*Tālapatta*) a palm leaf. (T.) a fan made of palm-leaves, with a long handle, used by a monk in ceremonies; ceremonial fan. ๑ พัดยศ.

ตำนาน (*Varṇsa*) tradition; chronicle.

ติณวัตรการวินัย (*Tiṇavattārahavinaya*) procedure for covering over (as) with grass, (a reconciliation of both parties without need for clearing up the rights and wrongs).

ติรัจฉานกถา (*Tiracchānakathā*) a variety of worldly talk; childish talk; aimless talk.

ติรัจฉานโยนิ (*Tiracchānayoni*) the animal kingdom; the realm of the brute creation.

ติรัจฉานวิชา (*Tiracchānavijjā*) a low art; pseudo-sciences; any study tending to be an obstacle on the way to Nibbāna.

ติสรณคณุปสัมปทา (*Tisaraṇagamanūpasampadā*) ordination by taking the Threefold Refuge.

เตโชกสิณ (*Tejokasiṇa*) fire-contemplation; fire as a meditational device.

เตโชธาตุ (*Tejodhātu*) fire-element; the element of heat; heat.

เตวาจิก (*Tevācika*) *lit.* pronouncing three words or three times; especially one who pronounces the threefold formula of refuge, the first being Yasa's father.

โต๊ะหมู่บูชา (*Pūjanapīṭha**) a set of altar tables.

ไตรจีวร (*Ticīvara*) the three robes of a Bhikkhu, consisting of the under, the upper and the outer robes; Triple Robe.

ไตรทวาร (*Tidvāra*) the three doors or avenues of action: body, speech, and mind.

ไตรปิฎก (*Tepiṭaka*) *lit.* the Three Baskets; the Tipiṭaka; the three divisions of the Buddhist Canon, viz., Vinaya, Sutta and Abhidhamma, generally known as the Pali Canon.

ไตรเพท (*Tiveda*) *lit.* the three knowledges; the three Vedas; the three divisions of the Brahmanic canon of authorized religious teaching and practice, viz., Irubbedā,

Yajubbedā and Sāmaveda, to which the fourth, Athabbana, was added later.

ไตรภพ, ไตรภูมิ (*Tibhava, Tebhūmi*) the Three Spheres, viz., the Sense Sphere, the Form Sphere and the Formless Sphere; three realms; three worlds; three planes of existence.

ไตรมาส (*Temāsa*) three months, especially those of the rainy season.

ไตรรัตน์ (*Ratanattaya*) the Three Jewels; the Three Gems; Triple Gem. ดูรัตนตรัย.

ไตรลักษณ์ (*Tilakkhaṇa*) the Three Characteristics; the Three Signs of Being; also called the Common Characteristics. ดูสามัญลักษณะ.

ไตรโลก (*Tiloka*) the three worlds. ดูไตรภพ.

ไตรสรณะ (*Tisaraṇa*) the Threefold Refuge; Three Refuges; Triple Guide.

ไตรสรณคณ (*Tisaraṇagamana*) taking the Threefold Refuge; going to the Buddha, the Dhamma, and the Sangha for refuge.

ไตรสิกขา (*Sikkhāttaya*) the Threefold Learning; the Threefold Training; the Three Studies: morality, concentration and wisdom, (preferably, training in higher morality, in higher mentality, and in higher wisdom).

ถ

ถลกบาตร (*Pattathavikā*) the bag with a sling, used for carrying an alms-bowl in; bowl-case; bowl-bag.

ถวาย (*Deti*) *v.* to offer, give or present (to a monk or a prince).

ถวายพระเพลิง (*Sarīrajjhāpana*) the cremation ceremony.

ถัมกะ (*Thambha*) obstinacy; immobility; hardness; obduracy.

ถาน (*Vaccakuṭi*) the water closet; toilet (for monks); privy.

ถีนะ (*Thīna*) sloth; unwieldiness; impliability; morbid state of mind.

ถีนมิตะ (*Thīnamiddha*) sloth and torpor; sloth and drowsiness; torpor and languor; stolidity and drowsiness.

ถุลลัจจัย (*Thullaccaya*) a grave offence; Serious Transgression.

อุปารหบุคคล (*Thūpārahapuggala*) persons worthy of a tope; those whose relics should be enshrined.

เถน (*Thena*) a thief; (*T.*) unbecoming religious; shameless monk.

เถยจิต (*Theyyacitta*) intention to steal.

เถยเจตนา (*Theyyacetanā*) intention to steal.

เถยสังวาส (*Theyyasaṁvāsa*) living clandestinely

with the monks; disguising oneself as a monk; communion by theft.

เถระ (*Thera*) an elder; a senior member of the Order; a senior monk (of at least ten years' standing).

เถรคาถา (*Theragāthā*) "Psalms of the Brethren"; "Verses of the Elders"; name of the eighth division of the Khuddaka Nikāya.

เถรวาท (*Theravāda*) the Doctrine of the Elders;

Teaching of the Elders; the Southern School of Buddhism.

เถรานุเถระ (*Therānuthera*) senior monks in general.

เถรี (*Therī*) a woman elder; senior nun.

เถรีคาถา (*Therīgāthā*) "Psalms of the Sisters"; "Verses of the Women Elders"; name of the ninth division of the Khuddaka Nikāya.

ท

ทธี (*Dadhi*) curd; sour milk.

ทมะ (*Dama*) self-command; self-control; taming; subjugation; training; mastery; adjustment.

ทวาร (*Dvāra*) **1.** door; avenue. **2.** a sense-door; sense-avenue. **3.** door of action.

ทศชาติ (*Dasajāti*) the ten longest birth-stories of the Buddha, regarded as the most important.

ทศบารมี (*Dasapārami*) the ten perfections; the ten principal virtues practised by a Bodhisatta.

ทศพร (*Dasavara*) the ten blessings; ten boons.

ทศพล (*Dasabala*) **1.** the Ten Powers of the Buddha. **2.** one who is endowed with ten supernormal powers, i.e. the Buddha.

ทศพลญาณ (*Dasabalañāṇa*) the ten supreme intellectual powers of the Buddha.

ทศพิธราชธรรม (*Dasarājadhamma*) the tenfold code of the king; the tenfold virtue or duty of the king; the ten royal virtues; virtues of a ruler.

ทองคำเปลว (*Suvaṇṇapatta*) (*T.*) gold leaf.

ทอดกฐิน ดู กฐิน.

ทอดผ้า [บังสุกุล] (*Paṃsukūlacāvaranikkhipana*) (*T.*) v. to lay a robe (as an offering to a monk at a funeral or memorial ceremony); lay down a funeral robe.

ทอดผ้าป่า ดู ผ้าป่า.

ทักษิณา, ทักขิณา (*Dakkhiṇā*) a gift; donation; dedicatory gift; an intercessional expiatory offering; donation given to a holy person with reference to unhappy beings in the Peta existence, intended for the alleviation of

their sufferings.

ทักษิณาวฏ (*Dakkhiṇāvatta*) winding to the right; clockwise.

ทักษิโณทก (*Dakkhiṇodaka*) water of dedication; consecrated water.

ทักษิโณยบุคคล, ทักขิณียบุคคล (*Dakkhiṇeyya-puggala*) an individual deserving a donation; one worthy of a donation.

ทักษิณนิกาย (*Dakkhiṇanikāya*) the Southern School of Buddhism, i.e. the Theravāda.

ทักษิณานุประทาน (*Dakkhiṇānuppādāna**) offering made to a monk or monks on behalf of the dead.

ทัณฑกรรม (*Daṇḍakamma*) punishment; penalty.

ทัศนะ, ทรรตนะ, ทัสสนะ (*Dassana*) **1.** seeing; sight; intuition. **2.** view; opinion; theory.

ทัพพีกรรม (*Daḥhikamma*) making firm; strengthening by repeating, as reordination.

ทฐธาดู (*Dāṭṭhadātu*) the tooth relic (of the Buddha).

ทาน (*Dāna*) giving; gift; alms-giving; charity; generosity; benevolence; liberality; a gift; donation; alms; benefaction.

ทานบดี (*Dānapati*) **1.** lord of alms; master in liberality. **2.** one in charge of alms-giving; chief donor.

ทานมัย (*Dānamaya*) (merit) gained through, or connected with, alms-giving; the way of making merit, consisting in alms-giving or charity.

ทายก (*Dāyaka*) almsgiver; donor; benefactor;

the lay supporter of Bhikkhus; lay giver; lay supporter.

ทายิกา (*Dāyikā*) a female donor.

ทำนองสวด (*Vatta, Bhāṇassara**) mode of chanting.

ทำบุญ (*Puññakaraṇa*) merit-making; performing meritorious action. *v.* to make merit; do merit; do good; perform meritorious action.

ทำบุญขึ้นบ้านใหม่ (*Gehapaṭhamaparibhoga-maṅgala**, *Gehappavesana-maṅgala**) house-warming ceremony.

ทำบุญบ้าน (*Gehamaṅgala**) house-blessing ceremony.

ทำวัตรค่ำ, ทำวัตรเย็น (*Sāyaṇha-sajjhāya**, *Sāyabhāṇa**) evening chanting.

ทำวัตรเช้า (*Pubbaṇha-sajjhāya**, *Pāta-bhāṇa**) morning chanting.

ทิฏฐธรรม (*Diṭṭhadhamma*) the visible order of things; present condition; this world; the present life; temporality.

ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม (*Diṭṭhadhammavedaniyakamma*) immediately effective kamma; kamma ripening during the life-time.

ทิฏฐธัมมิกัตถะ (*Diṭṭhadhammikattha*) gain for this life; present benefit; temporal welfare; sources of happiness in the present life.

ทิฏฐาวิกัมม (*Diṭṭhāvikamma*) an open statement of one's view; explanation of views; view clarification.

ทิฏฐิ, ทิฐิ (*Diṭṭhi*) **1.** a theory; view; belief; opinion; speculation; dogma. **2.** misbelief; erroneous opinion; false theory.

ทิฏฐิวิสุทธิ (*Diṭṭhivisuddhi*) purity of understanding; purification of view.

ทิฏฐิสามัญญตา (*Diṭṭhi-sāmaññatā*) equality in view; unity in view.

ทิฏฐุชกรรม (*Diṭṭhujukamma*) straightening of one's own views.

ทิฏฐุปาทาน (*Diṭṭhupādāna*) clinging to erroneous opinions; attachment to views.

ทิพพจักขุ (*Dibbacakkhu*) divine eye; heavenly eye; clairvoyance.

ทิพโสตตะ (*Dibbasota*) divine ear; heavenly ear; clairaudience.

ทิพย์ (*Dibba*) divine; heavenly; celestial.

ทีฆนิกาย (*Dīghanikāya*) the Collection of Long Discourses; Dialogues of the Buddha; name of the first main division of the Sutta Piṭaka.

ทีกัลปนา (*Kappanāvattthu**) monastic revenue estate.

ที่ธรณีสงฆ์ (*Saṅghikavatthu*) monastery estate.

ที่วัด (*Ārāmaavatthu, Vihāraavatthu*) monastery compound.

ที่สุด ดู อันตา.

ทุกกฏ (*Dukkaṭa*) an offence of wrongdoing.

ทุกข์ (*Dukkha*) **1.** suffering; misery; woe; pain; ill; sorrow; trouble; discomfort; unsatisfactoriness; problematic situation; stress; conflict. *adj.* unsatisfactory; miserable; painful; subject to suffering; ill; causing pain. **2.** physical or bodily pain; difficulty; unease; ill-being.

ทุกข์ตา (*Dukkhatā*) the state of being subject to suffering; painfulness; stress; conflict.

ทุกข์นิโรธอริยสัจ (*Dukkhanirodha Ariyasacca*) the Noble Truth of the Cessation of Suffering; the Noble Truth of the Extinction of Suffering.

ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ (*Dukkhanirodhagāminīpaṭipadā Ariyasacca*) the Noble Truth of the Path that leads to the Cessation (or, the Extinction) of Suffering.

ทุกข์เวทนา (*Dukkhaveḍanā*) painful feeling.

ทุกข์สมุทัยอริยสัจ (*Dukkhasamudaya Ariyasacca*) the Noble Truth of the Cause (or, the Origin) of Suffering; the Noble Truth of the Condition of the Arising of Suffering.

ทุกข์อริยสัจ (*Dukkha Ariyasacca*) the Noble Truth of Suffering.

ทุกรกิริยา (*Dukkarakiriya*) the practice of austerities; self-mortification.

ทุคติ (*Duggati*) (the 3 or 4) States of Unhappiness; woeful courses of existence; evil states; woeful existences.

ทุจริต (*Duccarita*) bad conduct; wrong action.

ทุติยฌาน (*Dutiyajjhāna*) the second Jhāna; the second absorption.

ทุพภาษิต (*Dubbhāsita*) an offence of wrong speech.

ทศิล (*Dussīla*) of bad conduct; void of morality; immoral.

เทพ (*Deva*) *lit.* a shining one; god; deity; divine being.

เทวดา (*Devatā*) a celestial or heavenly being; deity.

เทวดานุสติ (*Devatānussati*) recollection of heavenly beings; reflection on deifying virtues as found in oneself.

เทวดาพล (*Devatābali*) an offering to the deity.

เทวทูต (*Devadūta*) *lit.* gods' messenger; divine messenger; a symbolic name for those things which remind man of his future and rouse him to earnest striving.

เทวธรรม (*Devadhamma*) divine virtue; the virtues that make divine, i.e. moral shame and dread.

เทวรูป (*Devarūpa**) an image of a deity; idol.

เทวโลก (*Devaloka*) world of gods; heaven; celestial realm.

เทววาจิก (*Dvevācika*) *lit.* pronouncing two words or two times; especially those who pronounce the words, taking only two refuges, viz., the Buddha and the Dhamma, Tapussa and Bhallika being the first ones.

เทศกาล (*Desakāla*) a season for merit-making and

local festivals.

เทศน์มหาชาติ (*Mahājātakadesanā**) (T.) "Great-Birth Sermon"; a sermon on the great birth story of the Bodhisatta Vessantara.

เทศนา (*Desanā*) preaching; discourse; sermon; instruction. *v.* to preach; expound the Doctrine; give a sermon.

เทียน (*Sitthadīpa*) a candle.

เทียนพรรษา (*Vassadīpa, Vassikapadīpa*) candle for the rains; Lenten candle.

โถมัน (*Domanassa*) a painful mental feeling; (mental) displeasure; sad-mindedness; grief.

โทษ (*Dosa, Vajja, Ādinava*) fault; blemish; defect; corruption; depravity; disadvantage.

โทษะ (*Dosa*) hatred; anger; ill-will; aversion.

โทษจริต (*Dosacarita*) the hateful; one of hating temperament; a quick-tempered person.

โทษาคติ (*Dosāgati*) wrong way of behaviour consisting in hatred; prejudice caused by hatred.

ไทยทาน (*Deyyadāna*) a gift fit to be given; gift; donation.

ไทยธรรม (*Deyyadhamma*) that which has the quality of being given; gift; offerings (to monks).

ธ

ธมกรก (*Dhammakaraka*) a filter; water-strainer.

ธณีสงฆ์ ๑ ที่ธรณีสงฆ์.

ธรรม (*Dhamma*) **1.** the Dharma; the Dhamma; the Doctrine; the Teachings (of the Buddha). **2.** the Law; nature. **3.** the Truth; Ultimate Reality. **4.** the Supramundane, especially nibbāna. **5.** quality; righteousness; virtue; morality; good conduct; right behaviour. **6.** tradition; practice; principle; norm; rule; duty. **7.** justice; impartiality. **8.** thing; phenomenon. **9.** a cognizable object; mind-object; idea. **10.** mental state; mental factor; mental activities. **11.** condition; cause; causal antecedent.

ธรรมกถา (*Dhammakathā*) ethical discussion;

religious talk; talk on the Dhamma; Dhamma-lecture.

ธรรมกถึก (*Dhammakathika*) one who preaches the Doctrine; a preacher.

ธรรมขันธ์ (*Dhammakhandha*) a portion of the Dhamma; a main article of the Doctrine; a textual unit; a category of the Dhamma.

ธรรมคุณ (*Dhammaguṇa*) virtue or quality of the Dhamma.

ธรรมจริยา (*Dhammacariyā*) observance of righteousness; righteous conduct.

ธรรมจักร (*Dhammacakka*) the Wheel of the Doctrine; the Wheel of the Law; the Wheel of Truth; the Kingdom of Righteousness; the

First Sermon.

ธรรมจักขุ (*Dhammacakkhu*) the Eye of Truth; the Eye of Wisdom.

ธรรมจาริก (*Dhammacārika*) wandering Dhamma-preacher; spiritual-welfare worker.

ธรรมเจดีย์ (*Dhammacetiya*) a shrine in which sacred texts are housed; a shrine of the Doctrine; doctrinal monument.

ธรรมดา (*Dhammatā*) general rule; nature; the law of nature; cosmic law.

ธรรมทาน (*Dhammadāna*) the Gift of Truth; gift of the Dhamma.

ธรรมทูต (*Dhammadūta**) Dhamma-messenger; Buddhist field-preacher; Buddhist missionary.

ธรรมเทศนา (*Dhammadesanā*) expounding the Dhamma; preaching; exposition of the Doctrine; a sermon.

ธรรมธรา (*Dhammadhara*) “Dhamma bearer”; one versed in the Dhamma; an expert in the Dhamma.

ธรรมธาตุ (*Dhammadhātu*) 1. a mental object. 2. the cosmic law.

ธรรมนิยาม (*Dhammaniyāma*) order of the norm; law of the Dhamma; certainty or orderliness of causes and effects; general law of cause and effect.

ธรรมบท (*Dhammapada*) 1. “Way of Truth”; “An Anthology of Sayings of the Buddha”; name of the second division of the Khuddaka Nikāya. 2. a line or stanza of the Doctrine; a word of the Doctrine; talk or discourse on the Dhamma.

ธรรมบรรยาย (*Dhammapariyāya*) disquisition.

ธรรมปฏิสัมภิทา ดู ธัมมปฏิสัมภิทา.

ธรรมยุต, ธรรมยุติกนิกาย (*Dhammayuttika-nikāya**) the Dhammayutika Sect; “Law-Abiding Sect”; Smaller Sub-Order (of the Thai Monkhhood); smaller denomination. เทียบ มหานิกาย.

ธรรมวาที (*Dhammavādī*) one who speaks according to the Dhamma; speaker of the doctrine; speaker of the rightful things.

ธรรมวิจย (*Dhammavicaya*) investigation of the

Truth or the Doctrine; (*T.*) research on the Dhamma; search of Truth.

ธรรมวิชัย (*Dhammavijaya*) conquest by piety; conquest by righteousness.

ธรรมวินัย (*Dhammavinaya*) Dhamma-Vinaya; the Norm-Discipline; the Doctrine and the Discipline.

ธรรมวิภาค (*Dhammavibhāga*) classification of dhammas; enumeration of the Dhamma; Dhamma classification.

ธรรมสภา (*Dhammasabhā*) the Hall of Truth; a hall for the discussion of the Dhamma; a place for religious meeting.

ธรรมสวณะ ดู ธัมมัสสวณะ.

ธรรมสากัจฉา (*Dhammasākacchā*) discussion about the Doctrine; religious discussion.

ธรรมเสนาบดี (*Dhammasenāpati*) generalissimo of the Dhamma; Commander in Chief of the Law; an epithet of the Venerable Sāriputta.

ธรรมาธิปไตย (*Dhammādhipeyya*) regard of the Dhamma (the Law or righteousness) as being supreme; supremacy of the Dhamma; dominant influence by the Dhamma; rule of the true law; rule of righteousness.

ธรรมาธิษฐาน (*Dhammādhittāna*) exposition in terms of ideas; teaching with reference to ideas. เทียบ บุคคลาธิษฐาน.

ธรรมานุธรรมปฏิบัติ, ธัมมานุธัมมปฏิบัติ (*Dhammānudhammapaṭipatti*) practice in perfect conformity to the Dhamma.

ธรรมารมณ (*Dhammārammaṇa*) a mind-object; cognizable object; cognoscible object.

ธรรมาสน์ (*Dhammāsana*) the Dhamma-seat; a seat on which a monk sits while preaching; pulpit.

ธรรมีกถา (*Dhammīkathā*) religious talk; discussion concerning the Doctrine; Dhamma talk.

ธัมม- ดู ธรรม-.

ธัมมกามตา (*Dhammakāmatā*) the quality of one who loves the Dhamma; love of Truth.

ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร (*Dhammacakkapavattanasutta*) the discourse of setting in

motion the Wheel of the Doctrine; the Discourse of the Foundation of the Kingdom of Righteousness; the First Sermon.

สัมมเทศนามัย (*Dhammadesanāmaya*) (merit) connected with, or to be gained through, preaching; the way of making merit consisting in moral instruction.

สัมมปฏิสัมภิตา (*Dhammapaṭisambhidā*) Discrimination of the Law; analytical knowledge of the Law; discriminating knowledge of reasons, conditions or causal relations.

สัมมสังคณี (*Dhammasaṅgaṇī*) "Classification of Dhammas"; "Enumeration of Phenomena"; name of the first book of the Abhidhamma Piṭaka.

สัมมัญญตา (*Dhammaññutā*) the quality of one who knows the Law; knowing the cause or origin; knowing the principles.

สัมมปปมาณิกา (*Dhammappamāṇikā*) those who measure or judge by righteousness; those whose faith depends on the Dhamma or on righteous behaviour.

สัมมัสสวณะ (*Dhammassavana*) hearing the Dhamma; hearing the preaching of the Dhamma; hearing a sermon; listening to the good teaching.

สัมมัสสวณมัย (*Dhammassavanamaya*) (merit) connected with, or to be gained through, hearing a sermon; the way of making merit consisting in listening to the Dhamma.

สัมมานุปัตสนา (*Dhammānupassanā*) the

Contemplation of Mind-object; contemplation of phenomena; mindfulness as regards the Dhamma.

สัมมานุสสติ (*Dhammānussati*) recollection of the Doctrine; reflection on the virtues of the Dhamma.

สัมมาภิสัมมัย (*Dhammābhisamaya*) understanding of the Truth; conversion to the Dhamma; enlightenment.

ธาตุ (*Dhātu*) **1.** an element; natural condition; that which carries its own characteristic mark. **2.** a relic, especially that of the Buddha or an Arahant.

ธาตุกถา (*Dhātukathā*) "Discussion with reference to the Elements"; name of the third book of the Abhidhamma Piṭaka.

ธาตุกรรมฐาน ดู จตุธาตุววัตถาน.

ธาตุเจดีย์ (*Dhātu cetiya*) a shrine over the Buddha's relic; dagoba.

ธาตุมนสิการ ดู จตุธาตุววัตถาน.

ธาตุววัตถาน ดู จตุธาตุววัตถาน.

ธิตี (*Dhiti*) energy; courage; steadfastness; firm character; resolution; wisdom.

ธุดงค์ (*Dhutaṅga, Dhūtaṅga*) (the thirteen) Austere Practices; constituents of ascetic practice to remove defilements.

ธูระ (*Dhura*) burden; load; duty; charge; office; responsibility.

ธูป (*Dhūpa*) an incense-stick; joss-stick.

น

นมัสการ (*Namakkāra*) salutation; the act of paying homage; homage; veneration; (T.) salutation with joined palms.

นรก (*Naraka, Niraya*) abyss; hell; purgatory. ดู นิรยะ.

นวกภิกขุ (*Navakabhikkhu*) a neophyte; newly ordained monk (of less than 5 years' standing).

นวกกรรม (*Navakamma*) building new; construction; making repairs.

นวนิต, นวนิตะ ดู เนยข้น

นักษัตถุภัส (*Nakkhattakīḷana*) the celebration of a festival; festivity.

นักเทศก์ ดู ธรรมกถึก.

นักธรรม (*Dhammika**) one learned in the Doctrine; Doctrine-knower; one who has passed the examination of any of the three grades of Dhamma-study; eccl. graduate of Dhamma studies; Dhamma graduate; Dhamma scholar.

นักบวช (*Pabbajita*) a religious; priest; monk.

นักพรต (*Yati, Vatavantu*) one who takes up a religious practice or observes a religious vow; ascetic; recluse; hermit.

นักสวด (*Dhammagāyaka**) a chanter.

นั่งขัดสมาธิ ดูขัดสมาธิ.

นั่งคุกเข่า ดูคุกเข่า.

นั่งพับเพียบ ดูพับเพียบ.

นัจจตีตวาทิตวิสูกทัสสนะ (*Naccagītavāditavisūka-dassana*) dancing, singing, music, and unseemly shows (or stage plays).

นัตถิกทิกฏฐิ (*Natthikaditṭhi*) lit. the theory of nothingness; nihilism; nihilistic view.
นัตถิกวาท ก็ว่า.

นาค (*Nāga*) **1.** a serpentlike water-god. **2.** (*T.*) an applicant (or candidate) for ordination; ordinand.

นาม (*Nāma*) mind; name; mental factors; mentality.

นามรูป (*Nāmarūpa*) Mind and Matter; name and form; mind and body; mentality and corporeality.

นาสนะ, นาสนา (*Nāsana, ~nā*) causing to perish; expulsion.

น้ำมรด (*Parittodaka**) consecrated water; blessing water; lustral water; holy water.

นิกเขปบท (*Nikkhepapaṭṭa*) a verse or words of summary; thesis; verse or passage set up for detailed treatment in a discourse; a saying quoted for discoursing; discourse-opening verse.

นิกาย (*Nikāya*) **1.** a collection; group; any of the five main divisions of the Sutta Piṭaka. **2.** a sect; school; denomination.

นิครนถ์ (*Nigaṇṭha*) lit. one who is freed from all ties; a member of the Jain Order; ascetic in Jainism.

นิคกรรม (*Niggahakamma*) suppression; punishment; censure; reproach; rebuke; chastisement of a perverse monk.

นิจศีล (*Niccasilā*) regular precepts; uninterrupted observance of virtue; the good conduct to be observed uninterruptedly, i.e.

the Five Precepts.

นิตยภัต (*Niccabhatta*) a continuous food-supply; monthly food allowance.

นิตเทส (*Niddesa*) **1.** "Expositions"; name of the eleventh division of the Khuddaka Nikāya. **2.** description; analytic explanation.

นิตาน (*Nidāna*) **1.** source; cause; origin; reference. **2.** (*T.*) a story.

นินทา (*Nindā*) blame; reproach; fault-finding; calumny. v. to blame; calumniate; speak ill of a person.

นิพพาน (*Nibbāna*) Nirvāṇa; Nibbāna; the extinction of the fires of greed, of hatred and of ignorance; the Unconditioned; the supreme goal of Buddhism; the Summum Bonum of Buddhism; the Final Goal; the extinction of all defilements and suffering.

นิพพิทา (*Nibbidā*) dispassion; disinterest; disenchantment.

นิมนต์, การ (*Nimantana*) invitation (for a monk). v. to invite (a monk).

นิมมานรดี (*Nimmānarati*) the realm of the gods who rejoice in (their own) creations; name of the fifth heavenly abode of which Sunimmita is the king.

นิมิต, นิมิตต์ (*Nimitta*) sign; omen; mark; portent; cause; mental image; mental reflex; boundary marker.

นียสกรรม (*Niyasakamma, Niyassa~*) the formal act of subordination; giving guidance; causing (a monk) to live (again) in dependence.

นียาม (*Niyāma*) certainty; fixed method; regular order; the state of certainty; the five orders of processes which operate in the physical and mental realms; natural and regular orders governing all things; natural law.

นिरยะ (*Niraya*) hell; woeful state.

นiruttipiṭṭisambhidā (*Niruttipiṭṭisambhidā*) the Discrimination of Language; knowledge of dialects or philological analysis; analytical knowledge of the language (with regard to the true meaning and the Law).

นโรธ (*Nirodha*) the Cessation or Extinction of

Suffering; cessation; extinction.

นิวรรณ์ (*Nivaraṇa*) (the five) hindrances; obstacles.

นิวาต (*Nivāta*) humbleness; humility; lowliness; gentleness.

นิสสยกรรม ดู นิสสกรรม.

นิสสรณวิมุตติ (*Nissaraṇavimutti*) deliverance by escaping from defilements; freedom by deliverance; Nibbāna.

นิสสัคคียปาจิตติย (*Nissaggiyapācittiya*) an offence entailing expiation with forfeiture.

นิสสัย (*Nissaya*) that on which anything depends; foundation; help; resource; support; protection; guidance; tutelage; dependence.

นิสัย (*Nissaya*) 1. ดู นิสสัย 2. habit.

นิสัยมุตก (*Nissayamuttaka*) lit. released from dependence, or independent of protection; a legally independent monk; a monk who has

completed five years of living in dependence on the preceptor.

เนกขัมมะ (*Nekkhamma*) renunciation; giving up the world; escape from sensuality; absence of greed; independence of sensual desire and pleasures; self-denial; self-abnegation.

เนกขัมมวิตก (*Nekkhammavitakka*) thought of renunciation; thought free from selfish desire.

เนยขັນ (*Navanīta*) fresh butter; (according to some, ghee).

เนยยะ (*Neyya*) one who is to be led or instructed; one requiring guidance; a trainable or teachable person.

เนยใส (*Sappi*) ghee; clarified butter.

เนวสัณญานาสัณญายตนะ (*Nevasaññānāsaññāyatana*) the Realm of neither Perception nor Non-perception; the fourth immaterial sphere.

บ

บรมธาตุ, พระ (*Dhātu*) the Buddha's relics.

บรรพชา (*Pabbajjā*) 1. leaving the world; going forth; adopting the ascetic life; ordination. 2. the lower ordination; ordination of a novice; admission to novicehood; Initiation.

บรรพชิต (*Pabbajita*) an ascetic; recluse; monk; the ordained; religious; renunciate; monastic.

บรรลู่ (*Pāpuṇāti*; *Sacchikaroti*; *Abhisameti*) to attain; realize; reach; achieve; experience for oneself.

บริกรรม (*Parikamma*) 1. arrangement; preparation; preliminary action. 2. (T.) repetition; pronouncing incantations; recitation (or to recite) for the purpose of making sacred.

บริขาร (*Parikkhāra*) requisite; (the eight) requisites of a Buddhist monk: the three robes, the bowl, a razor, a needle, the girdle and a water-strainer; accessory; equipment.

บริจาค (*Pariccāga*) donation; charity; sacrifice. v. to donate; give; give up.

บริภคเจตีย์ (*Paribhogacetiya*) a tree, shrine, dwelling, bed, etc. used by the Buddha and

consequently remindful of him and sacred; the monument of the Buddha's utility; shrine by use (or by association).

บริวาร (*Parivāra*) 1. retinue; suite; pomp; followers; following. 2. accessories.

บริเวณวัด (*Āvāsapariveṇa*) the compound of a monastery; the Wat compound.

บริษัท (*Parisā*) surrounding people; an assembly; company: association; the four assemblies of the Buddhist devouts: the assemblies of monks, nuns, male and female lay devotees.

บวช, การ (*Pabbajjā, upasampadā*) giving up the world; adopting the ascetic life; ordination. v. to go forth; give up or renounce the world; become an ascetic, a Bhikkhu or a novice; be ordained; join or enter the Order.

บังสุกุล (*Paṃsukūla*) lit. soiled or loathesome as dirt; like a dust heap; discarded; disposed of; unwanted. 1. rags from a dust heap; a robe made of rags taken from dust-bins; discarded cloth; rag-robe. 2. (T.) a yellow robe dedicated to

a deceased person. *v.* to take such robes after contemplating on the impermanence of compounded things; meditate and take a funeral (or memorial) robe.

บัณฑิต (*Paṇḍaka*) a eunuch.

บัณฑิต (*Paṇḍava*) a small drum.

บัลลังก์ (*Pallaṅka*) a couch; throne; crossed-legged sitting.

บาตร (*Patta*) a bowl; alms-bowl.

บาป (*Pāpa*) evil; wrong action; demerit; (*mis.*) sin. *adj.* evil; bad; wicked; demeritorious; (*mis.*) sinful.

บารมี (*Pāramī*) (the ten) Perfections; stages of spiritual perfection achieved by a Bodhisatta on his path to Buddhahood (or by those who are determined to become Pacceka-buddhas or Arahant disciples of a Buddha).

บาลี (*Pāli*) **1.** Pāli language; the language adopted by the Theravādins as the language in which to preserve the memorized teachings of the Buddha. **2.** Tipiṭaka; the text of the Pali Canon; the Buddha's teachings as contained in the Tipiṭaka.

บำเพ็ญ (*Pūreti, Bhāveti*) *v.* to fulfil; cultivate; develop; practise.

บิณฑบาต (*Piṇḍapāta*) food received in the alms-bowl (of a Bhikkhu); alms-gathering; almsfood. *v.* to go for alms; go for collecting alms; go for alms-gathering; go on an almsround; receive food-offerings.

บุคคลาธิฐาน (*Puggalādhittāna*) exposition in terms of persons; teaching with reference to persons; teaching by means of personification. *เทียบ* ธรรมาธิฐาน.

บุญ (*Puñña*) merit; meritorious action; virtue; righteousness; moral acts; good works. *adj.* meritorious; good.

บุญกิริยาวัตถุ (*Puñṇakiriyāvatthu*) (the three or ten) items of meritorious action; way of making merit.

บุญชน *ดู* บุญ.

บุพการี (*Pubbakaraṇa*) preliminary works.

บุพกรรม (*Pubbakamma*) a former deed; a deed

done in a former existence.

บุพการี (*Pubbakārī*) one who does a favour before; a previous benefactor.

บุพกิจ (*Pubbakicca*) preliminary function; preliminary duties.

บุพนิมิต (*Pubbanimitta*) a foregoing sign; prognostic; portent.

บุพเปตพลี (*Pubbapetabali*) offerings dedicated to the deceased.

บุพเพนิวาสานุสติญาณ *ดู* ปุพเพ.

บุพเพสันนิวาส (*Pubbessannivāsa*) living together in the past; previous association; cohabitation in a previous life.

บูชา (*Pūjā*) worship (external and mental); honour; veneration; homage; devotional attention; devotional offering.

เบญจขันธ์ (*Pañcakkhandha*) the Five Aggregates; the five groups of existence; the five causally conditioned elements of existence forming a being or entity, viz., corporeality, feeling, perception, mental formations and consciousness.

เบญจธรรม (*Pañcadhamma*) the five ennobling virtues.

เบญจวัคคีย์ (*Pañcavaggiya*) "belonging to the group of five"; the five Bhikkhus; the five ascetics; the five mendicants, namely, Aññā-kondañña, Vappa, Bhaddiya, Mahānāma, and Assaji.

เบญจศีล (*Pañcasīla*) the Five Precepts; the Five Rules of Morality; the Five Training Rules.

เบญจางคประดิษฐ์ (*Pañcappatitthitena vandana*) five-point prostration; the method of veneration or obeisance by prostrating oneself or kneeling and touching the ground with five parts of the body, viz., the knees, elbows and forehead.

โอสถ (*Uposathagga, Uposathāgāra*) the uposatha hall; a chapter house; a hall or building in a monastery in which ecclesiastical acts or ceremonies are performed; consecrated assembly hall; (*mis.*) church; temple.

ใบสีมา (*Sīmānimit्तūparisilāpaṭṭa*) boundary-marking slab (usually made of stone and

erected over a buried boundary-marking stone to show its place). ดูถูกนิมิต.

ป

ปกรณ์ (*Pakaraṇa*) a literary work; book; canonical text; scripture.

ปฏิกูลสัณญญา (*Paṭikūlasaññā*) consciousness of impurity; perception of loathsomeness.

ปฏิกาค (*Paṭiggāhaka*) a recipient; one who receives.

ปฏิกะ (*Paṭigha*) repulsion; irritation; anger; ill-will; grudge.

ปฏิจจสมุปบาท (*Paṭiccasamuppāda*) the Dependent Origination; the Law of Causation; the Chain of Causation; the Law of Dependent Arising; the Chain of Phenomenal Cause and Effect; the Conditional Arising and Cessation of All Phenomena; (the twelve links of) conditioned co-production.

ปฏินุญาตकरणะ (*Paṭiññātakaraṇa*) doing according to what is admitted; proceeding on the acknowledgement (by the accused monk).

ปฏิบัติ (*Paṭipatti*) the practice.

ปฏิบัติปา (*Paṭipadā*) path; way; method; mode of progress; means of reaching a goal; practice; line of conduct.

ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ (*Paṭipadāñāṇa-dassanavisuddhi*) purity of knowledge and vision of progress.

ปฏิบัติสัทธาวิมุตติ (*Paṭipassaddhivimutti*) deliverance by tranquillization.

ปฏิภาณนิมิตต์ (*Paṭibhāganimitta*) conceptualized image; counterpart sign; counter image.

ปฏิภาณ (*Paṭibhāṇa*) perspicuity; sagacity; shrewdness; ready wit.

ปฏิภาณปฏิสัมภิตา (*Paṭibhāṇa-paṭisambhidā*) the Discrimination of Sagacity.

ปฏิมา (*Paṭimā*) an image; figure.

ปฏิรูปเทสวาสะ (*Paṭirūpadesavāsa*) living in a suitable region; residing in a suitable locality; dwelling in a favourable place.

ปฏิโลม (*Paṭiloma*) reverse; opposite; contrary;

backward; in reverse order.

ปฏิเวธ (*Paṭivedha*) penetration; realization; comprehension; attainment; insight; knowledge.

ปฏิสนธิ (*Paṭisandhi*) relinking; rebirth; reunion; conception.

ปฏิสนธิขณะ (*Paṭisandhikkhaṇa*) relinking moment; the initial thought-moment of life; the initial thought-process.

ปฏิสนธิวิญญาน (*Paṭisandhivijñāṇa*) rebirth-consciousness; relinking consciousness.

ปฏิสวะ (*Paṭissava*) promise; assent.

ปฏิสังขรณ์ (*Paṭisaṅkharāṇa*) restoration; reparation; repair; mending.

ปฏิสันถาร (*Paṭisanthāra*) friendly welcome; kind reception; hospitality; greeting.

ปฏิสัมภิตา (*Paṭisambhidā*) (the four) Discrimination; analytic insight; Analytical Knowledge; discriminating knowledge.

ปฏิสัมภิตามรรค (*Paṭisambhidāmagga*) “the Way of Analysis”; the Way of Discriminating Knowledge”; name of the twelfth division of the Khuddaka Nikāya.

ปฏิสารณียกรรม (*Paṭisāraṇīyakamma*) formal act of reconciliation.

ปฐมฌาน (*Paṭhamajjhāna*) the first Jhāna; the first absorption.

ปฐมเทศนา (*Paṭhamadesanā*) the First Sermon; the First Discourse. ดู ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร.

ปฐมยาม (*Paṭhamayāma*) the first watch (from 6:00 to 10:00 p.m.)

ปฐมสาวก (*Paṭhamasāvaka*) the first disciple: Aññākoṇḍañña.

ปฐวีธาตุ (*Paṭhavīdhātu*) lit. the earth-element; the element of extension; solid; the substratum of matter.

ปณิธาน (*Paṇidhāna*) aspiration; determination; resolution.

ปัทมฐาน (*Padaṭṭhāna*) a proximate cause.

ปธาน (*Padhāna*) effort; exertion; striving; the Four Great Efforts.

ปปัญจะ (*Papañca*) diversification; diffuseness; multiplicity; proliferation.

ปมาทะ, ความประมาท (*Pamāda*) heedlessness; carelessness; negligence; indolence; remissness.

ปรจิตตวิธานห์ ดู เจโตปริยญาณ.

ปรทวารกรรม (*Paradārakamma*) adultery; unlawful intercourse with others' wives.

ปรนิมมิตวสวัตตี (*Paranimmitavasavattī*) the realm of gods who lord over the creation of others; name of the sixth heavenly abode of which Vasavatti is the king.

ปรมัตถ์, ปรมัตถธรรม (*Paramattha*) **1.** the highest good; the highest ideal; the highest gain; the highest benefit; the final goal; the Absolute Truth; the Ultimate Reality; Nibbāna. **2.** (the four) Ultimates; Ultimate Realities.

ปรมัตถสังขะ (*Paramatthasacca*) the absolute truth; ultimate truth.

ปรโลก (*Paraloka*) the other world; the world beyond; the world to come.

ปรวาที (*Paravādī*) the opponent (in argument or controversy.)

ประคต (*Kāyabandhana*) a girdle; waistband.

ประเคน (*Sakkaccaṃ sahatthā deti*) v. to present (something to a monk) with the hand.

ประชุมเพลิง (*Citakālimpana, Sarīrajjhāpana*) v. to light the funeral pyre.

ประทักษิณ (*Padakkhiṇā*) respectful clockwise circumambulation. v. to circumambulate; make a triple circumambulation.

ประหม่มือ ดู พนมมือ.

ประพรหม (*Abbhukkirati, Siñcati*) v. to sprinkle.

ประมาท ดู ปมาทะ.

ปรางค์ ดู พระปรางค์.

ปราโมทย์ (*Pāmojja*) delight; joy; gladness; cheerfulness.

ปริจจาคะ (*Pariccāga*) giving up; sacrifice.

ปริเฉท (*Pariccheda*) a chapter; fascicule.

ปริญญา (*Parinñā*) accurate or exact knowledge; full understanding; comprehension.

ปริญญะยธรรม (*Pariññeyyadhamma*) that which is to be known accurately; that which should be understood or comprehended, i.e. suffering (or all conditioned things).

ปริตร (*Paritta*) verses of protection or safeguard; protective chants; holy stanzas.

ปริเทวะ (*Parideva*) lamentation.

ปรินิพพาน (*Parinibbāna*) the final or complete Nibbāna; the complete extinction of all passions; the final release from the round of rebirth; the Great Decease of the Buddha; death (after the last life-span of an Arhant).

ปริพาชก (*Paribbājaka*) a wandering religious mendicant; wanderer.

ปริยัติ (*Pariyatti*) the Scriptures; study of the Scriptures; the Teachings to be studied.

ปริวาร (*Parivāra*) "Epitome of the Vinaya"; "the Accessory"; name of the last book of the Vinaya Piṭaka.

ปริวาส (*Parivāsa*) probation.

ปริสัณญูตา (*Parisaññutā*) the quality of one who knows the assembly; knowing the assembly; knowledge of groups of persons.

ปลงอาบัติ (*Āpattidesanā*) the confession of an offence. v. to confess an offence.

ปลงอายุสังขาร (*Āyusañkhāra-vossajjana*) to relinquish the vital force; the Buddha's announcement of his coming death.

ปลาสะ (*Palāsa*) rivalry; envious rivalry; domineering.

ปัลลโพร (*Palibodha*) obstruction; hindrance; obstacle; impediment; drawback.

ปวารณา (*Pavāraṇā*) **1.** invitation; giving occasion or opportunity; allowance. **2.** invitation to ask. **3.** invitation to speak; the act of inviting others to advise one or to speak of one's offences or any unbecoming behaviour; the ecclesiastical ceremony at the end of the rains retreat, in which monks invite one another to speak of any offences or unbecoming behaviour they have seen, heard or suspected to have been committed during the rains. v. to invite to ask or to speak.

ปสาทะ (*Pasāda*) confidence; satisfaction; joy; calm and clarity of mind; appreciation; faith.

ปหาตัพพธรรม (*Pahātabbaddhamma*) that which is to be eradicated or abandoned, i.e. the Cause of Suffering.

ปหานะ (*Pahāna*) giving up; abandoning; removal; eradication; overcoming.

ปหานปธาน (*Pahānapadhāna*) the effort to discard evils that have arisen; the effort to overcome unwholesome states.

ปักข์ (*Pakkha*) a fortnight; one half of the lunar month; (lunar) half-month.

ปัจจัยการ (*Paccayākāra*) “the Mode of Dependency.” ดู ปฏิจจสมุปบาท.

ปัจจัยเวกขณ (*Paccavekkhaṇa*) reflection; consideration; reviewing.

ปัจฉันทประเทศ (*Paccantadesa*) the out-skirts of a country; bordering regions.

ปัจจัย (*Paccaya*) **1.** condition; aiding condition; factor. **2.** (the four) requisites, viz., clothing, food, dwelling and medicine; necessities.

ปัจจัยสันนิสิตศีล (*Paccayasannissitasīla*) discipline as regards the four requisites; conduct in connection with the necessities of life.

ปัจจุคมน์ (*Paccuggamana*) rising to receive.

ปัจจุตถรณ์ (*Paccuddharaṇa*) to give up the use (of an old robe); remove; revoke.

ปัจจุปฏิฐาน (*Paccupatthāna*) appearance; mode of appearance; phenomenon.

ปัจเจกพุทธะ (*Pacceka Buddha*) a private Buddha; a Silent Buddha; a Buddha who has won enlightenment by himself, but does not teach others; one who gains liberation for himself alone.

ปัจฉิมพรรษา (*Pacchimikā*) the later period for keeping the rains.

ปัจฉากัต (*Pacchābhatta*) afternoon; after the mealtime of the monk.

ปัจฉาสมณะ (*Pacchāsamaṇa*) a junior monk who walks behind a senior on his rounds; accompanying monk; attendant.

ปัจฉิมชาติ (*Pacchimajāti*) the last birth.

ปัจฉิมยาม (*Pacchimayāma*) the last watch

(from 2:00 to 6:00 a.m.).

ปัจฉิมวาจา (*Pacchimavācā*) the last word; the last saying.

ปัจฉิมโอวาท (*Pacchimaovāda*) the last instruction; the last advice or exhortation.

ปัญจ- ดู เบญจ-.

ปัญจทวาร (*Pañcadvāra*) the five sense-doors: eye, ear, nose, tongue and body.

ปัญญา (*Paññā*) wisdom; knowledge; insight; discernment.

ปัญญาจักขุ (*Paññācakkhu*) the Eye of Wisdom.

ปัญญาวิมุตติ (*Paññāvimutti*) liberation through wisdom; emancipation through insight.

ปัญญาสัมปทา (*Paññāsampadā*) achievement of wisdom; the blessing of higher knowledge.

ปัญญาสิกขา ดู อธิปัญญาสิกขา.

ปัญหา (*Pañhā*) a question; inquiry; problem.

ปฏิฐาน (*Patthāna*) “the Book of Causal Relations”; name of the seventh book of the Abhidhamma Piṭaka.

ปณณัตติวัชชะ (*Paṇṇattivajja*) formulated fault; breach of the training rules; that which is blamable by the regulation. *เทียบ* โลกวัชชะ.

ปัตตานุโมทนา (*Pattānumodanā*) rejoicing in others' merit.

ปัตตานุโมทนามัย (*Pattānumodanāmaya*) (merit) connected with, or to be gained through, rejoicing in others' merit.

ปัตติทาน (*Pattidāna*) giving of merit; transference of merit; letting others share or participate in doing good.

ปัตติทานมัย (*Pattidānamaya*) (merit) connected with, or to be gained through, the giving out of one's accumulated merit; the transference of merit or letting others share in doing good as a way of making merit.

ปัพพัชชา ดู บรรพชา.

ปัพพาชนียกรรม (*Pabbājanīyakamma*) the act of banishment; exile; the punishment made to a monk deserving to be expelled.

ปัสสทธิ (*Passaddhi*) tranquillity; quietude; calmness; repose; serenity; relaxation.

ปัสสาสะ (*Passāsa*) out-breathing; exhalation.

ปาจิตติย (*Pācittiya*) **1.** “Minor Offences”; one of the books of the Vinaya; **2.** an offence entailing expiation.

ปาฏิเทสนียะ (*Pāṭidesaniya*) an offence to be confessed.

ปาฏิโมกข์, ปาติโมกข์ (*Pāṭimokkha, Pātimokkha*) “the Fundamental Precepts”; the fundamental rules of the Order; the 227 disciplinary rules binding on Bhikkhus; a collection of the fundamental precepts of the Order recited every fortnight; fortnightly recitation of the fundamental precepts; Disciplinary Code.

ปาฏิโมกข์สังวรศีล, ปาติโมกข์~ (*Pāṭimokkha-saṃvarasīla*) discipline as prescribed by the Pāṭimokkha; moral discipline as regards the Fundamental Precepts; restraint with regard to the monastic disciplinary code.

ปาฏิหาริย์ (*Pāṭihāriya*) marvel; wonder; miracle.

ปาณาตိบาต (*Pāṇātipāta*) taking life; killing.

ปาพจน์ (*Pāvacaṇa*) the fundamental text; the Scriptures; the Dhamma and the Vinaya; the Doctrine and the Discipline.

ปาโมชช ดู ปราโมทย์.

ปาราชิก (*Pārājika*) **1.** “Major Offences”; the first of the two divisions of the Suttavibhaṅga of the Vinaya. **2.** a grave offence involving expulsion from monkhood; Defeat. **3.** one who has committed the grave offence of expulsion; defeated one.

ปาริสุทธิศีล (*Pārisuddhisīla*) the four kinds of Higher Sīla; the fourfold moral purity; morality for purification; morality consisting in purity.

ปิฏก (*Piṭaka*) a basket; any of the three main divisions of the Pāli Canon. ดู ไตรปิฏก.

ปิดทอง (*Suvaṇṇālepa*) *v.* to gild; cover with gold leaf; put a gold leaf on. *adj.* gilded; covered with gold leaves.

ปัตติวิสัย, เปตติวิสัย (*Pittivisaṃsa, Pettivisaṃsa*) the plane of the departed; the world of manes; the realm of ghost-beings.

ปัตตุมต (*Pitughāta*) patricide.

ปิ่นโต (*Bhattahārikā**) food carrier; tiffin carrier.

ปิยวาจา (*Piyavācā*) pleasant speech; kindly

speech.

ปิสุณวาจา (*Pisuṇavācā*) malicious speech; slandering; tale-bearing.

ปีติ (*Pīti*) joy; rapture; delight; zest; interest.

บุคคลบัญญัติ (*Puggalapaññatti*) “Description of Individuals”; “Designation of Individuals”; name of the fourth book of the Abhidhamma Piṭaka.

บุคคลัญญตา (*Puggalaññutā*) the quality of one who knows individuals; knowing the individual; knowledge of individuals.

บุคคลาธิษฐาน ดู บุคคลาธิษฐาน.

ปจฉาวิสัชชนา (*Pucchāvissajjanā*) catechism; question and answer.

ปถุชน (*Puthujjana*) a worldly person; worldly person; ordinary man.

บุพพ- ดู บุพพ.

บุพเพกตบุญญตา (*Pubbekatapuññatā*) the state of having done meritorious actions in the past; to have done good deeds in the past; having prepared oneself with good background.

บุพเพนิวาสานุสติญาณ (*Pubbenivāsānussatiñāṇa*) Reminiscence of Past or Previous Births; the recollection of former lives; supernormal knowledge which enables one to remember the various past courses of one's own existences.

บุริมพรรษา (*Purimikā*) the earlier period for keeping the rains.

บุชนียบุคคล (*Pūjanīyapuggala*) a venerable person; person worthy of honour; one entitled to homage.

บุชนียวัตถุ (*Pūjanīyavattu**) an object of worship.

บุชนียสถาน (*Pūjanīyatthāna**) a place of worship; place of sanctity; religious place; shrine; holy or sacred place; sanctuary.

บุชา ดู บูชา.

บุรณมี (*Puṇṇamī*) the full-moon day.

เปตวัตถุ (*Petavatthu*) “Stories of the Departed”; name of the tenth division of the Khuddaka Nikāya.

เปยววัชชะ (*Peyyavajja*) *lit.* “drinkable words”; kindly speech.

เปรต (*Peta*) a departed being; ghost; ghost-

being; hungry ghost; the ghost of the departed.

เปรียญ (*Pariññā**, *Pāliññā**) one versed or learned in Pali studies; one who has passed the examination of any of the seven higher (3 to 9)

grades of Pali studies; eccl. graduate of Pali studies; Pali graduate; Pali scholar.

เปสุมวาท ดู ปิสุณวาท.

ผ

ผรณปปีติ (*Pharaṇāpīti*) rapture; diffused rapture.

ผรุสวาจา (*Pharusavācā*) harsh speech; harsh language.

ผล (*Phala*) fruit; result; consequence; effect.

ผัสสะ (*Phassa*) contact; touch; mental impression.

ผ้ากราบ (*Abhivādanacela**) cloth for placing the forehead on when bowing down; prostrating cloth.

ผาณิต (*Phāṇita*) treacle; molasses; sugar.

ผ้าป่า (*Paṃsukūla-cīvara*, *Assāmika-vattha*) "Forest Robe"; (probably, ผ้าป่าช้า) cloth discarded in the forest or on a charnel ground; discarded cloth; (T.) a robe left for the monks to take as a discarded cloth. v. (ทอดผ้าป่า) to leave a robe (together with other offerings) for the monks to take as a

discarded cloth; hold a Forest-Robe Presentation Ceremony.

ผ้าอาบ (*Udakasāṭikā*) a bathing-cloth.

ผ้าอาบน้าฝน (*Vassikasāṭikā*) cloth for the rains; rains-cloth.

ผูกสีมา (*Sīmāsammatti*) v. to establish the boundary of the Sangha communion area. n. consecration of the Assembly Hall boundary.

เผด็จ (*Nimanteti*) v. to invite (monks), especially for a collective action.

เผยแผ่ (*Pakāsana*, *Vipulakaraṇa*) propagation; dissemination; spreading.

แผ่เมตตา (*Mettāya pharaṇā*) radiation of loving-kindness. v. to wish others (or all beings) to be well and happy.

แผ่ส่วนกุศล ดู ปัตติทาน, อุทิศกุศล.

โผฏฐัพพะ (*Phoṭṭhabba*) tangible object.

ผ

ผิงลูกนิมิต (*Sīmānimittanidhāna*) ceremony of depositing boundary marking stones; burial of boundary markers.

ผาบাত্র (*Pattapidhāna*) lid or cover for an alms-bowl; alms-bowl lid.

พ

พนมมือ (*Añjaliṃ karoti*) v. to lift the joined palms as a token of reverence; put the hands together (at the chest or forehead) in salutation.

พยากรณ์ (*Vyākaraṇa*) answer; explanation; declaration; exposition; prediction.

พยาธิ (*Byādhi*) disease; sickness; ailment.

พยาบาท (*Byāpāda*) ill-will; hatred; malevolence; aversion.

พยายาม, ความ (*Vāyāma*) effort; exertion; striving; endeavour.

พร (*Vara*) boon; blessing; favour.

พรต (*Vata*) ascetic practice; religious observance.

พรมน้ำมนต์ (*Parittodaka-abbhukkiraṇa**; ~-*siñcana**) to sprinkle the holy water.

พรรษา (*Vassa*) a year; rainy season; the rains; rains-retreat; rains-residence; the Buddhist Lent.

พหุ (*Brahma*) **1.** (in Hinduism) Brahma; the Creator; the Universal Self. **2.** (in Buddhism) a divine being of the Form Sphere or of the Formless Sphere; brahma god; happy and blameless celestial being; inhabitant of the higher heavens.

พรหมจรรย์ (*Brahmacariya*) the Holy Life; sublime life; religious life; celibate life; chaste life; strict chastity; Brahma-faring.

พรหมจารี (*Brahmacārī*) one who leads a holy or chaste life; celibate; Brahma-farer.

พรหมทัณฑ์ (*Brahmadanda*) lit. sublime punishment; punishment by suspending or breaking off conversation and communication; sanctioned punishment by silent treatment.

พรหมโลก (*Brahmaloka*) the Brahma world; the Fine-Material and Immaterial Worlds.

พรหมวิหาร (*Brahmavihāra*) (the four) Divine States (of mind); the four noble sentiments; the Highest Conduct; the sublime states of mind.

พระ- ตัด “พระ” ออกแล้วดูในลำดับของคำนั้นๆ.

พระ (*Bhikkhu, Pabbajita*) **1.** title used when speaking of a Buddhist monk; venerable. **2.** a Bhikkhu; Buddhist monk; monk; (in other religions) a priest; minister; clergyman; etc.

พระครู (*Garuṭṭhāṇiyabhikkhu**) the title of a monastic dignitary lower than Chao Khun; Phra Khru; Venerable Teacher.

พระเครื่อง (*Khuddakabuddhapaṭibimba**) a small Buddha image (often used as an amulet or talisman); amuletic Buddha image.

พระธรรม (*Dhamma*) Dhamma; Dharma; the Doctrine; the Teachings; the Law; the Norm.

พระนอน (*Sīhaseyyākappakabuddhapaṭimā*, Sayānapaṭimā**) Reclining Buddha.

พระบรมศาสดา (*Satthu*) the Master; the Teacher; the Great Master; the Buddha.

พระบูชา (*Patitṭhānabuddhapaṭimā**) a Buddha image of a larger size fit to be placed more or less permanently for worship; Buddha image (to be) set (on an altar) for worship; altar Buddha-image.

พระประธาน (*Padhānabuddhapaṭimā**) the principal Buddha image (in the Uposatha hall); main Buddha image.

พระปรางค์ (*Thūpa*) (round-topped) towerlike stupa with a pronged crownpiece; Phra Prang.

พระผู้มีพระภาค (*Bhagavā*) the Blessed One;

the Exalted One.

พระพุทธเจ้า (*Buddha*) the Buddha; Lord Buddha; the Enlightened One; the Awakened One.

พระพุทธบาท (*Buddhapāda*) the Buddha's footprint.

พระพุทธปฏิมา (*Buddhapaṭimā*) a Buddha image.

พระพุทธรูป (*Buddharūpa*) the figure of the Buddha; a Buddha image.

พระพุทธศาสนา (*Buddhasāsana*) Buddhism; the teaching of the Buddha.

พระสงฆ์ (*Saṅgha*) **1.** Saṅgha; the Order; the monastic order. **2.** (T.) a monk.

พระไสยาสน์ ดูพระนอน.

พราหมณ์ (*Brāhmaṇa*) a Brahmin; man of the Brahmin caste; a priest.

พละ (*Bala*) power; strength; health; energy.

พลี (*Bali*) religious offering.

พหุลกรรม (*Bahulakamma*) ดู อาจิณณกรรม.

พหูสูต (*Bahussuta*) one who has great knowledge; a very learned man; well-taught man; man of great learning.

พัดยศ (*Cittavījanī, Ṭhānantaravījanī*) an ornamental long-handled fan used as insignia of a monastic rank; fan as rank insignia; rank fan; official fan; fan insignia.

พัทธสีมา (*Baddhasīmā*) boundary established by the Saṅgha; consecrated area; consecrated place of assembly; (T.) consecrated assembly hall.

พับเพียบ (*Aḍḍhapallaṅkanisajjā*) v. to sit flat with both legs tucked back to one side; sit sideways.

พาล (*Bāla*) a fool; spiritually defective person.

พาหุสัจจะ (*Bāhusacca*) much learning; great learning; profound knowledge.

พิธี (*Vidhāna*) arrangement; performance; ceremony.

พิธีกร (*Vidhikara**) master of ceremonies.

พิธีกรรม (*Pūjāvidhi, Cārittaniyama**) rite; ritual; ceremony.

พิธีหลวง ดูราชพิธี.

พินทุ, พินทุกัปป ดู กัปปพินทุ.

พินิจนิยาม (*Bijaniyāma*) physical organic order; biological laws.

พุทธะ (*Buddha*) the Buddha; a Buddha; enlightened one.

พุทธกาล (*Buddhakāla*) the time of the Buddha (or a Buddha); the advent of the Buddha.

พุทธกิจ (*Buddhakicca*) the Buddha's daily routine; duty of the Buddha.

พุทธคุณ (*Buddhaguṇa*) the quality (virtue or character) of the Buddha.

พุทธจริยา (*Buddhacariyā*) the Buddha's conduct; the Buddha's course of conduct; the Buddha's career or style of life; the Buddha's life activities; the way of the Buddha.

พุทธจักร (*Buddhacakka*) the Buddhist monastic order.

พุทธบริษัท (*Buddhaparisā*) the Buddhist assembly; the four assemblies of Buddhists; Buddhists (collectively).

พุทธบาท (*Buddhapāda*) the Buddha's footprint.

พุทธปฏิมา ดู พระพุทธรูปปฏิมา.

พุทธประวัติ (*Buddhapavatti**) the life of the Buddha; life-story of the Buddha.

พุทธพจน์ (*Buddhavacana*) the word of the Buddha; (*T.*) any sayings or teachings of the Buddha.

พุทธภาษิต (*Buddhabhāsita*) what was said by the Buddha; the Buddha's sayings.

พุทธมามกะ (*Buddhamāma*) one devoted to the Buddha; one who professes Buddhism; Buddhist.

พุทธรูป ดู พระพุทธรูป.

พุทธวงศ์ (*Buddhavaṃsa*) "the History of the Buddhas"; name of the fourteenth division of the Khuddaka Nikāya.

พุทธศักราช (*Buddhasaka**) the Buddhist Era (B.E.).

พุทธศาสนา ดู พระพุทธศาสนา.

พุทธศาสนิกชน (*Buddhamāma*) a Buddhist; adherent of Buddhism.

พุทธันตร (*Buddhantara*) a Buddha-interval; the period between the appearance of one Buddha and the next.

พุทธานุสติ (*Buddhānussati*) recollection of the Buddha; reflection on the virtue of the Buddha.

พุทธาวาส (*Buddhāvāsa**) 'residence of the Buddha'; the sanctuary or public precincts of a monastery.

พุทธจริต (*Buddhicarita*) the intellectual; the wise; one whose behaviour or character is wisdom; an intelligent-natured person.

เพล (*Pacchimabhaddakāla**) the limited time for the second and last meal of the monk; lunchtime for Buddhist monks, (11.00 A.M. to 12.00 noon); forenoon meal.

แพศย์ (*Vessa*) a member of the third caste; merchant and agriculturalist; tradesfolk.

โพชฌงค์ (*Bodhiṅga*) (the seven) Constituents (or Factors) of Enlightenment; enlightenment factors.

โพธิ์ (ต้นไม้) (*Bodhirukkha*) the "Bo" tree; the Bodhi Tree; pipal tree; the *Ficus Religiosa*.

โพธิญาณ (*Bodhiñāṇa*) Enlightenment; supreme knowledge.

โพธิปักขิยธรรม (*Bodhipakkhiya-dhamma*) (the thirty-seven) qualities contributing to enlightenment; virtues partaking of enlightenment.

โพธิสัตว์, พระ (*Bodhisatta*) the Bodhisatta; Bodhisattva; a Buddha-to-be; Enlightenment-being; candidate for Buddhahood; one who has resolved to attain enlightenment for the helping of his fellow beings.

ฟ

ฟั่นเฟือน (*mutṭhassati*) confused; muddled; deranged.

ฟั่นเฟือน, ความ (*sammosa*) confusion; falling

into oblivion.

ฟุ้งซ่าน, ความ (*uddhacca*) restlessness; distraction; flurry.

ภ

ภควา (Bhava) ๑. พระผู้มีพระภาค.

ภพ (Bhava) becoming; existence; process of becoming; state of existence.

ภยาคติ (Bhayāgati) wrong way of behaviour consisting in fear; prejudice caused by fear.

ภวตัณหา (Bhavataṇhā) craving for existence; craving for rebirth; craving for sensual pleasures connected with the view of eternalism.

ภวังค์ (Bhavaṅga) life-continuum; the subliminal consciousness; constituent of becoming; the passive state of mind.

ภังคะ (Bhaṅga) dissolution; cessation; dissolving or waning moment.

ภัณฑาคาริก (Bhaṇḍāgārika) a store-keeper or treasurer.

ภันฑูกรรม (Bhaṇḍūkamma) close shaving; act of shaving close.

ภัต (Bhatta) food; meal; boiled rice.

ภัตกิจ (Bhattakicca) taking a meal.

ภัตตุเทศก์ (Bhattuddesaka) one in charge of the distribution of food; an elder who supervises the distribution of food; superintendent of meals; issuer of meals.

ภัย (Bhaya) fear; fright; danger.

ภาวะ (Bhāva) fixed nature; condition; state of being.

ภาวนา (Bhāvanā) development; mental culture; meditation.

ภาวนาปธาน (Bhāvanāpadhāna) the effort to develop unrisen good; the effort to develop wholesome states.

ภาวนามยปัญญา (Bhāvanāmayapaññā) wisdom resulting from mental development; understanding through practice.

ภาวนามัย (Bhāvanāmaya) (merit) gained through, or connected with, meditation; merit accomplished by mental culture; mental culture as a way of making merit.

ภาเวตัพพธรรม (Bhāvetabbadhamma) that which is to be developed, i.e. the Noble Eightfold Path.

ภาษิต (Bhāsita) a saying.

ภิกขา (Bhikkhā) alms; begged food.

ภิกขาจาร (Bhikkhācāra) going about for alms; begging for alms.

ภิกษุ (Bhikkhu) a Bhikkhu; Bhikshu; Buddhist monk.

ภิกษุณี (Bhikkhunī) a Bhikkhuni; Bhikshuni; Buddhist nun.

ภูต (Bhūta) **1.** the elements of which the body is composed. ๑. มหานาฏราช. **2.** a living being; born creature. **3.** a ghost. **4.** an Arahant.

ภูมิ (Bhūmi) **1.** ground; plane; stage; level. **2.** plane of existence; plane of consciousness.

เภสัช (Bhesajja) medicine; drug.

โภคะ (Bhoga) wealth; riches; possession; enjoyment.

โภชนะ (Bhojana) food; meal.

โภชนียะ (Bhojanīya) fit to be eaten; soft food.

โภชนมัตตัญญูตา (Bhojanemattaññutā) moderation in eating.

ม

มงคล (Maṅgala) festivity; good omen; auspice; auspicious ceremony; (the thirty-eight) blessings. adj. auspicious.

มณฑป (Maṇḍapa) a pavilion; temporary shed; square spired pavilion.

มทะ (Mada) intoxication; pride; sexual excess.

มนต์, มন্ত্র (Manta) a charm; spell; incantation; sacred or magical formula or invocation; verbal formulas used as incantations in

the magic of sound. ๑. สวดมนต์.

มะ, มโน (Mana) mind; thinking function; thinking faculty.

มนสิการ (Manasikāra) attention; pondering; attentiveness; advertence; mental application; reflection.

มนุษย์ (Manussa) a human being.

มนุษย์ธรรม (Manussadhamma) humanity; virtue of man; the Five Precepts.

มนุษย์โลก (*Manussaloka*) the human world; the human realm; the world of humans.

มนโกรรม (*Manokamma*) mental action; action done by mind.

มนโถวาร (*Manodvāra*) the mind-door; mind-avenue.

มนโหจจิต (*Manoduccarita*) evil mental action; evil of mind or thoughts; misconduct by mind; mental misconduct.

มนโธธาตุ (*Manodhātu*) the mind-element; element of apprehension; the ideational faculty.

มนโหมยิทธิ (*Manomayiddhi*) the magic power of the mind; mind-made magical power.

มนโหวิญญาน (*Manoviññāṇa*) mind-consciousness; the mind cognition.

มนโหวิญญานธาตุ (*Manoviññāṇadhātu*) mind-consciousness element.

มนโสังขาร ดู จิตตสังขาร.

มนโสุจริต (*Manosucarita*) good mental action; good conduct in thought.

มมังการ (*Mamaṅkāra*) *lit.* the making of the utterance 'my'; selfish attachment; the notion of 'my'; 'my'-making. *เทียบ* อหังการ.

มรณะ (*Maraṇa*) death.

มรณภาพ (*Maraṇabhāva**) death (of a monk or novice).

มรณสติ (*Maraṇasati*) mindfulness of death; meditation on death.

มรรค (*Magga*) the Path; the Way; the Noble Path; the Noble Eightfold Path; the Path leading to the Cessation of Suffering.

มรรคทายก (*Magganāyaka**) lay leader of a congregation (or, of a Wat lay community).

มลละ (*Mala*) dirt; impurity; stain; refuse; dust.

มหา (*Mahā**) the title of a เปรียญ.

มหาชาติ (*Mahājātaka*) the Great Birth Story; story of the Buddha when he was born as Prince Vessantara. ดู เทศน์มหาชาติ.

มหาเถรสมาคม (*Mahātherasamāgama**) Mahāthera Council; Council of Elders; the Sangha Supreme Council.

มหานิกาย (*Mahānikāya**) the Mahānikāya Sect; "Great Sect"; Greater Sub-Order (of the Thai

Monkhood); greater denomination. *เทียบ* ธรรมยุต.

มหาบุรุษ (*Mahāpurisa*) Great Man.

มหาปฐิสลักขณะ (*Mahāpurisalakkhaṇa*) (the thirty-two) marks of the Great Man.

มหาภิเนษกรรม (*Mahābhinnikkhamana*) the Great Renunciation; the going forth of the Bodhisatta into the homeless life.

มหาภูตรูป (*Mahābhūtarūpa*) (the four) primary elements; great essentials; material qualities of matter.

มหายาน (*Mahāyāna*) "the Great Vehicle"; the school of the Great Vehicle (of salvation); the Northern School of Buddhism.

มักขะ (*Makkha*) depreciation of another's worth; detraction.

มักน้อย, ความ ดู อปปีจตา.

มัดคะ ดู มรรค.

มังสวิริติ (*Maṁsavirati**) abstinence from meat; vegetarianism.

มัจจุ (*Maccu*) death.

มัจจุราช (*Maccurāja*) the king of death; the Death.

มัจฉริยะ (*Macchariya*) meanness; avariciousness; stinginess; possessiveness.

มัจชะ (*Majja*) an intoxicant.

มัชฌิมะ (*Majjhima*) middler; a monk who has been ordained between 5 and just under 10 years.

มัชฌิมนิกาย (*Majjhimanikāya*) "Collection of Middle-length Discourses"; "Further Dialogues of the Buddha"; name of the second of the five main divisions of the Sutta Piṭaka.

มัชฌิมประเทศ ดู มัธยมประเทศ.

มัชฌิมยาม (*Majjhimayāma*) the middle watch (from 10:00 p.m. to 2:00 a.m.).

มัชฌิมาปฏิปทา (*Majjhimā paṭipadā*) the Middle Path; the Middle Way; the via media; the golden mean. ดู มรรค.

มัตตัญญูตา (*Mattaññutā*) moderation; temperance; sense of proportion.

มัททวะ (*Maddava*) gentleness; softness.

มัธยมประเทศ (*Majjhimadesa*) the middle country including the Ganges basin.

มานวนุชา (*Māghapūjā*) Worship on the Full-Moon Day of the third lunar month in commemoration of the Great Assembly of Disciples.

มาตาปิตุอุปัฏฐาน (*Mātāpituupattāna*) the support of mother and father; ministering to parents; looking after parents.

มาติกา (*Mātikā*) **1.** matrix; schedule; list; heading. **2.** (T.) funeral chanting (of Abhidhamma matrices or schedules).

มาตุคาม (*Mātugāma*) a woman; womenfolk; women (collectively).

มาตุฆาต (*Mātughāta*) matricide.

มานะ (*Māna*) conceit; pride; inordinate feeling; lust for power.

มานัต (*Mānatta*) penance.

มายา (*Māyā*) illusion; deceit; trick; the display of an illusion.

มาร (*Māra*) the Evil One; Death; the Tempter.

มิจฉาทิฏฐิ (*Micchādiṭṭhi*) wrong view; false view.

มิตรปฏิรูปก (*Mittapaṭirūpaka*) a false friend; one pretending to be a friend.

มิถะ (*Middha*) torpor; drowsiness; languor.

มุขปาฐะ; มุขปาฐะ (*Mukhapāṭha*) word of mouth; verbal recital; oral tradition.

มุทิตา (*Muditā*) sympathetic joy; altruistic joy.

มุทิตาจิต, การแสดง (*Muditākamma**) congratulation.

มุสาวาท (*Musāvāda*) false speech; lying.

มูลกรรมฐาน (*Mūla-kammaṭṭhāna*) basic meditation subject (comprising the five exposed parts of the body, viz., head hair, body hair, nails, teeth and skin).

มูลบัญญัติ (*Paññatti, Mūlapaññatti*) root-regulation; main rule; principal or primary rule.

เมตตา (*Mettā*) loving-kindness; friendliness; goodwill.

เมถุนธรรม (*Methunadhamma*) sexual intercourse; coupling; coitus.

เมรุ ๑ จิตกาธาน.

เมาลี; โมลี (*Moli*) topknot (of hair on the crown of the head).

โมกขธรรม (*Mokkhadhamma*) salvation; deliverance; freedom.

โมกษะ (*Mokkha*) salvation; release; deliverance; liberation; the state of disentanglement; release; freedom.

โมหะ (*Moha*) delusion; ignorance; dullness.

โมหจริต (*Mohacarita*) the unintelligent; the ignorant; one whose habit is infatuation; a man of foolish habits; the stupid- or dull-natured; one of deluded temperament.

โมหาคติ (*Mohāgati*) wrong way of behaviour consisting in delusion; prejudice caused by delusion or stupidity.

ย

ยกข้อฟ้า, พิธี (*Kaṇṇikāropana**) (T.) the ceremony of mounting the gable-finial.

ยถาภูตญาณทัศนะ (*Yathābhūtañāṇadassana*) absolute knowledge; the knowledge and vision according to reality; knowing and seeing things as they are.

ยม (*Yama*) the Lord of the Underworld; ruler of the kingdom of the dead; death.

ยมก (*Yamaka*) "The Book of Pairs"; name of the sixth book of the Abhidhamma Piṭaka.

ยมกปาฏิหาริย์ (*Yamakapāṭihāriya*) the Twin Wonder; the Twin Miracle; the miracle of the double appearances, consisting in the appearance of

phenomena of opposite character in pairs, as streaming forth of fire and water at the same time.

ยศ (*Yasa*) glory; fame; repute; success; honour; high position.

ยักษ์ (*Yakkha*) **1.** a demon. **2.** an attendant of Kuvera or Vessavaṇa. **3.** a messenger of Yama. **4.** a fallen angel; deity. **5.** Sakka. **6.** any of the Four Great Kings. **7.** the individual soul.

ยัญ (*Yañña*) **1.** (in Hinduism) sacrifice; offerings. **2.** (in Buddhism) alms-giving; charity.

ย่าม (*Thavikā*) a small bag in which the monk carries things; a monk's bag; satchel.

ยามา (*Yāmā*) the realm of the Yāma gods; name of the third heavenly abode, of which Suyāma is the king.

เยภุยยสิกา (*Yebhuyyasikā*) decision according to the majority.

โยคะ (*Yoga*) 1. effort; endeavour; application; undertaking. 2. bond; tie; attachment.

โยคาวจร (*Yogāvacara*) one who practises spiritual exercise; meditator.

โยคี (*Yogī*) one who devotes himself to spiritual things; an earnest student; one devoted to mental training; meditator.

โยชน์ (*Yojana*) a measure of length; a distance

of about 10 miles, or 16 kilometres.

โยนิ (*Yoni*) 1. origin; way of birth; place of birth; realm of existence; source; (the four) Modes of Births. 2. thoroughness; knowledge; insight.

โยนิโสมนสิการ (*Yonisomanasikāra*) proper attention; systematic attention; having thorough method in one's thought; proper consideration; wise consideration; thorough attention; critical reflection; genetical reflection; analytical reflection.

โยม (*Posī*) appellation used by a monk for his parents or his patron or supporter.

ร

รส (*Rasa*) 1. taste; sapid object; flavour. 2. function.

ระเบียง [โบสถ์วิหาร] (*Maṭṭha, Samanta-paghaṇa*) cloister.

รัตนตรัย (*Ratanattaya*) the Triple Gem; the Triple Jewel; the Three Jewels.

รัตตัญญู (*Rattaññū*) an elder of long standing.

ราคะ (*Rāga*) lust; passion; excitement; greed; attachment.

ราคะจริต (*Rāgacarita*) the lustful; one whose habit is passion; one of passionate behaviour; the lustful-natured; one of lustful temperament.

ราชพลี (*Rājabali*) offering to the king or the government, as by paying taxes.

ราชพิธี (*Rājavidhi**, *Rājapūjāvidhi**) a royal ceremony.

ราชาคณะ, พระ (*Rājāgaṇayati, Cūḷasaṅgharājā**) (a dignitary belonging to) the Royal Chapter (of

monks); Chao Khun.

วิชา ^{ดู} อธิสสา.

รูป (*Rūpa*) 1. matter; form; material; body; shape; corporeality. 2. object of the eye; visible object.

รูปฌาน (*Rūpajhāna*) Jhānas (Absorptions) of the Fine-Material Sphere.

รูปราคะ (*Rūparāga*) desire for life in the world of form; craving for form; attachment to realms of form; greed for fine-material existence.

รูปโลก (*Rūpaloka*) the world of form; the Form Sphere.

รูปารมณ (*Rūpārammaṇa*) visible object.

รูปาวจรภูมิ (*Rūpāvacarabhūmi*) the Plane of Form; the Form Plane; Fine-Material Sphere.

เรียไร, การ (*Samantayācānā**) request for donation; collection of voluntary contributions.

เรือนแก้ว (*ratanaḡhara**) back plate

ฤ

ฤทธิ ^{ดู} อธิทริ.

ฤษี (*Isi*) an ascetic; sage; seer.

ล

ลอยกระทง (*Puṭapḷāvana**) 'leaf-vessel floating'; the Loy Krathong Festival.

ลักษณะ (*Lakkhaṇa*) a characteristic; sign;

mark; distinguishing mark; prognosticative mark; quality.

ลัทธิ (*Laddhi*) a theory; view; doctrine.

ลาก (*Lābha*) gain; acquisition.

ลาสิกขา (*Sikkham paccakkhāti*) to give up the Training; leave monkhood. ดู ลี ก.

ลูกนิมิต (*Simā-nimitta, Nimitta*) a boundary marker, boundary-marking stone.

ลูขัปปมาณิกา (*Lūkhappamāṇikā*) those who measure or judge by shabbiness; those whose faith depends on shabbiness or miserable life.

โลก (*Loka*) the world; a world; plane of existence.

โลกธรรม (*Lokadhamma*) (the eight) worldly conditions; things of the world; worldly vicissitudes.

โลกธาตุ (*Lokadhātu*) a unit of the Universe; world; sphere; another term for Cakkavāla.

โลกบาล ดู จาตุมหาวาซ.

โลกวัชชะ (*Lokavajja*) worldly fault; breach of the ordinary moral law; action reprehended in the world; that which is blamable by the

world. เทียบ ปิณณัตติวัชชะ.

โลกาธิปไตย (*Lokādhipateyya*) dependence on public opinion; following the influence of the world; supremacy of the world; dominant influence by (the censure of) the world.

โลกิยะ (*Lokiya*) *adj.* mundane; worldly; belonging to the world.

โลกุตตระ (*Lokuttara*) *adj.* supramundane; transcendental; beyond these worlds.

โลกุตตรธรรม (*Lokuttaradhamma*) (the nine) supramundane states: the Four Paths, the Four Fruits and Nibbāna.

โลกุตตรภูมิ (*Lokuttarabhūmi*) the Supramundane Plane (of consciousness).

โลภะ (*Lobha*) greed; covetousness; acquisitiveness.

โลหิตุปบาท (*Lohituppāda*) wounding of a Buddha; causing a Buddha to suffer a contusion or to bleed.

ว

วจีกรรม (*Vacīkamma*) verbal action; deed by word; action performed by speech.

วจีทวาร (*Vacīdvāra*) speech as a door of action; speech-door.

วจีทุจริต (*Vacīduccarita*) misbehaviour in words; misconduct by speech; verbal misconduct.

วจีวิญญัตติ (*Vacīvinñatti*) verbal intimation; verbal expression.

วจีสังขาร (*Vacīsāṅkhāra*) verbal formation, i.e. Vitakka and Vicāra; verbal volition.

วจีสุจริต (*Vacīsucarita*) good action in speech; good conduct in word.

วรรค (*Vagga*) a group; party; chapter of a book.

วรรณะ (*Vaṇṇa*) **1.** colour of the skin; appearance; complexion; beauty. **2.** caste. **3.** fame; repute

วัจจกุกัฏฐิ (*Vaccakuṭṭhi*) ดู ถาน.

วัฏฏะ (*Vaṭṭa*) the round of rebirth; the round of existences; the cycle of rebirth.

วัณณะ ดู วรรณะ.

วัด (*Vihāra, Ārāma*) Wat; a monastery; temple-monastery; (*mis.*) temple.

วัดร้าง (*Suññavihāra**) deserted monastery; uninhabited monastery.

วัดราษฎร์ (*Gāmikavihāra**) private monastery; community monastery.

วัดหลวง (*Rājavaravihāra*, Rājāvāsa**) royal monastery.

วัตถุภาม (*Vatthukāma*) objective sensuality; lovely sense-objects; sensual pleasures.

วัตถุมงคล (*Maṅgalavatthu**) amulet; talisman; fetish; lucky piece; charm; good-luck charm.

วัตร (*Vatta*) duty; service; function; monastic daily routine or service; custom; observance.

วันโกน (*Kesoropaṇadivasa**) Shaving Day; the eve of a Buddhist holy day.

วันเข้าพรรษา (*Vassūpanāyikādivasa*) the first day of the rains-retreat; beginning of the rains-residence; Rains-Entry Day.

วันปวารณา (*Pavāraṇādivasa*) the last day of the rains-residence, on which the Pavāraṇā

ceremony is performed; Pavāraṇā Day.

วันพระ (*Uposathadivasa*) the Buddhist holy day; Buddhist Sabbath; day of merit-making; observance day.

วันเพ็ญ (*Puṇṇamādivasa*) the full-moon day.

วันออกพรรษา (*Pavāraṇādivasa*) the last day of the rains-residence; end of the rains-retreat; Retreat-Ending Day.

วันอุโบสถ (*Uposathadivasa*) **1.** ดู **วันพระ** **2.** observance day; the day on which the Fundamental Rules of the Buddhist monks are recited.

วัย (*Vaya*) **1.** (the three) ages; periods of life. **2.** decay; loss.

วีสสุปนายิกา ดู **วันเข้าพรรษา**.

วาจา (*Vācā*) speech; word; saying.

วาทะ (*Vāda*) theory; saying; doctrine; creed.

วายามะ (*Vāyāma*) effort; endeavour; exertion; striving.

วาโยธาตุ (*Vāyodhātu*) *lit.* the air-element; motion; the element of motion; vibration.

วิกขัมภนวิมุตติ (*Vikkhambhanavimutti*) deliverance by suppression.

วิกัป (*Vikappa*) to share ownership (of an extra bowl or robe) with another monk.

วิกาล (*Vikāla*) improper time; wrong time; unseemly hours; afternoon and night.

วิจัย (*Vicaya*) investigation; (*T.*) research.

วิจารณ์ (*Vicāra*) sustained application; discursive thinking; deliberation.

วิกิกิจจ (*Vicikicchā*) doubt; perplexity; scepticism; indecision; uncertainty.

วิชา (*Vijjā*) knowledge; transcendental wisdom; the Threefold Knowledge

วิญญัตติ (*Viññatti*) **1.** intimation; expression. **2.** begging; (unlawful) request (for food and other requisites); hinting.

วิญญาณ (*Viññāṇa*) consciousness; act of consciousness; (*T., mis.*) soul; spirit.

วิญญาณัญจายตนะ (*Viññāṇañcāyatana*) the Realm of Infinity of Consciousness; the Realm of Boundless Consciousness.

วิญญูชน (*Viññū*) a wise man.

วิตก (*Vitakka*) initial application; thought conception; thought.

วิตกกจิต (*Vitakkacarita*) the discursive; the ruminating-natured; one of speculative temperament.

วิถิจิต (*Vithicitta*) thought process; process of cognition; a single unit of cognition; different serial processes of cognition; conscious mind.

วินัย (*Vinaya*) **1.** discipline; the monastic regulations; the code of monastic discipline; the rules of discipline of the Order. **2.** training; guidance. **3.** organization; system.

วินัยธร (*Vinayadhara*) one versed in the Discipline; an expert in the disciplinary code. ดู *คณะวินัยธร*.

วินัยปิฎก (*Vinayapiṭaka*) the Basket of Discipline; the Discipline Basket; the Book of Discipline.

วินิบาต (*Vinipāta*) bad falling; place of suffering; perdition; birth of demons.

วิบัติ (*Vipatti*) failure; falling away; misfortune; downfall; disadvantage; abortion; invalidity.

วิบาก (*Vipāka*) consequence; effect; result; resultant; fruit.

วิปัสสาร (*Vipassāra*) remorse; repentance.

วิปริณาม (*Vipariṇāma*) change; transformation; alteration.

วิปลาส (*Vipallāsa*) derangement; perversion; perversity.

วิปัสสนา (*Vipassanā*) insight; intuitive vision; introspection; contemplation; intuition; insight development.

วิปัสสนากรรมฐาน ดู **วิปัสสนาภาวนา**.

วิปัสสนาธุระ (*Vipassanādhura*) the burden of contemplation; obligation of insight development; task of meditation practice.

วิปัสสนาภาวนา (*Vipassanā-bhāvanā*) insight development.

วิปากจิต (*Vipākacitta*) resultant consciousness; kamma resultant.

วิภาตคณา (*Vibhavaṭṭhā*) craving for self-annihilation; craving for (or attachment to)

sensual pleasures connected with the view of nihilism; craving for non-existence.

วิกังค์ (*Vibhaṅga*) “the Book of Divisions”; “the Book of Treatises”; name of the second book of the Abhidhamma Piṭaka.

วิมังสา (*Vimamsā*) investigation; reasoning; reflection; examination; testing.

วิมาน (*Vimāna*) a celestial mansion; fairy-palace.

วิมานวัตถุ (*Vimānavatthu*) “Stories of Celestial Mansions”; “Stories of the Mansions”; name of the ninth division of the Khuddaka Nikāya.

วิมุตติ (*Vimutti*) deliverance; emancipation; release; salvation; liberation; freedom.

วิมุตติสุข (*Vimuttisukha*) Bliss of Emancipation; bliss of freedom.

วิโมกข์ (*Vimokkha*) ดู วิมุตติ.

วิริติ (*Virati*) abstinence; (the three) abstinences.

วิราคะ (*Virāga*) detachment; dispassionateness; absence of lust; destruction of passions.

วิริยะ (*Viriya*; *Vīriya*) effort; energy; vigour; endeavour; exertion; perseverance.

วิริยารัมภะ (*Viriyaṛambha*) application of exertion; stirred-up energy; energetic effort.

วิวัฏฐ์ (*Vivatta*) freedom from rebirth; absence of the cycle of existence; Nibbāna.

วิวาทิกรณ์ (*Vivādādhikaraṇa*) legal questions concerning disputes; contention (concerning the Doctrine and the Discipline)

วิเวก (*Viveka*) seclusion; solitude; detachment.

วิสังขาร ดู อสังขารกรรม.

วิสัชนา (*Visajjanā*) answer; explanation; exposition; elucidation.

วิสัย (*Visaya*) **1.** range; reach; scope; sphere; realm; power; capacity. **2.** sense-object.

วิสาขบูชา (*Visākhapūjā*) Worship on the Full-Moon Day of the sixth lunar month in commemoration of the Buddha's Birth, Enlightenment and Passing; the Buddhist New Year; the Festival of the May Full Moon; widely known as *Wesak* or *Vesak*, but preferably, *Vesakh* or *Wesakh*.

วิสุงคามสีมา (*Visuṅgāmasīmā*) a land grant

(set apart for the Sangha of a monastery); consecrated boundaries; consecrated area; concession; a tract of land (now, usually a small rectangular plot of ground) officially granted to the Sangha for establishing the boundaries of the jurisdiction of a community of monks (now, for consecrating as the site of the Uposatha hall of a monastery).

วิสุทธิ (*Visuddhi*) purity; purification; stage of purity.

วิหาร (*Vihāra*) **1.** a dwelling-place (for monks); retreat; monastery; abode. **2.** a state of mind; mode of life. **3.** (T.) a temple; repository of Buddha images; Buddha-image hall; shrine-hall.

วิหารคด (*Maṭṭha*; *Samantapaghaṇa*) cloister.

วิหิงสาคิด (*Vihimsāvitakka*) cruel thought; thought of cruelty; thought of violence.

เวกฏี ดู ถาน.

เวทนา (*Vedanā*) feeling; sensation.

เวทนานุปัสสนา (*Vedanānupassanā*) the contemplation of feelings; the contemplation of sensations; mindfulness as regards feelings.

เวไนย (*Veneyya*) one who is accessible to instruction; one who is ready to receive the Teaching (of the Buddha); a tractable person; trainable person; teachable person.

เวยยาวัจจะ (*Veyyāvacca*) service; helpful activity; attention; duty.

เวยยาวัจจมัย (*Veyyāvaccamaya*) (merit) to be gained through, or connected with, rendering one's services.

เวร (*Vera*) enmity; hostile action; hatred; revenge.

เวสสะ ดู แพศย์.

เวสาร์ชชะ (*Vesārajja*) intrepidity; perfect self-confidence.

เวียนเทียน ดู ประทักษิณ.

ไวยาจักร (*Veyyāvaccakara*) a servant; attendant; monks' agent; one who renders a service; lay bursar (of a monastery).

ค

ศรัทธา ดู *สัทธา*.

ศรัทธาไทย (*Saddhādeyya*) a gift of faith; a gift offered through faith.

ศาลพระภูมิ (*Bhummadevaṭṭhāna**) (guardian-) spirit house.

ศาลา (*Sālā*) hall; pavilion; wayside shelter; study and merit-making hall; public building; preaching hall; multipurpose hall.

ศาลาการเปรียญ ดู *การเปรียญ*.

ศาสตา (*Satthu*) a teacher; master; (the Six) Teachers; (*T.*) the founder of a religion.

ศาสตา, พระบรม (*Satthu*) the Master; the Great Master; the Teacher.

ศาสตพยากรณ์ (*Anāgatavattu**) a prophet.

ศาสนสมบัติ (*Sāsanasampatti**) ecclesiastical property; temporalities.

ศาสนา¹ (*Sāsana*) teaching; message; doctrine; the Dispensation.

ศาสนา² (*Samaya, Dīṭṭhi, Pāsaṇḍa*) a religion.

ศาสนาจารย์ (*Sāsanācariya*) a religious teacher; moral instructor; missionary. *เทียบ* อนุศาสนาจารย์.

ศาสนิก (*Sāsanika*) an adherent; follower.

ศิษย์วัด (*Ārāmika, Kappiyakāraka, Bhikkhusissa*) monastery boy; monastery pupil; temple boy; a monk's pupil.

ศีล (*Sīla; Sikkhāpada*) **1.** morality; moral conduct. **2.** a precept; rule of morality; training rule.

ศีลธรรม (*Sīla; Sucarita; Ācāra*) morality; morals.

ศีลาจารวัตร (*Silācāravatta**) moral conduct, manners and duties; moral habits, mien and deportment; the way of behaving and observing one's duties.

ศูทร (*Sudda*) a person of the lowest caste; the workers; those who contribute the necessary physical labour; a Sudra; servant; menial; workpeople.

โศก (*Soka*) grief; sorrow.

ส

สกทาคามีผล (*Sakadāgāmiphala*) the Fruit of Once-Returning.

สกทาคามีมรรค (*Sakadāgāmimagga*) the Path of Once-Returning.

สกทาคามี, พระ (*Sakadāgāmī*) the Once-Returner; one who has attained the second stage of the Path and will be reborn on the earth only once before attaining the final emancipation.

สกลมหาสังฆปริณายก (*Sakalamahāsaṅgha-pariṇāyaka*) top leader of the entire Great Sangha; head of the national Sangha; the secondary title attached to the title of *สมเด็จพระสังฆราช* (*Saṅgharāja*), i.e. the Supreme Patriarch, or chief of the Buddhist Order of Thailand.

สกวาที (*Sakavādī*) the affirmative; proposer.

สงกรานต์ (*Mahāsāṅkanti*) (*T.*) the festival celebrated on the day of the passage of the Sun to Aries, the first sign of the Zodiac;

Songkran Festival; water-throwing festival; the traditional Thai New Year.

สงเคราะห์ (*Saṅgaha*) **1.** to treat kindly; give help; favour; aid. **2.** to compile; collect; comprise; include; group.

สงฆ์ (*Saṅgha*) community; assemblage; a chapter of (not less than four) Buddhist monks; the Sangha; the Order; the Buddhist clergy; the Buddhist church; Holy Brotherhood.

สงสาร (*Samāsāra, Samāsāracakka*) *lit.* faring on; the Round of Rebirth; the Round of Existence; the Wheel of Rebirth; the Wheel of Life; the Life Process; Rebirth process; the Process of Birth and Death.

สติ (*Sati*) mindfulness; attentiveness; detached watching; awareness.

สติปัฏฐาน (*Satipaṭṭhāna*) (the four) Foundations of Mindfulness; setting up of mindfulness.

สติวินัย (*Sativinaya*) verdict of innocence; procedure for the acquittal of an Arahant

who has fully-developed mindfulness.

สเทกิจฉา (*Satekicchā*) *adj.* curable; amendable; remediable. *n.* monastic offences which can be corrected through some kinds of punishment, i.e. all offences except the four grave ones called *Pārājika*. *เทียบ* สเทกิจฉา.

สตูป (*Thūpa*) a relic mound; reliquary mound; tope; cairn; monument erected over the ashes of a holy person; stupa.

สธารสันโดษ (*Sadārasantosa*) contentment with one's own wife.

สนทนาธรรม *ดู* ธรรมสากัจฉา.

สบง (*Antaravāsaka*) inner garment; the undergarment of a Buddhist monk, nun or novice; the under robe.

สพรหมจารี (*Sabrahmacārī*) a fellow monk; fellow in the holy life; co-celibate.

สภาวะ (*Sabhāva*) nature; condition; state; reality.

สภาวะธรรม (*Sabhāvadhamma*) principle of nature; natural condition; natural phenomenon.

สมชีวิตา (*Samajīvitā*) balanced livelihood; regular life; living economically; living within one's means.

สมณะ (*Samaṇa*) a recluse; a Buddhist monk.

สมณธรรม (*Samaṇadhamma*) duties of a monk; monastic observances.

สมณพราหมณ์ (*Samaṇa-brāhmaṇa*) recluses and brahmins; ascetics and priests; the recluses and mendicants of non-Vedic or non-Brahmanical systems (such as Buddhism and Jainism) and the brahmins of the priestly caste of the Vedic religion.

สมณศักดิ์ (*Samaṇasatti**) eccl. honorific rank; title.

สมณสัญญา (*Samaṇasaññā*) awareness of one's monkhood; consciousness of proper behaviour of a monk; a monk's sense of duty.

สมณสารูป (*Samaṇasārūpa*) a monk's proper behaviour; the mien and deportment appropriate to a monk.

สมณูเทศ (*Samaṇuddesa*) a novice.

สมเด็จ (*Upasaṅgharāja**) Somdech; any of the

highest dignitaries in the hierarchy of the Thai Sangha, second only to the Supreme Patriarch.

สมณะ (*Samatha*) calm; tranquillity; quietude of heart.

สมถกัมมัฏฐาน, ~กรรมฐาน *ดู* สมถภาวนา.

สมถภาวนา (*Samathabhāvanā*) concentration development; the method and practice of concentrating the mind; tranquillity development.

สมบัติ (*Sampatti*) success; attainment; achievement; accomplishment; advantage; fulfilment; happiness; bliss; fortune; wealth; prosperity; perfection; soundness; validity.

สมภาร *ดู* เจ้าอาวาส.

สมโภช *ดู* ฉลอง.

สมมติ, สมมุติ (*Sammati; Sammuti*) convention; agreement; consent; authorization; appointment; election.

สมมติสงฆ์, สมมุติสงฆ์ (*Sammatisaṅgha; Sammutisaṅgha*) sangha by convention; conventional sangha; community of ordained monks.

สมมติสัจจะ, สมมุติสัจจะ (*Sammatisacca; Sammutisacca*) conventional truth.

สมาทาน (*Samādāna*) undertaking; observance; acceptance. *v.* to undertake; take upon oneself.

สมาธิ (*Samādhi*) concentration; one-pointedness of mind; mental discipline.

สมานัตตตา (*Samānattatā*) impartiality; sociability; state of equality; even and equal treatment; equality and participation.

สมาบัติ (*Samāpatti*) attainment; meditative attainments.

สมุจเฉทวิมุตติ (*Samucchedavimutti*) deliverance by extirpation.

สมุฏฐาน (*Samuṭṭhāna*) origination; cause.

สมุทัย (*Samudaya*) the Cause of Suffering; the Origin of Suffering.

สยัมภู, สยมภู (*Sayambhū*) the Self-Existent; an epithet of the Buddha.

สร้งน้ำ (*Nhāyati*) *v.* (of a monk or novice) to

bathe.

สรณะ (*Saraṇa*) refuge; help; protection; guide; remembrance.

สรณคมน์, สรณาคมน์ (*Saraṇagamana, ~ṇāgamana*) taking refuge (in the Triple Gem); going for refuge.

สรภัญญะ (*Sarabhañña*) intoning; a particular mode of recitation (allowable to monks).

สรรเสริญ, ความ (*Pasamsā*) praise; commendation.

สรีระ (*Sarīra*) the (physical) body.

สลากภัต (*Salākabhatta*) food to be distributed by tickets; ticket-food.

สวดปาฏิโมกข์, การ (*Pāṭimokkhuḍḍesa*) recitation of the Fundamental Precepts of the Buddhist monks. v. to recite or chant the Fundamental Precepts. ดู ปาฏิโมกข์.

สวดพระอภิธรรม (*Abhidhammabhaṇana**) funeral chanting (of Abhidhamma excerpts); requiem chanting.

สวดมนต์, การ [ทั่ว ๆ ไป] (*Āyācanā*) prayer. v. to pray; chant; say a prayer.

สวดมนต์, การ [ในพุทธศาสนา] (*Sajjhāya, Uddesa, Padabhāṇa, ~gāyana, ~bhaṇana, Parittakaraṇa*) recitation; chanting (especially of protective verses); rehearsal. v. to recite (the Buddha's teachings); chant; chant the holy stanzas.

สวรรค์ (*Sagga*) a place of happiness; heaven; heavenly abode.

สหธรรมิก (*Sahadhammika*) co-religionists; fellow Dhamma-farer.

สฬายตนะ (*Salāyatana*) the six senses; sense-bases; sense-organs; sense-spheres.

สอุปาทิเสสนิพพาน (*Saupādisesa-nibbāna*) Nibbāna realized with the body remaining; Nibbāna with the substratum of life remaining.

สักกายทิฏฐิ (*Sakkāyadiṭṭhi*) self-illusion; the delusion of self; belief in a personal self; theory of soul; egoistic view.

สักการะ (*Sakkāra*) honour; worship; hospitality.

สักกะ ดู สวรรค์.

สังขตธรรม (*Saṅkhatadhamma*) things con-

ditioned by causes; things produced by combination of causes; conditioned or compounded things.

สังขาร (*Saṅkhāra*) **1.** compounded things; component things; conditioned things; the world of phenomena; all things which have been made up by pre-existing causes, (as in *Sabbe Saṅkhārā aniccā*). **2.** volitional activities; formation; kamma formations; mental formations; mental predispositions; volitional impulses; impulses and emotions; volition; all the mental factors except feeling and perception having volition as the constant factor, (as in the Five Aggregates and in the Law of Causation). **3.** essential conditions; the sum of the conditions or essential properties for a given process or result; constructing or formative factors, (as in *Āyusaṅkhāra, Kāyasaṅkhāra*). **4.** conducive factors; instigation (as in *Sasaṅkhārika, Asaṅkhārika*).

สังคณี ดู ธรรมสังคณี.

สังคหัตถุ (*Saṅgahavattu*) objects of sympathy; objects of favour; principles of kindly treatment; principles of service and social integration.

สังคายนา, สังคีติ (*Saṅgīti*) rehearsal; a Council; general convocation of the Sangha in order to settle questions of doctrine and to fix the text of the Scriptures.

สังฆกรรม (*Saṅghakamma*) an act or ceremony performed by a chapter of Buddhist monks assembled in solemn conclave; a formal act.

สังฆคุณ (*Saṅghaguṇa*) (the nine) virtues of the Sangha.

สังฆทาน (*Saṅghadāna*) offering to the Order; gift to the Sangha; offering dedicated to the Sangha; gift dedicated to the Community as a whole.

สังฆนายก (*Saṅghanāyaka**) Eccl. Prime Minister.

สังฆเภท (*Saṅghabheda*) schism; causing dissension among the Order; the creation of a schism in the Sangha.

สังฆมณฑล (*Saṅghamaṇḍala*) the Order; the

Monastic Order; the Sangha; the monkhood.
สังฆมนตรี Eccl. Minister. ดู คณะสังฆมนตรี.
สังฆราช, สมเด็จพระ (*Saṅgharāja*) (His Holiness) the Supreme Patriarch.
สังฆสภา (*Saṅghasabhā*) Eccl. Assembly.
สังฆาฏิ (*Saṅghāṭi*) the outer robe of a Buddhist monk.
สังฆาทิเสส (*Saṅghādisesa*) an offence entailing initial and subsequent meetings of the Sangha; Formal Meeting.
สังฆาธิการ (*Saṅghādhikāra**) an ecclesiastical official; eccl. administrative officer.
สังฆานุสติ (*Saṅghānussati*) recollection of the Order; reflection on the virtue of the Sangha.
สังฆาวาส (*Saṅghāvāsa**) the monastic precincts; living quarters of the monks.
สังยุตตนิกาย (*Samyuttanikāya*) Collection of Connected Discourses; Book of the Kindred Sayings; name of the third main division of the Sutta Piṭaka.
สังโยชน์ (*Samyojana*) (the ten) Fetters (that bind man to the round of rebirth).
สังวร (*Samvara*) restraint.
สังวรปธาน (*Samvarapadhāna*) the effort to prevent the arising of unrisen evils; the effort to avoid unwholesome states.
สังवास (*Samvāsa*) communion.
สังเวคะ (*Samvega*) sense of urgency.
สังเวชนียสถาน (*Samvejanīyaṭṭhāna*) a place apt to rouse the sense of urgency; (the Four) Holy Places of Buddhism.
สังสารวัฏ ดู สงสาร.
สังเสทชะ (*Samśedaja*) moisture-born creatures.
สังจะ (*Sacca*) truth; truthfulness.
สังจธรรม (*Sacca*) the truth; Truth.
สังจิกัตถัพพธรรม (*Sacchikātabbadhamma*) that which is to be realized, i.e. the Cessation of Suffering or Nibbāna.
สังญามะ (*Saññama, Saṇyama*) restraint; self-control; abstinence.
สังญญา (*Saññā*) perception; idea; ideation.
สังญญาบัตร (*Saññāpaṭṭa**) commission; royal certificate of appointment. *เทียบ* ตราตั้ง.

สัญญาญชน ดู สัญโยชน.
สัตตาวาส (*Sattāvāsa*) (the nine) spheres inhabited by beings; abodes of beings.
สัตตาทกกรณียะ (*Sattāhakaraṇīya*) business to be attended to within seven days; grounds or occasions on which monks are permitted to leave the rains-residence for the limited time of seven days.
สัตบุรุษ (*Sappurisa*) a good, worthy man; righteous man; gentleman.
สัตว์ (*Satta*) a being; living being; creature; person.
สัททารมณ (*Saddārammaṇa*) audible object; sound.
สัทธรรม (*Saddhamma*) the true Dhamma; true doctrine; doctrine of the good; good law; good principle.
สัทธรรมปฏิรูปก (*Saddhammapaṭirūpaka*) false doctrine; pseudo-Dhamma.
สัทธา (*Saddhā*) faith; confidence.
สัทธจาริต (*Saddhācarita*) the devout; the faithful-natured; one of faithful temperament.
สัทธาสัมปทา (*Saddhāsampadā*) achievement of faith.
สัทธวิहारิก (*Saddhivihārika*) a co-resident; pupil.
สันดาน ดู สันดานะ.
สันโดษ (*Santuṭṭhi, Santosa*) contentment; satisfaction with whatever is one's own.
สันตติ (*Santati*) continuity (especially of consciousness); a series of moments.
สันดานะ (*Santāna*) **1.** continuity of subliminal consciousness; the ever moving, flowing panorama of successive mental states. **2.** intrinsic or inherent qualities of character; inborn trait; innate character.
สันติ (*Santi*) peace; tranquillity; calmness.
สันตุฎฐิ ดู สันโดษ.
สัปายะ (*Sappāya*) **1.** adj. beneficial; wholesome; suitable; favourable. **2.** favourable condition.
สัปปี (*Sappi*) ดู เนยใส.
สัปปริส ดู สัตบุรุษ.

สัพปุริสธรรม (*Sappurisadhamma*) virtue of the righteous; (the seven) qualities of a good man.

สัพพัญญุตญาณ (*Sabbaññutaññā*) omniscience.

สัพพัญญู (*Sabbaññū*) the Omniscient One; an epithet of the Buddha.

สัมปชัญญะ (*Sampajañña*) clear comprehension; discrimination; circumspection; clear consciousness; awareness.

สัมปทา (*Sampadā*) achievement; fulfilment; accomplishment; attainment; success; happiness.

สัมปรายะ (*Samparāya*) a future life; the beyond; the hereafter; spirituality.

สัมปรายภพ (*Samparāya*) a future existence; next life; future life.

สัมปรายิกัตถะ (*Samparāyikattha*) gain for the hereafter; future benefit; spiritual welfare; sources of happiness in the future life.

สัมผัปปลาปะ (*Samphappalāpa*) frivolous talk; idle talk; vain talk.

สัมผัส ดู ผัสสะ.

สัมพุทธะ (*Sambuddha*) one who has been well enlightened or has thoroughly understood; a Buddha; the Buddha.

สัมภเวสี (*Sambhavesī*) *lit.* seeking birth or existence. **1.** a living being at the first stage of life or during the birth-process; a being yet to be born. **2.** a being subject to rebirth; worldling. **3.** (*T.*) a spirit seeking (or awaiting) rebirth. *เทียบ ภูต.*

สัมมัปปธาน (*Sammappadhāna*) (the Four) Great Efforts; Supreme Efforts; Right Efforts.

สัมมากัมมันตะ (*Sammākammanta*) Right Action; Right Conduct; Right Behaviour.

สัมมาทิฏฐิ (*Sammādiṭṭhi*) Right View; Right Understanding.

สัมมาวาจา (*Sammāvācā*) Right Speech.

สัมมาวายามะ (*Sammāvāyāma*) Right Effort; Right Endeavour; Right Exertion.

สัมมาสังกัปปะ (*Sammāsaṅkappa*) Right Thought; Right Mental Attitude; Right Motives; Right Aspiration.

สัมมาสติ (*Sammāsati*) Right Mindfulness; Right Attentiveness.

สัมมาสมาธิ (*Sammāsamādhi*) Right Concentration.

สัมมาสัมพุทธะ (*Sammāsambuddha*) the Fully (or Perfectly) Enlightened One.

สัมมาอาชีวะ (*Sammāājīva*) Right Livelihood; Right Living; Right Means of Livelihood; Right Pursuits.

สัมมุขาวินัย (*Sammukhāvinaya*) verdict in the presence of (a Sangha, the persons and the matter concerned, and the Doctrine and Discipline).

สัสสตทิฏฐิ (*Sassatadiṭṭhi*) eternalism; the doctrine of the continuance of the soul after death; the doctrine that soul and the world are eternal.

สากัจฉา (*Sākacchā*) conversation; discussion.

สาธิป (*Sājīva*) the code of discipline; all the disciplinary rules abiding on the life of the monk.

สาธูญะ, สาไถย (*Sātheyya*) hypocrisy; craft; treachery. *สาไถยยะ ก็ใช้.*

สาธยาย ดู สวดมนต์ [ในพุทธศาสนา].

สามเณร (*Sāmaṇera*) a novice; one who is ordained by taking the Three Refuges and observes the Ten Precepts.

สามเณรี (*Sāmaṇerī*) a female novice; female apprentice of a nun.

สามัคคี (*Sāmaggi*) concord; unity; harmony; unanimity; union.

สามัญลักษณะ (*Sāmaññalakkhaṇa*) the Common Characteristics (of component things), viz., impermanence, state of conflict and not-self.

สามิจกรรม (*Sāmīcikkamma*) proper act of respect; opportune gestures of respect.

สายสิญจน์ (*Parittasutta**) sacred thread; sacred cord.

สารัมภะ (*Sārambha*) contention; vying; presumption.

สาราณียธรรม (*Sārāṇīyadhamma*) states of conciliation; virtues for fraternal living.

สารีริกธาตุ ดู ธาตุ.

สาวก (*Sāvaka*) a disciple; hearer; follower.

สำนักสงฆ์ (*Saṅghanivāsa**, *Saṅghaniketa**) monastic residence; monks' lodging.

สำรวม (*Samvara*) **1.** to be composed; self-controlled; restrained; decorous; sedate. **2.** commingled; mixed (food).

สิกขมานา (*Sikkhamānā*) a female novice undergoing a probationary course of two years (before receiving the higher ordination).

สิกขา (*Sikkhā*) learning; study; training; discipline.

สิกขาบท (*Sikkhāpada*) a disciplinary rule; rule of morality; precept; training rule.

สีมา (*Sīmā*) a boundary; limit; precinct; consecrated area (established by sanctioned boundaries).

ศีล (*Sīla*) morality; moral practice; moral conduct; code of morality; Buddhist ethics; a precept; rule of morality.

ศีลมัย (*Sīlamaya*) (merit) to be gained through, or connected with, morality.

ศีลวิสุทธิ (*Sīlavisuddhi*) purity of morality; purification of morality.

ศีลสัมปทา (*Sīlasampadā*) achievement of virtue; fulfilment of moral conduct.

ศีลสามัญญตา (*Sīlasāmaññatā*) equality in moral conduct; unity in moral or disciplinary practices.

ศีลสิกขา ดู อธิศีลสิกขา.

ศีลัตถุปปมาส (*Sīlabbataparāmāsa*) adherence to mere rules and rituals; clinging to rules and vows; overestimation regarding the efficacy of rules and observances.

ศีลัตถุปาทาน (*Sīlabbatupādāna*) clinging to mere rules and rituals; adherence to rites and ceremonies; attachment to the belief in the efficacy of religious ceremonies and rituals.

ศีลานุสติ (*Sīlānussati*) recollection of morality; reflection on the advantages of morality or on one's own morals.

สีหไสยา (*Sīhaseyyā*) lying like a lion; lying on the right side.

สิก (*Uppabbajati*, *Vibbhamati*) v. to leave the

Order; leave monkhood; disrobe. ดู ลาสิกขา.

สุขวิปัสสก (*Sukkhavipassaka*) a dry-visioned Arahant; bare-insight worker.

สุข (*Sukha*) **1.** happiness; ease; joy; comfort; pleasure. **2.** physical or bodily happiness or ease.

สุคต (*Sugata*) the Happy One; the Well-Farer; the Buddha.

สุคติ (*Sugati*) (the two or twenty-seven) Happy States; blissful states of existence; good bourn.

สุจริต (*Sucarita*) right conduct; good conduct; uprightness.

สุตะ (*Suta*) that which is heard or learnt; hearing; learning.

สุตตันติปาต (*Suttanipāta*) "Collected Discourses"; "Woven Cadences of Early Buddhists"; name of the fifth division of the Khuddaka Nikāya.

สุตตันตปิฎก (*Suttantapiṭaka*) "The Basket of Discourses"; The Basket of Sermons; the second main division of the Pali Canon containing discourses.

สุตมยปัญญา (*Sutamayapaññā*) understanding acquired by learning; wisdom resulting from study.

สุททะ ดู จูฬ.

สุทธาวาส (*Suddhāvāsa*) (the Five) Pure Abodes (in the Form Sphere) where the Non-Returners are reborn.

สุภาสิต (*Subhāsita*) pleasant speech; well-spoken words; a proverb.

สุราเมรยมัชฌมาทักขณาน (*Surāmerayamajjapamādaṭṭhāna*) (taking) intoxicants tending to cloud the mind; intoxicants causing carelessness.

สุริยคติ (*Suriyagati**) the system of a solar calendar.

สูตร (*Sutta*; *Suttanta*) a discourse; dialogue; aphorism.

สูตร, พระ (*Sutta*; *Suttapiṭaka*) the discourses; the original sermons and dialogues of the Buddha. ดู สุตตันตปิฎก.

เสขะ, พระ (*Sekha*; *Sekkha*) the learner, i.e. one

who is in the course of perfection; one who has reached one of the stages of holiness, except the last, and has yet to undergo a higher training.

เสขยวัตร (*Sekhiyadhamma*; *Sekhiyavatta*) (the seventy-five) rules for training; rules of good breeding; the code of etiquette.

เสนาสนะ (*Senāsana*) sleeping and sitting; bed and seat; dwelling; lodging.

โสกะ ดู โสก.

โสดาบัน (*Sotāpanna*) a Stream-Enterer; Stream-Winner; one who has attained the first stage of holiness.

โสดาปัตติผล (*Sotāpattiphala*) the Fruition of Stream-Entry; Fruit of Stream-Entrance.

โสดาปัตติมรรค (*Sotāpattimagga*) the Path of

Stream-Entrance; Path of Stream-Attainment.

โสดทวาร (*Sotadvāra*) the ear-door; ear-avenue.

โสดวิญญาน (*Sotaviññāṇa*) ear-consciousness.

โสมนัส (*Somanassa*) a pleasurable mental feeling; mental pleasure; glad-mindedness; joy; delight.

โสรจจะ (*Soracca*) gentleness; meekness; suavity; gentility; refinement; mannerliness; graciousness.

โสวจัสสตา (*Sovacassatā*) "state of being easy to speak with"; amenability to correction; obedience; admonishability.

โสฬส (*Soḷasa*) sixteen.

ไสยา (*Seyyā*) bed; bedding; sleep; rest; lying down; reclining.

ห

หงสบาท (*Haṃsapāda*) crimson.

หนังสือสุทธิ (*Suddhipaṭṭa**) identity card; identification papers.

หน้าตัก (*Pallaṅkappamāṇa*) "lap-front measure"; the method of measuring the size of a cross-legged sitting Buddha image.

หน้าบัน (*Gahasikhara*) gable; pediment.

หอฉัน (*Bhattagga*) refectory.

หอไตร (*Tipiṭakālaya**; *Pothakāgāra**; *Ganthālaya**) monastery library; Scripture Library; library of sacred writings.

หอระฆัง (*Gaṇḍighara*) belfry; bell tower.

หอสดมมนต์ (*Sajjhāyanasālā**) chanting hall; hall for daily meeting and chanting.

หทัยวัตถุ (*Hadayavatthu*) heart-base; mind-

base; the heart; the physical base of mental life.

หลุดพ้น, ความ ดู วิมุตติ.

หสิตุปปาทจิต (*Hasituppādacitta*) smile-producing consciousness.

หัตถปาส (*Hatthapāsa*) the distance within a hand's reach.

หิริ (*Hiri*) moral shame.

หินยาน (*Hīnayāna*) the Lesser Vehicle; the Smaller Vehicle; the Southern School of Buddhism; Theravāda.

เหตุ (*Hetu*) a cause; causal condition; root-cause.

ไหว้ (*Vandana*, *Namassana*) v. to salute with joined palms.

อ

อกตัญญู (*Akataññū*) ungrateful.

อกรณียกิจ (*Akaraṇiyakicca*) deed which should not be done; improper action; unbefitting action.

อกาลมรณะ (*Akālamaraṇa*) untimely death.

อภิริยทฤษฎี (*Akiriyaṭṭhi*) lit. the theory of non-action; the theory that there is no after-effect

of action; view of the inefficacy of action.
อภิริยวาท ก็ว่า.

อกุศล (*Akusala*) adj. unwholesome; demeritorious; immoral; kammically unwholesome; unskillful. n. demerit; bad action.

อกุศลกรรม (*Akusalakamma*) an evil action; unwholesome action.

อกุศลกรรมบถ (*Akusalakammamapatha*) (the ten-fold) way of bad action; unwholesome course of action.

อกุศลจิต (*Akusalacitta*) demeritorious thought; immoral consciousness.

อกุศลมูล (*Akusalamūla*) (the three) roots of evil; the roots of bad actions; kammically unwholesome roots; demeritorious roots.

อกุศลวิตก (*Akusalavitakka*) unwholesome thought.

อคติ (*Agati*) wrong way of behaviour; prejudice; bias.

อโคจร (*Agocara*) wrong pasture; wrong resort; non-resorts for alms; improper haunts; evil haunts.

องค์ (*Aṅga*) factor; constituent.

องค์การปกครอง (*Saṅghapālanādhikāra**) Board of Eccl. Administration.

องค์การเผยแผ่ (*Dhammapakāsanādhikāra**) Board of Propagation.

องค์การศึกษา (*Sāsanasikkhādhikāra**) Board of Education.

องค์การสาธารณูปการ (*Sādhāraṇakārādhikāra**) Board of Public Works.

อจินไตย (*Acinteyya*) the (four) unthinkables.

อติเรกจีวร (*Atirekacīvara*) extra robe.

อติเรกลาภ (*Atirekalābha*) extra acquisitions.

อติถิพลี (*Atithibali*) offering to guests; reception.

อติมานะ (*Atimāna*) pride; arrogance; contempt; disdain; scorn.

อเทกิกจนา (*Atekiicchā*) *adj.* incurable; unamendable; irremediable. *n.* the four major offences, called *Pārājika*, which entail expulsion from the Order. *เทียบ* สเทกิกจนา.

อทินนาทาน (*Adinnādāna*) taking what is not given; stealing.

อทุกข์ขมสุข (*Adukkhamasukha*) neither pain nor happiness; indifferent feeling. *adj.* neither painful nor pleasurable.

อโทสะ (*Adosa*) non-hatred; non-anger; amity; hatelessness.

อธรรม (*Adhamma*) misconduct; unrighteousness; injustice; false doctrine. *adj.* unjust;

unrighteous.

อธิกมาส (*Adhikamāsa*) intercalary month; (a year with) an extra eighth lunar month.

อธิการณ (*Adhikaraṇa*) a case; question; affair; lawsuit; dispute; disciplinary case of dispute; legal process; legal question.

อธิการณสมณะ (*Adhikaraṇasamatha*) settling of a case, a question, a dispute or a lawsuit; transaction; settlement of legal processes.

อธิการ (*Adhikavāra*) intercalary lunar day; (a year with) an extra day (15th of the seventh waning moon).

อธิกสุรทิน (*Adhikasuradina**) (*T.*) intercalary solar day; (a year with) an extra day (29 February).

อธิจิตตสิกขา (*Adhicittasikkhā*) training in higher mentality; mental discipline.

อธิปไตย (*Adhipateyya*) **1.** supremacy. **2.** (*T.*) sovereignty.

อธิปัญญาสิกขา (*Adhipaññāsikkhā*) training in higher wisdom.

อธิโมกข์ (*Adhimokkha*) determination; resolution; conviction.

อธิศีลสิกขา (*Adhisīlasikkhā*) training in higher morality.

อธิษฐาน (*Adhiṭṭhāna*) resolve; decision; resolution; determination. *v.* to determine (a robe or a bowl) for regular personal use.

อนภิชฌา (*Anabhijjhā*) non-covetousness; non-avarice.

อนัตตตา (*Anattatā*) soullessness; egolessness.

อนัตตา (*Anattā*) *adj.* no-soul; soulless; not-self. *n.* non-self; non-ego.

อนาคามีผล (*Anāgāmiphala*) the Fruit of Never-Returning; the Result of the Non-Returner.

อนาคามีมรรค (*Anāgāmagga*) the Path of Never-Returning; the Path of the Non-Returner.

อนาคามี, พระ (*Anāgāmi*) a Never-Returner; Non-Returner; one who has attained the third stage of holiness.

อนาคาริก (*Anāgārika*) *lit.* a homeless one; one who enters the homeless life without

formally entering the Sangha.

อนิจ (*Anicca*) *adj.* impermanent; transient.

อนิจจตา (*Aniccatā*) impermanence; transiency.

อนิฏฐารมณ์ (*Aniṭṭhārammaṇa*) unpleasant or unagreeable object.

อนิยต (*Aniyata*) Indefinite Rules; undetermined offence.

อนุจร (*Anucara*) follower; attendant; companion; accompanier; retainer; retinue; entourage.

อนุฎีกา (*Anuṭikā*) a sub-subcommentary.

อนุบัญญัติ (*Anupaññatti*) auxiliary regulation; supplementary rule; additional rule.

อนุปลัมบัน (*Anupasampanna*) one who has not yet received the full ordination; novices and the laity; unordained one.

อนุปาทินนกะ (*Anupādinna*) *adj.* not grasped by craving or false view; kammically ungrasped.

อนุปาติเสสนิพพาน (*Anupādisesa-nibbāna*) Nibbāna without any remainder of physical existence; Nibbāna without the Five Aggregates remaining.

อนุப்புพิทกาท (*Anupubbikathā*) a gradual instruction; graduated sermon; regulated exposition of the ever more valued and sublime subjects.

อนุพยัญชนะ (*Anubyañjana*) subsidiary characteristics.

อนุโมทนา (*Anumodanā*) **1.** thanks-giving; chanting the holy stanzas of blessings. **2.** rejoice; approval; appreciation; congratulation.

อนุรักษนาปธาน (*Anurakkhanāpadhāna*) the effort to maintain or augment arisen good.

อนุโลม (*Anuloma*) conforming; in proper order; in forward order.

อนุวาทาธิกรณ์ (*Anuvādādhikaraṇa*) legal questions concerning accusations.

อนุศาสน์ (*Anusāsana*) advice; instruction.

อนุศาสนอาจารย์ (*Anusāsanācariya*) a chaplain; minister; religious or moral instructor.

อนุสติ (*Anussati*) constant mindfulness; (the

ten) Reflections; recollection.

อนุสัย (*Anusaya*) latent dispositions; underlying tendencies; (the seven) Evil Inclinations or Biases.

อนุสาวนา (*Anusāvanā*) announcement; proclamation.

อนุสาวนาจารย์ (*Anusāvanācariya*) ordination-proclaiming teacher; (Second) Ordination-Teacher.

อนุศาสนีปาฏิหาริย์ (*Anusāsanīpāṭihāriya*) the miracle of teaching; the wonder worked by the instruction (of the Dhamma).

อนเสนา (*Anesana*) wrong way of earning one's living; improper search; improper livelihood.

อบาย (*Apāya*) state of loss and woe; unhappy existence; sorrowful ways.

อบายภูมิ (*Apāyabhūmi*) (the four) planes of loss and woe; (the four) states of misery; (the four) lower worlds; unhappy existence.

อบายมุข (*Apāyamukha*) cause of ruin; ways of squandering wealth; ruinous ways of life; vicious ways of conduct.

อปายณะ (*Apacāyana*) reverence; humility.

อปายณมัย (*Apacāyanamaya*) (merit) to be gained through being humble or respectful.

อปทาน (*Apadāna*) "Lives of Arahants"; name of the thirteenth division of the Khuddaka Nikāya.

อปราชยเวทนียกรรม (*Aparāpariyavedanīyakkamma*) indefinitely effective kamma.

อปโลกน์ (*Apalokana*) *v.* to look towards for approval; consult; obtain an approval by consultation.

อปโลกนกรรม (*Apalokanakamma*) the act of obtaining consent or permission by consultation.

อพยบาต (*Abyāpāda*) non-hatred; absence of ill-will; loving-kindness.

อภิขณา (*Abhijjhā*) covetousness.

อภิญา (*Abhiññā*) (five or six kinds of) Higher Knowledge; Superknowledges; Supernormal Powers; higher psychic powers.

อภิธรรม (*Abhidhamma*) the Higher Doctrine;

Further Dhamma; the analytic doctrine of the Buddhist Canon.

อภิธรรมปิฎก (*Abhidhammapiṭaka*) the Abhidhamma Piṭaka; the Basket of the Higher Doctrine.

อภิเนษกรรมณ ดูมหาภิเนษกรรมณ.

อภิสมัย (*Abhisamaya*) attainment; realization; penetration.

อภิสมาจาร (*Abhisamācāra*) higher training in proper conduct; higher practice of the training; rules about decent conduct; specialized or minor precepts.

อภิสัมโพธิ (*Abhisambodhi*) the supreme enlightenment.

อมตะ (*Amata*) the deathless state; ambrosia; Nibbāna; immortal.

อมุพหวิหัย (*Amūḥhavinaya*) verdict of past insanity.

อโมหะ (*Amoha*) non-delusion; wisdom; knowledge; undeludedness.

อโยนิโสมนสิการ (*Ayonisomanasikāra*) disorderly or distracted attention; unsystematic attention; improper or unwise consideration; lack of analytic reflection.

อรรคสาวก ดูอัครสาวก.

อรรถ ดูอัตถะ.

อรรถกถา (*Aṭṭhakathā*) a commentary.

อรัหัตตผล (*Arahattaphala*) the Fruit of the Worthy One; the final stage of holiness; final freedom.

อรัหัตตมรรค (*Arahattamagga*) the Path of the Worthy One; the Path of Arahantship.

อรัหันต์, พระ (*Arahanta*) an Arahant; Arahant; worthy one; the Holy One; perfected one; one who has attained Nibbāna.

อรัหันตฆาต (*Arahantaghāta*) the murder of an Arahant.

อรัญวาสี (*Araññavāsī*) one who dwells in the forest; forest-dwelling monk; the forest order.

อริยทรัพย์ (*Ariyadhana*) the sublime treasure; noble treasure; noble wealth.

อริยบุคคล (*Ariyapuggala*) a noble individual; noble one; holy person.

อริยผล (*Ariyaphala*) the (four) Noble Fruits; Fruits of the Holy Life.

อริยมรรค (*Ariyamagga*) **1.** the (four) Noble Paths; Sublime Paths of the Holy Life. **2.** the Noble (Eightfold) Path.

อริยสัจ (*Ariyasacca*) the Noble Truth; (Cattāri Ariyasaccāni) the Four Noble Truths; the Four Holy Truths.

อรุปฌาน (*Arūpajhāna*) the (four) Absorptions of the Formless Sphere.

อรุปภพ ดูอรุปโลก.

อรุปราคะ (*Arūparāga*) desire for life in the formless worlds; greed for the formless; greed for immaterial existence; attachment to formless realms.

อรุปโลก (*Arūpaloka*) the formless world; the world of the formless; the Formless Realms; the Immaterial Sphere.

อรุปาวจร (*Arūpāvacara*) *adj.* belonging to the Formless Plane.

อรุปาวจรภูมิ (*Arūpāvacarabhūmi*) the Formless Plane; Formless Sphere; Immaterial Sphere.

อลัชชี (*Alajjī*) shameless monk; immoral monk.

อโลภะ (*Alobha*) non-greed; greedlessness; liberality; generosity.

อวมงคล (*Avamaṅgala*) bad luck; ill omen; *adj.* unlucky; unauspicious; (*T.*) funeral.

อวหาร (*Avahāra*) action of stealing.

อวิชชา (*Avijjā*) ignorance; nescience; lack of knowledge; delusion.

อวิโรธนะ (*Avirodhana*) non-obstruction; non-opposition; non-violation; non-deviation from the Dhamma.

อวิหิงสา ดูอหิงสา.

อเวจี (*Avīci*) the Avīci Hell; the lowest hell.

อสงไขย (*Asaṅkheyya*) incalculable.

อสทิสถาน (*Asadisadāna*) Unparalleled Gift; incomparable alms-giving.

อสังขตธรรม (*Asaṅkhatadhamma*) that which is not conditioned by any cause; the Unconditioned; Nibbāna.

อสุภะ (*Asubha*) **1.** ugly; loathsome. *n.* loathsomeness; impurity. **2.** a corpse.

อสุรกาย (*Asurakāya*) the plane of Asura demons; demons.

อเสขะ (*Asekha*) one who does not require any further training; an Arahant; the adept.

อหังการ (*Ahaṃkāra*) *lit.* the making of the utterance "I"; egoity; egotism; ego-consciousness; the concept of I; I-making; (*T.*) arrogance; haughtiness. *เทียบ มมังการ.*

อหิงสา, อวิหิงสา (*Ahimsā, Avihimsā*) non-violence; non-harming; inoffensiveness; non-injury.

อเหตุกทิกฺขุ (*Ahetukadittḥi*) *lit.* the theory of causelessness; the theory that there is no cause of a phenomenon; doctrine of non-causality. *อเหตุกาทท ก็ว่า.*

อโหสิกรรม (*Ahosikamma*) defunct kamma; an act or thought which has no longer any potential force.

อักโกธะ (*Akkodha*) non-anger; freedom from hatred.

อัครสาวก (*Aggasāvaka*) the most distinguished disciples; (the two) Chief Disciples, i.e. Sāriputta and Mahāmoggallāna

อังคาร (*Angāra*) **1.** charcoal; ashes. **2.** ash; the ashes, especially of the Buddha.

อังคาส (*Parivisana*) *v.* to serve with food; wait upon at a meal.

อังคุตตรนิกาย (*Anguttaranikāya*) the collection of discourses arranged in accordance with number; Adding-One Collection; Collection of Numerical Sayings; the Book of the Gradual Sayings; name of the fourth main division of the Sutta Piṭaka.

อังสะ (*Aṃsa*) **1.** a part; side. **2.** shoulder. **3.** (*T.*) shoulder piece; chest cloth; the sleeveless one-shouldered singlet of a monk.

อัจฉริยะ (*Acchariya*) *adj.* wonderful; marvellous; astonishing; exceptional; extraordinary; (*T.*) genius.

อัญชลี *ดู* พนมมื่อ.

อณฺฑชะ (*Aṇḍaja*) egg-born creatures; the oviparous.

อัตตกิลมณานุโยค (*Attakilamathānuyoga*) Self-

Mortification; the constant attachment to Self-Mortification.

อัตตวาทุปาทาน (*Attavādupādāna*) attachment to the self- (or soul-) theory; the belief in a persistent self or soul; clinging to the Ego-belief.

อัตตสัมมาปณิธิ (*Attasammāpaṇidhi*) setting oneself in the right course; aspiring and directing oneself in the right way; perfect self-adjustment; thorough pursuit or development of one's personality.

อัตตัญญูตา (*Attaññutā*) the quality of one who knows oneself; knowing oneself.

อัตตา (*Attā*) **1.** self; soul; ego; personal entity. **2.** mind; the whole personality.

อัตตาริปไตย (*Attādhīpateyya*) self-dependence; self-reliance; supremacy of self; dominant influence by oneself (or by self-regard).

อัตถะ (*Attha*) **1.** meaning; the spirit; the correct sense; essence. **2.** benefit; advantage; gain; welfare; the good. **3.** goal; purpose.

อัตถจริยา (*Atthacariyā*) benefaction; useful conduct or behaviour; doing a favour; life of service; doing good.

อัตถปฏิสัมภิตา (*Atthapaṭisambhidā*) knowledge of the meaning (of words); the Discrimination of the Meaning; analytic insight of consequence.

อัตถัญญูตา (*Atthaññutā*) the quality of one who knows what is useful or who knows the correct meaning of something; knowledge of the meaning; knowing the purpose; knowing the consequence.

อัตถภาพ (*Attabhāva*) personality; individuality.

อันตคาหิกทิกฺขุ (*Antagāhikadittḥi*) (the ten) views taking extreme sides; the view of the extremist; extremist view.

อันตรวาสก (*Antaravāsaka*) *ดู* สปง.

อันตา (*Antā*) extremes (the two extremes).

อันติมวัตถุ (*Antimavattu*) an extreme offence; ultimate or worst transgression; Defeat; Pārājika offence.

อันเตวาสิก (*Antevāsika*) *lit.* one who lives in; a

monk who lives under his teacher; a pupil; apprentice.

อัปนาสมาธิ (*Appanāsamādhi*) fixed concentration; established concentration; full concentration; attainment-concentration; absorption concentration.

อัปปมัญญา (*Appamaññā*) the Unbounded States; the Ilimitables.

อัปปมาทะ (*Appamāda*) non-negligence; heedfulness; zeal; diligence; earnestness;

carefulness.

อัปปิจจตา (*Appicchatā*) paucity of wishes; frugality; desiring little; simplicity.

อัฟโพหาริก (*Abbohārika*) insignificant; negligible; ineffective.

อัพยากฤต (*Abyākata*; *Avyākata*) *adj.* indeterminate; neutral; unexplained.

อัสสาทะ (*Assāda*) enjoyment; attraction; satisfaction; gratification; advantage.

อัสสาสะ (*Assāsa*) in-breathing; inhalation.

อา-โอ

อากาส [ธาตุ] (*Ākāsa*) space.

อากาสนัญญายตนะ (*Ākāśānañcāyatana*) the Sphere of Unbounded Space; the Realm of Infinity of Space.

อากิญจัญญายตนะ (*Ākiñcaññāyatana*) the Sphere (or Realm) of Nothingness.

อาคันตุกะ (*Āgantuka*) a guest; new-comer; stranger.

อาฆาต (*Āghāta*) malice; hatred; revengefulness.

อาจารย์ (*Ācāra*) conduct; behaviour.

อาจารย์ (*Ācariya*) a teacher; regular instructor.

อาจิณณกรรม (*Āciṇṇakamma*) habitual kamma; habitual act.

อาชชวะ honesty; integrity.

อาชีวก (*Ājīvaka*) a kind of non-Buddhist ascetics, mostly naked.

อาชีวาปาริสุทธิศีล (*Ājīvapārisuddhisīla*) discipline as regards purity of livelihood; Purity of Conduct connected with Livelihood.

อาตมัน (*Attā*; Sanskrit: *Ātman*) the self; soul.

อาทิกัมมิกะ (*Ādikammika*) **1.** name of the first main division of the Vinaya Piṭaka. **2.** the beginner; the first transgressor; the first doer.

อาทิพรหมจรรย์ (*Ādibrahmacariya*) rudiments of the training in the Holy Life; fundamentals of the Sublime Life; fundamental or major precepts.

อาทีนพ, อาทีนวะ (*Ādīnava*) disadvantage; peril; defect; danger.

อาเทศนาปาฏิหาริย์ (*Ādesanāpāṭihāriya*) mar-

vellous ability of mind-reading or guessing other people's character; marvel of thought-reading.

อาเนาปนาสติ (*Ānāpānasati*) mindfulness on breathing; mindfulness regarding breathing.

อาเนสงส์ (*Ānisaṃsa*) profit; merit; good result; advantage.

อาบัติ (*Āpatti*) an ecclesiastical offence; offence.

อาปัตตทาริกรณ (*Āpattādhikaraṇa*) legal questions concerning offences; legal processes concerning committed offences, the awarding of them and the atonement for them.

อาโปธาตุ (*Āpodhātu*) *lit.* the liquid element; water; cohesion; the element of cohesion.

อามิส (*Āmisa*) food; flesh; materiality; material things. *adj.* material; physical; carnal.

อามิสทาน (*Āmisadāna*) donation of requisites (i.e. food, lodging, etc.); material gifts.

อายตนะ (*Āyatana*) the Twelve Spheres; the Twelve Bases; bases. **ภายใน:** sense-organs; the (six) senses; sense-bases; sense-fields.

ภายนอก: sense-objects and mind-object.

อายุ (*Āyu*) **1.** age; life-span. **2.** longevity; long life.

อายุสังขาร (*Āyusaṅkhāra*) constituents of life; vital principle. ดูปลงอายุสังขาร.

อารมณ (*Ārammaṇa*) sense-objects; an object of consciousness.

อารักขสัมปทา (*Ārakkhasampadā*) the achieve-

ment of protection; to be endowed with wariness or watchfulness.

อารามิก (*Ārāmika*) monastery-attendant.

อาสน์สงฆ์ (*Saṅghāsana**) monks' seat; dais or raised platform for monks.

อาสวะ (*Āsāva*) mental intoxication or defilement; worldly influxes; accumulation; outflows; corruption; canker; taint; pollution.

อัสสัณขยญาณ (*Āsavakkhayañāṇa*) the knowledge of the cessation of mental intoxication; knowledge of the destruction of cankers; knowledge that the outflows are extinct.

อัสสนกรรม (*Āsannakamma*) death-proximate kamma; a kamma done immediately before death; proximate kamma.

อาสาฬหบูชา (*Āsāḥhapūjā*) worship on the full-moon day of the Āsāḥha month (the eighth lunar month) in commemoration of the First Sermon and the foundation of the Buddhist order.

อาหาร (*Āhāra*) food; nutriment.

อิจฉา (*Īcchā*) **1.** desire. **2.** (T.) ดู อีศิสา.

อิติวุตตะกะ (*Itivuttaka*) "Thus said" Discourses; name of the fourth division of the Khuddaka Nikāya.

อิทธิ (*Iddhi*) success; supernormal power; psychic power; magical power.

อิทธิบาท (*Iddhipāda*) the Four Paths of Accomplishment; Means of Accomplishment; the means of accomplishing one's own end or purpose; the four Roads to Power; basis for success.

อิทธิปาฏิหาริย์ (*Iddhipāṭihāriya*) a wonder of psychic power; marvel; miracle.

อิทธิวิธี (*Iddhividhi*) psychic powers; different psychic powers; various magical powers.

อินทรีย์ (*Indriya*) **1.** the sense-faculties; the sense-forces. **2.** spiritual faculties; faculties.

อินทริยสังวรศีล (*Indriyasamvarasīla*) discipline as regards sense-restraint; Sense-Restraint; purity of conduct consisting in the restraint of the senses.

อิริยาบถ (*Iriyāpatha*) deportment; posture.

อัสสา (*Issā*) envy; jealousy.

อุกเขปนียกรรม (*Ukkhepanīyakamma*) the formal act of suspension; ostracism.

อุคคหนิมิตต์ (*Uggahanimitta*) mental image; learning sign; sign to be grasped.

อุจเฉททิฏฐิ (*Ucchedaditṭhi*) annihilationism; the doctrine of the annihilation (of the soul); belief in the annihilation of the soul.

อุทฺธานสัมปทา (*Uttāṇasampadā*) the achievement of persistent effort.

อุตราสงค์ (*Uttarāsaṅga*) the upper robe.

อุตริมนุสสรรม (*Uttarimanussadhamma*) super-human state; extraordinary attainment.

อุตุนิยาม (*Utuniyāma*) physical inorganic order; physical laws.

อุทเทสิกเจติย์ (*Uddesikacetiya*) shrine by dedication; memorial object of worship referring to the Buddha, i.e. a Buddha image.

อุทธัจจะ (*Uddhacca*) restlessness; unrest; distraction; flurry.

อุทธัจจกุกกุจจะ (*Uddhaccakukkucca*) restlessness and worry; flurry and worry; restlessness and anxiety.

อุทาน (*Udāna*) an utterance; a paean; "Paeans of Joy"; the Solemn Utterances of the Buddha; name of the third division of the Khuddaka Nikāya.

อุทิศกุศล, การ (*Pattidāna, Dakkhiṇādisana*) dedication or transference of merit; radiation of merit.

อุบาย (*Upāya*) means; method; resource; expedient.

อุบาสก (*Upāsaka*) *lit.* one who comes or sits near; a lay devotee; a devout or faithful layman; lay Buddhist.

อุบาสิกา (*Upāsikā*) a female devotee; a female lay follower.

อุเบกขา (*Upekkhā*) **1.** equanimity; even-mindedness; neutrality; poise. **2.** indifference; neutral feeling; neither pleasurable nor painful feeling.

อุโบสถ (*Uposatha*) **1.** observance; the observance of the Eight Precepts. **2.** biweekly recitation of

the Vinaya rules by a chapter of Buddhist monks; the days for special meetings of the order, and for recitation of the Pāṭimokkha. 3. the Uposatha hall; consecrated assembly hall.

อุโบสถศีล (*Uposathasīla*) the Eight Precepts observed by lay devotees on Uposatha days.

อุปกิเลส (*Upakkilesa*) impurity; defilement.

อุปฆาตกรรม (*Upaghātakakamma*) destructive kamma.

อุปจาร (*Upacāra*) neighbourhood; surrounding area.

อุปจารสมาธิ (*Upacārasamādhi*) proximate concentration; approaching concentration; neighbourhood-concentration; access-concentration.

อุปัฏฐาก, อุปัฏฐาก (*Upaṭṭhāka*) attendant; lay supporter.

อุปนาหะ (*Upanāha*) ill-will; grudge; enmity.

อุปปัชชเวทนียกรรม (*Upapajjavedanīyakamma*) subsequently effective kamma; kamma ripening in the next life.

อุปปาทะ (*Uppāda*) arising; genesis.

อุปปีฬกรรม (*Upapīḷakakamma*) obstructive kamma; counteractive kamma.

อุปมา (*Upamā*) simile; parable.

อุปสมบท (*Upasampadā*) full (or higher) ordination; taking up the Bhikkhuship; Full Admission to the Sangha; Ordination Ceremony. v. to be ordained; enter the monkhood; join the Order.

อุปสัมบัน (*Upasampanna*) the ordained; a Bhikkhu or Bhikkhunī.

อุปัชฌาย์ (*Upajjhāya*) a spiritual teacher; pre-

ceptor.

อุปัตถัมภกกรรม (*Upatthambhakakamma*) supportive kamma.

อุปาทาน (*Upādāna*) attachment; clinging; grasping.

อุปาทานขันธ์ (*Upādānakkhandha*) aggregate (as object) of clinging.

อุปาทายรูป (*Upādāyarūpa*) the Derivatives; derivative or secondary material properties dependent on the Four Great Essentials; material qualities derived from the Four Great Essentials; derivative matter.

อุปาทินนกะ (*Upādinnaka*) lit. grasped by craving and false view; kammically acquired; kammically grasped.

อุปายาส (*Upāyāsa*) despair.

อุพเพคาปีติ; อุพเพกคาปีติ (*Ubbegāpīti; Ubbegāpīti*) uplifting joy; thrilling emotion.

เอกัคคตา (*Ekaggatā*) one-pointedness (of mind); mental one-pointedness; concentration.

เอตทัคคะ (*Etadagga*) foremost; first or best of that class or type.

โอกกันติกาปีติ (*Okkantikāpīti*) oscillating interest; showering joy.

โอชา (*Ojā*) nutritive essence; nutriment.

โอดตัปปะ (*Ottappa*) moral fear; moral dread.

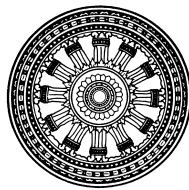
โอปปาติกะ (*Opapātika*) creatures having spontaneous births.

โอวาท (*Ovāda*) admonition; exhortation; advice.

โอวาทปาฏิโมกข์ (*Ovādapāṭimokkha*) the Principal Teaching; the Fundamental Teaching; exhortatory Pāṭimokkha.

ภาค 3

พจนานุกรมพุทธศาสตร์
อังกฤษ-ไทย

Part III

English-Thai

Buddhist Dictionary

A

abandoning; abandonment ปรานะ, จาคะ (การ สละ; การละ).	agreeable อิกฺขุละ (น่าปรารถนา).
abiding วิหาร (ธรรม).	agreement สุมมติ (การตกลงร่วมกัน, ~มอบ หมาย, ~แต่งตั้ง).
abode ภา; เสนาสนะ, อาลยะ, วิหาร.	aim อัตถะ, อรรถ.
absolute sense ปรมัตถ์.	allowable <i>adj.</i> กัปปิยะ.
absolute truth ปรมัตถสัจจะ.	alms; almsfood ภิกขา, ทาน, ทานวัตถุ, บิณฑบาต.
absorption ฌาน, อัปปนา.	alms-bowl บาตร.
abstention เวรมณี. <i>v.</i> to abstain.	alms-gathering บิณฑบาต, การไปบิณฑบาต.
abstinence วิริติ.	alms resort โคจร (ที่เที่ยวบิณฑบาต, ที่หาอาหาร).
access concentration อุปจารสมาธิ.	almsround การไปบิณฑบาต.
accessory ปริวาร, ปริวาร (สิ่งของ).	alteration วิปริณาม.
accompanied by สหคต, สหคต.	analysis วิภังค์, วินิพโยค.
accomplishment, basis of อิทธิบาท.	analytic insight ปฏิสัมภิกา.
achievement สัมปทา.	anger โกรธะ.
acquisition ลาภ.	annihilationism อุกฺเขทวาท, อุกฺเขททิลฺลิ.
acquisitiveness โลภ.	anxiety อุทฺธัจจกุกฺกัจจะ.
act กรรม.	apperception ชวณะ.
act, formal สังฆกรรม.	Arahat; Arahant พระอรหันต์.
action กรรม, กัมมันตะ.	Arahatship อรหัตต, อรหัตตผล.
adaptability กัมมัญญตา.	ardour ตปะ, ตบะ, อาตปะ, ความเพียรเพากิเลส.
adept อเสขะ.	arising อุปปาพะ, อุปฺปติ.
adherence to habits and practices สิลฺลพพต- ปรามาส.	ariyan อริยะ.
adherent ศาสนิก.	arrogance อติมานะ.
adjustment ทมะ.	ascetic ฤๅษี, ดาบส, นักพรต, นักบวช.
admonition โอวาท.	ascetic practices ตบะ; ธุตงค.
adultery กาเมสุมิจฉาจาร.	aspect อาการ.
advantage อาณิสส.	assembly สภา, บริษัท (= <i>บริษัท</i> — ที่ประชุมหรือ ชุมชน หมู่ชน ไม่ใช่ <i>บริษัท</i> ในภาษาไทย).
adverting อวชฺชณะ.	associated with สัมปยุต.
advice โอวาท.	association สัมปโยคะ, เสวนา.
aeon กัป, กัลป์.	assuming อุปาทาน.
affliction พยาธิ.	attachment อุปาทาน.
age วัย.	attainment อภิสัมย (การบรรลุ), สมาบัติ.
ageing; aging ชรา.	attainment concentration อัปปนาสมาธิ.
aggregate ชนฺธ.	attendance อุปฺภฏฺฐาน (การบำรุง, ~เฝ้า, ~ พยาบาล).
agility ลหุตา.	attendant อุปฺภฏฺฐาก, อุปฺภฏฺฐาก.
agitation อุทฺธัจจะ.	

หมายเหตุ: ในภาค 3 นี้ เลือกเก็บมาเฉพาะศัพท์ที่ใช้กันในชั้นซึ่งพอจะยุติเป็นแบบได้แล้วบ้าง ศัพท์ที่ควรสังเกตสำหรับผู้
ที่เฝ้าศึกษาค้นคว้าบ้าง แม้ว่าจะเกินความต้องการของผู้อ่านทั่วไป ก็ถือได้ว่าน่ารู้ (คำที่มีความหมายซึ่งแสดง
ไว้แล้วในภาค 1 อาจจะไม่นำมาแสดงไว้ในภาค 3 นี้ อีก ผู้ศึกษาพึงค้นเพิ่มเติมในภาค 1 ด้วย)

attention มนสิการ.
 attentiveness ความมีสติ.
 audible object สัททวารมณ, สัททะ (เสียง).
 austere practices ชุติงค์.
 austerities ตบะ, พรต.
 authority อาณา, อิสิริยะ.

bad บาป ๑ evil.
 bad company ปาปสหายดา (ความมีเพื่อนชั่ว).
 balanced life; balanced livelihood สมชีวิตา.
 banishment ปิณฑาสนิยกรรม.
 basis of mindfulness สติปัญญา.
 basis for success อิทธิบาท.
 becoming ภพ, ภาวะ.
 being สัตว์.
 belief in a soul or self สักกายทิฏฐิ.
 benefaction ทาน, อุตถจริยา.
 benefactor ทายก.
 benefit อาณิสส, อุตถะ, อรรถ.
 benevolence อุตถจริยา.
 besotting drink มัชชะ.
 birthชาติ.
 birth story ชาดก.
 blameless action อนวัชกรรม (การกระทำอันปราศจากโทษ ไม่มีข้อเสียหาย แต่เป็นคุณประโยชน์)
 Blessed One, the ภควา (พระผู้มีพระภาค)
 blessing พร, มงคล, อนุโมทนา, อาณิสส.
 bliss สุข.
 Bodhisatta; Bodhisattva พระโพธิสัตว์.
 bodily *adj.* กายิกะ (ทางกาย).
 bodily action กายกรรม.

calm สมถะ.
 Calmed One, the พระมุนี.
 canker อาสวะ.
 canon ปิฎก, คัมภีร์.
 carelessness ปมาทะ, ความประมาท.
 carnalities อามิส.
 caste วรรณะ.

avarice มัจฉริยะ.
 aversion ปฏิฆะ; อรติ.
 avoidance วิริติ; สังวร.
 Awakened One, the พระพุทธเจ้า.
 Awakening อภิสัมโพธิ, การตรัสรู้.
 awareness สัมปชัญญะ.

B

bodily avenue กายทวาร.
 bodily formation; bodily functions กายสังขาร.
 bodily good conduct กายสุจริต.
 bodily happiness กายิกสุข.
 bodily misconduct กายทุจจริต.
 bodily pain กายิกทุกข์.
 body กาย.
 bond โยคะ.
 boon พร.
 border district ปัจฉันทชนบท.
 boundary สීමา.
 bourn คติ.
 bowl ๑ alms-bowl.
 Brahma-farer พรหมจารี.
 Brahma-faring พรหมจรรย์.
 Brahmin, brahman พราหมณ์.
 breathing in อัสสาสะ (การหายใจเข้า) (= in-breathing).
 breathing out ปัสสาสะ (การหายใจออก) (= out-breathing).
 Buddha, the พระพุทธเจ้า.
 Buddhism พระพุทธศาสนา.
 Buddhist พุทธศาสนิก.
 buoyancy ลหุตตา (ความเบา).
 burden ฐะ, ภาระ.

C

category ชั้น.
 causal occasion ฐาน.
 cause เหตุ.
 Cause of Suffering ทุกขสมุทัย, สมุทัย.
 cemetery สุสาน.
 cessation นิโรธ.
 Cessation of Suffering ทุกขนิโรธ, นิโรธ.

change วิปริณาม.
 change-of-lineage โคตรภู.
 chanting การสวดมนต์. *v.* to chant.
 chapter of monks คณะ (ในวินัย).
 character จริต.
 characteristic ลักษณะ.
 charity ทาน, จาคะ.
 clairaudience ทิพย์โสต.
 clairvoyance ทิพย์จักษุ.
 clan โคตร, กุล, สายตระกูล.
 clansman กุลบุตร.
 classification สังคหะ (จัดประเภท).
 clear comprehension สัมปชัญญะ.
 clinging อุปาทาน.
 coefficients *ดู* mental coefficients.
 cognizance จิต, จิตต์.
 cognizable object ธรรมารมณ.
 cohesion, the element of อาโปธาตุ.
 Collection นิกาย (แห่งคัมภีร์).
 comfort ความสะดวก.
 commentary อรรถกถา.
 common characteristics สามัญลักษณะ.
 community สังฆะ, สังฆ.
 companion สหาย.
 compassion กรุณา, อนุกัมปา. *adj.* com-
 passionate.
 compounded things สังขาร, สังขตธรรม.
 comprehension สัมปชัญญะ, ปริปัญญา.
 conceit มานะ.
 concentration สมาธิ.
 concentration development สมาธิภาวนา, สมถ-
 ภาวนา.
 concept บัญญัติ.
 conception ปฏิสนธิ.
 concord สามัคคี.
 condition ปัจจัย.
 conditioned genesis ปฏิจสงมุปปาท.
 conditioned things สังขาร, สังขตธรรม.
 conduct อาจารย์, จริยา, จรรยา, สมาจาร.
 confession (อาปัติ)เทศนา (การแสดงอาบัติ). *v.*
 to confess.
 confidence สัทธา, ศรัทธา, ปสาทะ.
 conformity อนุโลม.

conquest ชัย, วิชัย.
 conquest by piety ธรรมวิชัย.
 conscience หิริ.
 conscientious *adj.* ลัทธิ, มีหิริโศตตัปปะ.
 consciousness วิญญาณ.
 consequence วิบาก.
 consideration มนสิการ.
 constituent องค์, ไวยาการ.
 contact ผัสสะ.
 contemplation อนุปัสสนา, อนุสติ.
 contemplation of the body กายานุปัสสนา.
 contemplation of the feelings เวทนานุปัสสนา.
 contemplation of the mind จิตตานุปัสสนา.
 contemplation of the mind-objects ธรรมานุป-
 ปัสสนา.
 contempt มกฺขะ; อติมานะ.
 content; contentment สันโดษ, สันตมุขี.
 continuity สันตติ, สันตानะ.
 control of the senses อินทริยสังวร.
 controlling faculty อินทริย.
 conventional truth สมมติสังขะ.
 conversion อาวตต, อาวตตนา, การกลับใจเปลี่ยน
 ศาสนา.
 co-religionist สหธรรมิก.
 corporeality รูป, รูปธรรม.
 corruption สังกิเลส, อุปกิเลส, อาสวะ.
 Council สังคายนา, สังคีติ.
 counterpart ปฏิภาค.
 couplet ทูกะ (หมวดสอง).
 course of action กรรมมรรค.
 courteous speech; courtesy ปิยาจา, เปยย-
 วัชชะ.
 covetousness อภิชฌา.
 craving ตัณหา.
 craving for annihilation วิภวตัณหา.
 craving for existence ภวตัณหา.
 craving for non-existence วิภวตัณหา.
 craving for sensual pleasures กามตัณหา.
 cremation ฉาปนกิจ.
 crematorium ฉาปนสถาน.
 cruelty วิหิงสา.
 culture *ดู* mind culture.
 curds ทิ.

D

danger อันตราย, อาที่นพ.
 death มรณะ, มัจจุ, จูติ.
 deathless *adj* อมตะ.
 debauchery อิตถิรุตตดา (ความเป็นนักเลงหญิง).
 decad ทศกะ (หมวดสิบ).
 decay ชรา, ชรตา.
 decease จูติ.
 deceit มายา.
 decision of the majority เยภุยยลิกา.
 decline ปรามวะ (ความเสื่อม).
 deed กรรม.
 defeat, offence involving อาบัติปาราชิก.
 defilement กิเลส.
 definition วัตถถาน.
 deliverance วิมุตติ, วิโมกข์.
 delusion โมหะ.
 demeritorious action บาปกรรม.
 demon อสูร, ยักษ์.
 demonstration นิทเทส.
 denigration มักขะ.
 dependence นิสสัย (ในวินัย).
 dependent origination ปฏิจจสมุปบาท.
 deportment อริยาบถ.
 derivative matter อุปาทายรูป.
 derived materiality อุปาทายรูป.
 description บัญญัติ.
 designation อธิวณะ, อธิพจน์.
 desire จันทะ, กาม, ตัณหา, อิจฉา (ความอยาก).
 despair อุปายาส (ความผิดหวัง, ความคับแค้นใจ).
 destination คติ.
 destruction พยชนะ, หายนะ, วินาส, ปหณะ, ขยะ.
 destruction of life ปาณาติบาต.
 detachment วิวาละ.
 detraction มักขะ.
 development ภาวนา.
 devotee, lay อุบาสก, อุบาสิกา.
 Dhamma; Dharma, the พระธรรม, ธรรม.
 diligence อัปปมาทะ, อุกฺกฺขณะ (ความหมั่นขยัน).
 direct knowledge อภิญญา.
 disappearance จูติ, อันตรธาน.

discernment วิจักขณา.
 disciple สาวก.
 discipline วินัย.
 discontent อรติ, อนภิริติ (ความไม่ยินดี, เบื่อหน่าย).
 discovery พุทธิ, โพธิ.
 discrimination ปฏิสัมภิกา.
 discursive thinking วิจารณ์.
 discussion สากัจฉา.
 disease โรค, พยาธิ (ความเจ็บไข้).
 disparaging ปลาสะ.
 dispassion นิพพิทา.
 dispensation ศาสนธรรม, พระศาสนา.
 dispute วิวาท.
 disquisition ธรรมบรรยาย.
 dissension ความร้าวราน, ความแตกแยก, (in the Order) สังฆราชี่.
 distraction อุทธัจจะ, วิกเขปะ (ความฟุ้งซ่าน).
 diversification ปปัญจะ.
 divine ทิพย์, พรหม.
 divine abiding พรหมวิหาร. ๑ sublime states.
 divine ear ทิพย์โสด.
 divine eye ทิพย์จักขุ.
 divine life พรหมจรรย์. ๑ holy life.
 doctrine ธรรม, พระธรรม, ปาพจน์.
 domain วิสัย, ภพ.
 domineering ปลาสะ.
 donation ทาน, การบริจาค.
 donor ทายก.
 door ทวาร.
 doubt วิจิกิจฉา, กังขา.
 downfall ปรามวะ (ความเสื่อม), อบาย.
 drowsiness มิตตะ.
 drunkenness สุรารุตตดา (ความเป็นนักเลงสุรา).
 dullness; dullness โมหะ.
 duties of the King; duties of the ruler ราชธรรม.
 duty กิจ, วัตร.
 dwelling วิหาร (ที่อยู่).
 dwelling in a favourable place ปฏิรูปเทสวาส.
 dyad ทูกะ (หมวดสอง).

E

ear โสตะ.
 earnestness อับปมาหะ, อาตาปะ (ความเพียร).
 earth ปฐวี, ปฐวีธาตุ. ดู extension.
 ease สุข.
 effort วิริยะ, วายามะ, ความเพียรพยายาม.
 ego อัตตา, อาตมัน.
 elasticity มุกุตา.
 elder เถระ.
 element ธาตุ, มหาธาตุ, องค์.
 elements of enlightenment โพชฌงค์.
 embodiment view สักกายทิฏฐิ.
 embryo กอลละ, คัพภะ.
 emergence ฏฐานะ (การออก).
 emptiness สุญญตา.
 end อันตะ.
 endeavour ปธาน, วิริยะ, วายามะ.
 endurance ขันติ, อธิवासนะ.
 energy วิริยะ.
 enjoyment บริโภค (เสวย; ใช้กับสมบัติ ความสุข เป็นต้น); อัสสาหะ.
 Enlightened One, the พระพุทธเจ้า.
 enlightenment โพธิ, อภิสัมโพธิ (การตรัสรู้).
 enlightenment factor โพชฌงค์.
 enlightenment state โพธิปักขิยธรรม.
 ennead นวกะ (หมวดเก้า).
 enthusiasm ปิติ.
 envy อิสสา, ความริษยา.
 eon กัป, กัลป์.
 equality สมานัตตตา.
 equanimity อุเบกขา (ัตตรมัชฌัตตตา). ดู on-

looking equanimity.
 equipment บริหาร.
 eradication สมุคฆาตะ, ปหานะ.
 escape นิสสรณะ.
 essential of existence อุปธิ.
 eternalism; eternity-view สัสสทวาทะ, สัสสตทิฏฐิ.
 eunuch บัณเฑาะก์ (จำพวกหนึ่ง).
 even-mindedness อุเบกขา.
 evil บาป.
 Evil One, the มาร.
 Exalted One, the ภควา (พระผู้มีพระภาค).
 exertion ปธาน, วายามะ, ปรักกมะ, ความเพียร, ปัคคหะ, ปัคคาหะ.
 exhaustion ชยะ, ชัย (ความสิ้นไป, ความหมดไป).
 exhortation โอวาท.
 existence ภพ.
 experience เวทียิต.
 exposition นิเทศ, วรรณนา.
 extension, the element of ปฐวีธาตุ.
 extinction นิโรธ.
 Extinction of Impurities กิเลสปรินิพพาน (= สอุปาทิ-เสสนิพพาน)
 Extinction of Suffering ทุกขนิโรธ, นิโรธ.
 Extinction of the Five-Khandha-Process ขันธ-ปรินิพพาน (= อนุปาทิเสสนิพพาน).
 extreme อันตะ (ที่สุด, ความเข้าใจ หรือ ประพฤติ เอียงสุด).
 expiation, offence of อาบัติปาจิตตีย์.
 eye จักขุ.

F

factor องค์.
 faculty อินทรีย์.
 fading away of craving ตัณห์ขยยะ.
 fading of lust วิวาละ.
 failure วิบัติ.
 faith ศรัทธา. ดู confidence.
 falseness; falsity มิจฉัตตะ.
 false speech มุสาวาท.
 false views มิจฉาทิฏฐิ.

fame ยศ, กิตติศัพท์, สิลોકะ.
 favourable *adj.* สัมปายะ.
 fear ภยะ.
 fear of blame โอตตปปะ.
 feeling เวทนา.
 femininity อิตถิภาวะ, อิตถินทรีย์.
 fetter สังโยชน์, สัญโญชน์.
 final knowledge อัญญา.
 Fine-Material Sphere รูปภพ, รูปโลก.

firmness ธิติ.
 Five Precepts, the เบญจศีล.
 fixation อุปาทาน.
 flavour รส.
 flood โฉมะ.
 fluid element อาโปธาตุ ๑ cohesion.
 flurry and worry อุทัจจกุกกัจจะ.
 follower สาวก, ศาสนิก.
 fool พาล, คนพาล.
 foolish man โมหมบุรุษ.
 forbearance ดีติกา, ชันติ.
 forest-dweller อรัญวาสี.
 forfeiture, offence of expiation involving อาบัติ
 นิสัคคิยาปาจิตตีย์.
 form รูป.
 formal act สังฆกรรม.
 formal meeting of the Order, offence entailing a
 อาบัติสังฆาทิเสส
 formations สังขาร.

gain ลาภ.
 gambling การพนัน.
 generosity จาคะ, ทาน.
 gentleness มัทวะ.
 gesture กายวิญญูติ.
 ghee สัปปิ.
 ghost เปรต.
 gift ทาน, ทานวัตถุ.
 giving ทาน.
 giving up จาคะ, ปริจจาคะ.
 goal อุตตะ, ปรีโยสาน.
 god เทวะ, เทพ, เทวดา.
 going forth (from home) ปัพพชชา.
 good *n.* อุตตะ. *adj.* กัลยาณะ, บุญ.
 good company กัลยาณมิตรตตา.
 gossip สัมผัสปลลาปะ.
 grasping อุปาทาน.
 grateful *adj.* กตัญญู.
 gratefulness กตัญญูตา, กตัญญูกตเวทีตา.

former action บุพกรรม.
 former habitation บุพเพนิวาส.
 formless อรูป.
 forward order อนุโลม.
 foundation of mindfulness สติปัฏฐาน.
 fragrant *adj.* สุคนธ์.
 Fragrant Cell, the พระคันธกุฎี.
 fraud สาหละยะ, สาไทย.
 freedom วิมุตติ.
 friend มิตร.
 friendliness เมตตา.
 frivolous talk สัมผัสปลลาปะ.
 fruit; fruition ผล, วิบาก.
 Fully Enlightened One, the พระสัมมาสัมพุทธเจ้า.
 full moon; full-moon day บุญมี, บุรณมี, วันเพ็ญ.
 function กิจ, รส.
 functional consciousness กิริยาจิต.
 fundamental precepts ปาฏิโมกข์.
 fundamentals of mindfulness สติปัฏฐาน.

G

gratification อัสสาทะ.
 gratitude กตัญญูตา, กตัญญูกตเวทีตา.
 grave offence อาบัติอุลลัจจัย.
 great entity มหาภูต.
 Great Man มหาบุรุษ.
 Great Renunciation, the มหาภิเนษกรรม.
 Great Vehicle มหายน.
 greed โลภะ.
 greediness มหิจฉตา (ความมักมากอยากใหญ่).
 grief โทมนัส, โสกะ.
 group-meal คณโภชน.
 Groups of Existence, the Five ชันธ 5.
 growth อุปจยะ.
 grudging อุปนาคะ.
 guidance นิสสัย (ในวินัย).
 guide ธรรมะ, เนตติ.
 guiding out วินัย.
 guile กุหา.

H

halo ปรากฏ.
 happiness สุข.
 harmless ไร้อันตราย.
 harmony สัมพันธ์.
 harsh speech ภาษารุนแรง.
 hate โทสะ.
 hatred โทสะ, เหว.
 health อนามัย, กัลลตา.
 hearer สามี. ดู disciple.
 heart หัวใจ.
 heating element เตาไฟฟ้า.
 heaven สวรรค์, สวรรค์.
 heavenly abiding ทิพย์วิหาร.
 heavenly being เทพ, เทวดา, ชาวสวรรค์.
 heavenly ear ทิพย์โสต.
 heavenly eye ทิพย์จักษุ.
 heedfulness อุตสาห.
 heedlessness ปรมาหะ, ความประมาท.
 hell นรก.
 help ให้ความช่วยเหลือ.
 heptad สัตตทัก (หมวดเจ็ด).
 here and now ปัจจุบัน, ปัจจุบัน.
 hereafter ปรโลก, สัมปรายะ.
 heresy ศาสนาต่าง.
 heritage ทรัพย์ (ความเป็นทายาท, มรดก).

hermit enlightened one ป้างอกพุทธ.
 hexad หักกะ (หมวดหก).
 higher knowledge ธรรมะ.
 higher mentality อธิจิตต์.
 higher morality อธิศีล.
 higher thought อธิจิตต์.
 higher wisdom อธิปัญญา.
 hindrance หนทาง.
 holy life พรหมจรรย์.
 holy men สมณพราหมณ์.
 holy one พระอริยะ, พระอรหันต์.
 homage นม, นมการะ, ปูชา.
 homeless one อนาคาริก.
 homeless life อนาคาริกะ, ชีวิตอนาคาริก.
 honesty อหะ.
 honour สักการะ, ปูชา.
 hostile action เหว.
 householder คฤหบดี, คฤหัสถ์.
 house-life; household life ฆราวาส, ชีวิตคฤหัสถ์;
 การครองเรือน.
 human being มนุษย์.
 humility นินทา; อปายานะ (ความอ่อนน้อมถ่อม
 ตน). *adj.* humble.
 hut กระท่อม.
 hypocrisy สาธุการ, สาธุ.

I

ideation สัญญา. ดู perception.
 idleness ไร้สาระ.
 ignoble *adj.* ไร้เกียรติ, ไร้เกียรติ.
 ignorance วิชา.
 illimitables อปมัญญา.
 illumination โอภาส.
 illusion ปรมาหะ, มายา.
 ill-will พยาบาท.
 image ภูมิ. ดู mental image.
 I-making อหังการ.
 immaterial *adj.* อรูป.
 Immaterial Sphere อรูปภาพ, อรูปโลก.
 immoral *adj.* บาป, อสุจริต.
 immortal *adj.* อมต.

impartiality สมานัตตตา.
 impediment ปริโพร, ภัย.
 impermanence อนิจจัง.
 impermanent *adj.* อนิจจัง, อนิจจัง.
 imperturbability อานัญชา, อเนญชา.
 impulse ชวนะ.
 impurity กิเลส, มละ, มลทิน.
 in- and out-breathing อานาปานะ, อัสสาสะ
 ปัสสาสะ.
 incantation มนต์, มนต์.
 incense stick ธูป.
 inclination อหังการ, อหังการ.
 independent *adj.* อนิสิต.
 indeterminate *adj.* อหังการ.

indifferent feeling อูเบกขาเวทนา, อทุกขมสุข.

individual บุคคล.

individuality อัตตภาวะ, อัตตภาพ.

indolence โกสัชชะ.

industry อนาคตา, อุตสาหะ (ความหมั่นขยัน).

inertia ปรวิชาติ.

infinite *adj.* อนันต์.

infinity of consciousness วิญญาณัญจายตนะ.

infinity of space อากาสาัญจายตนะ.

inheritance ทายัชชะ. *ดู* heritage.

inner sense-sphere อัชฌัตติกายตนะ (อายตนะภายใน).

initial application วิตก.

inquiry วิมิงสา, ปริပ္พจฉา.

insight ญาณ, วิปัสสนา.

insight development วิปัสสนาภาวนา.

jealousy อีสสา, ความริษยา.

jewel รัตนะ (ใน "รัตนตรัย").

Kamma; Karma กรรม.

karmically acquired *adj.* อุปาทินณะ, กรรมชะ.

killing ปาณาติบาต.

kindly speech ปิยาวาจา.

laity, the พวกคฤหัสถ์, พวกชาวบ้าน.

lamentation ปริเทวะ.

latent bias อนุสัย.

latent tendency อนุสัย.

Law, the พระธรรม.

lay devotee อุบาสก อุบาสิกา.

lay disciple อุบาสก, คฤหัสถสาวก.

lay follower อุบาสก, พุทธศาสนิกฝ่ายคฤหัสถ์.

laying down การบัญญัติ(สิกขาบท). *cf.* to lay down.

layman คฤหัสถ์.

laziness โกสัชชะ, อาลัสยะ.

learner เสดชะ.

learning สุตตะ, ลึกขา.

legal question อธิกรณ์.

insight into the hearts of others ประจิตตวิธานน์, เจโตปริยญาณ.

insistence อภินิเวส.

instigated *adj.* สลั้งขาริก.

instruction อนุสาสนี, สาสนะ.

integrity อาชชะ.

intention สังกัปปะ, อธิปปายะ, เจตนา.

intimation วิญญูติ.

intoxicant มัชชะ, น้าเมา, สุราเมรัย.

intoxicant, mental อาสวะ.

intrepidity เวสาร์ชะ.

investigation วิจัย, สันตிரณะ, วิโลกณะ.

investigation of the Dhamma ธรรมวิวิจัยะ, ธรรม-วิจัย.

invitation การนิมนต์, อาราธนา, ปวารณา.

issuer of meals ภัตตเทศก์.

J

joy โสมนัส, (เจตสิก) สุข, ปิติ, มุทิตา. *ดู* sympathetic joy.

K

kinsman ญาติ.

knowable things ญเญยธัมม, ญเญยธรรม.

knowing and seeing ญาณทัสสนะ.

knowledge ญาณ, วิชา.

L

Lesser Vehicle หีนยาน.

lethargy ถีนะ.

lethargy and drowsiness ถีนมิตตะ.

letter อักษระ, พยัญชนะ.

liberality ทาน, จาคะ.

liberation วิโมกข์, วิมุตติ.

life-faculty ชีวิตินทรีย์.

life-principle ชีวิตะ, ชีวิตินทรีย์.

life-span อายุ, ชีวกาล, ชนมกาล, อายุกัป.

lightness ลหุตา.

liquor สุรา.

livelihood อาชีวะ.

living in befitting places ปฏิรูปเทสวาส.

living within one's means สมชีวิตา.

loathsome *adj.* ปฏิฏูล. *n.* loathsomeness.

lodgings เสนาสนะ.

longings อิจฉา (ความอยาก).

love เปมะ, เปรม.

loving-kindness เมตตา.

lunar *adj.* ทางจันทรคติ.

lunar calendar ปฏิทินจันทรคติ.

lust ราคะ.

lusting wish ฉันทราคะ.

lying; lying speech ดู false speech.

M

magical power อิทธิปาฏิหาริย์.

Mahayana มหายาน (นิกายพระพุทธศาสนาฝ่ายเหนือ).

maintaining; maintenance อนุรักษ์.

malice อาฆาต.

malicious speech ปิสุณาวาจา, เปสุณวาท.

malleability มุกุตา.

management วิชา, สังวิชา (การจัดการ).

manifestation ปัจจุปฏิฐาน.

manner ปริยาย, ปการ.

marvel ปาฏิหาริย์.

masculinity บุริสภาวะ, บุริสินทรีย์.

mass สมุหะ, ณะ.

Master, the พระศาสดา, พระบรมศาสดา.

mastery วลี.

material gifts อามิสทาน.

material happiness สามีสุข.

material qualities รูปธรรม, รูป.

material things อามิส.

material worship อามิสบูชา.

matricide มาตุฆาต.

matrix มาติกา.

matted-hair ascetic ชฎิล.

matter รูป.

maturity ปรีปากะ.

meal ภัต, โภชนะ.

mealtime ภัตตกาล.

meaning อรรถ.

meanness มัจฉริยะ.

means อุปายะ, อุปาย, วิธี, ปโยคะ.

medicine เภสัช.

meditation ฌาน, ภาวนา.

meditator ฌายี, ผู้บำเพ็ญฌาน, นักฌาน, ผู้เจริญภาวนา.

meekness โสวจิตตสา.

mental *adj.* เจตสิก (ทางใจ).

mental action มโนกรรม.

mental activities เจตสิก.

mental adjuncts เจตสิก.

mental avenue มโนทวาร.

mental body นามกาย.

mental coefficients เจตสิก.

mental concomitants เจตสิก.

mental factors เจตสิก.

mental formations; mental functions มโน-สังขาร, จิตตสังขาร.

mental formations สังขาร (ในชั้น 5).

mental good conduct มโนสุจริต.

mental happiness เจตสิกสุข.

mental image นิमित, นิमितต์.

mentality นาม, นามธรรม, เจตสิก.

mental misconduct มโนทุจริต.

mental object ธรรมารมณ์.

mental pain เจตสิกทุกข์.

mental qualities เจตสิก.

mercy ทया, อนุทัย (ความปรานีเอ็นดู).

merit บุญ.

meritorious action บุญกรรม.

message พระธรรม, คำสอน.

Middle Path, the มัชฌิมาปฏิปทา.

Middle Way, the มัชฌิมาปฏิปทา.

mind จิต, มโน, นาม.

mind culture ภาวนา.

mindfulness สติ.

mindfulness on breathing อานาปานสติ.

mind object ดู mental object.

miracle ปาฏิหาริย์.

misapprehension of virtue and duty สลัปปต-ปราคาส.

misconduct ทุจริต, มิจฉาจาร.

miserliness มัจฉริยะ.

misery ทุกข์. *adj.* miserable มีทุกข์, เป็นทุกข์.

mode อาการ.

moderation มัตตัญญูตา (~ in eating = โภชนะ-
มัตตัญญูตา).

moment ขณะ.

momentary concentration ขณิกสมาธิ.

momentary joy ขณิกปิติ.

monastery วัด, อาราม, วิหาร.

monastic life พรหมจรรย์, ชีวิตสมณะ.

monk ภิกขุ, ภิกษุ, สมณะ.

naked ascetic อเจลก.

name นาม.

name and form นามรูป.

natural virtue ปกตศีล.

negligence ปมาทะ, ความประมาท.

neighbourhood concentration อุปจารสมาธิ.

neither-pain-nor-pleasure อทุกขมสุข, อเบกขา-
เวทนา.

Neither Perception Nor Non-Perception, Sphere
of เหนอสังขญาณาสัญญายตนะ.

neutrality, specific ตัตถมัตตัตตา.

newly ordained monk นวกภิกขุ.

next life; next world ปุณชาติ, ปุณภาพ, ชาติหน้า,
ปรโลก.

Nibbāna; Nirvāṇa นิพพาน.

Nibbāna without any remainder of existence
อนุปัตติเสสนิพพาน.

Nibbāna with remainder of existence สอุปาทิ-
เสสนิพพาน.

niggardliness มัจฉริยะ.

nihilism นัตถิกวาท, นัตถิกทฤษฎี.

noble *adj.* อริยะ, อารยะ.

noble disciple อริยสาวก.

noble discipline อริยวินัย (แบบแผนของอารยชน).

Noble Eightfold Path, the อริยอัฏฐังคิกมัคค์,
อารยอัฏฐังคิกมรรค.

noble one อริยบุคคล.

monument อนุสาวรีย์, สถูป, เจดีย์, เจดีย์.

moral achievement สีสัมปัตติ, สีสัมปทา.

moral dread โอตตปปะ.

moral failure สีสัมปัตติ.

moral habit คีล.

morality คีล.

moral shame หิริ.

mortal มัจจะ (ผู้ต้องตาย = สัตว์).

motion ญัตติ, ญัตติ; วาโยธาท.

mundane *adj.* โลภียะ, โลภีย.

my-making มมังการ.

N

noble treasure อริยทรัพย์.

Noble Truths, the Four อริยสัจ 4, จตุราริยสัจ.

noble wealth อริยทรัพย์.

non-covetousness อนภิขมา.

non-cruelty อวิหิงสา.

non-delusion อโมหะ.

non-greed อโลภะ.

non-hate; non-hatred อโทสะ, อพยาบาท.

non-ill-will อพยาบาท.

non-injury อหิงสา.

non-obstruction อวิโรชนะ.

non-opposition อวิโรชนะ.

Non-Returner อนาคามี.

Non-Returning, fruition of อนาคามีผล.

Non-Returning, path of อนาคามีมรรค.

non-self; non-soul อนัตตา.

non-violence อหิงสา, อวิหิงสา.

norm ธรรม.

nose ฆานะ.

Nothingness, Sphere of อากิญจัญญายตนะ.

not-self *adj.* อนัตตา.

novice สามเณร.

novitiate สามเณร, นวะ.

nun ภิกษุณี.

nutrient; nutriment อาหาร.

nutritive essence โอชา.

O

obedience โสวัสสตา.
 object อารมณ.
 objective-field วิสัย.
 objectivity ตถตา.
 oblation พลี, พลีกรรม.
 obligations ปาติโมกข์, กิจ, ธุระ, พันธะ.
 observance อุโบสถ, วัตร, การรักษา (ศีลเป็นต้น).
 obsession ปริยภูฏานะ, ปัญจะ.
 obstinacy ถัมภะ.
 obstruction นิวรณ. ดู hindrance.
 octad อัฏฐกะ (หมวดแปด).
 odorous object คันธารมณ.
 odour คันธะ.
 offence อาบัติ.
 offering พลี, ทักขิณา, ทักขิณา, บูชา.
 old age ชรา.
 olfactory organ ฆานะ.
 omen นิมิต; good omen มงคล.
 omnipotent *adj.* สัพพาทิภู.
 omniscience สัพพัญญุต.
 Omniscient, the พระสัพพัญญู.
 Once-Returner สกทาคามี.

pain ทุกข์.
 painful feeling ทุกขเวทนา.
 Pali Canon พระไตรปิฎก.
 Parinirvana ปรีนิพพาน.
 parricide มาตุฆาตหรือปิตุฆาต.
 partiality จันหาคติ.
 passing away มรณะ, กาลกิรียา.
 Path, the มรรค.
 patience ขันติ, ขมะ.
 patricide ปิตุฆาต.
 peace สันติ, อุปสมะ.
 penetration ปฏิเวธ, นิพเพธ.
 pentad ปัญจกะ (หมวดห้า).
 perception สัญญา.
 perdition วินิบาต.
 Perfect One, the พระตถาคต.

Once-Returning, fruition of สกทาคามีผล.
 Once-Returning, path of สกทาคามีมรรค.
 one-pointedness of mind เอกัคคตา, จิตตัสเสกัคคตา.
 onlooking-equanimity อุเบกขา.
 opposite *adj.* ปฏิปักษ์.
 Order, the พระสงฆ์, คณะสงฆ์.
 ordinary man ดู worldlyman.
 ordination อุปสัมปทา, การอุปสมบท. *v.* to be ordained.
 origin สมุทัย.
 Origin of Suffering ทุกขสมุทัย, สมุทัย.
 origination สมุฏฐาน.
 other world ปรโลก.
 outer sense-sphere พาหิรายตนะ (อายตนะภายนอก).
 outcast วสละ (คนถ้อย, ~ต่ำทราวม)
 outcaste จัณฑาล.
 overcoming ปหานะ.
 ownership, the bliss of อัตติสุข (สุขเกิดจากความมีทรัพย์).

P

perfection บารมี.
 perfectness สัมปัตติ, สมบัติ.
 peril อาหีนพ, ภัย.
 perplexity วิจิจิจฉา.
 person บุคคล.
 perspicuity ปฏิภาณ.
 perversion วิปลาส.
 physical *adj.* กายิกะ (ทางกาย). ดู bodily.
 physical basis of mind หทัยวัตถุ.
 plane ภูมิ.
 pleasant feeling สุขเวทนา.
 pleasing *adj.* ปาสาทิกะ (น่าเลื่อมใส).
 pleasure สุข.
 posture อริยาบถ.
 power พละ.
 practice การปฏิบัติ, ปฏิปทา.

praise วัฒนธรรม (คำสรรเสริญ), ปลั่งสา.
 preaching เทศนา. *v.* to preach.
 precept ลึกขบถ, (ข้อ) คีล.
 preceptor อุปัชฌาย์.
 predominance อธิปไตย.
 prejudice อคติ.
 preliminary duties บุญกิจ.
 preparation บริกรรม (การเตรียม).
 presumption สำนึก.
 previous benefactor บุญการี.
 previous life ปุริมาชาติ, บุญชาติ, ชาติก่อน.
 pride มานะ, มหะ.
 priest นักบวช, พรหมณ์.
 primary element มหาภูต.
 privilege อานิสต์.
 probation ปริวาส.
 probationer ลิกขมานา.
 proclamation อนุสาวนา.
 proficiency ปาณัญญา; โภค.
 proficiency as to progress อายุโภค.
 proficiency as to regress อปายโภค.
 proficiency as to the means of success อุปาย-

quadruped สัตว์จตุบาท.
 quality คุณ, ลักษณะ, องค์.
 quarrel กลหะ, วิวาท.
 quarter ทิศ (ทิศ).

radiation เติชธาตุ; การแผ่ (เมตตา บุญกุศล ฯลฯ).
 rag-robe บังสุกุลจีวร.
 rains-residence; rains-retreat จำพรรษา, วัสนา-
 วาสะ.
 rapture ปีติ.
 reaching ปัตติ (การบรรลุ).
 reality ตถตา, ยถาภูตธรรม.
 realization สังคิริยา, สังคิระณะ, อธิคม (การทำ
 ให้แจ้ง, การบรรลุ).
 reappearance อุปบัติ.
 reason การณะ, โยนิ, วิมังสา.
 rebirth ปุณณพ, ชาติใหม่, การเกิดใหม่.

โภค.

proficiency in knowing gain อายุโภค.
 proficiency in knowing loss อปายโภค.
 proficiency of method อุปายโภค.
 profitable *adj.* ภูค.
 profound *adj.* คัมภีร์, ลึกซึ้ง.
 prompted *adj.* สลึงซาริก.
 propagation การเผยแผ่.
 property สมบัติ.
 prose; prose-exposition วยาการณะ, ไวยาการณ
 (คำร้อยแก้ว).
 prosperity สัมปทา.
 protection อารักขา.
 provenance นิทาน (เหตุ, ที่มา).
 psychic power อภิญญา.
 pupil ศัทธีวาทิก หรือ อันตวาสิก, ศิษย์.
 Pure Abodes สุทธาวาส.
 purification วิสุทธิ.
 purity ปาริสุทธิ, วิสุทธิ.
 purport อธิบาย (นัยประสงค์).
 pursuit อนุโยค.

Q

quest เสนา, คเวสนา, ปรีเยสนา.
 question ปัญหา.
 quiet *n.* สมณะ. *adj.* วิวิตต์ (สงัด).

R

recipient ปฏิคาหก, ลาภี.
 recitation การสาธยาย, การสวด. *v.* to recite.
 recluse สมณะ.
 recollection อนุสติ.
 reconciliation ปฏิสาราณียกรรม.
 reconnection ปฏิสนธิ.
 rectitude อชุกตา.
 refectory ภัตตคเค (โรงฉัน, หอฉัน).
 refraining สัมมะ, สัมมมะ, เวรมณี.
 refuge สรณะ.
 Refuge, the Threefold ไตรสรณะ.
 refuse-rag-robe บังสุกุลจีวร.

registration ตทารมณฺ, ตทาลัมพะ.
 rehearsal สังคีติ, สังคายนา.
 reincarnation อวตาร (ตามคติพราหมณ์, ฮินดู).
 relative; relation ญาติ.
 relaxation ปัสสัทธิ.
 release วิโมกข์, วิมุตติ.
 relics (of the Buddha) พระธาตุ, พระสารีริกธาตุ.
 relief ภาพสลักนูน, รูปนูน.
 relinking ปฏิสนธิ.
 remembrance of previous births ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ.
 remorse วิปัสสิการ, อกุญจะ.
 renouncing ปริจาคะ.
 renown กิตติ, กิตติศัพท์.
 renunciation เนกขัมมะ. *v.* to renounce.
 repairs นวกรรม, ปฏิสังขรณ์.
 reprover โจทก์.
 reproving โจทนา. *v.* to reprove.
 repugnance ปฏิฆะ.
 repulsion ปฏิฆะ.
 repulsive *adj.* ปฏิกุล.
 requisite บริหาร, ปัจจัย.
 resentment ปฏิฆะ.
 resistance ปฏิฆะ.
 resolution อธิโมกข์, อธิมุติ; (วินัย) กรรมวาจา.
 resolve อธิษฐาน, อธิมุติ.
 resort โคจร.
 respect คารวะ.
 respectable person ครุฐานีบุคคล.
 restlessness อุทัจจะ, วิหัมภิตา.
 restoration โอสารณ; ปฏิสังขรณ์.
 restraint สังวร, สังยมะ.
 restraint of the senses อินทริยสังวร.
 result ผล, วิบาก.
 retrocognition ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (เทียบ)
 reverence อปจายนะ, คารวะ.
 Reverend คำเรียกหน้าชื่อพระสงฆ์ แสดงคารวะ
 นิยมใช้กับพระสงฆ์ฝ่ายมหายานหรือนักบวชใน
 ศาสนาอื่น. *ดู* Venerable.
 reverse order ปฏิโลม.
 review; reviewing ปัจจเวกชนฺ.

riches โภคะ.
 right *adj.* สัมมา.
 Right Action สัมมากัมมันตะ.
 Right Concentration สัมมาสมาธิ.
 Right Conduct *ดู* Right Action.
 Right Effort สัมมาวายามะ.
 right endeavour สัมมปธาน.
 Right Deliverance สัมมาวิมุตติ.
 Right Intent *ดู* Right Thought.
 Right Knowledge สัมมาญาณะ.
 Right Livelihood สัมมาอาชีวะ.
 Right Means of Livelihood *ดู* Right Livelihood.
 Right Meditation *ดู* Right Concentration.
 Right Mindfulness สัมมาสติ.
 Right Motives *ดู* Right Thought.
 Right Speech สัมมาวาจา.
 right striving สัมมปธาน.
 Right Thought สัมมาสังกัปปะ.
 Right Understanding สัมมาทิฏฐิ.
 Right View *ดู* Right Understanding.
 righteous *adj.* ธรรมิก, เป็นธรรม.
 righteous man สัปปุริส, สัตบุรุษ.
 righteousness ธรรม.
 rightness สัมมัตตะ.
 rigidity, mental ถัมภะ.
 ripening วิบาก.
 risk เวร.
 rites and rituals สีสัพพะ.
 rivalry ปลาสะ, สारัมภะ.
 road to power อิทธิบาท. *ดู* basis for success.
 robe จีวร.
 root มूल.
 root-cause เหตุ.
 round วัฏฏะ.
 round of rebirth; roundabout of births สังสาร-
 วัฏฏ, วัฏฏสงสาร, สงสาร.
 rug สันถัต.
 rules and rituals สีสัพพะ, คีลและพรต.
 rule of training ลิกขาบท.
 rumination วิจารณ์.

S

sacrifice ยัญ (พราหมณ์); จาคะ, ปริจาคะ.

safe *adj.* เข้มแข็ง, เกษม.

saffron robe กาสาวพัสดุ.

sage มุนี.

salvation วิมุตติ.

sandals อุปาหนา.

Sangha, the สังฆ, พระสงฆ์, คณะสงฆ์.

sapid object รสารมณ์.

satisfaction ปสาทะ, อัสนา.

Saviour พระมหาไถ่, พระผู้ไถ่บาป (คริสต์ = พระเยซู; เคยมีผู้นำมาใช้เปลี่ยนศัพท์แทน *นาถะ* บ้าง แต่บัดนี้ไม่ใช้กันแล้ว).

savour รส.

scepticism วิจิกิจฉา.

schedule มาติกา.

schism สังฆเภท.

School นิกาย (แห่งศาสนา).

science วิชา.

scripture คัมภีร์, คัมภีร์, ปกรณ.

search; searching เสนา, ปริเยสนา (การแสวงหา).

search of truth ธรรมวิจยะ.

seat อาสนะ.

seclusion วิเวก.

sect นิกาย.

section วาระ, วรรค.

seeing ทัสสนะ.

seer อิลิ, ฤๅษี.

self อัตตา, ตน, ตัวตน.

self-control ทมะ, สัณญมมะ.

self-direction, right disposition in อัตตสัมมาปณิธิ.

self-illusion ลักกายทิฏฐิ.

selfishness มัจฉริยะ.

self-knowledge อัตตัญญูตา.

self-mortification; self-torment อัตตกิลมณานุโยค.

self-possession สัมปชัญญะ.

sensation เวทนา. ๑ feeling.

sense-base อายตนะ.

sense-field อายตนะ.

sense-impression ผัสสะ.

sense of shame หิริ.

sense of urgency สังเวคะ, ความสังเวช.

sense-object อายตนะ(ภายนอก).

sense-organ อายตนะ(ภายใน), อินทริย์.

sense-pleasure กาม.

sense-sphere อายตนะ.

sensual craving กามตัณหา.

sensual desire กาม, กามฉันทะ.

sensual indulgence กามสุขัลลิกานุโยค.

sensual lust กามราคะ.

sensual misconduct กามะสุมิจฉาจาร.

Sensual Plane กามภูมิ.

sensual pleasure กาม, กามสุข, กามคุณ.

Sensual Sphere กามภพ.

sensuous craving กามตัณหา.

sensuous sphere กามภพ, กามโลก.

sentient being สัตว์.

separate treatment วิภังค์.

sequence อนุสนธิ.

serene *adj.* สันตะ (ผู้สงบระงับ).

series สันตติ.

service เวยยาวัจจะ.

setting in motion (หรือ setting rolling) the Wheel of the Doctrine ธรรมจักรกัปวัตตตะ.

setting-up of mindfulness สติปัฏฐาน.

Seven-Times-at-Most Stream-Enterer โสดาบัน ผู้สัจตักขัตตอุปรมะ.

sexual intercourse เมถุนธรรม.

sexual misconduct กามะสุมิจฉาจาร.

shame หิริ, ลัชชา.

shameless *adj.* อลัชชี.

shelter ตาณะ (ที่พำนัก, ที่ต้านทาน, ที่กำนัล).

shoe ปาทูกา.

sign นิมิต.

Signs of Being, the Three ไตรลักษณ์.

simile อุปมา.

simplicity อปปีจฉตา, ความมักน้อย.

single-seed เอกพีชี.

skilful action กุศลกรรม.

skill โกศลละ, โกศล, ทักขะ, ทักษะ.

skilled; skilful *adj.* ภูคัล.
 slander ปิสุณวาจา, ปิสุณาวาจา, เปสุณวาท.
 sloth ถิ่นะ, ลินตา.
 smirching มั๊กชะ.
 sociability สมนัตตตา.
 softness มุทุตา; มัททวะ.
 solid element ปฐวีธาตุ.
 solitude วิเวก.
 sorrow โสกะ, โศก.
 sound สัททะ (เสียง).
 source นิทาน (เหตุ, ที่มา).
 soul อัตตา, อาตมัน, ชีวะ.
 soulless *adj.* อนัตตา.
 soullessness อนัตตตา.
 space อากาส (ช่องว่าง), อวกาศ.
 specific conditionality อิทัปปัจจยตา.
 specification วิภาค.
 speech วาจา, วจี, ภาสิต, วจีวิญญูติ.
 spite อุปนาคะ.
 spontaneously born creature โอปปาติกะ.
 stain มละ, มลทิน.
 standing (in the Order) (จำนวน) พรราชา (ใน
 ภิกขุภาวะ หรือในเพศบรรพชิต).
 steadiness ฐิติ.
 stealing อทินนาทาน.
 Stilled One, the พระมุนี.
 stillness โมโห.
 stinginess มัจฉริยะ.

tactile object โผฏฐัพพะ.
 taint อาสวะ.
 taking what is not given อทินนาทาน.
 tale-bearing ปิสุณวาจา, ปิสุณาวาจา, เปสุณวาท.
 talk กถา.
 taming ทมะ.
 tangible object โผฏฐัพพารมณ, โผฏฐัพพะ.
 task กิจ.
 taste รส.
 teacher อาจารย์.
 teaching เทศนา, ธรรม.
 Teaching; Teachings, the พระธรรม.

storing up อุปัจยะ.
 straightness อชุกตา, อาชชวะ.
 Stream-Enterer; Stream-Entrant; Stream-
 Winner; Stream-Attainer โสดาบัน.
 Stream-Entry, fruition of โสดาปัตติผล.
 Stream-Entry, path of โสดาปัตติมรรค.
 strength พละ.
 stress ความเครียด, สรรัทธภาวะ.
 striving ปธาน, วิริยะ.
 stumbling block อันตราย, อันตรายิกธรรม.
 sublime states พรหมวิหาร.
 substitution of opposites ตังคยะ.
 substratum of rebirth อุปธิ.
 subtle *adj.* สุกุม.
 success อิทธิ, สัมปัตติ.
 suffering ทุกข์.
 suitable *adj.* สัปปายะ, กัปปิยะ, อนรุรูป.
 sunshade ฉัตร (ร่ม).
 superknowledge อภิญญา.
 supermundane; supramundane *adj.* โลกุตตระ.
 supernormal power อิทธิปาฏิหาริย์.
 support นิสสัย (ที่อาศัย); อุปถัมภ์.
 suppression วิกัมภณะ.
 supreme abidings พรหมวิหาร.
 superme dwellings พรหมวิหาร.
 suspension อุกเขปนัยกรรม.
 sustained application วิจารณ์.
 sympathetic joy มุทิตา.

T

telepathy เจโตปริยญาณ (เทียบ).
 temperament จริต.
 temperature อุตุ.
 Tempter, the มาร.
 term บท.
 test วิมังสนะ.
 tetrad จตุกกะ (หมวดสี่).
 thanking อนุโมทนา.
 Theravada เถรวาท (นิกายพระพุทธศาสนาตั้งเดิม
 ฝ่ายใต้ ปัจจุบัน คู่กับ มหายาน).
 things ธรรม, ธรรม.
 thirst ตัณหา, ปิपाสา.

thought จิต, จิตตูปาท, สังกัปป์, วิตักกะ.
 thought-conception วิตัก.
 tie คั่นตะ.
 tolerance ชันติ.
 tongue ชิวหา.
 torpor มิทระ.
 touch โผฏฐัพพะ.
 town-monk พระคามวาสี.
 training ลีक्षा, ทมะ, ภาวนา.
 Training, the Threefold ไตรลัทธิ.
 training rule ลีक्षणบท.
 tranquillity ปัสสัทธิ, สมณะ.
 Tranquillity Development สมณภาวนา.

ultimate sense; ultimate reality ปรมาตม.
 ultramundane ๑ supermundane.
 uncertainty วิจิกิฉา.
 uncompounded; unconditioned *adj.* อสังขตะ.
 unconscious mind ภาวังจิต.
 unconscious state ภาวังค.
 undeclared อพยัคตะ, อพยัคฤต.
 underlying tendency อนุสัย.
 understanding ปัญญา.
 undertaking สมาทาน. *v.* to undertake.
 undetermined offence อนิยต.
 unification เอกัคคตา.
 uninstigated *adj.* อสังขาริก.
 unity สามัคคี, เอกัตตะ, เอกภาพ.

vain talk สัมผัสปปลาปะ.
 vanity มหะ.
 vegetable-growth ภูตคาม.
 Venerable คำเรียกนำหน้าชื่อพระสงฆ์แสดงการจะ
 นิยมใช้กับพระเถระหรือพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์
 (ย่อว่า Ven.).
 veneration คารวะ, นมะ, ปูชา.
 verbal action วจีกรรม.
 verbal formation; verbal functions วจีสังขาร.
 verbal good conduct วจีสุจริต.
 verbal misconduct วจิตุจริต.

transcendental โลกุตตระ.
 transformation วิปริณาม.
 transgression วิติกกมมะ (การละเมิด).
 transience; transiency อนิจจตา.
 transient *adj.* อนิจจัง, อนิจจัง.
 treasure รัตนะ, นิธิ, ธนะ.
 triad ดิกะ (หมวดสาม).
 Triple Gem, the พระรัตนตรัย.
 triplet ดิกะ (หมวดสาม).
 true doctrine สัทธรรม.
 true man สัมบุรุษ, สัตบุรุษ.
 truth สัจจะ.
 twin miracle; twin wonder ยมกปาฏิหาริย์.

U

unknowing อัญญาณ.
 unprofitable *adj.* อกุศล.
 unprompted *adj.* อสังขาริก.
 unrighteous greed วิสมโลภ (= อภิชฌา).
 unskilful *adj.* อกุศล.
 unskilful action อกุศลกรรม.
 unsurpassed *adj.* อนุตตระ.
 unwholesome *adj.* อกุศล.
 unwholesome action อกุศลกรรม.
 unworldly *adj.* นิรามิส.
 urgency, sense of สังเวคะ, สังเวช.
 usage โวหาร.
 utterance อุทาน, วจนะ.

V

verdict of innocence สติวินัย.
 verdict of past insanity อมูพหวินัย.
 verdict in the presence of สัมมุขาวินัย.
 verification สัจฉิกิริยา, สัจฉิกรณะ.
 verse คาถา.
 Vesak วิสาขบูชา (นิยมใช้ในลังกาและอินเดีย =
 Visākha Pūjā).
 vibration, the element of วาโยธาตุ.
 vices of conduct กรรมกิเลส.
 view ทัศนีย.
 village-dweller คามวาสี.

virtue คีล, คุณธรรม. *adj.* virtuous.
 virtue and duty สัตว์พพตะ, คีลและพรต.
 visible for oneself *adj.* สันทิฏฐิภาวะ.
 visible object; visual object รูปารมณ.
 vision ทัสสนะ.
 vital formation อายุสังขาร.

wakefulness ชาคริยานุโยค.
 walking to and fro จงกรม.
 wander *v.* จาริก.
 wandering การจาริก; สงสาร (เวียนว่ายตายเกิด).
 wandering ascetic; wanderer ปริพาชก.
 warrior นักรบ, ขัตติยะ, ขนวรรณะกษัตริย์.
 watch ยาม.
 watchfulness อารักขา; ชาคริยะ.
 water อาโป. *ดู* cohesion.
 way มรรค, ปฏิปทา.
 weal หิตสุข.
 wealth โภคะ, ฐานะ.
 welfare หิตสุข, ประโยชน์สุข.
 Well-farer, the พระสุคต.
 well-spoken words วาจาสุภาสิต.
 Wesak *ดู* Vesak.
 wheel of becoming; wheel of life ภาวจักร.
 Wheel of the Law; Wheel of the Doctrine
 ธรรมจักร.
 wheel of rebirths สังสารจักร.
 wheel-turning monarch พระเจ้าจักรพรรดิ.
 wholesome *adj.* กุศล.
 wholesome action กุศลกรรม.
 wicked *adj.* บาป, ชั่ว.

yearning อาสา (ความหวัง, ~ใฝ่หา).
 years' standing *ดู* standing.

zeal ฉันทะ, อัมปมาทะ.

vitality ชีวิตินทรีย์.
 void; voidness สุญญตา.
 volition เจตนา.
 volitional activities สังขาร.
 voting-ticket สลาก (สำหรับลงคะแนนเสียง).

W

wieldiness กัมมัฏญตา.
 will ฉันทะ, เจตนา.
 wind วาโย. *ดู* vibration.
 wisdom ปัญญา.
 wise man บัณฑิต.
 wish ฉันทะ, อิฉา (ความปรารถนา).
 withdrawal อุพการ, อุทธาร (การรื้อ, การถอน,
 การเคาะ).
 woe ทุกข์, อบาย.
 wonder ปาฏิหาริย์.
 worldlyling ปุณฺณ.
 worldly *adj.* โลภิยะ, โลภี, สามิส.
 worldly conditions โลกธรรม.
 worldly vicissitudes โลกธรรม.
 worthy one พระอรหันต์.
 worry กุกกัจจะ.
 wrath โทสะ.
 wrong conduct ทุจริต.
 wrong course อคติ.
 wrongdoing ทุกกมฺ.
 wrongness มิจฉัตตะ.
 wrong speech, offence of อาบัติพหุภาสิต.
 wrong time วิกาล.

Y

yellow robe กาสาวพัสดุ.
 yoke โยคะ, ทุระ, ภาระ.

Z

zest ปิติ.

APPENDIX

NAMO TASSA BHAGAVATO ARAHATO SAMMĀ-SAMBUDDHASSA.

Homage to the Blessed One, the Perfect One, the Fully-Enlightened One.

Tisaraṇagamana

Taking the Three Refuges

Buddhaṃ saraṇaṃ gacchāmi.

I go to the Buddha for refuge.

Dhammaṃ saraṇaṃ gacchāmi.

I go to the Dhamma for refuge.

Saṅghaṃ saraṇaṃ gacchāmi.

I go to the Saṅgha for refuge.

Dutiyampi . . .

For the second time . . .

Tatiyampi . . .

For the third time . . .

Pañca-Sīla

The Five Precepts

Pāṇātipātā veramaṇī sikkhāpadaṃ samādiyāmi.

I undertake to observe the precept to abstain from taking life.

Adinnādānā veramaṇī sikkhāpadaṃ samādiyāmi.

I undertake to observe the precept to abstain from taking what is not given.

Kāmesumicchācārā veramaṇī sikkhāpadaṃ samādiyāmi.

I undertake to observe the precept to abstain from sexual misconduct.

Musāvādā veramaṇī sikkhāpadaṃ samādiyāmi.

I undertake to observe the precept to abstain from false speech.

Surāmerayamajjapamādaṭṭhānā veramaṇī sikkhāpadaṃ samādiyāmi.

I undertake to observe the precept to abstain from intoxicants causing carelessness.

Cattāri Ariyasaccāni
The Four Noble Truths

1. *Dukkham Ariyasaccam*.

The Noble Truth of Suffering.

2. *Dukkhasamudayo Ariyasaccam*.

The Noble Truth of the Cause of Suffering.

3. *Dukkhanirodho Ariyasaccam*.

The Noble Truth of the Cessation of Suffering.

4. *Dukkhanirodhagāminīpaṭipadā āriyasaccam*.

The Noble Truth of the Path leading to the Cessation of Suffering.

Ariya-Aṭṭhaṅgika-Magga
The Noble Eightfold Path

1. <i>Sammādiṭṭhi</i>	Right Understanding
2. <i>Sammāsaṅkappa</i>	Right Thought
3. <i>Sammāvācā</i>	Right Speech
4. <i>Sammākammanta</i>	Right Action
5. <i>Sammājīva</i>	Right Livelihood
6. <i>Sammāvāyāma</i>	Right Effort
7. <i>Sammāsati</i>	Right Mindfulness
8. <i>Sammāsamādhi</i>	Right Concentration

Pañca-Khandha
The Five Aggregates of Existence

1. <i>Rūpa-khandha</i>	Aggregate of Corporeality
2. <i>Vedanā-khandha</i>	Aggregate of Feeling
3. <i>Saññā-khandha</i>	Aggregate of Perception
4. <i>Saṅkhāra-khandha</i>	Aggregate of Mental Formations
5. <i>Viññāṇa-khandha</i>	Aggregate of Consciousness

Ti-Lakkhaṇa
The Three Characteristics of Existence

1. <i>Sabbe saṅkhārā aniccā</i> .	All conditioned things are impermanent.
2. <i>Sabbe saṅkhārā dukkhā</i> .	All conditioned things are subject to stress and conflict.
3. <i>Sabbe dhammā anattā</i> .	All things are not-self or soulless.

Paṭicca-Samuppāda
The Dependent Origination

<i>Avijjāpaccayā Saṅkhārā</i>	Dependent on Ignorance arise Kamma-Formations.
<i>Saṅkhārapaccayā Viññāṇaṃ</i>	Dependent on Kamma-Formations arises Consciousness.
<i>Viññāṇapaccayā Nāmarūpaṃ</i>	Dependent on consciousness arise Mind and Matter.
<i>Nāmarūpapaccayā Saḷāyatanaṃ</i>	Dependent on Mind and Matter arise the Six Sense-Bases.
<i>Saḷāyanapaccayā Phasso</i>	Dependent on the Six Sense-Bases arises Contact.
<i>Phassapaccayā Vedanā</i>	Dependent on Contact arises Feeling.
<i>Vedanāpaccayā Taṇhā</i>	Dependent on Feeling arises Craving.
<i>Taṇhāpaccayā Upādānaṃ</i>	Dependent on Craving arises Clinging.
<i>Upādānapaccayā Bhavo</i>	Dependent on Clinging arises the Process of Becoming.
<i>Bhavapaccayā Jāti</i>	Dependent on the Process of Becoming arises Birth.
<i>Jātipaccayā Jarā-maraṇaṃ soka-parideva- dukkha-domanass-upāyāsā sambhavanti</i>	Dependent on Birth arise Decay and Death, sorrow, lamentation, pain, grief and despair.
<i>Evametassa kevalassa dukkhak- khandhassa samudayo hoti.</i>	Thus arises the whole mass of suffering.

ความเป็นมาของพจนานุกรมพุทธศาสตร์

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ พระมหาประยูร ปยุตฺโต ได้จัดทำ *พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา ไทย-บาลี-อังกฤษ* เล่มเล็กๆ เล่มหนึ่งเสร็จสิ้น (เป็นฉบับที่มุ่งคำแปลภาษาอังกฤษ ไม่มีคำอธิบาย ต่อมาได้เริ่มขยายให้พิสดารใน พ.ศ. ๒๕๑๓ แต่พิมพ์ถึงอักษร “ฐ” เท่านั้นก็ชะงัก) และในเดือนกันยายน ปีเดียวกันนั้น ก็ได้เริ่มงานจัดทำ *พจนานุกรมพระพุทธศาสนา* ที่มีคำอธิบาย ๒ ภาษา คือ ภาษาไทยและภาษาอังกฤษ พร้อมทั้งหมวดธรรม แต่เมื่อทำจบเพียงอักษร “บ” ก็ต้องหยุดค้างไว้ เพราะได้รับการแต่งตั้งโดยไม่รู้ตัวให้เป็นผู้ช่วยเลขธิการมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย แล้วหันไปทุ่มเทกำลังและอุทิศเวลาให้กับงานด้านการศึกษาของมหาวิทยาลัยสงฆ์ จนถึง พ.ศ. ๒๕๑๕ จึงได้หวนมาพยายามรื้อฟื้นงานพจนานุกรมขึ้นอีก

คราวนั้น พระมหาสมบุญ สมนฺโณ (ต่อมาเป็นพระวิสุทธิสมโพธิ ดำรงตำแหน่งรองเลขธิการมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย) มองเห็นว่างานมีเค้าที่จะพิสดารและจะกินเวลายาวนานมาก จึงได้อาราธนาพระมหาประยูร (เวลานั้นเป็นพระศรีวิสุทธิโมลี และต่อมาเลื่อนเป็น พระราชวรเมธี) ขอให้ทำพจนานุกรมขนาดย่อมขึ้นมาใช้กันไปพลางก่อน พระศรีวิสุทธิโมลี ตกลงทำงานแทรกนั้นจนเสร็จ ให้ชื่อว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* มีลักษณะเน้นเฉพาะการรวบรวมหลักธรรม โดยจัดเป็นหมวดๆ เรียงตามลำดับเลขจำนวน และในแต่ละหมวดเรียงตามลำดับอักษร แล้วได้มอบงานและมอบทุนส่วนหนึ่งให้มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัยจัดพิมพ์เผยแพร่ จำหน่ายเก็บผลประโยชน์บำรุงการศึกษาของพระภิกษุสามเณร เริ่มพิมพ์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๕ จนถึง พ.ศ. ๒๕๑๘ จึงเสร็จ

ต่อมา พ.ศ. ๒๕๑๒ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ ขออนุญาตพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน ๘,๐๐๐ เล่ม นอกจากนั้น มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัยได้จัดจำหน่ายเพิ่มขึ้น และผู้เรียบเรียงเองจัดแจกเป็นธรรมทานเพิ่มเติมบ้าง เป็นรายย่อย หนังสือหมดสิ้นขาดคราวในเวลาไม่นาน

ส่วนงานจัดทำ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ฉบับเดิม ยังคงค้างอยู่สืบมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๒๑ ผู้จัดทำจึงมีโอกาสรื้อฟื้นขึ้นอีก คราวนี้เขียนเริ่มต้นใหม่ทั้งหมด เน้นคำอธิบายภาษาไทย ส่วนภาษาอังกฤษมีเพียงคำแปลศัพท์หรือความหมายสั้นๆ งานขยายจนมีลักษณะเป็นสารานุกรม เขียนไปได้ถึงอักษร “ซ” มีเนื้อความประมาณ ๑๑๐ หน้ากระดาษ พิมพ์ติดพับสาม (ไม่นับคำอธิบายศัพท์จำพวกประวัติ อีก ๗๐ หน้า) ก็หยุดชะงัก เพราะในปี พ.ศ. ๒๕๒๑ นั้นเอง มีเหตุให้ต้องหันไปเร่งรัดงานปรับปรุงและขยายความหนังสือ *พุทธธรรม* ซึ่งกินเวลายืดเยื้อมาจนถึงพิมพ์เสร็จรวมประมาณสามปี งานพจนานุกรมจึงค้างอยู่เพียงนั้นและจึงยังไม่ได้จัดพิมพ์

อีกด้านหนึ่ง เมื่อวัดพระพิเรนทร์จัดงานรับพระราชทานเพลิงศพ พระครูปลัดสมัย กิตฺติทุตฺโต เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ ใน พ.ศ. ๒๕๒๒ พระราชวรเมธี ได้จัดทำพจนานุกรม ประเภทงานแทรกและเร่งด่วนขึ้นอีกเล่มหนึ่ง เป็นประมวลศัพท์ในหนังสือเรียนนิกธรรมทุกชั้น และเพิ่มศัพท์ที่ควรทราบในระดับเดียวกันเข้าอีกจำนวนหนึ่ง ตั้งชื่อว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักรรรม* มีเนื้อหา ๓๗๓ หน้า เท่าๆ กันกับ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* (๓๗๔ หน้า) เสมือนเข้าชุดเป็นคู่กัน เล่มพิมพ์ก่อนเป็นที่ประมวลธรรมซึ่งเป็นหลักการหรือสาระสำคัญของพระพุทธศาสนา ส่วนเล่มพิมพ์หลังเป็นที่ประมวลศัพท์ทั่วไปเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา อธิบายพอใช้ประโยชน์อย่างพียงๆ ไม่กว้างขวางลึกซึ้ง

ใน พ.ศ. ๒๕๒๕ มีท่านผู้ศรัทธาเห็นว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ขาดคราว จึงขอพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัยได้ทราบ ก็ขอร่วมสมทบพิมพ์ด้วย เพื่อได้ทำหน้าที่ส่งเสริมวิชาการทางพระพุทธศาสนา กับทั้งจะได้เก็บผลกำไรบำรุงการศึกษาในสถาบัน และได้ขยายขอบเขตออกไปโดยขอพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักรรรม* ด้วย แต่ผู้เรียบเรียงประสงค์จะปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมหนังสือทั้งสองเล่มนั้นก่อน อีกทั้งยังมีงานอื่นยุ่งอยู่ด้วย ยังเริ่มงานปรับปรุงทันทีไม่ได้ จึงต้องร้งรอนเวลาว่างมาช้านาน ครั้นได้โอกาสก็ปรับปรุงเพิ่มเติม

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ก่อนจนเสร็จ แล้วเริ่มดำเนินการเกี่ยวกับการจัดพิมพ์ ระหว่างนั้น มีงานอื่นแทรกอยู่เรื่อยๆ ต้องรอโอกาสที่จะปรับปรุงอีกเล่มหนึ่งที่เหลืออยู่ และได้ตั้งใจว่าจะพิมพ์ตามลำดับเล่มที่ปรับปรุงก่อนหลัง

ในการพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ มีข้อพิจารณาที่จะต้องตัดสินใจและปัญหาที่จะต้องแก้ไขหลายอย่าง รวมทั้งการทดลองและตรวจสอบเกี่ยวกับความสามารถในการพิมพ์ด้วย ซึ่งล้วนเพิ่มความล่าช้าให้แก่การจัดพิมพ์ โดยเฉพาะคือการพิมพ์ภาษาบาลีด้วยอักษรโรมัน ซึ่งในการพิมพ์ครั้งนี้มีตัวบาลีโรมันเพิ่มขึ้นเกินเท่าตัว หลังจากผ่านพ้นเวลาช้านานในการปรึกษาสอบถามและศึกษางานกับโรงพิมพ์ใหญ่โตบางแห่งแล้ว ก็พอยุติได้ว่า ในประเทศไทยคงมีโรงพิมพ์เพียง ๒ แห่งเท่านั้นที่มีอุปกรณ์ครบครันพอจะพิมพ์อักษรบาลีโรมันได้ตรงตามแบบนิยมอย่างแท้จริง แต่ก็ติดขัดปัญหาใหญ่ว่าแห่งหนึ่งต้องใช้ทุนพิมพ์อย่างมหาศาล อีกแห่งหนึ่งคงจะต้องพิมพ์อย่างช้าเป็นเวลาแรมปี

เมื่อได้พยายามหาทางแก้ปัญหาต่อไปอีกระยะหนึ่ง ก็มาลงเอยที่ทางออกใหม่ คือ สั่งซื้ออุปกรณ์ประกอบด้วย จานบันทึกและแถบฟิล์มต้นแบบสำหรับใช้พิมพ์อักษรบาลีโรมันจากบริษัทคอมพิวเตอร์ ลินเงิน ๒๔,๐๐๐ บาท และ ลินเวลารออีก ๒ เดือนเศษ อุปกรณ์จึงมาถึง ครั้นได้อุปกรณ์มาแล้วก็ปรากฏว่ายังใช้งานได้ไม่สมบูรณ์ ต้องให้นักเรียงพิมพ์ผู้สามารถหาวิธียกเยื้องใช้ให้สำเร็จผล ลินเวลาลึกเพลงทดลองอีกระยะหนึ่ง และแม้จะแก้ไขปัญหาลำบากถึงขั้นที่พอนับว่าใช้ได้ ก็ยังเป็นการเรียงพิมพ์ที่ยากมาก นักเรียงพิมพ์คอมพิวเตอร์ส่วนมากพากันหลีกเลี่ยงงานนี้ แม้จะมีนักเรียงพิมพ์ที่ชำนาญยอมรับทำงานนี้ด้วยมีใจสู้ ก็ยังออกปากว่าเป็นงานยากที่สุดที่เคยประสบมา ต้องทำด้วยความระมัดระวังตั้งใจเป็นพิเศษ และกินเวลามากถึงประมาณ ๓ เท่าตัวของการเรียงพิมพ์หนังสือทั่วๆ ไป

ระหว่างระยะเวลาเพียรแก้ปัญหาข้างต้นนี้ ในช่วงเดือน เมษายน - มิถุนายน ๒๕๒๗ มูลนิธิ “ทุนพระพุทธยอดฟ้า” ในพระบรมราชูปถัมภ์ ณ วัดพระเชตุพน ได้ขอพิมพ์หนังสือ *Thai Buddhism in the Buddhist World* ของพระราชวรมุนี ในงานพระราชทานเพลิงศพ พล.ต.อ. ประเสริฐ รุจิรวงศ์ หนังสือเล่มนี้มีเนื้อหาที่ต้องใช้อักษรพิมพ์บาลีแบบโรมันกระจายอยู่ทั่วไป แม้จะไม่มากมายนัก แต่ก็ได้กลายเป็นดังสนามทดสอบและแก้ปัญหาในการใช้อุปกรณ์ที่สั่งซื้อมานี้ เป็นสนามแรก และนับว่าใช้ได้ผลพอสมควร

พอว่าหนังสือ *Thai Buddhism* สำเร็จ แต่ยังไม่ทันเสร็จสิ้น ก็ถึงช่วงที่ ดร. สุจินต์ หังสุบุตร ติดต่อขอพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม ในงานพระราชทานเพลิงศพ อาจารย์จิตร หังสุบุตร ผู้เป็นบิดา เวลานั้น พจนานุกรมเล่มหลังนี้ได้เคยปรับปรุงเพิ่มเติมไว้บ้างแล้วเล็กน้อย แต่ยังไม่ถึงเวลาที่จะปรับปรุงจริงจังตามลำดับในโครงการ จึงตกลงว่าจะพิมพ์ตามฉบับเดิมโดยใช้วิธีถ่ายจากฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๒๒ แก้ไขแทรกลงบ้างเท่าที่จำเป็น แต่เมื่อต้นฉบับถึงโรงพิมพ์ โรงพิมพ์อ้างว่า ฉบับเดิมไม่ชัดพอที่จะใช้วิธีถ่าย จะต้องเรียงพิมพ์ใหม่ จึงกลายเป็นเครื่องบังคับว่าจะต้องพยายามปรับปรุงเพิ่มเติมให้เสร็จสิ้นไปเสียในการพิมพ์คราวนี้ทีเดียว เพื่อหลีกเลี่ยงการลงทุนลงแรงและเปลืองเวลาซ้ำซ้อนหลายคราว พอดีเกิดข้อยุ่งยากติดขัดทางด้านโรงพิมพ์เป็นอันมาก จนหนังสือเสร็จไม่ทันงานและต่อมาเจ้าภาพต้องเปลี่ยนโรงพิมพ์ กลายเป็นโอกาสให้รับแรงงานปรับปรุงเพิ่มเติมแข่งไปกับกระบวนการพิมพ์ แม้จะไม่อาจทำให้สมบูรณ์เต็มตามโครงการ แต่ก็สำเร็จไปอีกขั้นหนึ่ง และทำให้เปลี่ยนลำดับกลายเป็นว่าเล่มที่กะจะพิมพ์ทีหลังกลับมามีสำเนาสำเร็จก่อน

นอกจากนั้น การพิมพ์ของเจ้าภาพครั้งนี้ ได้กลายเป็นการอุปถัมภ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยไปด้วย เพราะได้ลงทุนสำหรับกระบวนการพิมพ์ขั้นต้นและขั้นกลางเสร็จสิ้นไปแล้ว เมื่อพิมพ์ใหม่ไม่ต้องเสียค่าเรียงพิมพ์และค่าทำแผ่นแบบพิมพ์ใหม่อีก ลงทุนเฉพาะขั้นกระดาษขึ้นแท่นพิมพ์และทำเล่ม เป็นการประหยัดค่าใช้จ่ายลงไปเป็นอันมาก

อนึ่งในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้มีข้อยุติที่สำคัญอย่างหนึ่งด้วย คือ การปรับปรุงชื่อของพจนานุกรมทั้งสองให้เรียกง่าย พร้อมทั้งให้แสดงลักษณะที่แตกต่างกัน พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม เปลี่ยนเป็น พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ส่วน พจนานุกรมพุทธศาสตร์ เรียกใหม่ว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม

งานปรับปรุงและจัดพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* ผ่านเวลามาถึงบัดนี้ ๑ ปีเศษแล้ว กะว่าจะเสร็จสิ้นในระยะต้น พ.ศ. ๒๕๒๘ ระหว่างนี้ หนังสืออื่นๆ แม้แต่เล่มที่นับว่าพิมพ์ยาก ดังเช่นเล่มที่ออกชื่อแล้วข้างต้น ก็สำเร็จภายในเวลาอันสมควร ไม่ต้องนับหนังสือที่งานพิมพ์อยู่ในระดับสามัญ ซึ่งปล่อยงานให้ผู้ที่ขอพิมพ์รับภาระเองได้ เว้นแต่ตามปกติจะต้องขอพิสูจน์อักษรเพื่อความมั่นใจสักเที่ยวหนึ่ง

งานพิมพ์ระดับสามัญที่ผ่านไปในช่วงเวลานี้ รวมทั้งการพิมพ์ซ้ำ *ธรรมญูชีวิต* ประมาณ ๑๒ ครั้ง สมาคมศิษย์เก่ามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พิมพ์ซ้ำ *ชาวพุทธกับชะตากรรมของสังคม* ธรรมสถาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พิมพ์ซ้ำ (๒ ครั้ง) *พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ* มูลนิธิโกมลคีมทอง รวบรวมพิมพ์ *ลักษณะสังคมพุทธ* และ *สถาบันสังคมกับสังคมไทย* สำนักพิมพ์เทียนวรรณพิมพ์ *ค่านิยมแบบพุทธ* และ *รากฐานพุทธจริยศาสตร์ทางสังคม เพื่อสังคมไทยร่วมสมัย* ซึ่งวิระ สมบูรณ์ แปลจากข้อเขียนภาษาอังกฤษของพระราชวรมุนี ที่ต่อมา CSWR มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด นำลงพิมพ์ในหนังสือ *Attitudes Toward Wealth and Poverty in Theravada Buddhism* (ในชุด *CSWR Studies in World Religions*) ซึ่งจะพิมพ์เสร็จในต้นปี ๒๕๒๘

ความที่กล่าวมานี้ เป็นเครื่องแสดงให้เห็นการเกิดขึ้นของ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ท่ามกลางงานคู่เคียงและงานแทรกซ้อนทั้งหลาย พร้อมทั้งความยากและความละเอียดซับซ้อนของงานพิมพ์พจนานุกรมนี้ ที่ต่างจากหนังสือเล่มอื่นๆ

แม้ว่าพจนานุกรมทั้งสองนี้ จะเป็นผลงานธรรมทาน อุทิศแด่พระศาสนา เช่นเดียวกับหนังสืออื่นทุกเล่มของผู้เรียบเรียงเท่าที่เคยพิมพ์เผยแพร่มาแล้ว ผู้ประสงค์สามารถพิมพ์ได้โดยไม่มีค่าลิขสิทธิ์หรือค่าตอบแทนสมนาคุณใดๆ ก็จริง แต่ผู้เรียบเรียงก็ได้สละลิขสิทธิ์ที่จะปล่อยให้ใครๆ จะพิมพ์อย่างไรก็ได้ตามปรารถนา ทั้งนี้ เพื่อจะได้มีโอกาสควบคุมดูแลความถูกต้องเรียบร้อยของงาน ซึ่งผู้เรียบเรียงถือเป็นสำคัญอย่างยิ่ง

ไม่ว่าการพิมพ์จะยากลำบากและล่าช้าปานใด เมื่อดำเนินมาถึงเพียงนี้ ก็มั่นใจได้ว่าจะสำเร็จอย่างแน่นอน เจ้าภาพทั้งหลายผู้มีศรัทธาจัดพิมพ์เผยแพร่ ก็ได้สละทุนทรัพย์บำเพ็ญกุศลธรรมทานให้สำเร็จ เป็นอันลุล่วงกิจปรังโง่ไป คงเหลือแต่เพียงมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเท่านั้น ที่มีเค้าจะประสบปัญหาและกลายเป็นปัญหา เนื่องจากได้แจ้งขอพิมพ์พจนานุกรมทั้งสองนั้นอย่างละ ๑๐,๐๐๐ เล่ม ทั้งที่ตามความเป็นจริงยังไม่มีทุนทรัพย์ที่จะจ่ายเพื่อการนี้เลย ทั้งนี้เพราะเหตุว่า แม้แต่เงินทุนสำหรับใช้จ่ายในการดำเนินการศึกษาที่เป็นงานหลักประจำในแต่ละวัน ก็ยังมีไม่เพียงพอ การที่ตกลงใจพิมพ์พจนานุกรมจำนวนมากมายเช่นนั้น ก็เป็นเพียงการแสดงใจกล้าบอกความปรารถนาออกไปก่อน แล้วค่อยคิดแก้ปัญหาเอาทีหลัง

ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์

เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๒๗ พระราชวรมุนีได้เพียรพยายามครั้งล่าสุดในการหาโรงพิมพ์ที่สามารถพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* แต่ก็ประสบปัญหาเกี่ยวกับราคาค่าพิมพ์ที่สูงเกินไปบ้าง การพิมพ์ภาษาบาลีด้วยอักษรโรมันให้สมบูรณ์ไม่ได้บ้าง ในที่สุดจึงหาทางออกด้วยการให้ส่งข้อมูลปรุกรณสำหรับเรียงพิมพ์คอมพิวเตอร์กราฟิคชุดที่พอจะพิมพ์อักษรโรมันได้มาเป็นการพิเศษ (ประกอบด้วยงานบันทึกและแถบฟิล์มต้นแบบ)

ช่วงเวลานั้น ประจวบเป็นระยะที่คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ บังเอิญได้ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับพระราชวรมุนี และด้วยความมีน้ำใจศรัทธาใฝ่อุปถัมภ์พระศาสนาและเกื้อกูลแก่พระสงฆ์ ก็ได้มาถวายเป็นการบำเพ็ญศาสนกิจ ด้วยการอุปถัมภ์เกี่ยวกับภัตตาหารและยานพาหนะเป็นต้นอยู่เนืองนิตย์ ครั้นได้ทราบเรื่องที่พระราชวรมุนีเพียรแก้ปัญหาอยู่ จึงได้ชวนนายช่วยเหลือทุกอย่างเท่าที่โยมอุปถัมภ์จะทำได้ โดยเฉพาะด้วยการช่วยติดต่อกับโรงพิมพ์ และอำนวยความสะดวกในการเดินทาง ครั้นได้ทราบต่อไปอีกว่า มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นหน่วยที่ขอพิมพ์พจนานุกรมนั้น มีเพียงกำลังใจที่จะขอพิมพ์หนังสือ แต่ยังไม่มียุทธรพพ์ที่จะใช้พิมพ์ คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ก็ได้เอื้ออำนวยความสะดวกในเรื่องนี้แก่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยด้วย

เบื้องต้น คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้แสดงจากเจตนาที่จะจัดหาทุนมาช่วยบางส่วนหนึ่ง ซึ่งคงจะพอเป็นทุนสำหรับจ่ายค่าปรุกรณสำหรับการเรียงพิมพ์อักษรบาลีแบบโรมัน ที่ได้ขอให้บริษัทอีสต์เอเชียติก จำกัด ส่งข้อมูลจากประเทศสหรัฐอเมริกา มูลค่า ๒๔,๐๐๐ บาท แต่ต่อมามีเพียงสองสามวัน คือ ในวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๗ ท่านก็ได้ขยายความอุปถัมภ์ออกไปอีก โดยได้แจ้งแก่ผู้เรียบเรียงคือพระราชวรมุนี ว่าจะขอรับภาระดำเนินการรวบรวมทุนจัดพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ให้ทั้งหมด ภายในวงเงิน ๓๐๐,๐๐๐ บาท โดยท่านจะทำหน้าที่เป็นผู้ประสานงานบอกกล่าวกันในหมู่ญาติมิตรและผู้สนทนาคู่คนเคยให้ร่วมกันบริจาคด้วยวิธีจัดเป็นทุนรวม ๓๐๐ ทุนๆ ละ ๑,๐๐๐ บาท พระราชวรมุนี จึงได้นัดหมายพระเถระทางฝ่ายมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยไปรับทราบกุศลเจตนานั้น และจัดเตรียมอนุโมทนาบัตรให้สำหรับมอบแก่ผู้บริจาค

คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้บอกกล่าวเชิญชวนท่านผู้ศรัทธาในวงความรู้จักของท่าน ขอความที่ท่านใช้บอกกล่าวเชิญชวนตอนหนึ่งว่า “นับว่าเป็นโอกาสอันดีของเราทั้งหลาย ที่จะได้มีส่วนเป็นผู้พิมพ์หนังสือทางวิชาการที่สำคัญเล่มนี้ ฝากไว้เป็นอนุสรณ์ในพระพุทธศาสนา เป็นเครื่องบูชาพระรัตนตรัยร่วมกัน อันจะยังประโยชน์ให้เกิดอานิสงส์ทางปัญญาบารมี แก่ตัวผู้บริจาคเองและบุตรหลาน ทั้งยังเป็นการช่วยสงเคราะห์พระเถระให้ได้มีหนังสือที่จำเป็นยี่งนี้ไว้ใช้โดยเร็ว นอกจากนั้นผลที่จะตามมาก็คือ รายได้จากการจำหน่ายหนังสือนี้ ก็จะได้ใช้ประโยชน์ในการบำรุงการศึกษาของพระเถระ ...”

การเชิญชวนบริจาคทุนสร้างพจนานุกรมฯ นี้ คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้เริ่มบอกกล่าวในหมู่ญาติมิตรสนิทก่อน ปรากฏว่ามีผู้ศรัทธาในงานบุญนี้มากเกินคาด การเชิญชวนจึงขยายวงกว้างออกไปจนได้เงินเกินกว่าที่กำหนดไว้ในเวลาอันรวดเร็ว

อนึ่ง ในระหว่างเวลารอคอยการพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* นี้ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยก็ได้ขอพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* เพิ่มเข้ามาอีก และก็ยังไม่มีทุนที่จะพิมพ์ฉบับหลังนี้อีกเช่นกัน ผู้เชิญชวนและรวบรวมทุนเห็นเป็นโอกาสอันดีที่ท่านผู้มีศรัทธาบริจาคทั้งหลายจะได้บุญกุศลจากการนี้กว้างขวางยิ่งขึ้น จึงได้เสนอพระราชวรมุนีขอให้ใช้เงินบริจาคซึ่งมีจำนวนมากพอเป็นทุนพิมพ์ *พจนานุกรมฯ ฉบับประมวลศัพท์* มอบให้มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเพื่อจำหน่ายหาผลกำไรบำรุงกิจการของมหาวิทยาลัยอีกเล่มหนึ่งด้วย และถ้าหากยังคงมีเงินเหลืออยู่บ้าง ก็ขอให้เก็บไว้ในบัญชีเดิมนี้เพื่อสมทบเป็นทุนพิมพ์ในคราวต่อไป

อนึ่ง ทุนพิมพ์พจนานุกรมฯ นี้ ผู้รวบรวมทุนได้แสดงความประสงค์ที่จะให้เก็บไว้เป็นทุนสำรองถาวร ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สำหรับพิมพ์ พจนานุกรมฯ ทั้งสองเล่มนี้โดยเฉพาะ เพื่อจะได้มีทุนพร้อมที่จะพิมพ์เพิ่มเติมได้โดยไม่ขาดระยะ ฉะนั้น จึงได้ขอความร่วมมือจากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยให้ช่วยสงวนรักษาทุนนี้ไว้ โดยในการจัดจำหน่าย ขอให้หักต้นทุนหนังสือทุกเล่มที่จำหน่ายได้ส่งคืนเข้าบัญชี “ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสนา” ซึ่งได้เปิดอยู่แล้ว ที่ธนาคารกรุงศรีอยุธยา สำนักงานใหญ่ ดังกล่าวข้างต้น ส่วนผลกำไรทั้งหมด มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยก็จะได้นำไปใช้ในกิจการของมหาวิทยาลัยตามต้องการ ทั้งนี้ผู้รวบรวมได้ขออาราธนาพระราชาวมุณี ซึ่งการทำงานของท่านได้เป็นเหตุให้ผู้รวบรวมเกิดความดำริที่จะตั้งทุนนี้ ให้โปรดเป็นหลักในการรักษาบัญชีร่วมกับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยสืบต่อไป

“ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสนา” นี้ เป็นผลแห่งความเสียสละและความสามัคคี อันเกิดจากความมีจิตศรัทธาในพระพุทธศาสนา และธรรมฉันทะที่จะส่งเสริมความรู้ความเข้าใจในธรรมให้แพร่หลาย ซึ่งจะทำให้สำเร็จเป็นธรรมทานอันอเนกประโยชน์แก่ชนจำนวนมาก ขอกุศลเจตนาและบุญกิริยาที่กล่าวมานี้จงเป็นปัจจัยดลให้ผู้ร่วมบริจาคทุกท่านเจริญงอกงามในธรรมยิ่งๆ ขึ้นไป เพื่อได้ประสบแต่ความสุขและสรรพพร และขออัครทานคือการให้ธรรมแจกจ่ายความรู้และเผยแผ่ความดีงามครั้งนี้ จงเป็นเครื่องค้ำชูศีลธรรมให้ดำรงมั่นและแผ่ไพศาล เพื่อชักนำมหาชนให้บรรลุประโยชน์สุขอันไพบูรณ์ทั่วปฐกาลนาน